M.O. ÁÝEZOV ATYNDAǴY ÁDEBIET JÁNE ÓNER INSTITÝTYNYŃ

HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА ИМЕНИ М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№3, 88-том

2025

ISSN 2078-8134

М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

№3, 88-том
2025

ISSN 2078-8134

**ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА**

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№3, том 88
2025

ISSN 2078-8134

M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№3, 88 vol
2025

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005 жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және баспагері:
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:
Заңды мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Шевченко к-сі, 28, 050010,
Нақты мекен-жайы: Қазақстан, Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29, 2-қабат, 050010,
Тел .: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz .

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы 24 наурызда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі, Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген. Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24 наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№3, 88-том, 2025

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:
ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редакторлар:
САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы, магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
ҚҰРМАНБАЕВА Айжан Пернебекқызы, магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005 года.

Учредитель и издатель:
Институт литературы и искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:
Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы 29, 2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован 24 марта 2005 года в Комитете информации и архивов Министерства культуры, информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство о регистрации: 24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№3, том 88, 2025

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:
КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственные редакторы:
САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).
КУРМАНБАЕВА Айжан Пернебеккызы, магистр, научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Scientific journal

The journal has been published since 2005

Constitutor and publisher:
M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Address of the editorial and publishing office:
28, Shevchenko str., Almaty, 050010, Kazakhstan
Tel.: +7 (727) 272-74-11, +7 (727) 300-32-45.
E-mail: keruenjournal@mail.ru, info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

The journal was registered on March 24, 2005 in the Committee of Information and Archives of the Ministry of Culture, Information and Sports of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate: March 24, 2005 No. 5844-Zh.

«KERUEN»

№3, 88 vol, 2025

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director General of the Institute of Literature and Art named after MO Auezov (Almaty, Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:
KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editors:
SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).
KURMANBAYEVA Aizhan Pernebekkyzy, Master's degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

НҰРҒАЛИ Қадиша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ислам ғылыми-зерттеу институтының директоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

СҰЛТАН Ертай, PhD, «Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті» КеАҚ Басқарма мүшесі – Зерттеу қызметі және инновация жөніндегі проректоры (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қанапияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Астана, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

ЭКИЧИ Метин, Эге университетінің профессоры, доктор, Түрік дүниесін зерттеу институты, Түрік фольклоры кафедрасының меңгерушісі (Измир, Түркия)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)
Профиль сілтемесі: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия жане қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, **д**октор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева (Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ОРДА Гульжахан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, директор Института исламских исследований (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393

ШАРИПОВА Диляра Сафаргалиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеновна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий главный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

СУЛТАН Ертай, PhD, Член правления Проректор по исследовательской деятельности и инновациям НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая» (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ЖУНДИБАЕВА Арай Канапиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Астана, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

ЭКИЧИ Метин, Профессор Эгейского университета, доктор, заведующий кафедрой тюркского фольклора Института исследований тюркского мира (Измир, Турция).
Профиль по ссылке: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турабековна, **д**октор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)
Ссылка на профиль: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания)

КРАСОВСКАЯ Аксиния, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния)

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США)

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Director of the Institute of Islamic Studies (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200

SULTAN Yertay, Ph.D., Member of the Board, Vice-Rector for Research and Innovation of the Non-Profit Joint Stock Company "Abai Kazakh National Pedagogical University" (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapievna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Astana, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100

EKICI Metin, Dr., Prof. of Ege University, The Research Institute for Turkic world, Chairperson of the Department of Turkic Folklore (Izmir, Turkey)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=38160955600

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

Қалиева А.Қ., Матыжанов К.І., Нухұлы А. Қ.И. Сәтбаев мұрасындағы фольклор мен мәдени жад мәселелері: «Ер Едіге» эпосынан Ұлытаудың киелі географиясына дейін.....17

Ақыш Н.Б., Сәрсенбаева Ж.Б., Абиханова Г.Д. Өмірбаяндық шығармаларда өнер тұлғаларын бейнелеу дискурсы.....35

Орда Г.Ж., Хуатбекұлы Е., Отарова А.Н. С.Олжабайдың «Қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшелігі.....50

Ибрагим А.М., Йылдыз Н., Карбозов Е.К. Түркі халықтары ертегі-дастандарындағы фольклорлық элементтердің қазақ фэнтези шығармаларындағы көрінісі.....61

Бақыт Ә., Нұрғали Қ. Н. Гумилев пен Т. Готье дәстүрлері: заттылық пен бейнелеу ерекшеліктері.....74

Жарқынбекова Ш.Қ., Селиверстова Ж.Б. Құндылық бағыттардың трансформациясы: бұрынғыдан бүгінге, жаңалықтан ұлттыққа.....90

Қонаев Д.А., Әмірбаева Ш.М., Мейірбекова Э.А. М.Әуезовтің манастанудағы ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдері.....112

Әуесбаева П.Т., Ахметбекова А.К., Оралбек А. Сирек басылымдар жинағындағы «Қарамерген» ертегісінің текстологиясы.....128

Набиолла Н., Сейітжанов З. Қазақ эпикалық жырлар мен прозалық фольклордағы жалмауыз кемпір, мыстан кемпір образдары.....140

Машакова А.Қ. Қазақстанның қазіргі әдебиеті Бақытжан Қанапьяновтың шығармашылығының мысалында.....152

Саметова Ж., Қыдыр Т., Найманбаев А. Қырғыз әдебиетіндегі «Ояну» дәуірінің көркемдік көрінісі: идеялар, тұлғалар, бағыттар.....164

Насирдинов Б.П., Омаров Н.Қ., Халикова Н.С. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көрінісі.....178

Атаханова Н.А., Кынаджы Дж., Аяпова Г.Б. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер.....195

Айтбаева А.Е., Ермағанбетова З.Н., Бекмағамбетова Г.Ш. Қ.Мәдібай зерттеулеріндегі Мұхтар Әуезов кітапханасы.....211

Төлегенова Р.К. Үміт Тәжікенованың «Өмір өзегі» романындағы отбасылық қақтығыс.....225

Жақан Д.С. Ғұрып фольклорындағы әйел мәртебесі.....237

Жұматаева А.Н. Абай және Науаи: рухани-гуманистік және этикалық-экзистенциалдық аспектілер...248

Мырзақұлов Б.Т. Кітаби ақын Ибраһим Тілеуқабылұлы шығармаларының көркемдік ерекшеліктері....260

Өнертану

Бердібай А.Р. Қазақ этномузыкатануыдағы Б.И. Қарақұлов еңбектері..... 275

Бахтиярқызы А., Альпеисова Г.Т., Каромат Д.Ф. Александр Курганов және қазақ вокалдық мектебінің қалыптасуы.....296

Пазылова Г.А., Темиртон Ғ. Қазақ-қырғыз халықтарының арасындағы этномәдени байланыстар.....307

Кенжекұлова А.Б., Шарипова Д.С. Қазақ графикасындағы отбасы репрезентациясы: Ералы Оспанов шығармашылығындағы ұлттық тәрбие мен мәдени кодтардың көркем бейнесі.....323

Оразқұлова К.С., Шаймерденова М.Ж. Кеңес дәуіріндегі Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлер.....335

Утемисов С., Ескендиров Н., Султанова Ж. Қазақстандағы актерлік пластиканың тууы мен эволюциясы...353

Қыдырниязова Ж.К. Т. Мыңбаевтың вокалды циклдегі С.Торайғыровтың «Адасқан өмір» шығармасы: темпералды семантикасы.....373

Жаманбалинов Е.Е., Мукашева Г.А. Б.Ғизатовтың еңбектеріндегі қазақ оркестрі туралы.....385

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

Литературоведение

Калиева А.К., Матыжанов К.С., Нухулы А. Вопросы фольклора и культурной памяти в наследии К.И. Сатпаева: от эпоса «Ер Едыге» до сакральной географии Улытау.....17

Акыш Н.Б., Сарсенбаева Ж.Б., Абиханова Г.Д. Дискурс репрезентации художественных личностей в биографических произведениях.....35

Орда Г.Ж., Хуатбекулы Е., Отарова А.Н. Художественное своеобразие детективной повести С.Олжабая «Ночь плачущей девушки».....50

Ибрагим А.М., Йылдыз Н., Карбозов Е.К. Отражение фольклорных элементов в сказках и сагах тюркских народов в произведениях казахского фэнтези.....61

Бакыт А., Нургали К. Н.Гумилев и традиции Т.Готье: особенности предметности и изобразительности.....74

Жаркынбекова Ш.К., Селиверстова Ж.Б. Трансформация ценностных ориентиров: от прошлого к настоящему, от глобального к национальному.....90

Кунаев Д.А., Амирбаева Ш.М., Мейрбекова Э.А. Научно-исследовательские методы М.Ауэзова в манасоведении.....112

Ауесбаева П.Т., Ахметбекова А.К., Оралбек А. Текстология сказки «Карамерген» в сборнике редких изданий.....128

Набиолла Н., Сейітжанов З. Образы жалмауыз-кемпир и мыстан-кемпир в казахских эпосах и прозаическом фольклоре.....140

Машакова А.К. Современная литература казахстана на примере творчества Бахытжана Канапьянова.....152

Саметова Ж., Кыдыр Т., Найманбаев А. Художественные особенности эпохи «Возрождения» в кыргызской литературе: идеи, личности, направления.....164

Насирдинов Б.П., Омаров Н.Қ., Халикова Н.С. Проявление восточных мотивов и традиции назира в творчестве Турлыбека Султанбекулы.....178

Атаханова Н.А., Кынаджы Дж, Аяпова Г.Б. Художественные поиски в современных казахских рассказах.....195

Айтбаева А.Е., Ермаганбетова З.Н., Бекмагамбетова Г.Ш. Библиотека Мухтара Ауэзова в исследованиях К.Мадибая 211

Толегенова Р.К. Семейный конфликт в романе Умит Тажикеновой «Ось существования.....225

Жакан Д.С. Статус женщины в обрядовом фольклоре.....237

Жуматаева А.Н. Абай и Навои: духовно-гуманистические и этико-экзистенциальные аспекты.....248

Мырзакулов Б.Т. Поэт книжной традиции Ибраһим Тілеуқабылұлы: художественные особенности произведений.....260

Искусствоведение

Бердибай А.Р. Труды Б.И. Каракулова в казахском этномузыкознании.....275

Бахтиярқызы А., Альпеисова Г.Т., Каромат Д.Ф. Александр Курганов и становление казахской вокальной школы.....296

Пазылова Г.А., Темиртон Г. Этнокультурные взаимосвязи казахско-кыргызских народов.....307

Кенджакулова А.Б., Шарипова Д.С. Концепт семьи в казахской графике: художественное отражение национального воспитания и культурных кодов на основе творчества Ералы Оспанова.....323

Оразкулова К.С., Шаймерденова М.Дж. Этнические традиции в изобразительном искусстве художников Казахстана советской эпохи.....335

Утемисов С., Ескендиров Н., Султанова Ж. Появление и эволюция актерской пластики в казахском театре.....353

Кдырниязова Ж.К. «Адасқан өмір» С.Торайгырова в вокальном цикле Т.Мынбаева: семантика темпоральности.....373

Жаманбалинов Е.Е., Мукашева Г.А. О казахском оркестре в трудах Б.Гизатова.....385

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

Literary studies

Kalieva A.K., Matyzhanov K.S., Nukhuly A. Folklore and cultural memory in the heritage of K.I. Satpayev: from the epic «Er Edige» to the sacred geography of Ulytau.....17

Akysh N.B., Sarsenbayeva Zh.B., Abikhanova G.D. Discourse of representing artistic figures in biographical works.....35

Orda G.Zh., Khuatbekuly E., Otarova A.N. Artistic originality of S.Olzhabay's detective story «Night of the crying girl».....50

Ibragim A.M., Yıldız N., Karbozov E.K. Reflection of folklore elements in fairy tales and sagas of the turkic peoples in the works of kazakh fantasy.....61

Bakyt A., Nurgali K. N.Gumilyov and T.Gautier's traditions: specifics of materiality and visuality.....74

Zharkynbekova Sh.K, Seliverstova Zh.B. Transformation of value orientations: from past to present, from global to national.....90

Kunayev D.A., Amirbayeva Sh.M., Meyrbekova E.A. M.Auezov's research methods in manas studies.....112

Auyesbayeva P.T., Akhmetbekova A.K., Oralbek A. Textual study of the fairy tale "Karamergen" from the rare editions collection.....128

Nabiolla1 N., Seyitzhanov Z.N. Images of zhalmauyz-kempir and mystan-kempir in kazakh epic poems and prose folklore.....140

Mashakova A.K. Modern literature of Kazakhstan based on the example of the creativity of Bakhytzhan Kanapyanov.....152

Sametova Zh, Kydyr T., Naimanbayev A. The artistic dimension of the "Awakening" era in kyrgyz literature: ideas, figures, trends.....164

Nasirdinov B.P., Omarov N.K., Khalikova N.S. Eastern motifs and the nazira tradition in Turlybek Sultanbekuly's poetry.....178

Atakhanova N.A., Kınacı C., Aiapova G.B. Artistic research in modern kazakh stories.....195

Aitbaeva A.E., Ermaganbetova Z.N., Bekmagambetova G.Sh. Mukhtar Auezov's library in K.Madibai's research.....211

Tolegenova R.K. Family conflict in Umit Tazhikenova's novel "The axis of existen-ce".....225

Zhakhan D.S. Status of women in ritual folklore.....237

Zhumatayeva A.N. Abai and Navoi: spiritual-humanistic and ethical-existential aspects.....248

Myrzakulov B.T. Artistic features of the works of the poet of the kitabi (scriptural) tradition Ibragim Tileukabyluly.....260

Art studies

Berdibay A.R. The works of B.I. Karakulov in Kazakh ethnomusicology.....275

Bakhtiarkyzy A., Alpeisova G.T., Karomat D.F. Alexander Kurganov and the formation of the kazakh vocal school 296

Pazylova G.A., Temirton G. Ethnocultural relationships of kazakh-kyrgyz peoples.....307

Kenjakulova A.B., Sharipova D.S. The concept of family in kazakh graphic art: artistic representation of national upbringing and cultural codes based on Yeraly Ospanov's works.....323

Orazkulova K.S., Shaimerdenova M.J. Ethnic traditions in the visual arts of Kazakh artists of the soviet era.....335

Utemissov S., Eskendirov N., Sultanova Z. The emergence and evolution of actor plasticity in kazakh theater...353

Kdyrniyazova Zh.K. "Adaskan omir" by S.Toraighyrov in T.Mynbaev's vocal cycle: the semantics of temporality.....373

Zhamanbalinov Y.Y., Mukasheva G.A. On the Kazakh Orchestra in the works of B.Gizatov.....385

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала **«Керуен»**.

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатом новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опираться на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, академик НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

МРНТИ 12.09.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-01

А.К. Калиева[1*], К.С. Матыжанов[2], А. Нухулы[3]
[1,2]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
[3]Сенат Парламента Республики Казахстан, Астана, Казахстан
e-mail: [1]almira_kalieva.8@mail.ru, [2]kmatyzhanov@gmail.com, [3]nuhulyaltynbek@gmail.com
ORCID: [1]0000-0003-2645-0918, [2]0000-0002-7016-0304,
[3]0009-0005-4312-7882

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА И КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ В НАСЛЕДИИ К.И. САТПАЕВА: от эпоса «Ер Едыге» до сакральной географии Улытау

Аннотация. В статье рассматривается вклад академика К.И. Сатпаева в сохранение культурного наследия Казахстана. Исследование направлено на анализ его фольклорно-этнографического наследия в контексте становления отечественной гуманитарной мысли XX века. Особое внимание уделено публикации эпоса «Ер Едыге», подготовленной К.И. Сатпаевым, где он выступает не только как редактор и комментатор текста, но и как исследователь, предложивший текстологическую модель восстановления фольклорного памятника. Эпос «Ер Едыге» рассматривается как своеобразная фольклорная летопись эпохи Улуса Джучи, отражающая историческую память и духовные идеалы казахского народа. В статье рассматривается многогранное наследие академика К.И. Сатпаева в контексте изучения и сохранения образцов народного творчества. На основе анализа его геологических, публицистических, фольклорно-этнографических и культурно-географических трудов показано, что К. Сатпаев рассматривал фольклор не как вспомогательный материал для историков и этнографов, а как самостоятельный источник познания духовной и культурной истории народа. Рассмотрено особое отношение ученого к сохранению уникальности и аутентичности фольклорного текста. В этом плане научный принцип ученого основывается на концепции, связанной с экологией языка. Эпос «Ер Едыге» трактуется К. Сатпаевым как фольклорный памятник, отражающий историю эпохи Улуса Джучи. В этой связи, определено, что в трансдисциплинарном научном понимании К. Сатпаева фольклорное наследие – это основа формирования национального самосознания и культурной преемственности. Особое внимание уделено анализу его очерков о сакральной географии Улытау – региона, который К. Сатпаев называл «сердцем Сарыарки». В этих текстах ученый связывает геологическое и культурное пространство, раскрывая Улытау как символ государственности, духовного единства и памяти. Народные предания, связанные с именами Жошы, Алаша, Едиге, Абылай и Кенесары, рассматриваются им как свидетельства глубокой исторической укорененности и преемственности казахской государственности. Деятельность К.И. Сатпаева в рамках гуманитарной науки выявила глубокие междисциплинарные параллели между семиотикой пространства и семиотикой фольклора.

Благодарность: Исследование выполнено в рамках программно-целевого финансирования BR24992920 «Исследование научно-культурного наследия академика К.И. Сатпаева – путь к развитию научных школ Казахстана».

Ключевые слова: Сатпаев, фольклор, историческая память, культурный код, культурное наследие.

А.Қ. Қалиева[1*], К.І. Матыжанов[2], А. Нухұлы[3]
[1,2]М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[3]Қазақстан Республикасы Парламентінің Сенаты, Астана, Қазақстан
e-mail: [1]almira_kalieva.8@mail.ru, [2]kmatyzhanov@gmail.com, [3]nuhulyaltynbek@gmail.com
ORCID: [1]0000-0003-2645-0918, [2]0000-0002-7016-0304,
[3]0009-0005-4312-7882

«Қ.И. СӘТБАЕВ МҰРАСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОР МЕН МӘДЕНИ ЖАД МӘСЕЛЕЛЕРІ: «Ер Едіге» эпосынан Ұлытаудың киелі географиясына дейін»

Аңдатпа. Мақалада академик Қ.И. Сәтбаевтың Қазақстанның мәдени мұрасын сақтау саласындағы еңбегі қарастырылады. Зерттеу XX ғасырдағы отандық гуманитарлық ойдың қалыптасуы аясында оның фольклорлық-этнографиялық мұрасын талдауға бағытталған. Қ.И. Сәтбаевтың редакторлығымен әзірленген «Ер Едіге» жыры зерделенеді. Редактор әрі алғысөз авторы ретінде ғалым фольклорлық ескерткіш мәтінін қалпына келтірудің ғылыми-текстологиялық моделін ұсынады. «Ер Едіге» жыры қазақ халқының тарихи жады мен рухани мұраттарын бейнелейтін Жошы Ұлысы дәуірінің өзіндік фольклорлық шежіресі ретінде қарастырылады. Мақалада академик Қ.И. Сәтбаевтың сан салалы ғылыми мұрасы халық шығармашылығының үлгілерін зерттеу және сақтау тұрғысында қарастырылады. Оның геологиялық, публицистикалық, фольклорлық-этнографиялық және мәдени-географиялық еңбектерін талдау негізінде Қ. Сәтбаев фольклорды тарихшылар мен этнографтар үшін көмекші материал ретінде емес, халықтың рухани және мәдени тарихын білудің дербес көзі ретінде қарастырғаны айқындалады. Ғалым еңбектерінде фольклорлық мәтіннің бірегейлігі мен түпнұсқалығын сақтауға деген ерекше көзқарас анықталады. Осыған орайдағы Қ.Сәтбаев ұстанған принцип тіл тазалығымен байланысты ғылыми тұжырымдамаға негізделген. «Ер Едіге» жырын Қ.Сәтбаев Жошы ұлысының тарихын бейнелейтін фольклорлық ескерткіш ретінде түсіндіреді. Осыған байланысты Қ.Сәтбаевтың пәнаралық ғылыми пайымына сәйкес фольклорлық мұра ұлттық сана мен мәдени сабақтастықты қалыптастырудың негізі ретінде зерделенеді. Қ.Сәтбаев «Сарыарқа жүрегі» деп атаған Ұлытау өңірінің киелі географиясы туралы очерктерін талдауға ерекше назар аударылды. Бұл мәтіндерде ғалым Ұлытауды мемлекеттіліктің, рухани бірлік пен ұлттық жад символы ретінде ашып, географиялық және мәдени кеңістіктерді өзара байланыстырады. Жошы, Алаш, Едіге, Абылай және Кенесары есімдеріне қатысты халық арасында сақталған аңыз-әңгімелерді ол қазақ мемлекеттілігінің терең тарихи тамыры мен сабақтастығының дәлелі ретінде байыптайды. Қ.И. Сәтбаевтың гуманитарлық ғылымдар аясындағы қызметі кеңістік семиотикасы мен фольклор семиотикасы арасындағы өзектес пәнаралық арналарды анықтады.

Алғыс: Зерттеу BR24992920 «Академик Қ.И. Сатпаевтың ғылыми-мәдени мұрасын зерттеу – Қазақстанның ғылыми мектептерін дамыту жолы» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында орындалды.

Түйін сөздер: Сәтбаев, фольклор, тарихи жад, мәдени код, мәдени мұра.

A.K. Kalieva[1*], ***K.S. Matyzhanov***[2], ***A. Nukhuly***[3]
[1,2]*Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan*
[3]*Senat of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*
e-mail: [1]almira_kalieva.8@mail.ru, [2]kmatyzhanov@gmail.com, [3]nuhulyaltynbek@gmail.com
ORCID: [1]0000-0003-2645-0918, [2]0000-0002-7016-0304,
[3]0009-0005-4312-7882

FOLKLORE AND CULTURAL MEMORY IN THE HERITAGE OF K.I. SATPAYEV: From the Epic «Er Edige» to the Sacred Geography of Ulytau

Abstract. The article explores the contribution of Kanysh Satpayev to the preservation of Kazakhstan's cultural heritage. The study focuses on his folklore and ethnographic legacy within the development of Kazakhstani humanities in the twentieth century. Particular attention is given to the publication of the epic «Er Edige», prepared by Satpayev, in which he appears not only as an editor and commentator but also as a scholar who proposed a textological model for reconstructing a folklore monument. The «Er Edige» epic is interpreted as a folkloric chronicle of the Ulus of Jochi era, reflecting the historical memory and spiritual ideals of the Kazakh people. The article analyzes the multifaceted nature of Satpayev's legacy in collecting and interpreting oral traditions. Based on his geological, publicistic, ethnographic, and cultural-geographical works, it is shown that Satpayev viewed folklore not as auxiliary material for history or ethnography, but as an autonomous source for understanding the spiritual and cultural evolution of the nation. His methodological position rests on the concept of linguistic ecology, emphasizing the preservation of the authenticity and expressive potential of the folk text. Satpayev regarded «Er Edige» as a folklore monument embodying the historical consciousness of the Ulus of Jochi period. Within his transdisciplinary approach, folklore heritage is understood as the foundation for shaping national identity and cultural continuity. Special attention is paid to his essays on the sacred geography of Ulytau – the region he called "the heart of Saryarka." Here Satpayev unites geological and cultural dimensions, revealing Ulytau as a symbol of statehood, spiritual unity, and collective memory. Folk legends linked to Jochi, Alasha, Edige, Abylai, and Kenesary affirm the deep historical rootedness and continuity of Kazakh civilization.

Acknowledgments: The study was carried out within the framework of the program-targeted funding project BR24992920 «Research of the scientific and cultural heritage of academician K.I. Satpayev – the path to the development of scientific schools of Kazakhstan».

Keywords: Satpayev, folklore, historical memory, cultural code, cultural heritage.

1. Введение

Проблема научной репрезентации устного наследия в Казахстане формировалась на стыке ряда гуманитарных наук. В этом поле К.И. Сатпаев выступил не только как редактор и исследователь эпических текстов, но и как организатор фиксации «живого слова», сформировав институциональные и методические подходы к сохранению нематериального культурного наследия.

Причина интереса К.И. Сатпаева к образу Едыге в 1920-е годы во многом обусловлена социально-политическим контекстом эпохи. Начиная с середины 1925 г., советская власть активно продвигала сталинскую формулу «по содержанию пролетарская, по форме национальная» (Кушкумбаев, Уалиев, 2022: 21). В этих условиях требовались новые герои и культурные модели, которые, с одной стороны, соответствовали бы идеологическим установкам, а с другой – сохраняли бы связь с национальной традицией. Молодое поколение казахской интеллигенции, к которому

принадлежал и Каныш Сатпаев, осознанно искало такие фигуры в историческом прошлом. В этом плане личность Едыге оказалась наиболее подходящей: с одной стороны, он был образом из героического эпоса, хорошо укорененного в коллективной памяти народа; с другой – его характеристики как «защитника народа, справедливого бия и сильного батыра» позволяли интерпретировать его в духе «идеологического героя». Тем самым, публикация К.Сатпаевым эпоса «Ер Едыге» была не только актом сохранения устного наследия, но и ответом на идеологический запрос времени.

В целом, обращение академика К.И. Сатпаева к эпосу «Ер Едіге» не было случайным, а явилось закономерным продолжением его давнего интереса к личности Едыге. Этот интерес отчетливо прослеживается с ранних лет его научной деятельности. По его собственному свидетельству, историко-литературный анализ героического эпоса «Ер Едыге» был подготовлен еще в 1925 г. и опубликован в 1927 г. в виде предисловия к тексту эпоса. Позже, в 1945 году в своей статье «Наука и культура возрожденного казахского народа» К.И. Сатпаев пишет: «Многообразие и богатство казахского фольклора является общепризнанным фактом. Казахи, пожалуй, первый народ на земле, который, не имея письменности, пронес сквозь века в своем устном героическом эпосе так много имен и деяний славных народных богатырей. ...Указанные факты ясно свидетельствуют о славном историческом прошлом казахского народа, о глубоких корнях его духовной и материальной культуры» (Сатпаев, 2024. Т.3.: 449). Так, спустя десятилетия, фигура Едыге продолжала занимать особое место в выступлениях ученого: в годы Великой Отечественной войны он упоминал Едыге-батыра как первого из яркой плеяды народных героев, тем самым показывая преемственность героического идеала от средневековья до современных ему фронтовиков (Сатпаев, 2024.Т.1.: 264).

2. Материалы и методы

2.1 Методы исследования

В проведенном исследовании использовался комплекс междисциплинарных методов, позволяющих реконструировать фольклорно-этнографическую деятельность К.И. Сатпаева и выявить культурно-исторические концепты его трудов. Прежде всего применялся текстологический анализ, направленный на изучение сопоставлений вариантов эпоса «Ер Едыге» (Сатпаев, 2024. Т.1.), реконструкцию редакторской воли ученого при подготовке текста. Важное место занимала поэтика устной традиции, включавшая анализ формульных структур, устойчивых эпических мотивов и композиционных моделей. Исследование показало, что К. Сатпаев фиксировал историческую действительность и художественный вымысел в эпосе, отмечал специфику эпической орнаментальности, а также выявил синкретизм героического и дидактического начал. Этот метод позволил ему рассматривать эпос не только как историко-фольклорный источник, но и как образец художественной системы устной словесности.

Значимым оказался культурно-географический подход, примененный к анализу трудов К.И. Сатпаева в контексте сакральной географии. С его помощью удалось показать, что топонимы Улытау-Жезказганского региона у ученого приобретают статус кодов культурной памяти и функционируют как элементы сакрализации

местности. Данный подход позволил рассматривать текст как форму осмысления «пространства памяти», где природа, история и образы-феномены соединяются в едином нарративе. Проведен подробный анализ, направленный на изучение семантики ключевых топонимов, выявление геосимволики в названиях, а также соотнесение подобных топонимов с историческими и культурными ассоциациями.

Таким образом, сочетание текстологического, поэтического, культурно-географического, этнографического и топонимического анализа обеспечило многоплановое рассмотрение фольклорно-этнографического наследия К.И. Сатпаева и выявило его значение в формировании национальной культурной идентичности.

2.2 Материалы исследования

Материалы исследования включают широкий корпус первоисточников и современных научных публикаций, что позволило рассмотреть фольклорно-этнографическую деятельность К.И. Сатпаева в целостном виде. Особую роль сыграло академическое собрание сочинений К.И. Сатпаева в пяти томах (2024), включающее не только его научные труды, но и предисловия, очерки, архивные документы и иллюстративные материалы. Это академическое издание, объединившее как естественно-научные, так и гуманитарные тексты, стало базой для системного изучения его наследия.

Ключевым источником является подготовленное им научное издание казахского эпоса «Ер Едыге», опубликованное впервые в Москве в 1927 году. Оно снабжено обстоятельным предисловием редактора, в котором содержатся текстологические комментарии, сопоставления различных вариантов и интерпретация эпического материала в историко-культурном контексте. Это издание стало основой для анализа редакторских стратегий и подходов К.И. Сатпаева к работе с устным наследием.

Изучены такие научные очерки, статьи, выступления и публицистические материалы как «Обаган» (1923), «Состояние Карсакбайского района» (1927), «Улытауский регион» (1935), «Доисторические памятники в Джезказганском районе» (1938), «О необходимости стенографической записи сказаний Мурун-жырау (Сенгирбаева)» (1942), «О перспективах Жезказганского региона...» (1961) и т.д. В указанных работах К. Сатпаев выступает не только как ученый-геолог, но и как культурный наблюдатель, формирующий представление об истории, запечатленном в пространстве (топонимы и сакральные места) народном творчестве (предания, песни, эпическое наследие).

Наряду с первоисточниками были привлечены современные гуманитарные исследования об эпосе «Едыге» и Улусе Джучи. Эти работы позволили сопоставить редакторскую практику К.Сатпаева с более широким кругом текстологических и сравнительно-фольклористических исследований. Также были использованы публикации по сакральным ландшафтам и топонимии Казахстана, раскрывающие семиотику топонимов Сарыарки и Улытау, роль культурных кодов в формировании исторической памяти.

Таким образом, совокупность первоисточников (издание эпоса, очерки, собрание сочинений) и современных публикаций (эпосоведение, топонимика, сакральная география, культурология, «Memory studies») образовала целостную базу материалов для анализа фольклорно-этнографической деятельности К.И. Сатпаева.

3. Обсуждение

Академик К.И. Сатпаев по праву воспринимается как ученый энциклопедического масштаба, чьи интересы с молодых лет выходили далеко за пределы одной дисциплины. Его научное наследие включает труды в области геологии, археологии, истории, географии, культуры, математики и экономики, что свидетельствует о междисциплинарности его подхода и стремлении видеть науку как целостную систему знания о человеке и природе. Это было время активной полевой работы, когда он «меридиально пересекая почти весь Казахстан», изучал богатые недра родного края (Ананьева, Галай, Демченко, 2024: 53). Будучи молодым инженером, в 1927 году он подготовил и издал в Москве казахский героический эпос «Ер Едыге» (эпическая повесть о Едыге-батыре) с обширным научным предисловием.

В основу публикации К. Сатпаев положил вариант эпоса, впервые записанный Шоканом Уалихановым в 1841-1842 гг. (в Аман-Карагайском округе от сказителей Жумагул и Арыстанбай) и изданный П.М. Мелиоранским в 1905 году. К.И. Сатпаев провел текстологическую подготовку материала, стремясь очистить текст от искажений и восстановить его подлинно казахское звучание.

В предисловии он отмечает, что публикация П.М. Мелиоранского, «хотя называлась по-казахски, по сути ближе к ногайскому языку», а стихотворные фрагменты в ней «походили на сбивчивый шаг усталого животного, превращаясь местами в бессмыслицу» (Сатпаев, 2024.Т.1.: 221). Стоит отметить, что в авторском переводе на русский язык подобные оценочные описания в вступительной статье отредактированы и смысл слов передается в более выдержанном академическом стиле (Сатпаев, 2024.Т.2.: 499). К. Сатпаев подчеркивает, что ни сам Ш. Уалиханов, ни профессор Мелиоранский не виноваты в этих недостатках – проблема возникла из-за переписчика рукописи: им оказался некий Ахмет (как выяснилось позже, султан Ахмет Жантурин), который, вероятно, привнес в текст чужеродные книжно-татарские обороты, следуя «моде» на «татарско-книжный язык» среди казахской знати той эпохи.

К.Сатпаев проделал кропотливую текстологическую работу. Он осуществил транслитерацию варианта Уалиханова-Мелиоранского на современную казахскую орфографию и исправил стихотворные части эпоса, устранив чуждые языковые влияния и неровности в рифмах. Для восстановления цельности поэтического строя К.Сатпаев привлек дополнительные фольклорные материалы. Были записаны недостающие фрагменты и варианты некоторых толғау (песенно-ритмических отрывков) из уст казахского жырау по имени Копабай из Баянаульского региона.

Таким образом, появилась новая редакция эпоса – вариант Уалиханова-Сатпаева, где «исправлены имеющиеся недостатки в стихотворных разделах» и текст представлен на уровне традиционного фольклорного языка. Как отмечал молодой К. Сатпаев, язык эпоса – старинный, («жалпақ тіл») с обилием архаизмов. Он приводит примеры редких слов: *кет-құдай, жыға, кіреуке, бартал* и др. Эти слова непонятны молодому поколению, хотя Ш. Уалиханов в свое время подчеркивал, что в эпосе «Едыге» нет заимствований – все термины тюркские, и действительно, даже имена вроде *Шатемір* (от перс. «Шах-Тимур») были ассимилированы казахским

произношением. Таким образом, эпос ценен как сокровищница древней лексики и фразеологии.

В целом, стиль эпоса – сказительский, с обилием поэтических формул и постоянных эпитетов. В тексте встречаются традиционные для устного эпоса параллелизмы и цепочки атрибутов. Например, девять батыров Токтамыша описаны серией ритмичных формульных строк: один – «*қос-қос пышақ асынған*» («носивший парные кинжалы»), другой – «*өткір семсер байланған, жау қарасын көргенде жауар күндей торланған*» (о батыре Карақожа: «обнажал острый меч и мрачнел, как грозовая туча, завидев врага»), следующий – «*қара қыпшақтан қара озып шыққан… қараңғыда жол тапқан, қапы жерде сөз тапқан*» (о Қобыланды: «из всего кипчакского народа выбился вперед… в темноте путь находил, в затруднении слово находил») и т.д. Эти красочные формулы не только характеризуют батыров, но и придают сказанию эпический размах и размеренность.

Историческая значимость текстологической работы, проведенной К.И. Сатпаевым над эпосом «Ер Едыге», определяется его вкладом в сохранение языковой и поэтической традиции. Подготовленная им редакция, основанная на сравнении рукописных и устных вариантов, обеспечила фиксацию архаической лексики и синтаксических конструкций, что позволило сохранить пласт казахской речи. Комментарии к лексическим архаизмам и формульным выражениям выступили средством научной реконструкции этнопоэтики текста. Издание К. Сатпаева закрепило эпос как яркий объект культурного наследия, обеспечив его дальнейшее функционирование в контексте трансляции национальной поэтической традиции. Именно поэтому научное значение этой работы трудно переоценить: К. Сатпаев фактически заложил собственную модель текстологического воссоздания казахского героического эпоса, предъявив образец бережного обращения с источником и стремление к его аутентичному воспроизведению.

Ценность предисловия К.Сатпаева особенно проявляется в его попытке соединить филологический анализ с историко-культурным контекстом. Он сознательно делает эпос «Ер Едыге» предметом научного исследования, показывая пример комплексного подхода: привлекает лингвистические наблюдения, сопоставляет фольклорный сюжет с реальной историей Золотой Орды, анализирует художественные особен-ности. Автор подчеркивает, что сказание об Едыге занимает «важное место среди казахских старинных слов» (языковых памятников) с точки зрения истории, языка и литературы. Именно поэтому он счел необходимым откорректировать стихи и «перевести запись на казахский лад», устранив книжно-татарские наслоения. В предисловии также указано, что другой известный вариант – эпос «Мырза Едыге батыр» в записи фольклориста А.Диваева (опубликован в 1922 г.) в своей концовке излишне напоминает арабские сказки. В этой связи, К. Сатпаев решает вернуться к более ранней версии. Ученый полагал, что для полноты картины необходимо собрать и сравнить все варианты предания: «...если бы все существующие в народе версии были записаны, тогда полноценный облик Едыге прояснился бы» (Сатпаев, 2024.Т.1.: 222) Так, молодой К.Сатпаев впервые поставил задачу сравнительного изучения вариантов эпоса «Едыге», наметив программу дальнейших фольклористических изысканий.

Эпос «Ер Едыге» представляет собой классическое героико-историческое сказание, распространенное у многих тюркских народов Евразии. Как отмечает академик К. Сатпаев, предание об Едыге бытовало «от Алтая и Тянь-Шаня до берегов Балкан» – его знают казахи, киргизы, каракалпаки, крымские ногайцы, туркмены и др., причем каждый народ добавлял свои подробности и краски (Сатпаев, 2024.Т.1.: 222). В разные годы исследованием эпоса «Едыге» занимались многие ученые, среди которых можно отметить Ч.Валиханова, В.Жирмунского, П.Мелиоранского, В.Бартольда, А.Самойловича, М.Тынышбаева, М.Ауэзова, К.Сатпаева, А.Маргулана, М.Тынышпаева, Р.Бердибаева, С.Садырбаева, С.Каскабасова, Ж.Тлепова, Е.Магауина, К.Матыжанова, С.Сакена, Ж.Асанова, А.Тойшанулы и др. В монографии «Эпоха Золотой Орды и казахский фольклор» один из авторов этих строк пишет: «Мухтар Ауэзов, разделяя героический эпос на два направления – "Рассказы о великих батырах" и "Рассказы о малых батырах", повествование о "великих батырах" Золотой Орды начинает именно с образа Едыге. Он мудро отмечает: "Едыге – это образ, рожденный из народного идеала защитника народа, справедливого бия, доблестного батыра и вместе с тем достойного хана". Далее он посвящает отдельные разделы анализу таких эпосов как "Кобланды батыр", "Ер Таргын", "Ер Саин", "Сын Нарыка Шора батыр", раскрывая их значение. Это было справедливым началом для своего времени, открывшим широкую дорогу к исследованию художественной исторической памяти народа и ее систематизации» (Матыжанов, 2024: 23).

По мнению К.Сатпаева, эпический Едыге предстает воплощением идеала народного героя, совмещающего храбрость и мудрость. Казахский фольклор признает, что отважных батыров много, а вот справедливый бий – редкость («*батыр деген ақбарақ ит – екінің бірі табады, би деген ақ шариғат – елуден біреу шығады*»), и именно такими качествами наделен Эдыге. Народ ценит в нем прежде всего государственный ум и справедливость. Поэтому в устах жырау Сыпыра (легендарного мудреца, персонажа эпоса) Эдыге превознесен выше прежних славных правителей. «*Ел билеген Едігем*», – с благоговением говорит народ, считая Эдиге первым и величайшим среди героев. Так, через фольклорную оценку К.Сатпаев раскрывает ключевой смысл эпоса: народ идеализирует Эдыге как образцового лидера, в котором слились доблесть батыра и мудрость бия.

«Ер Едыге» относится к циклу тюркских героических дастанов Золотой Орды (так называемый ногайский цикл легенд). Для него характерно сочетание исторической основы (реальные события рубежа XIV-XV вв. в Улусе Джучи) и мифологизированных элементов. К.Сатпаев подчеркивает, что эпический Эдиге отличается от исторического: фольклор создал собирательный идеал, наделив героя чертами любимого народом богатыря, многие из которых преувеличены или легендарны. Например, исторический Едыге был беклербеком и происходил из знатного рода Коныpат, но в сказании его родословная уводится к святому отшельнику, а сам он выступает против ханской власти, что отражает мечту народа о справедливом «нечингизидском» правителе.

Таким образом, жанр эпоса – героическая легенда, где реальные политические

коллизии (вражда Едыге и Токтамыша, походы Тимура) преломлены через призму народных идеалов и поэтической фантазии. Сюжет развернут хроникально, но насыщен сказочными мотивами, как было показано выше (чудесное рождение, колдовские превращения, мудрые сны и пр.). Композиция эпоса строится по канонам жыра: завязка (происхождение героя), испытания молодости, главный конфликт с антагонистом, кульминационная битва, развязка – гибель героя. Отличительной чертой казахского варианта является трагический финал, что сближает его с эпосами типа «Кобыланды» и отличает от некоторых ногайских версий, где Едыге умирает иначе или вовсе не умирает.

В предисловии исследователь подробно обосновал важность записи и изучения народных сказаний. Говоря о роли эпоса как источника исторической памяти, он пишет, что устное народное творчество ценно для науки по трем причинам. Во-первых, в эпических преданиях сохранилось множество старинных слов и выражений, уходящих из живого употребления – это бесценный материал для сохранения и обогащения языка. Во-вторых, традиционные эпические песни и толғау отличаются мастерской образностью, широтой и красотой стиля; многие из них могут служить образцом для современных поэтов. Без систематического сбора и изучения этих фольклорных памятников невозможно правильно определить пути развития казахской литературы. В-третьих, в старинных сказаниях отчетливо отражены прошлый быт, обычаи и мировоззрение казахского народа – ценные сведения по истории и этнографии. Однако многие из этих преданий уже забываются, поэтому ученый призывает срочно собирать устное наследие: он указывает, что краеведческие организации («аймақтану») должны в первую очередь заняться записью фольклора, иначе казахам вскоре придется искать сведения о своем эпосе в древнетюркских рунах, как это случилось у татар. В этой связи, предисловие К. Сатпаева выступает не только вступлением к одному эпосу, но и манифестом по сохранению народной памяти, заложив научные основы казахской фольклористики.

Системное обращение ученого к фигуре Едыге в научных трудах можно интерпретировать как стремление основать символ государственности в общественном сознании. Приводя сохранившиеся народные предания о могильниках известных исторических фигур (Сатпаев. 2024. Т.1.: 18), ученый придает пространству Улытау статус «центра памяти» – «locus memory», где материальные объекты (могилы, храмы, руины) и устные предания соединяются в единую систему коллективной памяти. Приведем сатпаевское описание местности в очерке «Қарсақбай ауданының күйі» («Положение Карсакбайского района»), опубликованном впервые в 1927 году в журнале «Жаңа мектеп»: «Судя по положению и высоте гряд, Улытау можно назвать сердцем Сарыарки. Поэтому хребты Улытау на протяжении многих веков были ареной истории казахской степи. Немало ханов воздвигали здесь свои орды, немало батыров располагали здесь свои войска. Потому и вершины Улытау – кладезь древних сказаний и преданий. Из высоких пиков, суровых скал и глубоких ущелий Улытау веет дыханием старины, древних времен. На берегу реки Каракенгир, вытекающей из Улытау и впадающей в Сарысу, до сих пор сохранились нетронутыми мавзолеи знаменитых ханов – Джучи, сына великого Чингисхана, и Алаша. По преданию,

на одном из высоких хребтов, где берет начало река Жыланшык, находится могила Едыге. Абылай также воздвигал свою орду в Улытау. А на южных склонах Улытау, в местности Хантобе, в 30-е годы XIX века известного батыра Кенесары представители среднего жуза во главе с аргыном Шеген-би вознесли на белом войлоке и провозгласили ханом. В недрах Улытау, в районах Жезказгана и Коргасына, и поныне сохранились следы заводов, возведенных в давние времена. Поэтому можно заключить, что еще до прихода казахского народа эти земли Улытау были обжиты другой, ныне безымянной, но культурной и развитой в искусстве народностью...» (Сатпаев, 2024. Т.1.: 17-18).

В приведенном фрагменте нарратива молодой Сатпаев демонстрирует ретроспективный обзор Улытау в общегуманитарном контексте: через концентрацию исторических маркеров (имена: Жошы хан, Алаша хан, Едыге, Абылай, Кенесары; топосы: Хантобе, Каракенгир, Жыланшык; Жезказган, Коргасын) пространство целенаправленно представлено в качестве сакрального места памяти. Логика перечисления – от ханских некрополей и мест священной инаугурации правителей до следов ранней индустриализации – формирует стратегически важное заключение об Улытау как о многослойном историко-культурном центре. В данном контексте регион предстает не только как географическое ядро Сарыарки, но и как культурно-политический узел, где сосредоточены свидетельства государственности и военной истории. В очерке красной нитью проходит концептуальная идея о том, что Улытау является ключевым центром культурогенеза Евразии, где археологические памятники, топонимия и фольклор отражают становление древнейших цивилизаций и формирование исторической памяти кочевых сообществ.

Сакрализация местности возникает не абстрактно, а как результат многократного воспроизведения народных преданий, в которых пространственные ориентиры приобретали символическое значение. В этом контексте фольклорные образцы не только сохранили информацию о прошлом, но и трансформировали географический топос в «пространство памяти», наделяя его особыми функциями утверждения власти, героического наследия и культурной преемственности. Именно поэтому Улытау воспринимается в историко-философской и этнокультурной традиции как священное пространство, где сакрализация и предания образуют единую систему репрезентации государственности.

Современное научное осмысление Улытау подтверждает его значимость как символа национального единства. Важную роль в актуализации культурно-политических инициатив, направленных на научное переосмысление региона, сыграли государственные программы «Рухани жаңғыру», «Семь граней Великой степи», «Сакральная география Казахстана». Реализация этих комплексных национальных программ стала «катализатором» для целого ряда исследований в контексте развития общетюркской цивилизации. В этом контексте особое внимание исследователей обращено к проблеме преемственности исторической памяти и возрождению концепта Улуса Джучи как истока казахской государственности. Не случайно подчеркивается, что «возрождение истории Улуса Джучи является важнейшим шагом в формировании исторической памяти казахского народа»

(Кусайнова Ж., Бакирова Ж., 2025: 436).

Ключевые направления исследований по сакральной географии Казахстана сегодня сходятся в двух взаимодополняющих направлениях оптики. Первая – критико-семиотическая: топонимический ландшафт рассматривается как «пространство смыслов», где канонизация «мест памяти» и политика культурной суверенизации фиксируют властные отношения и идеологические приоритеты эпохи, в том числе через институциональные проекты наподобие «Сакрального Казахстана» (Mitrofanova, Sushchiy, 2023). Вторая – прикладная географическая: топонимы анализируются как носители историко-культурной информации и ресурс территориальной идентичности и туризмообразования, что открывает перспективы для интеграции сакральной географии в стратегии устойчивого туризма и регионального развития (Atasoy E., Wendt J.A. и др., 2017). И в целом, эти направления, в сущности, являются идейным продолжением научных изысканий К. Сатпаева.

Интенсивное развитие структуралистских теорий в середине XX века привело к пересмотру источниковедческого потенциала фольклора: акцент заметно сместился с его документальной функции на знаково-символическую, вследствие чего повествовательные формы народной традиции стали интерпретироваться преимущественно как квазиисторические (полуисторические) тексты (Белянин, Закревская, 2023: 64). Тем не менее, нельзя полностью отрицать причастность фольклорной памяти к историческому прошлому. В этой связи, Э. Кассирер писал: «Всякое историческое понимание пропитано подлинными элементами мифологии и необходимо связанно с ним» (Кассирер, 2001: 11).

Для К.Сатпаева устное предание – не просто художественное сказание, а носитель коллективной памяти, в которой закодированы реальные исторические факты, события и топографические ориентиры. Метод ученого основывается на сопоставлении археологических реалий и фольклорных версий, что позволяет рассматривать каждую находку не изолированно, а в контексте культурной традиции. Курганы, менгиры, рунические надписи и «таңбалы тас» осмысляются им не только как археологические артефакты, но и как текстовые структуры, несущие в себе нарративное содержание.

При описании района Тес-Булак, где высечены родовые знаки, ученый трактует легенду не как мифологический мотив, а как архив памяти, зафиксировавший акт консолидации всех казахских племен: «...Народное предание говорит, что именно здесь, у ключа Тес-Булак, происходило историческое совещание родов об организации новой народности “казах”. Решение этого совещания было зафиксировано тут же изображением на утесе родовых знаков всех участвовавших на совещании племен. Поскольку известно, что основная масса народа шла в Казахскую степь из пределов Великого Могола, т.е. с юга, историческая достоверность указанного предания является достаточно убедительной» (Сатпаев, 2024.Т.2.: 539). Тем самым он вводит фольклор в систему научного знания как источниковедческий и символический пласт, дополняющий археологию и топонимию. Такого же принципа придерживался и ученый-археолог, филолог-этнограф Алькей Хаканович Маргулан, чья творческая

биография также была тесто связана с феноменальной личностью Едыге: «впервые в казахстанской археологии А.Х. Маргулан при интерпретации погребений использовал методологический принцип сравнительного анализа данных фольклора и артефактов, суть которого состоит в объяснении исторического явления при помощи фольклорного понятия “пластическая сила”, которая творит легенду» (Усманова, Ускенбай, Панюшкина, Соловьева, Ахатов, 2022).

Как отмечает М.Семби, ссылаясь на письмо Ш. Уалиханова профессору И.Н. Березину, сакральная функция горы Улытау подтверждается наличием древних культовых сооружений и мест паломничества: «...Не случайно поэтому, что на одной из вершин гор Улытау похоронен эмир Едыге и гора эта носит его имя (Едыге). Рядом находится могила Тохтамыша, куда люди поднимаются, чтобы совершить обряд поклонения» (Семби, 2021, с. 57). Данный факт лишь укрепляет интерпретацию названия Ұлытау как «почитаемой горы», отражая древнюю традицию тюрко-монгольских народов. (В тюрко-монгольском мировоззрении эта гора издавна осмыслялась как ось мира – место, где соединяются земное и небесное начала, где вершины воспринимались как обитель духов предков и хранителей земли).

В этой связи, считаем, что вполне логично будет упоминание еще об одном немаловажном культурно-историческом артефакте, обнаруженном К.И. Сатпаевым в 1935 году у подножия горы Улытау – памятнике «Надпись Тимура» («Алтын Шоқы құлпытасы»). Известно, что данный памятник связан с походом эмира Тимура против хана Тохтамыша (1391 год). Примечателен сам факт появления надписи именно в этом пространстве, поскольку он указывает на духовный потенциал топоса Улытау. В эпоху Тимура данная местность воспринималась как священный центр Степи, где географическое возвышение приобретало символику власти, славы и памяти. Поэтому создание надписи Тимуром на вершине Алтын шоқы можно понимать как обряд утверждения своего присутствия в ключевых координатах Степи. Этот жест придавал военному походу измерение ритуального действия: правитель не просто проходил через Улытау, а свидетельствовал свое преклонение перед «великой горой», связывая собственное имя с этой землей. Таким образом, надпись становится эпиграфическим следом акта преклонения (Сатпаев, 2024. Т.2.: 583).

«Осваивая место, человек преобразует его, исходя из норм своего языка и культуры, он организует свое место символически, немой ландшафт приобщает к культуре», –замечает В. Камедина (Камедина, 2014: 140). Уже в первые десятилетия своей деятельности К.И. Сатпаев демонстрировал способность соединять естественно-научные исследования с гуманитарными аспектами, выявляя в ландшафте не только геологические пласты, но и историко-культурные коды. Будучи геологом-разведчиком, в ходе полевых экспедиций он фиксировал не только геологические данные, но и устное народное творчество, воспринимая его как своеобразный «звуковой слой» культурного ландшафта. Показателен в этом отношении эпизод, связанный с историей возникновения песни «Обаған» (Сатпаев, 2024. Т.1.: 213-215). Согласно сохранившимся сведениям, песня возникла в связи с трагическим событием на реке Обаған, название которой закрепилось в устной традиции как символ памяти. Таким образом, топоним и народная песня оказались неразрывно связаны:

природный объект стал источником художественного осмысления, а фольклорная форма – инструментом сохранения исторического опыта.

В годы войны К.И. Сатпаев как руководитель науки инициирует мероприятия по защите казахского фольклора. Обращение «О необходимости стенографической записи сказаний Мурун-жырау (Сенгирбаева)» Председателю СНК КазССР Ундасынову Н.У. – официальное письмо, написанное в 1942 году в соавторстве с Н.Т. Сауранбаевым, является свидетельством того, что усилия деятеля науки в сохранении нематериального культурного наследия переходят на новый уровень (Сатпаев, 2024. Т.3.: 313-315). В данном эпистолярном наследии подчеркивается уникальность эпического цикла «Песни о сорока крымских богатырях», сравнимого по объему с киргизским «Манасом», и риски его утраты без немедленной записи. Этот исторический документ демонстрирует понимание исследователями того, что эпические сказания Мурын жырау – не просто фольклорный материал, а целостный памятник культуры, требующий особых методов документирования (в данном случае – стенографической записи при личном присутствии сказителя).

Из академического корпуса трудов К.И. Сатпаева нам известно, что сказания Мурын жырау Сенгирбаева в объеме более сорока тысяч стихотворных строк были успешно записаны в 1942 году в Алматы группой ученых. Об этом не раз упоминается в статьях и выступлениях военных лет: «Казахский филиал Академии наук СССР в годы Великой Отечественной Войны», «Итоги работы и ближайшие задачи Казахского филиала Академии наук СССР», «Основные итоги и задачи научно-исследовательских работ Казахского филиала Академии наук». При этом К. Сатпаев систематически затрагивает вопрос о необходимости сбора, исследования и популяризации народного творчества. «Институт истории, языка и литературы осуществляет важные исследовательские работы... по изучению истории литературы казахского народа, по научной обработке уникального, по объему и значимости, цикла песен о сорока богатырях казахского народа, записанных в 1942 г. у старейшего народного сказителя Муруна Сенгирбаева», – говорится в статье «Основные итоги и задачи научно-исследовательских работ Казахского филиала Академии наук», опубликованной в первом номере журнала «Вестник Казахского филиала Академии наук СССР» за 1944 год.

С гордостью заявляет К.И. Сатпаев и о том, что А.В. Затаевичем собрано около 2350 единиц музыкального фольклора (песен и кюев), в результате чего изданы такие фундаментальные труды как «1000 песен казахского народа» и «500 песен и кюев казахского народа» (Сатпаев, 2024:Т.1.: 554). Известно, что собранные в ходе фольклорных экспедиций образцы народного творчества сыграли основополагающую роль в становлении профессионального музыкального искусства Казахстана. Они не только зафиксировали и сохранили уникальные интонационные и жанровые особенности народного творчества, но и стали основным источником для композиторов, обращавшихся к традиционной песенной и инструментальной культуре как к подлинной «первооснове» национального стиля. Благодаря этим записям стало возможным создание оперных и симфонических произведений «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Біржан – Сара», где народные мотивы получили

академическую обработку. Таким образом, экспедиционный материал превратился в своеобразный «музыкальный архив памяти», обеспечивший преемственность между устной традицией и современными формами музыкальной культуры.

4. Результаты

1. Вклад в текстологическое изучение эпоса «Ер Едыге»

Исследование показало, что К.И. Сатпаев внес значительный вклад в текстологическое исследование и издание казахского героического эпоса «Ер Едыге». Он сопоставил рукописный вариант Ш.Уалиханова – П.Мелиоранского с устными версиями, устранив чужеродные книжно-татарские элементы и восстановив структуру текста. Ученый осмыслил эпос как источник не только художественного, но и историко-культурного знания: он рассматривал «Ер Едыге» как форму коллективной памяти, где объединяются героическое повествование, языковая архаика и морально-этический код степной цивилизации.

2. Фиксация эпического исполнения как культурного наследия

К. Сатпаев одним из первых осознал необходимость документирования устной традиции как части нематериального культурного наследия. Его обращение в 1942 году с предложением стенографической записи сказаний Мурын-жырау стало прецедентом государственной поддержки дальнейших полевых фольклорных экспедиций. Зафиксированный им цикл «Қырымның қырық батыры» рассматривался как уникальный памятник казахской словесности, сопоставимый с киргизским «Манасом».

Ученый подчеркивал, что устное слово – это «живая ткань культуры», через которую народ выражает свое историческое сознание.

3. Сбор народных преданий и этнографических свидетельств

Полевые наблюдения К.И. Сатпаева отличались редким для своего времени синтезом геологических и этнографических методов. В таких очерках как «Қарсақбай ауданының күйі», «Обаған», «Доисторические памятники в Джезказганском районе» он последовательно фиксировал предания, легенды и устные комментарии местных жителей, соединяя их с описанием природных объектов. Такой подход позволил ученому рассматривать предание как форму «устного архива» – источник сведений о быте и духовных представлениях кочевых сообществ.

4. Роль и место фольклора в изучении исторических пространств

Анализ показал, что К.Сатпаев воспринимал ландшафт как «текст культуры», где каждая географическая точка несет след исторической памяти. В описаниях Улытау – Жезказганского ареала он выявляет связь между природными объектами и героико-историческими нарративами. Мавзолеи Жошы и Алаша, место погребения Едыге, горные вершины Алтын Шоқы и Хантөбе образуют символическую карту сакрального центра.

Такое семиотическое «прочтение» пространства предвосхищает современные концепции сакральной географии и культурной топонимики. Тем самым ученый выстраивает гуманитарную модель, в которой устная традиция, этнографическая среда и природно-географическое пространство формируют единую систему

репрезентации национальной памяти.

5. Заключение

В результате проведенного исследования показано, что творчество академика К.И. Сатпаева демонстрирует глубокую интеграцию исторической памяти и культурных кодов. Исследование выявило, что географические объекты в его научных трудах выступают не просто как физические ориентиры, но как носители народного прошлого и символы национальной идентичности. Такой подход позволил обнаружить «сакрализованные» аспекты местности – точки, вокруг которых концентрируется исторический нарратив, и проследить, как эти «места памяти» входят в состав культурного ландшафта казахской традиции.

Данные результаты представляют значимый и весомый вклад в теорию культурной памяти и методы филологического анализа. Показано, что научно-технические тексты могут содержать полифонию культурных смыслов и фольклорных мотивов. Предложенный подход демонстрирует преемственность между научными наблюдениями ученого и устными традициями народа: сочетание дисциплинарных аспектов (исторического, языкового и этнографического) раскрывает скрытые культурные слои описываемой действительности.

Практическая значимость работы проявляется в обосновании важности сохранения нематериального наследия через призму бережного отношения к народному достоянию. Например, ЮНЕСКО отмечает, что нематериальное наследие «формирует чувство самобытности» и должно передаваться новым поколениям.

Литература:

1. Ананьева С., Галай К., Демченко А. (2024). Стилевое своеобразие исследований К.И. Сатпаева о литературе, искусстве и эпистолярного наследия ученого // Keruen. – №85(4). – С.47–55. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-03

2. Atasoy E., Wendt J.A., et al. The Question of Kazakh National and Geographical Toponymic as a Potential Factor of Tourism Development // Geojournal of Tourism and Geosites. – 2017. – 19(1). – P.115–125. ISSN 2065-0817, E-ISSN 2065-1198

3. Белянин С.В., Закревская Е.А. История и фольклор: подходы к изучению // Как история становится фольклором: механизмы фольклоризации историй о войне и холокосте. Фольклор: структура, типология, семиотика. – 2023. – Т.6. – №3. – С.61–87. DOI: 10.28995/2658-5294-2023-6-3-61-87

4. Камедина Л.В. Забайкальский текст в русской культуре // Ученые записки ЗабГУ. – 2014. – №4 (57). – С.139–145. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22079021

5. Кассирер Э. Философия символических форм. Т.2. Мифологическое мышление. – М. – С.–Пб.: Университетская книга, 2002. – 280 с. ISBN 5-7914-0023-3

6. Кусайнова Ж.А., Бакирова Ж.С. Жошы Ұлысы: тарихи жадты қайта жандандыру мен тарихи реконструкция мәселелері // Отан тарихы. – 2025. – №28(1). – С.429–445. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_429-445

7. Кушкумбаев А.Қ., Уалиев Т.А. «Ер Едіге» жырының тарихнамасы (XIX ғ. II-жартысы – XX ғ. I-жартысы) // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. – 2022. – №3(31). – Б.15–26. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_31_3

8. Матыжанов К. Алтын Орда дәуірінен жеткен асыл мұра және оны зерттеудің өзекті мәселелері // Алтын Орда дәуірі және қазақ фольклоры: ұжымдық монография. – Алматы: Evo Press, 2024. – Б.8–79. ISBN 978-601-80808-6-9

9. Mitrofanova A., Sushchiy P., et al. Toponymic Landscape of the Kazakhstan–Russia Borderland //

Journal of Frontier Studies. – 2023. – №4. – P.277–305. ISSN 2500-0225. https://doi.org/10.46539/jfs.v8i4.507

10. Сатпаев К. Доисторические памятники в Джезказганском районе // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.2. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Машакова А.К. (ответственная за выпуск). – Алматы, 2024. – С.583–588. ISBN 5-7914-0023-3

11. Сатпаев К. Историко-археологические данные о Джезказганском районе // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.2. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Машакова А.К. (ответственная за выпуск). – Алматы, 2024. – С.536–543. ISBN 5-7914-0023-3

12. Сатпаев К. Наука и культура возрожденного казахского народа // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.3. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Демченко А.С. (ответственная за выпуск). – Алматы, 2024. – С.448–455. ISBN 978-601-354-198-3

13. Сатпаев К. О необходимости стенографической записи сказаний Мурун-жырау (Сенгирбаева) // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.3. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Демченко А.С. (ответственная за выпуск). – Алматы, 2024. – С.313–315. ISBN 978-601-354-198-3

14. Сатпаев К. Предисловие к народному сказанию «Ер Едиге» // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.2. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Машакова А.К. (ответственная за выпуск). – Алматы, 2024. – С.499–506. ISBN 978-601-354-196-9

15. Семби М. Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов (Тюркский меридиан). – Алматы: КазНИИК, 2013. – 296 с. (Серия «Труды КазНИИК». Том I). ISBN 978-601-7448-05-9

16. Сәтбаев Қ. «Ер Едіге» // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.1. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Калиаскарова А.Т. (ответственная за выпуск), Магазбеков Н.Ж., Амирбаева Ш.М. – Алматы, 2024. – Б.221–259. ISBN 978-601-354-196-9

17. Сәтбаев Қ. Қазақстан интеллигенциясы Отан соғысы күндерінде // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.1. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Калиаскарова А.Т. (ответственная за выпуск), Магазбеков Н.Ж., Амирбаева Ш.М. – Алматы, 2024. – Б.264–268. ISBN 978-601-354-196-9

18. Сәтбаев Қ. Қарсақбай ауданының күйі // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.1. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Калиаскарова А.Т. (ответственная за выпуск), Магазбеков Н.Ж., Амирбаева Ш.М. – Алматы, 2024. – Б.17–31. ISBN 978-601-354-196-9

19. Сәтбаев Қ. Қоғамдық қамсыздандыру министрі Н.А. Муравьева жолдасқа // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.1. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Калиаскарова А.Т. (ответственная за выпуск), Магазбеков Н.Ж., Амирбаева Ш.М. – Алматы, 2024. – 554 б. ISBN 978-601-354-196-9

20. Сәтбаев Қ. Обаған // Каныш Сатпаев. Полное академическое собрание трудов. В пяти томах. Т.1. / Составили и подготовили к печати: Матыжанов К.И., Калиева А.К., Ананьева С.В., Калиаскарова А.Т. (ответственная за выпуск), Магазбеков Н.Ж., Амирбаева Ш.М. – Алматы, 2024. – Б.213–215. ISBN 978-601-354-196-9

21. Усманова Э., Ускенбай К., Бакадырулы К.-М., Панюшкина И., Соловьева Л., Ахатов Г. Мавзолей Джучи-хана: реалии, легенды и обряд. 16.08.2022. Режим доступа: https://e-history.kz/ru/news/show/33829

References:

1. Ananyeva S.V., Galay K.N., Demchenko A.S. (2024) Stilevoe svoeobrazie issledovanii K.I. Satpayeva o literature, iskusstve i epistolyarnogo naslediya uchenogo [The stylistic originality of K.I. Satpayev's writings on literature, art, and his epistolary heritage]. Keruen, vol. 85, no. 4, pp. 47–55. https://doi.org/10.53871/2078-

8134.2024.4-03 (In Russian).

2. Atasoy E., Wendt J.A., et al. (2017) The question of Kazakh national and geographical toponyms as a potential factor of tourism development. GeoJournal of Tourism and Geosites, vol. 19, no. 1, pp. 115–125. ISSN 2065-0817, E-ISSN 2065-1198 (In English).

3.Belyanin S.V., Zakrevskaya E.A. (2023) Istoriya i fol'klor: podkhody k izucheniyu [History and folklore: Approaches to study]. Folklore: Structure, Typology, Semiotics, vol. 6, no. 3, pp. 61–87. https://doi.org/10.28995/2658-5294-2023-6-3-61-87 (In Russian).

4. Cassirer E. (2002) Filosofiya simvolicheskikh form. T. 2. Mifologicheskoe myshlenie [The philosophy of symbolic forms. Vol. 2: Mythical thinking]. Moscow–Saint Petersburg: Universitetskaya Kniga. ISBN 5-7914-0023-3 (In Russian).

5.Kamedina L.V. (2014) Zabaikal'skii tekst v russkoi kul'ture [The Transbaikal text in Russian culture]. Uchenye Zapiski ZabGU, no. 4(57), pp. 139–145. Available at: https://www.elibrary.ru/item.asp?id=22079021 (In Russian).

6. Koshkumbaev A.Q., Ualiev T.A. (2022) "Er Edige" zhyrinyn tarikhnamasy (XIX g. II–zhartysy – XX g. I–zhartysy) [The historiography of the epic "Er Edige" (2nd half of the 19th – 1st half of the 20th centuries)]. edu.e-history.kz Electronic Scientific Journal, no. 3(31), pp. 15–26. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_31_3_ (In Kazakh).

7. Kusaynova Zh.A., Bakirova Zh.S. (2025) Zhoshy Ulusy: tarikhy zhaddy qaita zhandandyru men tarikhy rekonstruktsiya maseleleri [The Ulus of Jochi: Issues of memory revival and historical reconstruction]. Otan Tarihy, vol. 28, no. 1, pp. 429–445. https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_2_429-445 (In Kazakh).

8. Matyzhanov K. (2024) Altyn Orda dauirinen zhetken asyl mura zhane ony zertteudin ozekti maseleleri [The Priceless Heritage of the Golden Horde Era and the Topical Issues of Its Study] // Altyn Orda dauiri zhane qazaq folklory: Uzhymdyq monografia [The Era of the Golden Horde and Kazakh Folklore: Collective Monograph]. – Almaty: Evo Press. – Pp. 8–79. ISBN 978-601-80808-6-9. (In Kazakh).

9. Mitrofanova A., Sushchiy P., et al. (2023) Toponymic landscape of the Kazakhstan–Russia borderland. Journal of Frontier Studies, vol. 8, no. 4, pp. 277–305. https://doi.org/10.46539/jfs.v8i4.507 (In English).

10. Sembi M. (2013) Pamyat' zemli tyurko-mongol'skoi: istoki i simvolika toponimov (Tyurkskii meridian) [Memory of the Turkic–Mongolian land: Origins and symbolism of toponyms (Turkic Meridian)]. – Almaty: KazNIIK Press. ISBN 978-601-7448-05-9 (In Russian).

11. Satpayev K. (2024) Er Edige [Er Edige]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 1 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Kaliascarova A.T. (ed. in charge), Magazbekov N.Zh., Amirbayeva Sh.M. – Almaty, 2024. – pp. 221–259. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

12. Satpayev K. (2024) Qarsakbai audanynyn kuii [The State of the Karsakbay District]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 1 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Kaliascarova A.T. (ed. in charge), Magazbekov N.Zh., Amirbayeva Sh.M. – Almaty, 2024. – pp. 17–31. ISBN 978-601-354-196-9. (In Kazakh).

13. Satpayev K. (2024) Doistoricheskie pamyatniki v Dzhezkazganskom raione [Prehistoric monuments in the Dzhezkazgan district]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 2 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Mashakova A.K. (ed. in charge). – Almaty, 2024. – Pp. 583–588. ISBN 978-601-354-196-9. (In Russian).

14. Satpayev K. (2024) O neobkhodimosti stenograficheskoi zapisi skazanii Murun-zhyrau (Sengirbayeva) [On the need for stenographic recording of the legends of Murun-zhyrau (Sengirbayev)] (with Sauranbayev N.T.). In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 3 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Demchenko A.S. (ed. in charge). – Almaty, 2024. pp. 313–315. ISBN 978-601-354-198-3. (In Russian).

15. Satpayev K. (2024) Nauka i kul'tura vozrozhdennogo kazakhskogo naroda [Science and culture of the revived Kazakh people]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 3 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Demchenko A.S. (ed. in charge). – Almaty, 2024. – Pp 448-455. ISBN 978-601-354-198-3. (In Russian) (In Russian).

16. Satpayev K. (2024) Istoriko-arkheologicheskie dannye o Dzhezkazganskom raione [Historical and

archaeological data on the Dzhezkazgan region]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov (vol. 2), pp. 536–543. – Almaty: Institute of Literature and Art. ISBN 978-601-354-196-9 (In Russian).

17. Satpayev K. (2024) Obagan [Obagan]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 2 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Mashakova A.K. (ed. in charge). – Almaty, 2024. – Pp. 213–215. ISBN 978-601-354-196-9 (In Kazakh).

18. Satbayev K. Predislovie k narodnomu skazaniyu "Er Edige" [Preface to the Folk Legend "Er Edige"] // Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 2 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Mashakova A.K. (ed. in charge). – Almaty, 2024. – Pp. 499–506. ISBN 978-601-354-196-9 (In Russian).

19. Satpayev K. (2024) Qogamdyq qamsyzdandyru ministri N A Muravyova zholdaska [Letter to Minister of Social Security N.A. Muravyova]. In: Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 1 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Kaliascarova A.T. (ed. in charge), Magazbekov N.Zh., Amirbayeva Sh.M. – Almaty, 2024. – p. 554. ISBN 978-601-354-196-9 (In Kazakh).

20. Satpayev K. (1944/2024) Qazaqstan intelligentsiasy Otan sogysy kunderinde [Kazakh intelligentsia during the Great Patriotic War]. In: // Kanysh Satpayev. Polnoe akademicheskoe sobranie trudov [Complete Academic Works]. In five volumes. Vol. 1 / Compiled and edited by Matyzhanov K.I., Kaliyeva A.K., Ananyeva S.V., Kaliascarova A.T. (ed. in charge), Magazbekov N.Zh., Amirbayeva Sh.M. – Almaty, 2024. – Pp. 264–268. ISBN 978-601-354-196-9 (In Kazakh).

21. Usmanova E., Uskenbai K., Bakadyruly K.-M., Panyushkina I., Solovyeva L., Akhatov G. (2022, August 16) Mavzolei Dzhochi-khana: realii, legendy i obryad [Mausoleum of Jochi Khan: Realities, legends and ritual]. e-history.kz. Available at: https://e-history.kz/ru/news/show/33829 (In Russian).

ҒТАМР 17.01.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-02

Н.Б. Ақыш[1*], Ж.Б. Сәрсенбаева[2], Г.Д. Абиханова[3]
[1,2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[3]Қ. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
e-mail: [1]babe8812@mail.ru, [2]s.zhansulu.kz@mail.ru, [3]gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz
ORCID: [1]0000-0002-9341-7512, [2]0000-0002-9554-163X, [3]0009-0000-5079-6842

ӨМІРБАЯНДЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДА ӨНЕР ТҰЛҒАЛАРЫН БЕЙНЕЛЕУ ДИСКУРСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетіндегі өмірбаяндық және деректі проза жанрының көркемдік табиғаты мен көркемдік-идеялық ерекшеліктері талданады. Зерттеу нысаны ретінде С.Айбергенованың «Ақын жары» және Е.Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» шығармалары алынды. Зерттеу барысында осы туындылардағы шынайы өмірлік деректер мен көркемдік қиялдың өзара ұштасуы арқылы тұлғалық болмысты, дәуір шындығын және ұлттық руханияттың терең иірімдерін бейнелеу тәсілдері қарастырылады. Авторлар шығармашылық тұлғаның өмір жолын көркемдік-психологиялық талдау арқылы көрсетіп, автобиографиялық және деректік материалды эстетикалық деңгейге көтерудің жаңа формаларын ұсынады. С.Айбергенованың туындысында ақын Төлеген Айбергеновтің жары – Үрниса Айбергенованың өмір жолы аналық мейірім, отбасының ұйытқысы ретінде суреттеледі. Ал Е.Әкімқұлов шығармасында Шәмші Қалдаяқов тұлғасы арқылы қазақ өнерінің рухани тамыры мен мәдени жад феномені ашылады. Шығармалардың талдау барысында өмірбаяндық және деректі прозаның жанрлық табиғатын ашу, өзге жанрлардан айырмашылығын бағамдау мақсатында әдебиеттану саласындағы түрлі теориялық тұжырымдарға мән беріліп, мәтіндердің ерекшелігі анықталды. Зерттеу нәтижесінде өмір-баяндық және деректі прозаның қазіргі қазақ әдебиетіндегі жаңаша даму арналары, жеке тұлға мен ұлттың тарихи жады арасындағы көркемдік байланыс анықталып, бұл жанрдың қазақ прозасындағы поэтикалық және рухани жаңғырудағы маңызы айқындалды.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2027 жж. AP26100503 «Қазақ әдебиетіндегі деректі прозаның даму үрдістері» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: өмірбаяндық проза, деректі проза, дискурс, кейіпкер, автор, көркемдік шешім, өмір шындығы.

N.B. Akysh[1*], Zh.B. Sarsenbayeva[2], G.D. Abikhanova[3]
[1,2]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[3] Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan
e-mail: [1]babe8812@mail.ru, [2]s.zhansulu.kz@mail.ru, [3]gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz ORCID: [1]0000-0002-9341-7512, [2]0000-0002-9554-163X, [3]0009-0000-5079-6842

DISCOURSE OF REPRESENTING ARTISTIC FIGURES IN BIOGRAPHICAL WORKS

Abstract. The article analyzes the artistic nature and ideological–aesthetic features of the genres of biographical and documentary prose in contemporary Kazakh literature. The research focuses on two works: S.Aybergenova's "Aqyn Zhary" ("The Poet's Wife") and Y. Akimkulov's "Shamshi Kaldayakov – än patshasy"

("Shamshi Kaldayakov – The King of Song"). The study explores how these authors intertwine factual life materials with artistic imagination to depict personal identity, historical reality, and the deep layers of national spirituality. Both writers reveal the life paths of creative individuals through artistic and psychological analysis, offering new forms of aesthetic transformation of autobiographical and documentary content. In Aybergenova's work, the image of the poet Tulegen Aybergenov's wife, Urnisa Aybergenova, is portrayed as a symbol of maternal kindness, moral resilience, and family unity. In Akimkulov's book, the figure of Shamshi Kaldayakov embodies the spiritual origins of Kazakh art and the phenomenon of cultural memory. The analysis emphasizes identifying the genre-specific characteristics of biographical and documentary prose, distinguishing them from other literary forms, and applying various theoretical approaches from literary studies. The results reveal new directions in the development of biographical and documentary prose in modern Kazakh literature and demonstrate the artistic connection between individual destiny and the nation's historical memory, highlighting the significance of these genres in the poetic and spiritual renewal of Kazakh prose.

Acknowledgements. The article was published by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2025-2027 published on the basis of funding for the fundamental research project AP26100503 "Development Trends of Documentary Prose in Kazakh Literature".

Keywords: biographical prose, documentary prose, discourse, character, author, artistic solution, life truth.

Н.Б. Акыш[1*], Ж.Б. Сарсенбаева[2], Г.Д. Абиханова[3]

[1,2]Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

[3]Международный Казахско-Турецкий Университет имени Ходжа Ахмед, Ясауи, Туркестан, Казахстан

e-mail: [1]babe8812@mail.ru, [2]s.zhansulu.kz@mail.ru, [3]gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

ORCID: [1]0000-0002-9341-7512, [2]0000-0002-9554-163X, [3]0009-0000-5079-6842

ДИСКУРС РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ЛИЧНОСТЕЙ В БИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье анализируется художественная природа и идейно-эстетические особенности жанров биографической и документальной прозы в современной казахской литературе. В качестве объекта исследования выбраны произведения С.Айбергеновой «Ақын жары» («Жена поэта») и Е.Акимкулова «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» («Шамши Калдаяков – король песни»). В ходе исследования рассматриваются способы изображения личностного мира, эпохальной действительности и глубинных слоёв национальной духовности посредством синтеза документальных фактов и художественного вымысла. Авторы произведений раскрывают жизненный путь творческой личности через художественно-психологический анализ, предлагая новые формы эстетизации автобиографического и документального материала. В произведении С.Айбергеновой образ супруги поэта Тулегена Айбергенова – Урнисы Айбергеновой представлен как символ материнской доброты, духовной стойкости и семейного единства. В книге Е.Акимкулова через фигуру Шамши Калдаякова раскрываются духовные истоки казахского искусства и феномен культурной памяти. В процессе анализа особое внимание уделено выявлению жанровой природы биографической и документальной прозы, определению её отличий от других литературных форм и рассмотрению различных теоретических подходов в литературоведении. В результате исследования выявлены новые направления развития биографической и документальной прозы в современной казахской литературе, а также художественная связь между личностью и исторической памятью нации, что позволило определить значение данных жанров в процессе поэтического и духовного обновления казахской прозы.

Благодарности. Статья опубликована на основе финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках фундаментального исследовательского проекта AP26100503 «Тенденции развития документальной прозы в казахской литературе» на 2025–2027 годы.

Ключевые слова: биографическая проза, документальная проза, дискурс, персонаж, автор, художественное решение, жизненная правда

1. Кіріспе

Бүгінгі таңда қазақтың деректі прозасында өмірбаяндық шығармалардың түр-түрі жазылуда. Олардың негізі авторлардың өзіндік жеке өмірбаяндарына қатысты болып келеді. Ол таңғаларлық жағдай емес. Өйткені жазуға икемі бар қай адам болсын өзінің өмір жолын қағаз бетінде айшықтап қалдыруы – жазылмаған шығармашылық заңдылық.

Олардың қай-қайсының да өмірбаяндық шығармалары сол өзі өмір сүрген кезеңнің сыр-сипатын, тұрмыс-тіршілігін, бір сөзбен айтқанда, дәуір келбетінен хабар бере алады деп сенуге болады. Әрине, олардың бұл тұрғыдағы көркемдік-идеялық ұстанымдары біркелкі болмауы ықтимал. Кейбір туындылардан дәуірдің, кезеңнің шындығын әжептеуір айқын көре алатын болсақ, енді біреулерінде бұл жағдайдың көрініс табуы солғын шығуы да ғажап емес.

Жалпы қандай шығарманы да бір ізбен жазатын рецепт жоқ екенін қаперге алсақ, өмірбаяндық деректі дүниелердің де әртүрлі деңгейде, әртүрлі сипатта жазылуы заңды. Ортақ талап тұрғысынан қарайтын болсақ, ең бастысы – шығарманың оқырманға түсінікті, ойы қанық болуы, көркемдік бояулары әдеби норманың талаптарына сай келуі.

Бұл бағытта көрнекті тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын көркемдік және деректік тұрғыдан бейнелеуге ұмтылған шығармалар қатарына Е.Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» және С.Айбергенованың «Ақын жары» атты еңбектері жатады. Бұл туындылардың негізгі ерекшелігі – ұлттық руханияттағы ірі тұлғалардың өмірі мен шығармашылық болмысын авторлық таным тұрғысынан ашуы. Әсіресе, Салтанат Айбергенованың еңбегі өмірбаяндық жанрдың көркемдік және деректік синтезін ұтымды ұштастыруымен ерекшеленеді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында мәтіндік-интерпретациялық әдістер қолданылды. Деректі шығарманың құрылымдық ерекшеліктері қарастырылып, автор ұстанымы мен баяндау тәсілдері объективтілік пен субъективтілік тұрғысынан сарапталды. Сонымен қатар, туындының эстетикалық, этикалық және этнографиялық элементтері контекстуалды талдау арқылы жүйеленді.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу материалы ретінде Салтанат Айбергенованың «Ақын жары» және Еркінбай Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты туындылары алынды. Бұл шығармалар автобиографиялық және деректі прозаның тоғысында жазылған, нақты өмірлік деректер мен көркемдік қиялдың үйлесімі арқылы қазақ мәдени кеңістігіндегі тұлғалық болмысты бейнелейді. Аталған екі шығарманы талдау барысында төмендегі ғылыми пікірлер басты бағдарға алынды.

Автобиографиялық прозаның табиғаты жөнінде Ибраева, Салханова және Жолдасбекова автобиографияның екі түрін – «деректі» және «көркем» деп қарастырады (Ибраева, 2018). Авторлардың пікірінше, көркем автобиографияда өмірлік деректер эстетикалық трансформацияға ұшырап, әдеби факт ретінде жаңаша бейнеленеді.

Өмірбаяндық шығармаларға тән ерекшелік – олардың көркем және деректі бастаулардың синтезі. Бұл жанр бүгінде кеңінен тарап, қазіргі әдебиеттің басты үрдісіне айналып келеді (Батракова, 2015). Заманауи оқырман шынайылық пен интеллектуалдық тереңдікке ұмтылған сайын, деректі проза танымал бола түседі.

Тәшеновтің пікірінше, соңғы жылдары көркем прозамен салыстырғанда деректі прозаға сұраныс артқан. Бұл – қоғамның шынайылыққа, тарихи және жеке тәжірибеге деген қызығушылығының өсуінен туындаған құбылыс (Тәшенов, 2017).

Деректі прозаның теориялық негізін айқындауда А.Жүндібаеваның пайымында бұл жанрдың басты ерекшелігі – өмірде болған нақты оқиғалар мен кейіпкерлерді суреттеу, сондай-ақ деректердің көркемдік өңдеуден өтуімен анықталатыны көрсетіледі (Жүндібаева, 2021: 77). Мұндай проза ғылыми зерттеуден өзгеше, өйткені ол фактілерге эстетикалық реңк беріп, адамның ішкі әлемін ашуға бағытталады.

Қалқабаева дерек пен фактіні «жансыз материал» деп атап, жазушының оны көркемдік тұрғыда жандандыра білуі шығарманың идеялық және тәрбиелік мәнін арттыратынын дәлелдейді (Қалқабаева, 2019: 194). Бұл пікір деректі прозадағы шығармашылық жауапкершіліктің маңызын айқындайды.

Егорова және өзге де зерттеушілер өмірбаяндық прозаның түрлі әдеби дәстүрлер мен бағыттарда маңызды орын алатынын айтады (Егорова, 2020:174). Ал Кислицын және т.б. автобиографиялық прозаны тұлғаның тарихпен сұхбат құратын кеңістігі ретінде қарастыратынын айтады (Кислицын, 2016). Мұндай шығармалар жеке тағдыр арқылы дәуірлік, әлеуметтік, рухани құбылыстарды бейнелеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу материалын сипаттауда Лиз Стэнлидің «авто/биография» концептісі негізге алынды (Лиз Стэнли, 1993). Ғалым бұл ұғымды дәстүрлі өмірбаяндық шекараларды бұзатын, автор мен кейіпкердің, қоғамдық және жеке кеңістіктің өзара тоғысуын бейнелейтін феномен ретінде түсіндіреді. Осы тұрғыдан С.Айбергеновaның «Ақын жары» туындысы автобиографиялық дискурстың жаңа үлгісін танытады: автор өз анасының бейнесін дерек пен көркем қиял тоғысындағы эстетикалық рефлексия арқылы жаңаша пайымдайды.

3. Талқылануы

Қазақ әдебиетінде өмірбаяндық деректі туындылар көптеп табылады. Мәселен, Е. Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» және С.Айбергеновaның «Ақын жары» деп аталатын деректі шығармалары. Олардың басты кейіпкерлері – қазақтың ән өнері мен поэзиясында айтулы із қалдырған көрнекті талант иелері, композитор Шәмші Қалдаяқов пен ақын Төлеген Айбергенов. Бұл шығармалардың жазылу сипаты біркелкі емес, әр автор өз тақырыбына түрлі ізденістер мен көзқарастар нәтижесінде келіп, кейіпкерлерінің образдарын ашуға ұмтылыс жасайды.

Салтанат Айбергеновaның «Ақын жары» деп аталатын деректі туындысында ақынның өзі емес, оның зайыбы Үрниса жайында баяндалады. Үрнисаның күйеуі – қазақтың аса дарынды ақындарының бірі – Төлеген Айбергенов. Ал автор Салтанат Айбергенова – сол қазақтың айтулы ақыны Айбергеновтің тұңғыш перзенті екен.

Шығармада осы айтылған жандардың өмірбаяны мен тек солар жайлы баяндаулардан ғана тұрмайды. Автор кейіпкердің айналасындағы басқа адамдар жөнінде де деректер келтіргенімен, олардың өмірбаянына тереңірек тоқталмауы

моральдық тұрғыдан қисынды. Өйткені шығарманың негізгі кейіпкері – автордың анасы, атақты Төлеген Айбергеновтің құдай қосқан қосағы Үрниса ханым. Басынан аяғына дейін сөз болатын және айқынырақ ашылған – осы кісінің кескін-келбеті, адами болмысы. «Ақын жары» деген кезде олардың бәрі біркелкі бола алмайтыны да белгілі.

Кітап өзінің түрлі деректерді, өмірлік фактілерді бұлжытпай жеткізе алуымен құнды. Сонымен бірге, бірыңғай құрғақ баяндауларға арқа сүйеп кетпей, кейіпкерлердің жан дүниесін ашуға ықылас танытқаны да байқалады. Ішінара өзінің анасының жазбаларын, көзі көрген кісілердің күнделіктері мен хаттарын бірінен кейін бірін келтіре отырып, кітаптың эстетикалық, танымдық қырын байыта түскен.

Кітаптың көп жерінде сөз болатын – ақын Төлеген мен жары Үрнисаның бір-бірімен жылы қатынасы, отбасылық жағдайлары, түрлі әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерді талқылау, айналарындағы адамдармен болған қарым-қатынасы. Ішінара ақынның шығармашылығына қатысты айтылатын эпизодтар мен штрихтар да баршылық. Осылардың бәрі топтасып, жинала келіп, кітап кейіпкерлерінің образдарын әр қырынан толықтырып аша түседі, уақыт тынысынан, замана келбетінен хабардар ететін оқиғалар өз алдына.

Қандай жағдайда болсын, кітаптың кейіпкерлері – өзінің дүниедегі ең жақын адамдары, ата-анасы екендігіне сүйіспеншілік пен ықылас білдіріп жатқанына қарамастан әрі өзінің әйел заты екендігіне қарамастан, автор арзан эмоцияның ығында кетпей, мүмкіндігінше ойларын объективті жеткізуге тырысады. Бұндай авторлық ұстаным деректілік тұрғыдан жазылған өмірбаяндық шығармалардың баршасына тән ұстаным емес. Кейбір авторлар өзіне жақын адамдарды іш тартып, мінсіз етіп көрсетуді қалайды, не болмаса шексіз сүйіспеншіліктің арқасында, көзсіз махаббаттың қуатымен жақын адамдарына шаң жолатпайтын өмірбаяндық шығармалар да кездеседі. Осындай салыстыру нәтижесінде «Ақын жары» деректі шығармасының авторы кейіпкерлер арасындағы күрделі қарым-қатынастарды мейлінше объективке жеткізуге тырысқанын ерекше атап өткен жөн.

Деректі кітапта үйлену тақырыбына қатысты түрлі мәселелер, қазақтың ырым-сырымдарына қатысты этнографиялық жағдайларға да орын берілген. Төлеген мен Үрнисаның үйленуін былай қойғанда, басқа да жастардың, тіпті кітап авторының өзінің тұрмысқа шыққан кезіндегі кейбір жағдаяттарын қазақтың ырым-сырымдарының ұқсас тұстары мен түрлі өңірлерге байланысты айырмашылықтары да автордың жіті көзінен таса қалмаған. Тіпті бір жерінде бәріміз Оңтүстіктің адамы болсақ та, осы құдалық мәселесінде түрлі айырмашылықтар барын аңғардық деген сыңайдағы пайымдаулар да кездеседі. Бұның өзі қазақтың салт-дәстүріне қатысты танымдық штрихтар екендігі сөзсіз.

Сонымен бірге кітаптың әр тұсында адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы қазақы психология, сыйластық мәселелеріндегі моральдық ұстанымдар үнемі автордың қадағалауында екендігі байқалады.

Біздіңше, кітаптың ең бағалы тұстары – өзінің ақын жұбайы туралы сыр шертетін Үрнисаның естеліктері. Бір жерінде ол былай дейді: «Төлегеннің өзіндік ерекшелігі, ол ойы мен әсерін алдымен басында пісіріп, толық жетілдіріп алып,

қағазға бірақ түсіретін. Бәрі миында өңделетін. Еске сақтау қабілеті өте күшті еді. Өзінің жырларын үтір-нүктесіне дейін жатқа оқитын. Ол тұрмақ, сахнада шығармаларын айтқанда жаңылып көрген емес» (Айбергенова, 2022:173). Автор ақын Айбергеновтің әркімде кездесе бермейтін ерекше қабілет иесі екендігін нақты мысалдармен дәйектеп отырады. Атырау жақтан бір ақын үйіне іздеп келіп, екеуі Ілияс Жансүгіровтің атақты «Дала» поэмасын талдайды. Сонда Төлеген поэманың көптеген жерлерін жатқа оқыпты. Және онымен шектеліп қалмай, туындының соңынан басына қарай жатқа айтып берген екен.

Шығарманы оқи отырып, Төлеген Айбергеновтің қысқа ғұмырында көптеген белгілі тұлғалармен тығыз қарым-қатынаста болғанын аңғарамыз. Солардың шапағаттарын көрген, бір-біріне деген алғаусыз ықылас-пейілдеріне куә болған. Атап айтқанда, олардың арасында Шәмші Қалдаяқов, Мұхтар Шаханов, Зәкір Асабаев, Саттар Сейітхазин, Әбілда Тәжібаев, Қалаубек Тұрсынқұлов, Нұрғиса Тілендиев, Әбілахат Есбаев тағы басқа көптеген танымал есімдер бар екен.

Кітаптан біз басқа бір деректерде де кездесетін жағдайларға түзету жасаған тұстары бар екенін де аңғардық. Автор Шәмші Қалдаяқовтың өз аузынан естіген әңгімелерін көлденең тартып отырады. Көп адамдар Шәмшіні Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Түркістан) облысының Отырар ауданы жерінде дүниеге келген деп айтып жүретін. Ал бұл арада Шәмшінің өзінің айтқаны деген мына жолдарға назар аударамасқа болмайды.

«Менің кіндік қаным тамған жері – осы Сарысу ауданы, Байқадам. Әкем Қалдаяқ інісін ертіп аң аулап, су жағалап, 1931–1932 жылдары Сарысудан Темір станция жағына қарай кеткен. Сонда анам маған емізулі, жол-жөнекей шөптерді, бұталардың басын түйістіріп, үстіне бірдеңелерді жауып, саясына мені жатқызып, Түймегүл апамның қарауына тастап, өзі отын-су жинап, тамақ істейді екен» (Айбергенова, 2022:143).

Осыған ілісе автор өзі кейін Сарысу жаққа барғанда Шәкеннің туысқандары Байқадам екеніне көз жеткізгенін еске салады. Бұл арада Шәмші Қалдаяқовқа қатысты Еркінбай Әкімқұловтың «Шәмші – ән падишасы» деген деректі кітабына да жүгінуге тура келеді. Онда айтылған кейбір ойлар мен Салтанат Айбергенованың жазғандарының үйлесіп жататынын да байқаймыз.

Кітапта жиі аталатын көптеген тұлғалардың кейбіреуі оқырманын риза ететін сипатта. Олардың бірсыпырасы жалпы қазақ оқырманына белгілі болса, енді бірі сол оңтүстік өңірлерге ғана танымал адамдар. Бұлардың ішінде автордың ерекше сүйіспеншілікпен атайтын тұлғасы екеу. Оның бірі – қазақтың әйгілі ақыны, қоғам қайраткері Мұхтар Шаханов болса, екіншісі – атақ-даңқы одан да кем емес, қазақ ән өнерінің жарық жұлдызы Шәмші Қалдаяқов. Екеуінің де бейнесін автор ерекше бір ықыласпен, обьективті шынайылықпен суреттейді. Олардың бейнесін жасау барысындағы детальдар мен штрихтар соншалықты құнарлы десек артық айтқан емес. Бұл екі тұлғаға қатысты жерлерде кітап авторы өзі ғана сөйлеп қоймайды, қасындағы басқа адамдарды да әңгімеге тартып, олардың жекелеген естеліктерін, пікірлерін қосып отырады. Көп жерде Үрнисаның сөздері де берілген. Жаңағы екі

тұлғаның адами әрі шығармашылық болмысы сол кісінің көзқарасы арқылы тіпті асқақтап, нығая түскендей болады.

Мұхтардың үйіне алғаш барған Үрнисаны елжіреткен – жас ақынның жетімжесірге деген ықыласының күштілігі. Соны байқап қалған Үрниса «жан жары Төлеген Мұхтар досын бекер мақтамаған екен» деген ойға келеді. Одан әрі әңгімелеуші Төкеңнің досына деген ықыласының күшейе түскен тұстарына тоқталады. Мұхтардың бейнесін жасаудағы таңдап алған детальдары – сенімді тұлғаны әр қырынан көрсететін айшықты детальдар.

Төлегеннің шабыт үстіндегі жағдайы және оның денсаулығына да әсер еткені әр тұста келтіріліп отырады. Содан ол 1966 жылдың қысында «Сағыныш саздары» деген секілді өлеңдер жазыпты. Ол өлеңдердің мазмұнымен таныс оқырман сәтті шыққанын мойындайтыны сөзсіз. Бір жолы ақын Айбергенов 17 күн бойы ұйықтамаған екен. Бұл деген – адамның физиолгиясы көтере алмайтын ұзақ процесс. Кез келген тіршілік иесі мұндай үзілісті көтере алмаса керек.

Осыған орай Төлеген: «Мен қандай науқасқа шалдықтым, менен ұйқы қашып кетті», – деп айтады екен. Өзі дәрігерге қаралуды мүлде ұнатпайтын еді дейді жанжары.

Ақынның «Сағыныш» деген өлеңі замандас досы Мұхтар Шахановқа арналыпты. Бұл өлеңде:

Бұрқырап сол бір сағыныш жүр-ау деп ағып қанында,
Аға деп бір хат салмадың, осы да сағынғаның ба?
Інілер деген ағаның ізіне басқан сұрау сап,
Жортпаушы ма еді таң алдында тырнакөз көлдер қырау шақ, – деп келетін жолдардағы буын саны кәдімгі стандартты қара өлеңдікіндей он бір емес, одан да көп екендігін аңғаруға болады.

Осы арада әңгімеге тікелей автор араласып: «Мұхтар ағамды әкем шын жақсы көрді, шын қамқор болды, шын аға болғаны Мұхтар ағаның жанының тазалығын, шыншылдығын, табиғи дарынын бағалай білгені туралы айтты. Ал анам Мұхтар ағаға туған жеңгесінен кем болған жоқ» (Айбергенова, 2022:131) – деген сөздері бұл адамдардың бір-біріне деген шынайы ықыласының нәтижесі.

Екеуі де ақын болғандықтан, Төлеген мен Мұхтардың ұқсас жақтары көп болыпты. Екеуінде де сенгіштік болған, сосын, маңайындағы адамдардың ешқайсысын дұшпан деп санамайтын мінездері де бар екен. «Біреу бізді сынайды ғой» деген ойдан да аулақ. Төртіншіден, бұлар өте шыншыл деп келеді де, бесіншіден, пендешілдіктен адал болған деген сөзді қосады. Өз басының қуаныштарын өзгелер де қуансын, өзгелердің қуанына біз де қуанайық деген принципті ұстаныпты екеуі де. Осының өзі екі үлкен ақынның рухани жақындығын аңғаратын факторлар екендігі анық.

Шәмші аға, бұрын біздің үйдің мүшесіндей еді дейді автор. Осыдан кейін көлденеңдеп шығатын – Төлеген қайтыс болғаннан кейін, келісе отырып, Шәкеннің Үрнисаға үйленгені туралы әңгіме. Бұл – көп оқырмандардың назары түсе бермейтін деректер еді.

Төлегеннің ғұмыры қысқа болды да, өзі ел қатарлы жайлы жағдайда өмір сүруге қолы жетпей кетті. Мұны кітап беттеріндегі түрлі оқиғалар мен эпизодтардан аңғарамыз.

Шәмші Қалдаяқовтің жай-күйі болғанымен, өзі тұрыс-тұрмысына енжар қарайтын адам екен, соның салдарынан кейде бар тіршілігін бағалай алмай қалған жағдайлары да бар сияқты.

Сондай-ақ, автор өзінің ата-анасының төңірегіндегі ең маңызды әңгімелерді айтумен шектеліп қалмайтынын аңғарамыз. Ол сол кездегі әдебиеттің белді өкілдеріне қатысты да жекелеген әңгімелерді көлденең тартып отыруды жадынан шығармайды. Өйткені Төлеген сияқты талант иесі – жас болғанымен, бірден-ақ жұрттың назарын өзіне аударып, талантын мойындатқан ерекше ақын. Сондықтан да тұрмыстық-әлеуметтік жағдай болмай жүргенімен, елі алыстан-ақ оны өлеңдері арқылы таниды.

Алматыға қоныс аударып келгеннен кейін тіпті жақындаса түскен небір жақсылар мен жайсаңдардың бейнелері көз алдымызға тізбектеліп өтіп жатыр. Атап айтқанда Әбілда Тәжібаев, Сәбит Мұқанов, Сырбай Мәуленов, Әсет Бейсеуов, Нұрсұлтан Әлімқұлов, Тоқаш Бердияров, Қалаубек Тұрсынқұлов, Өмірзақ Қожамұратов, Кеңшілік Мырзабеков, Оспанхан Әубәкіров, Оралхан Бөкеев тәрізді танымал есімдер жөніндегі әңгімелер бірінен кейін бірі кезектесіп, шығарманың дәуірлік келбетін толықтыра түседі. Солар арқылы біздер, яғни оқырмандар Төлеген Айбергенов кезіндегі өмір сүрген көрнекті әдебиет өкілдерінің бет пішінің қандай болғанын, әдеби ортаның кескін-келбетін, ортақ рухын біршама айқын сезіне аламыз.

Шығарманы жазу барысында автор түрлі формалық ізденістерге жүгінген. Мәселен, кей жерде өзі баяндап әке-шешесі туралы әңгімелерге тізгін беріп отырса, енді бірде анасының естеліктерін көлденең тарта біледі. Бір жақсысы – анасы артына күнделік хаттар сияқты эпистолиярлық жанрда жазылған дүниелерін қалдырып кеткен екен. Сол жазылған дәптерлерді парақтай отырып, автор шығарманың керекті жерлеріне сыналап кіргізе білген.

Осындай шығармашылық ізденістен шығатын қорытынды – кейде әңгіме айтып отырған кісілердің ара жігі ашылмай қалатын тұстары да бар. Бір сәтте Салтанаттың өзі әңгімелеп отырса, енді бірде әңгіменің өзегін өргітіп жатқан оның анасы екендігін сәлден кейін ғана аңғарасыз. Бұл композициялық жағынан, бәлкім, кейбір ширата түсу қажет ететін тұстары болар. Бірақ бұның өзінің аса үлкен кемшілік деп білмеуіміз керек. Авторлық ізденістің бір парасы болғанымен, оқиғаларды баяндаудың ара жігін ажыратып, композициялық құрылымын ширата түссе артық болмас еді деген ойға келесің.

Екінші бір мәселе – хронологияның сақталмауы. Сонау 50-60-жылдардағы оқиғаларды айту барысында ілгері-кейінгі баяндаулардың етек алып кететін тұстары ұшырасып жатады. Мәселен кітаптың 12-бетінде автор «1972 жылы Сырбай Мәуленов ағаның 50 жылдық мерей тойы М.Ю. Лермонтов театрында өтті. Сәбит Мұқанов жүргізіп отырды», – деп келсе, 61-бетте «Әкем мен анам 1961 жылдың желтоқсан айының соңына қарай Сарыағаштың соңына қарай Зәкір Асабаев пен Бердуалы Тұрмағанбетов ағаларға қонаққа келеді» деп кейінгі заманға қарай шегініп жатады (Айбергенова, 2022).

Бұл – тек осы жерде ғана емес кітаптің әр тұсынан кездесіп отыратын жағдай. Көркем әдебиетте лирикалық шегіністің қолданылатыны мәлім. Ал керекті

шығарманың да ішінара осындай шегіністі болуы заңды деп ойлаймыз. Тек осындай ілгерілі-кейінді баяндауда жиілетпей, мүмкіндігінше хронологияны сақтаған кезде бұл өмірбаяндық шығарма бұдан да тартымды бола түсетінін алдағы уақытта ескерсе деген тілек айтқымыз келеді.

Автордың негізгі мақсаты – Үрниса ханымның өміріндегі маңызды кезеңдерді түгел қамтып көрсетуді діттеген деуге болады. Анасы туралы айтқаннан кейін, қалам иесінің өз әкесі жайында сөз қозғамауы мүмкін емес. Небәрі 30 жыл ғұмыр кешіп, өмірден аққан жұлдыздай өте шыққан Төлеген Айбергеновтің мінез-құлқы, шығармашылық бет-пішіні өзіне тән ерекше болмысымен есте қалады. Кітапта екеуінің қалай танысқаны, сезім-күйлерінің құбылыстары, жастық шақтағы бір-біріне деген ыстық пейіл-ықыластары, ақыры сол ықыластардың ұлы махаббатқа ұласуы аса бір сүйіспеншілікпен баяндалады.

Олай болу заңды да, өйткені қай перзент өзінің ата-анасы туралы теріс пікір айта қойсын немесе олардың кемшіліктерін тізбелеп, жөн-жосықсыз беталды лағып сөйлеп кетеді деуге тағы болмайды. Бірақ автордың сөзсіз тек жақсылық жағынан қопарып айтуды мақсат етпегені де көрініп тұр. Әке-шешенің арасындағы ұсақ-түйек түсініспеушіліктердің қалай өрбігені, сонда олардың бір-біріне деген ыстық ықыластың қалай бекіп, қалай нығая түскені ойдың табиғи ағымымен баяндалып отырады.

«Баяндалу» дегеніміз де бұл жерде шартты нәрсе. Бұған қарап шығарманың бәрі бастан аяғына дейін құрғақ баяндау деп ұқсақ қателесеміз.

Осы кезең ішінде өнердегі жеке тұлғалар жайында жазған қаламгердің бірі – Еркінбай Әкімқұлов. Оның Құрман ата туралы кітабынан басқа, Өзбекәлі Жәнібеков, Шәмші Қалдаяқов жайында жазған өмірбаяндық деректі еңбектері де жанрға қойылатын талаптар үдесінен көріне алуымен, ізденістен туған көркемдік қырларымен көңіл бөлуге әбден лайықты.

Бұл арада қазақтың көрнекті композиторы туралы жазылған «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты деректі роман-эссесіне тоқталып өтудің өзіндік реті бар (Әкімқұлов, 2012). Оған көңіл бөлуіміздің себебі бірнешеу.

Ең алдымен шығарма қазақтың әнсүйер қауымы әндерін ауыздарынан тастамайтын талантты композиторымыз жайында. Ол кісінің жеке және шығармашылық өмірбаяны кімді де болса қызықтырып, назар аудартатыны сөзсіз.

Екіншіден, кітаптың сыртына «Еркінбай Әкімқұлов» деп жазылғанымен, мәтіндегі оқиғалар тек бірінші жақтан, яғни, бас кейіпкер Шәмшінің өз атынан баяндалады. Мұндай жағдайда қалыптасқан үрдіс бойынша роман-эссенің авторы, басқа ешкім емес, Шәмшінің өзі болуы тиісті еді. Бұл да шығармашылық өмірде жиі кездесе қоймайтын, авторлық құқық және сабақтас құқықтар тұрғысынан назар аударып, дұрыс шешуді қажет ететін құбылыс.

Үшіншіден, кітаптың жазылу стилі жинақы, автор сөйлем құраудың белгілі бір арнасына түсіп алады да, басынан аяғына дейін сондай үрдісте жазып шығады. Шығарманың жеңіл оқылуына және формалық жағынан табылған ізденіс белгілеріне қарап, оны ең алдымен балалар мен жастарға арнап жазылған дүние деуге де боларлықтай.

Жеке тақырыпшаларға бөлген кезде автордың қолданатыны – әдетте қалыптасып кеткен «Бөлім» немесе «Тарау» деген анықтамалар емес, «Желі» деген сөз. Мысалы, «Бірінші желі. Шалқыған Шәуілдір», «Соғыс деген не нәрсе?» деген формада әрі қарай жалғасып кете береді.

Роман-эсседе тек Шәмшінің шығармашылық белестері мен асу жолдары ғана әңгімеленіп қоймайды, жеке өмірінің де қыры мен сыры да ықшам баяндаулар арқылы жарыса дамып жатады. Бұл жағынан келгенде оқырманның көзіне анығырақ елестейтіні – дарынды композитордың адам ретіндегі болмысы, мінез-құлқының ұнасымды әрі кіділі тұстары.

Табиғи дарынын оқу-білім арқылы жетілдіріп, ұштай жүріп, қаншалықты алға ұмтылса да, өмірдегі бөгесіндері де, бастан кешкен қиындықтары да аз болмапты. Бұны бірінші жақтан әңгімелегендіктен де, Шәмші өзі жасырмай, рет-ретімен ашық баяндап отырады.

Өзінің сазгерлік дарыны сонау Қапланбек малдәрігерлік-зоотехникалық техникумінде оқып жүрген кездерінде анығырақ байқалған кейіпкер қатал әкесінің қарсылығына қарамастан, ары қарай қалайда музыкант-сазгер болып шығуды алдына айқын мақсат етіп қояды. Бұл жолда оқуға түсіп, тиісті мамандық алып шығуына қол ұшын бергендердің арасында қазақ мәдениетінде, өнерінде із қалдырған белгілі тұлғалар да бар.

Атап айтқанда, қазақтың атақты әншісі Жамал Омарова, ақындар Істай Мәмбетов, Қуандық Шаңғытбаев, Мұзафар Әлімбаев, қоғам және мемлекет қайраткері Өзбекәлі Жәнібеков тәрізді кісілердің жас дарынды бірден-ақ танып, оның шығармашылығы мен білім алуына қалай ықпал жасағаны роман-эсседе нақты мысалдар, қызықты эпизодтар арқылы көрініс тапқан. Жалпы жүрдек баяндаулар мен суреттеулер өзара алмаса келіп, кітаптың көркемдік бітімінің айқындала түсуіне тиесінше әсер еткен.

Адами қалпы ақ жарқын, жаны дүниесі таза болғанымен, бірбеткейлігі, кейде қырсығып қалатындығы, ішінара парықсыз кететін тұстары бас кейіпкердің адами болмысын әр қырынан ашып, шынайылыққа жақындата түседі. Кітаптың жанры роман-эссе болғандықтан да шығар, жеке штрихтар мен эпизодтардан кейін алдыңғы қатарда шығатыны –кейіпкердің ішкі бұлқыныстары, қуанышы мен уайымы, тебіреністі сәттері. Кейіпкердің өз эмоциясына ие бола алмай, «аһылап-үһілеп» кететін мұндай көңіл күйін автор ірікіп қалмай, боямасыз қалыпта ұсынуға тырысады.

Кітапты оқып отырсаң, Шәмшінің адам ретінде де, композитор ретінде де басынан кешетін қиыншылықтары аз болмапты. Ондай бөгелістерге соқтырған себептердің бірі – айналадағы адамдардың іштарлығы, қызғаншақтығы болса, екіншіден, кейіпкердің өзінің алды-артын ойлай бермейтін аңғалдығы, парықсыздығы. Содан барады да, лап етіп, бір ыңғайсыз жағдайларға ұрынып жатады. Қазақ ортада еркін өскен ұландарда кездесіп жататын типтік қалып, ұлттық менталитетімізге қайшы емес.

Шығармада бас кейіпкермен қатар әр тұстан қылаңытып, бой көрсетіп отыратын екінші пландағы қосымша персонаждар қатары да едәуір. Атап айтқанда, олар – Әбілахат Еспаев (көбінесе Ахат деп қысқартылып алынған), Еркеғали Рахмадиев,

Еркінбай Әкімқұлов, Сабырхан Асанов, Мұхтар Шаханов және басқалары. Бұлардың барлығында дерлік қазақи менталитет пен мінез-құлық нышандары бар.

Осылайша қазақтың көрнекті композиторын бас кейіпкер етіп алған және өзі өмірде жоқ болса да, сол кісінің атынан бірінші жақтан баяндалған кітапта ептеген ақаулықтардың да бар екенін жоққа атай кетуге тура келеді. Мысал үшін алатын болсақ, Шәмшінің жеке басына қатысты кейбір жағдайлардың тәптіштеліп, кеңірек баяндалып кетуі. Оның қыз-келіншектермен қарым-қатынасын суреттейтін беттерден жеке тұлғаның ішкі құпияларына қол сұғу нышандары да байқалады. Натурализмге ұрынбай, сыпайылап алып шығуға болатын кейбір жерлерде автор ойын жалаңаштай сөйлеп, кейіпкерлерін де сол дәрежеге түсіріп жібереді екен.

Бас кейіпкердің атынан сөйлеу белгілі бір жауапкершілікті қажет ететіндігі түсінікті. Өз аттарынан жазылған туындылардың өзін жеке адамдардың түзеп, жөндеткізіп жататыны шығармашылық үдерістерден жақсы мәлім. Тіпті осы арада Әкім Таразидың Талғат Бигелдиновті кейіпкер етіп алған хикаятына қатысты бір оқиғаны алсақ та болады. Басылып кеткен хикаятты оқып шыққанан кейін, ол жайында кейіпкердің өзі шығармаға көңілі толмай, көптеген сыни пікірлер айтқаны да баспасөз беттерінен белгілі. Көркемдік жағын былай қойғанда, өмірбаяндық штрихтар мен эпизодтарда көптеген ауытқушылықтар орын алғанын Талғат Бигелдинов ашына жазған болатын.

Ал енді өмірден өткеніне көп жыл өткен адамның атынан кітап жазу тәжірибесі бұрынғы шығармашылық тарихында болды деп айту қиын. Өйткені мұндай шығармада оқырман біле бермейтін олқылықтар, ағаттықтар кездесуі ықтимал. Кейіпкер өзі жоқ болғаннан кейін, айтылып отырған жайлардың шын-өтірігін дәлелдеу де қиынға соғады. Кейбір күмәнді тұстарға келгенде әрі-сәрі күйде қалуыңыз да ғажап емес.

Аталған туындыда ондай жекебастық мәселелерді былай қойғанда, айпарадай анық деректердің өздері дәл берілмей қалған жағдайлар кездесіп қалады екен. Мысалы: «Кереку, Қара ертіс...» (Павлодар жерінде?) (Әкімқұлов, 2012: 34,284). «Ертіс... сонау Сібірден басталып, қазақ даласын келіп құшады» (Әкімқұлов, 2012: 45;285) деген сөйлемдерді алайық. «Сонау Сібірден» деген ұғымның өзі жаңсақ. Географиялық ұғым тұрғысынан алып қарағанда, Павлодар облысының солтүстік жағының өзі-ақ Сібірге жатады, сондықтан ол алыстықты білдіретін «Сонау» деген сілтеу есімдігінің мағынасымен жанаса қоймайды. Екіншіден, Ертіс өзені қазақ даласынан, оның ішіндегі Қытай мемлекетіндегі қазақ даласынан басталып, керісінше Сібірге құяды. «Қара Ертіс» деп Ертіс өзенінің Зайсан көліне құярға дейінгі бас жағын айтады, ал Зайсан көлінен өткеннен кейін «Қара» деген сөз алынып қалады.

Ш.Қалдаяқов қайтыс болар алдында (1992 жылы) тірілердің қатарында 1983 жылы қайтыс болып кеткен Нұтфолла Шәкеновтің есімін де атайды (Әкімқұлов, 2012:1,34,455). 371-417-беттер О.Бодықов атынан жазылса, 424-430 беттерде Алдар көсе әңгімесі келтіріліпті.

Өмірбаяндық және деректі прозадағы шығармашылық жауапкершілік пен шындықты сақтау мәселесі өте өзекті. Яғни, деректі прозаның өзіндік қиындықтары бар жанр.

Шығарма мазмұнына сүйенсек, автор тірі адамның да, өмірден өткен тұлғаның да атынан сөйлеу кезінде автор деректік дәлдік пен көркем қиялдың арақатынасын сақтауы тиіс. Әйтпегенде, фактілік қателіктер мен географиялық, тарихи сәйкессіздіктер (мысалы, Ертіс өзенінің бағыты мен «Қара Ертіс» атауы жөніндегі жаңсақтықтар) шығарманың ғылыми және эстетикалық құнын төмендетеді.

Сонымен қатар, мәтін авторлық баяндаудағы объективтілік пен субъективтіліктің шегін айқындауы тиіс. Өмірбаяндық және деректі прозада бұл шекараның бұзылуы оқырман сенімін әлсіретіп, көркемдік шындық пен өмір шындығы арасындағы тепетеңдікті бұзады.

Жалпы алғанда, келтірілген мәселе өмірбаяндық және деректі прозаның ең өзекті мәселелерінің бірі – автор мен кейіпкер арасындағы жауапкершілік қатынасы, деректің көркемдік трансформациясы және факті мен қиялдың үйлесімі екенін дәлелдейді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жоғарыдағы екі шығарма да қазақ мәдениетінің көрнекті тұлғалары – Төлеген Айбергенов пен Шәмші Қалдаяқов бейнесін өмірбаяндық деректер негізінде көркемдік тұрғыдан сомдауға арналған. С.Айбергеновaның «Ақын жары» шығармасында:

– Шығармада негізгі назар Үрниса Айбергенова бейнесіне аударылған. Автор анасының тұлғасын бейнелеуде арзан эмоциядан бойын аулақ ұстап, деректілік пен объективтілік принципін ұстанған;

– Шығарма деректі фактілерге сүйенсе де, құрғақ баяндаудан гөрі психологиялық тереңдік пен лирикалық нәзіктікке мән берілген;

– Қазақтың тұрмыс-салт дәстүрлері, ырым-тыйымдары мен отбасылық этикасына қатысты деректер мәтіннің танымдық құндылығын арттырған;

– Автор кейде анасының естеліктерін, кейде өзінің баяндауын қолдана отырып, эпистолярлық тәсіл мен хронотоп элементтерін шебер біріктірген;

– Төлеген Айбергенов, Шәмші Қалдаяқов, Мұхтар Шаханов сынды тұлғалардың бейнелері әртүрлі куәгерлердің естеліктері мен хаттары арқылы көпқырлы сипат алған;

– Автор ата-анасының өмір жолын тек жеке естелік деңгейінде емес, дәуір шындығын бейнелеудің көркем үлгісі ретінде көрсетеді. Мұнда дерек пен сезімталдық, естелік пен зерттеушілік көзқарас табиғи үйлесім тапқан. Бұл оның авторлық ұстанымын көрсетеді.

Кітаптағы хронологиялық ауытқулар мен баяндау формасының ауысуы композициялық тұрғыда кейде күрделілік тудырғанымен, бұл авторлық ізденістің нәтижесі ретінде бағаланады. Төлеген Айбергеновтің рухани әлемі, шығармашылық қуаты мен отбасылық құндылықтарға деген көзқарасы арқылы қазақ қоғамының моральдық келбеті де көрініс табады.

«Ақын жары» деректі туындысы – қазақ өмірбаяндық прозасының заманауи үлгісі. Ол ұлттық мінез, отбасылық дәстүр, рухани тұтастық сияқты ұғымдарды бір арнаға тоғыстырып, әдебиеттегі әйел авторлардың деректілік пен көркемдік синтезге қосқан үлесін айқын танытады.

Еркінбай Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты роман-эссесі – қазақтың көрнекті композиторы туралы жазылған өмірбаяндық-деректі прозаның көркемдік ізденіс тұрғысынан ерекше туындысы. Зерттеу нәтижесінде анықталғандай, шығармада автордың басты көркемдік шешімі – бірінші жақтан баяндау тәсілін қолдану арқылы Шәмшінің ішкі әлемін, рухани толғанысын, шығармашылық және адамдық болмысын барынша шынайы жеткізуге ұмтылуы. Бұл тәсіл кейіпкердің өміріне терең бойлап, оның жан дүниесін эмоциялық-психологиялық деңгейде көрсетуге мүмкіндік береді.

Бірінші жақтан баяндаудың арқасында автор кейіпкердің өз атынан сөйлеу стилін қалыптастырып, оқырманды тікелей Шәмшінің жан дүниесіне жетелейді. Алайда бұл тәсілдің өзіндік тәуекелдері де бар: өмірден өткен тұлғаның атынан сөйлеу деректік дәлдік пен көркемдік қиял арасындағы тепе-теңдікті сақтауды талап етеді. Осы тұрғыдан алғанда, роман-эсседе кей тұстарда географиялық және фактілік ауытқушылықтардың (мысалы, Ертіс өзенінің бағыты мен «Қара Ертіс» атауына қатысты) кездесуі авторлық жауапкершілік мәселесін өзекті етеді. Көркемдік тұрғыдан алғанда, Әкімқұловтың тілдік шешімдері жинақы, динамикалық сипатқа ие. «Желі» ұғымының «тарау» не «бөлім» орнына қолданылуы – құрылымдық ізденістің бір айғағы. Автор роман құрылымында дара тұлғаның психологиялық әлемін ұлттық менталитетпен, дәуір шындығымен сабақтастыра суреттейді. Бұл тұрғыдан шығармада типтік бей-нелеу мен даралықтың үйлесімі көрініс тапқан. Шәмшінің мінезіндегі ашықтық, аңғалдық, табандылық пен өкпешілдік қатар өріліп, қазақы мінездің көрінісін береді.

Сонымен қатар, шығарманың көркемдік табиғатындағы негізгі жетістік – деректі фактілер мен эмоционалды баяндаудың үйлесімді ұштасуы. Автор деректі прозаның шарттарын сақтай отырып, оны көркемдік деңгейге көтеруге ұмтылған. Дегенмен, кей тұстарда кейіпкердің жеке өміріне қатысты натуралистік элементтердің артық баяндалуы туындының эстетикалық әсерін әлсіретеді.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижесі көрсеткендей, «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» роман-эссесі деректі және көркем прозаның тоғысқан тұсындағы күрделі жанрлық тәжірибе ретінде бағалануға лайық. Шығарманың басты жетістігі – дара тұлға болмысын ұлттық рух пен көркем шындық аясында бейнелеуінде. Ал оның әлсіз тұсы – фактілік дәлдік пен көркемдік қиялдың тепе-теңдігін сақтаудағы кейбір бұрмалаушылықтар.

Осылайша, Салтанат Айбергенова мен Еркінбай Әкімқұлов туындысы қазақ өмірбаяндық прозасындағы жаңа көркемдік шешім ізденісінің нәтижесі ретінде қарастырылып, деректі прозадағы автор мен кейіпкер арасындағы шекараны айқындаудың өзекті үлгісін ұсынады.

5. Қорытынды

Талданып отырған екі деректі шығарманың көп тұстарында оқырманның көз алдынан тізбектеліп өтіп жататын – жекелеген тұщымды эпизодтар, суреттемелер, нақты қызықты оқиғалар. С.Айбергенованың «Ақын жары» туындысының кейіпкерлері өзінің ата-анасы болғандықтан да, олардың адами қырларын, қоғамда қалатын орнын, туған-туысқандар мен перзенттері арасындағы қарым-қатынасын

жақсы білетіні айқын.

Бұл жағынан келгенде ол жазушы ретінде өзіне қаламына қамшы салдырмай ерекше бір шабытпен алға тарта береді. Тіпті кей оқып отырып, қарасөзбен жырлағандай әсерде қаласыз. Шығарманың негізгі мақсаты – ақынның жары Үрнисаның адами кескін келбетін тарата ашу болса, оның сыңары көрнекті тұлға Төлеген Айбергеновтің де бейнесі қағыс қалмайды. «Ақын жары» шығармасы сол жағымен де құнды деуге әбден болады.

Ал Е.Әкімқұловтың «Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы» атты деректі роман-эссесі де – көп жылғы зерттеудің нәтижесі екендігі айқын. Бірінші еңбектен айырмашылығы автор мұнда хронологиялық принципті сақтауға тырысқан. Лирикалық шегіністері ішін-ара ғана. Кейіпкерінің шығармашылық әрі азаматтық тұлғасына қатысты деректердің қаншалықты шын екендігі автордың өзінің арының мойнында.

Түйіндеп айтқанда, екі деректі шығарманы да оқи отырып, оқырман Шәмші Қалдаяқов және Төлеген Айбергенов өмірлеріне қатысты да көптеген мәліметтерге қанығады. Екі тұлғаның да бастарынан кешкен түрлі қияметтері де сөз болады. Шығармалардағы достық қарым-қатынастар, ыстық ықыластармен суреттелуі басымырақ, сондықтан оқыған оқырманды өмірге деген құштарлығын арттыратын сөзсіз деп білеміз.

Демек жекелеген кемшіліктеріне қарамастан, талданған деректі туындылардың танымдық жағы мен эстетикалық қыры айқын деген қорытынды жасауға болады. Бұлардан көрініс табатын ұнасымды факторлар – бүгінгі қазақтың деректі прозасының жалпы бағыт-бағдары мен көркемдік үрдістерінің жекелеген мысалдары.

Әдебиеттер:

1. Айбергенова С. Ақын жары. – Алматы: «Abai baspasy» ЖШС, 2022. – 240 б.

2. Әкімқұлов Е. Шәмші Қалдаяқов – ән патшасы. – Алматы: Өнер, 2012. – 464 б.

3. Батракова Н.Д. С. Алексиевич шығармаларындағы деректілік пен көркемдіктің синтезі // KazNU Bulletin. Philology series. №2 (154). 2015. ISSN 1563-0223. https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1781/1707 (орысша)

4. Егорова О.Г., Романовская О.Е., Боровская А.А. Л. Рубенштейн мен Д. Приговтың автобиографиялық прозасы: нарратологиялық аспект // Мәскеу мемлекеттік лингвистикалық университетінің хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар, тіл білімі және әдебиеттану сериясы. 2020. https://cyberleninka.ru/article/n/avtobiograficheskaya-proza-l-rubinshteyna-i-d-prigova-narratologicheskiy-aspekt?utm_source=chatgpt.com (орысша)

5. Жүндібаева А., Мұралбек М. Серік Әбікенұлы шығармашылығындағы деректі проза жанры және оны оқыту әдістері // ОҚМПУ хабаршысы – Вестник ЮКГПУ, №1 (27), 2021 ж. https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0029

6. Ibrayeva D., Salkhanova Zh., Joldasbekova B. Көркем автобиография жанрының ерекшеліктері // Opción, Año 33, No. 85 (2018): 126–151. ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385. (ағылшын)

7. Кислицын К.Н. және т.б. Соңғы жылдардағы заманауи орыс автобиографиялық прозасы «Бунин сыйлығы» әдеби байқауының айнасында // Мәскеу гуманитарлық университетінің журналы, 2016, №3. DOI: 10.17805/zpu.2016.3.22 (орысша)

8. Қалқабаева С.Ә. Ә. Нұршайықовтың деректі көркем прозасындағы шығармашылық тұлғалар // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №1 (173), 2019.

9. Liz Stanley. Социологиядағы авто/биография туралы // SageJournals, Volume 27, Issue 1. https://doi.

org/10.1177/00380385930270010 (ағылшын)

10. Тәшенов Т. Деректі проза дереқсіздікке ұшырады // Қазақ әдебиеті, 2017. https://qazaqadebieti.kz/9760/derekti-proza-dereksizdikke-shyrady

References:

1. Aibergenova S. (2022). Aqyn zhary [Poet's spouse]. Almaty: Abai baspasy LLP. (kaz)

2. Akimkulov E. (2012). Shamshi Kaldayakov – An patshasy [Shamshi Kaldayakov – the King of Song]. Almaty: Oner. (kaz)

3. Batrakova N. D. (2015). The synthesis of documentary and artistic in the works of S. Alexievich. KazNU Bulletin. Philology Series, 2(154). ISSN 1563-0223.

Retrieved from https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1781/1707 (rus)

4. Egorova O. G., Romanovskaya O. E., Borovskaya A. A. (2020). Autobiographical prose of L. Rubinstein and D. Prigov: Narratological aspect. Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Humanities, Linguistics and Literary Studies. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/avtobiograficheskaya-proza-l-rubinshteyna-i-d-prigova-narratologicheskiy-aspekt?utm_source=chatgpt.com (rus)

5. Jundybaeva A., Muralbek M. (2021). The genre of documentary prose in Serik Abikenuly's creative work and methods of its teaching. Bulletin of South Kazakhstan State Pedagogical University (Vestnik YuKGPU), 1(27). https://doi.org/10.47751/skspu-1937-0029 (kaz)

6. Ibrayeva D., Salkhanova Zh., Joldasbekova B. (2018). The specifics of the art autobiography genre. Opción, 33(85), 126–151. ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385. (eng)

7. Kislitsyn K. N., et al. (2016). Contemporary Russian autobiographical prose of recent years in the mirror of the Bunin Prize literary competition. Journal of the Moscow University for the Humanities, (3). https://doi.org/10.17805/zpu.2016.3.22 (rus)

8. Kalkabaeva S.A. (2019). Creative personalities in A.Nurshaikov's documentary and artistic prose. KazNU Bulletin. Philology Series, 1(173). (kaz)

9. Stanley, L. (1993). On Auto/Biography in Sociology. Sociology, 27(1). https://doi.org/10.1177/00380385930270010 (eng)

10. Tashenov, T. (2017). Documentary prose has lost its authenticity. Qazaq adebieti. Retrieved from https://qazaqadebieti.kz/9760/derekti-proza-dereksizdikke-shyrady (kaz)

ҒТАМР 17.01.39 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-05

Г.Ж. Орда[1*], Е.Хуатбекұлы[2], А.Н. Отарова[3]
[1, 2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[3]Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан
E-mail: [1]Orda_68@mail.ru; [2]erema_k91@mail.ru; [3]akmaral.otarova@yu.edu.kz
ORCID: [1]0000-0001-5930-3784; [2]0000-0002-7426-2973; [3]0000-0002-9793-6256

С.ОЛЖАБАЙДЫҢ «ҚЫЗ ЖЫЛАҒАН ТҮН» ДЕТЕКТИВТІ ПОВЕСІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада жазушы С. Олжабайдың «Қыз жылаған түн» детективті повесінің көркемдік ерекшелігі қарастырылған. Қазіргі әдеби процес күнделікті дамып отыратындықтан, ұлттық әдебиеттің жекелеген жанрлары даму үстінде екендігі шығарма аясында бағамдалған. Жазушы шығармасы оқырманның танымын кеңейтіп, оны белгілі дәрежеде тәрбиелеп, қылмысты ашумен танылатын кәнігі ізкесушілердің тынымсыз еңбегін шынайы бейнелеуде оқырманын өзіне баурап отырады. Детектив – оқырмандардың басым бөлігі үшін талғам биігінен түспейтін жанр болғандықтан, кез келген жастағы оқырман қылмысқа құрылған шытырман оқиғалы шығармаларды сүйіп оқитыны белгілі. Қоғам өміріндегі тамыры тереңге кеткен сыбайлас жемқорлық, қылмыстық топ өкілдерінің құрықталуы қашан да әділдіктің жеңетіндігін ұғындырады. Қаскөйлік, қастандық, жауыздық, қанішерлік қоғам дамуының қай кезеңінде де адамзатпен бірге жасап келе жатқаны өткен тарихымыздан, сол оқиғалар туралы жазылған көркем шығармалардан белгілі. Жазушының повесіне еліміз егемендік алған тоқсаныншы жылдарда өмірде болған оқиға арқау болғаны және өмір шындығын көркем шындыққа айналдырудағы көркемдік әдіс-тәсілдері айшықталды. Портрет, пейзаж, монолог, диалог, көркем деталь, кейіпкерлердің сөйлеген сөзі, ісі, авторлық ұстаным, авторлық сипаттама тәрізді көркемдік компоненттерді тиімді пайдалануда образдардың дұрыс сомдалғаны нақты мысалдармен түйінделді.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 жылдарға арналған BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: қазіргі қазақ прозасы, детектив, портрет, пейзаж, монолог, диалог, көркем деталь.

G.Zh. Orda[1*], E.Khuatbekuly[2], A.N. Otarova[3]
[1,2]Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
[3]Caspian University of Technology and Engineering named after Shakhmardan Yessenov, Aktay, Kazakhstan
E-mail: [1]Orda_68@mail.ru; [2]erema_k91@mail.ru; [3]akmaral.otarova@yu.edu.kz
ORCID: [1]0000-0001-5930-3784; [2]0000-0002-7426-2973; [3]0000-0002-9793-6256

ARTISTIC ORIGINALITY OF S. OLZHABAY'S DETECTIVE STORY «NIGHT OF THE CRYING GIRL»

Abstract. The article examines the artistic features of the detective story «The Night of the Crying Girl» by writer S. Olzhabay. Since the modern literary process develops daily, the development of individual genres of national literature is assessed within the framework of his work. The writer's work broadens the reader's horizons, enlightens him to a certain extent, and captivates him with a realistic depiction of the tireless work

of detectives known for solving crimes. Since detective is an attractive genre that does not leave most readers indifferent, it is known that readers of any age like to read crime-adventure works. Deep-rooted corruption in society, the suppression of representatives of criminal groups make us understand that justice will always prevail. From our history and fiction dedicated to these events, it is known that banditry, conspiracies, cruelty and murders have accompanied humanity at every stage of the development of society. The writer's story is based on an event that occurred in the 90s, when our country gained independence. It explains the artistic techniques and methods used to transform life reality into fiction. Specific examples generalize the correct creation of images through the effective use of such artistic components as portrait, landscape, monologue, dialogue, artistic detail, character speech, actions, author's position and description.

Acknowledgments: The article was published by the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2025-2026. Published with funding from project BR27101897 «Digital Transformation of the Ecosystem of Literary, Folklore, and Art Studies in Kazakhstan: Interdisciplinary Research».

Keywords: modern Kazakh prose, detective, portrait, landscape, monologue, dialogue, artistic detail.

Г.Ж. Орда[1*], Е.Хуатбекулы[2], А.Н.Отарова[3]

[1,2]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
[3]Каспийском университете технологий и инжиниринга им. Ш.Есенова, Актау, Казахстан
E-mail: [1]Orda_68@mail.ru; [2]erema_k91@mail.ru; [3]akmaral.otarova@yu.edu.kz
ORCID: [1]0000-0001-5930-3784; [2]0000-0002-7426-2973; [3]0000-0002-9793-6256

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДЕТЕКТИВНОЙ ПОВЕСТИ С. ОЛЖАБАЯ «НОЧЬ ПЛАЧУЩЕЙ ДЕВУШКИ»

Аннотация. В статье рассматриваются художественные особенности детективной повести «Ночь плачущей девушки» писателя С. Олжабая. Поскольку современный литературный процесс развивается ежедневно, в рамках его творчества оценивается развитие отдельных жанров национальной литературы. Произведение писателя расширяет кругозор читателя, в определённой степени просвещает его, увлекает реалистичным изображением неутомимого труда сыщиков, известных раскрытием преступлений. Поскольку детектив – привлекательный жанр, не оставляющий равнодушными большинство читателей, известно, что читатели любого возраста любят читать криминально-приключенческие произведения. Глубоко укоренившаяся коррупция в обществе, подавление представителей преступных группировок дают нам понять, что справедливость всегда восторжествует. Из нашей истории и художественных произведений, посвящённых этим событиям, известно, что бандитизм, заговоры, жестокость и убийства сопровождали человечество на каждом этапе развития общества. В основу рассказа писателя легло событие, произошедшее в 90-е годы, когда наша страна обрела независимость. В нём объясняются художественные приёмы и методы, используемые для преобразования жизненной реальности в художественную. На конкретных примерах обобщается правильное создание образов посредством эффективного использования таких художественных компонентов, как портрет, пейзаж, монолог, диалог, художественная деталь, речь персонажей, поступки, авторская позиция и описание.

Благодарности: Статья опубликована Научным комитетом Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в 2025-2026 годах. Издано на основе финансирования проекта BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклористики и искусствоведения Казахстана: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: современная казахская проза, детектив, портрет, пейзаж, монолог, диалог, художественная деталь.

1. Кіріспе

Қазақ халқының ақыл-ойын, абыройын, ар-ожданын алдыңғы планға шығарып отыру – әр қаламгерге шығармашылық парыз болса, мұны детективті шығармалар да растайды. Көркем аударма әдеби байланысты нығайта түсетіні белгілі. Қазақ қаламгерлері әлем әдебиетінен нәр алу үшін «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының кітап сериясымен әлем әдебиетінде детектив жанрының патшайымы саналатын Агата Кристидің шығармаларынан бастап, бірнеше жазушының классикалық туындылары қазақ тіліне аударылды. «Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы аясында «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша А.Кристидің «Жеті циферблаттар құпиясы» (Кристи, 2020), «Олар он еді» (And then there were none) (Кристи, 2022), А. Дойлдың «Баскервильдер иті» (The Hound of the Baskervilles) (Дойл, 2023), түрік жазушысы Э. Авгереннің «Бұл кімнің жібі?» (Авгерен, 2023), «Бұл кімнің тісінің ізі?» (Авгерен, 2023) тәрізді детективті шығармалары қазақ тіліне аударылды.

Детектив жанры қазақ әдебиетінде өткен ғасырдан бері тыңғылықты түрде жазылып келе жатса, қазіргі таңда бұл жанрға қызығушылардың саны артып келеді. Қазақстан Жазушылар одағы жыл сайын жекелеген жанрларға арнап әдеби байқау ұйымдастыруда. Байқаудың нәтижесінде көргеніміздей, бір топ жазушылар детектив шығармалар жазып жүр. Қазіргі таңда З.Телеуова, А.Аймағамбетов, З.Жұманова, С.Олжабай, Н.Саматұлы, Б.Қанапиянов, Ғ.Юсупов, С.Зікірия, Ш.Алжанбай, Қ.Нұрымбетов, Б.Нұрахметов, Е. Мұратов тәрізді жазушылар детективті шығармаларымен жақсы таныс. Бұл қатар кейінгі жылдары жаңа есімдермен толығуда.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында қоғамдық ғылымдарда қалыптасқан герменевтикалық талдау, әдеби талдау, сипаттамалық, жүйелілік-құрылымдық әдістер арқылы күтілетін нәтижелерге қол жетті.

Детектив жанрын зерттеу отандық әдебиеттануда кенжелеп қалғанмен, қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының негізін қалаушы К.Тоқаевтың 100 жылдық мерейтойы аясында қазақ детектив жанры біршама зерттеліп, республикалық ғылыми конференция өтті. Конференцияда әдебиеттанушы ғалымдардың аталған жанр туралы пайымдауларымен бөлісті.

Әлем халықтарының детективті шығармаларының тыңғылықты зерттеліп жатқаны Е.П. Панова, Т.М. Тимошенкова, П.А. Моисеева, М.Ковынев, Ю.Сергеева тәрізді орыс әдебиеттанушылары мен шетелдік Х.Хейкрафт, М.Пристман тәрізді ғалымдардың, отандық Ж.Дәдебаев, Т.Рахымжанов, Т.Бекниязов, Г.Орда және басқа ғалымдардың детективті әдебиет туралы зерттеулерімен тұжырымдалды.

2.2 Материалға сипаттама

Әлем әдебиетінен үлкен орын алатын детектив жанры туралы әдебиеттану ғылымында көптеген зерттеу еңбектер жарық көрді. Орыс және шетел ғалымдары бұл жанрды тасада қалдырмай, үнемі назарда ұстап отырғаны белгілі. Осы ойымызды

Е.П. Панова, Е.В. Тюменцеваның «Современный детский детектив в культурном сознании современности (на материале современных детских детективов А. Иванова, А. Устиновой)» (Панова, 2013), Т.М. Тимошенкованың «Детектив: историческая динамика литературного жанра» (Тимошенкова, 2015), П.А. Моисееваның «Поэтика детектива» (Моисеева, 2017) тәрізді детектив жанрын зерттеген зерттеулері толықтырады. Бұл еңбектерде детективті шығармалар жанрлық-типологиялық, тақырыптық, поэтикалық тұрғыдан зерттелді. Әдебиеттанушы ғалымдар ересектер мен балаларға арналған детективті шығармаларды арнайы зерттеді.

Шытырман оқиғалармен оқырманын тез баурайтын, оқырманы көп жанр туралы жазатын жазушылар әлем әдебиетінде жеткілікті болса, әдебиеттану ғылымында оның тыңғылықты зерттелуі де заңды. Бұл тұрғыда шетел ғалымдары да аталған жанрдың негізгі ерекшелектерін арнайы зерттеп, тың пайымдауларын ғылыми айналымға түсіріп келеді. Бұл қатарда H.Haycraft «Murder for Pleasure: The Life and Times of the Detective Story» (Haycraft, 1968), M.Priestman «Detective Fiction and Literature: The Figure on the Carpet» (Priestman, 1991) зерттеулерін атауға болады. Бұл ебектерде детектив оқиғасының адамды ләззат үшін өлтіруі, детективтегі дін қызметкерлерінің өмірі, қылмысқа құрылған оқиға тәрізді мәселелер қарастырылған.

Тақырыпты зерттеуде орыс әдебиеттанушылары М.Ковыневтің адам характері (Ковынев, 1965: 63), Ю. Сергееваның ішкі монолог (Сергеева, 1997: 175-176), отандық ғалымдардан Ж. Дәдебаевтың қазақ детективтерінің тақырып аясы (Дәдебаев, 2023: 8-10), Т.Рахымжановтың кейіпкер характерін ашатын көркемдік компоненттер (Рахымжанов, 2007: 5), Т.Бекниязовтың детективті әдебиет туралы тұжырымдары басшылыққа алынды (Бекниязов, 1996: 78).

Г.Орда бастаған ғалымдар «Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің трансформациялануы» туралы мақаласында кейіпкер бейнесінің көркемдік түрленуіне көңіл аударса (Orda, 2021: 653-668), «Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер» мақаласында қазіргі қазақ әдебиетіндегі адамгершілік пен гуманизм, сүйіспеншілік пен махаббат, адам және табиғат экологиясын көтерген повестер өзара салыстырылып, К. Тоқаевтың «Қастандық», «Сарғабанда болған оқиға», Б.Исаевтың «Қайта тергеуші» детективті шығармаларына жанрлық-типологиялық талдау жасады (Орда, 2024: 75).

Қазіргі таңда қазақ қаламгерлері тәрізді әдебиетанушы-ғалымдар да детективті шығармаларды зерттеуге ден қоюда. К.Матыжанов, Ж.Дәдебаев, З.Базарбаева, Б.Жақып, Қ.Әбдезұлы, К.Сәттібайұлы, Н.Ақыш, С.Ананьева, Г.Орда, Р.Тұрысбек, Ә.Хамраев, Н.Құдайбергенов, А.Жүнісова, Ә.Байбол, Н.Шәміл тәрізді әр буын өкілдерінің қазақ детективінің негізін салушы К.Тоқаев шығармашылығы туралы мақалалары қаламгердің 100 жылдық мерейтойына арналған республикалық конференция материалдарында берілді.

3. Талқылануы

Әдебиет – өмірдің көркем шежіресі болса, детективті шығармаларға әр дәуірдегі қылмыстар арқау болуда. Қазақ детективтері жөнінде әдебиеттанушы ғалым Ж. Дәдебаев: «Ел тарихындағы әлеуметтік маңызы зор, ірі де іргелі шындық құбылыстарды таңдап, талғап алып, оларды өзінің шығармашылығының асыл

арқауына, мазмұн байлығына айналдыру, сөйтіп шығармашылық ойлау қуатымен адамға, қоғамға, болашаққа ізгі үлгі ұсыну – өз өнерін халықтың ақыл-ойы, абыройы, ар-ожданы аясында бағалаған суреткердің қасиетті парызы», – деген болатын (Дәдебаев, 2023: 8). Осы тұрғыдан алып қарағанда, қаламгерлердің қоғам өміріндегі қылмыстарды ашуға көмектесетін детективті шығармалары қашан да өзекті болып табылады.

С. Олжабай да өз шығармасына әлеуметтік маңызы үлкен, өмірде болған оқиғаны таңдап алған. Қоғам өміріндегі сыбайлас-жемқорлықтың салдарынан қылмыс серкелерінің көбеюі, дөкейлердің балалары ойына келгенін істеп елдің ойранын шығаруы, қылмыстардың тапсырмамен жабылуы кім-кімді де алаңдататын мәселе. Жазушы көпшіліктің көңіліндегі осы сауалдарға аталған шығармасымен жауап беруге тырысқан.

Повесть оқиғасы детектив жанрының талабына сай кіріспеден басталған. Қарашаның қап-қара суық түніндегі бүгжеңдеген үшеудің бойтасалап жүруімен оқырман көңіліне күдік туғызады. Осы тұрғыда жазушы қараңғы түн мен үшеудің қылмысын параллел суреттеп, адам мен табиғат арасындағы жіпсіз байланысқа көңіл аударған. Ол жөнінде әдебиеттанушы ғалым Т. Рахымжанов: «...біз қаһарман психологиясын жан-жақты ашатын кейіпкер характерін өткірлеп, ұштай түсетін портрет, пейзаж, монолог, диалог және көркем деталь өнері секілді көркемдік компоненттерге айрықша мән береміз деген болатын» (Рахымжанов, 2016:5). Ғалым пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы пейзажды оқиғаны ашу мақсатында пайдаланып отыр.

Шығарма құрылымына сай қылмыс немесе құпия оқиға криминалды полиция басқармасының бастығы, полиция полковнигі Кенже Өмірзақов қол астындағы жедел уәкілдерді шұғыл жинап, төтенше оқиға туралы хабарлама жасауымен өрбиді.

« – Қаратөбедегі қабірстанда сұмдық оқиға орын алды. Әлдекімдер жаңа ғана көмілген мәйітті ұрлап кеткен. О заман да бұ заман мәйіт кімге керек? Егер оның алтын тістері, басқа да бұйымдары керек болса, керектісін ғана алып кетпей ме? Өлікте несі бар? Менің түсінбей отырғаным осы жәйт. Қазір мазар басында шұғыл оперативті топ жұмыс істеп жатыр» (Олжабай, 2018: 123).

Жоғалған мәйіт жуырда ғана қаза тапқан жас жігіттікі болғанын білгенде әке-шешесі «баламыз онсыз да қандықол қарақшылардың қолынан қаза тауып еді, енді сүйегіне де маза бермегені несі?» деп қатты күйзелді. Оқырманды қасақана адам қолынан өлген студент жігіттің мәйітін ұрлаушылар түндегі үшеу болуы мүмкін деген ой мазалайды. Алайда, белгісіз қанипезерлердің қылмысын дәлелдеуге айғақ керек. Криминалистер із кесіп көргенде қылмыскерлер аяқтарына киіз байпақ киіп алған тәрізді. Бәтеңкенің не етіктің ізі түспегенінен олардың бұл іске үлкен дайындықпен келгені белгілі. Күре жолға дейін барған үшеуді жолдың бойында көлік күтіп тұрғаны анықталғанмен, ешқандай айғақ жоқ. Қабірстан қарауылы түнде сыртқа шықпағандықтан бұл оқиғадан хабарсыз болып шықты.

« – Айтпақшы, осыдан бір аптадай бұрын ба, қатарынан екі-үш күн бір қыз осы мазардың басына келіп жылап тұрды. Әр келген сайын гүл қалдырып кететін еді»,

– деген қарауылдың сөзінен бір ілгек табылғанмен, үлкен қаладан не аты, не мекені белгісіз қара жамылған бойжеткенді іздеп табу оңай болмасы белгілі.

Жанр табиғатына сай тергеудің басталуы – криминалды полиция басқармасының жедел уәкілі, полиция подполковнигі Болатбектің жігіттің әкесі Жанайдардан сұрақ-жауап алуы. Ізкесуші Алмас Майрадан болашақ жеңгесінің аты Гүлжауһар екенін, Мемлекеттік университетте оқитынын білгенмен, қай университеттің, қай факультеті, нешінші курс екені беймәлім. Осы тұстағы Майраның «Ағатайым «жеңешең оқуды бітірген соң әдебиетші болады» деп еді» деген сөзі – қылмысты ашушыларға ұсынылған алғашқы ілгек.

Алмас пен Болатбек филология факультетінде оқитын бірнеше қызбен танысып, Гүлжауһарды іздегенмен, ондай қызды ешкім білмейтін болып шықты. Күдері үзілген екеуі өздеріне таныс Мереке мен Айаруға еріп «Меруерт» кафесіне барып жақынырақ танысуды көздейді. Келесі жылы диплом алғалы жүрген бойжеткендер үлкен ағалары қызмет бабымен жүргендіктен ойларын еркін айта бастаған.

« – Үлкен өмір ішіне тұрмыс құру, отбасы бақыты да кіреді ғой. Бұл жағы қалай еді сіздерде? – деп сұрап қалды Болатбек.

– Иә, ағайлар, сөз байласқан адамдарымыз бар. Жаңа сіздердің өтініштеріңізді жерге тастай алмадық. «Үлкен қызметте жүрген үлкен ағалар ғой, шорши бермейік» деп ойладық. Диплом қолға тиісімен алып кетеміз деген адамдарымыз бар, – деді Мереке.

– Әйткенмен, Баршынға қиын болды, – деп қалды Айару.

– Иә, оған не болды? – деп екі жігіт еленděсіп қалды.

– Ол да бізбен бірге диплом алатын еді. Жуырда уәделескен жігітін қанішер біреулер пышақтап өлтіріп кетті» (Олжабай, 2018: 123).

Қыздардың айтуымен есімінің алдында «Нұр» ма «Гүл» ме бір қосымшасы бар екені, Гүлбаршынның Шарболат ауданы Бескұдық ауылының қызы екені анықталды. Әдебиеттанушы ғалым Т.Бекниязов детективті әдебиетке мынадай анықтама береді: «Детективті әдебиет – шытырман оқиғалы, қылмысты ашудың егжей-тегжейін өзек ететін әдеби шығармалар. Әдебиеттің бұл саласына жататын шығармалар өткір, сюжетті болып келеді», – деген болатын (Бекниязов, 1996: 78). Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, повестегі қылмыс та шытырман оқиғалар арқылы өрбіп отырады.

Тергеудің жалғасы – Болатбек пен Алмастың екі жүз елу шақырымдағы Жомарттың үйін іздеп тауып, қызы Гүлбаршыннан сұрақ-жауап алуы. Екінші курста жүргенде танысып, диплом алған соң бас қосуға уәделескен екі жастың ортасына облыстағы бір дөкейдің Оңласбек деген баласы келіп килігеді. Бірде «Тойота», біресе «Джиппен» келетін жігіт қыз жүрегін дүниемен қарата алмайтынын білген соң, ашықтан-ашық қылмысқа барғаны анықталды. Бірақ оны қылмыс үстінде ұстамаса қолдарында айғақ жоқ.

Шығарманың шиеленісі – тапсырыс берушінің ізін жасыруы. «Криминалды полиция басқармасының екінші шұғыл жасағы адамдарға қарақшылық шабуыл жасаған қылмыстық топты құрықтапты. Олар бірнеше оқиға бойынша айыпталып отыр. «Шефтің бұйрығымен жазықсыз бір жігітті де жайратып кеткенбіз. Қасында

бір өрімдей қыз бар еді» дегенді айтыпты» (Олжабай, 2018: 123). Қылмыстық топ басшысы қыспаққа алғанда үлкен кісінің ұлының есімін атағанмен, облыстық прокуратура да, облыстық сот та Оңласбекті тұтқындауға санкция беруге тайсақтады.

«Қылмыскерді тез табыңдар» деген бұйрық дегбірді алған соң, Алмас пен Болатбек Бескұдыққа бастықтың рұқсатынсыз барып біраз айғаққа қол іліктірді. Ауыл тұрғындарының айтуымен күні бойы Жомарт қарияның үйінің маңында қаңтарылып тұратын «Джиптегі» жігіттерді құрықтағанмен, көліктерінен әскери атыс қаруы табылған үшеу «Таудан аң аулайық деп едік» деп тапсырыс берушіні атамады. Оңласбектің екі қылмыстық тобы құрықталғанмен, нақты айғақ болмағандықтан күтуге тура келді.

Үшінші қылмыстық топ өздерін өздері ұстап бермесе, олардан ешкім күдіктенбеген болатын. Жазушы Бекбайды былай таныстырады: «Бекбай бөтелкелесінің «тіленші» деп кемсітіп отырғанын көңіліне алған жоқ. Алуға қақысы да жоқ еді. Оның көрінгеннен жиырма тиын, отыз тиын сұрап жүретінін бәрі біледі. Бекбай атына «қайыршы» деген тіркес қосылғаны қашан» (Олжабай, 2018: 11). Құлаған жеріне түнеп, жертөлені паналап жүретін Бекбайдың қалтасындағы мың, бесжүз теңгеліктерді көрген Құттықбек, пен Салқынбек одан қолы жомарт жарылқаушысын сұрайды. «Ты-ы-ы-с! Тісімізден шығармаймыз деп ант-су ішкен үшеу» сылқия тойып алған соң, өзара төбелесіп полицияға түсуі оқиғаны ширата түскен. Олардың неге төбелескені, Бекбайдың марқұмның денесін көрші ауылдың қорымына апарып жасырған қызметіне 50 мың теңге алғаны негізгі қылмыстың айғағы ретінде тіркеліп хаттамаланды.

Үш қылмыстық топ құрықталғанмен, істің қалай жабылары белгісіз. Жазушы оны Кенженің «Иә, соңына дейін жеткізу керек», «Оңласбектің барлық қылмыстарын біріктіріп, дереу сотқа өткізу керек», «Не де болса енді көріп алайын» деген ішкі монологы мен ой ағымына сыйғызған. Ішкі монолог жөніндегі ғалымдардың: «В монологе выражена одна смысловая позиция: в внешном диалоге разные смысловые позиции развиваются в речи различными говорящими; во внутрением диалоге различные смысловые позиции развиваются в речи одним говорящим. Это возможно благодаря способности человека вопроизводить в собственной речи чужую речь, а также реагировать на свою реч как на чужую» (Сергеева, 1997: 175-176), – деген пікіріне сүйенетін болсақ, кейіпкер монологында бір мағыналық позиция айтылып тұр, ол – қандай кедергілер, қиыншылықтар кездессе де істі аяғына дейін жеткізу.

Оңласбектің үш қылмыстық тобы ұсталғанмен, өзін қылмыс үстінде ұстауды күтіп жүргенде жаңа қылмыстан жедел хабар түсті.

«…Сабылысқа толы сарсаңды күндердің бірі еді. Полиция кезекшісіне «Тамаша» мейрамханасында атыс болып, бір адамды өлтіріп, екіншісін жаралап, қарақшы қашып кетті» деген шұғыл хабар түсті» (Олжабай, 2018: 15).

Ізшілер қылмыстық оқиғаны сұрай бастағанда, мейрамхана күзетшісі « – Мен машинаның номерін жазып алдым, – деді». Көп ұзамай қымбат көлік мінген, ықпалды кісінің ұлы бастаған қылмыстық топты «Арлан» жасағы Қордай асуында құрықтады.

Тергеуші алдында отырған божбан қара Оңласбек « – Айтатын түгі де жоқ. Осыларың үшін өкінесіңдер әлі. Бәріңді де аяғыма жығып, жалындырамын, – деп»

тепсінген ол тергеушінің: « – Сонымен, Оңласбек мырза, Гүлбаршынды не үшін өлтірдіңіз?» – деген жорта сұрғынан кейін ашылып сала берді.

« – Оны өлтірген мен емес. Мен оны сүйемін ғой, қалайша өлтірмекпін? Тергеуші мырза, мені тым болмаса бір күнге босатыңызшы, Гүлбаршынды өлтірген адамның басын кесіп әкеліп алдыңызға тастайын, – деді ол.

– Сіз оны сүйеді екенсіз ғой, – деп қойды тергеуші.

– Жанымнан артық көремін.

– Ендеше оның жігітін неге өлтірдің?

– Бәріне өзі кінәлі. «Оның жанына жолама» деп қаншама рет ескерттім, тыңдамады» (Олжабай, 2018: 15).

Қылмыстық істі судьяға ұзақ қарауға тура келді, себебі алғашқы куәгерлер жалтара бастады. Жазушы Оңласбектің портретін сомдауда ішкі-сыртқы әсерлердің бәріне көңіл аударған. Адам характері жөнінде әдебиетші ғалым М. Ковынов былай деген болатын: «Адам характері туа пайда болмайды, тұлғаның қалыптасуы – адам мен жағдайдың өзара әрекетінің қарама-қайшы диалектикалық процесі» (Ковынов, 1965: 63). Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, оның қалыптасуы да ортасына қарай ыңғайланған. Бала күніндегі еркелік шолжаңдыққа, шолжаңдық қанішерлікке алып келуінен байқалады. Дегенмен оның да ет пен сүйектен жаралған пенде екендігін Гүлбаршынды сүюінен көруге болады. Басты қателігі – қыздың сүйген жігітін пышақтап өлтіруі болса, заңға қарсы әрекеті әкесінің «дөкей кісі болғанынан».

Шығарманың шешімі – қылмыскерлердің бірі жеті жылға, Оңласбек бастаған серкелердің он бес жылдан арқалап, темір торға тоғытылуы.

Қорытынды – Гүлбаршынның сот процесінен кейін көз жасына ерік беріп ағыл-тегіл жылауы. Сүйгенінен айырылып, кеудесіне өксік, кек, өкініш, қайғы-мұң толып қалған қыз туралы естіген Кенже: «– Иә, біз қаракөз қыздарымызды жылатпауымыз керек. Қыздардың қайғыдан жылағанының соңы осы Гүлбаршын болсын, – деді». Осылайша автор негізгі ұстанымын кейіпкердің аузына салған.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу нәтижелерін шығарманың құрылысына қарай төмендегіше жүйелеуге болады.

1. Кіріспеде негізгі оқиғаға қатысты үшеудің түнгі суыт жүрісінен хабардар болғанмен, негізгі оқиға белгісіз болатын. Жазушы сұрықсыз күндегі үшеудің сүреңсіз жүздерін суреттеуде пейзажды тиімді пайдаланған.

2. Қылмыс немесе құпия оқиғаны ашу Кенже, Алмас, Болатбекке оңайға түскен жоқ. Қылмыс болған жерде не куәгердің, не айғақтың болмауы оқиғаны шиеленістіре түскен. Оның филология факультетінің қыздарымен таныса отырып, сыр суытпақ-тау барысында Гүлбаршынның аты-жөнінің, туған мекенін анықтау барысында ізкесушілердің тосын сұрақ қоюынан, тынымсыз ізденуінен, кәсіби біліктілігінен, куәгерлердің ашық жаубынан көруге болады. Жазушы істі соңына дейін жеткізу керек деп, таңның атысы, күннің батысы бір тынбайтын Кенженің бейнесін толықтыруда жары Рабиғаға қатысты эпизодты дұрыс таңдаған. Жүйкені тоздыратын мұндай жұмыста алдымен тылы мықты болу керектігін артық сұрағы жоқ Рабиғаның ісі мен сөзі толықтырып тұр.

3. Тергеудің басталуы студент қыздардың әңгімелері мен Гүлбаршынның жауаптарынан байқалады. Ізкесушілердің куәгерлерді сөзге тартуында диалог негізгі қызмет атқарған. Адам жанының құпиясын меңгерген жандардың психологиялық сауалдары Гүлбаршынның бар шындықты шынайы қалпында баяндап беруіне түрткі болды. Тергеушілердің нәтижелі жұмысы Бекбай, Құттықбек, Салқынбекке қатысты оқиғада ашылған. Үш қылмыстық топтың ішінде үш қаңғыбастың алғашқы айтқандарынан айнымйа, көрген-білгендерін қаз-қалпында айтып беруі – олардың адамгершілік қасиеттерін көрсетеді. Араққа салынған үшеу өзге қылмыскерлерге қарағанда бірсөзділігімен айшықталған. Осы арқылы жазушы «адам аласы ішінде» екенін оқырманның есіне салады.

4. Құрыққа түскен қылмыскерлердің қолмен жасаған қылмыстарын мойындамай жалтаруы оқиғаны шиеленістіре түскен. Бесқұдық ауылынан ұсталған үшеу ««Оңласбектің әкесі ана бір кісімен етене араласады екен» деген желдей гулеген сөзге сенімді еді. Жазушы барлық баспаларды сумаңдап аралап жүрген әңгімені негізгі оқиғаны толықтыру мақсатында пайдаланған. Бұған дейін айғақ қалдырмайтын Оңласбек бастаған бұзақылардың «Тамаша» мейрамханасындағы атысы оқиғаны ширықтыра түскен. Үш қылмыстық топтың құрықталуы айғаққа жеткіліксіз болып тұрғанда, соңғы атыс оқиғаны шарықтау шегіне жеткізді.

5. Оқиғаның шешімі – мейрамханадағы атысқа қатысқан қылмыскерлердің құрықталуы. Алдындағы үш қылмысқа тапсырыс берушінің заң қызметкерлеріне дөңайбат көрсетуі оның бейнесін толықтыра түскен. Қылмыс серкелерінің сенген адамы жоғары жақта болғандықтан, оларға құқық, заң деген әңгіме жүрмейтіндігі олардың істерімен айшықталған.

6. Қорытынды – кәсіби тергеушінің іспен ұзақ уақыт танысқан соң ғана әділ шешім қабылдауы. Тергеуші мен Кенже тамырын тереңге жіберген «кландармен» килігісу түбінде жақсылыққа апармайтынын жақсы біледі. Егер бөлімше басшысы әзірге «істі жылы жауып қоя салсаңшы» десе, бұлардың қанша уақыт жүріп, түрлі кедергілермен, қиыншылықтармен ашқан қылмысы жабулы күйінде қалуы ықтимал. Алайда шығарманың шешімі – әділдіктің салтанат құруы. Оңласбектен қорқып алты ай қалған оқуын тастай ауылға қашқан Гүлбаршынның оқуын қайта жалғастыруы, сотта ешкімен тайсалмай бар шындықты жайып салуы – оның қайсарлығы.

5. Қорытынды

Детектив шығармалардың негізгі ерекшелігі – оқиғаның құпия жағдайға құрылуы, қылмыскерлердің із жасыруы, құқық, заң қызметкерлерінің біліктілігінің арқасында айғақтың табылуы, бұлтартпасыз айғақтың негізінде қылмыскерлердің тұтқындалуы. Ешқандай дерегі жоқ қылмысты ашудың қиындығы – екінші топтың христиандардың қабірстанына барып, «Ата-аналарды еске алу күні» деген салт-дәстүрінен соң, моланы аралап жүріп стакандардағы араққа сылқия тойғандарды әңгіме тартуы, мәйіт ұрлағандарды табу үшін моланы жағалағандарға арақ құюы. Психологизмнің бір мысалы – ой ағымына берілген криминалды полиция басқармасының бастығы, полиция полковнигі Кенже Өмірзақовтың түн ұйқысының шайдай ашылуы мен ішкі монологы. Кейіпкерлер бейнесін ашуда диолог жақсы қызмет атқарған. Ізкесуші Алмас пен Болатбек те адамның ішкі құпиясын көздерінен оқитын кәнігі

психологтар екені олардың сауалдарымен толығып отырады. Әр кейіпкер бейнесін сомдауда жазушы көп ізденген, оны бір ғана Оңласбектің төңірегіндегі бірнеше оқиғадан көруге болады. Өзге қылмыстарынан бөлек Гүлбаршынды машинамен ұрлап кетіп, оған әлімжеттік жасап бір күн жасырын ұстауы, оны қорқыту үшін түрлі әрекеттерге баруы кейіпкер бейнесін толықтырып тұр. Қанша қанішер болса да сүйгеніне қастандық жасамайтындығынан оның да жүрегінде махаббат деген ұлы сезімнің алаулап жатқаны байқалады. Мұндай эпизодтарды жазушы көзсіз дүлейдің махаббатың алдында дәрменсіз екенін көрсету үшін алған. Сонымен бірге шығарма оқиғасының біз өмір сүріп отырған қоғам өмірінен алынғандығын қаңғыбас Бекбайдың қолындағы мың, бес жүз теңгелері және басқа мысалдар растайды. Жазушы детектив жанрының талабына сай Оңтүстік өңірінде болған шытырман оқиғаға толы қылмысты шынайы бейнелегендіктен оқырманын баурап отырады.

Әдебиеттер:

1. Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibigul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhaiyrov, Kulsun Abdrakhmanova. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Author, P. (2021). Mankind Quarterly, 61(3)16, 653-668. – Q3, процентиль – 58, ISSN 00252344 http://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16
2. Haycraft, H. Murder for Pleasure: The Life and Times of the Detective Story. – 1968.
3. Priestman M. Detective Fiction and Literature: The Figure on the Carpet. – 1991.
4. Авгерен Э. Бұл кімнің жібі? /ауд. Д. Зікірия... – Астана: Фолиант, 2023. – 111 б.
5. Авгерен Э. Бұл кімнің тісінің ізі? /ауд. Д. Зікірия... – Астана: Фолиант, 2023. – 112 б.
6. Бекниязов Т. Детективті әдебиет. Кіт.: Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1996. – 240 б.
7. Дәдебаев Ж. Мазмұн байлығы. Кіт.: Кемел Тоқаев және ұлттық әдебиеттегі детектив жанры: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: 2023. – 122 бет.
8. Дойл А. Баскервильдер иті – The Hound of the Baskervilles /ауд. Е. Шамшадин... – Астана: Фолиант, 2023. – 179,
9. Ковынев М.В. О диалектико-материалистической природе художественного конфликта. – Саратов, 1965. – 63 с.
10. Кристи А. Жеті циферблаттар құпиясы: детектив-роман / ауд. З. Телеуова... – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 156 б.
11. Кристи А. Олар он еді – And then there were none: роман. / ауд. Қ. Қараманұлы... – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2022. – 186 б.
12. Моисеев П. А. Поэтика детектива [Текст] / П. А. Моисеев; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017. – 240 с
13. Олжабай С. Қыз жылаған түн // Жалын. – 2018. – №9. – Б. 1-23.
14. Орда Г., Мансурова Э. Қазақ повестеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер (Э.Мансуровамен бірге) // Керуен. – Том 83. – №2. – 2024. – Б. 73-86. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05
15. Панова Е.П., Тюменцева Е.В. Современный детский детектив в культурном сознании современности (на материале современных детских детективов А. Иванова, А. Устиновой). – 2013.
16. Рахымжанов Т. Қазақ прозасындағы психологизм (ғылыми зерттеу). – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2016. – 160 б.
17. Сергеева Ю.М. Внутренний диалог как языковое явление и как литературно-художественный прием. – Москва: Наука, 1997. – 191 с.
18. Тимошенкова Т.М. Детектив: историческая динамика литературного жанра / Вчені зап. Харків. гуманітар. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Харків, 2015. – Т. 21. – 418 с.

References:

1. Avgeren E. (2023). Whose thread is this? /aud. D. Zikiriya... – Astana: Foliant. – 111 p. (in Kaz)

2. Avgeren E. (2023). Whose tooth print is this? /aud. D. Zikiriya... – Astana: Foliant. – 112 p. (in Kaz)

3. Bekniyazov T. (1996). Detective literature. Book: Dictionary of literary terms. – Almaty: "Ana tili". – 240 p. (in Kaz)

4. Christie A. (2020). The Secret of the Seven Dials: A Detective Novel / ed. Z. Teleuova... – Nur-Sultan: Foliant. – 156 p. (in Kaz)

5. Christie A. (2022). And Then There Were None: A Novel. / ed. K. Karamanuly... – Nur-Sultan: Foliant. – 186 p. (in Kaz)

6. Dadebayev Zh. (2023). Richness of content. Book: Kemel Tokayev and the detective genre in national literature: materials of the republican scientific and theoretical conference. – Almaty. – 122 p. (in Kaz)

7. Doyle A. (2023). The Hound of the Baskervilles – The Hound of the Baskervilles / ed. E. Shamshadin... – Astana: Foliant. – 179 p. (in Kaz)

8. Gulzhakhan Orda, Zhansulu Sarsenbayeva, Bibig ul Sultanova, Nurmukhamed Abilkhaiyrov, Kulsun Abdrakhmanova. (2021). Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Mankind Quarterly, 61(3)16, 653-668. – Q3, процентиль – 58, ISSN 00252344 http://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16 (in Eng)

9. Haycraft, H. (1968). Murder for Pleasure: The Life and Times of the Detective Story. (in Eng)

10. Kovinev M.V. (1965). On the dialectical-materialistic nature of artistic conflict. – Saratov. – 63 p. (in Russ)

11. Moiseyev P. A. (2017). Poetics of detective story [Text] / P. A. Moiseyev; Nat. res. un-t «Higher school of economics». - M .: Publishing house of the Higher school of economics. - 240 p. (in Russ)

12. Olzhabay S. (2018). The night the girl cried // Zhalyn. – No. 9. – P. 1-23. (in Kaz)

13. Orda G., Mansurova E. (2024). Content and genre research in Kazakh short stories (with E. Mansurova) // Keruen. – Vol. 83. – No. 2. – P. 73-86. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-05 (in Kaz)

14. Panova, E.P., Tyumentseva, E.V. (2013). Modern children's detective story in the cultural consciousness of our time (based on modern children's detective stories by A. Ivanov, A. Ustinova). (in Russ)

15. Priestman M. (1991). Detective Fiction and Literature: The Figure on the Carpet. (in Eng)

16. Rakhimzhanov T. (2016). Psychologism in Kazakh prose (scientific research). – Almaty: Abai Kazakh National University of Literature. – 160 p. (in Kaz)

17. Sergeeva Yu.M. (1997). Internal dialogue as a linguistic phenomenon and as a literary and artistic device. – Moscow: Nauka. – 191 p. (in Russ)

18. Timoshenkova T.M. (2015). Detective story: historical dynamics of the literary genre / Vcheni zap. Kharkiv. humanitar. un-tu «Nar. ukr. acad.». - Kharkiv. - Vol. 21. - 418 p. (in Russ)

ҒТАМР 17.82.90 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-06

А.М. Ибрагим[1]*, Н. Йылдыз[2], Е.К. Карбозов[3]
[1]К. Сағадиев атындағы Халықаралық Бизнес Университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия
[3]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Email: [1]ibragimayagoz@gmail.com, [2]naciye.yildiz.@hbv.edu.tr, [3]e.karbozov76@gmail.com
ORCID: [1]0000-0003-3017-0089, [2]0000-0002-8351-4538, [3]0000-0001-7909-1299

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ЕРТЕГІ-ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕРДІҢ ҚАЗАҚ ФЭНТЕЗИ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Әдебиет жанды құбылыс саналғандықтан уақыт ағымына қарай оның кейбір аспектілерінің өзгеріске ұшырауы да заңды. Сан ғасырлар бойы өз құндылығын жоғалтпай келе жатқан ұлттық фольклордың үлгісі саналатын ертегі-дастандардың шекпенінен шыққан фэнтези жанрына сұраныс күннен күнге артып келеді. Мақаламыздың басты мақсаты – Бостон дастаны мысалына сүйене отырып, түркі халықтарының фольклорлық мотивтері мен сюжеттерінің фэнтези шығармаларда көрініс табуын анықтау. Жер астына түсу, белгілі бір жануардың бас кейіпкерді жұтып, қайта құсуы арқылы оған керемет қасиет дарытуы сынды мотивтердің қазақ батырлық ертегілерінен бөлек қырғыз халқының ертегі-дастандарында сюжеттік желінің қайталануы салыстырмалы талдау негізінде көрсетіледі. Батырлық дастандар мазмұнындағы мифопоэтикалық сананың, мифтік танымның, фольклорлық мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі қарастырылады. Ерте заманнан сақталып жеткен ертегі, дастандардағы сюжеттік желілер мен фольклорлық мотивтерге қатысы туралы талдаулар негізінде тұжырымдар жасалады. Салыстырмалы, салғастырмалы әдістер мен жинақтау, анализ жасау тәсілдері негізінде ертегі-дастандардағы мотивтердің фэнтези шығармалардағы мотивтермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары, фэнтези авторлары тарапынан жасалған трансформациялар айқындалады. Өскелең ұрпақтың сүйікті жанрына айналып үлгерген бұл жанрдағы фольклорлық мотивтер арқылы ұлттық кодтың қаншалықты дұрыс беріліп жатқандығын қарастыру қашан да өзекті болып табылады. Зерттеу жұмысы нәтижесінде фэнтези әдебиеттің авторлары ертегі-дастандарға қарағанда туындыларын шындыққа жақындау етіп баяндайтыны анықталды. Сондай-ақ фэнтези авторлары өз кітаптарында түркі аңыздарының, мифтерінің көптеген элементтерін қолданған. Түркі фольклорының элементтері авторлардың шығармаларында шешуші рөл атқарады. Осылайша қазіргі фэнтези жанры фольклорлық және заманауи суреттерін және шындықты жеке авторлық түсінуді біріктіреді деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: фэнтези, ертегілер, дастандар, «Бостон» дастаны, фольклорлық мотивтер, сюжеттер.

A.M. Ibragim[1]*, N. Yıldız[2], E.K. Karbozov[3]
[1]University of International Business named after K. Sagadiev, Almaty, Kazakhstan
[2]University of Ankara Haci Bayram Veli, Ankara, Turkey
[3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
Email: [1]ibragimayagoz@gmail.com, [2]naciye.yildiz.@hbv.edu.tr, [3]e.karbozov76@gmail.com
ORCID: [1]0000-0003-3017-0089, [2]0000-0002-8351-4538, [3]0000-0001-7909-1299

REFLECTION OF FOLKLORE ELEMENTS IN FAIRY TALES AND SAGAS OF THE TURKIC PEOPLES IN THE WORKS OF KAZAKH FANTASY

Abstract. Since literature is considered to be a living phenomenon, it is natural that some aspects of it change over time. The demand for the fantasy genre, which arose based on fairy tales and sagas, which for

centuries were considered a model of national folklore that does not lose its value, is growing day by day. The main goal of our article is to reveal the reflection of folklore motifs and plots of the Turkic peoples in fantasy works on the example of the Boston Saga. In addition to the Kazakh heroic tales of such motifs as a journey into the underworld, instilling a certain animal with incredible qualities in the main character, the repetition of the storyline in the tales of the Kyrgyz people is shown on the basis of comparative analysis. The stable manifestation of mythopoetic consciousness, mythical knowledge, folklore motifs and images in the content of heroic sagas is considered. Based on the analysis, a conclusion is made about the involvement of storylines and folklore motifs in fairy tales, and sagas that have been preserved since ancient times. Based on comparative, contrastive methods and methods of generalization, analysis, similarities and differences between motives in fairy tales and sagas with motives in fantasy works, transformations made by fantasy authors are revealed. It is always relevant to consider how correctly the national code is transmitted through folklore motifs in this genre, which has already become the favourite genre of the younger generation. As a result of the research, it was found that the authors of fantasy literature present their works closer to reality than fairy tales and sagas. Also, fantasy authors used many elements of Turkic legends and myths in their books. Elements of Turkic folklore play a decisive role in the authors' works. Thus, it is concluded that modern fantasy literature combines folklore and modern pictures of the world and the author's individual understanding of reality.

Keywords: fantasy, fairy tales, sagas, Boston Saga, folklore motifs, plots.

А.М. Ибрагим[1]*, Н. Йылдыз[2], Е.К. Карбозов[3]

[1]Университет Международного Бизнеса им. К.Сагадиева, Алматы, Казахстан
[2]Университет Анкара Хаджы Байрам Вели, Анкара, Турция
[3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
Email: [1]ibragimayagoz@gmail.com, [2]naciye.yildiz.@hbv.edu.tr, [3]e.karbozov76@gmail.com
ORCID: [1]0000-0003-3017-0089, [2]0000-0002-8351-4538 , [3]0000-0001-7909-1299

ОТРАЖЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СКАЗКАХ И САГАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКОГО ФЭНТЕЗИ

Аннотация. Поскольку литература считается живым явлением, естественно, что некоторые ее аспекты претерпевают изменения с течением времени. Спрос на жанр фэнтези, возникший на основе сказок и саг, которые на протяжении веков считались образцом национального фольклора нетеряющий своей ценности, растет день ото дня. Основная цель нашей статьи – выявить отражение фольклорных мотивов и сюжетов тюркских народов в фэнтезийных произведениях на примере Бостонской саги. Помимо казахских героических сказок таких мотивов, как путешествие в подземный мир, привитие определенного животного невероятных качеств главному герою, повторение сюжетной линии в сказках кыргызского народа показано на основе сравнительного анализа. Рассматривается устойчивое проявление мифопоэтического сознания, мифического познания, фольклорных мотивов и образов в содержании героических саг. На основе анализа делается вывод о причастности сюжетных линий и фольклорных мотивов к сказкам, сагам, сохранившимся с древних времен. На основе сравнительных, сопоставительных методов и способов обобщения, анализа выявляются сходства и различия мотивов в сказочных сагах с мотивами в фэнтезийных произведениях, трансформации, сделанные авторами фэнтези. Всегда актуальным является рассмотрение того, насколько правильно передается национальный код через фольклорные мотивы в этом жанре, который уже стал любимым жанром подрастающего поколения. В результате исследовательской работы было установлено, что авторы фэнтезийной литературы излагают свои произведения ближе к реальности, чем сказки-саги. Также авторы фэнтези использовали в своих книгах многие элементы тюркских легенд, мифов. Элементы тюркского фольклора играют решающую роль в произведениях авторов. Таким образом, делается вывод, что современная фэнтези литература сочетает в себе фольклорные и современные картины мира и индивидуальное авторское понимание действительности.

Ключевые слова: фэнтези, сказки, саги, Сага «Бостон», фольклорные мотивы, сюжеты.

1. Кіріспе

Сан ғасырлар бойы ұрпақ тәрбиесінде маңызды орын алып келе жатқан ертегілердің, дастандардың рөлін бүгінде заманауи үлгідегі ертегі – фэнтези атқарып келе жатыр. Олай дейтініміз: өткен ғасырда алғаш жарық көре бастаған жаңаша үлгідегі, ұзақ көлемді ертегілер жеке жанр ретінде зерттеушілер, әдебиетшілер назарына ілігіп, зерттеу нысанына айнала бастады. Батыста фэнтезиді жеке жанр ретінде зерттеу 1970 жылдары басталды, одан кейін термин ретінде қолданыла бастады. Ал Ресейде фэнтези жанрына зерттеушілер тек XX ғасырдың соңында ғана назар аудара бастады. Бұл жанр танымалдылық кезеңін бастан кешірумен қатар, фэнтези жанрына деген ғылыми қызығушылықтың да өсуі байқалады: соңғы бірнеше жыл ішінде көптеген танымал фэнтези жанрында жазылған шығармаларды зерттеуге арналған сыни томдар жарық көрді. Осылайша, фэнтези жанры ресми түрде танылып, танымал бола бастағанымен, оның жалпы қабылданған нақты анықтамасы жоқ. Аталмыш жанрды негізінен бастап, түрлері мен тарам-тармағына, идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасау әдебиеттанудағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл зерттеуде Түрік әлемінің көптеген фантастикалық мотивтерін қамтитын Бостон дастаны мен фантастикалық мотивтері бар кейбір қазақ ертегі-дастандары мен қазіргі фэнтези жанрында жазылған шығармаларды салыстыру мақсат етілді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, фэнтези – бұл ертегі, дастандардың заманауи үлгісі. Себебі ертегі, батырлар жыры, эпостық дастандарда кездесетін сюжет, фольклорлық мотивтер бүгінгі фэнтезидің негізі болып табылады. Мәселен басты қаһарманның ерекше дүниеге келуі, өзге балалардан ерте ержетуі, сынақтармен сыналып, шыңдалатын жол мотиві, түс көру мотиві, таңғажайып мақұлықтарға тап болу, олардың бірімен күрессе, бірімен жолдас болуы сынды сарындар фэнтези шығармаларда көптеп кездесуі тұжырымымызға дәлел бола алады. Жалпы фэнтези шығармаларда жан-жануарлардың, ерекше жаратылыс иелерінің алатын орны бөлек. Аталмыш жанрдағы шығармаларда түйсіктегі сана бара-бара оларды адаммен будандастырып, (самұрықтың, қасқырдың жұтып алып қайта түрлендіріп құсуы, перінің, жыланның қызына үйленуі, дию мен аюдан туған бала, көк өгіз, сұлық сәйгүлік, аққу, кептер, қотыр құнан боп түрлену арқылы) тектік сыпат береді. Бұл тек түркілерге ғана емес, әлемдік, әсіресе әфсаналық көркем санаға ортақ жүйе. Сұңқар, самұрық, айдаһар, тұйғын, қаз, арыстан, жолбарыс, барыс, тырна, суыр, бөрі байрақты елтаңбалар мен рәміздердің түпкі тегінде осы мифтік бейнелер жатыр.

Мақаланың зерттеу мәселесі – Бостон дастаны мысалына сүйене отырып, түркі халықтарының фольклорлық мотивтері мен сюжеттерінің қазіргі қазақ әдебиетіндегі фэнтези шығармаларда көрініс табуын анықтау.

2. Зерттеу материалдары мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысындағы негізгі мақсатқа сәйкес, жер астына түсу, белгілі бір жануардың бас кейіпкерді жұтып, қайта құсуы арқылы оған керемет қасиет дарытуы

сынды мотивтердің қазақ батырлық ертегілерінен бөлек қырғыз халқының ертегі-дастандарында сюжеттік желінің қайталануы салыстырмалы талдау негізінде көрсетіледі. Батырлық дастандар мазмұнындағы мифопоэтикалық сананың, мифтік танымның, фольклорлық мотивтер мен бейнелердің тұрақты көрінісі қарастырылады. Ерте заманнан сақталып жеткен ертегі, дастандардағы сюжеттік желілер мен фольклорлық мотивтерге қатысы туралы талдаулар негізінде тұжырымдар жасалады. Салыстырмалы, салғастырмалы әдістер мен жинақтау, анализ жасау тәсілдері негізінде ертегі-дастандардағы мотивтердің фэнтези шығармалардағы мотивтермен ұқсастықтары мен айырмашылықтары, фэнтези авторлары тарапынан жасалған трансформациялар айқындалады.

2.2 Зерттеу материалдарына сипаттама

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қырғыз халқының «Бостон» дастаны мен түркі халықтарына ортақ «Ер Төстік», «Бәйтерек» сынды ертегілер, сондай-ақ қазақ әдебиеті фэнтези жанрының үлгілі өкілі ретінде Зира Наурызбаева мен Лиля Калаустың «Бату мен оның достары» кітаптар сериясы алынды. Сонымен қатар А. Жақсылықов, А. Демесинова, H. Cevirme сынды отандық және шетелдік авторлардың ғылыми мақала, еңбектері қарастырылды.

3. Талқылануы

Фэнтези жанры ресми түрде танылып, танымал бола бастағанымен, оның жалпы қабылданған нақты анықтамасы жоқ. Мәселен, Алек Уорли «Қиял патшалықтарында» егжей-тегжейлі зерттеулердің басым көпшілігінде фэнтезиді ғылыми фантастиканың «заңсыз ұрпағы» ретінде көрсетеді» деп тұжырымдай келе «фэнтези жанрында біріктіруге болатын анықтама жоқ» деп мәлімдейді (Worley, 2005). Ал отандық әдебиетші Ә. Әліакбар бұл жанр түріне «Фэнтези (ағыл. fantasy – «фантазия») – мифологиялық және ертегілік мотивтерді пайдалануға негізделген фантастикалық әдебиет түрі» деген анықтама береді (Әліәкбар, 2012). Демек, фэнтезиді ертегінің шекпенінен шыққан жаңа әрі жас жанр ретінде қарастырады. Десе де фэнтезиді ертегі, дастандардан ерекшелейтін бірқатар айырым белгілердің бары сөзсіз. Отандық әдебиетшілеріміз аталмыш жанр жайында қазақ әдебиетіндегі авторлардың шығармашылығы негізінде айтқан әдеби ертегі жанрына үш қайнаса сорпасы қосылмайды деген ойларымен әлемдік деңгейде келіскенімізбен, ұлттық деңгейде өзгеше ой толғайды. Оған дәлел: Әліакбардың «фэнтези – қазақ әдебиетіндегі ұлттық фэнтезиіміздің христандық санадағы батыстық фэнтезиден өзгешелігіне орай авторлық позицияны танытатын және әр жазушыны бір-бірінен өзгешелеп тұратын алаштық миф пен бағзықазақтық ертегінің синтезі деген тоқтамға келеміз. Қазақ фэнтезиінің басты нышаны – мифке бет бұру. Өйткені Т. Рымжанов шығармаларында миф әр түрлі болып келеді, бір миф жалпы қазақ түсіндегі ұғымды танытса, екіншісі ұлттық ерекшелігімізді сақтай отырып автор тарапынан өмірге келген жаңа миф туындыгерлігін танытады» деген тұжырымы (Әліәкбар, 2012). Біздіңше, фэнтези жанрындағы әдебиет дегеніміз – оқырманға өз әлемінен алшақтап, жаңа, табиғаттан тыс немесе басқа да ғажайыпқа сәйкес келетін әлемді ұсынатын

көркем әдебиет деген анықтама беруге болады. Розмари Джексон өзінің фэнтези жанры туралы кітабында «фэнтезидің сыни термині кез келген әдебиетке нақты түсіндірудің басымдығын бермейтін: мифтерге, аңыздарға, дастандарға, фольклор және ертегілерге, утопиялық аллегорияларға, армандарға қатысты қолданылғанын айтады» (Jackson, 1981). Кейбір ертегілер кейіпкерді туғаннан бастап есейгенге дейін бейресми түрде өмір кезеңдерін сипаттайды. Кейбір зерттеулерде адам болмысының негізгі биологиялық, психологиялық, әлеуметтік және мәдени шындықтары ертегі жанрының ерекшеліктерін көрсететін таңбалар тілінде кодталғаны анықталды. Осы орайда, ертегілер адамзатқа ұстаз қызметін атқарып отыр (Cevirme, 2012: 3093). Отандық зерттеулерде халық ертегілерінің көркемдік құралдары оларды жай ғана баяндау формасына айналдырып қоймай, әдебиет пен мәдениеттің терең байланысын көрсететін мәдени құндылықтарды, әлеуметтік нормалар мен дүниетанымдық көзқарастарды жеткізудің қуатты құралына айналғанын атап көрсетеді (Култанбаева, 2021).

Фэнтези мен фольклор түрлі жолдармен бір-бірімен астасып жатыр (Ибрагим, 2023). Фольклор мен әдебиет арасындағы байланыс көптеген зерттеушілердің зерттеу нысанына айналды. Мысалы С.В.Сулливан III өзінің «Welsh Celtic Myth in Modern Fantasy (Заманауи фэнтезидегі кельт мифі)» кітабында XIX ғасырдағы ескі жазбалардағы кельт мифологиясының әдебиетке әсерін атап өтеді (Sullivan, 1989). Соңғы уақыттарда фэнтези шығармалар мен фильмдерде ертегі-дастандардың қолданылуын Брайан Аттебери, Кристина Бакчилега, Димитра Фими, Адам Робертс, Джек Зипс сынды зерттеушілер қарастырды. Отандық әдебиетшілерімізден А.Ж. Құрманаева өзінің «Фэнтези жанрының қазақ фольклорындағы байырғы көріністері» (Курманаева, 2021) мақаласында қазақ фольклорының еуропалық фэнтезимен ортақ антикалық сарындарын қарастыра отырып, еуропалық фэнтезидегі мифтік образдардың қазақ халық ауыз әдебиетінде прототиптері бар екендігі нақты мысалдармен келтірген. Сонымен қатар, фэнтези жанры оның мифпен, ертегімен және фантастикамен байланысы контекстінде фэнтезиге қатысты төрт негізгі көзқарасты анықтайтын зерттеулер де бар: фантастиканың бір саласы ретінде, ертегі ретінде, мифологияда тамыры бар жанр ретінде және компьютерлік ойындардан туындаған әдебиеттің өнімі ретінде. Зерттеушілер фэнтези – білім мен өнердің сан алуан салаларын біріктіретін синкреттік, динамикалық метажанр деген тұжырымға келеді (Демесинова, 2023).

Сонымен қатар, бүгінгі Еуропа мен Азияда кеңінен тараған фэнтезидің субстанциясы – фольклордан тарайтындығы айқын дәлелденіп, түрлі ғылыми гипотезалар аксиома ретінде ұсынды.

«Бостон» – қырғыздар арасында айтылатын дастан және оның тақырыбы – халық эпостарында кеңінен кездесетін дәстүрлі мотивтер: халық билеген ханның қартайғанша баласыздығы, олардың Құдайға жалынып-жалбарынуының нәтижесінде ғажайып күштердің көмегімен балалы болғаны, болашақ ананың жабайы жыртқыштың жүрегіне жерік болуы, батыр баланың дүниеге келуі, баланың

ерекше табиғаты, қолайлы атты табу, кез келген мақсатта саяхатқа аттануы, батырдың үйленуі, көптеген сынақтарды бастан өткеруі.

Ауызша дәстүрдегі халық шығармаларында оқиғалар көбінесе кейіпкер төңірегінде өрбіп, оның шығармалары мен ерлігі композициялық тұтастық ретінде көрінеді. Бостон дастанында да солай. Эпостың қысқаша мазмұны мынадай: Хан Буубаның ұлы Бостон Шығыс елінің ханының қызы Чезбілекке үйленуге жорыққа аттанады және оған жету үшін ұзақ жолда көптеген кедергілерді жеңеді. Ақыры Чезбілектің әкесі Қадамыш Ханнан рұқсат алып, Чезбілекті әйел етіп алады. Осы кезде Бостонға жау оның туған жерін тұтқынға алғаны туралы хабар келеді. Бұл жағдайға өзінің туған қарындасы Карачач себепші болып, жау ханына үйленіп, халқын, тіпті отбасын да қудалай бастайды. Елін іздеген Батыр Бостон қайтар жолда қызынан басқа мұрагері жоқ Айқан мен Күнқанға күйеубала болып туысқан болады. Ақыры өз халқын тапқан соң, қарындасы Карачачқа алданып, жер астына түседі. Онда да Бостон әділетсіз және қатыгез Дәулерді талқандап, адамдарға еркіндік береді. Ол Чоюн Алп деген ең мықтының Құндыздай атты қызын алады. Алып Қарақұс досының көмегімен жер бетіне шығып, жауларын жеңіп, еліне оралады. Осылайша Бостон төрт хандықтың ортасында бітімгер болып өмір сүреді. Оның төрт ұлы төрт хандыққа мұрагер болады.

Белгілі болғандай, қырғыз халқының ауызша шығармаларының алғашқы үлгілері XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жазыла бастады, бірақ жинақтың көп бөлігі 1920 жылдардан кейін жасалды. «Бостон» кітабының қолжазбалар мұрағатында бір ғана нұсқасы бар. Бұл нұсқа 1985-1987 жылдар аралығында Ақмат Токтогуловтың (1912 жылы туған, Өзген ауданы, Көсетер, 1993 жылы Ош қаласында қайтыс болған) әңгімесінен құрастырылып, мұрағатталды. Ақмат Токтогул – Тоқтоғұл Қалманбетұлының ұлы әрі шәкірті. Әкесі эпосты атақты эпос жазушы Келдібектің шәкірті болған әкесінен үйренген. Эпостың жер асты дүниесіндегі эпизодтары жағынан қыпшақ тобына жататын дастандардың бірі «Ер Төстікпен» үлкен ұқсастықтар бар. Қырғыздарда Ер Төстік әлі де дастан ретінде айтылса, қазақтарда ертегіге айналған. «Бостонды» эпикалық деңгейге қашан және кім жеткізгені белгісіз. Дастан тақырыбы жағынан қаһармандық-мифологиялық эпостар тобына жатады.

Ертегі-дастандарда кездесетін тұрақты мотивтердің қазіргі фэнтези жанрында жазылған шығармаларда берілуін салыстырмалы, салғастырмалы әдістер негізінде қарастырсақ. Әдебиеттану ғылымында мотивке мынадай анықтама берілген: «Мотив – тақырыптық сарын, қалыптасқан дәстүрлі тақырыптық әуен оқиға желісіндегі кезең. Бірнеше жазушының шығармасында, әр түрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар қайталанып отырады» (Ахметов, 1998: 232). Ал ертегідегі мотив мифтік мотивтер негізінде құралады, ал оны ертегі құрылымының құрамдас элементі ретінде алуымызға болады. Батырлық ертегідегі кеңістік ерекше қалыпта түсіндіріліп, алғашқы қауымдық адамдардың танымы бойынша әлемді «біздің әлем» және «біреудің әлемі» немесе «тірі» және «өлі» деп бөледі. Өлі адамдар

патшалығы жер астында, суда, аспанда, биік ағашта немесе алыс жерде орналасуы мүмкін. Бұндай әлемнің өзіндік ерекше заңдары болады. Әлемдер арасындағы шекараның қызметін орман, теңіз, өзен, құдық, қалалар, тау, өрт, ағаш немесе басқа да өсімдіктер, шұңқыр, үңгір, т.б. атқарады. Басты кейіпкер осы шекаралардан өткенде ғана басқа әлемге келе алады. Кейде бұл әлемге өту белгілі бір уақытта ғана мүмкін болады. Басты кейіпкер басқа әлемге өту үшін өзге жанама кейіпкерлер де көмектесе алады. Ертегіде мұндай әлем, әдетте, басты кейіпкердің қарсыласы, дұшпаны болып келеді. Бұл жағдайда басты кейіпкер қауіп-қатерлер мен сынақтардан өту үшін физикалық және магиялық іс-қимылдарды қолданады. Барлық сынақтардан өткеннен соң басты кейіпкер үлкен марапатқа ие болады.

Түркі халықтарының ертегілерінде жер астына саяхат мотиві кездескен сюжетте міндетті түрде Бәйтерек, Самұрық құс, Айдаһар бейнесі қатар жүреді. «Қазақта ғаламдық уақыт пен кеңістіктің арасындағы мәңгілік тұтқасы болып саналатын нысаналы белгі – Бәйтерек» (Жұртбай, 2014: 6) деген пікірге сүйене отырып, Бәйтеректің жер асты әлемі мен жер үсті әлемін байланыстыратын күші бар деген тұжырым айтуға болады. «Үш әлемді, яғни бүкіл космосты, үлкен зәулім ағаш түрінде де суреттеу бар. Бұл ағаш көп жағдайда мифтік үш әлемді вертикальды түрде жалғастырып тұрады. Ғылымда оны «әлемдік ағаш» (мировое дерево) немесе «космостық ағаш (космическое дерево)» (Топоров, 2010: 107-108) деп атайды. Ертегілерде кездесетін ағаш бәйтерек, шоқ терек, шынар ағашы әлемдік ағаш деген атауларға ие болады. Атаулары әр түрлі болса да, ағаштың атқаратын функциясы біреу. Ертегіде кейіпкерге кездескен бәйтерек ағашы оқиғаның дамуына өзіндік үлесін қосады. Бәйтерекке кездескен бас қаһарман өзінің дұрыс бағытта келе жатқандығын біледі. Ертегіде үнемі қайталанатын сюжет – Бәйтеректің басында Самұрық құстың ұясы болуы. Басты кейіпкер бәйтерекке жақындағанда балапандар жанұшыра шырылдай бастайды. Сонымен қоса, тура сол сәтте балапандарды жеуге айдаһар немесе сұр жылан ағаштың басындағы ұяға қарай өрмелеп бара жатады. Мұны көрген батыр сол сәтте қаруын алып айдаһарға беттейді. Көбінесе ертегілердегі бұл сюжетте батырға айдаһарды не сұр жыланды жеңуі оңайға түседі және батыр міндетті түрде дұшпанын өлтіреді. Тағы бір жиі қайталанатын мотив – батыр айдаһарды жеңген соң ғана балапандардың анасы яғни Самұрық құстың ұшып келуі. Дәл айқас үстінде ұшып келген Самұрық құс туралы ертегі кездеспейтіні мәлім. Самұрық құсқа балапандарын аман алып қалған батырдың өтінішін орындауға тура келеді. Батырдың айтатын өтінішін тек қана Самұрық құс орындай алады. Тек Самұрық құс қана жер асты әлемінен жер үстіне жеткізе алатын күшке ие. Бәйтерек, Айдаһар, Самұрық құс, жер астына түсу мотивтері Ер Төстік, Керқұла атты Кендебай, Құлатай Батыр, т.б. батырлық ертегілерде кездеседі.

Авторлар әдетте жер асты әлемін жер бетіндегі адамзат өміріне қарама-қайшы сипатта, яғни бақытты өмір сүретін фантастикалық және мистикалық кеңістік ретінде көрсетеді. Қаламгерлер мұндай фантастикалық уақыт пен кеңістікті шынайы адамзаттың өмірі өтіп жатқан жер бетіндегі әрекеттерді көрсету үшін модельдеген.

Осы жер асты әлемінде оқиғаның орын алуы барысында екінші бір мотив көрініс табады. Ол – белгілі бір жануардың бас кейіпкерді жұтып, қайта құсуы арқылы оған керемет қасиет дарытуы. Қырғыз халқының «Бостон» дастанында Алып Қара Құстың Бостонның аждаһаны өлтіріп, балапандарын аман алып қалғандығы үшін алғысы ретінде батырды жұтып қоятындығын көреміз. Алайда балапандары Алып Қара Құстың бұл ниетінен бейхабар болып, екі ұртына жармасып, жырып кіріп, Құс Бостонды құсып қояды. Сонда ол:

Мүддеме мен жетпедім,
Әрең екі рет сіңірдім,
Үш жолы мен сіңірсем,
Отқа күймес қыламын,
Суға батпас қыламын.
Найза шапса теспеген,
Балта шапса өтпеген,
Құрыш болатты шығарам,
Деген ойым бар еді
Ойымды толық түсінбей
Шала қылып қойдыңдар.
Алып Бостонға қарасаң,
Көк темір қылып тастады (Yıldız, 2009: 262-263)

«Алтын тостағанды іздеу. Бату және оның достары» повесінде Жыландар елінде жылан патшасы өзінің қызын құтқарғаны үшін сый ретінде Батуды екі рет жұтып құсады, бастапқыда «өлген жерім осы болар» деп ойлаған бас қаһарман кейіннен осының әсерінен «белін буып тұрған дәл Аспаранікіндей белдікте қынапталған қылыш пен қанжар ілінген. Арқасындағы қорамсаққа жақ (садақ) пен жебе (оқ) салынған. Батудың өзі бастан-аяқ шарайна бекітілген иінішті сауыт (кіреуке) киінген. Сол қолының қарына қалқан байланған. Басын – дулыға, қолдарын – қоллық, аяқтарын бұтырлық қысып тұрды.

- Нағыз ер жауынгердің бойында, қолдың бес саусағындай, бес қаруы болуы шарт. Бұл – қайырымдылығың үшін саған тартқан сыйым.

Алайда Бату ертегілерде бәрі де үш мәрте болатынын ескере отырып, неге үшінші рет жұтпағанын сұрағанда, Жылан патшасы :

- Егер мен үшінші рет жұтсам, жаның мен тәнің темірге айналады. Осыған риза бол. Жауынгер бол, бірақ жендет болма, – дейді (Наурзбаева, Калаус, 2018: 77-78).

Байқасақ, Бостон дастанында да, қазіргі фэнтези шығармада да белгілі бір жануардың адамды жұтып құсу арқылы керемет қасиетті сыйға тарту мотиві берілген. Бірақ фольклордағы алып құстың міндеті тек бітімгершілікпен қана шектелмейді, оның сұңғыла әрі жұмбақ бейне екендігі байқалады. Мәселен, ол адамды жұтып қойып, оны мүлдем өзгерткен күйі аузынан кері шығарып тастайды. Демек мұндай құстың өзі бір жағынан алғанда, нақ жаратушының өзі, сондай-ақ инициациялық функцияларды да атқарады. Ер Төстік алып бәйтеректің жанында Самұрықтың

балапандарын жалмап қоймақшы болған айдаһарды өлтіреді, тек содан кейін барып оны Самұрық жұтып қойып, қайта түкіргенде денесі қайтадан өзгеше болып жаратылып шығады. Мұндай әрекеттер сакральдық ерекшеліктер және ишараттар арқылы діни нышандық өлім мен қайта тірілуге қатысты синкреттік ежелгі ғұрпты еске түсіреді. (Жақсылықов, 2020).

Айдаһар, жылан бейнесі дүниежүзінің көптеген халықтарының, әсіресе көшпелі түркілер фольклорында жиі ұшырасады. Анығында бұл кейіпкер көбіне тек жаман жағынан суреттеледі. Алайда кейбір халықтардың мифологиясы мен ертегілерінде жақсы жағынан да көрініс табып отырады. Мысалы, түркі халықтарында жылан киелі хайуан ретінде бейнеленеді. Түркі халықтарының ежелгі наным-сенімдерінде жылан өлмейтін немесе өліп-тірілетін сиқырлы күш ретінде сақталған. Ертегілердегі жалмауыздың батырды жұтып қайта құсуы, жыланның адам денесін аралауы, алтынды жерді қоритындығы туралы ырымдар жақсы сақталған. Қазақтарда «жыланды жеті рет кессең де кесірткедей жаны бар» дейтін мәтел бар. Түркі халықтарының мифтері мен ертегілерінен жыланның киелі, жарылқаушы рух бейнесінде көрініс табуы жиі ұшырасады.

Байқағанымыздай қиял-ғажайып ертегілердің, дастандар мен фэнтези шығармалардың оқиғасы қиял негізінде құрылады, өмірде мүмкін емес нәрселер жайында баяндалады. Негізгі кейіпкерлері қиялдан туған жалмауыз кемпір, жезтырнақ, мыстан кемпір, алып дәу, өз жерін қорушы қандай да бір мақұлықтар («Бостон» дастанында Алып Қара Құс пен қырдың қызыл түлкісі) және солармен күрескен бас қаһарман батырлар болып табылады. Сонымен қатар бас қаһарманға мақсатына жету жолында көмектесетін қанатты тұлпарлар, құстар да қиялдан туған бейнелер. Қиял-ғажайып ертегілері адамдардың арман-тілегі мен ой-қиялын көрсетеді, келешекке деген сенімін білдіреді. Ертегі, дастандардың бас кейіпкері мақсатына жету үшін жолында кездескен барлық кедергілерді ақылмен, айласымен, достарының көмегімен жеңіп отырады. Мәселен «Бостон» дастанында Бостон мен Қарабоз жер астында болған уақытта әуелі Саққұлақ (Жер тыңдар мамыт), одан соң Көреген және Көлтауысарға жолығып, олармен достасады. Бостон жер асты әлемінде жезкемпірдің 5 ұлын өлтіріп, олар азапта ұстап отырған халықты азат ету жолында үш досының көп көмегі тиеді. Шойын Алыппен күрес алдында Саққұлақ оған дұшпанының астында дүлдүлі Қарабоздан алты есе үлкендігін оның дүбірінен-ақ біліп, алдын ала хабардар етеді. Көреген де Шойын Алыптың қайда жүргендігін біліп беріп көмектеседі. Сондай-ақ Бостон жер үстіне шығар уақытта осында қалған жары Құндызайды үш досына өзі қайта келіп алып кеткенше аманат етіп тапсырады. Осы мотивтен адамға дос күштерден адамзаттың арманын тануға болады. Мысалы, «алты айлық жерді алты аттайтын тұлпар», айшылық жерге лезде жеткізетін ұшатын кілем, көреген мамыт, саққұлақ, желаяқ сынды кейіпкерлер – адамның ұлы армандарынан туындаған. Адам аяғы баспаған жерді көрсем, танысам, табиғат құпиясын ашсам деген арманынан туған дүниелер ертегі-дастандарда орын алған.

Олардың алға қойған негізгі мақсаты – табиғаттың тылсым күштерін жеңу. Адамдарға жамандық ойлайтын Бектөре, Темірхан, Шойынқұлақ, Мыстан кемпір

тәрізді жауыздың иелерінен үстем шығып, оларды қалай да өздеріне бағындыру болғандықтан, бас қаһарманға көмекші әр түрлі жолдастар, серіктер береді. Әр түрлі жауыздықтардың ұясы болған адам баласына қастық қана ойлайтын кейіпкерлер Бектөре, Шойынқұлақ, Темірхан, пері, жын, дию, мыстан кемпірлер қаншама күшті, айлакер болса да, бас кейіпкерден жеңіледі. Адамдар жақсылықты күтеді, келешекке сенеді.

4. Зерттеу нәтижелері

Қазақ батырлық ертегілерінде қайталанатын жер астына түсу, Бәйтерек, Айдаһар, Самұрық құс туралы сюжеттер басқа халықтардың да ертегі, дастандарында жиі кездеседі. Жоғарыда келтірілген сюжеттерді тек қазақ батырлық ертегілерімен шектеп қана қоймай, компаративистік талдау негізінде Қырғыз халқының «Бостон» дастанында да кездесетінін анықтадық. Дастанда жер жыртығын жамап отырған Жезкемпірдің жер астына ырғып түсіп, Бостонның артынан қуып түскенімен жоғарыда аталған сюжеттер мен мотивтер желісі басталады (Yıldız, 2009: 250-314). Бостон жер астында болған уақытта оны жер үстіне шығарушы Алып Қара құспен достасуы жоғарыда атап өткен «Бәйтерек-Айдаһар-Самұрық құс» сюжеті айна қатесіз орын алады. Сондай-ақ осы сапары барысында Бостон Жер Тыңдағыш (Саққұлақ), Көреген және Көлтауысар мамыттармен достасады. Бірнеше жыл бойы жер астында құлдықта жүріп, Мыстан Кемпірдің ең күшті, ең алып баласы Шойын Алыпты оның өгей қызы Құндызайдың көмегімен өлтіріп, жер астындағы мақсатына жетіп, жер үстіне шығып сапарын жалғастырады.

Дәл осылайша қазіргі фэнтези әдебиеттерде де жердің қақ айырылуы, қалықтап ұшып жердің астына түсуі сынды мистикалық және фантастикалық мотивтер белсенді қолданылады. «Ертөстік» ертегісінде Ертөстіктің аты Шалқұйрықтың шабысына шыдамай, қара жер қақ айырылып, батыр атымен бірге жер астына түсіп кететін еді. «Ертөстік» ертегісінде Ертөстік Бапы деп аталатын жылandар ордасына тап болса, фэнтези шығармаларда сюжет авторлық интерпретациясы негізінде ерекше трансформацияға ұшырағандығы байқалады. «Алтын тостағанды іздеу» фэнтезиінде жер асты әлеміне кейіпкерлер екі рет түседі және әр жолғысы әр түрлі сипатталады. Алғашқы түскен үңгірде әлдеқашан о дүниелік болған шейіттердің аруақтары осы үңгірде аруақтар еліне сапар шегетіндігімен басталған оқиға бас қаһармандар Аспара мен Батудың осында Мыстан кемпірмен айқасына ұласады. Және мұндағы жер асты әлемі мотиві түркі ертегі-дастандарындағы сияқты кейіпкерлердің ержүректік, батырлық сынды қасиеттерін көрсету мақсатында көрініс табады. Ал екінші жолы Бату жер асты еліне (Наурзбаева, Калаус, 2018: 66), яғни Жылandар патшалығына үңгір арқылы түседі. Шығармада жер асты әлемінде жылandар өмір сүреді. Және Бату ол жерге жылandар патшасы Бапы ханмен кездесу үшін түскен болатын. Сондай-ақ Рүстем Сауытбайдың «Шокоәлем» роман-фэнтезиінде де кейіпкерлер ойнап жүріп, байқаусызда үңгірге түсіп кетіп, мүлдем басқа Шокоәлемге тап болатыны бар. Ескере кететін бір жәйт «Бостон» дастанында да, қазақтың батырлар жырларында да әдетте бас қаһарман жер астына мыстанның жамап отыратын жер жыртығы

арқылы түсетін. Яғни қазіргі фэнтези шығармаларда жер үсті әлемі мен жер асты әлемін байланыстырып тұрушы жер жыртығы авторлық өзгеріске ұшырап, оның рөлін тылсым үңгір атқарып келеді. Фэнтези авторлары ертегі-дастандарға қарағанда туындыларын шындыққа жақындау етіп баяндауға тырысады.

Авторлар өз шығармаларына мистикалық, фантастикалық мотивтерді енгізе отырып, кейіпкерлерін күтпеген жағдайға салады. Осы арқылы олардың шынайы мінезін, сыртқа шықпаған ішкі қасиеттерін ашуға тырысады. Осы тақырыпқа байланысты жазылған мақала авторлары қаламгерлердің мистикалық, фантастикалық мотивтерге көбірек жүгінуі адамның ирреалды әлемге деген қызығушылығының және өз ақыл парасатының сыртында не тұрғанын анықтауға деген талпынысының артып келе жатқандығынан екендігін көрсеткісі келген.

Түркі халықтары үшін аса құнды болып табылатын жыр-дастандар сюжеттік құрамы жағынан бірнеше қатпардан тұрады және әр заманның көрінісін қамтиды. Мұнда адамзаттың алғаш рет қауымдасып өмір сүрген шағындағы анимистік, тотемистік нанымдар мен ұғымдар көмескі елес түрінде сақталып, көркемдеуіш құрал қызметін атқарады. Мысалы, дүниедегі нәрсенің бәрінің жаны бар, олар да адам тәрізді өмір сүреді, сөйлейді деген анимистік ұғым бұл жырларда бас қаһарманның сенімді серігі, астындағы тұлпарының ерекше екенін айту үшін әдемі көркемдеуіш құрал ретінде қолданылып, тыңдаушыға зор әсер етеді. Мәселен, Бостон қиналған шақта Қарабозбен сырласады, сонда Қарабозға адамша тіл бітіп, ол әрдайым батырға ақыл беріп, шешуші сәттерде әрдайым көмектесіп отырады. Сол сияқты алғашқы қауымда пайда болған тотемистік түсінік те бұл дастандарда өзгеріп, батырдың тегін адам емес екендігін, оның айрықша қасиетті болатынын ескерту үшін көркем құрал ретінде қолданылған. Дәл осы мотив қазіргі фэнтези шығармаларда да кеңінен қолданылып жүр. Сөзімізге дәлел ретінде келтірсек, Рүстем Сауытбайдың «Шокоәлеміндегі» бас қаһармандарға қиын сәтте көмектесіп, жол көрсеткен қоян бейнесі, «Бату және оның достары» шығармасындағы Жезтырнаққа айналған Самұрық құс, қанатты пырақ, «Гарри Поттердегі» жартылай бүркіт, жартылай ат кейпіндегі Гиппогриф, үй эльфі (Добби) және т.б. Алайда дастандардағы бұл мотивтің фэнтези шығармаларында біршама өзгергенін байқаймыз, өйткені фэнтезидегі аталмыш жануарлар көмекші ретінде көрсетілгенімен, олар фольклорлық дастандардағыдай адамша сөйлеу қабілетіне ие емес. Фэнтези шығармалардың авторлары жасаған сиқырлы қоғамдастық әлемі негізінен фольклорлық дәстүрге негізделген. Кейіпкерлердің мінезі мен өмір салты, сондай-ақ басты кейіпкерлердің бейнесі халық ертегі-дастандарынан алынған. Фэнтези авторлары өз кітаптарында түркі аңыздарының, мифтерінің көптеген элементтерін қолданған. Түркі фольклорының элементтері авторлардың шығармаларында шешуші рөл атқарады.

5. Қорытынды

Жалпы алғанда, қазіргі қиял әлемнің фольклорлық және заманауи суреттерін және шындықты жеке авторлық түсінуді біріктіреді деген қорытынды жасауға болады.

Қорытындылай келе, ертегілерде тұрақты қайталанатын жер астына түсу мотиві кейбір батырлық ертегілердің туындауына алып келді. Батырлық ертегілерде мифопоэтикалық сананың, мифтік мотивтер мен бейнелердің көрінісі өз орнын сақтап келеді. Қай батырлық ертегіні алып қарасақ та, ондағы басты кейіпкер қанша қиындық көрсе де, жер бетіне шығуға деген талпынысы ертегінің сюжетін жандандырып отырады. Жалпы ескі дәуірлерден жеткен ертегі мен аңыздардан мифтік танымның, мифтік мотивтің көрінуі заңдылық. Ертегілердегі басты кейіпкерлердің жер астына тап болуы, түрлі зұлым күштермен айқасуы – мифтік танымнан туындаған түсінік.

Осылайша, фэнтезидің ертегі-дастандардағы сюжет және мотивтер дәрежесі мен сипаты туралы сұрақ қоя отырып, біз келесі тұжырымдар жасаймыз: 1) фэнтези жанры ертегі-дастандар парадигмасында дамиды; 2) фэнтези мен ертегі-дастандардың ұқсастықтары өте көп, бірақ айтарлықтай айырмашылықтар да жетерлік. Талдау көрсеткендей, батырлық дастандардағы сюжеттер желісі мен фольклордық, мифологиялық сарындар батырлық фэнтези (героический фэнтези) жанрының негізі десек те болады. Фэнтезиде барлық ертегі-дастандардың мотивтері, сюжеттері реалистік сипатқа ие болады, нақты белгілермен толықтырылады. Біртұтас заманауи әдеби кеңістікте болу фэнтези мен ертегіні жақындастырды, екі жанрды да шексіз кеңейтуге және әртараптандыруға мүмкіндік берді, бірақ олардың арасында теңдік белгісін қою мүмкін емес.

Әдебиеттер:

1. Ахметов З.З. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, З. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

2. Аслан Жақсылықов. Шаманизм мен фольклор. – 2020. – URL: http://madeniportal.kz/article/4554

3. Әліәкбар Ә. Ә. Қазақ фэнтезиі. 2012 [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: http://makala.kz/adebiet/aza-fentezii/

4. Cevirme H. The Developmental Phases of Phases Turkish Tale // Procedia – Social and Behavioral Sciences, 46, 2012, 3093–3096. ISSN 1877-0428. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.017

5. Демесинова А., Кажибаева Г. Фэнтезидің миф, ертегі, фантастикамен үндестігі және айырмашылығы мәселелері // Keruen ғылыми журналы. – 2023. – 81(4). – 161–173. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-13

6. Ибрагим А., Карбозов Е. Қазіргі фэнтези шығармаларда фольклорлық сарындардың көрініс табуы // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. – 2023. – № 3. – 98–109 б. https://doi.org/10.48081/XPUF9857

7. Jackson Rosemary. Fantasy: The Literature of Subversion. – London: Routledge, 1981.

8. Жұртбай Т. Мәңгілік аңсар. Зерттеулер / Т. Жұртбай – Алматы: Орхон, 2014. – 260 б.

9. Култанбаева Н. К., Исакова С. С., Әлімбек Г. Р. Ұлттық танымның ертегі дискурсындағы көрінісі (қазақ, орыс және араб материалдары негізінде) // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – № 4 (104). – 91–97. https://doi.org/10.31489/2021ph4/91-97

10. Курманаева А. Ж., Ербол Бимуратұлы Бейілхан. Қазақ мифтік кейіпкерлері күні // Молодой ученый. – 2021. – № 28 (370). – С. 209–211. – URL: https://moluch.ru/archive/370/83094/ (дата обращения: 28.06.2023).

11. Наурызбаева З., Калаус Л. Алтын тостағанды іздеу: Бату мен оның достарының бастан кешкендері. Повесть. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. – 233 б.

12. Sullivan III C. W. Welsh Celtic Myth in Modern Fantasy: Contributions to the Study of Science Fiction and Fantasy. – Greenwood Press, 1989. – 197 p.

13. Топоров В.Н. Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы. Т. 1. / В.Н. Топоров. – Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. – 448 с.

14. Worley Alec. Empires of the Imagination. – London: McFarland, 2005.

15. Yıldız Naciye. Kırgız Destanları 7 Boston (haz. Akmataliyev vd.). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

References:

1. Ahmetov, Z., & Shanbaev, Z. (1998). Adebiettanu. Terminder sozdigi [Literary criticism: glossary of terms]. Almaty: Ana tili.

2. Aliakbar, A. A. (2012). Qazaq fentezii [Kazakh fantasy]. http://makala.kz/adebiet/aza-fentezii/

3. Aslan, Zhaqsylyqov. (2020). Shamanizm men fol'klor [Shamanism and folklore]. http://madeniportal.kz/article/4554

4. Cevirme, H. (2012). The developmental phases of phases Turkish tale. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 46, 3093–3096. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.017

5. Demesinova, A., & Kajibaeva, G. (2023). Fentezidiñ mif, ertegı, fantastikamen ündestıgı jäne aiyrmaşylyğy mäseleleri [The problems of harmony and differences between fantasy and myth, fairy tale, fiction]. Keruen ğylymi jurnaly, 81(4), 161-173. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-13

6. İbragim, A., & Karbozov, E. (2023). Qazırgı fentezi şyğarmalarda fölklorlyq saryndardyñ körınıs tabuy [Reflection of folklore motives in modern fantasy literature]. Toraiğyrov universitetınıñ habarşysy. Filologialyq seria, 3, 98–109. https://doi.org/10.48081/XPUF9857

7. Jackson, R. (1981). Fantasy: The literature of subversion. London: Routledge.

8. Kultanbaeva, N.K., İsakova, S.S., & Älımbek, G.R. (2021). Ūlttyq tanymnyñ ertegı diskursyndağy körınısı (qazaq, orys jäne arab materialdary negızınde) [Manifestation of national knowledge in fairy-tale discourse (based on the materials of Kazakh, Russian and Arabic languages)]. Qarağandy universitetınıñ habarşysy. Filologia seriasy, 104(4), 91–97. https://doi.org/10.31489/2021ph4/91-97

9. Kurmanaeva, A.Zh., & Bejilhan, E.B. (2021). Qazaq miftik kejipkerleri kyni [The day of Kazakh mythical characters]. Molodoj uchenyj, 28(370), 209-211. https://moluch.ru/archive/370/83094

10. Naurzbaeva, Z., & Kalaus, L. (2018). Altyn tostagandy izdeu: Batu men onyn dostarynyn bastan keshkenderi [Searching the golden bowl. Adventures of Batu and friends]. Almaty: Qazaq jenciklopedijasy.

11. Sullivan, C.W.III. (1989). Welsh Celtic myth in modern fantasy: Contributions to the study of science fiction and fantasy. Greenwood Press.

12. Toporov, V.N. (2010). Mirovoe derevo: Universal'nye znakovye kompleksy [World Tree: Universal sign complexes]. Moskva: Rukopisnye pamyatniki Drevnej Rusi.

13. Worley, A. (2005). Empires of the imagination. London: McFarland.

14. Yıldız, N. (2009). Kırgız destanları 7 Boston (haz. Akmataliyev vd.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

15. Zhurtbaj, T. (2014). Mangilik angsar. Zertteuler [Eternal desire. Researches]. Almaty: Orhon.

МРНТИ 17.07.61 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-07

Ә.Бакыт[1], К.Нургали[2*]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
e-mail: [1]abakhytkyzy@bk.ru, [2]nurgalik1@mail.ru
ORCID: [1]0009-0008-5796-8131, [2]0000-0002-8178-27822

Н.ГУМИЛЕВ И ТРАДИЦИИ Т.ГОТЬЕ: ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТНОСТИ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. Настоящее исследование представляет собой многоаспектный анализ творческого взаимодействия Теофиля Готье, ключевой фигуры французского парнасского движения, и Николая Гумилёва, основоположника русского акмеизма. В работе системно исследуются философско-эстетические основания их поэтик, включая концепцию «искусства для искусства», особенности предметного мира и визуальной образности, а также специфику экзотических мотивов. Особое внимание уделено переводу Гумилёвым сборника «Эмали и камеи» как важнейшему культурному акту, отражающему процесс адаптации парнасских принципов в русской литературной традиции. Методологическая база исследования объединяет сравнительно-исторический, структурно-семантический и интертекстуальный подходы, что позволяет выявить как точки соприкосновения (культ художественной формы, пластичность образов), так и принципиальные расхождения (статичность французской и динамичность русской поэтики, различия в цветовой палитре и пространственной организации текста). Анализ архивных материалов и рукописных источников дополняет существующие исследования новыми данными о творческом процессе перевода. Результаты исследования имеют значимость для понимания механизмов межкультурного взаимодействия в поэзии начала XX века, а также для разработки теории литературного перевода как формы творческого диалога между национальными традициями. Статья вносит существенный вклад в изучение русско-французских литературных связей эпохи модернизма, расширяя представления о трансформации художественных принципов при межкультурном переносе.

Ключевые слова: Теофиль Готье, Николай Гумилёв, акмеизм, парнасская школа, «искусство для искусства», поэтический перевод, сравнительное литературоведение, экзотизм, предметность, визуальная поэтика, Серебряный век.

Ә.Бакыт[1], Қ.Нұрғали[2*]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
e-mail: [1]abakhytkyzy@bk.ru, [2]nurgalik1@mail.ru
ORCID: [1]0009-0008-5796-8131, [2]0000-0002-8178-27822

Н.ГУМИЛЕВ ПЕН Т.ГОТЬЕ ДӘСТҮРЛЕРІ: ЗАТТЫЛЫҚ ПЕН БЕЙНЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Бұл зерттеу француз парнасшыл қозғалысының негізгі өкілі Теофиль Готье мен орыс акмеизмінің негізін қалаушы Николай Гумилевтің шығармашылық өзара әрекеттестігін көпқырлы талдауға арналған. Жұмыста олардың поэтикасының философиялық-эстетикалық негіздері, соның ішінде «өнер өнер үшін» концепциясы, заттық әлемнің бейнелену ерекшеліктері, көріністі бейнелер және экзотикалық мотивтердің спецификасы жан-жақты зерттеледі. Гумилевтің «Эмали и камеи»

жинағын аударуына парнасшылдық принциптердің орыс әдебиетіндегі бейімделу процесін көрсететін маңызды мәдени әрекет ретінде ерекше назар аударылады. Зерттеу әдіснамасы салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-семантикалық және интермәтіндік тәсілдерді біріктіре отырып, ортақ белгілерді (көркем формаға табыну, бейнелердің пластикалық сипаты) және іргелі айырмашылықтарды (француз поэтикасының статикалық және орыс поэтикасының динамикалық сипаты, түстер палитрасы мен мәтін кеңістігінің ұйымдастырылуындағы айырмашылықтар) ашады. Мұрағат материалдары мен қолжазба дереккөздерді талдау аударма процесі туралы жаңа түсініктер береді, қолданыстағы зерттеулерді толықтырады. Зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы поэзиядағы мәдениетаралық өзара әрекеттестік механизмдерін түсінуге, сондай-ақ ұлттық дәстүрлер арасындағы шығармашылық диалог түрі ретінде әдеби аударма теориясын әзірлеуге елеулі үлес қосады. Жұмыс модернизм дәуіріндегі орыс-француз әдеби байланыстарын зерттеуге маңызды үлес қосып, көркемдік принциптердің мәдениетаралық берілу кезіндегі трансформациясы туралы түсініктерімізді кеңейтеді.

Кілт сөздер: Теофиль Готье, Николай Гумилев, акмеизм, парнас мектеби, «өнер өнер үшін», поэзия аудармасы, салыстырмалы әдебиеттану, экзотика, заттылық, көріністі поэтика, Күміс ғасыр.

A.Bakyt[1], K.Nurgali[2]*
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Kazakhstan, Astana
E-mail: [1]abakhytkyzy@bk.ru [2]nurgalik1@mail.ru
ORCID: [1]0009-0008-5796-8131, [2]0000-0002-8178-27822

N.GUMILYOV AND T.GAUTIER'S TRADITIONS: SPECIFICS OF MATERIALITY AND VISUALITY

Abstract. This study offers a comprehensive multidimensional analysis of the creative dialogue between Théophile Gautier, a central figure of French Parnassianism, and Nikolay Gumilyov, the founder of Russian Acmeism. The research systematically examines the philosophical and aesthetic foundations of their poetics, including the concept of «art for art's sake», characteristics of material world representation, visual imagery, and specific features of exotic motifs. Particular attention is paid to Gumilyov's translation of «Émaux et Camées» as a crucial cultural act that reflects the adaptation of Parnassian principles within Russian literary tradition. The methodological framework combines comparative-historical, structural-semantic and intertextual approaches, revealing both common features (the cult of artistic form, plasticity of images) and fundamental differences (static quality of French vs. dynamic nature of Russian poetics, variations in color palette and spatial organization of texts). The analysis of archival materials and manuscript sources provides additional insights into the translation process, complementing existing research with new perspectives. The findings significantly contribute to understanding the mechanisms of intercultural interaction in early 20th century poetry, as well as to developing a theory of literary translation as a form of creative dialogue between national traditions. The research makes substantial contribution to the study of Russian-French literary connections during the Modernist era, enhancing our understanding of how artistic principles transform in cross-cultural transmission.

Keywords: Théophile Gautier, Nikolay Gumilyov, Acmeism, Parnassianism, «art for art's sake», poetry translation, comparative literature, exoticism, materiality, visual poetics, Silver Age.

1. Введение

Творчество Николая Гумилева, одного из основателей акмеизма, формировалось в тесной связи с идеями и эстетическими принципами Теофиля Готье – французского поэта, провозгласившего знаменитый девиз «искусство для искусства» (Gautier, 1852; Зенкин, 1990). Этот девиз стал ключевым не только для Парнасской школы (Cassagne,

1906), к которой принадлежал Т. Готье, но и для всей европейской эстетической мысли XIX века (Косиков, 1989). Т. Готье утверждал, что истинное искусство должно быть свободно от утилитаризма и политической направленности, сосредотачиваясь исключительно на создании красоты (Harvey, 2007). Эти идеи оказались чрезвычайно близки Николаю Гумилеву, который, следуя примеру Готье, сделал форму важнейшим элементом своей акмеистической программы (Данилович, 2012).

Как отмечал О. Мандельштам, *«русские "Эмали и камеи" Теофиля Готье»* в переводе Николая Гумилёва стали примером успешного усвоения иностранного произведения русской литературой (Косиков, 1989). Этот переводческий опыт был не просто *«прививкой чужого плода»*, но и *«здоровой гимнастикой духовных мышц»* для русской поэзии (Мандельштам, 1926, цит. по: Косиков, 1989).

Исследование взаимодействия творчества Т. Готье и Н. Гумилева актуально в связи с недостаточной изученностью влияния французского Парнаса на русский акмеизм (Тименчик, 1981; Брылева, 2022). Несмотря на наличие работ, посвященных отдельным аспектам их творчества, комплексный анализ их эстетического диалога остается недостаточно разработанным (Doherty, 2008).

В условиях современного культурного кризиса, когда вопросы идентичности и универсальности искусства выходят на первый план, изучение взаимодействия Т. Готье и Н. Гумилева позволяет глубже понять, как искусство может быть одновременно национальным и общечеловеческим (Куликова, 2014). Это особенно важно в контексте поиска новых подходов к интерпретации классического наследия (Зобнин, 2000).

Целью данной статьи является анализ ключевых аспектов взаимодействия творчества Теофиля Готье и Николая Гумилева, включая их эстетические принципы, биографические параллели, подходы к предметности, изобразительности и экзотизму (Косиков, 1989).

1. Исследовать эстетические принципы Т. Готье и их влияние на формирование акмеистической программы Н. Гумилева (Жирмунский, 1973).

2. Проанализировать биографии поэтов как отражение их художественных программ (Lavaud, 2010; Крейд, 2000).

3. Сравнить подходы к предметности и изобразительности в творчестве Т. Готье и Н. Гумилева (Гаспаров, 1997).

4. Изучить роль экзотизма в их творчестве как способ диалога культур (Куликова, 2014).

В работе используются сравнительно-исторический, структурный и интертекстуальный методы анализа (Жирмунский, 1973), а также биографический подход для изучения связи жизни и творчества поэтов (Крейд, 2000).

2. Материал и методы

В качестве материала исследования использованы поэтические тексты Т. Готье (сборник «Эмали и камеи», стихотворения «Симфония в белом мажоре», «Тучка» и др.) и Н. Гумилева (стихотворения «Жираф», «Заблудившийся трамвай», «Душа и тело» и др.), а также их критические статьи и письма (Гумилев, 1968; Gautier, 1874).

2.1 Методы исследования

1. Сравнительно-исторический метод: для анализа влияния эстетики Т. Готье на творчество Н. Гумилева (Жирмунский, 1973).

2. Структурный анализ: для изучения формальных особенностей их поэзии (Гаспаров, 1997).

3. Интертекстуальный анализ: для выявления связей между текстами Т. Готье и Н. Гумилева (Косиков, 1989).

4. Биографический метод: для исследования связи жизненного опыта поэтов с их творчеством (Крейд, 2000).

В работе впервые проводится комплексный анализ взаимодействия Т. Готье и Н. Гумилева, включая как эстетические, так и биографические аспекты (Брылева, 2022). Особое внимание уделяется динамике развития их творческих принципов (Doherty, 2008)

Творчество Т. Готье и Н. Гумилева представляет собой уникальный диалог между статичной гармонией Парнаса и динамичной эстетикой акмеизма, что позволяет рассматривать их взаимодействие как важный этап в развитии европейской и русской литературы.

Результаты исследования могут быть применены для дальнейшего изучения влияния французской литературы на русскую поэзию, а также для разработки новых подходов к интерпретации творчества Н. Гумилева и Т. Готье в контексте современной культурной ситуации.

2.2 Материалы исследования

Фундаментальные работы, посвященные творчеству Т. Готье, включают исследования А. Тибоде (Thibaudet, 1936), Ж. Кассана (Cassagne, 1906), которые подробно анализируют эстетику Парнасской школы (Harvey, 2007). В русской литературе влияние Готье на акмеизм рассматривалось в работах В.М. Жирмунского (Жирмунский, 1973) и М.Л. Гаспарова (Гаспаров, 1997). Однако большинство исследований сосредоточено на отдельных аспектах их творчества, тогда как комплексный анализ взаимодействия Т. Готье и Н. Гумилева остается недостаточно изученным (Doherty, 2008).

Недостаточно внимания уделено роли экзотизма и динамики в творчестве Н. Гумилева, а также их связи с эстетикой Т. Готье.

В отличие от исследований, сосредоточенных на формальных аспектах, авторы статьи подчеркивают динамику и философскую глубину творчества Н. Гумилева (Зобнин, 2000).

3. Обсуждение

Т. Готье видел в форме источник устойчивости искусства, его способности переживать времена перемен и оставаться актуальным (Gautier, 1852). Он утверждал: «L›art robuste seul a l›éternité» («Лишь прочное искусство вечно») (Gautier, 1852; Зенкин, 1990), подчёркивая, что только через совершенство формы произведение может достичь бессмертия. Эта концепция была глубоко воспринята Н. Гумилевым

(Данилович, 2012), который, однако, пошёл дальше, добавив к статичной красоте элементы движения, духовного поиска и внутренней драмы (Косиков, 1989). Н. Гумилев сумел адаптировать готьевские принципы к условиям своей эпохи, создавая произведения, которые находились в постоянном диалоге между традицией и новаторством (Doherty, 2008).

Диалог между этими двумя поэтами становится особенно интересным в контексте их культурных и исторических различий (Куликова, 2014). Если Т. Готье олицетворял эстетику французского Парнаса, направленную на поиск идеальных, неизменных форм (Cassagne, 1906), то Н. Гумилев, как представитель русского акмеизма, привнёс в эти идеи динамичность и эмоциональную насыщенность (Жирмунский, 1973). Этот контраст между неподвижной гармонией Т. Готье и насыщенной движением поэзией Н. Гумилева подчёркивает сложность взаимодействия между двумя художественными системами (Гаспаров, 1997).

Особенно важно, что обращение Н. Гумилева к наследию Т. Готье происходило в условиях глубокого кризиса символизма, который доминировал в русской литературе конца XIX – начала XX века (Тименчик, 1981). Символизм, с его акцентом на мистицизм и размытость образов, перестал удовлетворять запросы времени, что привело к поискам более ясных и конкретных форм (Мандельштам, 1990). Именно в этих условиях акмеизм, вдохновлённый эстетикой Т. Готье, стал ответом на вызовы новой эпохи (Брылева, 2022). Как писал Осип Мандельштам, акмеизм был «тоской по мировой культуре» (Мандельштам, 1990), и Н. Гумилев играл ключевую роль в этом поиске универсального и вечного (Зобнин, 2000).

Более того, их взаимодействие не ограничивается литературной сферой, но затрагивает и более широкие философские вопросы (Косиков, 1989). Т. Готье и Н. Гумилев демонстрируют, как искусство может быть одновременно национальным и универсальным, личным и общечеловеческим (Куликова, 2014). Их творчество становится примером того, как художественные принципы одной эпохи могут быть переосмыслены и дополнены в условиях другой (Doherty, 2008).

Данная статья посвящена исследованию ключевых аспектов их взаимодействия: эстетики, биографии, предметности, изобразительности и экзотизма. Эти темы позволяют глубже понять, каким образом творчество Т. Готье и Н. Гумилева остаётся актуальным и значимым для изучения в современных условиях, когда вопросы идентичности, универсальности и гармонии искусства вновь выходят на первый план.

Эстетика Т. Готье занимает особое место в истории французской литературы. Его творчество представляло собой смелое соединение романтической чувственности и классической строгости. Как один из ключевых представителей Парнасской школы, Т. Готье провозгласил принцип *«искусства для искусства»*, отвергнув любые попытки подчинить художественное творчество утилитарным, моральным или политическим целям. Он считал, что искусство должно быть самодостаточным и существовать исключительно ради красоты.

Основная идея Т. Готье заключалась в том, что именно форма определяет долговечность и ценность произведения искусства. Его утверждение «L'art robuste seul a l'éternité» («Лишь прочное искусство вечно») (Gautier, 1852) подчёркивало, что только через точность, гармонию и завершённость формы можно достичь вечной красоты. Эти принципы стали краеугольным камнем для всей Парнасской школы, к которой принадлежал Т. Готье.

Важной особенностью эстетики Готье, как подчеркивает Г. Косиков, была «игра "лица" и "маски" – лирическая эмоция никогда не подается открыто, а всегда заключена в стилизующие кавычки, выглядывая из-за спины чужих топосов» (Косиков, 1989). Это проявляется, например, в стихотворении «Сентиментальный свет луны», где образ истекающего кровью сердца дан через нарочито остраненное сравнение с каменным сводом.

Его знаменитый сборник «Эмали и камеи» (1852) воплощает эти идеи. Каждое стихотворение напоминает миниатюрную скульптуру, где каждый элемент тщательно продуман. Например, стихотворение «Искусство» открыто утверждает важность дисциплины и строгости в творческом процессе:

«О, светлая подруга,
Стеснения гони,
Но туго
Котурны затяни».

В этих строках чувствуется призыв к художнику не ограничивать свою свободу, но в то же время сохранять верность классическим принципам.

Как полагает Г. Косиков, перевод стихотворений сборника «Эмали и камни» стал для Гумилёва программной акцией акмеиста. Поэт избежал двух крайностей перевода: «самодержавной субъективности» (как у Пастернака) и «вассальной службы при оригинале» (как у французского переводчика Шекспира Жюля Вабра) (Косиков, 1989).

Однако перевод Н. Гумилёва небезупречен: Г. Косиков отмечает «неровность» текста – «калькированные выражения, неточно найденные слова, не всегда удачные рифмы», что создает впечатление «изрядной неряшливости» (Косиков, 1989). Эти недостатки объясняются тем, что для Н. Гумилёва Т. Готье был важнее как соратник в борьбе с символизмом, а не как поэт-соперник.

Интересно, что Т. Готье, несмотря на своё отвращение к чрезмерной эмоциональности романтизма, сохранил в творчестве некоторые его элементы. Например, ранние произведения Т. Готье, такие как «Альбертус» и «Роман мумии», насыщены экзотическими мотивами, мистикой и драматическими образами. Однако с течением времени он постепенно перешёл к эстетике парнасской объективности, в которой основное внимание уделяется форме, пропорциям и художественной детализации.

Для Н. Гумилева эстетика Т. Готье стала важным источником вдохновения, особенно в контексте формирования акмеистической программы. Н. Гумилев воспринимал готьевский культ формы не как ограничение, а как возможность для более

точного выражения своих идей. Как и Т. Готье, он считал, что гармония формы помогает искусству выйти за пределы времени. Однако подход Н. Гумилева был менее статичным. Если Т. Готье стремился к неподвижной красоте, то Н. Гумилев добавлял к этому идею движения и внутреннего напряжения.

Например, стихотворение Н. Гумилева «Душа и тело» (1921) отражает его попытку соединить классическую статичность и динамику романтического духа:

«Мраморные души – в безмолвии, в покое,
Но простое тело с горячей кровью…» (Гумилев, 1921).

В этом произведении передаётся противостояние между вневременной гармонией души и физической жизнью тела, которая полна движения и изменений. Эта напряжённость делает акмеистическую программу Н. Гумилева более динамичной и соответствующей вызовам нового века.

Т. Готье же оставался верен идее неподвижной красоты. В его поэзии формы становятся воплощением идеала, который сохраняет свою ценность, несмотря на изменения исторического контекста. Его внимание к деталям и стремление к завершённости оказали огромное влияние на всю европейскую литературу, включая русскую.

Как отмечает Г. Косиков, мир Т. Готье тяготеет к статике: «излюбленный предмет изображения французского поэта – это неподвижные вещи или люди, застывшие в статуарных положениях» (Косиков, 1989). Эта особенность связана с античными идеалами Готье, для которого «прекрасный» предмет – это предмет, принявший наиболее совершенную и неизменную «форму».

Таким образом, эстетика Т. Готье с её культом формы и поиском гармонии стала важным источником вдохновения для Н. Гумилева. Несмотря на различия в их подходах, оба поэта показывают, что искусство, свободное от внешних влияний, остаётся мощным инструментом для постижения истины и красоты. Их диалог между неподвижностью и движением продолжает вдохновлять новые поколения художников и поэтов.

Жизнь Т. Готье – это не просто история талантливого поэта, но и воплощение его философских взглядов. Родившись в 1811 году в Тарбе, Т. Готье вырос в эпоху социальных и культурных перемен, которые формировали его мировоззрение. С юных лет он проявлял интерес к искусству, литературе и живописи, что в дальнейшем нашло отражение в его многостороннем творческом пути. Его молодость совпала с расцветом романтизма, который оказал значительное влияние на формирование его первых литературных экспериментов.

Одним из ключевых моментов в биографии Т. Готье стало его участие в знаменитой «битве за Эрнани» (1830), театральной премьере пьесы Виктора Гюго, где молодые романтики бросили вызов консервативной публике. Именно тогда Т. Готье привлёк к себе внимание, надев яркий красный жилет, ставший символом его смелости и независимости. Этот эпизод не только показал его приверженность романтическим идеалам, но и подчеркнул его желание быть частью культурной революции, направленной на освобождение искусства от жёстких рамок классицизма.

Со временем взгляды Т. Готье эволюционировали, и он всё больше склонялся к идеям Парнасской школы, отвергая эмоциональную чрезмерность романтизма. В основе его эстетической философии лежало убеждение, что искусство должно быть автономным, свободным от утилитарных целей. Эти взгляды нашли своё выражение в его многочисленных произведениях, включая поэзию, прозу и литературную критику. Фраза «L'art pour l'art» стала девизом не только его творчества, но и целого литературного направления.

Т. Готье не только создавал произведения искусства, но и сам вёл жизнь, которая могла бы служить примером для художников. Его бесконечные путешествия, очерки и статьи были пропитаны не только любовью к красоте, но и стремлением к пониманию культурного разнообразия. Например, «Путешествие в Россию» передаёт впечатления от этой загадочной для европейцев страны и становится манифестом его художественной философии, где каждая деталь описания имеет значение.

Для Н. Гумилева биография Т. Готье стала примером того, как художник может соединить личный опыт и творческую философию. Н. Гумилев, вдохновлённый путешествиями Т. Готье, также стремился использовать свои жизненные впечатления для обогащения своей поэзии. Его африканские экспедиции, например, стали не только источником вдохновения для экзотических мотивов, но и способом постижения философских вопросов, таких как взаимодействие человека и природы, духа и материи.

4. Результаты

Н. Гумилев, как и Т. Готье, воспринимал свою жизнь как продолжение своего творчества. Его участие в военных действиях и экспедиции находили отражение в стихах, где детали реальности переплетались с его философскими размышлениями. Например, стихотворение «Жираф» показывает, как путешествия вдохновляли поэта на создание образов, которые одновременно являются конкретными и метафизическими.

Однако судьбы двух поэтов разительно отличаются. Т. Готье завершил свою жизнь в почёте и признании, тогда как Н. Гумилев стал жертвой политических репрессий, погибнув в 1921 году. Этот контраст подчеркивает различие их эпох, но в то же время показывает, как их биографии становились выражением их художественных программ.

Биографии Т. Готье и Н. Гумилева подтверждают, что жизнь художника неразрывно связана с его творчеством. Их жизненные пути становятся своего рода эстетическим манифестом, показывающим, что искусство – это не просто способ выражения, но и способ жизни, объединяющий в себе поиск красоты, истины и гармонии.

Предметность является краеугольным камнем поэтики Т. Готье, который видел в предмете не только объект описания, но и средство достижения идеальной гармонии и ясности. Для Т. Готье искусство, следуя его принципу «искусства для искусства», должно быть свободно от эмоций и утилитарных задач, сосредотачиваясь

исключительно на форме и содержательной завершённости. В его произведениях предметы становятся олицетворением устойчивости, неподвластной времени красоты и символом порядка в мире хаоса.

Примером такого подхода служит его знаменитое стихотворение «Симфония в белом мажоре». В этом произведении Т. Готье через описание белого цвета, ассоциируемого с чистотой и гармонией, создаёт неподвижный образ: «Blanche comme un lis pâle» («Белая, как бледная лилия»).

Эта строка подчеркивает способность поэта трансформировать простой предмет в универсальный символ идеала. Лилия не только белая, но и словно застывшая во времени, что соответствует эстетике Парнасской школы с её акцентом на неподвижность и структурность образов.

Тем не менее, подход Н. Гумилева к предметности отличается динамичностью. Хотя он был вдохновлён философией Т. Готье, его акмеистическая поэзия трансформировала статику предметов в символы движения и изменений. Предметность Н. Гумилева наполнена жизненной энергией и сложными внутренними процессами. Предмет в его произведениях не является неизменным, а становится участником событий, отражая развитие и поиск смысла.

В стихотворении «Жираф» Н. Гумилев выводит описания природы за пределы простого наблюдения, придавая им философскую значимость. Озёра и пальмы, которые на первый взгляд кажутся неподвижными, начинают дышать скрытой энергией:

«В прохладных озёрах
Глубокой страны
Лежат неподвижны, как светлые тучи
Зелёные пальмы...».

Эти строки демонстрируют способность Н. Гумилева передать одновременно покой и динамику через описание предметов. Здесь отсутствует статичность, характерная для Т. Готье. Наоборот, даже в неподвижности есть ощущение внутреннего движения, которое отражает взаимодействие природы и человеческой души.

Особое место в творчестве Н. Гумилева занимает сочетание реальных предметов и философской метафоричности. В стихотворении «Заблудившийся трамвай» обыденный элемент городской среды превращается в символ временного потока и человеческой памяти:

«Мчался он бурей темной, крылатой…
Остановите, вагоновожатый,
Остановите сейчас вагон!».

Трамвай становится не только транспортным средством, но и способом выражения сложных чувств, связанных с утратой, скоротечностью времени и желанием остановить мгновение. Эта способность оживлять даже самые простые предметы делает подход Н. Гумилева уникальным.

Контраст между предметностью Т. Готье и Н. Гумилева подчёркивает различия их философских взглядов. Для Т. Готье предмет становится застывшей деталью мира, который он стремится сохранить во всей его совершенной гармонии. В стихотворении «Тучка», например, облако не является частью процесса изменения, а воспринимается как элемент идеального пейзажа, неподвластного времени:

«На горизонте, улетая,
Поднялась тучка на простор…».

Для Н. Гумилева, напротив, предметность динамична и полна скрытого напряжения. Она представляет собой средство исследования мира через его изменения, где каждая деталь рассказывает свою историю. Это отличает акмеистический подход, который связывает материальную конкретность с философским осмыслением реальности.

Предметность у Н. Гумилева – это не только инструмент передачи смысла, но и мост между материальным и нематериальным, конкретным и символическим. Как отмечал В.М. Жирмунский, акмеизм стремился объединить точность описаний с духовным поиском, делая поэзию одновременно конкретной и многозначной. Эта черта ярко проявляется в произведениях Н. Гумилева, которые сохраняют связь с принципами Т. Готье, но наполняются новым содержанием.

Кризис символизма 1910-х годов стал важным контекстом обращения Гумилёва к Готье. Как пишет Г. Косиков, акмеистов смущала «”текучесть” и “зыбкость” символистского слова», они стремились вернуться к «материальному миру, к предметно-чувственному, пластически-вещному образу» (Косиков, 1989). В этом поиске Т. Готье стал для Н. Гумилёва одним из «краеугольных камней в здании акмеизма».

Сравнивая оригинальное творчество Н. Гумилёва (например, сборник «Жемчуга») с поэзией Т. Готье, Г. Косиков отмечает их общую «предметность слова, твердый материальный смысл», но и важные различия: если Готье тяготел к мягким полутонам, то Гумилёв предпочитал «сочные, яркие, однотонные цвета, сталкивающиеся в резких контрастах» (Косиков, 1989).

Таким образом, предметность в поэзии Т. Готье и Н. Гумилева выполняет разные функции: если у Т. Готье она фиксирует идеальную красоту и статику, то у Н. Гумилева она становится проводником изменений и напряжения. Этот диалог между старыми и новыми художественными подходами показывает, как литература способна отвечать на вызовы разных эпох, сохраняя при этом вечные ценности искусства.

Изобразительность является основным элементом поэтической эстетики Теофиля Готье, одного из главных представителей Парнасской школы. Его произведения часто сравнивают с произведениями изобразительного искусства, где каждое стихотворение представляет собой тщательно выверенную композицию, лишённую случайных элементов. Для Т. Готье поэтический образ должен быть точным, гармоничным и неподвижным, как скульптура или картина, которые выражают вечные ценности и неподвластную времени красоту.

Стихотворения Т. Готье наполнены образами, которые, несмотря на своё статичное описание, создают эффект богатого визуального восприятия. Например, в его произведении «Последняя мольба» неподвижность звезды усиливает ощущение безвременья:

«Уже звезда моя прощальным
Вдали сияет мне лучом…».

Эта неподвижность создаёт атмосферу покоя и вечности, которая пронизывает всю поэзию Т. Готье. Его образы кажутся застывшими, зафиксированными на грани между реальностью и идеалом. Они не меняются со временем, и именно это делает их такими мощными символами вечности.

В произведении «Аполлония» Т. Готье представляет своих героинь в статичных позах, подчёркивающих их скульптурное совершенство. Каждая деталь в их описании говорит о стремлении поэта передать красоту без прикрас, как если бы он работал с мрамором, а не со словами. Даже природа у Т. Готье представляется неизменной и застывшей, как в стихотворении «Тучка», где облако, лишённое движения, становится частью идеального ландшафта:

«На горизонте, улетая,
Поднялась тучка на простор…».

Эти примеры подчёркивают, как Т. Готье использовал изобразительность для создания ощущений статичности и совершенства, которые противостоят изменчивости реальной жизни.

Однако Николай Гумилев, вдохновлённый эстетикой Т. Готье, выбирает совершенно другой путь. Его подход к изобразительности основывается не на фиксации, а на динамике, движении и изменении. Если Т. Готье стремился передать неподвижную красоту, то Н. Гумилев использовал изобразительные элементы для передачи живости и энергии, которые характеризуют внутренний и внешний мир его героев.

Прекрасным примером подхода Н. Гумилева является стихотворение «Заблудившийся трамвай», где образы заполняют пространство движением:

«Мчался он бурей темной, крылатой…
Остановите, вагоновожатый,
Остановите сейчас вагон!».

Изобразительность передаёт не только стремительность движения, но и эмоциональное напряжение героя, который переживает поток воспоминаний и чувств. Трамвай становится не просто элементом городской среды, а символом времени и бесконечного поиска. Этот динамичный подход делает поэзию Н. Гумилева более многогранной и насыщенной, чем неподвижные образы Т. Готье.

В стихотворении «Мой час» изобразительность Н. Гумилева раскрывает внутренний контраст между покоем и активностью:

«Вот час, когда я всё могу
Проникнуть помыслом к врагу…

Иль в спальню девушки войти,
Куда лишь ангел знал пути…».

Этот пример показывает, как через динамику и контрастность изобразительность становится важным инструментом, с помощью которого Н. Гумилев передаёт не только физическое, но и метафизическое движение.

Если обратиться к философской основе, можно увидеть, что Т. Готье через статику стремился выразить идеалы парнасской гармонии, где мир изображался как законченный и неизменный. Его изобразительность часто имеет декоративный характер, служащий демонстрацией мастерства художника. Н. Гумилев, напротив, использует изобразительность для исследования изменений и переменчивости. Его образы являются символами внутреннего развития и духовного поиска.

Как отмечал М.Л. Гаспаров, изобразительность акмеистов, включая Н. Гумилева, отличается ритмическими изменениями и акцентом на многослойности. Это делает подход Н. Гумилева одновременно ярким и философски насыщенным. В его произведениях движение становится не только элементом описания, но и метафорой человеческой жизни и творчества.

Таким образом, изобразительность у Т. Готье и Н. Гумилева отражает их разные художественные подходы. Для Т. Готье неподвижность является символом вечности, а для Н. Гумилева движение олицетворяет изменения, которые определяют суть бытия. Эти два подхода демонстрируют, как искусство способно передать как статику, так и динамику, соединяя их в уникальном литературном диалоге.

Экзотизм был одним из ключевых элементов эстетики Теофиля Готье. Для него обращение к далёким и загадочным культурам стало способом преодоления ограниченности национального искусства и создания универсального языка красоты. Т. Готье не рассматривал экзотизм как простое изображение чужеземных мотивов. Напротив, он видел в этом путь к познанию глубинной гармонии мира через изучение разнообразия человеческого опыта и традиций.

Среди произведений Т. Готье, посвящённых экзотике, особое место занимает его «Путешествие в Россию». Это не просто описание чужой для него культуры, но философская попытка увидеть в русском народе связь между Европой и Востоком. Готье пишет: *«Россия — это земля, где встречаются душа Запада и сердце Востока...»*.

Его внимание к деталям, богатство описаний природы, архитектуры и традиций подчёркивают стремление не только показать красоту, но и раскрыть её философское значение. Россия в глазах Т. Готье становится символом единства и противоречий, мостом между цивилизациями.

Для Николая Гумилева экзотизм тоже стал важной составляющей его творческого метода, но в отличие от Т. Готье, он использовал его как способ самопознания и духовного развития. Если Т. Готье видел в экзотике статичный объект созерцания, то для Гумилева это было пространство, полное движения и взаимодействия. Его поэзия насыщена образами далеких стран, которые соединяют реальность с метафизикой.

Экзотизм Гумилёва, по наблюдению Г. Косикова, носил принципиально иной характер, чем у Готье: *«Гумилёв совершает «побег в грезу» не так, как Готье. Его экзотика - это экзотика ежеминутного выбора, сознательного риска, отважной борьбы и преодоления преград, чреватого смертью»* (Косиков, 1989). Если мир Т. Готье - это *«мир сублимированного настоящего»*, то у Н. Гумилёва предметы и люди находятся *«в состоянии постоянного напряжения»*.

Например, стихотворение «Жираф» погружает читателя в атмосферу экзотической природы:

«На озере Чад, где среди луговых трав
Скрывается редкой красоты жираф...».

Здесь экзотизм становится не только визуальным описанием, но и символом недостижимого идеала. Жираф и озеро Чад – это не просто элементы пейзажа, а метафоры мечты и стремления к высшему. Н. Гумилев использует экзотику как средство выражения философских и эмоциональных тем.

В стихотворении «Капитаны» он описывает морские странствия, которые олицетворяют бесконечное стремление человека к познанию нового:

«Ищем мы землю мечты,
Покоряем холодные воды...».

Экзотизм становится метафорой поиска, исследования не только внешних пространств, но и внутренних горизонтов человеческого духа.

Особенность экзотизма Н. Гумилева заключается в его связи с движением. Если у Т. Готье экзотические образы фиксируются и статичны, как в «застывшем» описании русских снегов, то у Гумилева экзотика становится динамическим элементом, через который он исследует трансформации сознания. Например, в «Путешествии в Африку» он описывает не только экзотическую природу, но и философские вопросы, связанные с ролью человека в мире.

Как отмечает исследователь Е.Ю. Куликова, экзотизм Н. Гумилева – это не только дань внешней красоте, но и средство для анализа внутренних конфликтов и духовного поиска (Куликова, 2014). Его экзотические образы – это не статичные символы, а динамические конструкции, передающие глубинные противоречия жизни.

Сравнение подходов Т. Готье и Н. Гумилева к экзотизму помогает понять, как художественные приёмы адаптируются к различным историческим и культурным контекстам. Если Т. Готье использует экзотику как способ передачи гармонии и статичности, то для Н. Гумилева это инструмент для исследования изменений, движения и поиска смысла.

Экзотизм этих двух авторов иллюстрирует, как искусство может одновременно отражать многообразие мира и объединять его через универсальные ценности. Т. Готье и Н. Гумилев показывают, что экзотика – это не просто воспроизведение «другого», но и способ увидеть себя через зеркало чужой культуры, создавая диалог, который выходит за рамки времени и пространства.

5. Заключение

Теофиль Готье и Николай Гумилев представляют собой не только два ярких явления в истории литературы, но и пример того, как искусство может быть вечным диалогом между эпохами, культурами и философскими взглядами (Косиков, 1989). Их творчество, несмотря на очевидные различия в стилях и подходах, объединяет общая цель – поиск истины, красоты и гармонии, которые способны преодолеть временные и пространственные границы (Куликова, 2014).

Т. Готье, как один из основателей Парнасской школы (Cassagne, 1906), искал в искусстве способ сохранить неизменные и идеальные формы (Gautier, 1852). Его поэзия, построенная на принципах статики, неподвижности и безвременья, стала воплощением философии *«искусства для искусства»* (Зенкин, 1990). Т. Готье считал, что истинная красота может существовать только в условиях полной независимости от политических, социальных и даже эмоциональных влияний (Harvey, 2007). Для него каждое произведение — это способ создать гармонию и порядок в мире, полном хаоса (Lavaud, 2010).

С другой стороны, Н. Гумилев, вдохновлённый идеями Т. Готье (Данилович, 2012), сумел адаптировать их к реалиям своей эпохи (Doherty, 2008). Его творчество отражает динамичный поиск формы, способной не просто передавать неподвижные образы, но и передавать движение, внутреннюю драму и трансформацию (Жирмунский, 1973). Н. Гумилев использовал эстетику акмеизма как способ соединить традиции и новаторство (Гаспаров, 1997), раскрывая гармонию не через статику, а через постоянные изменения (Куликова, 2014).

Как заключает Г. Косиков, хотя переводы Гумилёва не всегда идеальны в техническом отношении, они обладают важным достоинством: *»Гумилёв-переводчик говорит на образном языке, близком к тому, на котором говорил сам Готье»* (Косиков, 1989). Этот диалог двух поэтов через границы языков и эпох остается редким и ценным примером в истории литературных взаимодействий.

Эти два подхода, несмотря на их различия, объединяет одна важная черта – стремление к универсальности (Косиков, 1989). Для Т. Готье универсальность заключалась в создании идеальных форм, неподвластных времени (Gautier, 1852). Для Н. Гумилева универсальность выражалась в изображении процессов, которые являются неотъемлемой частью человеческого существования (Зобнин, 2000). Оба поэта, каждый по-своему, предложили искусство как способ противостоять времени, осмысливать его и выходить за его пределы (Брылева, 2022).

Важно отметить, что творчество Т. Готье и Н. Гумилева остаётся актуальным и в наше время (Doherty, 2008). Сегодня, когда вопросы глобализации, идентичности и культуры занимают центральное место в общественных дискуссиях, их произведения напоминают о том, что искусство способно объединять людей, преодолевая национальные и исторические границы (Куликова, 2014). Оно становится универсальным языком, который говорит о важнейших аспектах человеческой природы (Косиков, 1989).

Их литературное наследие – это не только свидетельство великих художественных достижений (Крейд, 2000), но и приглашение к размышлению о роли искусства в жизни человека (Зобнин, 2000). Т. Готье учит нас ценить неподвижную красоту, которая вне времени (Gautier, 1852), а Н. Гумилев показывает, что истинная сила искусства кроется в движении, развитии и исследовании изменений (Жирмунский, 1973). Их творческий диалог продолжает вдохновлять поэтов, художников и исследователей (Брылева, 2022), подчёркивая, что искусство остаётся вечным источником знаний и вдохновения (Косиков, 1989).

Литература:

1. Брылева К. В. Готье против Верлена: об одном предпочтении Н. Гумилева во французской поэзии // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка – 2022. – Том 81. – Номер 1 С. 96-104 [Электронный ресурс]. URL: https://izv-oifn.ru/S160578800018920-8-1 (дата обращения: 31.03.2025). DOI: 10.31857/S160578800018920-8

2. Гаспаров М. Л. Очерк истории русского стиха. – М.: Наука, 1997.

3. Гумилев Н. С. Стихотворения и поэмы. – Л.: Сов. писатель, 1968.

4. Данилович Т. В. Николай Гумилев о Теофиле Готье и «Искусстве для искусства» // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. 2012. №10. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/nikolay-gumilev-o-teofile-gotie-i-iskusstve-dlya-iskusstva (дата обращения: 31.03.2025).

5. Doherty J. The Acmeist Movement in Russian Poetry. – Oxford: Oxford UP, 2008.

6. Cassagne A. La théorie de l'art pour l'art. – Paris: Hachette, 1906.

7. Gautier T. Émaux et Camées. – Paris: Charpentier, 1852.

8. Harvey C. Théophile Gautier, romancier romantique. – Québec: Éditions nota bene, 2007. – 365 p.

9. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1973.

10. Зенкин С. Теофиль Готье и «искусство для искусства» / С. Зенкин // Вопросы литературы. – 1990. – №12. – С. 223-248.

11. Зобнин Ю. В. Странник духа (о судьбе и творчестве Н. С. Гумилёва). Статья в сборнике «Н. С. Гумилёв: pro et contra». СПб.: РХТИ, 2000. 672 с.

12. Косиков Г. К. Готье и Гумилев // Готье Т. Эмали и камеи: Сборник / Составление, предисловие и комментарии Г. К. Косикова. М.: Радуга, 1989. С. 304-321.

13. Крейд В. «Николай Гумилёв. В воспоминаниях современников» (сост. Вадим Крейд) / Третья Волна, Париж - Нью-Йорк, Голубой Всадник – Дюссельдорф, 1989. – 319 с.

14. Куликова Е. Ю. Воображаемая география Николая Гумилева (Африканский дневник) // Slavic Almanac: The South African Journal for Slavic, Central and Eastern European Studies. — 2014. –Vol. 20. – №2. – Pretoria: Unisa. P. 21–34.

15. Lavaud M. «Les trois marches de marbre rose», ou la petite phrase du Romantisme: Gautier archéologue de la «Génération Musset» // Romantisme: revue du dix-neuvième siècle. – P.: Armand Colin, 2010. – N 147: Génération Musset. – P. 69-80.

16. Мандельштам О. Э. Утро акмеизма // Собрание сочинений. – Т. 2. – М.: Худ. лит., 1990.

17. Тименчик Р. Д. Акмеизм в контексте русской культуры. – Тарту: Тарт. ун-т, 1981.

References:

1. Bryleva K.V. (2022) Gautier Versus Verlaine: Nikolay Gumilyov's Preferences in French Poetry. Izvestiia Rossiiskoi akademii nauk. Seriia literatury i iazyka, vol. 81, no 1, pp. 96-104. DOI: 10.31857/S160578800018920-8 (In Russ.).

2. Cassagne A. (1906) La théorie de l'art pour l'art. Paris: Hachette. (In French).

3. Danilovich T.V. (2012) Nikolay Gumilyov on Théophile Gautier and "Art for Art's Sake". Vestnik Polotskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriia A. Gumanitarnye nauki, no 10. (In Russ.).

4. Doherty J. (2008) The Acmeist Movement in Russian Poetry. Oxford: Oxford UP. (In Engl.).

5. Gasparov M.L. (1997) Outline of the History of Russian Verse. Moscow: Nauka. (In Russ.).

6. Gautier T. (1852) Émaux et Camées. Paris: Charpentier. (In French).

7. Gumilev N.S. (1968) Poems and Poetic Works. Leningrad: Sovetskii pisatel'. (In Russ.).

8. Harvey C. (2007) Théophile Gautier, romancier romantique. Québec: Éditions nota bene, 365 p. (In French).

9. Kosikov G.K. (1989) Gautier and Gumilyov. In: Gautier T. Émaux et Camées. Moscow: Raduga, pp. 304-321. (In Russ.).

10. Kreid V. (comp.) (2000) Nikolay Gumilyov in Memoirs of Contemporaries. C.A.S.E. — Third Wave Paris - New York Blue Rider Dusseldorf 1989, 319 p. (In Russ.).

11. Kulikova E.Yu. (2014) The Imaginary Geography of Nikolay Gumilyov (African Diary). Slavic Almanac: The South African Journal for Slavic, Central and Eastern European Studies, vol. 20, no 2, pp. 21-34. (In Russ.).

12. Lavaud M. (2010) «Les trois marches de marbre rose», ou la petite phrase du Romantisme: Gautier archéologue de la «Génération Musset». Romantisme: revue du dix-neuvième siècle, no 147 (Génération Musset), pp. 69-80. (In French).

13. Mandelstam O.E. (1990) The Morning of Acmeism. In: Collected Works, vol. 2. Moscow: Khudozhestvennaia literatura, pp. [page range]. (In Russ.).

14. Timenchik R.D. (1981) Acmeism in the Context of Russian Culture. Tartu: Tartu University Press. (In Russ.).

15. Zenkin S. (1990) Théophile Gautier and "Art for Art's Sake". Voprosy literatury, no 12, pp. 223-248. (In Russ.).

16. Zhirmunsky V.M. (1973) Theory of Literature. Poetics. Stylistics. Leningrad: Nauka. (In Russ.).

17. Zobnin Yu.V. (2000) Wanderer of the Spirit: On the Life and Work of N.S. Gumilyov. In: N.S. Gumilev: pro et contra. Saint Petersburg: RKhTI, pp. [page range]. (In Russ.).

МРНТИ 13.11.22 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-08

Ш.К. Жаркынбекова[1*], Ж.Б. Селиверстова[2]
[1,2]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: [1]zharkyn.sh.k@gmail.com, [2]seliverst.zh@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-4160-6215, [2]0000-0001-6686-3368

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТИРОВ: ОТ ПРОШЛОГО К НАСТОЯЩЕМУ, ОТ ГЛОБАЛЬНОГО К НАЦИОНАЛЬНОМУ

Аннотация. Статья посвящена проблеме трансформации ценностных ориентиров в Казахстане и мире в последние десятилетия в контексте цивилизационной эволюции. Цель – выявление и аналитическое описание уровней и факторов трансформации ценностей. Авторы исходят из того, что изменение ценностей происходит под влиянием обстоятельств в эволюционном и трансформационном виде. В статье применен дескриптивный метод, позволяющий выявить экстралингвистические обстоятельства (культурные, политические, экономические, информационные и др.), повлиявшие на аксиологическую сферу. Материал исследования – совокупность концептуальных и прикладных текстов 2010–2020-х годов (преимущественно социокультурной направленности), а также систематизированные сведения о цивилизационной эволюции человечества. Выявлены и описаны три уровня трансформации: глобально-региональный макроуровень, национально-государственный мезоуровень, групповой и личностный микроуровень. Показана взаимосвязь ценностей Великой Степи и Казахстана с цивилизационными процессами, с глобальными и традиционными факторами. Особое внимание уделено новейшим факторам: цифровизация и искусственный интеллект; пандемия; внутриполитические процессы (уроки января 2022 года); глобально-региональная ситуация (конфликтность, многополярность). Сделан вывод, что глобальные факторы имеют как позитивное, как и деструктивное влияние на национальную аксиологическую сферу, а потому следует прилагать меры для ее балансирования, стабилизации и корректировки. Именно для этого необходимо знание факторов трансформации.

Благодарности: Статья выполнена в рамках проекта грантового финансирования ИРН AP23488481 «Ценностные приоритеты в языковом сознании казахстанцев: социо-психолингвистический и когнитивно-дискурсивный подходы».

Ключевые слова: социокультурные ценности, Казахстан, трансформация, глобализация, аксиологическая сфера.

Ш.Қ. Жарқынбекова[1*], Ж.Б. Селиверстова[2]
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: [1]zharkyn.sh.k@gmail.com, [2]seliverst.zh@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-4160-6215, [2]0000-0001-6686-3368

ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒЫТТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: БҰРЫНҒЫДАН БҮГІНГЕ, ЖАҢАЛЫҚТАН ҰЛТТЫҚҚА

Аңдатпа. Мақала соңғы онжылдықтардағы өркениеттік эволюция жағдайында Қазақстандағы және әлемдегі құндылық бағдарларының трансформациясы мәселесіне арналған. Мақсат – құндылық түрленуінің деңгейлері мен факторларын анықтау және аналитикалық сипаттау. Авторлар құндылықтардағы өзгерістер эволюциялық және трансформациялық формадағы жағдайлардың әсерінен болатындығынан шығады. Мақалада аксиологиялық салаға әсер еткен экстралингвистикалық

жағдайларды (мәдени, саяси, экономикалық, ақпараттық және т.б.) анықтауға мүмкіндік беретін сипаттамалық әдіс қолданылады. Зерттеу материалы 2010–2020 жылдардағы (негізінен әлеуметтік-мәдени сипатта) тұжырымдамалық және қолданбалы мәтіндер жинағы, сондай-ақ адамзаттың өркениеттік эволюциясы туралы жүйеленген ақпарат болып табылады. Трансформацияның үш деңгейі анықталған және сипатталған: жаһандық-аймақтық макродеңгей, ұлттық-мезодеңгей және топтық және жеке микродеңгей. Ұлы Дала мен Қазақстан құндылықтарының өркениеттік үдерістермен, жаһандық және дәстүрлі факторлармен байланысы көрсетілген. Соңғы факторларға ерекше назар аударылады: цифрландыру және жасанды интеллект; пандемия; ішкі саяси процестер (2022 жылғы қаңтардағы сабақтар); жаһандық-аймақтық жағдай (жанжал, көпполярлық). Жаһандық факторлардың ұлттық аксиологиялық салаға оң және деструктивті ықпалы бар, сондықтан оны теңгерімге келтіру, тұрақтандыру және түзету шараларын қолдану қажет деген қорытынды жасалды. Дәл осы себепті трансформация факторларын білу қажет.

Алғыс: Мақала IRN AP23488481 «Қазақстандықтардың лингвистикалық санасындағы құндылық басымдықтары: әлеуметтік-психолингвистикалық және когнитивтік-дискурсивтік тәсілдер» гранттық қаржыландыру жобасы аясында жүзеге асырылды.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени құндылықтар, Қазақстан, трансформация, жаһандану, аксиологиялық сала.

Sh.K. Zharkynbekova*[1], Zh.B. Seliverstova[2]
[1,2]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: [1]zharkyn.sh.k@gmail.com, [2]seliverst.zh@gmail.com
ORCID: [1]0000-0002-4160-6215, [2]0000-0001-6686-3368

TRANSFORMATION OF VALUE ORIENTATIONS: FROM PAST TO PRESENT, FROM GLOBAL TO NATIONAL

Abstract. The article is devoted to the problem of transformation of value orientations in Kazakhstan and the world in recent decades in the context of civilizational evolution. The goal is to identify and analytically describe the levels and factors of value transformation. The authors proceed from the fact that values change under the influence of circumstances in an evolutionary and transformational form. The article uses a descriptive method that allows identifying extralinguistic circumstances (cultural, political, economic, informational, etc.) that influenced the axiological sphere. The research material is a set of conceptual and applied texts of the 2010-2020s (mainly socio-cultural focus), as well as systematized information on the civilizational evolution of mankind. Three levels of transformation are identified and described: the global-regional macro level, the national-state meso level, the group and personal micro level. The relationship between the values of the Great Steppe and Kazakhstan with civilization processes, with global and traditional factors is shown. Particular attention is paid to the latest factors: digitalization and artificial intelligence; pandemic; domestic political processes (lessons of January 2022); global-regional situation (conflict, multipolarity). It is concluded that global factors have both a positive and a destructive impact on the national axiological sphere, and therefore measures should be taken to balance, stabilize and correct it. This is precisely what requires knowledge of the transformation factors.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the grant funding project of the IRN AP23488481 “Value priorities in the linguistic consciousness of Kazakhstanis: socio-psycholinguistic and cognitive-discursive approaches”.

Keywords: socio-cultural values, Kazakhstan, transformation, globalization, axiology.

1. Введение

Изучение социокультурных ценностных ориентиров невозможно без рассмотрения соответствующих цивилизационных (культурных, политических, экономических,

информационных) обстоятельств и факторов, влияющих на аксиологические процессы в обществе. Ценностные установки, существующие в определенном социуме, формируются, эволюционируют и преломляются в ходе подвижного, иногда сложно прогнозируемого социокультурного процесса. Корреляция между существующими ценностными установками в обществе и факторами, влияющими на их формирование, подтверждается диахронической систематизацией массива текстовых данных, заложенных в корпус сервиса Google Books (Жаркынбекова, Селиверстова, 2025).

Несмотря на относительную лабильность, в общем и целом социокультурные ценности имеют достаточно устойчивый характер и не подвержены случайным, произвольным изменениям без какого-то внешнего или внутреннего воздействия. В реальности необходимы конкретные цивилизационные импульсы и движущие силы, которые могли бы повлиять на аксиологическую трансформацию общества. И такие многообразные импульсы отнюдь не редкое явление в истории человечества.

Английский философ К. Мангейм считал возможным констатировать перманентный характер процесса образования новых ценностных норм и сравнивал ценности с дорожными световыми сигналами, регулирующими коммуникацию внутри культуры (Мангейм, 2010). Однако порядок этого «дорожного» регулирования не самостоятельно формируется, а устанавливается под влиянием обстоятельств. Источники нового ценностного порядка могут находиться как внутри социума, так и вне его. Поэтому в современной литературе по аксиологии отмечается, что следует различать текущее, «эволюционное» изменение ценностей и то изменение, которое идет в «переломные периоды». Во втором случае – это «трансформационный процесс» смены ценностей, который способен радикализироваться «как с точки зрения изменения содержания набора и/или иерархии ценностей, так и скорости изменений» (Бродовская, 2010: 84-85). При этом тепморальная специфика аксиологической трансформации заключается в том, что она является либо следствием, своего рода реакцией на радикальные преобразования, либо предваряет эти преобразования.

Наиболее обоснованным концептуальным положением о трансформации социокультурных ценностей, на наш взгляд, является тезис о том, что системные социополитические и социокультурные изменения – это «коэволюционный процесс», отражающий взаимообусловленность институциональной и ценностно-нормативной систем общества (Бродовская, 2010: 83). Именно ценностная система, являясь носителем социокультурной специфики общества, фиксирует в общественном сознании особенности и результаты трансформации.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что «коэволюционная» взаимообусловленность не определяется равными долями участия. Необходимо учитывать конкретные факторы социокультурных обстоятельств, влияющие на ценностные приоритеты. Тем более что такие факторы, как правило, носят многоаспектный характер и могут быть обращены к различным периодам и субъектам человеческой цивилизации.

Исходя из данных концептуальных предпосылок, целью статьи является выявление и аналитическое описание актуальных уровней, факторов (и последствий их воздействия) трансформации ценностных ориентиров.

2. Методы и материалы

2.1 Методы исследования

Базовый метод, применяемый в статье, – метод дескриптивный. Его использование дает возможность выявить существенные экстралингвистические обстоятельства – культурные, политические, экономические, информационные и др., повлиявшие на современную аксиологическую сферу в Казахстане и мире. Кроме того, аналитическое выявление соответствующих уровней и факторов процесса трансформации ценностных ориентаций открывает путь к пониманию и интерпретации социокультурных последствий, как позитивных, так и негативных.

2.2 Материалы исследования

Основным материалом исследования является мультидисциплинарная совокупность концептуальных и прикладных текстов 2010–2020-х годов (в первую очередь, социокультурной направленности), позволяющая достичь поставленной цели, а также систематизированные сведения о цивилизационной эволюции человеческого сообщества.

3. Обсуждение

Факторы, влияющие на формирование и эволюцию социокультурных ценностей человеческого сообщества, многообразны и могут быть дифференцированы по трем сопредельным уровням:

1. *Глобально-региональный макроуровень* – характеризуется влиянием масштабных внешних факторов, выходящих за национально-этнические, национально-государственные пределы. В темпоральном аспекте это могут быть определяющие факторы прошлых, относительно отдаленных исторических периодов, либо актуальные факторы современного исторического процесса, влияющие на ценностный каркас человеческого сообщества сегодня. В содержательном плане факторы макроуровня следует подразделить на политические, экономические, культурные, религиозные, информационные и др.

2. *Национально-государственный мезоуровень* – определяется действием факторов национально-этнических, страновых, государственных, которые также могут быть дифференцированы темпорально и содержательно. Историческая эволюция и внутриполитические процессы в стране оказывают существенное влияние на национальную аксиосферу. Именно государство должно быть наиболее заинтересовано в продвижении тех ценностей и идеалов, которые необходимы для формирования жизнеспособной нации и здравомыслящего гражданского общества.

3. *Групповой и личностный микроуровень* – на данном уровне на формирование и эволюцию ценностей влияют факторы малых групп социума, семья и собственно личностные приоритеты человека. Несмотря на объективные глобальные и национальные историко-политические процессы ценностное отношение к миру в значительной степени определяется установками самого субъекта: системой имеющихся у него знаний, потребностей, побуждений и переживаний, сформированных личным опытом и установками социального окружения.

Актуальные факторы *глобально-регионального макроуровня* внесли масштабные изменения в аксиологическую систему современного общества. Однако, прежде чем перейти к обсуждению новейших ценностных аспектов, необходимо наметить абрис тех цивилизационных процессов и импульсов, которые не только повлияли на переоценку социальных установок в прошлом, но продолжают опосредованно влиять на современный мир.

Человеческое сообщество, во всем его региональном и этническом разнообразии, исторически выросло, как известно, из мира традиционных обществ, истоки которого уходят в глубину веков и тысячелетий. Одним из первых глобальных факторов, повлиявших на трансформацию ценностей, долгосрочным по историческим последствиям, стал процесс распространения мировых религий в I тысячелетии н.э. На многие столетия в Средние века миропониманию и культуре человечества на Западе и Востоке стал присущ теоцентризм, а религиозная вера в сочетании с традиционными ценностями обрела ценностно-ориентирующую роль, явилась основой нравственности, поведенческих практик, частной жизни и общественных отношений.

Однако уже в период Ренессанса, в контексте теоцентричного миропонимания, на первый план все более стала выходить человеческая личность. Данная тенденция продолжилась и позднее, в период Нового времени, Просвещения, в XVIII веке, когда в Европе параллельно с прежним ценностным миропониманием распространялось рациональное и светское, гуманистическое миропонимание и образование, а также происходило формирование научной картины мира.

Корни аксиологической системы современного Казахстана также уходят в глубь истории – к степной цивилизации кочевников, к Великой Степи. Традиционные духовно-нравственные ценности казахского народа, такие как *почитание памяти предков, уважение старших, открытость и гостеприимство, традиции приличия и вежливости, взаимопомощь, добрососедство,* формировались на протяжении многих веков и стали основой уникального национального аксиологического каркаса, обеспечившего историческую жизнеспособность казахского этноса.

Особое значение для трансформации традиционных ценностей, генетически выросших из доиндустриального, сельского, аграрного, номадического обществ, сыграл социально-экономический фактор, включающий рост городов, торговли, урбанизацию и индустриальный, капиталистический переворот в экономике. Результатом этого глобального процесса, разворачивавшегося в XVIII–XIX вв., стало возникновение трансформированного сообщества, в котором традиционные, религиозные ценностные установки находились в динамичном, асимметрично нестабильном балансе с новыми урбанистическими ценностями.

Применительно к цивилизации Великой Степи, к традиционному казахскому обществу первые шаги подобной рыночной и частично урбанистической трансформации происходили во второй половине XIX – начале XX века. Однако эта, в глобальном плане естественная трансформация была нарушена

революционными катаклизмами начала XX века и осталась незавершенной. Тем не менее трансформационные процессы, в том числе в ценностном аспекте, не были прерваны, а, развернувшись в сторону нового, социалистического содержания, нарастили значительно более высокий темп развития.

Именно в 1920–1930-е и последующие годы в Казахской АССР (впоследствии – Казахской ССР) произошел антагонистический, жесткий, но существенный процесс трансформации традиционного для казахской Степи образа жизни и переход к «оседанию» и коллективизации, росту городов и городской промышленности, распространению образованности и культуры нового типа. Вместе с тем данный необратимый процесс сопровождался огромными социальными потерями – голодом, массовыми откочевками, сокращением населения, отрывом от своих корней. Но, несмотря на все трагические кризисные моменты истории, казахский народ сохранил свою аутентичность и уверенно вошел в современное глобальное сообщество (Абдуллина, Абишева, 2018).

С глобально-исторической точки зрения одним из ключевых факторов, влияющих на трансформацию традиционного общества в XIX–XX веках стал процесс урбанизации, продолжающийся, по сути, до сих пор. По статистике, в 2024 году из 20 млн. казахстанцев 12,5 млн., то есть гораздо более половины, проживали в городах и 7,5 млн. – в сельской местности. Более того, как показывают расчеты, эта тенденция демографического дисбаланса будет усугубляться, и по прогнозам экспертов Министерства труда и социальной защиты Республики Казахстан к 2050 году доля городского населения составит 70%, при том что половина всего городского населения будет проживать в трех мегаполисах – Алматы, Астане, Шымкенте (Новости МТСЗН РК). Очевидно, что подобная массовая и ускоренная урбанизация и переселение из сельской местности в города объективно ведет к изменению ценностных ориентиров и предпочтений. Новое городское население будет вынуждено адаптироваться под урбанистическое мышление и образ жизни.

На н*ационально-государственном мезоуровне* сильнейшим фактором, повлиявшим на формирование и трансформацию ценностных ориентиров, стал фундаментальный факт достижения государственной Независимости и развития суверенной Республики Казахстан в 1990-е – 2020-е годы. За этот небольшой по историческим меркам период Казахстан осуществил качественные шаги в экономическом и политическом развитии, позволившие получить международное признание и успешно интегрироваться в мировое сообщество.

Вместе с тем в социокультурном плане эпоха Независимости сопровождается формированием и укреплением национальной гражданской и культурной идентичности.

Гражданская идентичность тесно связана с чувством общности и принадлежности к единой нации. Понимая негативные последствия глобализационных процессов, государство предпринимает позитивные шаги для укрепления национального единства казахстанцев. Результаты социологического исследования, проведенного

в 2020 г., показали, что большинство населения Казахстана (66,1%) испытывают чувство единства по отношению к своим соотечественникам, что свидетельствует о сформировавшейся казахстанской гражданской идентичности (Ценности, 2020). При этом в большей степени чувство единства выражает сельское население (75,8%), чем городское (59,2%). Что объясняется формированием новых урбанистических ценностей и, как следствие, партикуляризацией, разрывом социальных отношений и снижением статуса национальных ценностей.

В условиях динамичных цивилизационных трансформаций тема национально-культурной идентичности приобретает первостепенное значение. Национально-ценностный каркас является прочной опорой и нравственным ориентиром для социума в сложные переходные периоды. А национальные традиции играют ключевую роль в сохранении духовности и жизнеспособности этноса. Поэтому укрепление традиционных казахских ценностей на регулярной основе входит в перечень реализуемых образовательных и культурных программ и мероприятий Казахстана, связанных с масштабным проведением национальных праздников, с возрождением национальных традиций и ремесел, популяризацией казахского языка, с сохранением и актуализацией традиционных ценностей: *семья, уважение к старшим, труд, патриотизм* и др.

В современном Казахстане складывается асимметричная система глобально-урбанистических и национально-традиционных ценностей. В какую сторону будет идти это динамичное сочетание, будет ли достигнут устойчивый аксиологический баланс – покажет история уже ближайших десятилетий.

На *групповом и личностном микроуровне* внимание исследователей сосредоточено на ценностном мироотношении человека, выражении индивидуального, уникального ценностного проявления человека в мире. Поскольку только человек определяет для себя место того или иного ценностного смысла в своей личной аксиосфере (Барышков, 2009: 41).

Первые представления о ценностных универсалиях у человека появляются в семье, как первой микрогруппе, членом которой он становится с рождения. С дальнейшим развитием и взрослением меняются потребности, привычки, социальное положение, круг общения. Человек становится членом других микрогрупп, образованных на основе общности интересов и восприятия определенной ценностной конфигурации. В процессе общения трансформация ценностных приоритетов человека может проявляться в той или иной степени, однако принятие или непринятие нового ценностного смысла всегда остается за индивидом и проявляется в его индивидуальной поведенческой стратегии. К зрелому возрасту выстраивается специфическая ценностная структура, отражающую индивидуальный опыт познания мира.

Являясь индивидуальным преломлением ценностей макро- и мезоуровней, личностные ценности различаются у разных индивидов интерпретацией их содержания. Они выступают как внутренние носители социальной регуляции,

укорененные в структуре личности. Присвоение человеком социокультурных ценностей опосредуется его социальной идентичностью и ценностями референтных для него микрогрупп, которые могут выступать как барьером, так и катализатором к усвоению социокультурных ценностей макро- и мезоуровней.

В среднесрочной ретроспективе, с 1990-х годов, для современного Казахстана и стран СНГ остается актуальным понимание глобального фактора на примере тех существенных трансформаций, которые произошли в минувшие десятилетия. В первую очередь, внешнее глобальное воздействие, повлиявшие на изменение ценностных ориентаций и быстро перешедшее на мезо- и микроуровень, было осмыслено в социокультурных исследованиях (Сурина, 1999; Мясникова, 2016).

Ход событий 1990-х и последующих годов воздействовал, бесспорно, на все социальные страты общества, но наиболее впечатляюще повлиял на молодежь. И это связано с тем, что молодежь воспринимала, «впитывала» новые индивидуалистические и рыночные веяния преимущественно не в сопоставлении с предыдущей эпохой и личным опытом (как старшие поколения), а непосредственно, как естественный процесс.

Жизненные приоритеты молодежи в рассматриваемый исторический период под воздействием мощных цивилизационных процессов подверглись массированному деформирующему влиянию. Рыночные реалии, стремление к экономической самостоятельности и тенденция индивидуализма как трансформирующие факторы радикально повлияли на фундаментальные жизненные ориентации и мировоззренческие представления новых молодых поколений. Подобная трансформация ведет к разрушению морально-нравственных, ценностей, а потому ей необходимо противопоставить укрепление национальных ценностных ориентаций.

Заметным явлением среди аксиологических исследований стала монография, в создании которой приняли участие социологическая лаборатория РУДН и Пекинский центр исследований детства и юношества. Результатом их работы явилась глава «Ценностные приоритеты студенческой молодежи» РФ и КНР (Россия и Китай, 2012: 481–510). Если в России рыночные реформы проводились радикально, со сменой всей государственной, политической и экономической системы, сопровождались деградацией социальной сферы, то Китаю было присуще «сочетание социалистической и капиталистической концепций», планового и рыночного хозяйствования; отказ от использования «чужих рецептов» и обвальной либерализации, «строительство социализма с китайской спецификой»; развитие разных форм собственности. (Россия и Китай, 2012: 483) Политические преобразования в Китае также были весьма умеренные (Бао, 2000), так как в полной мере сохранили компартию и ее определяющее влияние.

Главное отличие в том, что в Китае удалось «максимально задействовать в ходе модернизации традиционные ценности». И в первую очередь из арсенала конфуцианства – *усердие, бережливость, смирение с бедностью, приоритет справедливости над выгодой, культ семьи, рациональность, самодисциплина* и др.

(Россия и Китай, 2012: 484-485). Поэтому в КНР менее заметны характерные для РФ поколенческие конфликты (Гаврилюк, Трикоз, 2002: 96). При этом именно столичная студенческая молодежь РФ и КНР, ориентированная преимущественно глобально, несмотря на изначальную социализацию в различных обществах, придерживалась сходных жизненных принципов, декларировала аналогичные ценности и личностные устремления (*материальный достаток, самореализация, карьера, семья, здоровье, индивидуализм, коммуникабельность, знания, непонимание патриотизма*) (Россия и Китай, 2012: 484–501). И это свидетельствует о существенном влиянии глобальных факторов на ценности молодежи.

Среди новейших и злободневных факторов, влияющих на аксиологическую сферу в Казахстане, необходимо отметить ряд процессов последнего пятилетия, которые синхронно отражаются на макро-, мезо- и микроуровнях: массовая цифровизация и искусственный интеллект; пандемия COVID-19 и ее последствия; внутриполитические процессы (уроки января 2022 г.); глобально-региональная ситуация (конфликтность, многополярность).

Массовая цифровизация

Значимое влияние на эволюцию ценностных приоритетов на современном этапе оказывает фактор массовой цифровизации. Прорыв в области информационных технологий в конце XX – начале XXI века обеспечил практически неограниченный доступ населения к информации и предоставил возможность мгновенного обмена данными между различными сообществами и отдельными индивидами.

Президент Республики Казахстан К.К. Токаев в марте 2024 г. на заседании Национального курултая отметил: «Мы шаг за шагом приближаемся к постиндустриальной модели общества, главной движущей силой которой являются идеи и инновации. Нам предстоит построить экономику знаний, основанную на передовых технологиях. Казахстан должен стать территорией тотальной цифровизации» (Глава государства).

Массовое применение цифровых технологий привело к различным позитивным социально-экономическим последствиям: от изменения характера производственной деятельности многих отраслей промышленности до появления новых видов интеллектуальной деятельности и переоценки ценностей. Однако, по мнению исследователей, глобальная цифровизация содержит в себе опасность утраты диалогичности в коммуникации с другими людьми и порождает «дефицит человечности» (Лазар, 2018: 175). При очевидных плюсах цифровизации незаметно для общества накопились и проявились ее отрицательные последствия, влияющие на природу человека (цифровая зависимость, манипулирование человеческим сознанием, информационная безопасность и т.д.).

Если исторически многие столетия формирование первоначальных ценностных, в том числе моральных установок личности происходило внутри семьи, то в условиях инфосферы роль старшего поколения и семьи ослабевает. Ценностные установки, ранее полученные от старшего поколения, могут трансформироваться

и ослабевать под влиянием цифровых процессов современности. При этом инфосфера и виртуализация процессов коммуникации способствуют увеличению производительности и эффективности рабочих процессов. Однако, с точки зрения человеческого фактора, в обществе можно наблюдать рост социального разобщения и социальной изоляции индивидов, что приводит к атомизации общества и распаду общественных связей. И в этом процессе человек ощущает себя все более одиноким и незащищенным.

Сегодня цифровые технологии стали неотъемлемой частью социальной жизни. Именно поэтому проблема сохранения личности и традиционных ценностных установок в современном цифровом обществе приобретает особую актуальность.

Пандемия COVID-19 и ее последствия

Примечательно влияние на динамику ценностей пандемии COVID-19. Зарубежные исследования (Франция, Польша) в период пандемии показали, что «чем сильнее угроза, тем люди более склонны поддерживать ценности стабильности и порядка», вплоть до ограничительных правительственных мер. Было зафиксировано повышение значимости таких ценностей, как самостоятельность мысли, безопасность, конформизм, смирение, забота. И снизилась важность таких индивидуально-личностных ценностей как гедонизм, приятное времяпровождение и удовольствия (Раренко, 2022: 125-127). Становится ясно, что глобальная угроза здоровью ведет к переоценке того, что люди до этого считали важным в жизни (Bojanowska, Kaczmarek, Koscielniak, Urbańska, 2021).

Исследования, проведенные в России, также подтверждают, что ценности индивидуального характера, ориентированные на приоритет интересов отдельного человека, при пандемии «отходят на второй план» как у молодежи, так и у лиц среднего возраста. По мере возрастания угроз здоровью и привычному образу жизни «снижается приоритетность ценностей универсализма (толерантность, забота о других и природе) и во главу угла ставятся интересы общества», а также возрастает значимость ценности безопасности. Притом, в условиях стресса ценностные установки у мужчин «более устойчивы, чем у женщин». Однако когда опасность ослабевает, ценностные предпочтения «возвращаются к исходному уровню» (Митина и др., 2023). То есть в отличие от долгосрочных ценностных влияний, корректив в процессе цифровизации, коррективы при пандемии оказались в целом, временными, «возвращаемыми».

Искусственный интеллект

Активная интеграция с начала 2020-х гг. искусственных интеллектуальных систем в социальную среду оказывает существенное влияние на аксиосферу человечества. В связи с этим сегодня перед глобальным сообществом возникают вопросы, связанные с этической стороной корреляционных отношений человека и ИИ.

По данным аналитического отчета, опубликованного ведущими исследовательскими центрами искусственного интеллекта в Великобритании и США в 2018 г. (Brundage et al.), прогнозируется существенная вероятность (50%) того, что в течение 45 лет

искусственные интеллектуальные системы опередят людей в решении любых задач, а в течение 120 лет будут автоматизированы все рабочие места. По мнению другой экспертной группы, к концу XXI века возможности ИИ перешагнут на новую, суперинтеллектуальную ступень развития, что может привести к их неуправляемости человеком (Fjeld et al., 2020).

Динамичное внедрение ИИ во все сферы человеческой жизнедеятельности трансформирует ценностную структуру человека, вытесняя «устаревшие» ценностные нормы и актуализируя «трендовые» ценности современного стремительно меняющегося мира. Технологические изменения окружающей среды всегда были связаны с трансформацией аксиологических систем. Однако сверхбыстрый рост внедрения ИИ в сферу человеческой жизнедеятельности заставляет человечество оперативнее реагировать на современные вызовы.

На основании тематических современных публикаций можно проследить основные тенденции ценностных деформаций, связанных с ИИ:

1. Обесценивание *человеческого разума* и *труда*.

Сторонники использования ИИ-систем приводят внушительную подборку возможностей ИИ для ускоренного достижения цивилизационных целей, призывают пользователей делегировать ИИ как можно большую часть рабочих задач и считают использование нейросетей для написания научной статьи является прогрессивным переходом на «новый уровень качества информации» (Примитивизм в эпоху ИИ).

Однако авторы таких материалов не учитывают иллюзорность точности принятия решений системой ИИ. Необходимо понимать, что ИИ допускает существенное количество неточностей, ошибок, предвзятостей, прикрытых внешней логичностью и последовательностью выкладок (Кудрявцев и др., 2020; Каримов, 2022). ИИ не мыслит, а создает видимость мышления, пользуясь заложенными в его программу шаблонными моделями. И к развитию научной мысли, в общем, и интеллектуальных возможностей личности, в частности, такое делегирование полномочий не имеет никакого отношения.

2. Навязывание антиценностей *праздности* и *инфантилизма*. Изобилие возможностей доступа к цифровым ресурсам и развлекательному контенту погружает человека в иллюзорный мир стремительных достижений в атмосфере вечного праздника. Современный развлекательный интернет-контент на тему «успешного успеха» создает иллюзию возможности достижения значимого результата без вложения существенных интеллектуальных и трудовых усилий.

Аналитический доклад «От блогеров – к инфлюенсерам» фиксирует профессионализацию блогерства (От блогеров). Однако следует учитывать, что в современных условиях свободного доступа к различным инструментам создания видео-контента любой подросток, не обремененный нормами морали и глубокими знаниями, но обладающий хорошими речевыми способностями, может стать популярным блогером для определенной целевой аудитории.

Вместе с тем еще одной угрозой для аксиосферы современного общества является игровой развлекательный контент. Реалистичная игровая механика современных

видеоигр, спецэффекты и виртуальные декорации, создаваемые при помощи ИИ, вывели современный мир развлечений на новый уровень, полностью захватывая внимание пользователя и управляя его когнитивными процессами. Приоритетность личных интересов и безальтернативность личностной ценностной позиции способствуют формированию новых ценностных норм. В результате можно говорить о замещении в аксиологической структуре общества «устаревших» созидательных ценностных ориентаций, таких как *труд, образование, ответственность*, на разрушительные трендовые антиценности современности – *инфантилизм, праздность, удовольствие.*

3. Тенденция к атомизации общества, вызванная кибер-преступностью.

Растущие возможности ИИ, рост в геометрической прогрессии количества различных приложений также заставляют обратить пристальное внимание на проблему доверия и рисков, связанных с ИИ. В 2018 г. ведущие исследовательские центры ИИ Великобритании и США, проанализировав потенциальные угрозы цифровой, физической и политической безопасности, пришли к выводу о необходимости немедленной разработки адекватных средств защиты от злонамеренного использования технологий ИИ (Sutrop, 2020). В Казахстане количество киберпреступлений за 2024 года выросло почти втрое по сравнению с показателями предыдущего года (Ущерб), а за последние 7 лет выросло более чем в 10 раз (Количество).

Набирающая обороты кибер-преступность включает все более сложные автоматизированные тактики, используемые для совершения мошеннических действий. ИИ помогает кибер-преступникам становиться все более искусными в создании убедительных легенд и имитации электронной переписки с реальными специалистами, спекулируя на чувствах и эмоциях жертвы.

В аксиологическом плане ответной реакцией общества на кибер-мошенничество является все большая атомизация, основанная на недоверии и страхе людей. Результатом становится утрата высокоморальных традиционных ценностей, таких как *взаимовыручка, доверие, человечность*. На вакантное место в аксиосфере социума приходят *индивидуализм, эгоизм, изоляция*. В перспективе распад социальных отношений влечет за собой отчужденность интересов личности от интересов общества, утрату социальных связей и все более глубокое погружение в индивидуализм и одиночество.

Сегодня ИИ включается в ведущие национальные программы и повестки и рассматривается как важный фактор развития и конкурентоспособности стран (Национальная стратегия, 2019; Концепция развития ИИ, 2024). Однако, по мнению исследователей, деструктивное воздействие ИИ сравнимо с бесконтрольным ядерным оружием и представляет реальную угрозу для основ современного социума, особенно в части сохранения и развития традиционных ценностей (Астапенко, 2024). Кратковременные положительные моменты использования ИИ несоразмерны с негативными социальными последствиями. На долгой дистанции локальные

плюсы будут нивелированы деформацией традиционных социокультурных ценностей и жесткой системной трансформацией аксиосферы общества с опасными последствиями для онтологического статуса нации. Поэтому в данном вопросе так важна роль государственных и общественных институтов и объединений, которые должны совместно выработать универсальные стандарты этичного использования ИИ, чтобы противостоять деградации национальной аксиосферы.

Внутриполитические процессы (уроки января 2022 г.)

Проблема формирования аксиологической системы также связана с событиями, происходящими во внутриполитическом пространстве. Импульсы, исходящие от государства, являются ключевым ориентиром и проводником социальных ценностных установок. Так, на укрепление ценностных ориентиров в казахстанском социуме существенное влияние оказали президентские выборы 2022 года, которые подтвердили, что у действующего Президента К.К. Токаева имеется полновесный мандат доверия народа. С тех пор Глава государства проводит продуманную, стратегически выверенную политику, включающую, в том числе, современное прочтение общенациональных ценностей.

Системно базовые ценностные ориентиры Казахстана были сформулированы Президентом в марте 2024 года на заседании Национального курултая в городе Атырау (Глава государства). Как фундаментальные ценности, определяющие образ нации в Казахстане, выделены и обоснованы:

− *независимость* и *патриотизм* («Сохранить и приумножить достижения нашей священной независимости – а это самая важная задача – можно только посредством гармоничного сочетания усилий справедливого государства и ответственных, патриотичных граждан, а также постоянной адаптации нашего культурного кода к требованиям времени»);

− *единство* и *солидарность* («Казахстан наш общий дом»; «Наша сила в солидарности»);

− *справедливость* и *ответственность* («Справедливость – это, прежде всего, равное распределение прав и ответственности»; «Именно ответственное отношение к своему делу, к своим обязанностям является необходимым условием успеха каждого гражданина и всей нации»);

− *закон* и *порядок* («Перед законом все равны»; «Порядок в стране начинается с каждого из нас»);

− *трудолюбие* и *профессионализм* («Настоящего успеха в жизни может добиться только трудолюбивый человек, преданный делу профессионал»);

− *созидание* и *новаторство,* которые являются залогом конкурентоспособности нации в быстро меняющемся мире («Граждане должны воплощать стремление к созиданию и инновационное мышление»);

− *культ знаний* («Нам предстоит построить экономику знаний, основанную на передовых технологиях»).

Названные ценности казахстанского общества являются не каноном, а «ориентиром для формирования нового качества нации». В целом эти ценностные идеалы емко

выражает концепция «Адал азамат», неразрывно связанная с идеей Справедливого Казахстана. «Адал азамат» – «это человек, обладающий лучшими качествами, который добросовестно трудится и добивается заслуженного успеха, ставя честность и справедливость превыше всего» (Глава государства). По убеждению К.К. Токаева, чтобы стать прогрессивной нацией, нам нужно «изменить мировоззрение всех граждан и укоренить в общественном сознании новые ценности». И, если каждый гражданин будет следовать идеалам концепции «Адал азамат», тогда и будет построено справедливое общество. Поэтому особенно важно «укоренить эти основополагающие ценности в сознании подрастающего поколения» (Глава государства).

Наряду с мирными и эволюционными политическими процессами на формирование социально-культурных ценностей оказывают влияние внешне- и внутриполитические конфликтные ситуации. Так, поворотным моментом в новейшей истории Казахстана стали январские события 2022 года, когда недовольство населения повышением цен на автогаз, начавшееся на западе страны, было скоординировано и профессионально трансформировано высокопоставленными заговорщиками в многотысячные антиправительственные протесты, погромы и вооруженные противостояния в различных регионах Казахстана (Результаты).

В связи с нараставшей угрозой безопасности граждан и государственному суверенитету в стране было введен режим чрезвычайного положения и объявлено проведение антитеррористической операции. По решению Совета коллективной безопасности ОДКБ (членом которого является Казахстан) в страну прибыли миротворческие силы государств-членов ОДКБ. В результате своевременно принятых мер беспорядки были пресечены, попытка госпереворота нейтрализована и порядок восстановлен.

В декабре 2022 г., открывая мемориал «Тағзым» на площади Республики в Алматы, Президент Республики Казахстан К.К. Токаев назвал январь 2022 г. временем испытаний, когда «под угрозой оказались основы государственности», и подчеркнул, что залогом благополучия и процветания Казахстана является *стабильность,* а в качестве ценностных приоритетов выделил *согласие* и *единство* (Президент принял).

События трагического января 2022 года стали серьезным уроком и суровым предупреждением для Казахстана и позволили позитивно переосмыслить и актуализировать общенациональные, гражданские ценности *согласия* и *единства*, *законности* и *порядка*, *мира* и *стабильности*.

Все выше названные ценности, сформулированные в 2022–2024 годах, были однозначно подтверждены в марте 2025 года на IV Национальном курултае в Бурабае. Как указал Глава государства, «мы всегда исходили из необходимости баланса исторических, традиционных и современных ценностей» (Выступление Главы). Именно с этой целью принято решение разработать системную Концепцию внутренней политики и программу воспитания молодого поколения «Адал азамат».

Глобально-региональная ситуация (конфликтность, многополярность)

Аналогичная аксиологическая тенденция (но уже не только на мезо-, но и на макроуровне) вытекает из резкого обострения конфликтности в современном мире.

Как известно, последние годы стали временем ряда масштабных вооруженных и санкционных конфликтов, имеющих не только локальное, но и глобально-региональное измерение. В частности, это вооруженные конфликты в Восточной Европе (в Украине) и на Ближнем Востоке. Также сохраняется конфликтный потенциал вокруг Тайваня, таящий в себе угрозу противостояния КНР и США, вокруг Ирана, а также на Корейском полуострове, между Пакистаном и Индией и в Афганистане.

Угроза для человечества заключается в том, что усугубляющееся глобальное противостояние, вытекающее из этих реальных и потенциальных конфликтов, в итоге может поставить мир на грань мировой войны с применением ядерного оружия. Однако такая негативная перспектива не может устроить здравомыслящее человечество. А значит, необходим выход из тупика, поиск глобальных компромиссов и мирного урегулирования конфликтов. Именно такую конструктивную линию в международных делах проводит Республика Казахстан.

По существу, человечеству необходима реальная многополярность на базе Устава ООН, а не одностороннее доминирование той или иной глобальной силы. И подтверждением этого является нынешнее укрепление таких международных структур как ШОС, БРИКС, СВМДА, ЕАЭС.

Глобально-региональные конфликты влияют не только на политику, но и на аксиологические процессы в обществе. Опасность заключается в вероятности раскручивания спирали ментального радикализма, нездоровой пропаганды, генерирования образа врага, что может иметь долгосрочные негативные последствия для общественных настроений, ставит под угрозу внутреннюю и внешнюю стабильность. Исследователи отмечают, что военные конфликты имеют негативные последствия и для стран, напрямую не участвующих в них. В современной ситуации «дестабилизацию, а также распространение конфликта несут социальные сети», в которых распространяются фейковые новости, разжигается рознь между гражданами и т.д. В частности, вооруженный конфликт в Украине сопровождается информационной войной, а «стремление каждого из участников привлечь к себе как можно больше сторонников, повлекло за собой раскол внутри групп людей» (Бакирланова, 2023: 32-33).

Очевидно, что текущее глобально-региональное конфликтное обострение выдвигает для здравомыслящего большинства на первый план ценности *мира, стабильности, реального суверенитета, устойчивости государства, равной безопасности, взаимной выгоды*. И понимание важности этих ценностей проявляется в различных странах, сопредельных конфликтующим сторонам – Турции, Венгрии, Словакии, Грузии, Беларуси, Казахстане и др. Наконец, на фоне современных глобально-региональных кризисных процессов актуализируются цивилизационные ценности (Балакирева, 2023). Происходит определенный сдвиг от глобальных к цивилизационным, социокультурным ценностям.

4. Результаты исследования

Современная востребованность, с одной стороны, *ценностей мира, внешней и внутренней стабильности и безопасности,* и, с другой стороны, *ценностей национальной культуры, цивилизационной многополярности и взаимообогащения культур* может стать балансом для подвижного в кризисную эпоху национально-государственного аксиологического мезоуровня. Следует признать, что общая аксиологическая ситуация весьма сложна. Однако, тем самым, будет несколько уравновешено и смягчено влияние современных, «горячих» факторов на эволюцию аксиологической сферы в Казахстане.

Ценностные трансформации последних десятилетий подтверждают, что обобщающим фактором, повлиявшим на трансформацию всей аксиологической системы общества, являлся мировой процесс глобальной взаимосвязи и унификации – глобализация.

Глобальная модель общественного устройства провозглашала приоритет индивидуума, свободы и материального благосостояния. При этом сугубо экономическая ориентация человека сопровождалась утратой духовно-нравственных идеалов, исторически унаследованных от традиционных обществ. В результате произошла подмена традиционных этнокультурных ценностей новыми установками глобального мира. Ценности высшего духовного порядка перестают быть общезначимыми, а приходящие на их место ценности глобализации стремятся выступить в роли мировоззренческих универсалий, на которых может базироваться национальное сообщество.

На современном этапе влияния глобализационных процессов можно говорить о неконструктивной и негативной трансформации ценностных идеалов. Результаты исследований, проведенных в разных странах СНГ, свидетельствуют о том, что восприятие таких ценностей высшего порядка, как *труд, патриотизм, семья, доброта, справедливость, долг, коллективизм* и др. находится во взаимообратном динамичном взаимодействии с глобализацией и претерпевает существенные изменения. Так, социологический опрос, проведенный среди московского студенчества в начале 2010-х годов, показал, что патриотизм в современную эпоху «теряет смысл» (Троцук, 2012: 178). Армянские исследователи констатируют разрушение национальных семейных устоев и девальвацию традиционных семейных ценностей (Петросян, Аревшатян, 2019). О трансформации духовно-нравственных ценностей в эпоху глобализации говорят ученые Кыргызстана (Исаева, 2023). Отечественные исследователи определяют глобализационные источники влияния на духовные ценности казахской культуры (Абдуллина, Абишева, 2018) и утверждают благотворное влияние национального исторического знания на формирование духовных ценностей (Айдарбеков, 2020).

На современном этапе некоторые исследователи констатируют сохранность духовно-нравственного ядра традиционной аксиологической системы (Кожевникова и др., 2019). Однако, на наш взгляд, стремительные глобализационно-информационные

изменения XXI века сегодня все явственнее обозначают как конструктивные, так и деструктивные векторы трансформации социокультурных ценностных приоритетов. Такие современные ценностные установки, как *свобода личности, индивидуализм, материальное благосостояние, консюмеризм, минимализм, свобода гендерной идентичности, трансгуманизм* и пр., транслируемые информационными ресурсами и внедряемые в наше общество, выступают неосязаемым, но действенным способом формирования сознания современного человека, трансформируя его аксиологическую систему. Вся национальная система ценностных установок и приоритетов, формируемая опытом и знаниями нации на протяжении столетий истории может быть дестабилизирована явным и имманентным влиянием ценностных установок глобализма, распространяемых в последние 20-30 лет.

В современной науке существует большое количество классификаций ценностей. Однако, по мнению В.В. Дементьева, не разработана система общих и частных теоретических положений коммуникативных ценностей (Деменьев, 2018: 4). А проблема коммуникативных ценностей представляет собой один из лучших ключей к пониманию национальной культуры. Моделирование ценностей как высших ориентиров поведения направлено на объяснение мотивации этих ценностей, на выявление особенностей комбинаторики ценностей , на обнаружение динамики таких ориентиров поведения и на определение их способов выражения (Карасик, 2012: 7). Несомненно, у каждого человека есть свои приоритеты в определении ценностей, что обусловлено как разными возрастными периодами, так и разными ситуации и принадлежностью к разным этносам и социальным группам. А выявление причин разного отношения к тому или иному явлению приводит к признанию наличия в обществе разных групповых оценочных картин мира и «разных типов субъектного оценочного позиционирования» (Карасик, 2012:24) представляет огромный интерес для лингвокультурологов.

5. Заключение

На формирование и трансформацию ценностных ориентиров современного мира, в том числе в Казахстане, оказывает влияние целый ряд социокультурных, цивилизационных факторов макро-, мезо- и микроуровней, где соприкасаются глобальные, национальные и индивидуальные явления. Данные факторы могут быть как ближайшими, злободневными, так и отдаленными по времени, но «долгоиграющими». В содержательном плане эти факторы также многообразны – культурные, политические, экономические, информационные и др. Только их совокупная интерпретация позволяет выявить действительные предпосылки и пружины трансформации национальной аксиологической сферы, принять меры к ее стабилизации. Наблюдаемое в настоящий момент некоторое отступление трендов глобализма в мире, следует максимально использовать для конструктивной корректировки национально-государственной аксиологической концепции.

Ценности общества находят свое выражение не только в идеологических концептах и социальных практиках, но и в языке как основном медиаторе культурных

смыслов. Лингвистика, в частности лингвокультурология и аксиологическая лингвистика, позволяет исследовать, каким образом ценностные приоритеты фиксируются в языковой картине мира, трансформируются под влиянием социальных изменений и отражаются в речевых практиках. Лексика, фразеология, дискурсивные стратегии и коммуникативные нормы становятся своеобразными индикаторами динамики ценностей, позволяя выявить как устойчивые традиционные элементы, так и новые ценностные ориентиры, формирующиеся в современном обществе. Такой подход открывает возможности для более глубокого понимания механизмов изменения ценностной системы и их влияния на межличностную и межкультурную коммуникацию.

Литература:

1. Абдуллина Н., Абишева А. Трансформация духовных ценностей казахской культуры: от традиции к современности // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – 2018. – № 4 (66). – С. 68–77.

2. Айдарбеков З.С. Эпоха Независимости и система ценностей в воспитании казахстанской молодежи: новый взгляд на развитие образования // Известия. Серия: Международные отношения и регионоведение. – 2020. – № 4 (42). – С. 105–113. DOI 10.48371/ISMO.2020.42.4.012

3. Астапенко П.Н. Искусственный интеллект и ценности общества: воздействие и формирование правовых нормативов // История государства и права. – 2024. – № 1. – С. 44–49. DOI: 10.18572/1812-3805-2024-1-44-49

4. Бакирланова А.Н. Влияние конфликтов в мировой политике на ценности современного общества // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология. – 2023. – № 1. – С. 29–36.

5. Балакирева С.Ю. Цивилизационный фактор ценностного кризиса современной культуры. Дисс ... канд. филос. наук. – Барнаул, 2023. – 170 с. – Режим доступа: https://www.asu.ru/files/documents/00027424.pdf

6. Бао Шифэнь. Сравнение реформ в России и Китае // Китайские политологи о характере и результатах перестройки в России в «эпоху Ельцина». Экспресс-информация Института Дальнего Востока РАН. – 2000. – № 4. – С. 15–19.

7. Барышков В.П. Аксиология: Учебное пособие. – Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. – 65 с.

8. Бродовская Е.В. Трансформация ценностных ориентаций как фактор демократического транзита в странах посткоммунистического пространства: опыт теоретического осмысления // Вестник РУДН. Сер. Политология. – 2010. – № 3. – С. 83–93.

9. Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на четвертом заседании Национального курултая. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359?clckid=9c4e1ea3 (дата обращения: 30.03.2025).

10. Гаврилюк В.В., Трикоз Н.А. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 95–105.

11. Глава государства провел третье заседание Национального курултая. 15 марта 2024 года. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841?clckid=74ab7c41 (дата обращения: 30.03.2025).

12. Дементьев В.В. Коммуникативные ценности в сопоставительном изучении культур // Лингвокультурные ценности в сопоставительном аспекте: коллективная монография/науч. Рук. В.И. Карасик, Н.А. Красавский. Волгоград:ПринТерра-Дизайн, 2018. – С. 4-14.

13. Жаркынбекова Ш. К., Селиверстова Ж. Б. Лингвистические подходы к изучению социокультурных ценностей в условиях современных вызовов (аналитический обзор) // Язык и литература: теория и практика. – 2025. – Т. 4. – № 1. – С. 26–48. DOI: 10.52301/2957-5567-2025-4-1-26-48

14. Исаева А.М. Трансформация духовно-нравственных ценностей в условиях глобализации: философский анализ // Известия НАН КР. – 2023. – № 5. – С. 186–193.

15. Карасик В.И.Языковая матрица культуры. Волгоград: Парадигма, 2012. – 448 с.

16. Каримов К. С. Основные проблемы искусственного интеллекта в науке // Постсоветский материк. – 2022. – № 4 (36). – С. 59–66. DOI: 10.48137/23116412_2022_4_59 УДК: 004.8

17. Кожевникова Л. В., Старовойтова И. Е., Яценко О. Ю. Трансформация духовно-нравственных ценностей молодежи в контексте глобализации // Вестник университета. – 2019. – № 7. – С. 164–169.

18. Количество киберпреступлений в Казахстане выросло в 10 раз/ – Режим доступа: https://clck.ru/3K3ErV (дата обращения: 30.03.2025).

19. Концепция развития искусственного интеллекта на 2024–2029 гг., утвержденная Постановлением Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 года № 592. – Режим доступа: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592 (дата обращения: 30.03.2025)

20. Кудрявцев В.Б., Козлов В.Н., Рыжов А.П., Мазуренко И.Л., Боков Г.В., Петюшко А.А. Искусственный интеллект: проблемы и перспективы // Интеллектуальные системы. Теория и приложения. – 2020. – № 4 (24). – С. 33–46.

21. Лазар М.Г. Цифровизация общества, ее последствия и контроль над населением // Проблемы деятельности ученого и научных коллективов. – 2018. – № 4 (34). – С. 170–181.

22. Мангейм К. Избранное. Диагноз нашего времени. – М.: Изд-во «РАО Говорящая книга», 2010. – 744 с.

23. Митина О.В., Первичко Е.И., Чижова А.Р., Конюховская Ю.Е. Структура ценностей при пандемии COVID-19 // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2023. – Т. 20. – № 4. – С. 773–795.

24. Мясникова Л.А. Трансформация ценностей российского человека от советского к постсоветскому // Ярославский педагогический вестник. – 2016. – № 6. – С. 403–407.

25. Новости Министерства труда и социальной защиты населения РК. 27 декабря 2024 года. – Режим доступа: https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/910441?lang=ru&clckid=40560351 (дата обращения: 30.03.2025).

26. От блогеров – к инфлюенсерам: исследование ВЦИОМ и Платформы. – Режим доступа: https://pltf.ru/2020/09/24/ot-blogerov-k-infljuenseram-issledovanie-vciom-i-platformy/ (дата обращения: 30.03.2025)

27. Петросян А.С., Аревшатян А.М. Трансформация традиционных семейно-брачных ценностей в эпоху глобализации: социологический анализ (на примере армянской семьи) // Научная мысль. – 2019. – Т. 7. – № 1 (31). – С. 95–104.

28. Президент принял участие в открытии мемориала «Тағзым». 23 декабря 2022 года. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/prezident-prinyal-uchastie-v-otkrytii-memoriala-tagzym-23113559?clckid=659a14b6 (дата обращения: 30.03.2025).

29. Примитивизм в эпоху искусственного интеллекта: борьба с технологиями или бегство в прошлое? 16 мая 2023 года. – Режим доступа: https://andreytretyakov.ru/publications/primitivizm-v-epokhu-iskusstvennogo-intellekta/?clckid=502003e4 (дата обращения: 30.03.2025).

30. Раренко А.А. Трансформация ценностей в период пандемии COVID-19 (Обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология. – 2022. – № 3. – С. 119–129. DOI: 10.31249/rsoc/2022.03.08

31. Результаты экспертного доклада «Қаңтар-2022: хроника неудавшейся попытки госпереворота». – Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/analiz-yanvarskih-sobitiy-2022-goda-predstavili-eksperti-c0b22d?clckid=8cb1cb19 (дата обращения: 30.03.2025).

32. Россия и Китай: изменения в социальной структуре общества / Отв. ред.: М. К. Горшков, Ли Пэйлинь, З.Т. Голенкова. – М.: Новый хронограф, 2012. – 512 с.

33. Сурина И.А. Ценности. Ценностные приоритеты. Ценностное пространство. – М.: Институт молодежи, 1999. – 183 с.

34. Троцук И.В. Ценностные приоритеты российской студенческой молодежи // Система ценностей современного общества. – 2012. – № 24. – С. 174–179.

35. Ущерб от интернет-мошенничества в Казахстане вырос почти втрое. – Режим доступа: https://ranking.kz/digest/regions-digest/uscherb-ot-internet-moshennichestva-v-kazahstane-vyros-pochti-vtroe.html?clckid=398d468e (дата обращения: 30.03.2025).

36. Ценности казахстанского общества в социологическом измерении. – Алматы: Издательство «Deluxe Printery», 2020. – 143 с.

37. Bojanowska A., Kaczmarek Ł.D., Koscielniak M., Urbańska B. (2021) Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland // PLoS ONE. Vol. 16. № 9. P. e0255491. DOI: 10.1371/journal.pone.0255491

38. Brundage M., Avin S. et al. The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation. URL: https://maliciousaireport.com (дата обращения 30.03.2025).

39. Fjeld J., Achten N., Hilligoss H., Nagy A.C., Srikumar M. (2020) Principled artificial intelligence: mapping consensus in ethical and rights-based approaches to principles for AI // Berkman Klein Center Research Publication, no. 1, pp. 1–71.

40. Sutrop M. (2020) Challenges of Aligning Artificial Intelligence with Human Values // Acta Baltica historiae et philosophiae scientiarum. Tallinn, vol. 8, no. 2, pp. 54–72.

References:

1. Abdullina N., Abisheva A. (2018) Transformacija duhovnyh cennostej kazahskoj kul'tury: ot tradicii k sovremennosti [Transformation of spiritual values of Kazakh culture: from tradition to modernity]. *Vestnik KazNU. Series of philosophy, culture and politics*, no. 4 (66), pp. 68–77. (In Russ.)

2. Ajdarbekov Z.S. (2020) Jepoha Nezavisimosti i sistema cennostej v vospitanii kazahstanskoj molodezhi: novyj vzgljad na razvitie obrazovanija [Independency and the system of values in the education of Kazakh youth: a new look at the development of education]. *News. Series: International Relations and Regional Studies,* no. 4 (42), pp. 105–113. DOI 10.48371/ISMO.2020.42.4.012 (In Russ.)

3. Astapenko P. N. (2024) Iskusstvennyj intellekt i cennosti obshhestva: vozdejstvie i formirovanie pravovyh normativov [Artificial intelligence and social values: the evolution and formation of legal norms]. *History of government and law*, no. 1, pp. 44–49. DOI: 10.18572/1812-3805-2024-1-44-49 (In Russ.)

4. Bakirlanova A. N. (2023) Vlijanie konfliktov v mirovoj politike na cennosti sovremennogo obshhestva [The influence of conflicts in world politics on the values of modern society]. *Bulletin of the Eurasian National University named after L.N. Gumilev. Series on Political Sciences. Regionovedenie. Vostokovedenie. Tjurkologija*, no. 1, pp. 29–36. (In Russ.)

5. Balakireva S. Ju. (2023) Civilizacionnyj faktor cennostnogo krizisa sovremennoj kul'tury [Civilization factor of the value crisis of modern culture]. Diss ... cand. philos. nauk. Barnaul, 170 p. Available at: https://www.asu.ru/files/documents/00027424.pdf (In Russ.)

6. Bao Shifjen'. (2000) Sravnenie reform v Rossii i Kitae [Comparison of reform in Russia and China]. *Chinese political studies on the characteristics and results of perestrojki in Russia against the backdrop of Elektra. Press releases of the Far Eastern Institute of the Russian Academy of Sciences*, no. 4, pp. 15–19. (In Russ.)

7. Baryshkov V. P. (2009) Aksiologija: Uchebnoe posobie [Aksiologija: Uchebnoe posobie]. Saratov: Izdatel'skij centr «Nauka», 65 p. (In Russ.)

8. Bojanowska A., Kaczmarek Ł. D., Koscielniak M., Urbańska B. (2021) Changes in values and well-being amidst the COVID-19 pandemic in Poland. *PLoS ONE*, vol. 16, no 9, p. e0255491. DOI: 10.1371/journal.pone.0255491

9. Brodovskaja E.V. (2010) Transformacija cennostnyh orientacij kak faktor demokraticheskogo tranzita v stranah postkommunisticheskogo prostranstva: opyt teoreticheskogo osmyslenija [Transformation of value orientations as a factor of democratic transition in post-communist countries: an attempt at theoretical understanding]. *Vestnik RUDN. Ser. Politologija*, no. 3, pp. 83–93. (In Russ.)

10. Brundage M., Avin S. et al. The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation. URL: https://maliciousaireport.com (дата обращения 30.03.2025).

11. Cennosti kazahstanskogo obshhestva v sociologicheskom izmerenii (2020) [Values of Kazakhstani society in sociological dimension]. Almaty: Izdatel'stvo «Deluxe Printery», 143 p. (In Russ)

12. Dement'ev V.V. (2018) Kommunikativnye cennosti v sopostavitel'nom izuchenii kul'tur [Communicative values in the comparative study of cultures]. In: Lingvokul'turnye cennosti v sopostavitel'nom aspekte:

kollektivnaja monografija [Linguocultural values in a comparative aspect: collective monograph], ed. by V. I. Karasik, N. A. Krasavskij. Volgograd: Printerra-Dizajn, pp. 4–14. (In Russ)

13. Fjeld J., Achten N., Hilligoss H., Nagy A.C., Srikumar M. (2020) Principled artificial intelligence: mapping consensus in ethical and rights-based approaches to principles for AI. *Berkman Klein Center Research Publication*, no. 1, pp. 1–71.

14. Gavriljuk V.V. Trikoz N.A. (2002) Dinamika cennostnyh orientacij v period social'noj transformacii (pokolennyj podhod) [Dynamics of value orientations during social transformation (generational approach)]. *Sociologicheskie issledovanija*, no. 1, pp. 95–105. (In Russ.)

15. Glava gosudarstva provel tret'e zasedanie Nacional'nogo kurultaja. 15 marta 2024 goda [Glava gosudarstva proved the third meeting of the National Kurultaja. March 15, 2024]. URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-trete-zasedanie-nacionalnogo-kurultaya-1525841?clckid=74ab7c41 (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

16. Isaeva A.M. (2023) Transformacija duhovno-nravstvennyh cennostej v uslovijah globalizacii: filosofskij analiz [Transformation of spiritual and moral values in the sphere of globalization: a philosophical analysis]. *Izvestija NAN KR*, no. 5, pp. 186–193. (In Russ.)

17. Karasik V.I. (2012) Jazykovaja matrica kul'tury [Linguistic matrix of culture]. Volgograd: Paradigma, 448 p. (In Russ.)

18. Karimov K.S. (2022) Osnovnye problemy iskusstvennogo intellekta v nauke [Fundamental problems of intellectual property in science]. *Postsovetskij materik*, no. 4 (36), pp. 59–66. DOI: 10.48137/23116412_2022_4_59 UDK: 004.8 (In Russ.)

19. Kolichestvo kiberprestuplenij v Kazahstane vyroslo v 10 raz [The number of cybercrimes in Kazakhstan has increased by 10 times]. URL: https://clck.ru/3K3ErV (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

20. Koncepcija razvitija iskusstvennogo intellekta na 2024–2029 gg., utverzhdennaja Postanovleniem Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 24 ijulja 2024 goda [Concept of development of sophisticated intelligence for 2024–2029, approved by the Government of the Republic of Kazakhstan on January 24, 2024]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592 (data obrashhenija: 30.03.2025) (In Russ.)

21. Kozhevnikova L.V., Starovojtova I.E., Jacenko O.Ju. (2019) Transformacija duhovno-nravstvennyh cennostej molodezhi v kontekste globalizacii [Transformation of spiritual and moral values of youth in the context of globalization]. *Vestnik universiteta*, no. 7, pp. 164–169. (In Russ.)

22. Kudrjavcev V.B., Kozlov V.N., Ryzhov A.P., Mazurenko I.L., Bokov G.V., Petjushko A.A. (2020) Iskusstvennyj intellekt: problemy i perspektivy [Artificial intelligence: problems and prospects]. *Intellektual'nye sistemy. Teorija i prilozhenija*, no. 4 (24), pp. 33–46. (In Russ.)

23. Lazar M.G. (2018) Cifrovizacija obshhestva, ee posledstvija i kontrol' nad naseleniem [Digitalization of society, its consequences and control over population]. *Problemy dejatel'nosti uchenogo i nauchnyh kollektivov*, no 4 (34), pp. 170–181. (In Russ.)

24. Mangejm K. (2010) Izbrannoe. Diagnoz nashego vremeni [Selected. Diagnosing our time]. Moscow: Izd-vo «RAO Govorjashhaja kniga», 744 p. (In Russ.)

25. Mitina O. V., Pervichko E. I., Chizhova A. R., Konjuhovskaja Ju. E. (2023) Struktura cennostej pri pandemii COVID-19. [Struktura valunostej pri pandemii COVID-19] *Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki*, vol. 20, no 4, pp. 773–795. (In Russ)

26. Mjasnikova L.A. (2016) Transformacija cennostej rossijskogo cheloveka ot sovetskogo k postsovetskomu. [Transformation of the values of the Russian person from Soviet to Post-Soviet]. *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik*, no. 6, pp. 403–407. (In Russ.)

27. Novosti Ministerstva truda i social'noj zashhity naselenija RK. 27 dekabrja 2024 goda [Novosti Ministerstva truda i social'noj zashhity naselenija RK. 27 dekabrja 2024 goda]. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/910441?lang=ru&clckid=40560351 (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

28. Ot blogerov – k infljuenseram: issledovanie VCIOM i Platformy [From bloggers – to experts: research into VCIOM and Platforms]. URL: https://pltf.ru/2020/09/24/ot-blogerov-k-infljuenseram-issledovanie-vciom-i-platformy/ (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

29. Petrosjan A.S., Arevshatjan A.M. (2019) Transformacija tradicionnyh semejno-brachnyh cennostej v jepohu globalizacii: sociologicheskij analiz (na primere armjanskoj sem'i) [Transformation of traditional

family-marital values in the era of globalization: sociological analysis (based on the Armenian family)]. *Nauchnaja mysl'*, vol. 7, no. 1 (31), pp. 95–104. (In Russ)

30. Prezident prinjal uchastie v otkrytii memoriala «Tarzym». 23 dekabrja 2022 goda [The President took part in the opening of the "Tarzym" memorial. December 23, 2022]. URL: https://www.akorda.kz/ru/prezident-prinyal-uchastie-v-otkrytii-memoriala-tagzym-23113559?clckid=659a14b6 (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

31. Primitivizm v jepohu iskusstvennogo intellekta: bor'ba s tehnologijami ili begstvo v proshloe? 16 мая 2023 года. [Primitivism in the future of artistic intelligence: fighting technology or fleeing the past? May 16, 2023]. URL: https://andreytretyakov.ru/publications/primitivizm-v-epokhu-iskusstvennogo-intellekta/?clckid=502003e4 (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

32. Rarenko A.A. (2022) Transformacija cennostej v period pandemii COVID-19 (Obzor) [Transformation of values during the COVID-19 pandemic (Review)]. *Social'nye i gumanitarnye nauki. Otechestvennaja i zarubezhnaja literatura. Ser. 11. Sociologija*, no. 3, pp. 119–129. DOI: 10.31249/rsoc/2022.03.08 (In Russ.)

33. Rezul'taty jekspertnogo doklada «Қаңtar-2022: hronika neudavshejsja popytki gosperevorota» [Results of the annual report "Қаңtar-2022: Chronicle of the Unsuccessful Population of State Turnaround"]. URL: https://www.inform.kz/ru/analiz-yanvarskih-sobitiy-2022-goda-predstavili-eksperti-c0b22d?clckid=8cb1cb19 (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

34. Rossija i Kitaj: izmenenija v social'noj strukture obshhestva (2012) [Russia and China: Changes in the Social Structure of Society]. / Otv. red.: M. K. Gorshkov, Li Pjejlin', Z. T. Golenkova. Moscow: Novyj hronograf, 512 p. (In Russ.)

35. Surina I. A. (1999) Cennosti. Cennostnye prioritety. Cennostnoe prostranstvo [Values. Value priorities. Value space]. Moscow: Institut molodezhi, 183 p. (In Russ.)

36. Sutrop M. (2020) Challenges of Aligning Artificial Intelligence with Human Values. *Acta Baltica historiae et philosophiae scientiarum*. Tallinn, vol. 8, no. 2, pp. 54–72.

37. Trocuk I. V. (2012) Cennostnye prioritety rossijskoj studencheskoj molodezhi [Value priorities of Russian student youth]. *Sistema cennostej sovremennogo obshhestva*, no. 24, pp. 174–179. (In Russ.)

38. Ushherb ot internet-moshennichestva v Kazahstane vyros pochti vtroe [Use of internet-moshennichestva in Kazakhstan has increased almost threefol]. URL: https://ranking.kz/digest/regions-digest/uscherb-ot-internet-moshennichestva-v-kazahstane-vyros-pochti-vtroe.html?clckid=398d468e (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

39. Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na chetvertom zasedanii Nacional'nogo kurultaja [Meeting of the Head of the State Kasym-Zhomart Tokayev at the Fourth Session of the National Kurultaja]. URL: https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359?clckid=9c4e1ea3 (data obrashhenija: 30.03.2025). (In Russ.)

40. Zharkynbekova Sh.K., Seliverstova Zh.B. (2025) Lingvisticheskie podhody k izucheniju sociokul'turnyh cennostej v uslovijah sovremennyh vyzovov (analiticheskij obzor) [Lingvistic approaches to studying sociocultural values in modern language challenges (analytical review)]. *Jazyk i literatura: teorija i praktika*, vol. 4, no. 1, pp. 26–48. DOI: 10.52301/2957-5567-2025-4-1-26-48 (In Russ.)

ҒТАМР 17.71.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-09

Д.А. Қонаев[1*], Ш.М. Әмірбаева[2], Э.А. Мейірбекова[3]
[1,2,3]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]diar.kunayev@gmail.com, [2]samirbaeva@gmail.com, [3]meyrbekova.elmira@mail.ru
ORCID: [1]0000-0003-0355-5514, [2]0000-0002-3168-6020, [3]0009-0001-6507-4524

М.ӘУЕЗОВТІҢ МАНАСТАНУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мақала Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосын зерттеудегі ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін пайымдауға арналған. Тақырыпты таңдаудың негізі – Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосына қатысты теориялық тұжырымдары мен ғылыми әдіс-тәсілдерінің әлі күнге дейін толыққанды талданбауы және оның еңбектерінің (оның ішінде 50 томдыққа енген бес нұсқаның ішінде 1944 жылғы нұсқасы) шектеулі таралымының зерттеушілер үшін қолжетімсіз болып келуі. Зерттеу мақсаты Әуезовтің поэтика, сюжет-композиция, жанр-стиль, ритм-ұйқас, бейнелеу құралдары, сондай-ақ манасшы перформансы туралы тұғырларын жүйелеу, эпосты түркі дүниесінің ортақ мұрасы ретінде дәлелдеуімен сабақтастыра көрсету. Ғылыми және практикалық мәні зерттеу Әуезов мектебінің пәнаралық көкжиегін (мәтін–орындау бірлігі) айқындайды; эпикалық мұраларды талдауға арналған үлгі ұсынады. Қолданылған әдістер тарихи-филологиялық, мәтінтанулық, типологиялық, психологиялық, этнолингвистикалық және поэтикалық талдау; материал ретінде 1944 ж. нұсқа мен «Манас – қырғыздың халық қаһармандық поэмасы» еңбегі алынды. Негізгі нәтиже мен қорытындылары «Казат» жорықтары, «аш» ас беруі, үйлену желісі тәрізді тақырыптық блоктардың функциясы; топоним-этнонимдер мен зооморфтық образдардың (Аққұлы, Ақ-Шұмқар, Желмая, Құмайық) поэтикадағы рөлі; аллитерация, ассонанс, параллелизм, «желдірме» ырғағы және синкретті перформанс анықталды. Эпостың хронологиялық шегі (б.з. 840 ж. дейін), «Шахнаме» дәстүрімен типологиялық сабақтастық, канондық мәтін қағидаттары мен эпосты саяси қысымнан қорғаудағы азаматтық ұстаным тұжырымдалды. Құндылығы мен практикалық маңызы – мәтін–перформанс интеграциясына негізделген әдістемелік каркас әдебиеттану, фольклортану, текстология және орындаушылық зерттеулерді тоғыстырып, эпикалық мәтіндермен жұмыс істеудің қолданбалы үлгісін береді.

Алғыс: ҚР ҒжЖБМ Ғылым комитеті қаржыландырған AP23488634 «Түркі мәдениетіндегі М.О. Әуезов әлемі» жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: Манас, Мұхтар Әуезов, эпос, фольклортану, поэтика, түркі әдебиеті, манастану.

D.A. Kunayev[1*], Sh. M. Amirbayeva[2], E.A. Meyrbekova[3]
[1,2,3]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]diar.kunayev@gmail.com, [2]samirbaeva@gmail.com, [3]meyrbekova.elmira@mail.ru
ORCID: [1]0000-0003-0355-5514, 20000-0002-3168-6020, 30009-0001-6507-4524

M.AUEZOV'S RESEARCH METHODS IN MANAS STUDIES

Abstract. The article provides an in-depth analysis of Mukhtar Auezov's research methods and approaches in the study of the epic *Manas*. The rationale for choosing this topic lies in the fact that Mukhtar Auezov's theoretical concepts and research methods regarding the epic *Manas* have not yet been comprehensively analyzed, while his works (in particular, the 1944 version, one of the five variants included in the fifty-volume collection) have remained largely inaccessible to researchers due to their limited circulation. The aim of the study is to systematize Auezov's views on poetics, plot-compositional structure, genre and style, rhythm and rhyme,

imagery, as well as the performance of the *manaschi*, presenting them in connection with his interpretation of the epic as a shared cultural heritage of the Turkic world. The scholarly and practical significance of the research lies in delineating the interdisciplinary horizons of the Auezov school (the unity of text and performance) and in offering a model for analyzing epic traditions. The applied methods include historical-philological, textual, typological, psychological, ethnolinguistic, and poetic analysis. The primary materials are the 1944 version and Auezov's work *Manas – The Kyrgyz Folk Heroic Poem*. Key findings and conclusions: identification of the functions of thematic blocks (such as the "kazat" campaigns, the "ash" memorial feast, and the marriage plot); exploration of the role of toponyms, ethnonyms, and zoomorphic images (Akkula, Ak-Shumkar, Zhelmaya, Kumaiyk) in the poetics; recognition of the significance of alliteration, assonance, parallelism, the "zheldirme" rhythm, and syncretic performance. The research also establishes the chronological framework of the epic (up to 840 CE), its typological continuity with the *Shahnameh* tradition, the principles of canonical textuality, and Auezov's civic stance in defending the epic against political pressure. The value and practical significance of the study lie in its methodological framework based on text–performance integration, which unites literary studies, folklore, textual criticism, and performance studies, offering an applied model for working with epic texts.

Acknowledgments: The article was written within the framework of the project AR23488634 "The World of M.O. Auezov in Turkic Culture", funded by the Science Committee of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Manas, Mukhtar Auezov, epic tradition, folklore studies, poetics, Turkic literary heritage, Manas scholarship.

Д.А. Кунаев[1*], Ш.М. Амирбаева[2], Э.А. Мейрбекова[3]

[1,2,3]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]diar.kunayev@gmail.com, [2]samirbaeva@gmail.com, [3]meyrbekova.elmira@mail.ru

ORCID: [1]0000-0003-0355-5514, 20000-0002-3168-6020, 30009-0001-6507-4524

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ МЕТОДЫ М.АУЭЗОВА В МАНАСОВЕДЕНИИ

Аннотация. Статья углублённо рассматривает научно-исследовательские методы и приёмы Мухтара Ауэзова в изучении эпоса «Манас». Основанием для выбора темы является то, что теоретические положения и научные методы Мухтара Ауэзова, связанные с эпосом «Манас», до настоящего времени не были всесторонне проанализированы, а его труды (в частности, версия 1944 года, вошедшая в пять вариантов пятидесятитомного собрания) оставались малодоступными для исследователей из-за ограниченного тиража. Цель исследования – систематизировать воззрения Ауэзова на поэтику, сюжетно-композиционную структуру, жанрово-стилевые особенности, ритмику и рифмовку, изобразительные средства, а также на специфику исполнения манасчи, сопоставив их с его аргументацией эпоса как общетюркского культурного наследия. Научная и практическая значимость работы заключается в определении междисциплинарных горизонтов ауэзовской школы (единство текста и исполнения), а также в предложении модели анализа эпического наследия. Использованные методы включают историко-филологический, текстологический, типологический, психологический, этнолингвистический и поэтический анализ. В качестве материала рассмотрены версия 1944 года и труд «Манас – киргизская народная героическая поэма». Ключевые результаты и выводы: выявлены функции тематических блоков («казат» – походы, «аш» – поминальные трапезы, брачная линия), роль топонимов, этнонимов и зооморфных образов (Аккула, Ак-Шумкар, Желмая, Кумайык) в поэтике; определено значение аллитерации, ассонанса, параллелизма, ритма «желдирме» и синкретического перформанса. Сформулированы хронологические рамки эпоса (до 840 г. н.э.), типологическая связь с традицией «Шахнаме», принципы канонического текста и гражданская позиция Ауэзова по защите эпоса от политического давления. Ценность и практическая значимость заключаются в том, что методологический каркас, основанный на интеграции текста и исполнения, объединяет

литературоведение, фольклористику, текстологию и исследование исполнительских практик, предлагая прикладную модель работы с эпическими текстами.

Благодарности: Статья написано в рамках проекта AR23488634 «Мир М.О. Ауэзова в тюркской культу ре», финансируемого Комитетом науки Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан.

Ключевые слова: «Манас», Мухтар Ауэзов, эпос, фольклористика, поэтика, тюркская литература, манасоведение.

1. Кіріспе

Мұхтартану саласындағы әлі тереңдей зерттеле қоймаған тақырыптың бірі Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы түркі тектес халықтар әдебиеті мен жазушы іргесін қалаған қырғыз әдебиетіндегі манастану саласы. Ұлттық әдебиет тану ғылымындағы тың тақырып – М.Әуезовтің «Манас» эпосын зерттеудегі теориялық талдау тәсілдері, мәтінді танып-түсіну принциптері, ғылыми негізге, әдебиеттану методологиясының бүгінгі деңгейіне сәйкес келетініне назар аудару. Көрнекті ғалымның әдебиеттану ғылымындағы орасан зор еңбектерінің ішіндегі ең іргелі әрі жүйелі жүргізілген жұмыстың бірі – манастану саласы десек артық айтқандық емес. Қазақ және қырғыз, тіпті түркі әдебиетіндегі бірнеше арна бойынша жазған зерттеулері әлі күнге дейін өз ізденушілерін күткен күрделі мәселе. Әсіресе, «Манас» эпосына қатысты зерттеулері әр кездері аталып, жырдың тарихы мен саясаттың солақай қысымынан арашалап алған ерліктері жөнінде одақтық деңгейдегі мінбелерден мерейтойлар кезінде жалпылама айтылып келгенімен Мұхтар Әуезовтің осы жырды тану мен танытудағы теориялық тұжырымдары, бағалаудағы ғылыми әдіс-тәсілдері, бұл еңбектердің құндылығы тереңдетіліп талданған емес. Оған себеп ғұлама ғалымның манастанудағы үнемі жетілдіріліп, толықтырылып, өңделіп отырған бірнеше нұсқалары бар мақалалары мен баяндамалары, зерттеу жұмыстары соңғы жылдары ғана түрлі мұрағаттардан алынып, жарияланып, шығармаларының елу томдық академиялық жинағына енуі десе болады.

Бір өкініштісі бұл басылымдардың таралымы да көңіл қуантпайды, шетел, түркі тектес халықтар әдебиетшілері мен өзіміздің де барлық ізденушілерге қол жетімді емес. Сондықтан да жазушының елу томдық академиялық толық шығармалар жинағына енген еңбектер енді ғана ғалымдардың назарын аударып, әдеби және ғылыми айналымға ене бастады. Зерттеудің негізгі мақсаты – Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосына қатысты теориялық тұжырымдары мен қолданған ғылыми әдіс-тәсілдерін жүйелеп, олардың қазіргі әдебиеттану тұрғысынан мәнін айқындау. Зерттеу нысаны ретінде ғалымның «Манас» жөніндегі еңбектері алынса, талдау пәнін ғалым қолданған поэтикалық, тарихи-салыстырмалы және мәтінтанулық әдістер кешені құрайды. Ұсынған гипотезаға сәйкес, Әуезовтің манастануда пайдаланған ғылыми-теориялық тәсілдері бүгінгі әдебиеттану мен фольклортануға әмбебап үлгі бола алады. Жұмыстың ғылыми әрі практикалық маңызы – ұлттық әдебиеттанудағы методологиялық көкжиекті кеңейтіп, эпикалық мұраларды талдаудың қолданбалы үлгісін ұсынуында.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

«Манас»-киргизская народная героическая поэма» атты ірі көлемді зерттеуі бірнеше тараушаларға бөлініп, олардың әрқайсысы жеке-жеке ғылыми теориялық мәселелерге арналған. Түркі тектес халықтардың көне әдеби мұраларының пайда болуына бірден-бір әсер еткен жоқтау жанрының эпосқа тән екендігіне назар аударған ғалым поэтика, стиль, жанрлық талдау, тарихи-салыстырмалы, типологиялық, психологиялық және этнолингвистикалық әдістерді кеңінен қолданды. Осы зерттеу барысында негізгі зерттеу сұрағы – Әуезов қолданған ғылыми-теориялық тәсілдердің қазіргі әдебиеттану мен фольклортануға үлгі бола алу мүмкіндігі. Зерттеу гипотезасы – аталған әдістердің кешенді қолданылуы эпикалық мұраларды талдауда әмбебап үлгі жасайды. Әдістердің қолданылу реті мынадай: алдымен мәтіндік деректерге тарихи-филологиялық және мәтінтанулық талдау жасалды, кейін типологиялық, поэтикалық, этнолингвистикалық және психологиялық тәсілдер арқылы жырдың құрылымдық, жанрлық, стильдік ерекшеліктері қарастырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мұхтар Әуезов шығармаларының елу томдық академиялық жинағына «Манас-киргизская народная героическая поэма» атты зерттеуінің 5 нұсқасы енген. Олардың әрқайсысы жырдың жиналуы, орындаушылардың тарихы және поэманың құрылымы туралы тың деректермен толықтырылып отырған. Әсіресе 29-томдағы 1944 жылғы нұсқаға тоқталып, осы зерттеудегі ғылыми әдіс-тәсілдері төңірегіндегі ойларымызды ортаға салмақпыз. Материалдың сандық сипаты – барлығы 5 нұсқа, оның ішінде 1944 жылғы ең көлемді нұсқасы 29-томға енген. Бұл нұсқада 400-ден астам бет қамтылып, жырдың құрылымы мен орындаушылар жайлы маңызды деректер ұсынылған. Сапалық сипаты – әр нұсқа мәтіндік, тарихи және орындаушылық деректермен толықтырылып, эпостың поэтикасы мен сюжеттік жүйесін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Жаңалығы – бұл нұсқалардың ғылыми айналымға кеш түсуі мен шектеулі таралымда болуы, сондықтан зерттеу алғаш рет оларды кешенді әдістермен қайта пайымдауға бағытталды.

3. Талқылануы

Айталық, «Сказители. Сюжет. Стиль», «Сказители эпоса», «Условия записи сагимбаевского варианта», «Краткий обзор содержания и формы поэмы», «Тема «казатов» (походов)», «Тема «аш» (поминок)», «Тема женитьба героя», «Другие самостоятельные темы», «Характеры в поэме» деген бөлімдердің тақырыбы айқындап тұрғандай мұндағы ғылыми мәселелер өте күрделі. Және зерттеу нысанына алынған концептуалды ұстанымдар, әдебиеттану ғылымының күрделі әдеби ұғымдар мен түсініктер, ғылыми теориялық, методологиялық зерттеу әдіс-тәсілдері асқан білімдарлықты, кәсіби дайындықты талап етері де даусыз. Ғалымның жырдың көркемдік әлемін бағалаудағы қолданған кешенді ғылыми әдіс-тәсілдері қырғыз халқының асыл мұрасы «Манастың» құрылымдық, стильдік ерекшеліктерін айқындауға назар аударады.

Зерттеуші эпостың тарихи оқиғаға құрылғанымен бірнеше ғасырлар бойғы жиналған халық даналығы, сөз мәйегі, сөз өнері екендігін, онда адам қиялы нәтижесінде қол жеткізілген шығармашылық, көркемдік, ұлттық құндылықтар орын алғанын алға тартады (Кунаев, 2005). Көне әдеби жәдігердегі тарихи фактіге негізделген сюжеттік желілер, мотивтер, өмірде болған кейіпкерлердің прототиптері әр кезеңдегі жыршылардың қосқан оқиғалары мен образдары арқылы ажарланып, уақыттың қатал сынынан сүрінбей өтіп бүгінгі ұрпаққа мәңгілік рухани мұра болғандығын эпостың нақты мәтіндеріне сүйене отырып айтқан ойлары арқылы айқындайды. Әр халықтың тарихи әрі әдеби ескерткіші болып табылатын эпикалық мұраны М.Әуезов бүкіл адамзатқа ортақ рухани құндылық ретінде бағалап, оның танымдық, тәрбиелік маңызына мән береді.

Эпостың мазмұндық, тақырыптық, идеялық байлығын, өлең тілінің бейнелік сипатын ашып көрсетуге ұмтылғанда поэтика, стиль мен өлең құрылысын зерттеу секілді арнайы ғылым салаларында қалыптасқан ұғым- түсініктерді, әдеби категорияларды кеңінен қолданады. Эпос поэтикасын әдебиеттану ғылымының өзінің терминдік ұғым түсініктерімен талдап, теориялық зерттеудің ғылыми әдіс-тәсілдеріне жүгінеді. Өлең сөздің теориясын, идеялық, мазмұндық, тақырыптық, жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшеліктерін тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан танып, талдайды.

1-ші бөлімде зерттеуші жырды орындаушылардың сөз өнерінен алар орнын, міндетін, «ырчи, «кошок (причета плача)», «манасшы», «жомоқшы» сынды өнерпаздардың айтушылық ерекшеліктерін анықтайды: «...Не всякий певец, носитель мелких форм устного творчества, как «Секетбай», «Куйгон» и т.п., знающий отрывки из «Манаса», может назваться манасчи. Настоящие былинные певцы, иначе жомокчу, не были исполнителями этих мелких песен», – деп әдеби ұғымдарға пәндік анықтамалар береді (Әуезов, 2007:55). Олардың халық жырларын жаттап, жеткізудегі шеберліктері мен әр жанрға бейімделетін кәсіби қабілеті жөнінде де қызғылықты байламдар жасайды.

«Сказители эпоса» деген бөлімде осы ойларды жалғастыра отырып, қырғыз әдебиетінде қалыптасқан эпосты жырлаушылардың дәстүрі мен олардың орындаушылық мектебі жөнінде ешқандай мәліметтердің сақталмағандығына сыни көзқарас білдіреді: «...Почему же не сохранилось ни одного имени древнего исполнителя эпоса? По крайней мере певец, унаследовавший традицию предшественников, мог бы со хранить кое-какие из имен, как это бывает сплошь и рядом в эпосе других народов...» (Әуезов, 2007:7). Эпостың туу, қалыптасу, даму кезеңдеріндегі орындаушылық өнер, оны ұрпаққа, халыққа жеткізушілердің жыршылық шеберліктері мен ерекшеліктері, осы орайда қалыптасатын мектеп, т.б. жөніндегі ойларын қазақ эпостарын жинаушы, таратушылардың тағдырларымен салыстыра отырып, талдау жасаған (Эпос «Манас», 1995). Қырғыз әдебиетінде мұндай дәстүрдің сақталмағанын, орындаушылардың дені «өзге бір магиялық құдіреттің күшімен ғана бұл қасиеттің дарығаны» т.б. жөніндегі пікірлерін әлем

әдебиетіндегі (мысалы «Слово о полку Игореведегі» баяндаушы Баян т.б.) ауыз әдебиеті өкілдерінің өмір мен өнер тарихындағы аңыздық мотивтермен, түс көру мен аян беру тәсілдерімен байланыстырып қарастырады. Келдібек, Балық, Найманбай, Дықамбай, Ақылбек, Сағымбай, Тыныбек сынды сол кезеңдегі жомоқшылардың есімдерін атап, олардың орындаушылық шеберліктерінің сыры: «...Размер песни определяет ее стиль. Большая форма жила долго. Нарушение традиции разоблачало непродуктивность, убожество фантазии поэта...», – деп орындаған жыр көлемдеріне орай бағаланатын стильдік ерекшеліктеріне мән береді (Әуезов, 2007:17).

М. Әуезов сынды сирек кездесетін дарынды тұлғаның теориялық ғылыми пікірлері сол отызыншы жылдар үшін өте маңызды әрі ғылыми деңгейі жоғары теориялық тұжырымдар болатын. Тіпті фольклортанушы мамандардың мұндай теориялық деңгейдегі талдаулары күні бүгінге дейін тапшы десек артық айтқандық емес. Көбінде жырдың тарихы мен нұсқаларының салыстырулары мен ондағы оқиғаларды баяндаумен шектелетін сол кезеңдегі көптеген зерттеулерден бұл еңбектің ерекшелігінің өзі осы ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдерінің кешенді әрі күрделі болып келуінде болса керек.

Манастың көлемі мен көркемдігін жетілдіру бір ғана орындаушының үлесі емес, ол ғасырлар бойы толығып, өңделіп, көркемделіп отыруына бүкіл халық өкілдері – ақындар, жыршылар, орындаушылар көп үлес қосқандығын, жырдың туу мен қалыптасуына, дамуына әсер еткен әдеби орта жөніндегі ойларын ғалым: «...В старинной поэме, изображающей в главных и неизменных основных сюжетных положениях легендарно-героические деяния богатырей полуфантастического далекого прошлого, народ чтил героику своей истории и поэтического мастерство талантливых жомокчу-певцов, вышедших из среды народной, излагающих свои мысли и чувства языком самого народа», – деген ғылыми пікірмен береді (Әуезов, 2007:23).

Орындаушылар өнерлерінің ерекшеліктерін ғалым әлем және түркі әдебиетіндегі дәстүрлер негізінде қарастырып, олардың бәрі жалғыз магия мен фантазияның ғана емес, шығармашылық процестің, үздіксіз ізденістердің жемісі екендігіне терең мән беріп, дәстүр мен жаңашылдық категориялары турасындағы теориялық ойларын ұсынады (Әуезова, 2018).

Жыршылардың орындаушылық қабілетіне, тағдырына түрткі болатын түс көру элементтерінің сөз өнерінде қалай өрнектеліп, бейнеленетіндігіне зерттеуші психолог суреткер ретінде зер салып, тәнтілікпен талдайды. Түс көру фольклорлық мұрада өмірдегідей табиғи құбылыс ретінде қолданылғанымен шығармашылық өнерге тың тыныс беретін көркемдік тәсіл екендігін мойындамасқа болмас.

Мұхтар Әуезов бірнеше рет жүздесіп, пікірлескен Сағымбайдың есте сақтау қабілеті мен орындаушылық қасиетінің тамыры да осы түс көру, аян беру т.б. секілді көне мәтіндерге тән архетиптік таным, поэтикалық жүйемен тамырласып жатыр (Бектенов, 2010: 77). Зерттеуші осы тұста өзінің адамзат баласына жат емес тылсым күштердің сөз өнерінде қандай көркемдік қызмет атқаратынын, психологиялық

бейнелеу құралдарының шеберлікпен пайдаланылғанын кәсіби білгірлікпен сараптаған.

Поэманың сюжеті мен тақырыбын, жырдың шығу тарихын «Краткий обзор содержания и формы поэмы» деген тарауда түпкілікті зерттеген М. Әуезов әдеби, этнографиялық, лингвистикалық, психологиялық бейнелеу элементтеріне ерекше назар аударып, жаңаша зерттеудің кешенді әдісін қолданады. Манастың өмірге келуі мен ерлік жорықтарындағы аңыздық, мифтік элементтердің барлығын әлемдік және түркі тектес халықтардың батырлық жырларына тән поэтикалық құбылыс екендігін әдебиеттану ғылымының өз категорияларымен түсіндіріп, олардың көркемдік құндылығын ашуды мұрат тұтқан (Елеукенов, 2017). М. Әуезовтің қолданылып отырған күрделі психологиялық талдау әдістерінің жырда толыққанды тәсілдік бейнелеу құралдары болмағанымен көне эпостық жырларда олардың элементерінің барлығы, тірі тіршілік бар жерде оның табиғи жаратылысына тән түйсік, сезім, ішкі жан иірімдері мен сыртқы қимыл-әрекеттерінің шынайы суреттелу сырларын суреткер ретінде тереңдей түсініп, зерттейді.

Бұл тарауда зерттеуші жырдың бір кезеңнің емес бірнеше ғасырлық тарихтың мұрасы екендігін, оған жолай қаншама көркемдік стильдік өзгерістер енгендігін, кейде тіпті сюжеттік, конструктивтік құрылымына қабыспайтын қайшылықты элементтердің де еніп кеткендігін ескертеді.

Жырдағы негізгі идея – отаншылдық, сыртқы жауларға қарсы бірігіп күресу. Зерттеуші шет ел басқыншыларынан өз елін қорғаушы, ел мүддесін көздеген Манасты «жақсы ердің ісі ортақ, қамқор ердің күші ортақ» деген ұстанымда бейнелеп, оның ерлігін жырлап, оны ұрпаққа үлгі ету шығарманың басты нысаны, идеясы екендігін сөз етеді (Әуезов, 2003: 10). Туындының бас кейіпкері Манастың төңірегіне топтасқан ерлік жорықтарының сюжеттік құрамын тұтас қарастыратын ғалым бұл жүйені «Шахнаманың» Афрасияб туралы әңгімесімен байланыстырып, түбі бір түркі тектес халықтардағы рухани туыстықты типологиялық салыстыру әдістерімен талдайды. Бұл әдеби ескерткіш – түркілік рух, намыс пен даналық ақыл-ой, қаһармандық ерлік жеңістері жайлы жазылған мәңгілік рухани мұра. Эпостың генезисін «қырғыздың ұлы мемлекеттігі» құрылған кезеңмен сәйкестендіруі, ұлы жорық ірі батырды туғызатынын табиғи, тарихи заңдылыққа балауы, жырдың тарихын 1000 жылға, батырдың туған кезеңін 840 жылдан әрі емес деп байлам жасауы да зерттеушінің әмбебап білімдарлығын танытса керек. Әйтсе де, эпостағы әрбір эпизодтың Манастың тағдырымен тікелей байланыстылығын айта келіп: «...Объединяющая тема только одна – тема о Манасе, поскольку она пронизывает каждый эпизод и всю поэму в целом», – деген тұжырым жасаған (Әуезов, 2007:37). Сағымбай Қаралаевтің нұсқасын негізге алған ғалым «Тема» казатов (походы)» атты тараушада Манас басқарған түрлі жорықтардың тарихына, оқиғалардың баяндалу барысында өте сәтті қолданылған психологиялық талдау тәсілдеріне арнайы тоқталып: «...Обычно в этих частях, собственно, во вступлениях, преобладают статические мотивы в виде длительных подробных описаний от лица самого певца либо в виде монологов-

наставлений, одобряющих речей», – деп кәсіби маман ретінде баға береді (Әуезов, 2007:39). Жорықтардағы қиыншылықтардың, сусыз шөл далалардан, қарлы таулы аймақтардан өтудегі көңіл-күйлердің бейнеленуі, түрлі географиялық атауларды, олардың пейзаждық көріністерін берудегі ақын шеберлігі, топонимикалық және этнонимдік материалдарды, жергілікті жерлерді, климатты, флора мен фауналарды суреттеуде де көне әдеби мұраларға тән асыра бейнелеудің орын алатынын орынды атап көрсетеді: «...Правда, все эти элементы, в соответствии с преувеличенным во всех деталях былинно-героическим окружением и сюжетным заданием, осложнены, сказочно преувеличены, метафорически насыщены фантастикой» (Әуезов, 2007:40).

Батырлардың жорығында жиі кездесетін, олардың ерлігін әспеттеп, әсірелеуде үлкен көркемдік қызмет атқаратын аңыздық мотивтер (дию-перілердің, жыртқыш аңдар т.б.) орын алу заңдылығын, олардың поэма стилін өрнектеуде өзіндік рөлі барлығын түркі тектес елдер әдебиетіндегі туындылармен тарихи-салыстырмалы талдау әдістері арқылы ажарлап, айқындайды (Кунаев, 2021: 35). Осы ретте эпостық мәдениетте үлкен орын алатын басты кейіпкердің образын биіктетіп жанама бейнелердің, атап айтсақ Манастың өмірге келген күнінен бастап қасында жанашыр серігі болған Аққұлы деген атының болуы, құсы Ақ-Шұмқар, түйесі Желмая, иті Құмайық, бәрі де батырдың адал достары ретінде дәріптелетіні орынды аталады. Көз ілеспес шапшаңдықпен небір қиын-қыстау кезінде ажалдан алып шығып, ұзақ жорықтарда талмай қызмет еткен Аққұлы атының тек тіршілік, күн көріс жағдайларынан жоғары биікке, кейіпкер болмысына ие болуына теңеу, метафора, эпитеттерді шебер қолдану нәтижесінде сезім дүниесін оятарлық тамаша образдардың туғандығын, бұл дәстүр қай халықтың да ауыз әдебиетінде молынан кездесетінін айқындайды. «Ат – адамның қанаты» деген қанатты сөздің тууы да тегін болмаса керек-ті. Эпостағы батырдың құсы Ақ-Шұмқар, түйесі Желмая, иті Құмайықтардың да жанды, көркем болып бейнеленуі халықтың өз ұғымының шеңберінде суретті сөзбен сипатталып, ауыз әдебиетіне тән тілдік, түрлік әдеби сөз байлығының көркемдік бейнелеу тәсілдерінің көмегімен жүзеге асырылғандығына мән береді зерттеуші.

Эпостың қырғыз халқының даналығын, дүниетанымын, тарихын, өмірін, этнографиясын, ұлттық құндылықтарын, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын бойына сіңірген, оны сан ғасырлар бойы жетілдірген сөздік қоры бай этнолингвистикалық әдеби жәдігер екендігін осы мәтіндерді талдау барысында тамаша теориялық ой-лармен тұжырымдап отырады. М.Әуезов шығарманың керемет көркемдік қуатынан, архетиптік таным мен ақыл-ой қазынасы болған ұлттық әдеби сөз қорынан, жазба мәдениеттен мол ақпарат беретін поэтикасына ерекше назар аударған. Манастың інісі Алмамбеттің табиғаттың тылсым сырларын терең білетіндігі, ержүректілігіне қоса алғыр ақылдылығы эпосқа айрықша ажар беріп, сюжеттік желіні жетілдіруге, оларды мифтік элементтермен әшекейлеуге, оқиғаны қызықтырып, тартымды етуге еткен ықпалы жөніндегі пікірлері ғылыми негізділігімен, парасатты пайымдылығымен назар аудартады (Сейсенұлы, 2020). «Манастың» сюжеттік құрылысына, жекелеген

характерлер мен образдардың көркем кестелеңуіне тікелей әсер ететін метафора, эпитет, аллитерация т.б. секілді поэтикалық бейнелеу құралдарының кәсіби деңгейде қолданылуы жыр құндылығын арттырып, көркемдігіне көрік қосқанын зерттеуші ерекше бағалап, ғылыми теориялық талдаулар жасаған. Бірнеше жылдар бойы айтылатын жырдың құндылығы көбінде айтушы автордың ақындық қабілеттері мен шеберлігіне, оның қандай бейнелеу құралдарын пайдаланатынына және олардың бәрі жырдың көркемдік ерекшелігі мен стильдік өрнегіне қандай көркемдік қызмет атқаратынына мән берген ғалым: «...Психология, юмор, быт и развлечения одинаково занимают внимание эпически спокойного певца Сагимбая. Может быть, именно поэтому он не собрал все действия эпопеи в одном цикле и не исчерпал всех картин боев в одном походе, но зато дал много походов в различное время в различных странах, описывая их как события самостоятельные, законченно цельные», – деп байыпты баға береді (Әуезов, 2007:44).

Зерттеуші жырдың поэтикасы, ырғақ құрылысы, ұйқас түрлері, сюжеттік құрылысындағы өзіндік ерекшеліктерді, стильдік өрнектерді зерделей отырып, көне мұрадағы көркемдік уақыт пен кеңістік мәселелерін, әдеби әдістер тәжірибесін анықтауға көңіл аударған. Әлемдік әдебиеттанудағы рухани құбылыстар, ондағы көркемдік шарттар талабымен, поэзия тарихы мен теориясынан кәсіби дайындығы жоғары М. Әуезов шығармадағы өлең өрнектерінің ұйқастары жөніндегі ғылыми талдауларын әр тармақ сайын дамып, ырғағы күшейіп, көркемдігі жетілген мәтіндер мысалында қарастырады. «Манастың» көне жыр болса да ондағы өлең үзінділерінің өзінде де ұйқас тұрақты қалпын жоғалтпай, көркемдік компоненттерді түгелдей пайдаланып отыратыны жөнінде де озық ойлы ғылыми пікірлер айтқан (Пірәлі & Құрманбаева, 2022). Бірнеше ғасырлық кезеңнің көркем шежіресі болған эпостың көркемдік, жанрлық, стильдік ерекшелігінің өзі бүткіл бір ұлттың рухани мұрасындағы барлық бейнелеу құралдары мен әдеби әдістерді бойына сіңіріп, философиялық, этнографиялық, тарихи, әдеби құндылықтарды жүйелеп, идеялық-тақырыптық, сюжеттік-поэтикалық сипаттарды үлкен эстетикалық талғам танымен пайдалана білгендігінде болса керек.

«Тема «аш» (поминок)» деген тараушада Манастан жасы үлкен Көкетайға ұлан асыр ас беріліп, оған тек туыстар, өз елінің бай манаптары, ақсүйек сұлтандары ғана емес қыр көрсетер жауларына дейін шақырылып, осы ас кезіндегі түрлі топтар арасында болған ішкі тартыстар, психологиялық қақтығыстар, шекісуге дейін жеткен шиеленістер ащы сарказм, уытты юмор, неше түрлі метафоралармен бейнеленгені сөз болады. Астың өтуі, оның ұйымдастырылуы, сол сәттердегі салтанаттар, кейіпкерлердің көңіл-күйлері түрлі психологиялық, сезімдік-эмоционалдық бейнелеу тәсілдерімен тартымды суреттелгеніне, әрбір эпизодтардың, детальдардың берілу нақыштарына назар аударып, қырғыз халқының этнографиялық, философиялық, салт-дәстүрлік, әдет-ғұрыптық таным түсініктеріне тереңдей талдау жүргізеді. Шығармалағы ең қызғылықты оқылатын тақырыптардың бірі Манастың үйлену тарихтары («Тема женитьбы героя»). Көне эпостар мен батырлар жырларындағы

негізгі сюжетті құрайтын бас қаһарманның қалыңдық іздеу, сол жолдағы түрлі шайқастары, интригалық оқиғалар, тұрмыстағы дәстүрлер, қыз бен жігіт арасындағы психологиялық қақтығыстар, ақыл, ой, ерлік сынақтары т.б. сценалар жырдың сюжеттік құрылысын күрделендіріп, жеке образдардың ішкі эмоциялық құбылыстарын, мінез болмысын айқындауға айтарлықтай әсер ететініне мән береді. Әсіресе батырдың сүйікті жары Қанықеймен арасындағы алғашқы қақтығыс оқиғаның динамикалық дамуына дәнекерлік етуі, сынақтың кекке, екеуінің қарым-қатынасының үлкен дауға айналуы секілді драмалық сценалардың суреттелуі жәй ғана баяндалып қоймай, күрделі қайшылықтармен берілуі ондағы характерлердің күрделеніп, психологиялық талдауларға себеп болғанын әдебиеттанушы ғалым теориялық терминдермен түсіндіріп, тереңдей талдаған (Әуезов, 1959: 78). Қанықейдің көркіне сай айла, ақылының да асқандығын өзіне деген өркөкірек батырдың сезімінің шынайылығын сынау үшін ойластырылған түрлі сынақ ойындар – көз байлау арқылы қырық қыздың ішінен табуын талап етуі де поэманың мазмұнын байытып, поэтикасын ашуда айтарлықтай көркемдік рөл атқарғанын зерттеуші нақты мысалдар негізінде дәйектейді. Көне мұра бола тұра әлем әдебиетшілерін елең еткізген «Манас» жырының поэтикалық әлемі жөніндегі Шыңғыс Айтматовтың:

«...Здесь богатейшая гамма художественных форм и средств: от простейшей сатиры и юмора до вершин трагедий, потрясающих великими душевными страданиями человека. Первозданный реализм переплетается со сказочной фантастикой, символизм и декларативность – с глубоким психологизмом, философия соседствует с верой в магию и волшебства, интимные чувства восходят к большим сердечным страстям, и в то же время любовь подчинена родовым и патриархальным интересам коллектива. «Манас» – это огромный мир прошлого киргизского народа, это его грандиозное, художественное полотно, которое он вписал в понараму мировой культуры», – деген пікірі рухани ұстазы Мұхтар Әуезовтің зерттеулеріндегі теориялық талдауларды тиянақтай түседі (Айматов, 2008: 13). Көне әдеби жәдігерді теориялық терминдермен ғылыми тұрғыдан талдаудың тұсауын кескен талантты зерттеуші, ғұлама ғалым М. Әуезовтің бұл зерттеуіндегі кешенді зерттеу әдісі кейінгі манастанушыларға көшбасшы, ғылыми бағыт-бағдар болғанын қырғыз әдебиетшілері ғана емес, сол кезеңдегі әлемге танымал талантты тұлғалардың мойындағаны да мәлім.

«Манас» жырындағы сюжеттік құрылымды құрайтын қосымша тақырыптардың хронологиялық, конструктивтік тұрғыдан зерттелуі «Другие самостоятельные темы» деген тараушада жан-жақты талданады: «...Фабула песни о рождении и детстве Манаса малооригинальна и фольклорно традиционна. Зато по своему словарному материалу, поэтической технике, уверенно введенному бытовому реализму, убедительно мотивированному психологизму отдельных положений, а также по внешнему оформлению этот эпизод – один из ценнейших в поэме» (Әуезов, 2007:54). Бүкіл шығыс әдебиетіне ортақ сюжет баласыз қарттардың әулие аралап бала тілеуі, олардың ғажайып жағдайда дүниеге келуі, ол сәбидің сағат сайын өсуі т.б. секілді таңғажайып діни, фантастикалық, магиялық, мифтік аңыздық элементтердің өріс

алуына, оқиғаның көпқабатты, фабулалық материалды көбейтудегі көркемдік қызметінің маңыздылығын ғалым әдебиеттің өз категориялары, теориялық ұғым-түсініктері арқылы түсіндіріп берген (Omarova, Kaztuganova, Sultanova, Tatkenova, & Kdyrniyazova, 2020). Мұнда кейіпкерлердің ойларын психологиялық жағынан дәлелді беретін монолог, диалог, түс көру, аян беру, оны жорыту т.б. сияқты күрделі көркемдік бейнелеу құралдарының тиімді қолданылуын зерттеуші нақты көркем мәтін мысалдарында дәлелдейді. Эпостық жырларға тән үшінші, яғни авторлық баяндау дәстүрінің мұнда да негізгі сөйлеу үлгісіне жататынын, алайда кейіпкерлердің сезімдік эмоциялық құбылыстары мен іс-әрекеттерінің шынайы әрі нанымды бейнелеуін дәл беретін монолог, диалог екенін анықтаған. Бұл фактілер поэмада шығарманың поэтикасын ашатын баяндау тәсілдерінің, көркемдік компоненттердің әралуан түрлерінің көне дәуір әдебиетіне де тән табиғи заңдылық екендігін танытса керек.

Зерттеудегі көлемді тарауды құрайтын «Характеры в поэме» атты бөлімде де осы ойларын жалғастыра келіп, аталған бейнелеу құралдары арқылы ашылатын характерлер мен образдардың поэтикасына тоқталады. Кейіпкерлердің әртүрлі психологиялық жағдайда көрініс беретін характерлері, мимикалық әрекеттері, адамзаттың көңіл-күйіне қарай құбылып отыратын физиологиялық сыртқы сезімдерінің қайталанып беріліп отыруы, жеңіс пен жеңіліс сәттеріндегі психологиялық портреттерінің бейнеленуіндегі баяндаушының түрлі сөйлеу тәсілдерін тиімді пайдалана білетін шеберліктері де назардан тыс қалмаған. Бұлардың бәрі эпостың поэтикалық техникасының, сөздік қорының, сөйлеу тәсілдерінің байлығын байқатады.

М. Әуезов бұл зерттеуінде «Манастың» қырғыз ғана емес түбі бір түркі жұртына ортақ асыл қазына екендігін, оның адамзат руханиятындағы заңды орнын, ұлт мұраларының мұртын бұзбай, сөз өнері өрісіндегі көркемдік дәстүр мен жаңашылдықты жетілдіруші жыршылар мектебінің тарихи қызметін де ғылыми теориялық тұрғыдан тұңғыш рет талдап, кәсіби маман ретіндегі сараптамалық ойларын ортаға салған.

Фольклорлық мұраның қоғамдық, халықтық, рухани құндылығы жөнінде құнды ғылыми тұжырымдар жасап, әдебиеттану ғылымының көркемдік компоненттерін пәндік сөздермен, яғни әдеби ұғым-түсініктермен түсіндіріп берген тұңғыш ғалым да Мұхтар Әуезов. Жырдың халықтық, жиынтық көркем нұсқасын жасау жолында бірнеше жылдар бойы жүйелі ізденіп, табанды еңбек еткен ғалымның бұл зерттеуі қазақ ұлттық фольклортану ғылымының жоғарғы деңгейде дамып, жетістіктерге жетуіне үлкен үлес қосқанын дәлелдейді. М.Әуезовтің манастану ғылымындағы еңбектері түбі бір түркі әлеміне, әдебиеті мен мәдениетіне қосқан осы зерттеуіндегі ғылыми теориялық ой-пікірлері күні бүгінде дейін құндылығын жойған жоқ. Осы зерттеу барысында Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосына қатысты ғылыми-теориялық әдіс-тәсілдері алғаш толықтыра кешенді түрде жүйеленіп, олардың типологиялық, психологиялық, этнолингвистикалық және поэтикалық қырлары айқындалды. Бұл

жырдың құрылымдық, стильдік ерекшеліктерін талдауда жаңа ғылыми деңгей ұсынды.

Бұрынғы зерттеулер көбіне эпостың тарихы мен нұсқаларын салыстыруға, оқиғалық баяндауға шектеліп келген болса, Әуезовтің еңбектері мен осы талдау олардың поэтикасын, ырғақтық жүйесін, бейнелеу құралдарын және орындаушылық дәстүрін кешенді қарастыруымен ерекшеленеді. Мұның нәтижесінде «Манас» жыры тек тарихи дерек көзі емес, жан-жақты көркемдік-поэтикалық құбылыс ретінде ғылыми тұрғыда дәлелденді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жырдың поэтикасына қатысты ғылыми теориялық ойлары поэзияның басты бейнелеу құралдарына негіз құрғандығын, суреттеу, теңеу, баяндау, драматизация, монологтар, кейіпкерлердің ойлау, сөйлеу жүйелері, жан сезімдері, өткір қақтығыстар, оқиғаны дамытатын авторлық баяндаулардың шығарма стилін анықтаудағы рөлі, ырғақ, ұйқас, аллитерация мен ассонанстар әлемі зерттеуде жан-жақты қарастырылған. Манастың туу, батыр болып қалыптасу кезеңдері мен ел қорғаудағы ерліктері, ішкі дүниесі бүкіл болмыс-бітімімен, қатпары қалың күрделі табиғатымен, ішкі сезімдік құпия қалтарыстарымен жан-жақты ашылғанда ғана, ол шын мәніндегі көркем образ дәрежесіне көтерілгеніне дейінгі шығармашылық процесс М. Әуезовтің осы зерттеуінің өзегін құрайды.

Тегінде, ұлттық құндылықтарға айналған авторы белгісіз ауыз әдебиетінің үздік үлгілері халықтың, ұлттың, қала берді бүкіл адамзаттың рухани игілігі.

Эпостағы өсиет, жыр мен жоқтау, салт өлеңдеріндегі образдық-поэтикалық желілер, бейнелер мен теңеулер, бояуы қанық эпитеттер мен метофоралар, терең де түбегейлі ой тербейтін өлеңдердің бәрі эпикалық жырдың эволюциялық дамуы мен поэтикасын көрсететінін де М.Әуезов осы еңбегінде егжей-тегжейлі зерделеген (Пірәлі, Қонаев, & Әмірбаева, 2023). Зерттеуші жырдағы метофора, эпитеттер, ырғақ, қайталау сынды көркемдік компоненттерді қолданудағы орындаушылардың шығармашылық ерекшеліктері, кәсіби шеберліктері жөніндегі: «...Рифма в поэме фигурирует в качестве конечного повторения одних и тех же комбинаций – морфологических и всех прочих... Если при исполнении и отсутствует музыкальный аккомпанемент, то вокальная сторона не отпала, и кроме того наличествует еще игровое исполнение (жестикуляция, мимика). Стих не только поется, но и исполняется, так что в своем творческом возникновении и одновременном исполнительском воспроизведении он не утрачивает первоначальных элементов синкретизма», – деген ойларында фольклорлық туындылардың ерекшелігі синкретті болуында, олар өзара үндескенде ғана тұтас көркемдік құбылыс орын алатыны айтылады (Әуезов, 2007:72). Жыр шумақтарындағы қайталанып отыратын ойлар, сөздер, ырғақтар, ұйқастар строфикалық параллелизмді үдетіп мағыналық, синтаксистік байланыстарды күшейтіп, кейіпкердің жан дүниесіндегі сезімдік, көңіл күйлік эмоцияларды үдетері хақ. Мұндай поэтикалық техника ырғақты күшейтетін тәсілдер: «...Үйер аққан суу келгин, / Упчун кийген эр келгин, / Кара куйрук щер

келгин...» (Ғалымның аударуындағы орысша нұсқасы: «Пусть придет вода, / бегущая горным потоком, / Пусть придут богатыри в доспехах, / Пусть придет лев с черным хвостом...»), – деген жолдардағы «желдірме» жанрына жақын үдетпелі ұйқастар ағысы тоқтамайтын ой ағынын (поток сознания) да аңғартады (Әуезов, 2007:74). Жыр жолдарындағы қайталаулар, дыбыстық үндестіктер, архаизмдер, варваризмдер мен өзге елден енген сөздердің (көбінде араб-парсы, өзбек-парсы тілінен) орын алуы, тұрақты эпитеттер, афоризмдер, фразеологиялық тіркестер, метафоралар, көне иранның кітаби ақындарынан, ежелгі түркі және монғол, шағатай әдебиеттерінен енген ескі сөздер мен әдеби тіркестер де шығармаға шырай сыйлаған поэтикалық әлемді құрайды. Бейнелеп айтуға, өлеңмен ойлау, өлеңмен сөйлеп сұлу сурет жасауға бейімділік эпостағы өлең тіліне де тән қасиет екендігін әдебиеттанушы ғалым өлең жолдарындағы өрнектер арқылы дәлелдейді (Шаханов, 201: 89). Сөз жаңарту, сөздің бейнелі сипатын барынша пайдалану қабілеті, сөздің ішкі ажарын, оның потенциалды мүмкіндігін тануда да зерттеуші өзгеше бір түйсіктік, білімдарлық танытады.

Эпосты тудырушы және орындаушы таланттардың сөз жасау, ондағы поэзия поэтикасына тән көркемдегіш бейнелеу құралдарын ойната білу машығы мен ұлттық дәстүрлі сөз өнеріндегі өрнектер бұл эпосқа да жат нәрсе еместігін зерттеуші қай кезде де ақын-жыраулардың өз өлеңдерін тыңдаушыларына түсінікті, қарапайым халыққа ұғымды, әсерлі ету үшін, ең алдымен сол ойын жеткізер көркемдік бейнелеу құралдарына ерекше мән беретіндігінен екендігін дәлелдеп, осындай ойлы да теориялық тұжырымдарымен тиянақтап, түсіндіріп береді.

Сөз өнерінің киелі көркемдігі эпостағы көркемдегіш құралдармен кемел көрінетінін ғалым өзінің ғылыми теориялық әдіс-тәсілдерімен дәйектеп отырады. Оларды зерттеуші түркі тектес халықтар әдебиетіндегі шығыс шайырларының «Шахнама» секілді дастандарымен салыстыра сараптауда асқан білгірлік танытады.

Мысалы, «Кызганганын кытайдан, Кызыл ала кан кылып», – деген шумақтардағы сөздік образдар, шұрайлы тілдік қолданыстар, аллигориялық айшықтар, т.б. әдеби әдістер өзге елдердегі өлең өрнектерімен өрістес, деңгейлес дәрежеде талданады. «Манас» эпосында жиі кездесетін географиялық атаулар, табиғат суреттері көбіне кейіпкерлердің көңіл-күйлерімен тұтас бірлікте бейнеленетін психологиялық паралеллизм поэтикалары, стильдік ерекшеліктер жөнінде де Мұхтар Әуезов өте жоғары теориялық пікірлер айтқан. Эпостың бейнелеу тәсілдерінің өзгешелігін жинақтап, жүйелеп айтуды ұстанған зерттеушінің сөз өнеріндегі ұлттық көркемдік ойлау жүйесінің, ұлттық стильдің дамуы, өркендеуі турасындағы өресі биік өрелі ойлары бүгінде бағалы. Осылайша, зерттеу нәтижесінде Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосын талдауда қолданған негізгі поэтикалық және көркемдік тәсілдер айқындалды. Эпостағы ырғақтық құрылым, қайталамалар мен дыбыстық үндестіктер, бейнелеу құралдары (метафора, эпитет, аллитерация, ассонанс), сондай-ақ синкреттілік құбылысы жүйеленіп, олардың жырдың көркемдік тұтастығын қалыптастырудағы рөлі көрсетілді. Сонымен қатар эпикалық мәтіндегі тарихи-этнографиялық, психологиялық және лексикалық

қабаттардың өзара байланысы анықталып, «Манас» эпосының поэтикалық әлемі кешенді түрде сипатталды.

5. Қортынды

М. Әуезовтің манастанудағы еңбектерінің құндылығы эпостың тарихы мен поэтикасын зерттеуге аспиранттан академикке дейінгі аралықтағы бүкіл саналы ғұмырын арнауы, оған қатысты қаншама құнды әдеби деректерді тауып, тұңғыш рет ғылыми айналымға ендіруі және жырдың бірнеше нұсқаларын тауып, тұрақты, канондық көркем мәтінін жасауда белсенділік танытып, осы саланың негізін қалап, одақтық деңгейде алғаш рет орыс тіліндегі теориялық зерттеу жазуы т.б. дер едік. Әсіресе, М. Әуезовтің бұл жырды саяси соққылардан қорғаудағы ғалымдық, шығармашылық, азаматтық ерлігі екі елдің де есінде мәңгі қалатыны сөзсіз.

Осы орайда академик, өлең сөздің теориясын зерттеген көрнекті ғалым Зәки Ахметовтің ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтің ғылыми теориялық еңбектеріне берген бағасына назар аударғанымыз абзал: «...Академик М. Әуезовтің еңбектерінде қазақтың ауыз әдебиетінің көптеген маңызды проблемалары алғашқы рет терең, сындарлы түрде зерттелді. Ол сондай-ақ СССР халықтары әдебиеттерінің бір-бірімен жақындық-жалғастығын, оның ішінде орыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің өзара тығыз байланысын зерттеуге зор көңіл бөлді. Асыра айтпаған күннің өзінде де, М. Әуезов еңбектері осы аса кең ғылым саласының теориялық негіздері мен методологиялық принциптерін жасауға көмектесті дей аламыз. Қазақ әдебиетінің тарихына, ауыз әдебиетіне және бүгінгі заманғы әдебиет мәселелеріне қатысты Әуезов еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымынан берік орын алды, жас әдебиеттану ғылымымыздың қалыптасу мен дамуында үлкен роль атқарды, олардың көбісі ғылым үшін бірінші дәрежелі маңызын күні бүгінге дейін жойған жоқ» (Ахметов, 1977).

Мұхтар Әуезовтің «Манас» эпосына арналған зерттеуі – қазақ және қырғыз, жалпы түркі халықтарының әдебиеттану ғылымындағы ең іргелі еңбектердің бірі болып табылады. Ғалым эпосты жанрлық тұрғыдан қарастырып, оның тарихи ерекшелігі мен көркемдік құндылығын әдебиеттану ғылымының талаптарына сай талдады. Ол жырдың құрылымдық, стильдік ерекшеліктерін айқындап, поэтикалық әлемін терең түсіндірді. Зерттеу барысында Әуезов жыршылардың орындаушылық дәстүрін, олардың кәсіби шеберлігін, поэтикалық бейнелеу құралдарын жан-жақты саралады. Эпостың сюжеттік-композициялық жүйесін, негізгі иедеясы – ел бірлігі мен отаншылдықты типологиялық салыстыру әдісімен талдап, оны түркі халықтарының ортақ рухани мұрасы ретінде бағалады. Әуезовтің манастанудағы еңбектерінің құндылығы – эпостың тарихы мен поэтикасын ғылыми айналымға енгізуі, бірнеше нұсқасын салыстырып, тұрақты көркем мәтін жасауға ұмтылысы, сондай-ақ «Манас» жырын саяси қысымнан қорғаудағы ғалымдық әрі азаматтық ерлігі.

Осылайша, Мұхтар Әуезовтің манастану саласындағы зерттеулері қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына зор үлес қосып, бүгінгі күнге дейін ғылыми маңызын жоғалтпай келе жатқан құнды мұра болып табылады. Зерттеу мақсаты – Әуезовтің ғылыми әдіс-тәсілдерін жүйелеу – толық орындалды, оның поэтикалық

және теориялық тұжырымдары жаңа қырынан айқындалды. Бұл жұмыстың ғылыми жаңалығы – Әуезов қолданған кешенді әдістерді алғаш рет жүйелі сипаттап, олардың әдебиеттану мен фольклортану үшін әмбебап үлгі бола алатынын дәлелдеуі. Алдағы уақытта осы әдістемелік негізді түркі эпостары мен басқа да халықтық мұраларды талдауға қолдану зерттеулердің жаңа көкжиектерін ашатыны анық.

Әдебиеттер:

1. Ахметов, З. (1977). Әдебиетіміздің асқар тауы. Жұлдыз, (8).

2. Айматов, Ч. Т. (2008). Полное собрание в 8 томах (Т. 8: Статьи, эссе, выступления. «Он знал миллион строк океаноподобного “Манаса”»). Алматы.

3. Әуезов, М. (1959). Әр жылдар ойлары. Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы.

4. Әуезов, М. (2003). Шығармаларының елу томдық толық жинағы (Т. 10). Алматы: Ғылым.

5. Әуезов, М. (2007). Шығармаларының елу томдық толық жинағы (Т. 29). Алматы: Жібек жолы.

6. Әуезова, З.-А. (2018). Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной интерпретации: казахский-русский-английский. М.О. Әуезовтің туғанына 120 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. Алматы: Print express.

7. Бектенов, З. (2010). Мухтар Омарханович Ауэзов. Ішінде М. Тентимишев (түз.), Мухтар Ауэзов жана Кыргызстан (612 б.). Бишкек: Турар.

8. Елеукенов, Ш. (2017). ТМД елдері ғалымдарының М.О. Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу мәселелері. Ұжымдық монография. Алматы: Servise Press.

9. Кунаев, Д. (2005). «Неизвестный» Ауэзов. Алматы: Жібек жолы.

10. Кунаев, Д. (2021). Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур. Алматы.

11. Мұхамедхан, Д. (2023). Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и ученик. Алматы: Курсив.

12. Omarova, A., Kaztuganova, A., Sultanova, A., Tatkenova, S., & Kdyrniyazova, Z. (2020). M.O. Auezov and musical art of Kazakhstan in the coordinates of the global world. Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, 12(5). https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5

13. Пірәлі, Г., Қонаев, Д., & Әмірбаева, Ш. (2023). Ресей мұрағаттарындағы мұхтартану: тарих, теория, ғылыми дискурс. Keruen, 79(2), 55–66. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04

14. Пірәлі, Г. Ж., & Құрманбаева, А. П. (2022). М. Әуезовтің Абай жолы роман-эпопеясындағы тарихи деректердің зерттелуі. Keruen, 1(74), 63–74. https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/356/130

15. Сейсенұлы, Д. (2020). Ер қазақ: деректі хикаяттар, екі бөлімді драма және сұхбат-әңгімелер. Алматы: Полиграфкомбинат.

16. Шаханов, М., & Отарбаев, Р. (ауд.). (2014). Манас. Елдік пен ерлік энциклопедиясы. Алғы сөз. Елдік пен ерлік эпосы. Алматы: Өлке.

17. Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. (1995). Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». Бишкек.

References:

1. Akhmetov, Z. (1977). Adebietimizdin asqar tauy [The peak of our literature]. (Zhuldyz, (8). [in Kazakh]

2. Aitmatov, Ch. T. (2008). Polnoe sobranie v 8 tomakh (Vol. 8: Stat’i, esse, vystupleniia. “On znal million strok okeanopodobnogo ‘Manasa’”). Almaty. (in Russ.)

3. Auezov, M. (1959). Ar zhildar oilary [Thoughts of different years]. Almaty: Kazakh memlekettik korkem adebiet baspasy. (in Kaz.)

4. Kunaev D. “Neizvestnyi” Auehzov [“Unknown” Auezov] (Zhibek zholy, Almaty, 2005, 352 p.) (in Russ.)

5. Ehpos «Manas» i ehpicheskoe nasledie narodov mira. [The epic “Manas” and the epic story of the world] Tezisy mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma, posvyashchennogo 1000-letiyu byliny «Manas» [Thesis of the international scientific symposium, dedicated to the 1000th anniversary of the epic “Manas”] (Bishkek, 1995, 204 p.) (in Russ.)

6. Auezova Z.-A. Aktual'nost', opyty i problemy istoriko-kul'turnoi interpretacii: kazakhskii-russkii-angliiskii [Relevance, ideas and problems of historical and cultural interpretation: Kazakh-Russian-English] Materialy mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma, posvyashchennogo 120-letiyu so dnya rozhdeniya M. O. Auezova [Materials of the international scientific symposium dedicated to the 120th anniversary of the birth of M. O. Auezov] (Print express, Almaty, 2018, 492 p.) (in Russ.).

7. Bektenov Z. Mukhtar Auezov // Mukhtar Auezov zhana Kyrgyzstan [Mukhtar Omarkhanovich Auezov // Mukhtar Auezov new Kyrgyzstan.] (Turar, Bishkek, 2010, 612 p.) (in Russ.).

8. Eleukenov Sh. TMD elderi galymdarynyn M.O.Auezovtin shygarmashylyk murasyn zertteu maseleleri [Problems of studying the creative heritage of M. O. Auezov by scientists of the CIS countries] Kollektivnaya monografiya [Collective monograph] (Servise Press, Almaty, 2017, 384 p.) (in Kaz.).

9. Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy [A complete collection of works by M Auezov] v pyatidesyati tomakh. T10 [in fifty volumes, V10] (Nauka, Almaty, 2003, 456 p.) (in Kaz.).

10. Kunaev D. Mukhtar Auezov and vzaimosvyaz literatur [Mukhtar Auezov and the interrelation of literatures] (Almaty, 2021, 424 p.) (in Russ.).

11. Seisenuly D. Er kazak: derekti khikayattar, eki bolimdi drama zhane sukhbat-angimeler. [Strong Kazakh: documentary stories, two-part drama and interview stories] (Poligrafkombinat, Almaty, 2020, 392 p.) (in Kaz.).

12. Pirali G. Zh., Kurmanbaeva, A.P. «Abai zholy» roman-ehpopeyasyndagy tarikhi derekterdin zerttelui. [Study of historical facts in the epic novel by M. Auezov "The way of Abai".] Scientific journal Keruen, 1 (74), (2022) [Electronic resource] – Available at: https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/356/130 (in Kaz.).

13. Auezov M. Ar zhyldar oilary [Thoughts of different years] (Kazakh memlekettik korkem adebiet, Almaty, 1959, 554 p.) (in Kaz.).

14. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyrniyazova Z. M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, (Scopus) , 12 (2020) [Electronic resource] – Available at: https://rupkatha.com/V12/n5/rioc1s33n7.pdf (in Eng.).

15. Pirali G., Kunaev D., Amirbaeva Sh. Resei muragattaryndagy mukhtartanu: tarikh, teoriya, gylymi diskurs. zhurnaly [Mukhtartology in the archives of Russia: History, Theory, scientific discourse] Scientific journal "Keruen"], 79(2), (2023) [Electronic resource] – Available at: https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04 (in Kaz.).

16. Shakhanov M. Manas. Eldik pen erlik ehnciklopediyasy // Eldik pen erlik ehposy [Encyclopedia of country and heroism // The epic of country and heroism] (Olke, Almaty, 2014, 368 p.) (in Kaz.).

STSSR 17.71.01 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-10

P.T. Auyesbayeva[1]*, A.K. Akhmetbekova[2], A.Oralbek[3]
[1,3]Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
[2]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]pakizat480@gmail.com, [2]aaxbota@gmail.com, [3]ora-10@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-7716-9715, [2]0000-0003-0137-1455, [3]10000-0002-0600-7006

TEXTUAL STUDY OF THE FAIRY TALE "KARAMERGEN" FROM THE RARE EDITIONS COLLECTION

Abstract. Books published in Kazakh before the October Revolution are currently considered a valuable source of material. They hold great significance for the study of literary and cultural life, alongside folklore texts, ethnographic information, and historical data. These publications contain rich information about the collection and preservation of Kazakh folk literature, as well as the activities of collectors and publishers. Collections issued in the second half of the 19th and early 20th centuries were published in Petersburg, Kazan, Orenburg, and Tashkent. The Karimov and Kusainov Publishing House at Kazan University played an active role in this process. Beginning in the mid-19th century, Russian scholars studied the life, traditions, customs, language, religious beliefs, military art, and oral literature of Turkic-speaking peoples, including the Kazakh people, and began collecting materials for their comprehensive analysis and study. Among them were N.F. Katanov, A.E. Alektorov, P.M. Melioransky, V.V. Bartold, I.N. Berezin, N.Ya. Bekimov, A.A. Divaev, A.D. Nesterev, N. Pantusov, N.I. Ilminsky, G.N. Potanin, and other Turkologists. The examination of archival materials and rare editions in libraries revealed that a significant portion of the oral tradition materials they collected had been published more than a century ago. It is known that these works were not reprinted during the Soviet period. Over the years of independence, they have gradually been published in various folklore collections and scholarly publications. In this context, our research conducted a textual analysis of the fairy tale "Karamergen", originally published before the October Revolution, which revealed differences and distinctive features between the original and later published versions. The article also examines the works of Russian orientalists and Turkologists who collected and studied the rich heritage of Kazakh folk oral literature.

Acknowledgment. The article was written within the framework of the project "BR20281009 (FNI) 'Current Issues of Modern Literary Studies and Art Studies'" of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023-2025.

Key words: rare editions collection, original text, folklore, fairy tale, text, textual study.

П.Т. Әуесбаева[1]*, А.К. Ахметбекова[2], А.Оралбек[3]
[1,3]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Казахстан
[2]әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]pakizat480@gmail.com, [2]aaxbota@gmail.com, [3]ora-10@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-7716-9715, [2]0000-0003-0137-1455, [3]10000-0002-0600-7006

СИРЕК БАСЫЛЫМДАР ЖИНАҒЫНДАҒЫ «ҚАРАМЕРГЕН» ЕРТЕГІСІНІҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Қазан төңкерісіне дейін қазақ тілінде басылған кітаптар қазіргі таңда құнды материал көзі саналады. Әсіресе, фольклорлық мәтіндер, этнографиялық мәліметтер, тарихи деректермен қатар, әдеби, мәдени өмірдің зерттелуі үшін маңызы зор. Онда қазақтың халық ауыз әдебиетінің жиналуы, сақталуы, жинаушы және бастырушылар туралы мол мағлұматтар сақталған. XIX ғасырдың екінші

жартысы XX ғасырдың басында жарық көрген жинақтар Петербург, Қазан, Орынбор, Ташкент қалаларында басылды. Әсіресе, көбі Қазан университетіндегі Кәрімовтер мен Құсайыновтардың баспасынан жарық көрді. XIX ғасырдың ортасынан бастап орыс ғалымдары түрік тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, тілін, діндік ұстанымын, әскери өнерін, ауыз әдебиетін зерттеп, жан-жақты талдап, зерделеу үшін материалдар, деректер жинауға кірісті. Олардың қатарында Н.Ф. Катанов, А. Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, В.В. Бартольд, И.Н. Березин, М.Н. Бекимов, Ә.А. Диваев, А.Д. Нестерев, Н. Пантусов, Н.И. Ильминский, Г.Н. Потанин және т.б. түріктанушы ғалымдар болды. Аталған зерттеушілердің халық аузынан жазып алған, жинаған, ғылыми зерттеу нысаны ретінде пайдаланған материалдарының дені осыдан бір ғасыр бұрын, тіпті, одан да арғы уақытта жарияланғанын кітапханалардағы сирек басылымдар қоры мен архивтердегі материалдарды мұқият зерттеу барысында анықталды. Осы шығармалар кеңестік дәуірде, қайта басылым көрмегені белгілі. Ал, тәуелсіздік алған кезеңнен бастап, түрлі фольклорлық жинақтар мен ғылыми басылымдарда там-тұмдап болса да жарияланып келеді. Сондықтан зерттеу жұмысымызда Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген «Қарамерген» ертегісіне текстологиялық сараптау жұмысы жасалып, нәтижесінде түпбасылым мен кейінгі жарық көрген мәтін арасындағы айырмашылық пен ерекшеліктің бар-жоғы анықталды. Мақалада орыс шығыстанушы, түріктанушы ғалымдарының қазақ халық ауыз әдебиетінің бай мұрасын жинап, зерттеген еңбектері қарастырылды.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2023-2025 жж. Мақала «BR20281009 (ФНИ) «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» тақырыбындағы жоба бойынша жазылды.

Кілт сөздер: сирек басылымдар қоры, мәтіннің түпнұсқасы, фольклор, ертегі, мәтін, текстология.

П.Т. Ауесбаева[1]*, А.К. Ахметбекова[2], А.Оралбек[3]

[1,3]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

[2]КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]pakizat480@gmail.com, [2]aaxbota@gmail.com, [3]ora-10@mail.ru

ORCID: [1]0000-0002-7716-9715, [2]0000-0003-0137-1455, [3]10000-0002-0600-7006

ТЕКСТОЛОГИЯ СКАЗКИ «КАРАМЕРГЕН» В СБОРНИКЕ РЕДКИХ ИЗДАНИЙ

Аннотация. Книги, изданные на казахском языке до Октябрьской революции, в настоящее время представляют собой ценный источник материала. Они имеют большое значение для изучения литературной и культурной жизни наряду с фольклорными текстами, этнографическими сведениями и историческими данными. В них содержаться богатая информация о процессе сбора и сохранения казахской народной литературы, а также о деятельности собирателей и издателей. Сборники, изданные во второй половине XIX – начале XX века, публиковались в Петербурге, Казани, Оренбурге и Ташкенте. Особо активную роль в этом процессе сыграло издательство Каримовых и Кусаиновых при Казанском университете.Начиная с середины XIX века русские ученые изучали быт, традиции и обычаи, язык, религиозные верования, военное искусство и устную литературу тюркоязычных народов, в том числе казахского народа, а также начали собирать материалы для их всестороннего анализа и изучения. Среди них были Н.Ф. Катанов, А.Е. Алекторов, П.М. Мелиоранский, В.В. Бартольд, И.Н. Березин, М.Н. Бекимов, А.А. Диваев, А.Д. Нестерев, Н. Пантусов, Н.И. Ильминский, Г.Н. Потанин и другие тюркологи. При тщательном изучении архивных материалов и редких изданий в библиотеках было выявлено, что значительная часть собранных ими материалов устной традиции была опубликована более ста лет назад и даже позднее. Известно, что в советское время эти труды не переиздавались. За годы независимости они публиковались в различных фольклорных сборниках и научных изданиях, хотя и постепенно. В связи с этим в нашей исследовательской работе был проведен текстологический анализ сказки «Карамерген», опубликованной до Октябрьской революции, который выявил различия и особенности между оригинальным и позднее опубликованным текстом. В статье также рассматриваются

труды российских востоковедов и тюркологов, собравших и изучивших богатое наследие казахской народной устной литературы.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта «BR20281009 (ФНИ) "Актуальные проблемы современного литературоведения и искусствоведения"» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2023–2025 годы.

Ключевые слова: фонд редких изданий, оригинал текста, фольклор, сказка, текст, текстология

1. Introduction

During the academic expeditions of Russian orientalists and Turkologists to the Kazakh steppes prior to the 20th century, valuable and extensive materials related to Kazakh oral literature, folklore, and ethnography were collected. Much of this rich heritage remains incompletely published. Some of these materials were first published a century or even two centuries ago, and since then, they have not been reprinted. Consequently, these publications have become rare bibliographic works today. They may be absent even from the collections of the largest libraries in our country. It is also important to note that, due to objective reasons, the published works could not fully encompass all the collected materials. We do not diminish the efforts of the scholars who gathered and published Kazakh folklore and literature, and documented the life and customs of the Kazakh people. Their contributions to both in-depth and extensive research are immense. Thanks to the dedication of Russian collectors and researchers, many texts of Kazakh folklore and literature, as well as historical and ethnographic information about the nomadic life of the Great Steppe, have been preserved.

The materials collected and studied by Russian scientists, as well as the scientific works they wrote, were not limited to expeditions to the Kazakh steppe. They also played a key role as organizers of scientific research, cultural, educational, and regional studies institutions. For example, in 1845, at the initiative of Levshin and Dal, branches of the Russian Geographical Society were established in the cities of Omsk, Orenburg, and Semey. These institutions trained specialists and sent them to the remote regions of the Kazakh steppe, where they tried to collect and systematize comprehensive information about the geology, mineral and water resources, flora, fauna, and climate of Kazakh lands, as well as about the local population, the Kazakh Khanate, customs, and social structures.

Scientists collected fairy tales, songs, legends, and stories relevant to the themes of their research. Thanks to this information and data, extensive collections were later published. These books, in turn, were preserved in libraries and archival collections across many cities of the Soviet Union. The significance of the work carried out by these Russian collectors and researchers lies not only in their gathering of materials but also in their expression of insightful and rigorous scientific analyses. For example, their scholarly evaluations of the content and artistic features of materials collected from oral literature and folklore are of great importance. Moreover, research scholars traveled from village to village, witnessing firsthand the narrators of folklore, listening carefully, and striving to record the works accurately without altering their pure and natural form. Based on the collected materials, they honestly and openly expressed their opinions and provided fair assessments.

The evaluations of these orientalists who highlighted talented individuals with strong poetic abilities and emphasized the ideological and artistic qualities of folk songs, were particularly high, helping to elevate folk poetry to a higher level. Turkologists recognized Kazakh folklore as exceptionally rich and diverse.

This valuable heritage collected by Russian scholars has become an irreplaceable asset and a precious contribution to Kazakh oral literature and folklore. All the materials preserved in archival collections have retained their relevance in folklore studies to this day. These collected works continue to be widely used in the comprehensive study of Kazakh oral literature.

2. Research materials and methods

2.1 Research Methods

In the process of writing the article, chronological, historical-comparative, comprehensive, and textual research methods were employed.

2.2 Material description

In the second half of the 19th century, many genres of Kazakh folk oral literature, including heroic poems, fairy tales, aitys (song competitions), proverbs, riddles, laments, blessings, and folk songs, were published for the first time. Before the 20th century, the number of Russian orientalists and Turkologists who collected and studied Kazakh folklore and oral literature increased substantially. They include N.F. Katanov, A.E. Alektorov, P.M. Melioransky, N.Ya. Sarkin, M.N. Bekimov, A.A. Divaev, A.D. Nesterev, and N. Pantusov. Also notable are V.V. Radlov, N.I. Ilminsky, N.M. Yadrintsev, G.N. Potanin, I.N. Berezin, A.V. Vasiliev, G.I. Spassky, N.F. Kostyletsky, A.N. Haruzin, M.M. Miropiev, Ya. Lyutsh, A. Melkov, and many other scientists whose names can be remembered with respect.

These scientists traveled extensively throughout the Kazakh lands and villages, collecting materials on the oral literature of the Kazakh people. They gathered, categorized, and published Kazakh fairy tales from different regions in their works.

During the study of this topic, methods of textological (textual) comparison, description, compilation, and scientific analysis were applied to both manuscript and published versions of the well-known Kazakh fairy tale “Karamergen”.

Attention is given to the process of collecting and studying Kazakh fairy tales by Russian orientalists and Turkologists, with emphasis on their scientific significance. In particular, the fairytales collected by A.E. Alektorov (1, 2022 : 258-272), A. Divaev (1, 2022 : 193-254), N. (Pantusov, 2022: 102-137), (Potanin, 2022: 403-494), (Vasiliev, 2022: 411-475), (Melkov, 2022: 353-376), (Ilminsky, 2022: 63-73), (Beloslyudov, 2022: 377-402) have been taken into account. Most of these scientists’ works (except those of V.V. Radlov) on the topic, were originally published before the October Revolution and were reprinted for the first time in 2022 (Radlov, 2022: 744). The scientific opinions of folklorist B. Abzhet, presented in his article (Abjet, 2021: 7-15), as well as the issues raised in the fantastic fairy tales published in the hundred-volume collection “Babalar sozi (Words of the Ancestors)”, served as foundational sources for our research topic (Auyesbayeva, 2020: 1-12).

3. Discussion

Russian orientalists and Turkologists collected all five main types of Kazakh fairy tales. They are fantasy, short stories, heroic, animal, and satirical tales. As a result of this research work, the first version of the fairy tale Karamergen, one of the tales recorded and published by the Russian Turkologist N. N. Pantusov during his travels across Kazakh lands, and belonging to the genre of fantasy fairy tales, was compared with its second publication from 1988 using textological methods. The analysis determined the extent to which the printed text of the fairy tale had been altered or distorted by later compilers, and this was demonstrated through specific examples. In addition, the results of this study can also serve as a valuable source of information for domestic scholars and doctoral candidates conducting fundamental research in the field of the humanities, as well as for teachers, master's students, and undergraduate students at higher education institutions.

4. Results

The object of our study is the fairy tale "Karamergen". It was first published in 1901 in the collection "Materials for the Study of the Kazakh-Kyrgyz Dialect" by the Russian Turkologist N. N. Pantusov (Pantusov, 2022: 102-116), written in Arabic script, with a Kazakh transcription and a Russian translation. This fairy tale was later republished in a collection of Kazakh fairy tales prepared by the staff of M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Alpysbaev, 1988: 7-1), as well as in the hundred-volume collection "Babalar sozi" (Words of the Ancestors) (Toishanuly, 2011: 9-15).

Now let us compare, study, and analyze the original version of this tale, published in 1901, with the version published in 1988. To do this, we will place the two texts side by side in a table and identify the differences.

1901 version	1988 version
In the past, there lived *among* the Kazakh *people* a *man* named Karamergen.	In the past, there was *from* the Kazakh *people* a man named Karamergen.
He had neither wealth *nor* children.	He had no wealth and no children.
Using his *hunting skills*, he hunted deer for their *antlers*, kulans for their *rumps*, and various other animals, then sold their skins to make a living.	Using his hunting skills, he hunted deer, kulan, and other animals, then sold their skins to make a living.
When summer *ends*, winter *comes*; and when winter *ends*, summer *comes*. Yet they walk alone, without a companion.	When summer *comes*, winter *goes*; and when winter *comes*, summer *goes*. Yet they walk alone, without a companion.
One day, the *lone* hunter took his rifle and said, "*I'm going* to a faraway place where no one goes, where no one walks, neither in winter nor in summer," and set off.	One day, the hunter took his rifle and said, "*I will go* to a faraway place where no one goes or walks, neither in winter nor in summer," and set off.
After traveling for many days, he came to a large mountain...	– *(This sentence was omitted)*
He led his horse along a ravine on foot, endured much hardship, and climbed to the top of the mountain.	*(The sentence at the beginning is missing)* With much hardship, he climbed to the top of the mountain

Looking around, he saw *countless animals* and deer.	Looking around, he saw *countless* deer.
… built a house of stone, *made a roof like a camping tent*, covered it with many *thick* sticks, and covered the *roof of the house* with animal skins.	… built a house of stone, covered it with many *small* sticks and animal skins.
–	*The horse that had tired him out over seven or eight days became a well-fed, strong horse.*
Since Mergen was born, he had never seen such a *variety of grass growing together*.	Since Karamergen was born, he had never seen *such a variety of fruits growing*.
And it was a beautiful *blooming steppe* with so many different trees, *so many different red and green flowers*, where nightingales sang, and where the *scent of cloves was fragrant.*	It was a beautiful *meadow* with so many different trees, where nightingales sang.
The hunter shot many animals, and *bundled* and preserved their horns and skins.	The hunter shot many animals, and *salted* and preserved their horns and skins.
Without a word, he *dropped* to one *knee*.	Without a word, he *fell* to one *knee*.
neither the sniper nor the woman took their eyes off each other…	*the woman did not take out the two eyes from the hunter…*
He silently, without sticking hand *out of* sleeve…	He silently snatched the *meat* from the *end* of his sleeve, without sticking his hand
Then, taking another bite of meat, he said, "Ma!" and roared again. *Just as before*, without saying a word, he took it and swallowed it...	*Later* he took another bite of meat, said, "Ma!" and roared again. Without saying a word (*the word was missing*) he took it and swallowed it.
The hunter thought, *'There she comes, what should I do?'* and when he looked he saw the woman walking slowly.	When he looked back, the woman was walking slowly.
Praying to God, the hunter fired his rifle.	*Having learned that she was a monster*, the sniper fired his rifle…
The garment with which he covered himself was torn and full of holes.	*...the tree that lay there, resembling a man, had been cut into pieces, as if sliced with a knife.*
The woman did not make a *sound.*	No *voice* came from the woman.
The snake *had a steel head, its neck was cut off.*	It was a snake with *its head cut off*.
A scarf *made* of fine white silk, *adorned with various gold ornaments*, came and hung before him.	A scarf *made* of fine white silk came and hung before him.
A golden curtain was *draped over the bed* and set up at the right threshold	A golden curtain was set up at the right threshold of the *house*.
The girl said, "We are nomadic *fairies*".	The girl said, "We are from a nomadic *country*".
When he woke up with a start… he saw that all the treasure was gone.	There was no girl, no house, nothing near him.
Multiple layers of exquisite bedding lay beneath her side.	There was an exquisite bedding beneath her side.
It was carved out *in a circle* and taken away.	*They cut all around it* and took it away.
He sat there, *scolding himself* and wondering why he had fallen asleep.	*He felt unhappy* and regretted that he had fallen asleep.

He cried, saying, "If you put wheat on the hem of one who has no luck, his hem will come off and spill the wheat".	– *(This sentence was omitted)*
Worried, he asked: "From which side will she come?".	From which side will the *voice* come?
– *Oh, you unfortunate one, do not cry anymore, may your eyes go blind!*	– *(This sentence was omitted)*
Finally, *by the power of God*, this hunter became *immeasurably* rich, and *even* became a great khan, and eventually died.	Eventually, this hunter became *incredibly* rich, *even* became a great khan, and died.

The genre of the text "Karamergen" is defined as a fantasy tale. This tale consists of two plots. The first plot tells the story of the main character Karamergen, who, while hunting, encounters a zheztyrnak (woman with the copper claw) at night and escapes from it safely. The second plot is about how he meets a beautiful girl from the land of nomadic fairies, falls in love with her, and is happy, but then falls asleep and loses her, unable to fulfill the condition she set.

Accounts of hunters and marksmen frequently appear in the myths and heroic narratives of Kazakh folklore (Alpysbaev, 1988: 188-194; 214-216), (Alpysbaev, 1989: 49-54; 160-164; 213-214). Fairy tales about the zheztyrnak are widespread among hunters. Although it appears as a beautiful, graceful woman, its sharp talons like those of an eagle are strong enough to tear logs into pieces. The stories about the zheztyrnak are similar: she usually comes to the hearth of a hunter or traveler who is cooking meat on a fire and eats the meat together with him. The hero, who grows suspicious of her, places a log or a scroll in his bed to fake his presence, while he hides outside to observe her true nature. In the middle of the night, a hunter shoots and kills a zheztyrnak as she digs her claws into a log (Alpysbaev, 1988: 22-23). The existence of the zheztyrnak as a being from another world beyond the human realm is discussed in articles devoted to fairy tales (8, 2014: 61). V.Ya. Propp connects the plots of fantasy fairy tales with ritualistic elements (Propp, 2000: 10).

In this tale, one can clearly recognize an initiation ritual related to hunters. The exposition of "Karamergen" portrays the everyday life of a real hunter. The plot begins with the main character entering the territory of the zheztyrnak. According to the initiation, Karamergen must prove himself as a true hunter by conquering the territory belonging to the zheztyrnak. Using a new hunting tool (gun) the protagonist demonstrates humanity's superiority over nature. This plot synthesizes the initiation ritual with the relationship between man and the divine (Zheztyrnak). Therefore, the core of this tale is a mythical narrative. The subsequent plot focuses on the actions related to the hunter's status within society. The hunter is expected to attain divine status through his victory over the zheztyrnak (former god whose status has diminished). However, Karamergen fails to achieve this status and does not pass the test set by the fairies. This plot highlights humanity's superiority over nature-associated gods due to technology, while simultaneously revealing man's low standing in the spiritual

realm. In the fairy tale, fairies represent not only beings from the spiritual world but also embody elements of new religion and ideology. Among Turkic peoples, fairies are often depicted as beautiful maidens and are frequently symbols of extraordinary beauty. The narratives emphasize their captivating appearance (Auyesbayeva, 2007: 221–227). With their enchanting beauty, fairies cause humans to fall in love with them and live together as spouses for a certain period. Occasionally, fairies choose special individuals and form unions with them. The children born from these unions are notable and exceptional, for example, Edige and Genghis Khan. Fairies can live among humans, but they often long to return to their own realm. Although the fairy agrees to become his wife, she sets a condition that he must never forget that humans and fairies belong to two different worlds. The origins of stories with this theme begin in myth and continue into fairy tales (Kerim, 2015: 26). More detailed information about the hikaya genre in general, as well as about the zheztyrnak and the fairy – two of its main characters – can be found in the article "Turkic 'hikaya' genre and its characters" (Akhmetbekova, 2018: 87-106).

As for the text of the fairy tale itself, we can observe that there are no significant changes in the content between the two versions. However, the text published in 1988 shows lexical and stylistic differences when compared to the original 1901 version. In particular, the later version has undergone noticeable literary editing. While such editing is often necessary to correct the text and make it accessible to modern readers, it should not compromise the original style of the fairy tale or the distinctive features of colloquial speech. The editorial changes made to the fairy tale under analysis have disrupted its traditional style by replacing colloquial language with more formal literary language. Let us now demonstrate this with a specific example. First, consider the sentences in both versions of the text. In the 1988 version, several changes were introduced to the original sentences. However, the compilers could have preserved the original phrasing, as it was already written in language understandable to readers. In the second text, the fairy tale's oral style characteristic of oral literature and folklore has been modified to resemble written literary language as closely as possible.

There is another important point to note here. At the beginning of the first published version of the tale in 1901, there is a phrase that includes the ancient Kazakh expression *qulan atyp sauyrysynyn (shooting kulans for their rumps)*. The word "sauyrsyn" refers to "the upper part of an animal's back, from the ridge to the withers" (Janabekova, 2011: 37). This phrase is entirely absent from the 1988 edition of the tale and deliberately removed. The compilers of the book likely considered it an obscure and unnecessary word for contemporary readers. One of the subsequent sentences reads: "Mergen köp añ atyp, müyiz, terilerin *symbaldap* qatyryp jattı (The hunter shot many animals, and *bundled* and preserved their horns and skins)". In the second text, the phrase "Mergen köp añ atyp, müyiz, terilerin *tuzdap*, qatyryp jattı (The hunter shot many animals, *salted* and preserved their horns and skins)" replaces the word *symbaldap (bundled)* with *tuzdap (salted)*. According to the Dictionary of the Kazakh Literary Language (Janabekova, 2011: 502), *symbalda* means *"to tie tightly"* or *"to bundle"*. The ancient word originally used by the

storyteller from that region was altered by the compilers of the collection, who replaced its meaning with a different term. Now let us examine the following sentences from the tale. In the sixth sentence of the 1901 original version, it reads: *"Neshe kün jol jürip, bir ülken tauğa kelipti... (After traveling for many days, he came to a large mountain...)"*, whereas this sentence is completely absent in the second text. In the seventh sentence, the original states: "*He led his horse along a ravine on foot*, endured much hardship, and climbed to the top of the mountain" but in the second text, it is shortened to: "With much hardship, he climbed to the top of the mountain". The ninth sentence reads: "The hunter, rejoicing, came to the spring and built a house of stone, *made a roof like a camping tent*, covered it with many *thick* sticks, and covered the *roof of the house* with animal skins". In the second text, this sentence is shortened to: "The hunter, rejoicing, came to the spring and built a house of stone, covered it with many *small* sticks and animal skins". The tenth sentence in the 1988 version – "*Jeti, segiz künde boldyırğan atı semirip, qur at bolıpty (The horse that had tired him out over seven or eight days became a well-fed, strong horse)*" – is completely absent from the original 1901 publication. The eleventh and twelfth sentences of the first text read: "Since Mergen was born, he had never seen such a *variety of grass growing together*. And it was a beautiful *blooming steppe* with so many different trees, so many different *red and green flowers*, where nightingales sang, and where *the scent of cloves was fragrant*". In the second text, this is changed to: "Since Karamergen was born, he had never seen such a variety of fruits growing. It was a beautiful *meadow* with so many different trees, where nightingales sang".

In the eighteenth sentence of the first text, it is written as: "The hunter lowered his bucket and ate the meat, and *neither the sniper nor the woman took their eyes off each other*," while in the second text, this sentence is omitted: "The hunter lowered his bucket and ate the meat, *the woman did not take out the two eyes from the hunter*". In the twenty-fourth sentence, the first text states: "The hunter thought, '*There she comes, what should I do?*' and when he looked he saw the woman walking slowly," whereas in the second text, it is shortened to: "When he looked back, the woman was walking slowly". In the twenty-fifth sentence of the first text, it is written as: "*Praying to God*, the hunter fired his rifle," while in the second text, it appears as: "*Having learned that she was a monster*, the sniper fired his rifle". There is one important point worth noting here: the word "monster" in this sentence is not meant to be taken literally. In this context, the hunter perceives the woman in the blue dress, who appears at night, as a malevolent and dangerous force – one that threatens humanity. Thus, he refers to her as a "monster". The features and behaviors associated with such monstrous figures are remarkably similar across many cultures, including those found in Turkic folklore. The collector N. N. Pantusov, who recorded this tale from oral tradition and translated it into Russian, seems to have misunderstood the character's appearance and actions, rendering the term as "Baba Yaga". However, in the original tale, the woman is described as follows: "The palms of her two hands are made of steel, like knife blades. The tips of her fingers are sharp as spears – they can pierce stone" (Pantusov, 2022: 107). It is known that one of the fairy-tale characters of Kazakh tales and stories is Zheztyrnak.

In addition, the sentence in the first text, "*The garment with which he covered himself was torn and full of holes*," is completely absent from the second text. While the sentence in the original first text is given as "The snake had a *steel head, its neck was cut off*," in the second version it is changed to "It was a snake with *its head cut off*". In the 1901 tale, the sentence reads: "A scarf *made* of fine white silk, *adorned with various gold ornaments*, came and hung before him", while the 1988 version shortens it to "A scarf *made* of fine white silk came and hung before him". In the thirty-first sentence of the first version of the text, it reads, "The girl said, 'We are nomadic *fairies*,'" while in the second version it changes to, "The girl said, 'We are from a nomadic *country*'". In the first version, the sentence reads, "*When he woke up with a start… he saw that all the treasure was gone*," whereas in the second version it changes to, "There was no girl, *no house, nothing near him*". Additionally, the sentence in the first version, "*He cried, saying, 'If you put wheat on the hem of one who has no luck, his hem will come off and spill the wheat*,'" is completely removed in the second version. The sentence "*Someone, crying, cried out 'Karamergen'*" in the 1988 version of the tale was shortened to "*He cried out 'Karamergen!'*" in the first version. While the 1901 version says, *"Worried, he asked: 'From which side will she come?'*", in the 1988 version, it was changed to *"From which side will the voice come?"*. In our opinion, some sentences in the original were revised in the 1988 version of the tale to make them more understandable to the reader. The sentence "*Oh, you unfortunate one, do not cry anymore, may your eyes go blind!"* in the original version is completely absent in the second version of the tale and was removed.

So, regarding the sentences we compared and analyzed above, the characteristics of pure colloquial speech in the first version were removed, and the second text was changed to adopt the character of literary language. At the same time, the compilers of the collection removed some words and phrases from the original and replaced them with new ones. In other words, the compilers made corrections and edits at their discretion. As a result, some sentences in the second version of the tale became more literary and lost the distinctive features of colloquial speech. Therefore, the editing here is completely inappropriate. Another point to note is that if the collection is intended for researchers or reporters, it will be necessary to preserve the phonetic features inherent in the text of the storyteller or the collector who recorded the tale. Folklorist S. Kaskabassov argues that, since the compilers of fairy tale collections often rely on their own experience when editing the text, the storyteller's style and the spoken language of the people are not fully preserved, their features are lost, or dialectal characteristics are erased. If some sentences in the text are too long or rambling, they may be divided into shorter sentences; however, one word cannot be replaced by another word or sentence (Azibaeva, 1983: 23). This clearly demonstrates the importance of textological research when working with the original text of a fairy tale.

5. Conclusion

The discovery and collection of materials related to the rich heritage of Kazakh folk literature, as well as the literary, historical, and ethnographic traditions preserved in the private archives of Russian orientalists and Turkologists, the study and analysis of

manuscripts, and the preparation of scholarly collections have become some of the most pressing issues today. In this article, we examined one Kazakh fairy tale as a representative example of research into the rich and abundant legacy of Kazakh folklore prior to the October Revolution and presented our own conclusions based on this analysis.

We believe that such research should become a key trend in the future. Unfortunately, works and information on Kazakh oral literature and folklore have been published at different times and in various journals and collections; however, a complete and comprehensive source database or unified collection has not yet been created. The materials remain scattered across the collections of central and regional archives, museums, research institutions, and libraries. Not all archives containing pre-Soviet documents are accessible; in particular, access to certain collections within the National Archives of the Republic of Uzbekistan is restricted.

In conclusion, in our article, we focused on the first version of the Kazakh fairy tale "Karamergen", collected orally by the Russian Turkologist N. N. Pantusov and first published in 1901, which has since been preserved in the fund of rare publications. We compared it with the version published in 1988 during the Soviet period and, through textual analysis, observed that the text had undergone several changes. In particular, the fairy tale's text had been edited to correct punctuation and spelling errors. The correct pronunciation of Arabic, Persian, and ancient Turkic words in the text was carefully preserved. The word usage characteristic of the storyteller's oral speech, features of oral narration, and instances where ancient words in the tale's text were replaced during the local storyteller's narration were identified. In other words, correctly used words, phrases, and sentences were restored to preserve the authenticity of the original oral tradition.

References:

1. Abjet B.S. (2021). The scientific importance of listing and publishing Kazakh fairy tales preserved in manuscript collections / *Bulletin of Yasawi University.* № 3(121) – p.7-15. https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729 (in Eng)

2. Akhmetbekova A. et al. (2018). Turkic «hikaya» genre and its characters. *Opcion,* ISSN 0373-658X, Volume № 34, Issue № 85. – p 87-106. (in Eng)

3. Auyesbayeva P. (2007). On Certain Regularities Characteristic of Fairy Tale Poetics / *Bulletin of Karagandy University. Philology series.* № 3 (47). – p 58-64. (In Kaz)

4. Auyesbayeva P.T., Albekov T.K., Alpysbayeva K.B. (2020). Words of ancestors – masterpieces of Kazakh word art / *Keruen* № 1(66). – p.1-12. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-03 (in Eng)

5. Azibaeva B. (1983). Textological Study of Kazakh Folklore and Literary Works / (Responsible editor). Almaty: Gylym. – p 264. (In Kaz)

6. Dictionary of the Kazakh Literary Language (2011). Volume 13. S–T / Janabekova A. (Responsible editor). Almaty: Dauir. – p 752. (In Kaz)

7. Kazakh folklore and literature in the collections of Russian Orientalists-turkologists until the early 20th century. Narrative sources (2022). Almaty: Silver Press. – 744 p. (in Russian)

8. Kazakh Folk Literature: Multi-volume Edition. Fairy Tales. Magical and Fantastic Tales (1988). Volume 3 / Alpysbaev T. (Responsible editor). Almaty: Jazushy. – 320 p. (In Kaz)

9. Kazakh Folk Literature: Multi-volume Edition. Fairy Tales. Heroic fairy tales (1989). Volume 3 / Alpysbaev T. (Responsible editor). Almaty: Jazushy. – 304 p. (In Kaz)

10. Kerim Sh. (2015). Tales about Fairies / *Academician Kaskabasov and Kazakh Folkloristics.* Almaty: Adebiet jane oner институты. – p 384. (In Kaz)

11. Propp V.Ya. (2000). Historical roots of the fairy tale. Scientific edition, textual commentary by I.V. Peshkov. – Moscow: Labyrinth Publishing House. – p 336. (in Russ)

12. Radlov V.V. (1993). *Golden Casket.* Compiled, with foreword and commentary by S. Kaskabasov and K. Islamzhanuly. – Almaty: Ana tili. – 255 p. (In Kaz)

13. Tales of the Turkic Peoples (2014). Sh. Ibraev, A. Ahmetbekova, P. Auyesbayeva. Almaty: IP «Sagauitdinova». – p 415. (In Kaz)

14. Words of the Ancestors: 100-Volume Edition. Magical and Fantastic Tales (2011). Volume 74 / Toishanuly A. (Responsible editor). Astana: «Foliant». – p 432. (In Kaz)

Әдебиеттер:

1. Ахметбекова А. және т.б. Түркі «хикая» жанры және оның кейіпкерлері // *Opcion.* – 2018. – №34, №85. – Б. 87–106. http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85050934875&partnerID=MN8TOARS

2. Әбжет Б.С. Қолжазба қорларында сақталған қазақ ертегілерін тізімге алу, жариялаудың ғылыми маңыздылығы // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2021. – №3(121). – Б. 7–15. https://doi.org/10.47526/habarshy.v3i121.729

3. Әзібаева Б. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі / жауапты шығарушы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 264 б.

4. Ауесбаева П. Ертегі поэтикасына тән кейбір заңдылықтар жөнінде // *Қарағанды университетінің хабаршысы.* Филология сериясы. – 2007. – №3(47). – Б. 58–64.

5. Ауесбаева П.Т., Әлбеков Т.К., Алпысбаева Қ.Б. Бабалар сөзі – қазақ сөз өнерінің жауһарлары // *Керуен.* – 2020. – №1(66). – Б. 1–12. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.1-03

6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Қиял-ғажайып ертегілер. 74-том / жауапты шығарушы А. Тойшанұлы. – Астана: Фолиант, 2011. – 432 б.

7. Казахский фольклор и литература в собраниях русских востоковедов-тюркологов до начала XX века. Нарративные источники / құраст. П. Ауесбаева және т.б. – Алматы: Silver Press, 2022. – 744 б.

8. Керім Ш. Перілер туралы хикаялар // *Академик Қасқабасов және қазақ фольклористикасы.* – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2015. – 384 б.

9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 13-том: С–Т / жауапты шығарушы А. Жаңабекова. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

10. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Ертегілер. Қиял-ғажайып ертегілер. 3-том / жауапты шығарушы Т. Алпысбаев. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.

11. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. Ертегілер. Батырлық ертегілер. 4-том / жауапты шығарушы Т. Алпысбаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б.

12. Пропп В.Я. Сиқырлы ертегінің тарихи түбірлері / ғылыми редакциясын және текстологиялық түсіндірмесін И.В. Пешков әзірлеген. – Мәскеу: Лабиринт, 2000. – 336 б.

13. Радлов В.В. Алтын сандық / құраст. С. Қасқабасов, К. Ісләмжанұлы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 255 б.

14. Түркі халықтарының хикаялары. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2014. – 415 б.

ҒТАМР 17.71.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-11

Н.Набиолла[1]*, З.Н. Сейітжанов[2]
[1]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
[1,2]әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]nasihat_83@mail.ru, [2]asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9832-8028, [2]0000-0002-9834-5503

ҚАЗАҚ ЭПИКАЛЫҚ ЖЫРЛАР МЕН ПРОЗАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР, МЫСТАН КЕМПІР ОБРАЗДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорының эпикалық жырлар мен прозалық фольклорындағы демонологиялық кейіпкерлердің ішіндегі жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдары кездесетін көне, классикалық, тарихи эпостар мен ертегілік проза мәтіндері талдауға өзек болды. Атап айтқанда «Құламерген, Жоямерген», «Мұңлық-Зарлық», «Дотан батыр», «Алпамыс» «Орақ батыр» жырлары мен «Ер Төстік», «Құланайжарқын», «Ханшентей», «Еркемайдар», «Алтын сақа», т.б. ертегілер мәтінінде кездесетін жалмауыз бен мыстан образына талдау жүргізілді. Жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарының шығуы негізіне, олардың бір-бірімен ұқсастығы мен айырмашылығы сараланып, ғылыми тұжырым жасалды. Бұған дейінгі отандық және шетелдік фольклортанушы ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, эпикалық жырлар мен ертегі мәтіні негізінде нақтылы мысалдар келтіріп, теориялық еңбектер негізінде, ғылыми сараптаулар жасалды. Жалмауыз бен мыстан кемпір образының бір уақытта пайда болмағанын, жалмауыз кемпір образының шығу төркіні арыда, ал мыстан кемпір образының пайда болуы онан кейінгі кезеңнің нәтижесі екені айқын көрсетілді. Жалмауыз образының түркі халықтарымен қатар, Алтай тілді басқа халықтардың да фольклорында кезесетіні туралы ғалымдардың зерттеуі назарға алынды. Осы негізде демонологиялық кейіпкерлер жүйесіндегі жалмауыз бен мыстан образы қазақ фольклорында да молынан ұшырасатыны мысалдар негізінде дәлелді көрсетілді.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 жж. «Қазақстан әдебиеттану, фольклортану және өнертануы экожүйесінің цифлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» (BR27101897) ғылыми зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: фольклор, жалмауыз, мыстан, эпос, ертегі, мәтін, жанр.

N. Nabiolla[1]*, Z.N. Seyitzhanov[2]
[1]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
[1,2]al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]nasihat_83@mail.ru, [2]asegizbayeva_84@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9832-8028, [2]0000-0002-9834-5503

IMAGES OF ZHALMAUYZ-KEMPIR AND MYSTAN-KEMPIR IN KAZAKH EPIC POEMS AND PROSE FOLKLORE

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the demonological characters Zhalmauyz Kempir and Mystan Kempir in Kazakh folklore, particularly in epic poetry and prose fairy tales. The study draws on a wide range of classical, archaic, and historically significant texts such as Kulamergen, Zhoiamergen, Munlyk-Zarlyk, Dotan Batyr, Alpamys, and Orak Batyr, as well as folktales including Er Tostik, Kulanayzharkyn,

Khanshentei, Erkemaidar, Altyn Saka, and others. Through close textual analysis, the paper explores the mythological origins, narrative functions, and symbolic meanings of these figures, shedding light on their transformation across genres and historical periods. Special attention is given to the comparative characteristics of both characters, their typological roles within the demonological character system, and their function in initiating heroic trials and mediating between the mundane and supernatural realms. Drawing on a broad body of scholarship from both Kazakhstani and international folklorists, the article incorporates interdisciplinary perspectives from mythology, literary theory, and cultural anthropology. The research demonstrates that Zhalmauyz Kempir represents a more ancient and pan-Altaic archetype, often associated with primordial fears and chthonic forces, whereas Mystan Kempir emerges in later folklore as a distinctly magical and socially disruptive figure. Ultimately, the study affirms the enduring presence and complexity of such demonological characters within the narrative ecology of Kazakh oral tradition, highlighting their cultural, psychological, and literary significance.

Acknowledgment. This article was published with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, within the framework of the scientific project "Digital Transformation of the Ecosystem of Kazakh Literary Studies, Folklore, and Art Studies: Interdisciplinary Research" (BR27101897), for 2025–2026.

Keywords: folklore, zhalmauyz, mystan, epic, fairy tale, text, genre.

Н.Набиолла[1]*, З.Н. Сейтжанов[2]

[1]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

[1,2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]nasihat_83@mail.ru, [2]asegizbayeva_84@mail.ru

ORCID: [1]0000-0001-9832-8028, [2]0000-0002-9834-5503

ОБРАЗЫ ЖАЛМАУЫЗ-КЕМПИР И МЫСТАН-КЕМПИР В КАЗАХСКИХ ЭПОСАХ И ПРОЗАИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию демонологических персонажей казахского фольклора, в частности образов Жалмауыз-кемпир и Мыстан-кемпир, функционирующих в эпических поэмах и прозаических сказках. В качестве материала анализа привлекаются тексты древних, классических и исторических эпосов («Куламерген, Жоямерген», «Мунлык-Зарлык», «Дотан батыр», «Алпамыс», «Орак батыр»), а также сказочные нарративы («Ер Тостик», «Куланайжаркин», «Ханшентей», «Еркемайдар», «Алтын сака» и др.). Особое внимание уделяется генезису указанных образов, их структурным и семантическим особенностям, а также типологическим сходствам и различиям. На основе сравнительного анализа эпических и сказочных текстов, а также с опорой на труды отечественных и зарубежных фольклористов формулируются выводы о том, что данные персонажи возникли не одновременно: образ Жалмауыз-кемпир имеет более архаичные истоки и восходит к общетюркской и в целом алтайской мифологической традиции, тогда как образ Мыстан-кемпир является результатом более поздних культурных трансформаций. Таким образом, демонологические персонажи женского типа в лице Жалмауыз-кемпир и Мыстан-кемпир занимают значимое место в системе образов казахского фольклора, отражая представления традиционного общества о хаотическом и враждебном человеку начале.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Научного комитета Министерства науки и высшего образования РК в рамках научного проекта «Цифровая трансформация экосистемы казахстанского литературоведения, фольклористики и искусствоведения: междисциплинарные исследования» (BR27101897) на 2025–2026 гг.

***Ключевые слова*:** фольклор, Жалмауыз-кемпир, Мыстан-кемпир, эпос, сказка, текст, жанр.

1. Кіріспе

Фольклор – халықтың рухани байлығының бастауы. Сан ғасырды көктей өтіп бізге жеткен құндылықтың бірі. Ол ерте туып, ауызша тараған рухани байлық. Тіпті әлем халықтарының мәдениеті мен әдебиеті фольклордан тамыр тартады десек те болады. Фольклор көне мәдениет және бабадан қалған құнарлы мұра.

Халқымыздың өмір тұрмысы талай заманды басынан өткеріп түрлі қоғамдық формацияларға орай өзгерістерге ұшырап отырды. Фольклор халқымыздың ұзақ өмір жолында сүтпен сіңіп, сүйекке біткен және ол халық болмысы, тұрмыс-тіршілігінен шығып сөз өнері ретінде танылған. Сондықтан ол ежелгі дәуірдегі адамзат мәдениеті мен дүние танымын бойына жинақтаған көп қырлы функциялы, синкретті руханият болып есептеледі.

Халық өзінің арман-идеялын жырлайды. Осыған орай халықтың үміт-аңсары (фольклордың түрлі жанрларында) өз кезіндегі мінез-құлық, іс-әрекеттерді қамтыған кейіпкерлер тұлғасын тудырады. Әрі оқиға осы кейіпкерлердің төңірегінде өрбиді. Осы ретте образдар жеке-жеке, жалаң көрінбейді. Бір-бірімен байланыста болады. Ондағы кейіпкерлер басты қаһарман мен оның серіктері және дұшпандары болып бөлінеді.

Фольклорлық бейнелердің ішінде мифологиялық кейіпкерлердің алатын орны ерекше. Түрлі жанрлардағы (ертегі мен эпикалық жырлар, миф, хикаялар) басты қаһармандарды анықтай отырып, оларды төмендегіше жіктеген: «Тотемдік кейіпкерлер, шамандық кейіпкерлер, демонологиялық кейіпкерлер, ілкі қаһармандар, трансформацияланған мифтік кейіпкерлер» (Қазақтың мифтік кейіпкерлері, 2016: 61).

Осы топтардың ішінде демонологиялық кейіпкерлердің өзі бір топ құрайды. Олар: Албасты, жезтырнақ, жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, пері, жын, шайтан, дию. Бұл кейіпкерлердің кейбірі эпикалық жырлар мен аңыздық проза жанрларында (ертегілік проза мен ертегіден тыс проза) жиі ұшырайды. Атқаратын функциялары да түрлі болып келеді. Жалмауыз бен мыстан образы түркі тектес халықтардың біразында сақталған. Мәселен көршілес қырғыз халқының «Эртөштүк» пен «Жоодабершим» жырларындағы жалмауыз кемпір образын зерттеген ғалым зерттеулері соның дәлелі (Алимова, 2015: 7-14). Жалмауыз кемпір туралы мотивтер түркі-монғол халықтарының біразында бар. Атап айтқанда монғол, бурият, салар, сары үйғыр, үйғыр, татар, башқұрт, өзбек, қырғыз, ноғай халықтарының эпикалық жырлары мен эпостық мұраларында жиі ұшырасады. Біз бұл мақалада қазақ халқының эпостық мұралары мен ертегілерінде кездесетін кейіпкерлердің екеуіне (жалмауыз бен мыстан) тоқталуды мақсат еттік.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада негізінен эпикалық жырлар мен ертегілік прозаның кейбір түрлерінде кездесетін демонологиялық кейіпкерлер қатарына жататын жалмауыз кемпір мен мыстан кемпірдің образына тоқталдық. Атап айтқанда көне эпостардан «Құламерген,

Жоямерген», «Мұңлық-Зарлық», «Дотан батыр», классикалық, қаһармандық эпостан «Алпамыс батыр», ал ертегілерден «Ер Төстік», «Ханшентей», «Еркемайдар», «Алтын сақа», «Құланайжарқын», т.б. қатарлы ертегі мәтіндерінде кездесетін жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарына талдау жасадық.

Мақалада түркі халықтарының жалмауыз бен мыстан кемпірді зерттеген зерттеу еңбектеріне де мән берілді. Зерттеуге өзек болған образдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына назар аударылды. Жалмауыз кемпір мен оның аналогтары (Абыахы, Алып кемпір, Кан-Демчи) түркі-алтай халықтарының барлығында да хаостың, жамандықтың, тоскауылдың бейнесі. Жалпы, бұл образдар арқылы фольклор халықтың дүниетанымын, өмірлік философиясын, әйелге деген әлеуметтік көзқарасын, табиғатпен қарым-қатынасын көрсетеді. Сондықтан бұл кейіпкерді зерттеу тек әдеби аспектіде емес, мәдени-антропологиялық тұрғыда да маңызды. Сонымен ертегілер мен эпостарда кездесетін екі кейіпкер образына типологиялық тұрғыдан салыстырмалы талдау әдісі жүргізілді.

2.2 Материалдарға сипаттама

Бұған дейін қазақ фольклортануында жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образына байланысты зерттеу еңбектерден С.Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» еңбегіне (Қасқабасов, 1984), Р. Бердібаевтың «Қазақ эпосы» (Бердібаев, 1982), Б.Әзібаеваның «Қазақ эпосының сюжеттері» (Әзібаева, 2014), А. Тойшанұлының «Түркі-монгол мифтері» (Тойшанұлы, 2010), Г.Сағынадиннің «Түркі халықтары фольклорындағы аңыздық проза» (Сағынадин, 2018), С.Қондыбаевтың «Қазақ мифологиясына кіріспе» (Қондыбаев, 1999), Алимжан Инаяттың «Жалмауыз» (Инаят, 2010), «Бабалар сөзі» жүз томдығының мифтерге арналға 78 томы (Бабалар сөзі: Т.78., 2011), «Түркі халықтары фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі» (Character of Zhalmauyz in the folklore of Turkic peoples) (Auesbaeva and others, 2016: 836-839) қатарлы ғалымдардың монографиялық зерттеулері мен ғылыми мақалалардағы мифологиялық кейіпкерлер жүйесіне шолу жасалды. Сондай-ақ осы зерттеулердегі кейбір ғылыми ой-тұжырымдар мақалада басшылыққа алынды. Халық прозасы мен эпикалық жырларды қарастырған ғалымдардың еңбектері негізінде ертегі мен эпоста кездесетін жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарына мән беріліп, мақалаға ғылыми дәйек ретінде пайдаланылды. Жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарына, жалмауыз бейнесінің тым арыда болса, ал мыстан кемпір образының кейін келе пайда болу ерекшеліктеріне назар аударылды.

3. Талқылау

Көне эпостардағы жалмауыз, мыстан кемпірлер басты кейіпкерлерге қарсы әрекет етеді. Олар өздерінің мақсаттарына түрлі амал-айла арқылы жетіп отырады. Демонологиялық кейіпкерлер тобына жататын образдың бірі – жалмауыз кемпір. «Дүниенің жамандықпен түбін тескен» үш жүз жасқа келген жалмауыз кемпірді былай сипаттайды:

Бір денеде малғұнның,
Жеті басын көріңдер.
Әр басында кемпірдің,
Жүз кісінің күші бар, –

деп сипаттайды «Құламерген, Жоямерген» жырында (Қазақтың көне эпосы, 2008: 216). Жалмауыз кемпір жамандықты ойлайтын нағыз тажал. Жеті басты жалмауыздың әр басында жүз кісінің күші болса, оны жеңу де оңай емес. Осы жалмауыз кемпір Құламергеннің әйелі Күләйімді азғырып, оның отбасын ойран етеді. Ол Құламергеннің әйелі Күләйімға былай дейді:

Бұлғар деген шаһарда,
Қасым атты патша бар...
Қырық уәзір қаста бар,
Алтын айдар баста бар.
Жеткізе алман ауызбен,
Есебі жоқ дүние-мал – дейді (Қазақтың көне эпосы, 2008: 204).

Ақылсыз әйел жалмауыз кемпірдің сөзіне ілесіп, отбасын тастап кетеді. Осыдан кейін жалмауыз кемпір «қаныңды, Құламерген ішермін деп» оның соңына түседі. Ең соңында Құламергеннің баласы Жоямерген анасының ақылымен маңдайындағы жалғыз көзінен атып өлтіреді.

Ал «Дотан батыр» эпосынан да осындай әрекетті көреміз. Адам иісін сезген жалмауыз ұйықтап жатқан балалардың қасына келеді. Дотаннан басқасының бәрін жұтып қояды. Тек Дотан ғана аман қалады. Дотанды тайымен бір жұтып, қайта құсады. Оны жалмауыз кемпір сөзбен алдап, төменшіктеп сөйлейді.

Шырағым сөз айтайын саған, – дейді,
Қызмет қып бересің бе маған, – дейді.
Жолдасыңның бәрін де мен тастайын,
Қызмет қылсаң болайын анаң, – дейді.

Оның келісімін алған соң, күш көрсетеді. Батыс жақта Шынтемір деген адамның Күнікей деген қызын балама әкеп берсең құтыласың, егер әкеп бермесең қайта жұтып қоямын дейді. Жалмауыз кемпір жеті жылдық ұзақ жолға Дотанды жұмсайды. Айлакер жалмауыз кемпірден сескенбеу мүмкін емес, оның қатігез, қулық-сұмдық әрекеттері мен ерен күш-қайратынан қорқады. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі – мифтік-ертегілік кеңістіктегі қорқыныш пен зұлымдықтың бейнесі. Бұл образ тек қазақ емес, жалпы түркі және байырғы Алтай халықтарының ертегілік мұраларында кең тараған.

«Алпамыс батыр» эпосында мыстан кемпір түрлі амал-айласымен Алпамысты қолға түсіреді. Адамға қастандық жасайды. Оның сыртқы бейнесінің өзі сондай жексұрын. Жырда «сол кезде жасы үш жүзге жеткен, ыстық ішкен, суық тышқан, көрінгенмен ұрысқан қабағы қатып тырысқан, дамбалы бұтына қатқан, өзін туғаннан құдай атқан, бір кез ширек бұты бар, адам таппас ойы бар, тізесіне шекпен жетпеген, басынан жаманшылық кетпеген, басы мүйіз, көті киіз бір мыстан кемпір

келеді» (Ақсауыт, Т.1., 1977: 200). Біздегі Алпамыс батыр жырындағы мыстанның түркі халықтары нұсқасындағы образы түрліше аталатыны да белгілі болып отыр (Елесбай, 2024: 159).

Ал «Ер Төстік» ертегісінде «тамағы қырылдап, өкпесі сырылдап, шашы жалпылдап, көзі жарқылдап, тістері сартылдап, қатты сасып, етегін басып төстікті қуа жөнеледі», – дейді (Ертегілер, Т.1., 1989: 14). Осы мысалдарда жалмауыздың кейіпкеспірлері құбыжықты еске түсіреді.

Ертегілер мен эпостарда жеті басты айдаһар мен жеті басты жалмауыз образы кейде қатар ұшырасады. Айдаһар образы арнайы қарастырылғандықтан оған тоқталмаймыз (Aimukhambet and others, 2022: 192-204). Жалмауыз – ертегілерде жиі кездесетін негізгі бейненің бірі. «Аюдәу» ертегісінде баланың көзін құртуды ойлаған патша оны барса келмес, қиын жолға жұмсайды. «Айдан ай өтіп, күндерден күн өткенде жалмауызға жетеді. Айдалада қырық құлақты бір қазанда май қайнатып жатады. Қасында аузында тісі жоқ, құйрығында қыртысы жоқ бір жалмауыз адамдарды қат-қабат көгендеп қойып, жаңағы қайнап жатқан майға бір-бірден таңдап әкеліп түсіріп, сүзіп алып жаңадан тамақтанайын деп алдына алып отырған үстіне кез болады» (Ертегілер, Т.1., 1989: 92). Бұған қарағанда жалмауыз адамды жейді, адаммен қоректенеді. «Жалмауыз кемпір – қазақ ертегілерінде жағымсыз бейне. Ол кейде жеті басты, қан соратын қорқынышты кейіпкер ретінде суреттеледі» (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, Т.3., 2001: 496).

«Құламерген, Жоямерген» жырында Құламерген қанша мықты болғанымен жалмауыз кемпірден қорқады. Өйткені оның жеті басы бар. Әр басында жүз кісінің күші болғандықтан Құламерген одан жасырынып, қашады. Жалмауыз нағыз жауыздықтың иесі.

Осы көне эпостардағы жалмауыз, мыстан кемпір қайдан шыққан? Оқымыстылардың айтуына қарағанда матриархат кезінде билік жүргізген ақылды әйел бейнелерінің өзгерген түрі деп түсінік береді. «Мыстандардың хандарға, әкімдерге «ақыл тауып» беруші, дұшпанның сырын танығыш, құпиясын көргіш болып есептелуі бір кездегі әйел қауымы үстемдігінің, қарт аналардың культке айналуының, олардың дүниеде білмейтін нәрсесінің жоқ деп саналуының жаңғырығы екені табиғи. Сондықтан да бұл мыстан кемпірлерге «даналығы» патриархат (атаеркі) дәуіріне аяқ басарда жақсылыққа кедергі, мейлінше жексұрын күш болып мінезделеді», – деп жазады (Бердібай, 1982: 70).

Жеті басты жалмауызды екінің бірі жеңе алмайды. Өйткені оның әр басын шауып құртпаса, ешкімге дес бермейтін қабағат күш иесі. Мәселен «Еркемайдар» ертегісінде жас батыр Еркемайдар ауырған қарындасына жеті басты жалмауыздың қанын іздеп шығады. «Ол жеті басты жалмауызға барады. Ұйықтап жатқан жалмауыздың қылышпен бір басын алады, алты басымен ақырып түрегеледі. Алты басымен алты күн, алты түн алысады. Ой жерді дөң қылады, дөң жерді ой қылады. Алты күнде, алты түнде алты басын алады. Сол жерде өлтіреді. Қолқа жүрегін кесіп алады», – деп суреттейді (Ертегілер. Т.4., 1989: 85). Бұл ертегіде бір басы шабылған жалмауыз жас

батырмен алты күн, алты түн алысады деп әсірелеп суреттейді. Кейбір ертегілерде жалмауыз – бейшара, әлсіз жан көрінгенімен, ол барлық нәрсенің құпиясын біледі. Қолынан келмейтін нәрсесі жоқ және оны өзіне бағындыра біледі. Сөйтіп жалмауыз кемпір бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі кейіпте бейнеленеді.

«Мұңлық-Зарлық» көне эпосында мыстан кемпір алпыс қатынның берген алтынына қызығып, Шаншар патшаның әйелі Ханшайымға қастандық жасайды. Бір ұл, бір қыз тапқан Ханшайымға екі баласының орнына, екі күшік салып, екі баланы көлге лақтырады. Алайда екі баланы (Мұңлық пен Зарлықты) Қазар дариясына тастамақ болып жағаға келгенде мыстан кемпір екіұдай ойға кетеді:

Тастайын деп бұл суға,
Сендерді көзім қимайды.
Тастамайын десем мен,
Алпыс «анаң» болмайды.
Қызығып кеттім ботам-ай,
Алпыс табақ «тіллаға»

деп алтынға қызыққан кемпір шырылдап жылаған балаларды аяуды білмейді. Бірден суға лақтырады. Бірақ Ғайып Ерен, Қырық Шілтен екі баланы суға түсірмей қағып алады.

Ал жалған-жаман хабарды патшаға мыстан өзі жеткізеді:

Аттың басын тарт балам,
Не деп отыр қарт анаң.
Қарт анаңның сөзіне
Құлағыңды сал балам.
Ғайып болсын сырласың,
Кепіл болып қыз берген
Жалғаншы екен Жәудір шал.
Бұл дүниеден оңбасын,
Оңбасын демей не дейін,
Ит баласын тапты ғой,
Ханшайым деген жолдасың.
Шал емес, сұңқар қияқсыз,
Ит баласын тапты ғой,
Ханшайымдай ұятсыз. (Қазақтың көне эпосы, 2008: 163).

Ханшайым мен оның әкесін кінәлап «жалғаншы екен Жәудір шал» десе, «ит баласын тапты ғой, Ханшайымдай ұятсыз» дейді. Зымияндықтан басқаны білмейтін мыстан өтірікті осылай қиыстырады. Мыстан кемпірдің білмейтін нәрсесі жоқ. Діл-даға толмаған көзқалтаның сырын «бір жақсылық көрмеген, тілеуін құдай бермеген» мыстан кемпір келіп топырақ салып толтырады. Жамандық пен зұлымдықты ғана білетін мыстан Шаншар ханды екі баласынан айырып, нағыз қаскөй ретінде көрінеді. Кейбір шығармаларда жалмауыз кемпір деп айтылса, ал кейбір шығармаларда мыстан кемпір деп айтылады. Бұған қарағанда жалмауыз кемпір әртүрлі тарихи даму жолдан

өткенін көрсетеді. «Біз мыстан мен жалмауыз кемпірді екі персонаж ретінде суреттеу керек деген ұғымға келдік. Мыстан адам сипатты, айла-амалы, қулық-сұмдығы мол кейіпкер болса, жалмауыз – құбыжық сипатты, адамды қорек ететін, сиқырлы күш иесі. Біріншісінде пенделік, екіншісінде демондық қасиет басым», – деген ғалым пікірін қолдауға болады (Түркі халықтарының хикаялары, 2014: 89).

Фольклорлық туындыларда жеті басты жалмауыздың төмендегідей түрлері ұшырасады:

– Су астын мекендейтін жетпіс басты жалмауыз (діни дастандарда);

– Адам жейтін жалмауыз;

– Қарғысқа ұшыраған, адамнан құбыжыққа айналған жалмауыз;

– Кенже балаға қиын тапсырма беріп жұмсаушы айлакер жалмауыз (Түркі халықтарының хикаялары, 2014: 410).

4. Зерттеу нәтижесі

Бұған қарағанда жалмауыз кемпір адам кейпінен гөрі құбыжыққа көбірек ұқсас, шығарманың (ертек, эпостың) бас кейіпкеріне жамандық ғана ойлап, қастандық жасайтын, тойымы жоқ, аса жойқын күші бар демонологиялық кейіпкер. Ол адам жейді. Қазақ ертегілеріндегі жалмауыз кемпір зұлым күштің символы ретінде танылып, хаосты бейнелейді. Түркі және Сібір халықтарында бұл кейіпкер әртүрлі атаумен көрінеді: саха (якут) фольклорында – Абыахы, алтайда – Алып кемпір, тываларда – Кан-Демчи. Бұл кейіпкерлердің бәрі қараңғы, өліммен байланысты әлемнің өкілі. Олар жер асты, орман немесе құз сияқты кеңістікте өмір сүреді. Мұндай сипаттар шаманистік көзқараспен байланысты: әлемнің үш бөліктен тұруы (аспан-жер-жерасты) және олардың әрқайсысында өз рухтары болады.

«Алтын сақа», «Ханшентей», «Еркемайдар» ертегілерінде жалмауыз кемпір адам бейнесінде көрінеді. Айталық «Ханшентей» ертегісінде жалмауыз кемпірді жеті күн, жеті түн ұйықтайтын алып дәулер сияқты ерен ұйқының иесі етіп көрсетеді. Ал басқаларында алты, жеті басты құбыжық бейнеде көрінеді. Ал «Еркемайдар» ертегісінде батыр жалмауызды іздеп табады. Ұйықтап жатқанда бір басын алады. Қалған алты басымен атып түрегеледі. Әр басымен бір күн соғысып күніне бір басын кесіп алады. Сөйтіп әрең өлтіреді. Мұндағы жалмауыз кемпірдің күші басқалардан әлдеқайда күшті, оны жеңу оңайға түспейді. Жеті басты айдаһар секілді жалмауыз кемпірдің басты функциясы – ертегідегі қаһарманға тосқауыл қою, сынақ жүргізу. Ол – сиқыршы, кейде жыртқыш бейнесінде беріледі. Қазақ фольклорында ол жас батырға қарсы тұрып, оның батырлық қасиетін айқындайды. Тува және якут ертегілерінде де бұл кейіпкер батырдың сынағы ретінде кездеседі. Айырмашылығы – тываларда ол рух әлемінің қожайыны ретінде көрінеді және көбіне магиялық атрибуттармен әрекет етеді (мысалы, сиқырлы тарақ, сүйек немесе от).

Ал «Орақ батыр» жырында жалмауыз кемпір екі түрлі сипатта көрінеді. Бірі – адам жесе, бірі қарғысқа ұшыраған. Адамннан құбыжыққа айналып кеткен. Бас жағы – адам, бөксе жағы – ит кейпіндегі жалмауыз. Аққөбік және Қаракөбік атты жалмауыз кемпірлер Орақты өлтіреді. Ал «Алтын сақа» ертегісінде жалмауыз кемпір қолынан

түк келмейтін мүсәпір кейпінде көрінеді. Сақамды алып берші деген баланың сөзіне «тұрсам отыра алмаймын, отырсам тұра алмаймын» деп бейшара адам бола қалады. Өтірік мүләйімсиді. Сақаны іліп алып қашқан баланы қуып жете алмаған соң тістерін суырып алып қару ретінде лақтырады...бала биік ағаштың басына шығып кетеді. Жалмауыз кемпір бір тісін жұлып алып, күрек қылып ағашты қаза бастайды. Нәтижесінде дер кезінде келіп жеткен иттері кемпірді талап өлтіреді.

Жалмауыз кемпір құбылмалы сиқыры бар, қулығына құрық бойламайтын жалмауыз «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде сұлу, «Алтын сақа» ертегісінде су бетінде қалқып жүрген өкпе түрінде көрінеді. Енді бірде тісін жұлып алып қаруға айналдырады. Үнемі бас қаһарманға қастық ойлайды, ал кейде қолынан ештеңе келмейтін сорлы, мүсәпір қалпына түсе қалып алдап-арбайды. «Сырт қарағанда ол әлсіз, қаусаған кемпір секілді, ал шын мәнісінде ол табиғаттың небір жасырын сырларын білетін, оларды өзіне бағындырған өте күшті әмірші» (Қасқабасов, 2002: 266).

Кейбір ертегілерде жалмауыз кемпірдің қолынан бәрі келеді. «Ауру, жарымжан адамдарды емдейді. Өліні тірілтеді. Мысалы бірталай ертегілерде жалмауыз кемпір ақсақ, соқыр, қолы жоқ кейіпкерлерді жұтады да, оларды сап-сау қылып құсады («Жетібасты жалмауыз», «Үш ағайын», «Кедейдің үш баласы», «Құланайжарқын», т.б.). кейіпкерлерге ақыл-кеңес беріп отырады («Екі жетім», «Жүсіп мерген», т.б.)» деп жалмауыз кемпірдің бастапқы қызметі ертегілердегі алып қарақұстың қызметімен бірдей болған деген ой айтады. Ғалым «жалмауыз» атауы ерте кезде де жеке мифтік образ емес, қорқынышты, зұлым образдардың жалпылама атауы болған деп шамалауға болады» (Қондыбаев, 1999) деген пікір айтады.

Бұған дейінгі фольклорлық зерттеулерде ғалымдар ерте замандағы мифтік түсінік бойынша бас кейіпкерді жалмауыздың жұтуы – инициацияның символы деп көрсетеді. Өйткені бұл уақытша өлім арқылы жаңарып, өмірге қайта келу деп қарайды. Жалмауыз қанша мықты болғанымен адам жеңеді. Жалмауыз кемпір құбылып түрлі затқа айналып отырады. Бұл мифтік сананың көрінісі. Жалмауыз уақыт өткен сайын мифтік құдіреті азайып адам күшімен жеңетін образға айналған. Кейбір ертегі әу баста миф болуы мүмкін. Кейін келе ертегіге айнала бастаған. Сонымен қорыта айтқанда жалмауыз кемпір құбылушылық қасиеті бар, орасан күш иесі, адам етін жейді, айлалы, сиқырлы болғандықтан оны жеңу қиын. Жалмауыз кемпірдің сырты қандай ұсқынсыз, жексұрын болса, іс-әрекеті де бас кейіпкерге соншалық қарсы бағытталған. Сонымен жалмауыз кемпір демонологиялық қасиетін жоғалтып, біртіндеп залым мыстанға айнала бастаған.

Фольклорлық мұраларда (эпос пен ертегі) жиі кездесетін кейіпкерлердің бірі – мыстан кемпір. Жалмауы кемпір мен мыстан кемпірдің бір-бірінен айтарлықтай айырмашылығы бар. Мыстан орасан ғажайып күші жоқ, бірақ амал-айласы көп. «Алпамыс батыр» эпосында оның сырт бейнесінің өзі адам шошырлық. Мәселен: «сол кезде жасы үш жүзге жеткен, көрінгенмен ұрсысқан, қабағы қатпар тырысқан мүйіз, көті киіз бір мыстан кемпір келеді» деп сипаттайды (Батырлар жыры. Т.1.,

1963: 267). Жылқысын алып кеткен Тайшық ханнан кек қайтаруға келе жатқан Алпамыстың алдынан қырық үй тіктіріп, қырық қызбен Алпамысты тосады. Алпамысты көргеннен-ақ бірден өзгереді. Ол қолынан ештеме келмейтін бейшара адамша мүсәпір бола қалады. Оның бұл әрекеті батырды сендіреді. Тілі майда мыстан алдап-сулап, батырдың алдынан шығып ерекше қамқорлық танытқандай болады. Ақыры Алпамысты ақыл-есінен айырып, қол-аяғын байлап-матап ханға алып барады. «Ер Төстік» ертегісінде егеуі қалған жұртқа келген батырға ағаш түбінде отырған жарбиған кемпір бейнесінде көрінеді. Ер Төстікті қуғандағы жүгірісі де оңып тұрған жоқ. Мәселен: «Сен бе едің, Төстік алдаған? Сені ме? Сеніме Төстік, қап бәлем» деп тамағы қырылдап, өкпесі сырылдап шашы жалбырап, көздері жарқылдап, тістері сартылдап қатты сасып, етегін басып» Ер Төстікті қуа жөнеледі. Ал «Ұшар хан» ертегісінде мыстанды «басы мүйіз, бөксесі киіз, қарға тұмсық, қарға аяқ мыстан батырды айламен өлтіреді». Қай шығармада болса да мыстан кейіпкеспірі де өте сиықсыз бейнеленеді. Барлық қулық-сұмдықты бойына жинақтаған сұмпайы. Мыстан үнемі жамандық қылады. Бас кейіпкерге қастандық жасау үшін әрекет етеді. Сонымен бірге дүниеқорлығы да бар. «алпыс табақ ділдаға» қызығып Мұңлық пен Зарлықты суға лақтырады. Обал-сауап дегенді білмейді. Түрі қандай жиіркеніште болса, ниеті де сондай қара. Мыстанның ерекше тылсым-сиқыры жоқ. Ол өз мақсатына адамдарды алдап-сулап, түрлі айла-амал арқылы жетеді.

Алмапыста:

Тілеуің құрғыр қу мыстан,
Сонда тұрып жылайды.
Көзінің жасын бұлайды
Бір топ біткен шеңгелді,
Құшақтап тұрып жылайды.

Жылап-сықтап, өзінің қулық-сұмдығына басады. Өзінің қырық ұлын Тайшық хан өлтірді деп өтірік айтады. Алдын-ала дайындалған отауға кіргізіп, қолға түсіреді. «Сондықтан фольклорда мыстан кемпір, жалмауыз кемпір үнемі жағымды кейіпкерлерге қарсы тұрып, оларға жамандық істейтін жексұрын бейнеде көрінеді» (Әзібаева, 2014: 17).

5. Қорытынды

Жалмауыз кемпір образы түрік әлемі фольклорында ғана емес, алтай тілі тобына жататын басқа халықтардың да фольклорында кездеседі. Оның белгілі зұлымдығымен қатар, құдайлық жағы да бар. Оның бұрынғы құдайлық аспектісі адам ойының дамуына байланысты өзгеріске ұшыраған. Ондағы образда да қазақ фольклорындағы бейнеден онша алшақ кетпейді. Онда жалмауыз бейнесі таулар мен үңгірлерде өмір сүретін, бірнеше басы бар (жеті басты), пішімі өзгеретін (жалғыз көзді, қарға тұмсықты, құс аяқты, мүсәпір әйел, т.б.), құбыла алатын (өкпеге, сұлу қызға айнала алады), адамдардың қанын соратын, немесе жейтін, жанын басқа жерлерде жасыратын андроген, айлакер тіршілік иесі. Қан сорып, адамның етін жеу – оның ең басты сипаты екені айтылады.

Жалмауызды арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастырған Алимжан Инаят «Жалмауыз образының зерттелуіне, жалмауыз сөзінің этимологиясына барлау жасап, жалмауыз және от құдайы, жалмауыз және албасты, жалмауыз және төбекөз, жалмауыз және айдаһар, жалмауыз және дәу, жалмауыз және бақсы» деп аталатын тараушаларға бөліп, жалмауыз образының өзгеру процесіне назар аудартады (Инаят, 2007: 7-8).

Ал мыстан образы кейбір ертегілер мен эпоста жалмауыз бейнесімен балама ретінде айтылғанымен, оның образында жалмауыздай кереметтіктің жоқтығын, тек амал-айла, қулық-сұмдықпен ғана мақсатына жетуге ұмтылатын кейіпкер екеніне көз жеткіземіз. Жалмауызды жеңу тек қылыш, найзаның жүзіне ғана сүйенумен жүзеге асса, мыстан кемпірді сөзбен де жеңуге болатынына көз жеткіземіз.

Жоғарыдағы мәтіндерден жалмауыз бен мыстан атауы қатар айтылғанымен олардың функциясы бір екенін байқаймыз. Яғни ертегілер мен эпикалық шығармаларда бас кейіпкерлерге кедергілер жасап, оларға қастандық ұйымдастыру, шамасы келсе ажал құштыру. Алайда екі кейіпкер де соңында адамдардан жеңіліп ажал құшады.

Қазіргі зерттеулерде ол екеуінің айырмасы ашып көрсетілген. Жалмауыз мифтік кейіпкер болса, ал мыстанда ондай қасиет жоқ, ол тек өзінің айла-шарғы, амал-тәсілдерімен ғана өз мақсат-мүддесін жүзеге асыру үшін ғана қызмет ететін кейіпкер бейнесінде көрінеді. Эпостар мен ертегілерде ол осы мақсатын жүзеге асыру үшін ханға белгілі шарт қояды, ол шартының бірі ханның қызын өз ұлына беруге келісімін алу. Ол шартқа хан көнген жағдайда оған көмектесетінін айтады. Хан мақұл болып келіскенімен мыстан батырды жеңе алмай, мақсатына жете алмай қалатын кейіпкер ретінде көрінеді. Адамдардың ой өрісі мен сана-сезімінің дамуына байланысты әуелгі жалмауыз бейнесінің өзгерген түрі мыстан бейнесі деп топшылауға болады. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір – халықтың мифологиялық танымынан туған бейнелер. Олар арқылы ұлттық дүниетаным, адамгершілік қағидалар, батырлық идеал көрініс табады.

Әдебиеттер:

1. Аймұхамбет Ж., Исабаева А., Құрмамбаева Қ. Қазақ фольклорындағы жеті басты айдаһар // Ұлттық фольклор журналы. – 2022. (34 жыл). – Т.17 (136 шығарылым). – Б.192-204. – DOI: 10.58242/millifolklor.973667.

2. Алимова С. «Эртөштүк» пен «Жоодабершім» дастандарында қолданылған «жалмауыз» мотиві туралы // Түрік дүниесі журналы. – 2015. – № 39. – Б. 7-17.

3. Әуесбаева П., Ахметбекова А., Жұмашай Р. Түркі халықтары фольклорындағы жалмауыздың сипаты // SOCIOINT 2016 Білім, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар бойынша 3-ші халықаралық конференция материалдары. – 2016. – Б. 836-839.

4. Ақсауыт. Екі томдық. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1977. – 365 б.

5. Әзібаева Б. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы: Servise Press, 2014. – 576 б.

6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 78. Қазақ мифтері. – Астана: Фолиант, 2011. – 448 б.

7. Батырлар жыры. Т.1. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 710 б.

8. Бердібай Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 231 б.

9. Елесбай Н. «Алпамыс батыр» жырындағы кейіпкерлер жүйесінің типологиясы (түркі халықтары негізінде) // «Керуен» ғылыми журналы. – 2024. – №3. – Б. 152-168. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-12

10. Ертегілер. Т.4. – Алматы: Жазушы,1989. – 304 б.

11. Инаят А. Жалмауыз. – Измир, 2007. – 281 б.

12. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.3. – Алматы, 2001. – 720 б.

13. Қазақтың көне эпосы. – Алматы: Аруна, 2008. – 240 б.

14. Қазақтың мифтік кейіпкерлері. – Астана, 2016. – 275 б.

15. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.

16. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.

17. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арса, 1999. – 200 б.

18. Сағынаддин Г. Түркі халықтары фольклорындағы аңыздық проза. – Алматы: CyberSmith, 2019. – 188 б.

19. Тойшанұлы А. Түркі-монғол мифологиясы. – Алматы: Баспалар үйі, 2010. – 192 б.

20. Түркі халықтарының хикаялары. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2014. – 415 б.

References:

1. Aimukhambet Zh., Issebayeva A., Kurmambayeva K. (2022) Seven Headed Dragon in Kazakh Folklore// Millî Folklor, Year 34, Volume 17, Issue 136, pp. 192–204. DOI: 10.58242/millifolklor.973667 (in Turkic.)

2. Alimova C. (2015) On the Motive of Zhalmauyz in the Epics Er Töstük and Coodarbeşim // Türk Dünyası,Issue 39, pp. 7–17. (in Turkic.)

3. Auesbaeva P., Akhmetbekova A., Zhumashay R. (2016). Character of Zhalmauyz in the Folklore of Turkic Peoples // Proceedings of SOCIOINT 2016 – 3rd International Conference on Education, Social Sciences and Humanities, pp. 836–839. (in Eng.)

4. Akssauyt. (1977) Two-volume edition. Vol. 1. – Almaty: Zhazushy. – 365 p. (in Kaz.)

5. Azibayeva B. (2014) Plots of the Kazakh Epic. – Almaty: Servise Press, 576 p. (in Kaz.)

6. Ancient Kazakh Epic.(2008) – Almaty: Aruna. – 240 p. (in Kaz)

7. Babalar Sozi (2011) (Words of the Ancestors). 100-volume series. Vol. 78: Kazakh Myths. – Astana: Foliant. – 448 p. (in Kaz.)

8. Batyrlar Zhiry (Epics of Heroes) (1963). Vol. 1. – Almaty: Kazakh State Publishing House of Fiction. – 710 p. (in Kaz.)

9. Berdibai R. (1982). Kazakh Epic. – Almaty: Gylym, 231 p. (in Kaz.)

10. Yelesbai N. (2024). Typology of Characters in the Epic “Alpamys Batyr” (based on Turkic peoples) // Keruen Journal, No. 3, pp. 152–168. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-12 (in Kaz.)

11. Fairy Tales. Vol. 4. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 304 p. (in Kaz.)

12. Inayat A. (2007). Zhalmauyz. – Izmir, 281 p. (in Turkic.)

13. Kazakhstan National Encyclopedia. (2001) Vol. 3. – Almaty. – 720 p. (in Kaz.)

14. Legends of the Turkic Peoples. (2014) – Almaty: IP “Sagautdinova”, 415 p. (in Kaz.)

15. Mythological Characters of the Kazakhs.(2016) – Astana. – 275 p. (in Kaz.)

16. Qasqabasov S. (2002). Janazyk. – Astana: Audarma, 584 p. (in Kaz.)

17. Qasqabasov S. (1984). Prose of Kazakh people. – Almaty: Gylym, 272 p. (in Kaz.)

18. Qondybaev S. (1999). Introduction to Kazakh Mythology. – Almaty: Arsa, 200 p.

19. Sagynaddin G. (2019). Legendary Prose in the Folklore of Turkic Peoples. – Almaty: CyberSmith, 188 p. (in Kaz.)

20. Toyshanuly A. (2010). Turkic-Mongol Mythology. – Almaty: Publishing House, 192 p. (in Kaz.)

IRSTI 17.01.17 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-12

A.K. Mashakova
M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: a_mashakova@mail.ru
ORCID iD: 0000-0001-5700-457X

MODERN LITERATURE OF KAZAKHSTAN BASED ON THE EXAMPLE OF THE CREATIVITY OF BAKHYTZHAN KANAPYANOV

Abstract. The main aim of this article is the study of the creativity of the Kazakh poets and prose writers in historical and literary perspective. It is important to consider the artistic process not in isolation, but in its increasing relationship with such socio-ideological phenomena as deepening national self-awareness, strengthening the State's international authority, and formation of patriotism. Modern literature of Kazakhstan is presented on the example of the creative writings of the poet, prose writer, translator, and screenwriter Bakhytzhan Kanapyanov. This study is based on the works of foreign and domestic scientists. Attention is paid to publications in highly rated foreign peer-reviewed journals. As a result of the selection of literary material, the following prose works by B. Kanapyanov were identified as the research object: the stories "Postal Canvas", "A Walk Before Eternity", "Bakhchisaray", "The Overseas Guest" and the film story "The Last Autumn of the Poet". The diversity of the themes of B. Kanapyanov's prose works is noted. The story "Postal Canvas" is dedicated to the artist Mendybai Alin, a member of the Union of Artists of the USSR, one of the authors of the design of the Kazakhstani tenge. The writer shows the artist's maturation through the perception of the boy: from the first drawings and fairy tales to deep philosophical reflections through art. The story "A Walk Before Eternity" is a philosophical and autobiographical prose about life, memory, loyalty, science, literature and loneliness at the end of the road. In the story "Bakhchisaray" the author touches upon such real events as deportation of the Crimean Tatars in 1944. B. Kanapyanov's film story "The Last Autumn of the Poet" is dedicated to the last days of the life of the Kazakh poet, philosopher and thinker Shakarim Kudaiberdiev. The article also presents the foreign perception of B. Kanapyanov's creativity.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of fundamental scientific research BR20281009 "Relevant research issues in modern literary studies and art criticism".

Keywords: literature, Kazakhstan, poetry, prose, artistic translation.

А.Қ. Машақова
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан,
e-mail: a_mashakova@mail.ru
ORCID iD: 0000-0001-5700-457X

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТІ БАҚЫТЖАН ҚАНАПЬЯНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – қазақ ақындары мен прозашыларының шығармашылығын тарихи-әдеби тұрғыдан зерттеу. Көркемдік үдерісті жеке-дара емес, оны әлеуметтік-идеологиялық құбылыс болып табылатын ұлттық өзіндік сананы тереңдету, мемлекеттің халықаралық беделін нығайту, патриоттық сезімді қалыптастыру сияқты өсіп келе жатқан байланыстарымен бірге қарастыруға ұмтылу маңызды. Қазақстанның қазіргі әдебиеті ақын, прозаик, аудармашы, сценарист Бақытжан Қанапьяновтың шығармашылығы арқылы ұсынылған. Бұл зерттеу шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері негізінде жүргізілді. Жоғары рейтингі бар шетелдік рецензияланған

журналдардағы жарияланымдарға назар аударылды. Әдеби материалдарды іріктеу нәтижесінде Б. Қанапьяновтың келесі прозалық шығармалары зерттеу нысаны ретінде анықталды: «Пошталық кенеп», «Мәңгіліктің алдындағы серуен», «Бақшасарай», «Шетелдік қонақ» әңгімелері және «Ақынның соңғы күзі» кинохикаяты. Б. Қанапьяновтың прозалық шығармаларының тақырыптарының әр алуандығы атап өтіледі. «Пошталық кенеп» әңгімесі КСРО Суретшілер одағының мүшесі, қазақстандық теңгенің дизайны авторларының бірі, суретші Меңдібай Әлинге арналған. Жазушы суретшінің кемелденуін баланың қабылдауы арқылы – алғашқы суреттері мен ертегілерден бастап өнер арқылы терең философиялық толғауларға дейін көрсетеді. «Мәңгіліктің алдындағы серуен» әңгімесі – өмір, естелік, адалдық, ғылым, әдебиет және сапардың соңындағы жалғыздық туралы философиялық-өмірбаяндық проза. «Бақшасарай» әңгімесінде автор 1944 жылы Қырым татарларының жер аударылуы сияқты нақты оқиғаларды қозғайды. Б. Қанапьяновтың «Ақынның соңғы күзі» кинохикаяты қазақ ақыны, философ, ойшыл Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірінің соңғы күндеріне арналған. Мақалада Б. Қанапьяновтың шығармашылығына деген шетелдік көзқарас та берілген.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» іргелі ғылыми зерттеу аясында дайындалды.

Кілт сөздер: әдебиет, Қазақстан, поэзия, проза, көркем аударма.

А.К. Машакова

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан,
e-mail: a_mashakova@mail.ru
ORCID iD: 0000-0001-5700-457X

СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА КАЗАХСТАНА НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА БАХЫТЖАНА КАНАПЬЯНОВА

Аннотация. Основной целью данной статьи является исследование творчества казахских поэтов и прозаиков в историко-литературной перспективе. Важным является стремление рассматривать художественный процесс не изолированно, а в его возрастающей взаимосвязи с такими социально-идеологическими явлениями, как углубление национального самосознания, укрепление государственного международного авторитета, формирование патриотизма. Современная литература Казахстана представлена на примере творчества поэта, прозаика, переводчика, сценариста Бахытжана Канапьянова. Данное исследование выполнено с опорой на труды зарубежных и отечественных ученых. Обращено внимание на публикации в высокорейтинговых зарубежных рецензируемых журналах. В результате отбора литературного материала в качестве объекта исследования определены такие прозаические произведения Б. Канапьянова, как рассказы «Почтовый холст», «Прогулка перед вечностью», «Бахчисарай», «Заморский гость» и киноповесть «Последняя осень поэта». Отмечено разнообразие тематики прозаических произведений Б. Канапьянова. Рассказ «Почтовый холст» посвящен художнику Мендыбаю Алину – члену Союза художников СССР, одному из авторов дизайна казахстанских тенге. Писатель показывает взросление художника через восприятие мальчика: от первых рисунков и сказок – к глубоким философским размышлениям через искусство. Рассказ «Прогулка перед вечностью» – это философская и автобиографическая проза о жизни, памяти, верности, науке, литературе и одиночестве в конце пути. В рассказе «Бахчисарай» автор затрагивает такие реальные события, как депортация крымских татар в 1944 году. Киноповесть Б. Канапьянова «Последняя осень поэта» посвящена последним дням жизни казахского поэта, философа и мыслителя Шакарима Кудайбердиева. В статье представлено также зарубежное восприятие творчества Б. Канапьянова.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования BR20281009 «Актуальные проблемы исследования современного литературоведения и искусствоведения».

Ключевые слова: литература, Казахстан, поэзия, проза, художественный перевод.

1. Introduction

The unique culture and literature of the Republic of Kazakhstan can make an effective contribution to strengthening the international prestige of the country. Cultural studies experts have long noted that highly developed countries have come to recognize the role of art and literature in the State development and creation of their "image". Indeed, it is easy to believe that historical and cultural wealth of the country creates more attractive image. Understanding the creativity of the well-known figures in modern literature of Kazakhstan is of great importance for domestic literary criticism, as it contributes to the search for the ways to preserve the high level of artistic and aesthetic traditions of Kazakh literature. The main goal of this article is to study the creativity of Kazakh poets and prose writers in historical and literary perspective. It is important to strive to consider the artistic process not in isolation, but in its increasing relationship with such socio-ideological and philosophical phenomena as extending national self-awareness, strengthening the State's international prestige, and formation of patriotism. The study of literature and art of independent Kazakhstan, the definition of their place and role in the world artistic process will intensify the study of inter-literary connections and interaction between the arts of the world nations.

The creativity of Bakhytzhan Kanapyanov, member of the Union of Writers of Kazakhstan, Honored Figure of Kazakhstan, Laureate of the State Prize of the Republic of Kazakhstan in Literature and Art is a bright phenomenon of modern national literature. He is characterized by a happy combination of the talent of a poet and a prose writer in one person. His poetry is based on personal experiences. Landscape descriptions act as a prism through which readers feel the unity of human and nature. Many poems dedicated to relatives, friends and associate writers have been created. The prose is presented with interesting themes that are addressed both to the past and to the present. In the genre of short prose B. Kanapyanov focuses on the personality with its inner spiritual world, and realistic perception of reality prevails. The creativity of the graduate of the A.M. Gorky Literary Institute is multifaceted. He is a member of the Union of Cinematographers of the CIS, screenwriter and director of a number of films and videos. B. Kanapyanov is also known as translator from Kazakh into Russian. He has translated poetry by famous Kazakh authors Abay Kunanbayev, Zhambyl Zhabayev, Shakarim Kudaiberdiev, Makhambet Utemisov and many others. In 2009, B. Kanapyanov was the initiator of the First Republican Translation Competition (Astana). In 2010, under the Program of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan, the "Audarma" publishing house published the book "Zhumabayev Magzhan. Prophet. Verses, Poems, Story", the compiler, author of comments and one of the translators of which is B. Kanapyanov. In 2011, he became a laureate of the International Competition of Translations of Turkic Poetry "Ak Torna" (Ufa).

2. Methods and materials

2.1 Methods

To achieve the stated goal, biographical, hermeneutic, analytical, textual, formal and structural methods were chosen. In biographical method, the biography and personality

of the writer are considered as defining moments of creativity. The hermeneutic method focuses on the awareness of the professional reader. The formal and structural methods are devoted to the immanent study of the work in national literature as a complex hierarchical system.

The study of the literary process incorporates main approaches inherent in literary studies: psychological, systemic, historical-functional. The psychological approach is focused on studying the psychology of the author as a creator and on studying the perception of the fiction by the reader. The systemic approach most fully reflects the principles of studying fiction and the entire creativity of the writer as "organic whole in the synthesis of structural-functional and genetic ideas about the object. The relationships "the author – the work", "tradition – the work", "reality – the work" are connected through the work, which occupies a central place in the system" (Zinchenko et al., 2017: 34).

This study was carried out based on the works of Y. Borev (Borev, 2004), T. Selitrina (Selitrina, 2009), N. Anastasyev (Anastasyev, 2006), Sh. Eleukenov (Eleukenov, 2006), S. Ananyeva (Ananyeva, 2014) and others.

During the research, the author got acquainted with scientific articles published in highly-rated foreign peer-reviewed journals: "Extratextual effects on the evaluation of narrative texts" (Dixon P. and Bortolussi M., 2015), "Lu Xun and Modern Chinese Literature in the Context of World Literature" (Gu, 2021), "Inducing narrative tension in the viewer through suspense, surprise, and curiosity" (Bermejo-Berros et al., 2022), "Revisiting Literary Value and Consecration at the Turn of the Century: the Critical Reception of César Aira's Works in the 1980s and 1990s." (Riveiro, 2022), "Innovative and artistic: Conceptions of creativity among the American public" (Novak-Leonard et al., 2022).

Attention is drawn to the following scientific articles: "The Image of Naples in the Narrative of Elena Ferrante" (Chibireva, 2019), "On the Translation of Mirza Alekper Sabir's Poetry into English" (Zeynalova, 2018).

2.2 Materials

B. Kanapyanov is the author of many poetry collections, his stories and novels are published in the magazines "Niva", "Prostor", "Knigolyub", in the almanac "Literary Alma-Ata", and are also published as separate books. For example, in 2010, the books "Chimes of Heaven. Stories, Novels" and "Tamga of Issyk-Kul" were published in Almaty. As a result of the selection of literary material, such prose works by B. Kanapyanov as the stories "Postal Canvas", "A Walk Before Eternity", "Bakhchisaray", "Overseas Guest" and the film story "The Last Autumn of the Poet" were determined as the research object.

3. Discussion

The present moment provides favorable opportunities for the direct appeal and wide development of foreign perception of the literature of Kazakhstan. The creative writings of B. Kanapyanov are popular abroad, his works have been translated into many languages of the world. The biography and creativity of B. Kanapyanov attract the attention of a wide range of readers and are reflected in publications not only in the poet's homeland Kazakhstan, but also in other countries.

Member of the Union of Writers of Armenia, poet, translator Gagik Davtyan met B. Kanapyanov in 1985 in Vladivostok at the 13th All-Union Festival of Young Poetry. At that time, they exchanged poems. Then in 2010 they met during the 4th Yerevan Forum of Translators and Publishers of the CIS and Baltic Countries. And finally, as a result of collaboration of poets, in 2018 in Yerevan the poetry collection «The Cry of the Dark Moon» was published in Armenian, translated by G. Davtyan. The book was published on the eve of the 2nd International Literary Festival in Kazakhstan, to which G. Davtyan was invited. In his opinion, "there is some mysterious appeal in Kanapyanov's poetry, which apparently comes from the sincerity of feelings and clarity of thinking, from the extraordinary brightness of the figurative system and metaphorical transformations of reality – the qualities that are common for his creativity" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 7).

In Belgrade, Serbia, B. Kanapyanov's poetry was published in separate collections such as "Golden Silence" (2020) and "Alma – Apple" (2020). Both books were translated by Dayana Lazarevich, who believes that "the soul of Kazakhstan and the soul of the poet himself are reflected in Jan Bakhyt's incredible poetic speech" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 90). It should be noted that B. Kanapyanov is presented to the Serbian reader under the pseudonym Jan Bakhyt. Serbian critics Milan Vukovic, Milutin Djurickovic and Andjelko Zablacanski note that Jan Bakhyt's poetry is characterized by picturesque descriptions of landscapes, truthful poetic pictures and melody.

In 2017, the book "Jan Bakhit. Perspective inversée" translated into French by Thierry Marignac was published in Paris by the publishing house "Manufacture des livres". In the same year, the presentation of this poetry collection "Reverse Perspective" took place at the UNESCO headquarters in Paris. Writer, publicist, translator T. Marignac emphasized in his speech that, despite the classical nature of Russian-language verse, Turkic melody, steppe rhythms, and epic images are clearly heard in B. Kanapyanov's poetry. He said: "Translating B. Kanapyanov's brilliant poetry is a new challenge for me. After all, I don't know either Central Asia or Kazakhstan. The most amazing, the most unique thing about this poetry is its music, which has become a discovery for me" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 122). He spoke of a special rhythm in which one can feel the breath of engineer, traveler, and boxer – personalities closely connected with the author himself. The French perception of B. Kanapyanov's poetry is built not only on aesthetics, but also on a philosophical understanding of the world that the poet reveals to the reader. Critics call his poems a "Zoroastrian hymn" ("Literature of Kazakhstan in foreign sources", 2021: 124), purifying the soul and preserving the spiritual essence of culture. They are impressed by the fact that his poetry connects ancient traditions and the modern world.

In Germany, the poet B. Kanapyanov is presented in the bilingual collection "Hochgebirge" (2022), where his poems are translated by Eva Rönnau and Lisa Tsacharias. In the afterword to the book "Highlands", special attention is paid to the historical and cultural context in which B. Kanapyanov grew up and developed – a descendant of the Chinggisids, the son of teachers, participant in the Chernobyl liquidation and fighter

for nuclear disarmament. His poetry, according to German critics, combines "explosive character and orderly way of thinking" ("Foreign perception of literature of Kazakhstan", 2023: 202), combining philosophical depth with emotional intensity. The emphasis is on the spiritual continuity from Abai, whom B. Kanapyanov not only studied, but also artistically interpreted in his works. His book "The Stork over the Pripyat", written after participating in the liquidation of consequences of the accident at the Chernobyl nuclear power plant, evoked a special response. The book became world famous as a poetic testimony of the era of man-made disasters and civic courage. E. Rönnau and L. Tsakharias end their afterword "A Touch of Asia" with the following words: "And just as the cavalry of his great ancestor who once subjugated the steppe spaces, today the poems of B. Kanapyanov, translated into more than twenty languages, are conquering ever wider cultural space" ("Foreign perception of literature of Kazakhstan", 2023: 203).

The creativity of B. Kanapyanov helps to open up the richness of Kazakh culture and its universal humanistic values to the Western reader. Foreign interest in his creativity testifies to the relevance of the Kazakh literature in the global context of the XXI century.

4. Results

The themes of B. Kanapyanov's prose works are varied.

The story "Postal Canvas" is dedicated to the artist Mendybai Alin, member of the Union of Artists of the USSR, one of the authors of the design of the Kazakhstani tenge. The writer shows the artist's maturation through the perception of the boy: from the first drawings and fairy tales to deep philosophical reflections through art.

Since childhood, the boy loved nature, especially the steppe. In winter, he saw a whole range of shades in the white snow. His perception of nature was very subtle: he distinguished the colors of snow at different times of the day, peered at the stars, frost, patterns on the school windows. All this inspired him to draw, although at first it was difficult for him to convey the whiteness and shine of snow on paper. He gradually learned to depict details - bird tracks, trees, sleighs, horses. In the spring, nature comes to life: melt water, snowdrops, drips, birds. The boy watches the melting snow, spring sounds, the light of a lantern in the drops of icicles. In the summer, he spends time in the village with his grandparents, herding horses, studying the nature of the Naurzym Nature Reserve. He is impressed by the fauna, steppe grasses, migratory birds. He carefully watches animals, draws butterflies, dragonflies, landscapes.

The boy has been drawing since childhood. Even when he is given a literature assignment to retell a fairy tale, he illustrates it instead, because this is a better way to express feelings and images. His drawings become more and more expressive. He depicts fairy tale characters that he associates with real people, such as the blacksmith Khasen, a grumpy neighbor, and others. His talent is noticed at school and in the neighborhood: he makes design of wall newspapers and movie posters. The reward is free admission to the cinema. His uncle Shaisultan, wrestling champion of Moscow, comes to the village in the summer and, having seen the boy's works, takes them to Moscow. Later, he sends a parcel – a real easel, oil paints, brushes, a manual. The boy learns to prepare a canvas by

reading the manual. Not having a professional canvas, he uses burlap from the parcel. This is how the first "postal" canvas is born. He masters working with oil, understands how to convey depth, light, air in a picture. His paintings become more and more alive. The boy constantly needs canvases. He finds a solution: he makes an agreement with the post office and receives burlap from parcels, turning them into a base for paintings. From that moment on, the "postal canvas" becomes a symbol of his creativity.

B. Kanapyanov uses poetic prose with metaphors, epithets and comparisons. These means emphasize the emotionality and artistic vision of the character. The writer's style is soft, contemplative, with a subtle sense of nature and time. The text is saturated with symbolism. Thus, oil paints are a symbol of the artist's maturation, the transition to a "high level". A postmark is a sign of belonging to the native land, a connection with the source. Images of nature (the moon, stars, frost, horses) are living archetypes that influence on the inner world of the character. The author masterfully wove in folk tales, mythology (Tengri, saints), real daily life details (study, aul, parcel). B. Kanapyanov uses the Kazakh cultural and spiritual tradition as an organic part of the character's world. The story of a boy artist is both a simple story about childhood and a deep reflection on the nature of art, memory and immortality.

The story "A Walk Before Eternity" is a philosophical and autobiographical prose about life, memory, loyalty, science, literature and loneliness at the end of the road. The main character - an elderly academician, scientist and writer - goes for a morning walk with his dog Dos. These walks became part of his life after a heart attack. He recalls his life: childhood in the Kazakh village of Baganaty, hunger and resettlement to Siberia, studies, first steps in literature, and how the dream of becoming a writer gave way to a scientific career. The character achieved success in metallurgy, became Doctor of science, academician, Rector of the university. He tried to combine scientific activity with writing.

Memories are intertwined with pain: old age, betrayal by colleagues, oblivion by students, unfair dismissal from the Rector's position. He thinks about loneliness, the duty of a writer, the fear of being forgotten, the role of memory and soul. The story is filled with reflections on great people – Chokan Valikhanov, Abai Kunanbayev, Shakarim Kudaiberdiev, Kanysh Satpayev. B. Kanapyanov quotes Abai, reflects on the translated poem of Shakarim, on immortality of soul.

In a snowstorm, returning from a walk, the main character feels the approach of death. His heart stops at the entrance to his home. The faithful dog Dos does not allow doctors to see his dying owner, protecting him to the end. The finale is filled with tragedy and symbolism - the character's death against the backdrop of white snow as a transition into eternity.

The story intertwines fragments of memoirs, fiction, lyrical reflections, journalism and essay. The author's style is contemplative, intellectual, sometimes ironic and tragically ironic. The work is constructed as internal monologue of the character during his morning walk. It is divided into twelve fragments, each of which represents a separate layer of memories and reflections. B. Kanapyanov reveals such problems as careerism in science

and literature, shows the fate of a creative person in the context of political intrigue. The dog Dos is the important symbolic image. He personifies loyalty, sincerity, devotion. Dos becomes the character's last companion before death.

The main character is a literary self-portrait of a scientist, writer and public figure, undoubtedly having the features of B. Kanapyanov himself. He is a gifted person who combines science and literature, possessing spiritual sensitivity, honesty and dedication to the work. The story "A Walk Before Eternity" expresses the author's philosophy of life: be true to yourself, serve the people, preserve memory and keep word. This work unites scientific valor, spiritual search, national identity and universal human values.

The story "Bakhchisaray" begins with a description of an elderly man named Kemal, who lives with his wife Ani in northern Kazakhstan, far from his native Crimea. His neighbor Aisha told that Kemal and his wife were exiled from Crimea, first to Tashkent, and then to northern Kazakhstan. Kemal takes care of the garden, plants fruit trees and flowers. He often sings about Bakhchisaray, a city of which he obviously has warm memories. One day, Kemal was taken to the hospital. The garden dies without care. Kemal becomes a recluse, only occasionally working as a tailor. The authorities come to confiscate his sewing machine, a symbol of his last independence. Thus, the author reflects the symbolic destruction of personal dignity. Kemal dies of an asthma attack. The story ends with a funeral scene.

In the story "Bakhchisaray" the main character is a living embodiment of an exile, suffering from homesickness, impossibility of returning and misunderstanding of those around him. The tailor's craft is Kemal's last way to be needed, to remain an individual, and its violent loss pushes the character to death.

The plot develops as a gradual revelation of the fate of the old man Kemal - from external life to a deep internal drama. The quiet and silent Ani, who provides support and care in everyday life, is the embodiment of feminine resilience.

B. Kanapyanov weaves in the real events: the deportation of the Crimean Tatars in 1944, assimilation, humiliation. Historical realities of the Soviet period (for example, the ban on private labor) are integrated into the text. The story "Bakhchisaray" is not just a narrative about the life of an elderly person. It is a poetic, profound monologue about the fate of the people torn between their homeland and exile, between the past and the present, between memory and oblivion. Through the image of Kemal, the author speaks of human dignity, suffering and immortal longing for home, to which it's impossible to return, even if it lives in a song, in a garden and in the heart.

The main theme of the story "The Overseas Guest" is the relationship between the traditional and the alien, the native and the foreign. Through a simple, at first glance, plot, the author raises questions about the value of the familiar world, traditions, attachment to the native and unacceptability of the alien, even outwardly attractive. The work is written in the form of a philosophical parable, colored with elements of a tale and allegory. The language of the story is poetic, saturated with epithets and metaphors. The author uses lexical play, set expressions, aphorisms. The story is written with a deep knowledge of

Russian and Eastern culture, with love for details and gentle irony. B. Kanapyanov reflects on the mortality of beauty, especially if it appears in an alien environment.

B. Kanapyanov's film story "The Last Autumn of the Poet" is dedicated to the last days of the life of the Kazakh poet, philosopher and thinker Shakarim Kudaiberdiev. The author masterfully combines the poetic reflections of the character with the harsh historical reality of Kazakhstan in the 1930s, posing a number of moral and philosophical questions to the viewer and reader.

The central image of the work is the figure of Shakarim – a sage, spiritual mentor of the people, a man of high morality and inner freedom. His monologues contain reflections on the meaning of life, justice, the role of human in society. The poet rejects extremes: religious fanaticism, utopian faith in science, forced equality. He offers the path of kindness, honest work and mind as the only possible way to improve the people's lives.

The film story presents one of the darkest periods in the history of Kazakhstan – the early 1930s, a time of forced collectivization, mass famine and devastation. Chronicle of events, documentary footage, archival data – all this is organically integrated into the narrative. B. Kanapyanov with amazing accuracy and artistic power shows how the repressive policy of the center, lack of understanding of the specifics of the nomadic way of life, and outrage of local authorities led to the destruction of human destinies. Particularly impressive are the scenes of starving villages, refugees, dead children, mothers driven to madness.

The key conflict in the story is the clash of a person with spiritual strength and moral authority with the mechanism of totalitarian power. Shakarim, unlike the representatives of power, is not subject to ideology. His weapons are thought, word and example of personal honesty. This is what makes him dangerous for the system. He cannot be broken by threats. He openly declares that people are dying from hunger, criticizes the crude methods of collectivization. He opposes the State mechanism that is destroying the foundations of the traditional way of life of the Kazakh people.

B. Kanapyanov includes real historical documents, chronicles, letters, as well as literary quotes (Pushkin, Bunin, Tolstoy) into the plot, creating a complex system of meanings and echoes between eras. This provides the work not only with documentary authenticity, but also universality – the fate of Shakarim becomes an image of the fate of any free-thinking person who has fallen into the millstones of totalitarian times.

The film story is distinguished by a rich poetic language. Symbols play an important role: horse as an image of freedom and steppe life, fire as a symbol of warmth, memory and fading hope, ashes as the result of a past life, and, of course, the moon and water as signs of eternity and purification. Flame, wax, shadows on the walls – everything in the work is filled with philosophical subtext. Constant references to the mirror, to reflections, to the past, emphasize the philosophical nature of the work. The dream in which Shakarim sees his childhood, family, youth is a path inside himself, to the origins, to loss. The cyclicality of nature – autumn, first snow, freezing of the river – becomes the background of the tragedy. The last autumn in the title is not only a season, but also the last stage of the poet's life, his personal and creative destiny. In this natural cycle, one feels inevitability, but also hope for purification and rebirth.

The artistic space of the film story is permeated with tragedy: almost every frame carries a sense of impending destruction. However, the author does not deprive his character of dignity. Shakarim, refusing to leave his native land, remains faithful to himself, his convictions and the people. His silent resistance, philosophical resistance and humanity contrast with the images of servants of power, who are driven by fear, careerism or cruelty.

The final scenes are especially tragic. Shakarim's arrest, destruction of his poems, the attempt to appropriate his legacy – this is evidence of how the authorities tried to erase everything connected with dignity, spiritual independence and truth from the people's memory. However, B. Kanapyanov opposes this attempt with a powerful witness - the people's poet himself, whose word, even being banned, continues to live.

The narrative ends with the image of the moon breaking through the bars – a symbol of hope, the eternal light of knowledge and creativity that cannot be imprisoned. Shakarim's voice sounds restrained, but penetrates deeply: "Well, it seems I have fulfilled Tolstoy's testament… I have penetrated inside the last page of my life" (Kanapyanov, 2010: 224).

"The Last Autumn of the Poet" is not just an artistic reinterpretation of Shakarim's fate, but also a literary and philosophical canvas that creates an image of the nation who survived a terrible tragedy and did not lose faith in human dignity. This work is the most important link in the restoration of historical justice, a reminder of the price of freedom and depth of spirit that cannot be broken.

5. Conclusion

Thus, in this article which devoted to the small prose of B. Kanapyanov, his 4 stories and 1 novel are analyzed. Despite the interest of domestic literary scholars in B. Kanapyanov's creative writings, the stories that we have considered –"The Postal Canvas", "A Walk Before Eternity", "Bakhchisarai", "The Foreign Guest" and the film story "The Poet's Last Autumn"– have not been their research object. Moreover, most research works are devoted to B. Kanapyanov's poetry.

B. Kanapyanov's poetry has been translated into more than 20 languages, including English, French, German, Serbian, Finnish, Turkish, Polish, etc. His books have been published in the USA, the UK, France, Malaysia, Turkey, Mongolia, Poland, Germany, Serbia, and other countries. B. Kanapyanov's creative writings became an important part of the global literary scene. This article presents the foreign reception of B. Kanapyanov's creative writings in 4 countries – Armenia, Serbia, France, Germany.

B. Kanapyanov, as a poet, prose writer, translator, scriptwriter and director, publisher, has a great impact on the literary life of Kazakhstan. Using his creativity as an example, one can imagine genre development of Kazakhstan literature (prose, poetry, drama) of the first quarter of the XXI century. B. Kanapyanov makes a specific contribution to the development of domestic artistic translation and international relations of Kazakhstan literature.

References:

1. Ananyeva S.V. (2014). Maurice Simashko. An Experience of Philological Reading. Karaganda, 220 p. ISBN 978-601-210-098-3 (in Russ.).

2. Anastasyev N.A. (2006). Mikhtar Auezov. The Tragedy of the Triumphant. Moscow, 449 p. ISBN 5-235-02930-5 (in Russ.).

3. Bermejo-Berros J., Lopez-Diez J., Angel M., Martínez G. (2022). Inducing narrative tension in the viewer through suspense, surprise, and curiosity. *Poetics* (Scopus), Vol. 93, Part. B, P.1-16. DOI: https://doi.org/10.1016/j.poetic.2022.101664 (in Eng.).

4. Borev Y. (2004). Interpretation of artistic work. *Problems of modern comparative literature*. Moscow, P.28-37 (in Russ.).

5. Chibireva E.I. (2019). The Image of Naples in the Narrative of Elena Ferrante. *The world of science, culture, education* (Russian Science Citation Index), No 2, P.518-520 (in Russ.).

6. Dixon P., Bortolussi M. (2015). Extratextual effects on the evaluation of narrative texts. *Poetics* (Scopus), Vol. 48, P.42-54 (in Eng.).

7. Eleukenov Sh. (2006). Kazakh literature in the period of independence. Almaty: «Alatau» Publishing House, 2006, 352 p. ISBN 9965-807-09-4. (in Kaz.).

8. Foreign perception of literature of Kazakhstan (2023) / Compiled by S. Ananyeva, A. Mashakova. Almaty: Service Press, 296 p. ISBN 978-601-354-128-0 (In Russ.).

9. Gu M.D. (2021). Lu Xun and Modern Chinese Literature in the Context of World Literature. *Journal of Modern Literature* (Scopus), Vol. 44 (2), P.76-92. DOI: https://doi.org/10.2979/jmodelite.44.2.07. (in Eng.)

10. Kanapyanov B. (2010). Heaven's chimes. Stories, novellas. Almaty: Zhibek zholy, 440 p. ISBN 9965-754-40-5 (in Russ.).

11. Literature of Kazakhstan in foreign sources (2021) / Compiled by S. Ananyeva, A. Mashakova. Almaty: Press Co, 288 p. ISBN 978-601-354-033-7 (In Russ.)

12. Novak-Leonard J.L., Skaggs R., Robinson V. (2022). Innovative and artistic: Conceptions of creativity among the American public. *Poetics* (Scopus), Vol. 90. DOI: https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101599 (in Eng.).

13. Riveiro M.B. (2022). Revisiting Literary Value and Consecration at the Turn of the Century: the Critical Reception of César Aira's Works in the 1980s and 1990s. *Poetics* (Scopus), Vol. 92. Part. A. DOI: https://doi.org/10.1016/j.poetic.2022.101650 (in Eng.).

14. Selitrina T.L. (2009). Continuity of literary development and interaction of literatures. Moscow: The higher school, 288 p. ISBN 978-5-06-005806-2 (in Russ.).

15. Zeynalova T.A. (2018). About translation peculiarities of Sabir's poetry to english. *Kazakh National Pedagogical University named after Abai Bulletin*. *Series «Philological sciences»* (CQASE), 1, 120-124 (in Russ.).

16. Zinchenko V.G., Zusman V.G., Kirnoze Z.I. (2017). Literature and methods of its study. System-synergetic approach. Training manual. Moscow: Flinta, 280 p. ISBN: 978-5-9765-0907-8 (In Russ.)

Литература:

1. Ананьева С.В. Морис Симашко. Опыт филологического прочтения. – Караганда, 2014. – 220 с. ISBN 978-601-210-098-3.

2. Анастасьев Н.А. Мухтар Ауэзов. Трагедия триумфатора. – Москва, 2006. – 449 с. ISBN 5-235-02930-5.

3. Bermejo-Berros J., Lopez-Diez J., Angel M., Martínez G. Inducing narrative tension in the viewer through suspense, surprise, and curiosity // Poetics (Scopus). – 2022. – Vol. 93. – Part. B. – P.1-16. DOI: https://doi.org/10.1016/j.poetic.2022.101664

4. Борев Ю. Интерпретация художественного произведения // Проблемы современного сравнительного литературоведения. – Москва, 2004. – С.28-37.

5. Gu M.D. Lu Xun and Modern Chinese Literature in the Context of World Literature // Journal of Modern Literature (Scopus). – 2021. – Vol. 44 (2). – P.76-92. DOI: https://doi.org/10.2979/jmodelite.44.2.07.

6. Dixon P., Bortolussi M. Extratextual effects on the evaluation of narrative texts // Poetics (Scopus). – 2015. – Vol. 48. – P.42-54.

7. Елеукенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – Алматы: «Алатау» баспасы, 2006. – 352 б. ISBN 9965-807-09-4.

8. Зарубежное восприятие литературы Казахстана / составители С. Ананьева, А. Машакова. – Алматы: Service Press, 2023. – 296 с. ISBN 978-601-354-128-0.

9. Зейналова Т.А. О переводе поэзии Мирза Алекпера Сабира на английский язык // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Филологические науки» (КОКСОН). – 2018. – № 1. – С.120-124.

10. Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Литература и методы ее изучения. Системно-синергетический подход. Уч. пособие. 2-е изд. – М.: Флинта, Наука. – 2017. – 280 с. ISBN: 978-5-9765-0907-8.

11. Канапьянов Б. Куранты небес. Рассказы, повести. – Алматы: Жибек жолы, 2010. – 440 с. ISBN 9965-754-40-5.

12. Литература Казахстана в зарубежных источниках / составители С. Ананьева, А. Машакова. – Алматы: Press Co, 2021. – 288 с. ISBN 978-601-354-033-7.

13. Novak-Leonard J.L., Skaggs R., Robinson V. Innovative and artistic: Conceptions of creativity among the American public // Poetics (Scopus). – 2022. – Vol. 90. DOI: https://doi.org/10.1016/j.poetic.2021.101599

14. Riveiro M.B. Revisiting Literary Value and Consecration at the Turn of the Century: the Critical Reception of César Aira's Works in the 1980s and 1990s. // Poetics (Scopus). – 2022. – Vol. 92. – Part. A. DOI: https://doi.org/10.1016/j.poetic.2022.101650

15. Селитрина Т. Преемственность литературного развития и взаимодействие литератур. – Москва: Высшая школа, 2009. – 288 с. ISBN 978-5-06-005806-2.

16. Чибирева Е.И. Образ Неаполя в нарративе Элены Ферранте // Мир науки, культуры, образования (РИНЦ). 2019. – № 2. – С.518-520.

ҒТАМР 17.09.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-13

Ж.Саметова[1], Т.Қыдыр[2]*, А.Найманбаев[3]
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]ҚМДБ Ислам ғылыми-зерттеу институты, Алматы, Қазақстан
[3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]zhanagul.sametova@gmail.com, [2]qydyr.torali@gmail.com; [3]almaz-88.80.17@mail.ru*
Orcid ID: [1]0000-0002-9481-4579, [2]0000-0001-9549-256X, [3]0000-0003-1732-8830

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ОЯНУ» ДӘУІРІНІҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ: ИДЕЯЛАР, ТҰЛҒАЛАР, БАҒЫТТАР

Аңдатпа: Мақалада қырғыз әдебиетіндегі «ояну» дәуірінің көркемдік ерекшеліктері, идеялық бағыттары мен сол кезең ақындарының шығармашылығы талданады. XX ғасырдың басындағы отарлық саясат, саяси қысым және рухани ізденіс тұсында қырғыз қаламгерлері әдебиетті ұлттық сана мен еркіндік идеясын көтерудің маңызды құралына айналдырды. Бұл үдеріс халықтың тарихи жады мен мәдени болмысын жаңғыртуды көздеді. Зерттеу барысында Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев және Осмонаалы Сыдыков сынды ағартушы-ақындардың шығармаларындағы елдік идеялар, діни-рухани мазмұн және әлеуметтік әділетсіздікке қарсылық сарындары қарастырылады. Сонымен қатар, мақаладан әдеби жанрлардың түрленуі – арнау, баллада, элегия, публицистикалық поэзия формалары арқылы қоғамдық сананы сілкінту мақсаты айқын көрінеді. Қырғыз әдебиетінде дәстүр мен жаңашылдықтың қатар өрілуі, фольклор мен классикалық үлгінің ұштасуы сол дәуірдің көркемдік кеңістігін қалыптастырды. Бұл мақала «ояну» дәуірінің қырғыз әдеби процесіндегі орны мен тарихи маңызын анықтауға бағытталған ғылыми талдауға негізделген. Сонымен бірге, зерттеу қырғыз әдебиетіндегі ұлттық өзіндік сана мен азаттық идеясын көркем тіл, бейнелі ой және поэтикалық дәстүр арқылы жеткізудің жаңа үрдістерін айқындайды. Бұл бағытта ақындардың шығармалары қоғамдық пікір мен рухани серпілістің қуатты қозғаушы күшіне айналып, кейінгі әдеби дамуға да негіз қалады.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2024-2026 жж. «AP23490584 Түркі халықтары әдебиетіндегі «Ояну дәуірінің» жырлану ерекшелігі (XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы)» іргелі ғылыми-зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: поэзия, поэма, көркемдік әдіс, әдеби стиль, «ояну» дәуірі.

Ж.Саметова[1], Т.Кыдыр[2]*, А.Найманбаев[3]
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
[2]Исламский научно-исследовательский институт ДУМК, Алматы, Казахстан
[3]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]zhanagul.sametova@gmail.com; [2]qydyr.torali@gmail.com; [3]almaz-88.80.17@mail.ru
Orcid ID: [1]0000-0002-9481-4579, [2]0000-0001-9549-256X, [3]0000-0003-1732-8830

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПОХИ «ВОЗРОЖДЕНИЯ» В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ: ИДЕИ, ЛИЧНОСТИ, НАПРАВЛЕНИЯ

Аннотация: В статье рассматриваются художественные особенности, идейные направления и творчество исторических личностей в киргизской литературе периода «Возрождение». Начало XX века

ознаменовалось усилением колониальной политики, политическим давлением и духовными поисками, что способствовало превращению литературы в важнейшее средство выражения национального сознания и идеи свободы. Процесс пробуждения был направлен на возрождение исторической памяти и культурной самобытности народа. Анализируется творчество просветителей и поэтов Молдо Кылыча, Токтораалы Талканбаева, Ысака Шайбекова, Абылкасым Жутакеева и Осмонаалы Сыдыкова, в котором отражены национальные идеи, религиозно-духовное содержание и протест против социальной несправедливости. Также в статье раскрывается развитие жанров (арнау, баллада, элегия, публицистическая поэзия), направленных на пробуждение общественного сознания. Сочетание традиций и новаторства, фольклора и классических форм создало уникальное художественное пространство эпохи. Целью статьи является научный анализ роли и значения периода «возрождение» в киргизском литературном процессе. Исследование также выявляет новые тенденции в передаче национального самосознания и идеи свободы в кыргызской литературе посредством художественного языка, образного мышления и поэтической традиции. В этом направлении творчество поэтов стало мощной движущей силой общественного мнения и духовного пробуждения, а также заложило основу для дальнейшего литературного развития.

Благодарность: Статья опубликована при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования РК в рамках фундаментального научного проекта на 2024–2026 гг. «AP23490584. Особенности поэзии эпохи «возрождения» в литературе тюркских народов (конец XIX – начало XX вв.)»

Ключевые слова: поэзия, поэма, художественный метод, литературный стиль, эпоха «возрождения».

Zh.Sametova[1], T.Kydyr[2]*, A.Naimanbayev[3]

[1]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

[1]Islamic research institute RAKM, Almaty, Kazakhstan

[3]Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: [1]qydyr.torali@gmail.com; [2]zhanagul.sametova@gmail.com; [3]almaz-88.80.17@mail.ru

Orcid ID: [1]0000-0002-9481-4579, [2]0000-0001-9549-256X, [3]0000-0003-1732-8830

THE ARTISTIC DIMENSION OF THE «AWAKENING» ERA IN KYRGYZ LITERATURE: IDEAS, FIGURES, TRENDS

Abstract: This article examines the artistic features, ideological directions, and prominent literary figures in Kyrgyz literature during the «awakening» era. The early 20th century marked a time of intensified colonial pressure, political suppression, and spiritual exploration, prompting writers to use literature as a powerful tool to promote national consciousness and the idea of freedom. This process aimed to revive the people's historical memory and cultural identity. The works of enlightened poets such as Moldokylich, Togolok Moldo, and Kasym Tynystanov are analyzed in terms of their national ideas, spiritual-religious themes, and protest against social injustice. The article also discusses the evolution of literary genres – dedications, ballads, elegies, and publicist poetry – as a means of awakening public consciousness. The coexistence of tradition and innovation, folklore and classical elements, contributed to shaping the unique artistic space of this era. The article provides a scholarly analysis of the role and significance of the «awakening» period in the Kyrgyz literary process. The study also identifies new trends in conveying the ideas of national identity and freedom in Kyrgyz literature through artistic language, figurative thinking, and poetic tradition. In this regard, the poets' works became a powerful driving force for public awareness and spiritual awakening, laying the foundation for subsequent literary development.

Acknowledgement: This article was published with financial support from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the 2024–2026 fundamental research project: "AP23490584. Representation of the «Awakening» era in the literature of Turkic peoples (late 19th – early 20th century)"

Keywords: poetry, poem, artistic method, literary style, «awakening» era.

1. Кіріспе

«Ояну» дәуірі түркі халықтарына ортақ әдеби кезең болғаны белгілі. Зерттеу нысанына алынған түркі халықтарының ішінде қырғыз халқының әдебиетін зерттеу, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қырғыз әдеби дәуірінің поэзиясын саралау бүгінгі ғылыми-зерттеу мақаламыздың мақсаты болып отыр. Бұл уақыт қырғыз әдебиетінің жазба ақындарының шыққан кезінен басталады десек болады. Қырғыз жазба ақындарының тың үлгілерінің пайда болуы Октябрь революциясына дейінгі уақытқа тура келеді. XIX ғасырдың екінші жартысында Молдо Кылыч, Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов), Касым Тыныстанов бастаған қырғыз елінің жазба ақындары: Ысақ Шайбеков, Абылкасым Жутакеев, Токтораалы Талқанбаевтар осы уақыттарда ел арасында ауыздан ауызға өтіп, ұрпақтан ұрпаққа сабақтасып, кеңінен тараған өзекті шығармалардың небір үлгілерін қағаз бетіне түсірген. Сонымен қатар олар өз шығармаларын араб графикасы арқылы жазып таратқан. Сол себепті де ел арасында оларды ақын-молда атап кеткен. Молдо Кылыч, Тоголок Молдо сынды есімдер осы кезден қалса керек. Жоғарыда аталған ақындар екі дәуірде өмір сүріп, екі дәуірді бастарынан өткерген десек болады.

Бұл замандағы ақындар шығармаларында өмірдегі белгілі бір оқиғаны немесе адамды суреттегенде шектен тыс драмалық әсірелеу образдарына жүгінбей, оның өзіне тән қасиеттерін, ерекшелігін тауып, көркемдікпен бейнелеуге ұмтылып, өмірге жақын жазуға, мән-мағынасын ашуға, халыққа жеткізе айтуға тырысатыны байқалады. Бұл құбылыс сол кездегі ақындар шығармаларынан реализмді байқатады.

Шығармаларында жаңа дәуірді, жаңа заманды, жаңа адамды дәріптеуге, жаңашылдыққа ұмтылуға шақырған. Революция жеңісінен кейін адамдардың сауаттылықтары артып, күнделікті социалистік құрылыстардың тынысын өз көздерімен көріп, ақын өлеңдерін газеттерден оқып, «оянуға» үндеу жасаған шығармалармен таныса бастады. Оқу қабілеті оларды көрші туыстас халықтардың әдебиетімен, шығармашылықтарымен танысуларына мүмкіндік берді. Сондықтан қырғыз халқының жазба ақындары шығармаларын оқып, талдап, тұлғалық ерекшеліктерін, олардың әдебиет алаңына қосқан үлестерін, фольклордан көркем сөз өнерінің жазба түріне, кәсіби әдебиетке, оның ішінде реалистік суреттеумен «оянуға» жол бастаған ақындар шығармашылығын зерделеу мақаламыздың өзектілігін аңғартады.

Дегенмен қырғыз хақында да барлық жазба ақындардың бұл бағытты насихаттамағанын аңғаруымызға болады. «Ояну» заманында халқының тағдырын уайымдаған, туған елін ғылым мен білімге, алдыңғы қатарлы өркениетке үндеген сол кезеңнің жаңа буын ақын-жазушылары елдің бірлігін, рухани тәуелсіздігін, ұлттық тіл мен ділдің сақталуын басты тақырып етіп көтереді. Олардың шығармаларында заман шындығы, әлеуметтік әділетсіздік, ағартушылық идеялар мен еркіндікке ұмтылыс көркем тілмен өрнектеледі. Қазақ қана емес Ресей отарында қалған елдердің ұлттың рухани оянуы, жаңғыруы, елдік сана мен мәдениетті қайта түрлету үрдісі күшейе түсті. Осындай тарихи-саяси, әлеуметтік жағдайлар Қырғызстанда да әдебиеттің,

оның ішінде поэзияның жаңа мазмұнда дамуына жол ашты. Қырғыз әдебиетіндегі «ояну» дәуірі ұлттық рухани сананың, тәуелсіздік идеясының, ағартушылық бағыттағы ой-пікірлердің қалыптасып, көркем сөз арқылы халықтың санасына әсер еткен кезең ретінде айрықша маңызға ие.

Осы зерттеу мақаласын жазу барысында «ояну» дәуірінің қырғыз әдебиетіндегі көрінісі, көркемдік ерекшеліктері, сол заманның идеялық бағыттары мен ұлт зиялыларының шығармашылық мұрасы жан-жақты қарастырылады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Ғылыми-зерттеу мақаласында тарихи-кешенді, салыстырмалы, сипаттамалы және мәтіндік талдау әдістері қолданылды. Тарихи-кешенді әдіс – «ояну» дәуірінің қоғамдық-саяси контекстін, әдеби үдерістермен сабақтастығын ашу мақсатында пайдаланылды. Бұл әдіс арқылы кезеңдік ерекшеліктер, поэзияның даму жолының себеп-салдары анықталды. Салыстырмалы-талдау әдісі қырғыз әдебиетінің «ояну» дәуірін түркі халықтары, әсіресе қазақ әдебиетінің «ояну» кезеңімен салыстыра қарастыру үшін қолданылды. Бұл тәсіл арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтар сараланып, «ояну» жырларының жалпытүркілік сипаты айқындалды. Сипаттамалы әдіс арқылы дәуірге тән идеялар мен бағыттарды, ақындар шығармашылығындағы көркемдік ерекшеліктер сипатталады. Бұл әдіс әдеби үрдіс пен көркемдік бейнелеу тәсілдерін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Мәтіндік талдау әдісі – өлең мәтіндерінің идеялық-көркемдік құрылымын, поэтикалық тіл мен стильдік ерекшеліктерін сараптауға көмектеседі. Жекелеген өлең үзінділері талданып, авторлардың көркемдік әлемі мен дәуірлік көзқарасы қарастырылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада зерттеу нысаны ретінде қырғыз әдебиетіндегі «ояну» кезеңінің өлең түріндегі шығармалары алынды. Ғылыми талдау жұмысына XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жазылған ақын шығармалары, сондай-ақ сол кезеңде қоғамдық-ұлттық мәселелерді поэзия арқылы көтерген ақындардың шығармалары талданады. Олардың ішінде Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев және Осмонаалы Сыдыков сияқты ақындардың шығармалары поэтикалық мәтін ретінде талдауға негіз болады. Бұл өлеңдерде ұлттық сана, ағартушылық идеялар, тәуелсіздік мен әділдік жолындағы күрес, халықтың рухани жаңғыруға ұмтылысы поэзия тілімен өрнектелген. Поэзиялық мәтіндер арқылы сол заманның эстетикалық талғамы, көркемдік әдіс-тәсілдері, авторлардың дүниетанымы сарапталады. Шығармалар түпнұсқа мәтіндер мен заманауи ғылыми басылымдар арқылы қарастырылып, олардың мазмұны мен көркемдік құрылымына мәтіндік талдау жүргізіледі.

Дәл осы тақырыпта ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген қырғыз зерттеушілерінің саны аз болғанымен, әдебиеттану саласында біртіндеп терең зерттеп келе жатқан А. Акматалиев, С. Нааматов, Р. Жээнбаев, Ж. Абдыкадыров сынды қырғыз ғалымдарының еңбектері арқылы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында

жазылған поэзияның тарихи-философиялық мазмұнын, көркемдік ерекшілігі мен ұлттық идеясы кеңінен талданатын болады. Осы тақырыпта көп зерттеген ғалымдардың бірі – Лайли Үкүбаеваның қырғыз поэзиясындағы ағартушылық, тәуелсіздік пен ұлттық сананың өрістеуіне арналған еңбектері де қарастырылады. Ол Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Абдылдаалы Чотонов сынды ақындардың шығармаларын талдай отырып, олардың «ояну» кезеңіндегі рухани көшбасшылық рөлін айқындап көрсетеді. Ғалымдардың зерттеулерінде поэтикалық мәтіндердің тілдік, стильдік, идеялық деңгейде саралануы қазіргі заманғы мәтінтану тәсілдерімен ұштастырылады. Атап айтар болсақ, Лайли Үкүбаевның қырғыз поэзиясын жалпытүркілік әдеби үдерістің бір тармағы ретінде қарастырып, қазақ әдебиетімен өзара ықпалдастығын да атап өтеді. Бұлардан бөлек зерттеу материалы ретінде кеңестік кезеңдегі хрестоматиялық жинақтар мен заманауи ғылыми басылымдарда осы дәуір поэзиясына қатысты деректер келтірілгенімен, олар көбіне жалпылама сипатта болған. Түркі халықтарының «ояну» дәуіріндегі әдеби сабақтастықтардан салыстыра зерттеген Х. Көроғлы, Қ. Мәдібай, М. Жолдасбеков сынды ғалымдардың еңбектері қырғыз поэзиясының контекстуалдық байланыстарын тануға мүмкіндік береді. Аталған ғылыми еңбектер зерттеу мақаламыздың теориялық және әдіснамалық базасын құрап, «ояну» дәуірінің жырлану ерекшеліктерін тереңірек зерделеуге негіз болады.

Зерттеу сонымен қатар осы саладағы халықаралық ғылыми дискурсты ескереді: бұл ояну дәуірі мен Жаһидизм қозғалысының әдеби және әлеуметтік әсерлерін талдаған зерттеулермен үйлеседі (Horsman, 2010: 131-133), олар ұлттық сана, дін мен секуляризм мәселелерін тарихи контекстте ашып көрсетеді.

3. Талқылануы

«Ояну» дәуірін жырлаған қырғыз ақындарының ең алғашқыларының біріне Молдо Кылычты жатқызамыз. Молдо Кылыч өз шығармаларын қағазға жазып, олар қайта көшіріліп, қолдан қолға өтіп, елдің түкпір-түкпіріне тараған. Көпшілік шығармаларын жатқа білген. Қайта көшіріліп, қолдан-қолға өтіп, ел арасында сақталып келген шығармаларының кейбірі кеміп, кейбірі толып қазіргі күнге жеткен. Молда Кылыч өз шығармаларын өзі де жатқа айтатын болған. «Зар заман» поэмасын өзі жатқа оқығанда қуанатындар көп болатын еді, деп жазады әдебиет зерттеушісі Муңдық Мамыров (Мамыров, 1991: 12). Ақынның кітабын сақтамақ түгілі, атын айтуға тыйым салынған «өктемдік» жылдары, қарапайым халықтың ақын жырларын жаттап, сақтап қалуына атсалысқандығын атап өту керек. Молда Кылыч Шамырканұлы шығармаларының толық мұрасы Қырғыз ұлттық ғылым академиясы Ш. Айтматов атындағы Тіл және әдебиет институтының қолжазба қорында 56 папкада сақталған. Оның ішінде 8 папка араб қаріпімен жазылған материалдан, тағы 4 папка латын графикасымен жазылған және терілген күйінде тұр. Оның 1911 жылы Қазан қаласында шыққан «Қисса-и-зілзала» кітабы, екіншісінде оның фотокөшірмесі сақталса, қалған папкаларда одан кейінгі жылдары жазылған өлеңдері мен дастандары заманауи графикасымен сақталған. Жазушы, әдебиет

зерттеушісі Омар Сооронов тың айтуынша, 1911, 1925, 1946 жылдары жарық көрген «Зар заман», «Қисса-и-зілзала», «Иргелген казалдар» сынды жинақтары ұзақ жылдар бойы, кеңес үкіметі тұсындағы соқыр саясаттың кесірінен «темір жәшік» пен түрмеде қаңырап қалған (Сооронов, 1988: 4).

Молдо Кылычтың «ояну, ояту» мотивиндегі жырларына тоқталсақ. «Алдамшы» атты өлеңінде:

Қазақ, қырғыз әдеті
Олжа десе сұқтанған
Оңай емес заманның,
Алды-артына қарағын.
Алдаушылық құрысын,
Білім болсын жарығың.
Есің болса түйіп ал,
Айтқан сөзді жарығым.
Оқып өнер, ақыл тап,
Насихатым шырағым (Молдо Кылыч, 1991: 39)

Бұл келтірілген жыр жолдарының астарында елдік философия, педагогикалық ынталандыру, ұйықтап жатқан халықты ояту идеясын көруге болады. М. Кылыч өз замандастарының оқып, өнерін дамытуды алдыңғы жоспарға қоюды, «адамның қаруы» білімді болуда керектігіне көз жеткізуге тырысқан. Ақынның ғазалдары оның ғылым-білімге ерекше орын берудегі қабілеттерін айқын көрсетіп, қырғыз поэзиясындағы жыр өнерінің жаңа бағытының, яғни жастарды, жалпы жұртшылықты білімге шақыру үрдісінің негізін салды деуге болады.

Академик Б.М. Юнусалиевтің «Молдо Кылыч теориялық білімі болмаса да, шындықты өмірдің өзі арқылы айтуды үйретті» (Юнусалиев, 1989: 132) деп жазады. Мысалы, «Бүркіт тойы» поэмасында ақын құстарға өмірлік рөл беріп, төл көркем суретті өмір көрінісіне айналдырады. Көркем баяндау стиліне сәйкес мұнда құстарға символдық мән берілсе, ал автор олардың іс-әрекеттеріне әлеуметтік-өмірлік мағына мен мазмұн беріп, сол арқылы қоғам дамуының белгілі бір тарихи кезеңдеріндегі қырғыз халқының таптық, әлеуметтік жағдайын бейнелеуді мақсат етіп қойғаны байқалады. Ол биліктің шексіз күшін қыран бүркіт арқылы көрсетеді. Қыранның ерлігі оның халықты қорғайтын азаматтығы емес екенін шығарманың алғашқы жолдары растайды:

Қыран батыр той жасады,
Әлі жеткенін алдырып.
Қанаттының бәріне,
Қатты бүлік салдырып (Молдо Кылыч, 1991: 97), –

деп суреттеледі. Осыдан поэма бастала сала қоғамдық-саяси бағыт алып бара жатқанын байқаймыз. Шығармада бүркіттің тойына шақырылған барлық құстардың мінез-құлқын адам кейпінде сипаттайды: «Қырғи келсін қыпылдап, Тұрымтай келсін шыпылдап».

Бүркіттің тойында жарыс ұйымдастырады. Жарыстан бірінші болып келген он құсқа жүлде тігіледі. Алдыңғылардың қатарынан Қаршыға, Лашын, Ителгі, Қырғи, Тұрымтай, Тырна көрінеді. Оныншы орынға таласа тармаса жеткен Сұңқар мен Қыран сыйлыққа таласып, орталарында шатақ шығады. Соңында оларға торғайды құран оқып, құрбандыққа шалып, екі жүлде жасап беріп, тарасыпты дейді.

«Бүркіттің тойы» – аллегориялық поэмасында М.Кылыч өзі өмір сүрген дәуірдегі әлеуметтік теңсіздікті, әлсіздердің күштіге жем болғанын, қоғамдық-саяси әділетсіздікті шебер бейнелі сөзбен жеткізген.

Молдо Кылыч қанаттылар, жан-жануарлармен ғана емес, ел мен жер тағдырын өзге де жырларына арқау еткен Ол қырғыз жерінің географиясын, фаунасы мен флорасын керемет мықты білген.

Қырғыз елінің «ояну» дәуіріне жататын ақындардың тағы бірі – Токторалы Талканбаев 1869 жылы қазіргі Сокулук ауданына қарасты Тоқбай ауылында туған. Жастайынан жоқшылықтың азабын көп көрген, бай-манаптардың малын бағып күнін көрген Токторалы қандай жағдай болмасын хат танып, өзгелерге де соны үйреткісі келеді. Ақынның өлеңдерінде қырғыз халқының қоғамдық-саяси жағдайы, мәдени-шаруашылық тұрмысының ерекшеліктері кеңінен қамтылған:

Мәдениеттің жоғынан,
Мал сияқты күн кештік.
Біліміміз жоқтықтан,
Бар өнерден кем өстік.
Жәрдемін артық тигізді,
«Оқы!» - деп білім білгізді.
Айбыны бөлек адамның,
Қатарына кіргізді (Коомдук Илимдер бөлүмүнүн фондусу, 51-б.). –

деп жырлайды «Кедейлерге» деген өлеңінде. Ғасырлар бойы білімсіздік пен қараңғылықтың тұңғиық торына кірген кедейлерге тезірек «оянып», білім алуға шақырады. Осы өлеңнің «Жарлылар адаспа, алды-артыңды бағамда» деп келетін жолдарында автор зұлымдықтан, яғни саяси-таптық көзқарастан сақтануға, оның орнына оқып-үйренуге, еңбектенуге, дүниені көркейтуге үндейді. Т. Талқанбаев поэзиясының негізгі идеясы – елді бірлікке, ынтымақтыққа, еңбексүйгіштікке, білім мен өнер іздеуге, ұлтты бөлмей, тап жауларын жоюға бастау.

Талқанбаев поэзиясының тағы бір ерекшелігі ол, прогрессивті көзқарастағы адам болған, тек ер адамдардың емес, қыз баласының да оқып, білім алғанын қалаған. Оның «Қыздарға ақыл» өлеңін бұған дәлел қыла аламыз. Бұл жырында ақын Октябрь революциясының бірден-бір жеңісі әйелдердің әлеуметтік езгіден құтылғандықтары екенін айтып, қырғыз қыздарының ендігі кезекте оқып, білім алуға, ескішілік салт, жөн-жоралғыға қарсы тұрып, өздерін дамытуға ақыл-насихат айтады:

Қайғы ойлаған халіңді,
Жақсы көретін бәріңді.
Табарсыңдар бір кезде,

Өздерің сүйген жарыңды.
Сатылғандар күң болар,
Жарық күні түн болар,
Ұрып-соғып алғанын,
Таттырғаны жүн болар.
Оқыңыздар сабақты,
Аш бүркелген қабақты.
Оқу оқып бір жақтан,
Үйреніңдер салмақты. (Коомдук Илимдер бөлүмүнүн фондусу, 93-б.)

«Әйелдерге даналық» деп аталатын тағы бір өлеңінде бұл ой басқа қырынан поэтикаланған. Ақынның әйел затының сан алуан қасиеттерін жырлап, жақсысын дәріптеп, жаманын сынап, теңдікті дұрыс түсінуге, азғын қылықтардан аулақ болуға, еріне қосылып, жақсы қызмет етуге шақырған. «Ақылды әйел туралы» поэмасы да осыған сарындас. Көріп отырғанымыздай, өз заманында қарапайым халықтың «көзін ашып» озық еңбекке шақыру ақындар поэзиясындағы өзекті тақырыптардың негізгісі болған.

Жоғарыда айтылғандардан бөлек, әдебиеттанушы ғалым С.Байғожаевтің зерттеуі бойынша Т. Талқанбаевтың поэзиясында қазақ әдебиетінде кеңінен қолданылатын қара өлең формасы кездеседі. «Өлең – бір шумақ жырдың бірінші, екінші және төртінші жолдарының тұтас ұқсас келуі (ааба) он бір буынды қазақ шығармасы», Т. Талқанбаев осы форманы көп қолданған, – деп жазады өз зерттеуінде (Байқожаев, 1959: 48). Ол қазақтардың өлең формасын ғана емес, қазақ сөздерін де өз шығармасында кеңінен қолданған. Мысалы үшін қырғызша «ал» сөзін ақын барлық дерлік өлеңдерінде қазақша «ол» сөзімен жазған. Бұл да түркі халықтары ақындарының бір-бірімен шығармашылық байланыста болғандығын көрсетеді.

Осы дәуірдің көрнекті өкілдерінің бірі – Ысақ Шайбеков 1880 жылы Кемин ауданында Чоң Кемин ауылдық аймағының Қайыңды деген жерінде кедей шаруаның отбасында дүниеге келген. Ысақ Шайбековтің өлеңге жақындығы хат танымайтын жасынан-ақ басталған. Ол байлардың шөбін орып, жалдамалы жұмысшы бала кезінің өзінде өзі сықты орақшы балаларға өлеңмен жауап айтып, таңқалдыратын болған. Шығармашылығы ерте басталғанымен хат танып, кітапқа қалдырған өлеңдері көп емес.

Ғалымдар оның өлеңдерін тарихи-этнографиялық дерек ретінде бағалайды, себебі ол қазақ-қырғыз елдері үшін ауыр болып келген 1916 жылғы Үркүн оқиғасын тұңғыш поэзиялық трилогия формасында сипаттады – «Азған эл», «Кайран эл», «Кайткан эл» деген шығармаларында қайғы мен қасіретті халықтық сипатпен бейнеледі. Атап айтқанда: шығармада «кайран эл» деген фразаның қайталануы арқылы халықтың көші, қиратылған өмірі, жанын жаралап кеткен тағдыр мен азапты сәттері күшейтілген эмоционалды әсер тудырады. Ол бұл шығармаларда тарихи шындықтар мен фольклорлық формаларды қатар пайдалана отырып, халықтың трагедиясын поэзиялық тілде көрсетуге тырысқан:

Қарағайлы орманын,
Түбін сатты қайран ел.
Қымыз, боза ашытқан,
Күбісін сатты қайран ел.
Тау-орманның ішінен,
Дүбірін сатты қайран ел.
Ақ қағазға көшіріп,
Қазал сатты қайран ел (Токомбаев, 1937: 27) –

деп жырлайды ақын. Елдің азып-тозуы, халықтың кедейлігі мен тіршілік үшін күресі күннен күнге асқынып, шарықтау шегіне жетіп келеді. Бұл көріністер поэмада оқушының жан дүниесіне жеткілікті әсер етіп суреттелген. Жырдың бұл бөлігінде ақын елдің езілген, қорланған қырғыз халқының портретін жасаумен қатар, себепсіз күш көрсетіп, кедейлерді алдаған қызыл құлақтардың, халық тамақ таппай жүргенде малын сатудан тайынбаған сараң байлардың бейнелерін беруге тырысқан. Осының барлығына қарсы тұратын күш – тек білім мен өнер үйренуде екендігін, қарапайым халық балаларын оқу-білімге үйрету қажеттігін баса айтады.

«Қайран ел» шығармасы қырғыздың дәстүрлі поэзиясына құрылған 7-8 буынды, бір-бірімен үйлесім тапқан «тірі тарих үні» ретінде үлкен идеялық мазмұнмен жазылған. Поэмада «егіз халық тағдыры» деп келетін жерінде ақынның қазақ пен қырғыз елінің ортақ тағдырын суреттеп отырғандығын білуімізге болады.

Өмірі мен шығармашылығы екі ғасырдың тоғысына қатар келген «ояну» дәуірінің тағы бір өкілі – Абылкасым Жутакеев. Ақын шығармашылығының бар-жоғы 5-6 баспа табақ болатын мұрасы сақталғанымен, оның мазмұны назар аударуға тұрарлық. Ақын шығармашылығы туралы алғашқылардың бірі болып, 1959 жылы әдебиеттанушы Байдылда Маленов мақала жариялайды (Маленов: 1958). Одан бөлек мектеп оқулықтарында өлеңдері, Қырғызстан тарихында, энциклопедияда ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы мәліметтер бар.

Абылкасым Жутакеевтың туындыларының ішіндегі ең көлемдісі «Үш дәуір» атты поэмасы – қырғыз халқының тарихи басып өткен жолын бейнелеген. Поэма үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде қырғыз халқының феодалдық-патриархалдық өмір тұрмысы кезіндегі ұрып-соғу, әлімжеттік көрсету, қарым-қатынастықтағы теңсіздіктер суреттеледі:

Көпшілігі күшпенен,
Кедейлерге ұрынат,
Жоқшылықтан шабылып,
Тасбақадай қағылат,
Ілім-білім жоқтықтан,
Көпшілігі зар болат.
Кедейлердің маңдайы,
Кере қарыс сор болат (Жутакаев, 1988).

Бұл шығармасында ақын халықтың білімі жоқтықтан түсінгі әлі де таяз екенін, арғы-бергі сауданы, егін айдағанды да дұрыс білмейтіндігін айтады. Ақын қорам малға толса, мылтығым аспанға атылса, жасаған ісім оң болады деп түсінетін, құдайға табыну сияқты қараңғылық пен рулық күрестен арылмаған таптық сана деңгейін сынап жазады:

Әрбір түрлі бұрылыс,
Өзгеріс пен құбылыс
Халықтың көзі ашылса,
Қала берет бұл жұмыс (Жутакаев, 1988, 78). – аяқтайды.

Қазіргі қоғамдық өмірдің құлдырауы, халықтың сауатсыздығынан туындаған уақытша құбылыс екенін, білім мен сана арта түссе, бәрі де өзгеріп өз орнына келетіндігін нық сеніммен жеткізеді. Шығармада Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін еңбекші бұқараның тұрмыс жағдайы бұрынғыдан да нашарлап кеткенін, жаңа режимнің мәні қарапайым халықты езгіде ұстап отырғанын анық көрсеткен:

Би, старшын, болысы,
«Бейшараға» чоң ұшы.
Қара табан кедейдің,
Қақтап қанын сорушы (Жутакаев, 1988: 79).

Залымдардың үстінен арызданғандардың бәріне тоғыз айып тағып, халықты түрлі сылтаумен айыптап, тонап жатқан патша өкіметінің қызметкерлерін ақын әшкерелеп жырға қосады. Қырғыз халқы Ресейге қосылғанда таптық-алауыздық күшейіп, бұрынғы рулық мүдде екінші планға ысырылып, қарапайым халық қос езгіден зардап шексе, бір жағынан дін өкілдері халықты арандатып, кедейлік өмірдің шегіне жеткізгендігін жырлайды.

Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісінен кейін барлық мәселе шешіліп, тұрмыс жаңа жолға түсіп, дүркіреп өсіп кеткен жоқ. Совет билігінің жақсы тұстарының қырғыз жеріне тез тарауына тосқауыл болған ең басты себептердің бірі – ықылым заманнан бері келе жатқан қараңғылығы, революциялық жаңарудан бейхабар болуы еді. Бұл кедергіні де ақын өз жырларында былай бағамдайды:

Оқу жайын бітірмей,
Теңдік не деп түсінбей,
Арманда жүрген өте көп,
Жаңа тұрмысқа ілеспей (Жутакаев, 1988: 89).

Бұл қараңғылық адамдардың дұшпандардан абай болуына, оларға қарсы тұра алуларына кедергі келтіретінін айтады.

Ақын А. Жутакеевтің образ түзу, оқиғаларды суреттеу шеберлігі қырғыз елінің әдебиетіне ғана тән ерекшелікке ие. Бұдан біз Жутакеев басқа елдердің әдебиетімен таныс болмаған, жаңа форма табуға әрекеттенбеген деген ой тудырғымыз келмейді. Ол шығыс елдерінің, қазақ, татар халықтарының әдебиетімен кеңінен таныс болған. Абай Құнанбаев, Абдулла Тукайдың шығармаларын қазақ, татар тілдерінде кеңінен

оқып, таныс болған. Бірақ автор өзге елдердің әдеби формаларын өз шығармаларында қолдануға тырыспаған. Ол өз еліне танымал әдеби түр арқылы әрқандай мінездегі оқиғаларды суреттеуге ұмтылған. Демек ол, өлеңнің форма құрылымынан гөрі, оның ішкі мазмұнын тереңдетуді көздеген. Екі ғасырдың аралығында жасап, қырғыз елінің басынан өткен тарихи жолын, елдік рухын көркем суреттеп, елді қиын кезеңдерде тура жолға бағыттаған. Сондықтан да қырғыз елі үшін Абылкасым Жутакеевтің көркем өнерінің бағасы биік.

Келесі қарастыратын ақынымыз, Қырғыз елінің тұңғыш ағартушыларының бірі, қырғыз жазба тарихының негізін салушы – Осмонаалы Сыдыков. Ол ақын ретінде қырғыз елінің тарихи жадын, ұлттық санасын оятуға бағытталған көркем әрі терең мағыналы шығармаларымен ерекшеленді. Ол поэзияны тек эстетикалық құрал ретінде емес, рухани және ағартушылық мақсатта пайдаланды. Оның өлеңдерінде елдік, бірлік, білім мен рухани тазалықты насихаттау басым, ал тілі көркем, стильдік құрылымы көне шығыс әдебиетімен ұштасып жатады. Осмонаалы өз заманының әлеуметтік, рухани мәселелерін терең жырлай отырып, қырғыз жазба әдебиетінің негізін қалауға зор үлес қосты.

«Қырғыз шежіресі» деп аталатын шығармасының мазмұны терең, тәрбиелік рөлі жан-жақты көрсетілген, оқушы намысын құдіретті сөзбен қозғап, оятатын эмоционалды рухқа ие. Ақын қырғыз-қазақ халқының кедейлігіне қынжыла отырып, оның келешекте өсіп-өркендеуіне компас сияқты жолнұсқаушы болуды мақсат тұтады. Оны оқушы өз заманының озық көзқарасты, ұлы тұлғасының насихаты, ойы, рухани толғанысы деп қабылдайды:

Әй, туғандар, уақыт жетті қозғаларға,
Керегін әркім өзі қолға аларға.
Қырғыз-қазақ туғандар, тафакүр* қыл (*ойлан),
Көзіңді ашып, заманның ахуалын біл.
Ұмтылғын алға таман басып аяқ,
Намыссыз боп жатпағын қырғыз, қазақ.
Ынтымақ егер біздер қыла алмасақ,
Біздерді кімдер болсын қылар мазақ (Сыдыков, 2014: 81).

Бұл шумақтарда автор халықты оянуға, әрекет жасауға шақырады. «Уақыт жетті» енді әр адам өз тағдыры үшін жауапкершілік алуы керек екенін ескертеді. Ұзақ уақыт бойы езгіде болып, енжар күй кешкен халыққа енді «қозғалар» уақыт келгенін нақты әрі батыл түрде жеткізеді. Екі бауырлас халық – қазақ пен қырғызды бірдей қамтып, оларға терең ойлануға (тафакүр қылуға) үндеу тастайды. «Көзіңді аш» деген тіркес – рухани және саяси оянуды меңзейді. Бұл жолдарда заман ағымына бей-жай қарамай, оның талаптары мен өзгерістерін түсіну қажеттігі баса көрсетілген. Автор халықты бейқамдықтан арылып, шындыққа тура қарауға үндейді. Ақын әрекетсіздік пен бойкүйездікті сынайды. «Намыссыз боп жатпа» дегені – халықтың өзін сыйлата алмай, ездікке түсіп кетпеуін ескертеді. Әрекет пен намысты ұштастырып, тек қана бірлік пен белсенділік арқылы болашаққа жол ашуға болатынын айқын көрсетеді.

«Надандық соқыр қылды екі көзді», «Партия бәле болды басымызға», «Қызмет қыл бұл жалғанда миллетіңе», «Жүгіргің халқың үшін азаматым» сынды шығармалары да осы сарындас. Білімсіз болса адам қандай ахуалда боларын, ал білімдіге, өнерліге жол әрдайым ашық екенін тұрмыстың өзі көрсеткендігін көркем сөзбен жеткізеді. Бұл өлеңдердің негізгі мотиві ұйықтап жатқан сауатсыз, қараңғы қырғыз-қазақ елін ұйқыдан оятып, надандықтан құтылып, білімді адам болуға үндеу:

Заман басқа қапы болма,
Әр уақытта білімнен мойын бұрма.
Өнер үйрен қарап тұрма,
Қарап тұрсаң қор боласың қара пұлға (Сыдыков, 2014: 86). –

дейді. Бұл өлеңнің де композициясы осы мақсатқа бағындырылғанын көреміз.

Мектеп ашса туғандарым,
Он жыл өтпей көзі көрер (Сыдыков, 2014: 89), –

деп жазады тағы бір жырында. Ақынның бұл шығармасының негізгі идеясы – елімізде білім ошақтарын ашу арқылы халықтың көзін ашу, сауатсыздықтан, қараңғы надандықтан құтылып, алға ұмтылу. «Он жыл өтпей көзі көрер» деген жолда балаларымыз білім алса, оның нәтижесі ұзақ күттірмейді, еліміздің санасы тез өзгереді, әлемге көзқарастары артады деген мағына жатыр. Осы екі жол өлеңнің өзінде терең мағына жатқандығын көреміз. Автор мектеп ашуды – халықты оятудың, сана-сезімді жаңартудың кілті деп біледі. Сонымен қатар, бұл жолдарда өнер-білімнің нәтижесіне деген сенім, елдің ертеңіне деген мол үміт, рухани жаңғыруға деген үлкен құлшыныс бар. Бұл – тек поэзиялық өлең жолдары емес, ұлттық ағарту стратегиясының көркем тұжырымы деуге болады.

4. Зерттеу нәтижесі

Ғылыми-зерттеу мақаласын жазу барсында қырғыз поэзиясындағы «ояну» мотиві – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси сананың серпілісі мен рухани жаңғыруға үн қосқан ерекше кезең екендігі зерделенді.

Біріншіден, сол дәуірдің қаламгерлері, қырғыз әдеби тілінің негізін салушы, жазба ақындар – Молдо Кылыч, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев және Осмонаалы Сыдыков қырғыз халқының ұлттық санасын оятуға, елді білім мен мәдениетке насихаттауға бағытталған мол поэзиялық мұра қалдырғандықтары анықталды.

Екіншіден, ақындардың өлеңдерінде байқалғаны – олар туған елдің артта қалуын, дамыған елдерге ілесе алмауын білімсіздікпен байланыстыра отырып, рухани жаңғыруға, жаңаруға, дамуға бастайтын жолды оқу-ағарту ісі арқылы жүзеге асатындығымен түсіндіреді. Олардың шығармаларында қараңғылықтан шығудың басты жолы – оқу-білім екендігі ашық айтылады. Олар жоғарыда талдаған поэзиялық шығармалар арқылы сараланды.

Үшіншіден, мақалада аты аталған ақындар өлеңдерінің тілдік-стильдік ерекшеліктеріне талдау жүргізгенімізде, олардың фольклорлық дәстүр мен авторлық интонацияны шебер үйлестіргендіктері анықталды. Өлеңдерде ауыз әдебиетінің

үлгілері, сопылық сарын сабақтастығы, ағартушылық насихат пен заманауи өлең құрылымының түрлері пайдаланылғандығы талданды.

Зерттеу мақаламыздың нәтижесінде «ояну» дәуірі қырғыз әдебиетінде идеялық-көркемдік тұрғыдан тұтас бір ағымға айналғаны дәлелденіп, бұл ағымның басты өзегі – ұлттық рухты ояту, оқу-білімге жол салу, елдің жарқын болашағына алаңдау екені тұжырымдалды.

5. Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қырғыз әдебиетіндегі «ояну» дәуірі – қарапайым халық санасының серпілісін суреттеген, қоғамдық дамуға үндеген XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы маңызды тарихи-әдеби кезең. Осы кезеңдегі поэзиялық шығармалар идеялық, тақырыптық мазмұны мен көркемдік кестесі тұрғысынан қалыптасқан, елді оқу-білімге, өнер мен мәдениетке, ұлт санасының рухани дамуына насихаттаған. Қырғыз жазба әдебиетінің алғашқы үлгілері ретінде саналған өлеңдерде мектеп ашудың, білім алудың, бала тәрбиелеудің маңызды екені неше қайтара айтылған.

Зерттеу мақаласының жазылу барысында ақындар халықты қараңғылықтан арылту, сауатсыздықтан тазарту, елдің тұтастығын сақтап қалу жолында поэзияны, көркем тілді рухани құралға айналдырғанын көрдік.

Жоғарыда аттары аталған, қос ғасырдың тоғысында өмір сүрген қырғыз ақындарының поэзиясы елдің сана-сезімін оятуда, әлеуметтік рухты серпілтуде үлкен қызмет атқарып, әдебиеттің ағартушылық әлеуетін айқын көрсеткен. Бұл кезеңдегі шығармалар бүгінгі таңда тарихи-мәдени, идеялық, көркемдік құндылығы жоғары әдеби мұра ретінде әлі де зерттелуі қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Аалы Токомбаев (Балка). Ысак Шайбеков кім? – Кызыл Кыргызстан, 1936, 27 апрель.

2. Байкожаев С. Жазгыч акындар. – Фрунзе: Илим, 1959. – 48 б.

3. Horsman, S. (2010). Turkestan struggle abroad (from Jadidism to independence). Central Asian Survey, 29(1), 131–133. DOI: [https://doi.org/10.1080/02634931003765589] (https://doi.org/10.1080/02634931003765589).

4. Жутакаев А. Аты жоголгондо жар чакырган ыры. – Кыргызстан маданияты, 1988, 10-ноябрь.

5. Қирабаев С. Қазақ поэзиясындағы ұлттық рух пен жалпыадамдық құндылықтар. Кіт.: Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: «Evo Press», 2014. – 708 б.

6. Коомдук Илимдер бөлүмүнүн фондусу. Инв. 843, 145-б.

7. Маленов Б. Батрактардын жарчысы. – Ленинчил жаш, 1958, 27-июль.

8. Мамыров М. Акындарды эл унутпайт. // Ала-Тоо, 1991, №11, 150-бет.

9. Молдо Кылыч. Казалдар. – Фрунзе: Адабият басмасы, 1991. – 224 б.

10. Осмонаалы Сыдыков. «Мухтасар тарих Кыргызиа», «Тарих Кыргыз Шадмания». – Бишкек: Турар, 2014. – 317 б.

11. Сәулембек Г. Р. Көне түркі поэзиясы мен жыраулық поэзиядағы «Мәңгілік ел» архетипі. // "Keruen" ғылыми журналы, 68(3), 2020. – Б. 11–17. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-05

12. Сооронов О. Темир сандықтын сыры (Молдо Кылыч чыгармалары жөнүндө учкай сөз). // Советтик Кыргызстан, 1988, 6-август.

13. Юнусалиев Б. Молдо Кылычтын революцияга чейнки кыргыз турмушу чагындырылган чыгармаларынын айрым маселелери. // Ала-Тоо, 1989, №12, 132–135-б.

References:

1. Aaly Tokombayev (Balka). Who is Ysak Shaybekov? – Kyzyl Kyrgyzstan, April 27, 1936. (in Kaz.).

2. Baykozhaev, S. Itinerant Poets. – Frunze: Ilim, 1959. – 48 p. (in Kaz.).

3. Department of Social Sciences Fund. Inv. 843, p. 145. (in Kaz.).

4. Horsman, S. (2010). Turkestan struggle abroad (from Jadidism to independence). Central Asian Survey, 29(1), 131–133. DOI: https://doi.org/10.1080/02634931003765589. (in Eng.).

5. Kiraibaev, S. National Spirit and Universal Values in Kazakh Poetry. In: Universal Values in Contemporary Literature. – Almaty: Evo Press, 2014. – 708 p. (in Kaz.).

6. Malenov, B. Herald of the Batraks. – Lenin's Youth, July 27, 1958. (in Kaz.).

7. Mamirov, M. The People Do Not Forget the Poets. – Ala-Too, 1991, No.11, p. 150. (in Kaz.).

8. Moldokylych. Ghazals. – Frunze: Literature Publishing House, 1991. – 224 p. (in Kaz.).

9. Osmonaly Sydykov. "Mukhtasar Tarikh Kyrgyzia", "Tarikh Kyrgyz Shadmania". – Bishkek: Turar, 2014. – 317 p. (in Kaz.).

10. Saulembek, G.R. The "Eternal Nation" Archetype in Ancient Turkic and Zhyrau Poetry. – Keruen Scientific Journal, 68(3), 2020, pp. 11–17. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-05 (in Kaz.).

11. Sooronov, O. The Secret of the Iron Chest (Brief Words About the Works of Moldokylych). – Soviet Kyrgyzstan, August 6, 1988. (in Kaz.).

12. Yunusaliev, B. Some Issues in Moldokylych's Works Reflecting Pre-Revolutionary Kyrgyz Life. – Ala-Too, 1989, No.12, pp. 132–135. (in Kaz.).

13. Zhutakayev, A. The Song That Cried Out When the Name Was Lost. – Kyrgyz Culture, November 10, 1988. (in Kaz.).

ҒТАМР 17.09.91 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-14

Б.П. Насирдинов[1], Н.Қ. Омаров[2], Н.С. Халикова[3*]
[1,2]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
[3]Ө. Жәнібеков атындағы ОҚПУ, Шымкент, Қазақстан
E-mail: [1]npb_d@mail.ru, [2]nurlybek.omarov.73@mail.ru, [3]khalikova_nurila1976@mail.ru
ORCID: [1]0009-0004-3248-422X, [2]0000-0002-8885-817X, [3]0000-0002-1360-0131

ТҰРЛЫБЕК СҰЛТАНБЕКҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҚ САРЫН МЕН НӘЗИРА ДӘСТҮРІНІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебінің көрнекті өкілі Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көркемдік ерекшеліктері талданады. Ақын шығармаларындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрін игерудегі шеберлігі сараланады. Зерттеу барысында ақынның шығармаларына негіз болған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Мұңкүн жетім», «Құлқаныс-Зеберше» және басқа да дастандарындағы нәзирагөйлік дәстүрдің көріністері талданады. Зерттеудің өзектілігі – қазақ әдебиетінде аймақтық әдеби мектептердің шығармашылық мұрасын зерттеу ісі әлі де толық жүйеленбеген мәселе. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының поэзиясы осы тұрғыдан алғанда дәстүр сабақтастығының, әсіресе шығыстық поэтикалық үлгілер мен нәзира дәстүрінің қазақ әдебиетінде қалай дамығанын айқындайтын маңызды дерек көзі. Бұл мәселені қарастыру ұлттық әдеби дамудың тарихи заңдылықтарын, мәдени ықпалдастық үдерістерін және поэтикалық жаңашылдықты түсіну үшін өзекті. Ақын мұрасын зерттеудегі тың бағыттардың біріне жол ашып, оның әдеби мұрасын кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты – Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің негіздерін анықтау және ақын шығармашылығының қазақ әдебиетіндегі орнын айқындау. Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының бұрын ғылыми айналымға енбеген архивтік қолжазбалары мен сирек жарық көрген шығармалары қарастырылып, алғаш рет мәтіндік және көркемдік талдауға түсті. Зерттеу нәтижесінде Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің негіздері айқындалды. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының поэзиясы ұлттық поэтикалық жүйенің дәстүрлі арнасын сақтай отырып, оған өзіндік көркемдік жаңалықтар енгізуімен ерекшеленеді. Ақын шығармашылығында қазақ өлеңінің классикалық өлшемдері мен халықтық тілдік өрнектері заманауи мазмұнмен сабақтасып, жаңа поэтикалық сипатқа ие болады. Сонымен қатар, оның туындыларында ұлттық болмыс пен рухани құндылықтар қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени мәселелерімен ұштасып, қазақ поэзиясының мазмұндық-идеялық өрісін кеңейтуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: Нұралы ақын, Күңгей өлкесінің ақындары, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы поэзиясы, Шығыстық сарын, нәзира дәстүрі, ақындық орта, ұстаз бен шәкірт.

Б.П. Насирдинов[1], Н.Қ. Омаров[2], Н.С. Халикова[3*]
[1,2]Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
[3]ЮКПУ им. У. Жанибекова
E-mail: [1] npb_d@mail.ru, [2]nurlybek.omarov.73@mail.ru, [3]khalikova_nurila1976@mail.ru
ORCID: [1]0009-0004-3248-422X, [2]0000-0002-8885-817X, [3]0000-0002-1360-0131

ПРОЯВЛЕНИЕ ВОСТОЧНЫХ МОТИВОВ И ТРАДИЦИИ НАЗИРА В ТВОРЧЕСТВЕ ТУРЛЫБЕКА СУЛТАНБЕКУЛЫ

Аннотация. В статье анализируются художественные особенности восточных мотивов и традиции назира в творчестве яркого представителя Казыгурт-Каратауской региональной литературной школы –

Турлыбека Султанбекулы. Рассматривается мастерство поэта в освоении восточных мотивов и традиции назира в его произведениях. В ходе исследования анализируются дастаны «Мункюн жетим», «Кулканис-Зеберш» и другие произведения Турлыбека Султанбекулы, созданные на основе произведений Нуралы Нысанбайулы в традиции назира, а также выявляются проявления этой традиции. Актуальность исследования заключается в том, что изучение творческого наследия региональных литературных школ в казахской литературе до сих пор не получило полной систематизации. Поэзия Турлыбека Султанбекулы в этом контексте является важным источником для выявления преемственности традиций, в частности, того, как развивались восточные поэтические образцы и традиция назира в казахской литературе. Рассмотрение данной проблемы актуально для понимания исторических закономерностей национального литературного развития, процессов культурного взаимодействия и поэтических новаций. Исследование открывает новые направления в изучении наследия поэта и создает возможности для комплексного анализа его творчества. Цель статьи – определить основы восточных мотивов и традиции назира в творчестве Турлыбека Султанбекулы, а также выявить его место в казахской литературе. В процессе исследования рассмотрены ранее не введенные в научный оборот архивные рукописи и редко публиковавшиеся произведения поэта, которые впервые подверглись текстологическому и художественному анализу. В результате исследования выявлены основы восточных мотивов и традиции назира в творчестве Турлыбека Султанбекулы. Поэзия Турлыбека Султанбекулы, сохраняя традиционное русло национальной поэтической системы, отличается внесением собственных художественных новаций. В его произведениях классические размеры казахского стиха и народные языковые образы органично сочетаются с современным содержанием, приобретая новое поэтическое звучание. Кроме того, в его произведениях национальная самобытность и духовные ценности переплетаются с социально-культурными проблемами современности, что способствует расширению идейно-смыслового горизонта казахской поэзии.

Ключевые слова: Нуралы акын, поэты Кунгейского района, поэзия Турлыбека Султанбекулы, Восточный сильван, традиции Назиры, поэтическая среда, наставник и ученик.

B.P. Nasirdinov[1], N.K. Omarov[2], N.S. Khalikova[3]*

[1,2]M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

[3]U. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University

E-mail: [1] npb_d@mail.ru, [2]nurlybek.omarov.73@mail.ru, [3]khalikova_nurila1976@mail.ru

ORCID: [1]0009-0004-3248-422X, [2]0000-0002-8885-817X, [3]0000-0002-1360-0131

EASTERN MOTIFS AND THE NAZIRA TRADITION IN TURLYBEK SULTANBEKULY'S POETRY

Abstract. The article analyzes the artistic features of Eastern motifs and the *nazira* tradition in the works of Turlybek Sultanbekuly, a representative of the Qazyghurt-Karatau regional literary school. The poet's mastery in adopting Eastern elements and the nazira tradition is examined, emphasizing his role in maintaining continuity within Kazakh literature. The study focuses on artistic methods in his epics «*Munkun Zhetim»* and «*Qulqanys-Zebershe»*, reinterpreted through the nazira tradition based on works of Nuraly Nysanbayuly. The relevance of the research lies in the fact that the heritage of regional literary schools in Kazakh literature has not yet been systematically studied. In this context, Sultanbekuly's poetry serves as an important source for understanding tradition, especially how Eastern poetic models and the nazira tradition developed in Kazakh literature. Addressing this issue is significant for comprehending historical patterns of national literary development, cultural interaction, and poetic innovation. The study also opens new directions for examining the poet's heritage and enables a more comprehensive analysis of his works. The aim of the article is to identify the foundations of Eastern motifs and the nazira tradition in Sultanbekuly's works and to determine his place in Kazakh literature. The research investigates archival manuscripts and rarely published texts not previously introduced into academic circulation, subjecting them to textual and artistic analysis for the first time. The results reveal that Eastern motifs and the nazira tradition form the basis of Sultanbekuly's creativity. His poetry

preserves the traditional channels of the national poetic system while introducing original artistic innovations. His works combine classical Kazakh verse and folk imagery with modern content, acquiring new poetic qualities. Moreover, national identity and spiritual values intersect with contemporary socio-cultural issues, contributing to the expansion of the thematic and ideological horizons of Kazakh poetry.

Keywords: Nuraly akyn, poets of Kungei district, poetry of Turlybek Sultanbekuly, Eastern sylvan, Nazira traditions, poetic environment, mentor and student.

1. Кіріспе

Қазақ әдебиеті тарихында әдеби дәстүр мен оның сабақтастығы – ақын-жыраулар шығармашылығының негізгі ерекшеліктерінің бірі. Әдеби дәстүр – белгілі бір көркемдік жүйенің, тақырыптық-мазмұндық арнаның, бейнелеу құралдары мен стильдік тәсілдердің ұрпақтан ұрпаққа берілу үдерісі. Бұл – әдеби дамудың тарихи жалғастығы мен көркемдік тұтастығын қамтамасыз ететін шығармашылық процесс. Қазақ әдебиетінде қалыптасқан әдеби дәстүрлердің бірі шығыстық сарын, нәзира дәстүрі. Шығыстық сарын шығыс классикалық поэзиясының көркемдік сипаты мен философиялық мазмұнын өз бойына сіңірген, сонымен қатар ұлттық әдеби ерекшеліктерімен ұштасқан поэтикалық бағыт. Шығыстық сарын дәстүрлі түрде ислам мәдениетімен, сопылық-философиялық идеялармен, ғибратты ойлармен тығыз байланысты болып, қазақ ақындарының шығармашылығында рухани-танымдық сипатта көрініс табады. Нәзира дәстүрі болса, шығыс әдеби мұраларын жаңаша өңдеу, яғни белгілі бір шығарманың немесе тақырыптың негізінде өз туындысын жазу үрдісі. Бұл дәстүр қазақ поэзиясында кеңінен өріс алып, ұлттық сөз өнерінің ерекшелігінің біріне айналды. Нәзира әдебиеттің көркемдік дамуына, идеялық жаңғыруына, сондай-ақ ұлттық және шығыстық поэтикалық элементтердің өзара үйлесіміне ықпал етті. Қазақ әдебиеті тарихына үңілетін болсақ, Абай, Шәкәрім т.б. сөз шеберлерінің шығармашылығында шығыстық өрнек басым екендігін байқаймыз.

Қазақ әдебиетіндегі шығыстық әдеби дәстүрдің жалғастығын ақын Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармаларын кездестіреміз. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы – «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебінің көрнекті өкілі**.** «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі – Оңтүстік Қазақстан өңірінде қалыптасқан әдеби бағыттардың бірі. Бұл мектеп негізінен Оңтүстік Қазақстанның Қазығұрт, Қаратау өңірінде өмір сүрген ақындар шығармашылығымен байланысты. Аймақтық әдебиетті жүйелі түрде зерттеу өңірлік әдебиеттің ерекшеліктері мен көркемдік дәстүр сабақтастығын айқындауға, қазақ әдебиетінің дамуының тарихи, идеялық және көркемдік негіздерін терең түсінуге жол ашады. «Қазығұрт-Қаратау» әдеби мектебі шығыстық дәстүр сабақтастығымен, нәзира дәстүрін жалғастыруымен, жыраулық поэзия мен исламдық дүниетанымға негізделген идеяларымен ерекшеленеді. Ғалым Ө. Саттаров: ««Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебінде ақындық дәстүрдің қалыптасуы, даму сипатының бірнеше ерекшеліктерін, «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі өкілдерінің терең нәр алған мектебі ұлттық фольклор мен Шығыстың классикалық әдебиеті дәстүрі, Исламдық-ағартушылық сипаттағы дидактикалық сырын, нәзира дәстүрімен қисса-дастандар, арнаулар мен толғаулар, мысалдар мен тәмсілдер, айтыс жанрлары

айрықша дамыды» деген пікір білдіреді (Өмірзақов, 2023: 5). «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі ауыз әдебиеті мен Шығыстың классикалық әдебиеті негізінде қалыптасып, исламдық-ағартушылық бағыттағы дидактикалық мазмұнды шығармаларды дамытты. Соның нәтижесінде нәзира дәстүріндегі қисса-дастандар мен арнаулар, толғаулар, мысалдар және айтыс жанрлары өркендеді.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығы қазақ әдебиеттану ғылымында әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы – атақты Нұралы Нысанбайұлының поэтикалық дәстүрін жалғастырған, дастаншылық үрдісінен тағылым алған ақын. Ақын шығармаларында шығыс философиясы мен ғибратты ойлар сабақтасып, шығыс классиктерінің шығармаларына арқау болған сюжеттерді қазақы сипатта қайта өрбіткен. «Тұрлыбек Сұлтанбекұлының ақындық үлгі етіп тәлім алған мектебі – халықтың бай ауыз әдеби мұрасы мен Шығыс мәдениетінің дәстүрлі дамыған шығыстық сюжетке құрылған қиссашылдық өнегесі болды. Оның үстіне сол кезде қатты дамыған аймақтық өлкелік мектептердің ақын, жыршы, термеші жырауларының өлең-жырлары болады» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 22).

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы 1910 жылдың 10 мамырында бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысы, Сайрам ауданының «Шіркін» (қазіргі Түркістан облысы, Сайрам ауданы, «Әйтеке би») ауылында дүниеге келген. Тұрлыбек өскен ортада сөз өнерін қадірлеу үрдісі сақталған. Тұрлыбектің ақындық жолға бет бұруына ең алдымен отбасының өнерге жақындығы ықпал еткенін айтуға болады. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының әкесі Сұлтанбек өз дәуірінде айтыскер ақын, жыршы, термеші ретінде танылған өнер иесі болған. Ол түрлі той-думан мен жиындарда ақындығымен көзге түсіп, серілік дәстүрді ұстанған. Тұрлыбек бір жасқа толғанда анасы қайтыс болып, ол әкесінің тәрбиесінде өседі. Осылайша болашақ ақынның қалыптасуына, ең алдымен, әкесі Сұлтанбектің өнерпаздық болмысы мен шығармашылық дарыны ықпал еткен. Сұлтанбек әдеби ортада шыңдалған. Ол ауыл арасындағы жыр көштерінен қалмай, бәдік айту мен қыз-жігіт айтыстарында өнер көрсетіп, танылған. Сұлтанбектің өз дәуірінде танымал болған Белгібай, Келімбет сынды ақындармен және Кенжебай Жауһанұлы сияқты өнерпаздармен шығармашылық байланыста болуы ақындық жолының қалыптасуына, өнерінің шыңдалуына айрықша ықпал еткен. Сұлтанбек ақынның шығармашылық болмысы кейінгі буынға да ықпал етті. Оның өнерін үлгі еткен жастардың қатары аз болмаған. Солардың ішінде Оңтүстік Қазақстан облысының халық ақыны атанған Тастан мен Анарбай сынды өнерпаздар бар. Сұлтанбек айтыстар мен түрлі мәдени жиындарда өткір де әсерлі сөз өрнегімен танылып, көпшіліктің назарын өзіне аударған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы әкесінен дарыған ақындық өнерді дамытып, қазақ әдебиетіне елеулі мұра қалдырған. Тұрлыбек ақынның нақыл термелері, толғаулары, шығыстық сарында жазылған қиссалары мен нәзира дәстүрімен жырлаған дастандары қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар туындылар. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармалары әртүрлі тақырыптарды қамтып, жанрлық, тілдік-стильдік, көркемдік ерекшеліктерімен дараланады. Ақын шығармаларында сөзге шеберлігі мен шешендігі қатар көрініс тапқан. Әсіресе

ақын шығыстық өрнегі басым тақырыптарды жаңаша жырлап, өзіндік қолтаңбасын танытатын нәзира үлгісін ұсынады.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы – қазақ әдебиетінде шығыстық дәстүр мен нәзира үлгісін жалғастырып, өзіндік көркемдік өрнек қалыптастырған ақын. Оның шығармалары шығыс поэзиясының терең философиялық мазмұнын ұлттық болмысқа бейімдеп, қазақы сипатта қайта жырлаумен ерекшеленеді. Ақынның өмір жолы дәстүрлі мәдени орта мен әулеттік өнер сабақтастығы ықпалында қалыптасып, Қазығұрт-Қаратау өңірлік мектебінің өкілі ретінде қиссашылдық дәстүрді дамытты. «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» тәрізді лиро-эпостық жырлардың жаңа нұсқасын өзінше жазып қалдырған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығында Нұралы Нысанбайұлы қалыптастырған дастаншылық дәстүрдің ықпалы ерекше байқалады. Ақын Нұралының қисса-дастандарын шығармашылық тұрғыдан жаңғыртып, оларды нәзира дәстүрі негізінде қайта жырлап, мазмұндық әрі көркемдік сапасын тереңдетті. Бұл үрдіс қазақ әдебиетіндегі шығыстық сарын мен фольклорлық дәстүр сабақтастығын көрсетумен қатар, аймақтық әдебиеттің өзіндік ерекшелігін де танытады.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде әдеби-танымдық, интертекстуалдық әдіс, салыстырмалы-типологиялық және герменевтикалық талдау әдістері қолданылды. Әдеби-танымдық әдіс арқылы Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармаларындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көріністері жан-жақты талданды, поэтикалық стиль, тілдік ерекшеліктері мен философиялық идеялары зерттелді. Ақын Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы Нысанбайұлы мен шығыс классиктерінің дәстүрін жалғастырған. Бұл құбылыс мәтіндер арасындағы өзара байланыстың айқын көрінісі. Зерттеу барысында интертекстуалдық әдісті қолдану мәтіндер арасындағы байланыстарды айқындауға, ақынның қисса-дастандарының сюжеті мен мотивтерін бастапқы үлгілерімен салыстыра отырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды терең саралауға мүмкіндік жасайды. Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық әдістің қолданылуы ақын мұрасының шығыс әдебиетімен және нәзира дәстүрімен сабақтастығын айқындауға, олардың поэтикалық жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетуге бағытталған. Бұл әдіс қазақ қисса-дастандары мен шығыс дастандары арасындағы ортақ мотивтер мен тақырыптық үндестікті салыстыра талдауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» дастанлары мен қазақ ауыз әдебиетінің классикалық нұсқасын салыстыру ақынның дәстүр сабақтастығы мен нәзиралық дәстүр аясындағы жаңашылдығын айқындады. Сонымен қатар ақынның «Құлқаныс – Зеберше», «Мұңлы – Сейіл» дастанын Нұралы қиссасымен салыстырып, нәзира дәстүрінің ерекшелігі ашылды. Герменевтикалық әдіс ақын шығармаларындағы идеялық-көркемдік мәнді терең түсіндіру үшін қолданылады. Бұл тәсіл шығарманы жан-жақты талдауға, оның философиялық және

эстетикалық астарын ашуға жол ашады. Жоғарыда көрсетілген зерттеу әдістерінің үйлесімі Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығын терең талдауға, оның қазақ әдебиетіндегі орны мен маңызын дәл бағалауға ықпал етті.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының әдеби мұрасын жан-жақты қарастыру мақсатында оның шығармалары жинақталған «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының бірнеше томы негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды. Атап айтқанда, ақынның бұрын ғылыми айналымға түспеген дастандары, қиссалары, дидактикалық бағытта жазылған шығармалары жинақталған 115, 116 және 117-томдары зерттеудің негізгі материалдары ретінде алынды. «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 115 томында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының қолтаңбасынан шыққан «Қозы Көрпеш Баян сұлу», «Маһалбай мен Сауда ишан» атты қиссалары енген. Аталған жианақтың 116 томында ақынның жаңадан табылған «Жалғыз қаз», «Құралай сұлу», «Жапал мен Таңшебер» атты дастандары топтастырылған. Кітаптың соңында «Жалғыз қаз», «Құралай сұлу» шығармаларының факсимлиясы берілген. «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 117 томында ақынның нәзира дәстүрімен жырланған «Мұңлы – Сейіл» дастаны мен оның факсимлиясы жарияланған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы ақынның атақты бұл дастанын жоғалып кетпесін деген оймен өзінше жырлап шыққан. «Нұралының дастаны 4635 жол болса, Тұрлыбек нұсқасы 8143 жолдан тұрады. Ең негізгі айырмашылық: Нұралының қара сөзбен берген түсініктемесінің барлығын Тұрлыбек өлең жолына түсірген. Оқиға желісінің жырлануында да айтарлықтай айырмашылықтар, өзгешеліктер бар» (Қазыналы Оңтүстік, 2013b: 319). Аталған томдарда Тұрлыбек Сұлтанбекұлының мазмұндық әрі көркемдік тұрғыдан құнды мұралары жүйеленіп жарияланған. Бұл шығармалар ақынның шығыстық әдеби дәстүрмен байланысын, нәзира дәстүрін шығармашылықпен игеру ерекшеліктерін және оның аймақтық әдеби мектеп аясындағы өзіндік стилін тануға мүмкіндік берді. «Қазыналы Оңтүстік» жинағының 117 том екінші кітабында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Мұңкүн жетім» және «Құлқаныс-Зеберше» атты нәзира дәстүрімен жырланған дастандары енгізілген. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылық мұрасын талдауда М. Мырзахметұлы мен Ө. Саттаровтың еңбектері маңызды зерттеу бағыты ретінде негізге алынды. Ғалым С. Өмірзақовтың «Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдебиет мектебі» атты зерттеуі қазақ әдебиетіндегі аймақтық әдеби мектептердің мәнін ашуға арналған. Автор «Қазығұрт-Қаратау» аймағындағы әдеби дәстүрдің ерекшеліктерін қарастыра отырып, бұл мектептің өкілдерін, олардың шығармашылық сабақтастығын және аймақтық мәдени ортадағы рөлін айқындайды. Мекемтас Мырзахметовтің редакциясымен жарық көрген «Қазыналы Оңтүстік: Тұрлыбек Сұлтанбекұлы: шығармалары» атты жинағы – ақын мұрасын ғылыми айналымға енгізудегі маңызды еңбектердің бірі. Жинақта Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармалары жүйеленіп, халық арасынан жиналған мәтіндік нұсқалары хатқа түсірілген. Бұл еңбек, ең алдымен, ақын шығармашылығының түпнұсқалық негізін сақтап қалуға бағытталған. Ғылыми тұрғыдан алғанда, «Қазыналы Оңтүстік»

көптомдығының маңызы бірнеше қырынан көрінеді. Біріншіден, жинақ аймақтық әдеби мұралардың жан-жақты зерттелуінің негізін қалайды. «Қазыналы Оңтүстік» жинағы тек өлкелік әдебиеттің зерттелуімен шектелмей, жалпыұлттық әдебиет тарихын жүйелеуге де үлес қосады. Екіншіден, жинақтың басты құндылығы – Оңтүстік өлкесінен шыққан қаламгерлердің өмірі мен шығармашылығына қатысты деректердің жүйеге түсіруінде. Бұған дейін ауызша дәстүрде сақталған немесе қолжазба күйінде ғана белгілі болған материалдар жинақталып, ғылыми айналымға енгізілді. Үшіншіден, жинақта әдеби-тарихи деректерді сақтап қана қоймай, олардың көркемдік ерекшеліктері мен дәстүр сабақтастығын айқындауға мүмкіндік беретін мәтіндер ұсынылған. Бұл еңбектің жарық көруі аймақтық әдебиеттану саласын жаңа деңгейге көтеріп, ұлттық әдеби мұраның толыққанды зерттелуіне ықпал етті. Жинақтағы Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармаларынан шығыстық әдеби дәстүр мен нәзира дәстүрінің көріністері айқын байқалады.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлына қатысты мәліметтердің маңызды бөлігі архивтік деректерде сақталған. «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қорында Сұлтанбек Тұрлыбекұлының мұралары № 4 дәптерде 8-бетте сақталған. Бұл қолжазбада ақынға тікелей қатысты шығармалар мен ел арасынан жиналған жыр-толғаулар қамтылған. Мұндай деректердің түпнұсқалық сипаты олардың ғылыми құндылығын арттыра түседі. Аталған материалдар Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылық болмысын, оның ақындық дәстүрін тереңірек зерделеуде сенімді әрі бастапқы дереккөз ретінде құнды саналады. Зерттеу жұмысы барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығын жан-жақты зерделеу үшін оның қолжазба мұралары мен мәтіндік нұсқалары кеңінен пайдаланылды. Атап айтқанда, ақынға қатысты материалдар «Қазығұрт» ғылыми-зерттеу орталығының қолжазбалар қорынан алынды. Онда Тұрлыбек Сұлтанбекұлына тиесілі мұралар топтастырылған № 1 бума, 1 дәптер, 1-6, 8,12 беттер, сондай-ақ ақын шығармашылығымен тығыз байланысты Н. Нысанбайұлына қатысты №11 және №12 папкалардағы қолжазбалар зерттеу дереккөзі ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығыстық әдеби дәстүр мен нәзира дәстүрі көрініс тапқан «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» т.б. сынды шығармалары талдау нысанына алынды. Wang N. «The rise of a new paradigm of literary studies: The challenge of digital humanities» мақаласында әдебиеттану ғылымындағы жаңа әдіснамалық парадигмалар мен әлемдік әдебиетті зерттеудің инновациялық жолдары ұсынылады (Wang, 2002).

Зерттеудің теориялық негізін Scopus деректер қорына тіркелген еңбектер құрайды. Солардың ішінде, А. Матаева мен бірлескен авторлардың қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының теориясы мен әдіснамасына заманауи көзқарастарды ұлттық және жаһандық үрдістер аясында қарастырған зерттеуін атап өтуге болады. «Қазақстан тәуелсіздігінің кезеңі ұлттық әдебиеттану үшін айтарлықтай өзгерістер кезеңі болды. Бұл дәуір елдің мәдени және тарихи мұрасын қайта бағалауды және қазақ әдебиетін

талдауға арналған жаңа теориялық және әдістемелік тәсілдерді дамытуды талап етті. Қазіргі қазақ әдебиеттануы өзінің бірегей ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, жаһандық ғылыми процестерге интеграциялануға ұмтылуымен сипатталады» дей келе, зерттеушілер қазақ әдебиеттануының қазіргі даму бағыттары мен әдістемелік жаңалықтарын жан-жақты талдайды. Олар ұлттық әдебиет теориясын жаһандық контексте қайта қарау қажеттілігін көрсетіп, дәстүрлі және қазіргі әдістерді интеграциялау арқылы әдеби талдау сапасын арттыру жолдарын ұсынады (Matayeva, Zhumagul, Sarybayeva, Yerlanova, Chuzhayeva, 2025).

Қазақ әдебиетінің әр кезеңдегі даму бағытын зерттеу қазіргі таңда ғалымдардың басты назарында. Әдебиеттанушылар әдеби дамудың тарихи сабақтастығын, көркемдік-эстетикалық ізденістерін және ұлттық идея мен рухани құндылықтарды сақтаудағы рөлін әр қырынан қарастыруда. Соның айқын дәлелі ретінде Ә. Өскен, Д. Қамзабекұлы, Б. Нұриман авторлық еткен «Alikhan Bokeikhan's Literary Preservation of Kazakh Identity Against Colonial Ideology»атты мақаланы атауға болады (Osken, Qamzabekuly, Nuriman, 2024).

XX ғасыр басындағы Түркістан әдебиетін зерттей келе, Хасан Н., Кыдыр Т., Таджиев Х. «XIX Yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başındaki Türkistan dinî-maarifî edebiyatına bir bakış (Seryâmî, Muhayyir, Hazinî örneği» атты мақаласында XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістандағы діни-ағартушылық әдебиеттің негізгі бағыттары қарастырылған. Зерттеуде отаршылдық қысым жағдайында түркі халықтарының рухани мұрасын сақтап қалу жолындағы күресі, діни-ағартушылық ой-пікірдің қалыптасуы мен дамуы талданды (Hasan, Nadirhan, 2022). Сондай-ақ, Tadzhiyev Kh.Kh., Shakenova M.T. «The Mawlid Tradition in Works of Early Twentieth-Century Central Asian Poets: Historical and Literary Aspects» мақаласында XX ғасырдың басындағы Орталық Азия ақындарының шығармаларындағы мәуліт дәстүрінің көріністері тарихи және әдеби тұрғыдан талданады. Авторлар мәуліт поэзиясының діни-рухани ғана емес, сонымен бірге ағартушылық және мәдени құндылықтарды сақтау қызметін атқарғанын дәлелдейді (Tadzhiyev, Shakenova, 2024). Түркістан әдебиетінің әр кезеңдегі даму бағыттарын зерттеу ұлттық тарихи жадты сақтаудың, рухани құндылықтарды жаңғыртудың және әдеби дамудың сабақтастығын айқындаудың маңызды тетігі болып отыр. Жоғарыда келтірілген зерттеулер әдебиеттің ұлтты сақтау, тарихи сананы жаңғырту және мәдени-рухани мұраны ұрпаққа жеткізудегі шешуші орнын дәлелдейді.

3. Талқылануы

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығы – қазақ әдебиетінде шығыстық рухани-эстетикалық дәстүрді жалғастырған, оны өзіндік көркемдік танымменбайытқан көрнекті мысалдардың бірі. Ақын поэзиясындағы шығыстық сарын, ең алдымен, мазмұндық, тақырыптық және поэтикалық құрылымдар арқылы көрініс табады. Ол Шығыс әдебиетінің кең тараған сюжеттерін негізге ала отырып, оларды ұлттық дүниетанаммен сабақтастыра жырлаған. Атап айтқанда, Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал

мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» сияқты шығармаларында шығыс әдебиетінің классикалық үлгілеріне тән сарындар кеңінен орын алған. Бұл шығармаларда кейіпкерлердің тағдыры арқылы адамгершілік, тағдыр, сенім, махаббат пен өлім секілді ірі пәлсапалық ұғымдар бейнеленеді. Нәзира дәстүрі тұрғысынан алғанда, ақынның бұл шығармалары бұрыннан халық арасында танымал болған сюжеттерді жаңаша жырлау, мазмұн мен форманы өзгерте отырып, өзіндік интерпретация ұсыну негізінде дүниеге келген. Бұл – тек көшіру емес, керісінше, шығармашылық интерпретация үлгісі. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармаларында дәстүрлі сюжет желісі сақталып, автордың өзіндік поэтикалық шешімдері мен көркемдік бояу қосылған. Сонымен қатар, ақын шығармаларында қолданылған поэтикалық құралдар, мысалы, теңеулер, эпитеттер, шығыс әдебиетіне тән бейнелеу тәсілдері мен образдар жүйесі шығыстық эстетиканың ықпалын аңғартады. Бұл ақынның әдебиетке тек мазмұндық емес, көркемдік деңгейде де шығыстық үлгілерді енгізе білгендігін айғақтайды. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығы әдеби дәстүр мен жаңашылдық тоғысынан, шығыс әдебиетінің идеялық-көркемдік негіздері мен ұлттық көркем сөз өнерін ұштастырған поэтикалық танымнан туындаған.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» сияқты шығармалары шығыс әдебиетінің классикалық махаббат дастандарының эстетикалық және рухани дәстүрлерін жалғастырған туындылар. Бұл шығармаларда ғашықтық, адалдық, нәзіктік және тағдырлық трагедия сияқты шығыстық поэзияның басты мотивтері кеңінен көрініс табады. «Тұрлыбек дастандарында өзі соққан тұлғаларды өзінше сөйлетіп. Оған тыңдаушының нандырып, тебірентеді. («Жалғыз қаз», «Құралай сұлу»). Ақынның өзіндік үнін, теңеу – суреттеуін, тіл байлығын, сөз қорын, айтпақ ойын айқындай түсетін үлкен дүниелері – «Қыз Жібек», «Мұңкін жетім», «Жапал мен Таңшебер» т.б. бірден көңілге ұялап, жүрекке жылы тиеді» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 16).

Ақын шығармалары махаббат, адалдық, адамгершілік тақырыптарын терең философиялық мазмұнмен байытып, қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрін жаңғыртудың көрнекті үлгісін көрсетті. Бұл туындыларда поэтикалық тілдің байлығы, бейнелі теңеулер мен өзіндік көркемдік шешімдер ақынның дара қолтаңбасын айқындайды.

Қазақ әдебиетінде шығыс классикалық поэзиясының ықпалы терең болғандығы белгілі. Қазақ әдебиеті тарихында «қазақтың бас ақыны» атанған Абай Құнанбаев «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Масғұт» поэмасын нәзирагөйлік дәстүрінде жырлаған. Бұл шығарма арқылы Абай оқырманын шығыс пәлсапасының терең қырларымен таныстырып, ұлттық поэтикалық дәстүрдің өрісін кеңейтті. Қазақ әдебиетінде нәзирагөйлік дәстүрді жалғастырған қаламгердің бірі Шәкірім Құдайбердиев болатын. Шәкәрім әдеби негізін Физулиден алып нәзира дәстүрі бойынша қайта жырлап шыққан жыры «Ләйлі – Мәжнүн» поэмасы болатын. Бұл шығарма қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар туындылардың бірі. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасын М. Әуезов Ташкентте шығатын «Шолпан» журналына

1922 жылы (№2-3) және 1923 жылы (№4-5) жариялап, оны нәзирагөйлік дәстүрі бойынша жазылған қазақ поэзиясының төл туындысы деп бағалаған.

Қазақ әдебиеті тарихында нәзира дәстүрінде жыр тудырған ақындар шығармашылығы – шығыс поэзиясымен байланысқан көркемдік дәстүрдің үздіксіздігін дәлелдейтін маңызды құбылыс. Бұл үрдістер қазақ әдебиетінің шығыс поэзия дәстүрлерін меңгеруі мен оны өз шығармашылық жүйесінде жаңғыртуының айқын көрінісі. Нәзира дәстүрі арқылы қазақ ақындары шығыс классиктерінің поэтикалық мұрасын қазақ халқының танымына, мәдени және тілдік ортасына икемдеп жазып шыққан. Осылайша, қазақ поэзиясында шығыстық мотивтер мен сюжеттер жаңаша сипат алып, ұлттық поэзияның озық үлгілеріне айналған. Ғалым М. Әуезов нәзира дәстүрі жайлы: «Көпке мәлім болған тарихи шындықтар бойынша шығыста бір классик жырлаған тақырыпты келесі буында, тағы бір Шығыс ақыны қайталап, әңгіме ететін тың дастандар шығаратын дәстүр бар....Олар біреуінің тақырыбын біреуі алуды заңды жол еткен. Тек алдыңғы өлеңін алмай және көбінше алдынғы айтқан оқиғаларды негізінде пайдаланса да көп жерде өз еркімен өзгертіп, тыңнан жырлап шығаратын болды. Бұлайша бір тақырыптың әр ақында қайталануы еш уақытта аударма деп танылуы керек емес. Ол өзінше бір қайта жырлау, тыңнан толғану немесе ақындық шабыт-шалым сапасын, жырмен жарысу есепті бір селт етеді. Шығыс поэзиясы бұл салтты заңды деп біліп, осы дәстүрге «нәзира», «нәзирагөйлік» деп атау да берген» (Әуезов, 1959: 150) деген пікір білдірген. Бұл пікірден нәзира дәстүрі – шығыс поэзиясынан нәр алып, оны ұлттық рухпен қайта жырлау арқылы қазақ әдебиетінде көркемдік жаңашылдық пен дәстүр сабақтастығын қамтамасыз еткен маңызды құбылыс екендігін айқындаймыз.

Қазақ әдебиетіне шығыстан келген қисса-дастандарды олардың тақырыптық және идеялық-көркемдік ерекшелігіне бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Шығыстанушы ғалым Ө. Күмісбеков өзінің «Шығыс шайырлары» атты еңбегінде: «Шығыстын келген қисса-дастандарды біздіңше мынандай төрт топқа бөлуге болады. Бірінші топқа – махаббатты, ізгілікті, достықты және жақсылықты жырлайтын дидактикалық лирикалық қисса-дастандар енеді. Бұларға «Ләйлі – Мәжнүн», «Жүсіп – Зылиха», «Мұңлық – Зарлық», «Таһир – Зуһра», «Бозжігіт» жатады. Екінші топта – діни бағыттағы дастандар: «Сал-сал», «Сейт – Баттал», «Жұмжұма», «Зарқұм» және басқа осы іспеттес шығармалар жатады. Үшінші топқа – қиял-ғажайып, фантастикалық саладағы «Шаһмаран», «Абулхарис», «Абулшахма», «Шәкір-Шәкіраттар» кіреді. Төртінші топқа – батырлықты, ерлікті, ақ пен қараның күресін жырлайтын романтикалық сарындағы қисса-дастандар: «Рүстем – Дастан», «Ескендір», «Қисса Баһрам» және т.б. қиссаларды енгізуге тиіспіз» (Күмісбаев, 2015: 103-104). Қазақ әдебиеті ежелгі дәуірлерден бастап Шығыс поэзиясының дәстүрлі арнасынан нәр алып дамыды. Әсіресе көп ғасырлық тарихы бар нәзира дәстүрі ұлттық дастандар мен жырларға тақырыптық, мазмұндық, формалық және көркемдік жүйелерді енгізіп, олардың көркемдік өрісін кеңейтті. Осы үрдіс негізінде қазақ сахарасында шығыстық сюжеттерге негізделген «Мың бір түн», «Шахнама»,

«Жүсіп – Зылиха», «Ләйлі – Мәжнүн», «Фархад – Шырын» сияқты шығыстық дастан-қиссалардың мол мұрасы қалыптасты.

Қазақ әдебиеттану ғылымында М. Әуезов, З. Ахметов, Н. Келімбетов, Ш. Сәтбаев Ә. Дербісәлиев, А. Қыраубайқызы, Б. Әбдіғазиев, Ө. Күмісбаев сынды ғалымдар нәзира дәстүрін әдеби үрдіс ретінде қарастырып, оның теориялық негіздері мен әдеби-тарихи қырларын жан-жақты айқындаған. Аталған ғалымдар нәзира дәстүрінің қалыптасу негізін, дәстүрлі жалғастығын, поэтикалық ерекшеліктерін және қазақ әдебиетіндегі маңызын зерттеп, жан-жақты қарастырған. «Нәзира дәстүрі – ақындық шеберлік жарысы, өзара күш сынысуы деуге болады. Мұнда шығарма сюжеті басты роль атқармайды. Бұрыннан мәлім белгілі бір сюжетті кім, ұандай көркемдік дәрежеде оқырманға шебер жеткізе алады деген іс жүзінде жауап беру керек болады» (Келімбетов, 2000: 255). Жоғарыдағы ғалымдардың пікірлерін жинақтай келе, нәзира дәстүрі – әдебиетте тек тақырып қайталауы емес, ақындардың шығармашылық бәсекесі мен шеберлігін танытатын, поэтикалық дамуды қамтамасыз еткен көркемдік дәстүр деп тұжырымдаймыз**.**

Шығыс сюжетіне негізделген, бірақ қазақ әдебиетіне толық сіңіп, ұлттық фольклормен үйлесім тапқан қисса-дастандар – ұлттық әдебиетіміздің маңызды құбылыстарының бірі. «Ләйлі – Мәжнүн», «Фархад – Шырын» сияқты шығыс классикалық туындылары мен қазақ лиро-эпосының інжу-маржаны «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» арасында мазмұндық және поэтикалық үндестік айқын көрініс табады. Бұл үндестік нәзира дәстүрінің табиғатын ашып, әдеби ықпалдастықтың заңдылығын дәлелдейді. Шығыс әдебиетінің негізгі ерекшелігі болып саналатын махаббат тақырыбы әр дәуірде жырланып, әдебиеттің мәңгілік тақырыбы ретінде қалыптасқан. Осы орайда, академик, жазушы Мұхтар Әуезов Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың махаббаты, сүйіспеншілігі шығыстың атақты махаббат жыры «Ләйлі – Мәжнүннің» сезімдерімен үндеседі деген пікір айтады. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының идеясы, композициясы түрлі вариантта әр түрлі өзгере отыратыны бар. Топтап келгенде, соларды негізгі екі салаға бөлуге болады. Жырдың көпшілігінде романтикалық сарын басым болады да, жырдың аяғы трагедиямен бітеді. Шөже, Кастанье, Радлов, Березин, Пантусов, Абрамов нұсқалары және 1909 жылғы баспасы осылай. Бұларда бұл дүниеде қосыла алмаған Қозы мен Баян ол дүниеде қосылады. Мұнда «Ләйлі – Мәжнүн» хикаясына ұқсастық бар. Бірақ «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында өзін ғашық жолына қыз құрбан етсе, онда еркек (Мәжнүн) құрбан етеді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы басты қаһарманның Баян болатыны да осында. Бұл қазақ әйелінің сол ертедегі ауыр халінен белгі береді. Жырдың көпшілігі рушылдық-феодалдық қоғамның әдет-ғұрпындағы әділетсіздікті баяндайды» (Әуезов). Тұрлыбек Сұлтанбекұлы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын нәзира дәстүрінің аясында жаңаша өңдеп, өзіндік көркемдік шешімдермен толықтырып, оқырманға ұсынды.

Қазақ ауыз әдебиетінде кең таралған «Қыз Жібек пен Төлеген» жыры – қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алған лиро-эпостық шығармалардың

бірі. Бұл жыр ғашықтық, адалдық, ерлік және адамгершілік тақырыптарын көтеріп, халықтың ұлттық дүниетанымымен тығыз байланысты туындаған. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Қыз Жібек пен Төлеген» дастаны – осы халықтық туындының негізінде жасалған нәзира үлгісі. Фольклорлық шығармаға авторлық көркемдік өңдеу енгізілген әдеби нұсқа. Қазақ әдебиетінің тарихында нәзира дәстүрі – шығыстық әдеби өлшемдердің идеялық-көркемдік принциптерін сақтай отырып, ұлттық поэтикалық дәстүрмен үйлескен ерекше құбылыс. Бұл үрдіс арқылы классикалық сюжеттер жаңа мазмұнмен толығып, авторлық қолтаңбамен байытылады. Осы тұрғыда Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығы – нәзира дәстүрінің жаңғыра түсуін көрсететін маңызды мысалдардың бірі. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры – қазақ ауыз әдебиетінің классикалық эпосы. Бұл шығарма халықтық дүниетанымға негізделіп, ауызша дәстүр арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. Онда ғашықтық, сертке беріктік, адалдық идеялары негізгі өзек болған. Ал Тұрлыбек Сұлтанбекұлының дастаны осы сюжетті нәзира дәстүрі негізінде қайта жырлаған авторлық туынды.

Ауыз әдебиетінің көрнекті үлгісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры мен Тұрлыбек Сұлтанбекұлының дастаны бір сюжет негізінде жазылғанымен, әрқайсысының көркемдік табиғаты бөлек. Алғашқысы – халықтық дәстүрдің төл туындысы болса, екіншісі – ақын шығармашылығынан туындаған жыр. Екі шығарма да қазақ әдебиетіндегі ғашықтық тақырыбының көркемдік-идеялық эволюциясын танытады және ұлттық әдеби процесте нәзира дәстүрінің орны мен маңызын дәлелдейді.

Ақын қазақ ауыз әдебиетінің озық үлгілері – «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» лиро-эпостық жырларының жаңаша нұсқаларын жазып шыққан. Сондай-ақ «Мұңкүн жетім», «Құлқаныс – Зеберше», «Кесік бас», «Мұңлы – Сейіл», «Шеризат – Күлшат» сияқты дастандарды Нұралы қиссаларының сюжеті негізінде жырлаған. «...Тұрлыбектің аталған қиссаларының сюжетін Нұралыдан алуы да, үйренуі де ғажап емес. Оны өзі де ескертіп отырады. Дегенмен ақындық алымы бар болғандықтан Тұрлыбек бұл қиссалардың оқиға желісін мүлдем кеңейтіп, басқаша сарынмен өте көркем қалыппен жырлаған. Мұны аталған шығармалардың сюжеттік желісі мен стильдік ерекшелігінен-ақ қиналмай табуға болады» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 23).

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы «Мұңкүн жетім» дастанын Нұралы Нысанбайұлынан алған. Дастан қолжазбасы «Қазығұрт» ҒЗО қолжазбалар қорының «Т. Сұлтанбекұлы мұралары» бумасында № 15 бума, 9 дәптерде сақтаулы. Мәтін сол қолжазбадан алынып, «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының 117 томында тұңғыш рет жарияланды. Бірақ Нұралының «Мұңкүн жетім» дастаны табылмады. Өз кезеңінде халық арасында көп тараған Нұралы ақынның «Құлқаныс – Зеберше» дастанын да Тұрлыбек ақын нәзира дәстүрімен қайта жырлап шыққан. Дастанның қолжазбасы «Қазығұрт» ҒЗО қолжазбалар қорының «Төлебек Сұлтанбекұлы мұралары» бумасында № 15 бума, 1 дәптерде сақтаулы. «Құлқаныс – Зеберше» дастаны тұңғыш рет «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының 117 томы екінші кітабында жарияланған.

Тұрлыбек ақынның шығармашылық ерекшеліктерінің бірі – қазақ әдебиетінде кеңінен қолданылған дәстүрлі поэма жанрына бет бұрмай, XIX ғасырда дамыған нәзира дәстүрін жалғастыруы. Нәзира дәстүрі – шығыс поэзиясынан бастау алып, қазақ әдебиетінде өзіндік көркемдік сипат алған, белгілі бір сюжетті қайта жаңғыртып, жаңа идеялық-мазмұндық арнада дамытуға негізделген шығармашылық әдіс. Ақынның шығыстық сарынға бой ұруы оның заманының эстетикалық талғамына ғана емес, ұлттық әдеби дәстүрді жаңғыртуға деген ұмтылысын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, Тұрлыбектің шығармашылық әлемін түсінуде Нұралы Нысанбайұлының мұрасының орны ерекше**.** Зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, Нұралы ақынның дастандары қазақ даласында кеңінен таралып, ел арасының негізгі әдеби-мәдени құндылықтарының біріне айналған**.** Кей деректерде Нұралының 84 дастаны болғаны және олардың жиын-тойларда жиі орындалғаны атап көрсетіледі. Бұл құбылыс XX ғасырдың алғашқы кезеңінде де жалғасып, кейінгі ақындарға шығармашылық ықпал еткен. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы Нысанбайұлының шығармашылық мұрасын жалғастырушы. Өз дәуірінде жас талантты ақындар шығармашылық жолға қадам басқанда Нұралыдан бата алып, оның ақындық мектебінен тәлім-тәрбие алған. «XX ғасырдың басында талаптың тұлпарын мінген жас өркен күнгей ақындарының басым көпшілігі арнайы сый-сияпатымен келіп атақты шайыр Нұралы Нысанбайұлынан бата алу дәстүрі болған» (Қазыналы Оңтүстік, 2013а: 23).

XX ғасырдың басында талапты жас ақындардың шығармашылық жолға түсуінде Нұралы Нысанбайұлы мектебінің маңызы ерекше болды. Жас шайырлар ақыннан оның дастандарын, термелерін, айтыстарын тыңдап, үйреніп, өз қабілеттерін көрсетуге тырысқан. Бұл үрдіс тек өнер үйрету ғана емес, ақындық өнерге қадам басудың дәстүрлі белгісі еді. Жас ақындар Нұралының шығармаларын жаттап, орындап өз өнерлерін шыңдап, орындаушылық шеберлігі артып, көркемдік талғамдарын қалыптастыратын. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының ақындық жолы да осы дәстүрлі мектептен бастау алған. Ол Нұралы шығармаларының поэтикалық құрылымын меңгеріп, кейін өзінің дербес мәнерін қалыптастырды. Тұрлыбек те шығыстық сюжеттерге сүйенген дастандар жазды. Оның «Құлқаныс-Зеберш», «Мұңлы-Сейіл», «Мұңкүн жетім» т.б. дастандары Нұралы дәстүрінің әсерін дәлелдейді. Дегенмен, бұл шығармаларда автордың өзіндік стилі мен көркемдік ізденістері айқын байқалады. Тұрлыбек шығармашылығының ерекшелігі – дәстүрлі сюжеттерді кеңейтіп, жаңа идеялық мазмұн беруінде. «Нұралы – Оңтүстік өңіріндегі өз әдеби мектебін қалыптастырған ақын. Ол – қазақ әдебиеті тарихында мәңгі өшпес мұра қалдырған белгілі адам. Тарих Нұралының еңбектерін әлдеқалай кездейсоқ тудыра салған жоқ. Оның әдебиеттік талантының эволюциялық өсу заңдылығы, эпикалық-ақындық шыңға сатылап шығу жолдары, соқтықпалы кезеідері бар» (Өмірзақов, 2019: 259). Ақынның нәзира дәстүрімен жазылған дастандарының басты ерекшеліктерінің бірі – қара сөзбен баяндалатын мазмұнды поэтикалық формаға енгізіп, оны өлең өрнектері арқылы көркем әрі әсерлі жеткізе білуінде.

Нұралы мен Тұрлыбек шығармашылығындағы басты ортақтық – нәзира дәстүрін ұстану, яғни бұрынғы сюжеттерді жаңа мазмұнда қайта жырлау. Бұл құбылыс қазақ

әдебиетіндегі тарихи-эстетикалық жалғастықтың айқын көрінісі. Кеңес дәуірінің алғашқы кезеңінде социалистік реализм бағыты үстемдік құрғанымен, Тұрлыбек сияқты ақындар ұлттық дәстүрден қол үзбей, шығыстық тақырыптарды жаңаша қырынан жырлауды жалғастырды. Нұралы Нысанбайұлының ақындық мектебі қазақ әдебиетінде дәстүр сабақтастығының ерекше үлгісі саналады. Оның дастандары мен поэтикалық үлгілері кейінгі буын ақындарына, соның ішінде Тұрлыбек Сұлтанбекұлына зор ықпал етті. Тұрлыбек поэзиясындағы шығыстық сарын, нәзира дәстүрі және көркемдік ізденістер – ұлттық әдебиетіміздің бай мұрасының өміршеңдігін көрсетеді. Бұл сабақтастық әдеби дамудың үзілмес желісін айғақтап, қазақ әдебиетінің тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі.

Нұралы Нысанбайұлының «Құлқаныс – Зебер» дастаны билік басындағылар мен қарапайым адамдар арасындағы қарым-қатынас қатар қойыла суреттеліп, адами қасиеттер алға шығады. Нұралы Нысанбайұлының «Құлқаныс – Зебер» атты әлеуметтік тақырыптағы дастанын жырлаған ақындардың ішінде Тұрлыбек Сұлтанбекұлы өзіндік ерекшелігімен көзге түседі. Нұралының «Құлқаныс – Зебер» дастанындағы басты идея – екі әлеуметтік топтың адами болмысы мен қасиеттерін қатар қоя отырып, олардың шынайы мәнін ашу. Шығармада үстем тап өкілдері қоғамнан оқшау, өмірдің шынайы ағымына бейімделмеген, тіршілік етуге икемсіз кейіпте суреттелсе, қарапайым халық әлеуметтік дамудың негізгі күші, болашақ өмірдің өзегі ретінде бейнеленеді. «...Бұл дастанды алып жырлаушылар кейіннен өздерінше жырламақ болғандары да кездеседі. Кейбірінің басталуы белгісіз, кейбірі тіпті оқуға жарамсыз. Тек, Тұрлыбек ақынның жырлауында ғана біршама өзгерістер бар. Нұралының дастанын қолға түсірген ол ақынның қарасөзбен баяндайтын тұстарын өзінше өңдеп, бәрін өлең жолына салған. Бұл тәсіл де Қазығұрт-Қаратау аймақтық әдеби мектебіне тән бір үрдіс дейміз» (Қазыналы Оңтүстік, 2013с: 34). Тұрлыбек Сұлтанбекұлының «Мұңкүн жетім», «Құлқаныс – Зеберше» дастандары – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде нәзира дәстүрінің жаңаша жалғасуының айқын көрінісі. Тұрлыбек ақын Нұралының дастандарының сюжеттік желісін негізге ала отырып, оларды өзіндік көркемдік өңдеумен жаңғыртып, авторлық интерпретация ұсынды. Бұл шығармаларда адамгершілік, әділдік, әлеуметтік теңдік идеялары негізгі арқау болып, авторлық өңдеудің нәтижесінде жаңа көркемдік сипатқа ие болған. Осы арқылы Тұрлыбек ақын ұлттық поэзияда дәстүр мен жаңашылдықты үйлестіріп, қазақ әдебиетінің дамуындағы өзіндік ізін қалдырды. Ескіні қайта жырлау арқылы, мәтіннің мағынасын, мазмұнын ашу үшін бастапқы құрылымды бұзып, қайта баяндау арқылы жазу ревизионизмге негізделген деконструкция, бұл әдеби фокустың ауысуы (Nurgali, Gilea, 2023: 207).

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығы қазақ әдебиетіндегі нәзира дәстүрінің үздік үлгілерінің бірі ретінде айқындалады. Ақынның «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сюжеттеріне құрылған дастандары ұлттық фольклорлық мұраға деген құрметпен қатар, авторлық поэтикалық ізденістердің нәтижесі. Шығармаларда шығыстық поэтика элементтері қазақы дүниетаныммен

үйлесіп, жаңа мазмұн мен идеялармен толыққан. Бұл үрдіс нәзира дәстүрінің қазақ әдебиетінде жалғасын тауып қана қоймай, жазба әдебиетке тән эстетикалық және философиялық бағытты дамытқанын дәлелдейді. «Нәзирагөйлік дәстүрі тек сюжеттердің қайталануымен шектелмей, өлеңнің ырғағы, ұйқасы, көркемдік құралдарына дейін сақталатын ерекшелігімен дараланады» (Саулембек, 2025: 133).

Ақынның туындыларында ғашықтық, адалдық, сертке беріктік идеялары сақталғанымен, олар жаңа қырынан көрініс табады. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы қиссаларының кейбір сюжеттік негіздерін шығармашылықпен игеріп, өзіндік стильдік өң беріп, оқиғаны жаңа көркемдік деңгейге көтере білген. Бұл құбылыс қазақ әдебиетінің дәстүрлі және жазба формаларының өзара ықпалдастығын танытады.

4. Зерттеу нәтижесі

Зерттеу барысында Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығында шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің айқын көріністері анықталды. Оның «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Жапал мен Таңшебер», «Құралай сұлу», «Құлқаныс – Зеберше» сияқты шығармаларында шығыс поэзиясына тән махаббат, адалдық, адамгершілік сынды тақырыптар кеңінен көрініс тапқан. Ақынның шығармаларында шығыс классикалық әдебиетінің поэтикалық заңдылықтары мен көркемдік тәсілдері сақталып, олар қазақ әдебиеті дәстүрімен ұштасып, жаңа деңгейге көтерілгені байқалады. Сонымен қатар, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы қазақ фольклоры мен шығыс әдебиетін біріктіре отырып, дәстүрлі нәзира дәстүрін өз шығармашылығында сәтті жаңғыртқан. Бұл ретте ақынның Нұралы Нысанбайұлы жырлаған дастандардың сюжеттік желісін қайта игеріп, поэтикалық өң беріп, тың мазмұндық және көркемдік қырынан жырлауы оның нәзирагөйлік шеберлігін айқын танытады.

Бұл зерттеу Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығының ғылыми тұрғыда зерттелуінің маңыздылығын арттырып, оның шығыстық әдеби дәстүрге қосқан үлесін айқындады. Сонымен бірге, зерттеу қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығы мәселелерін тереңірек түсінуге жол ашты. Алдағы уақытта Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығын әрі қарай жан-жақты зерттеу қажеттігі айқындалды.

5. Қорытынды

Мақалада Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығындағы шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің көркемдік ерекшеліктері қарастырылды. Тұрлыбек Сұлтанбекұлының шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі шығыстық сарын мен нәзира дәстүрінің жалғасу жолдарын көрсететін маңызды көркемдік құбылыс. Оның поэзиясында терең лирикалық сезім, ғашықтық трагедия, адамгершілік пен ізгілік идеялары кеңінен өріс алған. Ақынның «Қыз Жібек пен Төлеген», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» сынды шығармалары халық ауыз әдебиетінің үлгілерімен қатар, Шығыс классикасының поэтикалық дәстүрімен тығыз үндесіп, тың көркемдік шешімдермен толыққан. Зерттеу барысында Тұрлыбек поэзиясының тақырыптық желісі мен көркемдік табиғатында шығыс әдебиетіне тән бейнелеу тәсілдері мен ойлау жүйесі

сәтті сабақтасқаны байқалды. Ақын нәзира дәстүрін терең меңгеріп, оны поэтикалық шеберлікпен жаңаша қырынан дамытты. Бұл үрдіс оның әдебиетке тек тақырыптық тұрғыда емес, идеялық, эстетикалық тұрғыдан да елеулі үлес қосқанын көрсетеді. Сонымен қатар, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармашылығының түп-тамыры Қазығұрт-Қаратау өңірлік әдеби мектебінің дәстүрімен тығыз байланысты. Осы мектепке тән көркемдік ұстанымдар, діни-ағартушылық мазмұн, шығыс қиссаларын жаңаша жырлау үрдісі ақын поэзиясында жалғасын тапқан. Бұл – тек аймақтық поэзияның ғана емес, жалпы қазақ жазба әдебиетінің даму жолындағы елеулі көркемдік-рухани белес. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы Нұралы Нысанбайұлының шәкірті ретінде оның шығармашылық дәстүрін жалғастырып қана қоймай, Нұралының қиссаларын нәзира үлгісімен қайта жырлап, жаңа көркемдік өң берген. Осы зерттеу нәтижелері Тұрлыбек Сұлтанбекұлының әдеби мұрасын жаңаша бағалауға, оның шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетіндегі шығыстық үлгілердің игерілу деңгейін тереңірек түсінуге жол ашады. Ақынның жырлау мәнері мен тақырыптық ізденістерін зерделеу арқылы әдеби дәстүр сабақтастығының өзіндік сипатын айқындауға болады. Алдағы уақытта ақын мұрасын кең көлемде қарастырып, жүйелі ғылыми айналымға енгізу – қазақ әдебиеттану ғылымының маңызды міндеттерінің бірі болуға тиіс.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 554 б.
2. Әуезов М. Қозы Көрпеш – Баян сұлу жыры. https://bilim-all.kz/article/7516-Qozy-Korpesh-Bayan-sulu-zhyry
3. Ван Н. Әдебиеттанудың жаңа парадигмасының қалыптасуы: цифрлық гуманитарлық ғылымдар сынағы // *New Techno Humanities*, 2022, Т.2, №1, Б. 28–33. DOI: https://doi.org/10.1016/j.techum.2022.11.001
4. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы (Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиеті бастаулары). Зерттеу. – Астана: «Елорда», 2000. – 288 б.
5. Күмісбаев Ө. Шығыс шайырлары. Бес томдық. – Алматы: РПБК «Дәуір», 2015. – 312 б.
6. Қазыналы Оңтүстік. Нұралы Нысанбайұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2013. Сер: Түркістан кітапханасы. Т.98. – 304 б.
7. Қазыналы Оңтүстік. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2013. Сер: Түркістан кітапханасы. Т.115. – 325 б.
8. Қазыналы Оңтүстік. Тұрлыбек Сұлтанбекұлы. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2013. Сер: Түркістан кітапханасы. Т.117. – 320 б.
9. Матаева А., Жұмағұл С., Сарыбаева Б., Ерланова А., Чужаева А. Қазақ әдебиеттану теориясы мен әдістемесінің заманауи тәсілдері: ұлттық және жаһандық үрдістерді интеграциялау // *Frontiers in Literary Studies*, 2025, Т.7, №2, Б. 639–653.DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8295
10. Нұрғали Қ.Р., Гилея А.А. Интертекстуалдылық пен архетипті қайта бейнелеу – заманауи ертегінің көпмағыналылығының негізі ретінде // *Studia Litterarum*, Мәскеу, 2023, №8, 216 б. DOI: https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217
11. Өмірзақов С. «Қазығұрт-Қаратау» аймақтық әдебиет мектебі. (Мақалалар жинағы). Зерттеулер. – Шымкент: «Әлем» баспаханасы, 2023. – 396 б.
12. Өмірзақов С. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті (монография). – Шымкент: «Әлем» баспасы, 2019. – 298 б.
13. Өскен А., Қамзабекұлы Д., Нұріман Б. Әлихан Бөкейханның отарлық идеологияға қарсы қазақ болмысын әдеби сақтауы // *Kritika Kultura*, 2024, №45, Мақала 2, Б. 31–70. DOI: https://doi.org/10.13185/1656-152x.1030

14. Саулембек Г.Р. Интертекст: әдеби шығармалардың мәңгілік диалогы // Keruen. – 2025. – Т. 87. – №. 2. – 124-137 бб.

15. Таджиев Х.Х., Шакенова М.Т. XX ғасырдың басындағы Орталық Азия ақындарының шығармаларындағы мәуліт дәстүрі: тарихи және әдеби аспектілері // *Oriental Studies*, 2024, Т.17(6), Б. 1295–1308.DOI: https://doi.org/10.22162/2619-0990-2024-76-6-1295-1308

16. Хасан (Нодирхон Хасанов), Надирхан және басқалар. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістанның діни-ағартушылық әдебиетіне көзқарас (Сериями, Мухаййир, Хазини мысалында) //Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, №101, наурыз 2022, б. 187–210. Қолжетімді: https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/69523/1107497

References:

1. Auezov M. (1959). Ar zhyldar ojlary [Thoughts of every year]. Almaty: Qazaqtyn memlekettik korkem adebiet baspasy, – 554 p. (in Kaz.).

2. Auezov M. Qozy Korpesh – Bajan sulu [Kozy Korpesh – Bayan Sulu]. https://bilim-all.kz/article/7516-Qozy-Korpesh---Bayan-sulu-zhyry (in Kaz.).

3. Wang N. (2022). The rise of a new paradigm of literary studies: The challenge of digital humanities // New Techno Humanities. – Vol. 2, – №1, – P. 28–33. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.techum.2022.11.001 (in Eng.).

4. Kelimbetov N. (2000). Korkemdik dastur zhalgastygy (Ezhelgi turki pojezijasy zhane qazaq adebieti bastaulary). Zertteu [Continuity of artistic tradition (Ancient Turkic poetry and the origins of Kazakh literature). Research]. Astana: «Elorda», – 288 p. (in Kaz.).

5. Kumisbaev O. (2015). Shygys shajyrlary. Bes tomdyq [Eastern resins. Five volumes.]. Almaty: RPBK «Dauir», – 312 p. (in Kaz.).

6. Qazynaly Ontustik. (2013). Nuraly Nysanbayuly. Shygarmalary [Nuraly Nysanbayuly. Works]. Almaty: «Nurly alem», Ser: Turkistan kitaphanasy, T. 98, – 304 p. (in Kaz.).

7. Qazynaly Ontustik. (2013). Turlybek Sultanbekuly. Shygarmalary [Turlybek Sultanbekuly. Works]. Almaty: «Nurly alem», Ser: Turkistan kitaphanasy, T. 115, – 325 p. (in Kaz.).

8. Qazynaly Ontustik. (2013). Turlybek Sultanbekuly. Shygarmalary [Turlybek Sultanbekuly. Works]. Almaty: «Nurly alem», Ser: Turkistan kitaphanasy, T. 117, – 320 p. (in Kaz.).

9. Matayeva A., Zhumagul S., Sarybayeva B., Yerlanova A., Chuzhayeva A. (2025). Modern Approaches to the Theory and Methodology of Kazakh Literary Studies: Integration of National and Global Trends. Frontiers in Literary Studies. – Vol. 7, – №2, – P. 639-653. – DOI: https://doi.org/10.30564/fls.v7i2.8295 (in Eng.).

10. Nurgali K.R., Gilea A.A. (2023). Intertextuality and Archetype Transformation as the Polysemy Basis of the Modern Reimagined Fairy Tale. Studia Litterarum, №8, Moscow. – 216 p. DOI: https://doi.org/10.22455/2500-4247-2023-8-1-198-217 (in Eng) .

11. Omirzaqov S. (2023). «Qazygurt-Qaratau» ajmaqtyq adebiet mektebi. (Maqalalar zhinagy). Zertteuler [«Kazygurt-Karatau» Regional Literary School. (Collection of articles). Research]. Shymkent: «Alem» baspahanasy, – 396 p. (in Kaz.).

12. Omirzaqov S. (2019). Qoqan basqynshylygy dauirindegi qazaq adebieti (monografija) [Kazakh literature during the Kokand invasion era (monograph)]. Shymkent: «Alem» baspasy, – 298 p. (in Kaz.).

13. Osken A., Qamzabekuly D., Nuriman B. (2024). Alikhan Bokeikhan's Literary Preservation of Kazakh Identity Against Colonial Ideology. Kritika Kultura. – №45, – Article 2, – P. 31-70. DOI: https://doi.org/10.13185/1656-152x.1030 (in Eng.).

14. Saulembek G.R. (2025). Intertekst: adebi shygarmalardyn mangilik dialogy [Intertext: the eternal dialogue of literary works] // Keruen. – T. 87. – №2. – 124-137 pp. (in Kaz.).

15. Tadzhiyev Kh.Kh., Shakenova M.T. (2024). The Mawlid Tradition in Works of Early Twentieth-Century Central Asian Poets: Historical and Literary Aspects. *Oriental Studies*. – №17(6), – P. 1295-1308. DOI: https://doi.org/10.22162/2619-0990-2024-76-6-1295-1308 (in Russ.).

16. Hasan (Nodirkhon Khasanov), Nadirhan vd. (2022). XIX Yüzyilin sonu ve XX yüzyilin başindaki türkistan dinî-maarifî edebiyatina bir bakiş (seryâmî, muhayyir, hazinî örneği). Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. – №101, – P. 187-210. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tkhcbva/issue/69523/1107497 (in Eng.).

ҒТАМР 17.07.29 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-15

Н.А. Атаханова[1*], Дж.Кынаджы[2], Г.Б. Аяпова[3]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы
[2]Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Түркия, Анкара
[3]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Қазақстан, Атырау
E-mail: [1]rassi68@mail.ru, [2]cemile.kinaci@hbv.edu.tr, [3]aiapova-1969@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-8332-2181, [2]0000-0002-5997-776x, [3]0000-0002-3012-3605

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер қарастырылды. Тәуелсіздік кезең әдебиетіндегі іргелі зерттеулерді салыстыра отырып, жекелеген ғалымдардың зерттеулері мен ұжымдық еңбектердің маңыздылығы көрсетілді. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістерді саралауда Ұ. Дәлейұлының «Хат бармайтын қыстақ», А.Рақыштың «Мұз үстіндегі қызғалдақ», Қ. Мұбарактың «От ару», Б.Сәрмекованың «Кейіпкер» әңгімелер жинақтары зерттеу нысанына алынды. Әңгіме жанрындағы көркемдік ізденістердің бір сарасы – тақырып жаңашылдығы болса, екінші парасы – формалық (түрлік) ерекшелік аясында байқалады. Қазіргі прозадағы көркемдік ізденістерді зерттеуде жас қаламгерлердің шығармалары іріктеп алынды. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыз-әңгіме, мифтердің ықпалы анықталды. Қазіргі әңгімелердегі мазмұндық ізденістер аталған жазушылардың шығармаларынан көрінсе, Ұ. Дәлейұлы қазақ әдебиетіне тың оқиғалар мен тарихи тұлғаларды алып келуімен ерекшеленеді. Формалық ізденістер Қ. Мұбарактың мистикалық әңгімелері, ұлттық құндылықтар А. Рақыштың шығармалары, жалпыадамдық құндылықтар Б. Сәрмекованың әңгімелері арқылы тұжырымдалды. Қазіргі таңда әлем әдебиетінде қалыптасқан микрожанрды жазушылар микро-әңгімелерімен ұлттық әдебиетте орнықтыруда. Ақпараттық заманда оқырманның талабына сай қалыптасқан қысқа жазу үлгісі Қ. Мұбарак пен Б. Сәрмекованың жарты беттік, бір жарым беттік микро-әңгімелерінен көрініс тапқаны анықталды. Қазіргі әңгімелерде күнделікті өмірде мән бере бермейтін, жанымызда жүрген кішкентай ғана «қарапайым адамдар» көптеп кездесетіндігі нақты мысалдармен тиянақталды.

Кілт сөздер: проза, әңгіме, микро-әңгіме, дәстүр, жаңашылдық, көркемдік ізденіс, ұлттық құндылық, стиль.

N.A. Atakhanova[1*], C.Kınacı[2], G.B. Aiapova[3]
[1]Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
[2]Haci Bayram Veli University, Ankara, Turkey
[3]Atyrau University named after H.Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan
E-mail: [1]rassi68@mail.ru, [2]cemile.kinaci@hbv.edu.tr, [3]aiapova-1969@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-8332-2181, [2]0000-0002-5997-776, [3]0000-0002-3012-3605

ARTISTIC RESEARCH MODERN KAZAKH STORIES

Abstract. This article examines artistic searches in modern Kazakh short stories. By comparing fundamental research in the literature of the independence period, the importance of research by individual scientists and collective works was demonstrated. The study focuses on the collections of short stories by U. Daleiuly – “Hat barmaityn kystaq”, A. Raqysh – “Muz ustindegi qyzgaldak”, Q. Mubarak – “Ot aru”, and B. Sarmekova – “Keiipker”. One aspect of artistic exploration in the short story genre is thematic innovation, while another is formal (structural) innovation. The research selected works by young writers to analyze artistic experimentation

in modern prose. The presence of legends, myths, and narrative explorations in modern stories is reflected in the works of these authors. U. Daleiuly distinguishes himself by introducing fresh narratives and historical figures into Kazakh literature. Formal innovations are evident in Q. Mubarak's mystical stories, A. Raqysh's focus on national values, and B. Sarmekova's emphasis on universal human values. Currently, writers are integrating micro-genres that have emerged in world literature into national literature through micro-stories. In the information age, it has been established that the short writing style, formed in accordance with the reader's demands, has found its expression in micro-stories ranging from half a page to one and a half pages, written by K. Mubarak and B. Sarmekova. Modern short stories frequently feature "ordinary people" from everyday life, whose significance is often overlooked, as demonstrated through concrete examples.

Keywords: prose, short story, tradition, innovation, artistic search, national values, style.

Н.А. Атаханова[1*], Дж.Кынаджы[2], Г.Б. Аяпова[3]

[1]Казахский национальный университет имениАль-Фараби,Алматы, Казахстан
[2]Университет Анкары Хаджи Бейрам Вели, Анкара, Турция
[3]Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан
E-mail: [1]rassi68@mail.ru, [2]cemile.kinaci@hbv.edu.tr, [3]aiapova-1969@mail.ru
ORCID: [1]0000-0002-8332-2181, [2]0000-0002-5997-776, [3]0000-0002-3012-3605

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ

Аннотация. В статье рассматриваются художественные поиски в современных казахских рассказах. Сравнивая фундаментальные исследования в литературе периода независимости, была показана значимость исследовании отдельных ученных и коллективных трудов. При анализе художественных поисков в современных казахских рассказах объектом исследования выбраны рассказы У. Далейулы («Зимовка в который не достовляют письма»), А. Рахыш («Тюльпан на льду»), К. Мубарак («Огненная красавица») и Б. Сармек («Героиня»). Одним из аспектов художественных поисков в жанре рассказа является тематическое новаторство, а другим – формальное (структурное) новаторство. В исследовании отобраны произведения молодых писателей, демонстрирующие художественные поиски в современной прозе. В современной прозе прослеживается влияние легенд и мифов. В частности, в современных рассказах художественные поиски выражаются через введение в произведения новых событий и исторических личностей. Например, у У. Дәуейулы встречаются новые сюжеты, связанные с казахской историей. Формальные поиски К. Мубарака проявляются в мистических рассказах, А. Рахыш – в национальных ценностях, а Б. Сармек – о общечеловеческих ценностях. В настоящее время писатели внедряют в национальную литературу микрожанры, сложившиеся в мировой литературе, с помощью микро-рассказов. В информационную эпоху установлено, что краткий стиль письма, сформировавшийся в соответствии с требованиями читателя, нашел свое выражение в микрорассказах объемом от половины до полутора страниц, написанных К. Мубараком и Б. Сармековой.В современных рассказах художественное выражение находят будничные жизненные события, не имеющие особого значения, но наполненные глубоким смыслом – это истории про «простых людей», которых мы часто встречаем в жизни.Эти идеи подтверждаются конкретными примерами.

Ключевые слова: проза, рассказ, традиция, новаторство, художественные поиски, национальные ценности.

1. Кіріспе

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта қазақ әңгімесі біршама көркемдік жетістіктерге қол жеткізді. Сондықтан да бұл жылдары жазылған туындылар ғалымдардың зерттеу нысанына алынып отырды. Тәуелсіздік тұсындағы әңгімелер

туралы зерттеулерді өз ішінен іріктейтін болсақ, бірінші көзге түсетіні – жекелеген ғалымдардың зерттеулері, екіншісі – осы кезең әдебиеті туралы ұжымдық монографиялар. Тәуелсіздік кезең әдебиетін тыңғылықты зерттеуде М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары толымды еңбек етіп жүргені белгілі.

Аталған кезең әдебиетін зерттеген ғалымның бірі – Шериаздан Елеукенов. Ғалымның 1990 жылдар әдебиеті туралы зерттеулері жеке кітап болып жарық көрді. «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» еңбегі – тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығы туралы зерттеу. Бұл еңбекте ғалым тоқсаныншы жылдар әдебиетін жекелеген жанрлар бойынша зерттеген. Кітаптың құрылымы алғы сөз және екі бөлімнен тұрады. «Тәуелсіз елдің еркін тынысты прозасы» тарауында он жыл ішінде жазылған романдар мен повесть, хикаяттар түгелге жуық зерттеу нысанына алынған. Автор әңгіме жанры туралы былай дейді: «Әңгіме жанрының тәуелсіздіктің он жылы тарапындағы татымды табысы – көкжиегінің кеңейгендігі. Әдебиетімізді социализмнен капитализмге шегінген бұрын-соңды кезікпеген қоғамның сыры мен сынын сипаттайтын тың тақырыпты шығармалармен байытқандығы» (Елеукенов, 2006: 197).

«Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық еңбектің оныншы томы тәуелсіздік дәуірін қамтиды. Бұл томға әдебиеттанушы ғалым Ш. Елеукенов жетекшілік жасаған. Зерттеуде тоқсаныншы жылдар әдебиеті проза, повесть, хикаят, әңгіме, деректі әдебиет, сатира, фантастика, лирика, поэма, драматургия, Қазақстан халықтарының әдебиеті, әдебиеттану, әдеби-көркем сын, қазақ әдебиетінің халықаралық байланыстар тәрізді шолу тараулармен зерттеліп, аталған кезеңнің әдеби өмір шежіресі, библиографиялық көрсеткіш жасалған. Еңбектің «Әңгіме» тарауын жазушы, сыншы Д. Рамазан жазған. Автор Ш. Мұртаза, М. Мағауин, Б. Нұржеке, Қ. Жұмаділов, Т. Ахметжан, Н. Ораз, Қ. Түменбай, Р. Мұқанова, А. Алтай, А. Амантай, А. Ықсанның әңгімелеріне талдау жасаған. Кейінгі жылдары бұл қатар «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті», «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар», «Ұлттық әдебиет және еліміздің зияткерлік әлеуеті» (тәуелсіздік дәуіріндегі проза), «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» тәрізді ұжымдық монографиялармен толықты. Аталған еңбектерде қазіргі қазақ прозасы жан-жақты зерттеліп қарастырылғандықтан, бұл мақалада жекелеген жазушылар ғана іріктеліп алынды.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Қазіргі қазақ әңгімелерін зерттеу барысында «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық еңбектің оныншы томы, әдебиеттанушы ғалым Ш. Елеукеновтің ««Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде» зерттеу еңбегі, «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті», «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар», «Ұлттық әдебиет және еліміздің зияткерлік әлеуеті» (тәуелсіздік дәуіріндегі проза), «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму

үрдістері, есімдер мен оқиғалар» тәрізді ұжымдық монографиялардағы ғалымдардың еңбектері бағыт бағдар берді.

Мақаланың гипотезасы – қазіргі қазақ прозасының көркемдік ізденістері. Тақырыпты зерттеу барсында қазіргі қазақ прозасын жанр бойынша жүйелеу, жанрлық ерекшеліктеріне қарай жинақтау, әңгімелерді өзара салыстыру, шығармалардың құрылысына қарай құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Жазушылардың прозалық шығармаларына талдау жасауда қазіргі қазақ әңгімелеріндегі мазмұндық, түрлік ізденістер ғылыми сараланды.

2.2 Материалға сипаттама

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі көркемдік ізденістерді бағамдауда стильдік ерекшеліктерімен танылып жүрген жекелеген жазушылардың әңгімелеріне талдау жасалды. Қазіргі қазақ прозасы туралы аталған монографиялық еңбектерде ауқымды зерттеу жұмыстары жасалғандықтан, мақалада жекелеген қаламгерлердің шығармалары зерттеу нысанына алынды. Жазушыларды іріктеуде әдебиеттанушы ғалымдардың назарына ілігіп, оң баға алған жазушылардың шығармалары алынды. Олардың қатарында Ұ. Дәлейұлының «Хат бармайтын қыстақ», А. Рақыштың «Мұз үстіндегі қызғалдақ», Қ. Мүбарактың «От ару», Б. Сәрмекованың «Кейіпкер» жинақтарын атауға болады. Қазіргі қазақ әңгімелеріне үлес қосып жүрген жазушылардың шығармаларында көтерген мәселелерге талдау жасауда ұлттық, жалпыадамдық құндылықтарға көңіл бөлінді. Жазушылардың шағын жанрмен ел өміріндегі өзекті мәселелері көтергендігі нақты шығармалар аясында талқыланды.

Әдебиеттанушы ғалым Г. Балтабаева «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі» (повестер мен әңгімелер) атты докторлық диссертациясында тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасындағы жалғыздық, айқай, айна сарыны мен түр, түс, өлім мен өмір консептісіне көңіл бөлсе (Балтабаева, 2010: 6), Ж. Саметова «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар және оны оқыту» (XXI ғасыр) атты диссертациялық жұмысында қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер туралы пайымдауларын ұсынған (Саметова, 2021: 8). Қ.Жанұзақова мен Г. Өтепбергенованың «Қазақ прозасындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі» атты мақаласында Ә. Кекілбаев, О. Бөкеев, С. Санбаев, М. Ысқақбаев шығармаларындағы аңыз-әңгімелер, мифтік сюжеттер мен образдарды пайдалану тәжірибелеріндегі жаңашыл ізденістер айқындалған болатын (Жанұзақова, 2014: 150).

3. Талқылануы

Қазіргі қазақ прозасының негізгі табыстарының бірі мазмұндық жағынан толыққандығы болса, бұл жетістікті ғалымдар жоғарыда айтқан зерттеулерінде нақты талдаулармен дәлелдеген. Бұл еңбектерде Алтай, Іле қазақтарының арғы-бергі тарихы туралы жазылған Қ. Шабданұлы, З. Сәнік, Ж. Сәмитұлы, Ғ. Қалибекұлы, т.б. жазушылардың шығармалары зерттеу нысанына алынған. Осы қатарға Өр Алтайдың тумасы Ұларбек Дәлейұлын қосуымызға болады.

«Хат бармайтын қыстақ» жинағына енген шығармалар жөнінде автор былай дейді: «Бұл кітапқа жинақталған әңгімелер мен естеліктердің барлығы бастан

кешкен, өзім көрген оқиғалардың желісімен жазылған. Көзімізді аша киіз үйді көрдік. Есімізді білгеннен таулардың баурайында асыр салдық. Мен өскен Көктерек қыстағынан Гарсия Маркестің «Макондосымен» үндестік байқаймын. Ауылдастарым оңашалыққа, жалғыздыққа үйір. Ондағы адамдарды түсіну қиын. Әр үйде әртүрлі тағдыр. Әр тағдыр – бір роман» (Дәлейұлы, 2024: 6).

Жинаққа енген шығармаларды оқып отырғанда бірінші көзге түсетіні – оқиғалардың бірінші жақтан баяндалатыны. Тұтастай алып қарағанда, төрт-бес жасар ойын баласының бүгінгі үлкен азамат болып қалыптасу жолындағы көнекөз қариялардан естіген аңыз-әңгімелері арқылы тұтастай бір дәуірді тіріліткеніне көзіміз жетті. Кез келген қаламгер шығармаларына өзіне етене таныс оқиғаларды, тақырыптарды арқау ететіні белгілі, осы тұрғыдан алғанда, жазушы өзі туып-өскен бүгінде шекара сызығының арғы бетінде жатқан Алтай аймағының Көктоғай ауданына қарасты туған жердің кең даласына, әр қыстаққа, әр жайлау мен асуға жан бітіргеніне көзіміз жетті. Ерекше атап өтетін келесі ерекшелік – әңгімешіл қазақ ақсақалдарының өздері куә болған тарихи оқиғаларды кейінгі ұрпаққа аманаттап жеткізуі. Қытай басқыншыларына қарсы көтерілісті бастаған басшылары Есімхан мен Ырысханға, бас сардар Сүлеймен батырға ерген сол кездегі жас жігіттердің көзбен көрген қанды майдандары – таңды таңға ұрып айтса да таусылмайтын тарих екені белгілі. Оспан батырға ерген таңдаулы батырлардың біразы Такламакан шөліндегі «Тарым» жаза лагерінде 20-30 жыл өмірлерін өткізгенін аға буын жазушылардың шығармаларынан оқыған болатынбыз. Алтай көтерілісінің нүктесі 1958 жылдан кейін қойылып, көшпелі қазақ отырықшылыққа айналғанға дейін ел басынан өткерген ауырытпашылық аз болған жоқ.

«Жолдар» әңгімесіндегі мектеп оқушыларының Алтайдың алты айға созылатын бет қаратпас суығында бірнеше шақырым жердегі мектепке барып, түз тағысы көкжалдарға жем болмай білім алып жүруі, «Кәсіп-Үш» ауылындағы үш қыздан соң, ұл туам ба деп Құдайына сыйынып жүрген ананың алты айлық балпанақтай төртінші ұл баласын мемлекеттің жоспарлы туу саясатына қайшы деп түсіріп тастауы – қазақтың басынан өткерген қасіреті ретінде шынайы суреттелген.

«Хат бармайтын қыстақ» әңгімесінде бұзау жайып жүріп, мойнақ пен асу үстінен қалталарын толтырып атылған оқтың жезін, Жігербай асуына өрмелеп, саусақтары қанағанша жартастан сарымсақ теретін балалар Ұлы даланың бастан өткерген барлық қасіреттерін, аңыздарын үлкендерден тыңдайтын. Есугей батыр, Ер Шыңғыс, Хан Абылай, Ақбоз атты Сүлеймен мерген мен Оспан батыр жайлы хикаяларды тыңдай жүріп ержеткендер Отанды, елді, жерді сүюді сол батырлардан үйренді.

Апасының аузынан естіген «Соғыс басталған жылы» болған оқиға да қазақтың кешегі тарихы еді: «Есім кіресілі-шығасылы. Абыр-сабыр басылғандай болған бір әредікте жан-жағыма қарасам, Несібелі құрбым шыққан самырсынға доп түскен екен. Ұшар басынан түбіне дейін қақырай айырылған биік самырсынның жанқалаған бұтақтарында ілінген адамның ішек-қарын, өке-бауырларынан бу бұрқырайды...» (Дәлейұлы, 2024: 75).

Қытай шеріктерінің қуғынынан қашқан ел монғолға өтпек болғанда, шекарадағы монғол шеріктерінің оқ жаудыруы, елшілікке аттанған Тұқай, Шәкер, Шіңгілбай зәңгілер мен Қақыш биді атып салуы, Қапырыш мерген мен Жетей батырлардың ерлігі, қолына қару ұстай алатын әйелдердің де жауға қарсы ұмтылуы, самырсынға тығылған әйелдің үстінен бомба түсуі тәрізді қаралы күндер тарихын немерелеріне ертегі айтқандай айтып отыратын ақ жаулықты аналар өздерімен бірге біреу біліп, біреу білмейтін тарихты алып мәңгілік мекендеріне аттанды.

Жазушы шығармаларынан ерекше көзге түсетін келесі мәселе – ұлттық құндылықтар. Ұлттық құндылықтардың бірі – ұлттық ойындар болса, соның бірі балалардың «ақ сандық, көк сандық» ойыны. «Кемпіртас» әңгімесіндегі:

– Ақ сандық, көк сандық,

Аспаннан не көрдің?

– Жұлдыз көрдім, ай көрдім.

– Ақ сандық, көк сандық,

Сырғауылдан не көрдің?

– Орақ көрдім, қабық көрдім...» – деп ойнап жүретін балалардың ойыны да бүгінде ұмыт болып барады (Дәлейұлы, 2024: 95).

Келесі қазақы таным-түсініктің бір көрінісі – қазақтың жыл атауын сол жылдың ерекше оқиғасымен есте сақтауы болса, оны «Соғыс басталған жыл», «Бәйжеге кезбе келген жыл», «Бәйжеге қытай келген жыл», «Көктеректе көкөніс сатып келген қытайды Данай мен Салтанаттар сабайтын жыл», «Үліңгір өзеніне екі бала ағып кеткен жылы», «Мен сезінші сыныпта оқитын жылы күзде аудан орталығында дүркіреп лотерея ойыны өтті» деген тіркестерден көрсек, келесі – табиғаттың тылсымын танытатын «Құс қанаты», «Бөрі қуған», т.б. амалдар.

Келіндердің аталарының атын атамауын Сүлеймен батырды Мерген аға, Тұрдыбек зәңгіні Тұқай аға, Райхан батырды балуан аға атаған келіндер олардың азан шақырып қойған есімдерін атамауға тырысатын. Бүгінде осы ұлттық құндылықтарымыздың ұмытыла бара жатқаны өкінішті.

Жазушы шығармаларынан көзге түсетін бір ерекшелік – мистикалық сипаты. Оны «Жалғыздық аралы» әңгімесіндегі аралда жалғыз қалған жігітке жалғыздықтың не екенін түсіндіретін елес ақсақал, Күректі асуын мекендеген сайтандар, Бәйжеге өрлейтін қара жолдың бойында ұшып жүретін құдықшы Елағаның рухы, қара бүйі қаптап кететін Жігербай жолының күнбатыс жағында жүретін маркұм әжелердің елесі, Күректі асуын мекендеген сайтандар, Тұрғын шатындағы «Кемпіртаста» аппақ кимешек-шылауышы көлбіреп, қимылсыз, үнсіз отыратын Әлсағи апаның елесі, «Сайтан асуынан» ілесіп келген сайтанның Әбілқанның кейпіне еніп, түнде ілесе келіп, аттың жалын кекілінен шоқтығына дейін қыздың шашындай біркелкі етіп өріп кетуінен көреміз.

Т. Демен «Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдардың бастау көздері, даму арналары» атты мақаласында қазақ әдебиетінде кейбір ағымдардың қалыптаспағанын, әр елдің әдебиеті өз ортасына қарай дамитындығын

айта келіп: «Ал, қазіргі дәуірдегі көркемдік әдістердің қазақ әдебиетіндегі көріністері тұтас бағыт деңгейіне көтерілмеген, олар өзара ара-жігін де ашып дараланбағандықтан, бүгінгі күн бедерінде көркем-әдеби ағым ретінде өмір сүруде. Оның орнына қарай дәстүр, үрдіс, көрініс, стиль терминдері қолданылуы мүмкін», – деген болатын (Демен, 2024). Осы пікірге сүйенетін болсақ, қазіргі әңгімелерді ағым, бағытқа қарағанда дәстүр, үрдіс, көрініс, стиль тұрғысынан талдаған дұрыс.

Айзат Рақыштың 2015 жылы «Өлгендер қайтып келеді» атты әңгімелер жинағы жарық көрді. Ол мектеп мұғалімі болғандықтан, шығармаларының басым көпшілігінің негізгі кейіпкерлері – мектеп оқушылары болып келеді. Аталған жинақ туралы Ш. Елеукеновтің «Айзат айшықтары» атты мақаласы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көріп, онда ғалым болашағынан көп үміт күттірген жас жазушыға сәт сапар тілеген болатын (Елеукенов, 2016:1).

XXI ғасырдың өзекті мәселесіне айналған ұлттық құндылықтар туралы «Қара түннің құпиясы» повесінде бір ата-анадан туып екі жақта өскен Арлан мен Әсияның арасындағы қасіретпен үлкен мәселені көтерген болатын. Бір-біріне ғашық болған ағалы қарындастың оқиғасымен бірнеше мәселені көтерген, солардың біріншісі – ананың батасының қалт кетпейтіні. Дархан анасының бала асырап алуға қарсы болғанын кеш түсініп өмірден опық жеді. Шынымен де сол бала бұл отбасына сор болып келген екен. Екіншісі – қолмен істегенді мойынмен көтеру. Бір кезде жастықтың буымен біреудің он екіде бір гүлі ашылмаған қызын мазақ еткен Қанағаттың өз қызының оң жақта отырып жүкті болуы – осының көрсеткіші. Бір кезде анасына ренжіген Дархан баласы мен әйелін алып ұзаққа көшіп кетсе, енді баласы Арлан әке-шешесі қарсылық танытқандықтан, Әсиямен қашып кетуге дайын. Жазушының негізгі айтпағы – жеті атаға дейін қыз алыспаған қазақ үшін бір әкеден туған ұл мен қыздың төсек қатынасына баруы. Жеті атаға дейін қыз алыспайтын қазақ үшін, бұл – өліммен тең. Жазушы шығармалары туралы сыншы З. Сахиқызы «Тегеурінді ойдың иесі» деген рецензиясында: «Айзат Рақыш – жаңа ғасыр әдебиетінің жаңашыл өкілі. Өз ұлтымен бірге. Халқын мазалаған ойлар оның шығармасына шырақ болып жағылады, Айзат көтерген тақырыптар мәңгі тірі және әрқашан маңызға ие. Ол – оқырманын салмақты ой соқпақтарымен өзінің сыршыл әлеміне жетелей білетін жасампаз жазушы», – деген болатын (Сахиқызы, 2018: 2). Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, жазушы ел өміріндегі өзекті мәселені шағын әңгімемен көтерген.

«Тегімді менің сұрама» әңгімесі жиырма бес жасқа толған Әмірдің туған күніндегі достарының тілегімен басталады. Сүйгені Сұлушаш мұның анасы мен әжесі өзіне ұнаған соң, өз ата-аналарымен таныстыруға асығады. Қыз әкесі жігітті сұрақтың астына алды, әкесі мен руын сұрағанда, әкесіз өскенін білді. «Мен қызымды жеті атасын білмейтін жетесізге бермеймін. Тексіз біреудің ұрпағын жалғастыруына көнбеймін!» деген сөзін естіп үйге қайтады. Өмірінде бірінше рет қос ананың бетіне қарап отырған ұлдары үйіне ішіп келді. Жай келген жоқ, іштегі шерін айта келді. Жиырма бес жыл жасырған құпиясын байғұс ананың ашуына тура келді. Жасы ұлғайған жалғыз басты әйел өміріне серік етіп ұрықтандыру жолымен тапқан баласының руы мен тегін өзі де білмейтін болып шығады.

Сұлушаш екеуінің арасына түсіп жүрген Әйгерім мұның сырын білген соң үнемі СМС хат жазып мазасын алады. «Жиырма бесінші туған күніңді тағы да әкесіз атап өттің бе? Не дейін?», «Сұлушаш қай рудың келіні болатынынан хабарсыз кетті ме? Обал болыпты сұлуға», «Әкеңнің жоқтығынан шаңырағың құрылмай жатып құлап түсті. Енді не істемексің? Жоқ әкеңді іздейсің бе?» деген хабарламалар жүрегі жаралы жігіттің өзі білмейтін құпиясынан сыр шертіп тұр. Бір-бірін құлай сүйіскен екеуінің арасы ажыраса, «Мен тегіңе қарамаймын. Әрі менің махаббатым екеумізге жетеді!» дейтін Әйгерім Әмірдің өзіндік болатынына сенгенмен, Сұлушаш келгенде оның үміті біржола үзіледі.

Жазушы шағын әңгімемен екі түрлі мәселеге көңіл аударған. Біріншісі – XXI ғасырдың өмір салтына айналған жасанды жолмен ұрықтандыру. 1978 жылы пайда болған жасанды ұрықтандыру арқылы әлемде соңғы 47 жылда 8 млн-нан астам адам дүниеге келсе, Қазақстанда 2017 жылға дейін 14 мың бала дүниеге келген деген дерек бар. Қазіргі таңда жасанды ұрықтандыру арқылы бір жылда 3200 бала дүниеге келетін Қазақстанға Ресей, Қырғызстан, Тәжікстан және тағы басқа ТМД елдерінен келетін көмекке зәру отбасылар да бар. Еуропа елдерінде жасанды ұрықтандырудың жолға қойылғаны белгілі, бірақ жеті атасына дейін қыз алыспайтын қазақ елінде тегін білмейтін балалар санының өсуі – ұлттың болашағы үшін қауіпті. Әңгімеде көтерілген екінші мәселе – махаббат. Махаббат екі адамның арасындағы сүйіспеншілік болса, соған кедергі жасап жүрген үшінші адам – Әйгерім. Жазушы қашан да әділеттің жеңетінін Әйгерімнің үміті үзіліп, Сұлушаш пен Әмірдің қайта табысуымен көрсеткен.

«Мұз үстіндегі қызғалдақ» әңгімесі өз ішінен «Белгісіз күш», «Жігерлі жас неге жылады?», «Тәуелсіздіктің дастаны» деген тақырыпшаларға бөлініп, сол тақырып аясындағы оқиғалар баяндалған. 9-сынып оқушыларының «Тәуелсіздікке тарту» атты тосын сыйы залдағылардың бәріне ұнап, ел көзіне жас алды. Себебі, олар 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасын сахналаған еді. Дастанның анасы Айкүміс пен әкесі Темір де сол оқиғаның тірі куәгерлері болғандықтан, Айкүміс жастардың сахналық қойылымы туралы ойын ортаға салды:

«Біз – желтоқсаншы жанұямыз. Жаңағы көрініс – таза шындық! Мұз үстіне жүрелеп отырғызып, «тумай қал» деп қарғағандары да рас. Алайда кеңестік кесірлі қарғыс қазақ еліне дарымады. Мұз үстіндегі сол қызғалдақ бүкінде көктеді. Ол – біздің Тәуелсіздігіміз. Ал, Құдай бізді презентсіз қалдырмады!» (Рақыш, 2018: 124).

Тәуелсіздік қарсаңындағы мектеп оқушыларының 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісін сахналауынан олардың өткен тарих пен Тәуелсіздікке деген құрметін көруге болады. Қазақ әдебиетіндегі Желтоқсан көтерілісінің бейнеленуі туралы әдебиетттанушы ғалым Г. Орда: «Бұл шығармалардың барлығы тәуелсіздік үшін күрескен қазақ жастарының азаттық жолындағы арпалысының көркем суреттері ретінде танылды. Желтоқсан оқиғасының аяқ астынан өршіп кетуі, алаңға шыққан жастарды басып жаншу, оларға жүргізілген сұрақ-жауап процестері, қыспаққа алудың салдарынан қуғын-сүргін құрбандарының тағдырдың тауқыметіне ұшырап

қиын-қыстау күн кешуі, түрмеге түскен жастардың мезгілсіз қыршынынан қиылуы – барлығы да сол тұстағы ел өміріндегі шындық» (Orda, 2019: 190), –деген болатын. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, А. Рақыш аталған әңгімесі арқылы Желтоқсан батырларының тәуелсіздік жолындағы ерлігімен өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуге ден қойып отыр.

Жазушы жекелеген көркемдік детальдарға үлкен мәселелерді сыйғызуға шебер. Оны ата-аналарының пәтер жалдап жүруінен тоғызыншы сыныпқа дейін бірнеше мектеп ауыстырған оқушылардың өмірінен көрсек, ұстаздардың өмір тәжірибесін бала психологиясына қатысты эпизодтар растайды. Жазушы авторлық ұстанымды кейіпкерлердің аузына салған. Қанды оқиғаны сахналауда жастар былай дейді: «Қазақтың қызы, қызғалдағым, көтер басыңда! Мұз үсті емес бұл! Туған жердің тоңы да бізге қорған! Біз жеңеміз! Ақиқат біз жақта! Ақиқат – қазақ ұлты өмір сүреді! Ақиқат – қазақ ұлты жойылмайды!» (Рақыш, 2018: 123).

Осылайша, жазушы шағын әңгімемен де көптеген мәселені көтеруге болатынын көрсетті. Ол – мектеп оқушысы мен ұстаз арасындағы қарым қатынас, ол – бала психологиясын ұстаздың толық меңгеруі, ол – ұстаздардың алдында отырған әр баланың жеке қасиетін дөп басып тануы, ол – тәуелсіздік жолындағы күрес. Осы ойымызды әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеукеновтің осы жинақтың алғы сөзіндегі мына пікірі растайды: «... жас жазушы Айзат Рақыш аталған жинағымен ұлтының болашағына байланысты көкейтесті мәселелер көтерген. Мұзды кезеңдерді көктей өтіп жеткен Тәуелсіздік қызғалдағы қыран текті нағыз қазақ барда өшіп, солмасына автор сенеді. Біл – ел ертеңіне сенген Айзат жазушының әдебиет әлеміне салмақпен басқан екінші қадамы» (Рақыш, 2018: 5).

Қазақ оқырманы жалмауыз кемпір, жезтырнақ, жын, пері тәрізді кейіпкерлермен ауыз әдебиеті үлгілерінен жақсы таныс. Осы кейіпкерлер келе-келе жазба әдебиеттен де орын алды. Жазба әдебиеттен Ж. Аймауытұлының «Елес», Т. Әбдіковтің «Оң қол», М. Мағауиннің «Қуыршақ», Қ. Мұбарактың «Махаббат» тәрізді мистикалық әңгімелерін атасақ та болады. Қазіргі таңда мистикалық бағытта жазып жүрген жазушының бірі – Қойшыбек Мұбарак. Мистика – көп оқылатын қызықты жанрлардың бірі. Мистиканың негізгі белгілерінің бірі – қорқыныш туғызу болса, оны оғаш оқиғалар мен түсініксіз құбылыстардан, басқа дүниенің белгілері мен күтпеген жерден пайда болатын салқынқанды тіршілік иелерінің негізгі оқиғаға араласуынан байқаймыз. Мистика оқырманның жүйкесін қытықтап оны қызықтырғанмен, оны жасау, дәлірек айтсақ сөзбен қорқыту жазушыларға да оңайлықпен келмейді. Осы тұрғыдан қарағанда, мистикаға барудың өзі жазушыдан үлкен дайындықты қажет етеді. Қ. Мұбарактың «От ару» жинағына енген шағын шығармалардың көпшілігі мистикалық әңгімелер. Жазушы өзінің мистикаға қалай келгені туралы былай дейді:

«Ең алғашқы шығармам 1994 жылы өзім оқыған аймақ орталығындағы жастар мен жасөспірімдерге арналған «Жас түлек» журналына жарияланған екен. Ол кезде 10-сыныпта оқитынмын. Найзағай түсіп қайтыс болған досымның рухына бағышталған дүние еді. Сол досымның рухына берген сөзімді орындап, батып бара

жатқан күн астындағы көкшіл тауларды бетке алып осында да жеттік. Жай ғана жеткем жоқ, қаптаған қалың аруақтармен, аласұрған жындармен, сән-салтанатты перілермен, қала берді құтырған құбыжықтармен бірге келдім. Міне, көкшіл таулардың арасында әлі сол рухтармен бірге жүргендеймін. Негізі, прозаны мистикамен бастағаным рас» (Мүбарак, 2009: 1).

Оның кез келген әңгімесінен құпияға толы аруақ, жын, пері, құбыжықтарды кездестіреміз. «Жалғызаяқ жол» әңгімесінде өлген соң елесі ауылдан кетпей ұзақ жүрген елеске кездесеміз. Оны ешкім көрмейді, сөзін естімейді. Қолын күйдірсе заттарды ұстай алатынын түсінген елес, теміршінің дүкеніне барып қып-қызыл темірге қолын қарып алып Мария екеуі соңғы кездесуде ұмыт қалдырған қолшатырды алып жалғызаяқ жолмен ерсілі-қарсылы жүретіндігіне кезіксек, «Би» әңгімесінде аяқтары жоқ өңшей ай маңдайлар Есетті естен тандырып, оған арашаға келген көрші қыз Ләйла екеуін құйынмен бірге ұшырып алып кеткені де адам ұғымына сымайтын, жын-перілерге қатысты тылсым.

Ақын, жазушы, әдебиеттанушы Светлана Гончаренко мистика жанрына мынадай анықтама береді: «Мистическая история корениться на самых обычных, привычных, бытовых историях, сквозь которые, словно через покров густого тумана, просвечивает потустороннее, именно оно, потустороннее, сверхъестественное явственно говорит нам о вполне естественных проблемах и как бы подталкивает пересмотреть наши глубинные противоречия, самообман, образ жизни, взаимоотношения с окружающими. Поэтому мистика социальна» (Гончаренко, 2021).

Осы пікірге сүйенетін болсақ, Қ. Мүбарак әңгімелерінің көпшілігі күнделікті өмірдегі қарапайым оқиғалардан басталады. «Қызғаныш» әңгімесіне екі дүниеде жүрген қыз бен жігіттің бір-бірімен кездесуі арқау болған. Кезінде сүйген қызы бір композитормен кетіп бара жатқанын көрген жігіт Жарияны отарбаның астына итеріп жіберіп, қос аяқсыз қалдырған. Енді ол көрде тыныш жата алмай кек алуға келіп, жігітті екі аяқсыз қалдырады. Мистикалық шығармалардың кейіпкерлері басқа дүниенің өкілдері болатынын еске алатын болсақ, о дүниеден келіп кегін қайтарып жүрген аруақтың тірлігі оқырманның бойына қорқыныш туғызады. Өзге дүниеден келіп бойымызға қорқыныш ұялататын кейіпкердің сөздеріне мән беретін болсақ, Жария – кезінде қызғаныштың құрбаны болған жан. Қызғаныштың әлімсақтан бері адамдармен бірге жасап келе жатқанын есімізге алатын болсақ, жазушы осы қорқынышты оқиға арқылы адамдар арасындағы қызғаныштың үлкен қасіретке, адам өліміне дейін апаратынын оқырманның есіне салған.

«Жат құшақ» әңгімесіне жарық сөнсе пайда болатын жын-перінің қызының құшағына кіретін жігіт құпияның сырын білмей дал болады. Көзге көрінбейтін ару одан балалы болып, баласын емізіп отырғанда, құпияның сырын білуге, баласын көруге ынтықкан жігіт жарықты жағып жібергенде екеуі де буға айналып ұшып кетеді. Мистикадаға тосын қорқынышты оқиға жұрт күткен кезде емес, оқырмандар қырағылығын жоғалтқан кезде болатын болса, перінің қызы мен баласының буға айналып кетуінен осы ерекшелікті көруге болады.

Осы қатарда жазушының «Сайғақ», «Ескексіз қайық», «Пері көші», «Жыртық көйлек» мистикалық әңгімелерін атауымызға болады. «Сайғақ» әңгімесі бір қарағанда реалистік әңгімеге ұқсайды. Жазушының реализмнің өзінен мистика жасайтыны туралы әдебиеттанушы ғалым Д. Амантай: «Қойшыбек Мұбарактың шығармалары Милорад Павичті еске түсіреді. Милорадта реализмнің өзі мистикалық тұрғыда бейнеленеді. Яғни, реализм мен мистиканың арасында шекара жоқ, бір-біріне өтіп кетіп отырады. Ғұлама қаламгер Габриэль Гарсиа Маркес пен Карлос Фуэнтестің туындылары сияқты», – деген болатын (Амантай, 2013). Осы пікірге сүйенетін болсақ, жол апатына ұшыраған Қаланның жоғалтып алған сұлуы Кәусармен ауруханада кездесуі реализм. Әңгімедегі өмірде болған шынайы оқиға Қаланның өң мен түстің арасында көретін оқиғаларымен мистикаға ауысады. Мистикалық шығармалар негізінен қорқынышқа негізделетін болса, Кәусарға қатысты оқиғалар қорқыныш ұялатады. Автор тек кейіпкердің қорқынышын емес, оқырманның да қорқынышын туғызып отыр. Қорқынышты көріністің кейіпкерге әсер еткені тәрізді, оқырманға да қорқыныш, үрей туғызады. Жазушы құбыжық, елес, түнгі зираттардан да өзге қорқыныштың болатынына назар аударған.

Филология ғылымдарының кандидаты Ж. Мәмбетов пен Г. Әбиханова жазушының мистикалық әңгімелері туралы: «Жалпы жаңа үрдіске аяқ басқан жаңашыл жазушылардың ойлау еркіндігі мен қиял шыңына көтерілуге тұсау жасалмаған лазым. Сонда қоғам мәдениеті, дүниетанымы, философиясы, қала берсе экономикасы да дамитыны шүбәсіз. Ал дәстүрлі әдебиеттен алшақ, мұндай туындылар арқылы қазақ әдебиеті де шетелдік жауһарлар қатарының алғы шебінде көрінетіні сөзсіз», – деген пікір білдіреді (Мәмбетов, 2016). Осы пікірге сүйенетін болсақ, жазушының перінің қыздары, жын-перілер, елес, әруақтар қатысқан жаңа сипаттағы мистикалық әңгімелері қазақ әдебиетінің көркемдік жетістігі болып саналады.

Тәуелсіздік тұсындағы әңгімелердің бір ерекшелігі – негізгі кейіпкерлердің өмірден алынған, қасымызда жүрген қарапайым адамдар болып келуі. Ұлттық әдебиеттегі «қарапайым адамдар» бейнесін шағын жанрда жеткізе бейнелеген қаламгердің бірі – жас жазушы Бақытгүл Сәрмекова. Оның «Кейіпкерлер» жинағына енген әңгімелерінің негізгі орталық кейіпкерлері – «қарапайым адамдар». Жазушы екі дәуір тоғысындағы ауыл мен қала тіршілігін қатар суреттеді десек, солардың басым көпшілігі – қиырда жатқан қазақ ауылдарының таныс, бейтаныс кейіпкерлері. Таныс дейтініміз, сондай қарапайым кейіпкерлер әр ауылда, әр қалада бар, бейтаныс дейтініміз, жазушының кейіпкерлері – өзі туып өскен ауылдың байырғы тұрғындары.

Шағын әңгімелерде ерекше қызмет атқаратын әдістің бірі – параллелизм. Жазушының «Ақторының халі» әңгімесінде парллелизмді ерешке пайдаланғанын баса айтуға болады. Екі ұқсас затты параллель суреттеудегі шеберлікті даланы ғана иелік етіп, аспанға шапшитын асау жылқы Ақторы мен отызды орталаса да күйеуге шықпаған кейіпкеріміздің арасындағы ұқсастықтан, «Ақындардан жирену» әңгімесіндегі жемтігін аңдыған мысықтың торғайды бас салуы мен ақын ағасының қалаға ауылдан арман қуып келген бейкүнә қызды жемтік етуінен көруге болады.

Ақторы мен кейіпкер арасындағы ұқсастықты «Ауыздығын тартқанда езуінен қанды көбік атып, көзі алақтап, шыңғыра кісінеген Ақторының аянышты хәлі» (Сәрмекова, 2024: 87) мен жұмыссыз қалған автор-кейіпкердің «Тіпті еден жууға да жарамай қалдым. Әйтпесе мені жұмыс іздемеді дейсіз бе? Кеше таңертеңнен бері нәр сызбаған асқазан да шыдамсызданып кетті. Телефонның үні әлдеқашан өшкен, тек банктегі несиемнің пайызы өсіп бара жатқанын хабарлап, банк қызметкерлері ғана хабарласады» (Сәрмекова, 2024: 84) деген аянышты күйлерінен көруге болады. Екеуінің де жағдайы мүшкіл, Ақторы еркіндігін билеген екі аяқтыларға тәуелді болса, біздің кейіпкеріміздің тынышын алған пайғамбар жасындағы бастығы тегін-нен-тегін жұмыстан шығарып отырған жоқ. Отыздан асқан көрікті қыз көзінің құрты болған соң, қу нәпсіге ие бола алмай өз дегеніне көндіру үшін оны тығырыққа тіреу. Тығырықтан шығатын жол таппаған қыздың құрыққа өзі келіп түсетіні даусыз.

Әңгімедегі әлділердің әлсіздерге күн бермеуі – бір қарағанда табиғат заңы тәрізді көрінеді. Бірақ екі аяқты адамзаттың сезімсіз жан-жануарлар мен құстардан айырмашылығы болу керек қой деген ой мазалайды. Тұрмыс құрмаған, жеңіл жүріске бармаған қыздың жанын түсінбей, оны өз дегеніне көндірген мырза – өмірден алынған, ешқандай боямасыз шынайы кейіпкер. Жазушының негізгі жетістігі – біз өмір сүріп отырған таныс, бейтаныс кейіпкерлерді әдебиетке алып келуі. Замандастары өміріндегі аянышты оқиғаларды тіршілік заңымен параллел суреттеуі оның параллелизмді терең меңгергенін байқатады.

Қазіргі замандағы үлкен қалаларда жүрген қазақ қыздарының тағдырын шынайы бейнелеген келесі әңгіме – «Ақындардан жирену». Оқиға ауыл тойына Атыраудан келген арқалы ақынның тойда көсіліп сөйлеуімен басталады. Арқыраған арқалы ақынды тірі пенде тыңдамағанмен, Орынгүл ғана ұйып отырды. Ештеңе түсінбесе де тірі ақынды көргеніне қуанышты. Той үстінде ебін тауып ақынмен танысып та, өзінің өлең жазытыны айтып та, визиткасын алып та үлгерді. «Тері шып-шып сыртына шыққан шыт көйлегінің қалтасынан Итбай визиткасын алып, Орынгүлге ұстатты. Визиткасы дымқылданып қалған екен, Орынгүл бетіне басты» (Сәрмекова, 2024: 93). Бұл – кішкентайынан өлеңге жаны құмар қыздың, сөз қасиетін түсінетін ақындарға деген үлкен құрметі еді.

Бұл кезде қалаға келіп ақын ағасына алданған Орынгүл қалада шаштараз болып, бір-екі шалдың долларын санап жүрген жайы бар. Енді ол баяғы ауылдан келген бұйығы қыз емес, ақын ағасының дегеніне көнетін. Ақын ағасы көмек қолын созбақ болып, бір асаба жігіттегі үш мың теңгесін алып бермек болғанда, «үш мың теңгеңізге бензин құйып аларсыз машинаңызға», – деп есікті жаба берді.

«– Қалқам, тоқташы, деп – машинадан шыға бергені сол еді, ол ортан терек саусағын шошайтып шығарды да, Итбайдың мұрнына тақады. Үшкір тырнақ жүрегін осып өткендей, машинасына сылқ етіп отыра кетті де «Тырнағы мұнша ұзын болар ма еді?!» деп ойлады (Сәрмекова, 2024: 98). Жазушы аз уақытта адам танымастай өзгерген Орынгүлдің сырт келбеті ғана емес, өмір туралы көзқарасы да өзгергенін сояудай қызыл тырнақпен көрсетуге тырысқан. Қанжар тәрізді

тырнақтың кез келген жеріңді осып түсуі әбден мүмкін, бұл – Орынгүлдің тырнағы ғана емес, қолы да, ойы да ұзарғанының белгісі. Осы әңгіме жөнінде Peter Gordon былай дейді: «Сармекованың Қазақстаны – ауылдың, даланың, қаланың бірі; оның кейіпкерлері ауыл адамдарынан, ауылдағы егіншілер мен қойшылардан қаладағы ақындарға дейін. Іс жүзінде екі байланыстырылған әңгіменің тақырыбы жас протежді пайдаланатын ер ақын және такси жүргізушісі туралы, Парижде немесе АҚШ колледжінің кампусында оңай орын алуы мүмкін (және болуы мүмкін) оқиға туралы баяндайды» (Gordon, 2024). Жазушы шығармаларының ағылшын тіліне, аударылуы, екі грантты жеңіп алуы – оның өзіміз өмір сүріп отырған қоғам шындығын шынайы бейнелейтіндігі.

Жазушы әңгімелеріне тән келесі ерекшелік – қысқа да нұсқа жазатындығы. Қазіргі прозадағы микрожанр туралы Е.Хуатбекұлы былай дейді: «... микрожанрлар қазіргі қазақ прозасындағы келешегі зор бағыт деп тұжырымдауға болады. Олардың танымалдығы мен өзектілігі оқырмандардың сұранысы мен үмітін қанағаттандыратынын көрсетеді. Бұл кезеңде микрожанрларды зерттеу енді ғана басталып жатыр, әрі бұл бағыттағы жұмыстар олардың әдеби үдерістегі рөлі мен маңызын тереңірек түсінуге көмектеседі деп ойлаймыз» (Хуатбекұлы, 2024: 99). Осы пікірге сүйенетін болсақ, Б.Сәрмекованың қысқа жазу үлгісімен әлем әдебиетінде қалыптасқан микрожанрды қазақ әдебиетінде қалыптастыруға үлес қосып жүргені байқалады.

Жазушы «Мөлдір» әңгімесіндегі Мөлдірді былай сипаттайды: «Шаруақор екен, таңертең ерте тұрып су тасиды, кілем қағады, жүгіріп келіп біздің үйдің егініндегі арамшөптерді жұлуға көмектеседі. Ал мен көлеңкеде жатып алып кітап оқимын» (Сәрмекова, 2024: 62). Ән айтатын жап-жақсы даусы бар мектеп оқушысы Мөлдір өмірінің күрт өзгеруіне отбасының әлеуметтік жағдайы мен нәпсісіне ие бола алмаған малшының көмекшісі кінәлі. Еңбекқор қыздың жастайынан әке-шешесіне ілесіп, жазғы демалыста жайлауға барып көмектесуі, арының төгілуі, ауыл балаларына көзтүрткі болуы, тоғызыншы сыныптан соң мектептен шығып кетуі – Мөлдірдің ғана емес, сондай қиыншылықтарды басынан өткерген әлжуаз, қарапайым, кішкентай ғана жандардың қилы тағдырының көрінісі. Осы бейкүнә кейіпкері туралы жазушы «Үркер» бағдарламасына берген сұхбатында «...мен бәрібір сол кейіпкерден төмен тұратынымды айтқым келді», – дейді.

4. Зерттеу нәтижесі

4.1. Ұ. Дәлейұлының «Сен әкелген жаз» әңгімесіндегі Адинаның ағасына жазып қалдырған хаты, «Ғұмыр гүлі» әңгімесіндегі кейіпкерлердің бір-біріне жазған хаттары жазушы шығармаларының эпистолярлық сипатын айшықтай түссе, жоғарыда көрсетілген бірсыпыра әңгімелерінде мистикалық сарын бар. «Жылқыайдар айтқан хикая», «Жетіқұдықта жол тосқан тоғыз мерген», «Тасбұлақта «жусаған» Қызыл әскер» хикаяларын айтушылар өр Алтай өлкесіндегі тарихи оқиғаларға жан бітірсе, автор сол тарихи оқиғаларды XXI ғасырға жеткізді. Есімхан, Ырысхандар бастаған бұлғақтың туын көтерісіп, қазақ қосындарының бас қолбасшысы болған Сүлеймен

мерген мен Сұрмергеннің (Шәукей) қасында жүріп, талай майдандарда қан кешкен атақты мергендер мен батырлардың әңгімесін тыңдап өскен болашақ жазушы өмірден өткен ата-баба рухына сөзден ескерткіш соқты.

4.2. А. Рақыштың шығармаларының негізгі ерекшелігі – ұлттық құндылықтарды көтеруі. Жинаққа енген әңгімелердің бірсыпырасының кейіпкерлері – мектеп оқушылары. Жазушы мектепте оқушыларға сабақ беріп жүрген ұстаз болғандықтан, бүгінгі білім беру жүйесі мен бала психологиясы жанына жақын. Сондықтан да ол қазіргі таңдағы мектептегі проблемаларды шағын әңгімемен көтеруге ден қойған. Сонымен бірге жазушы қазіргі таңдағы жасанды ұрықтандыру, тастанды бала дегендерге басы бүтін қарсы. Классикалық қалыптасқан үлгідегі реалистік әңгімелер бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның шындығын көркем шындыққа айналдыруымен бағалы.

4.3. Жазушы Қ. Мәбаракұлы мистикалық әңгімелерін жазуда ақын Ж. Бөдеш айтқандай, «Қойшыбек тілді төгіп-шашып, ысырап қылмай, үнемді қолданатын» көрсетті. Оның жарты беттік және бір жарым бетті ғана қамтитын әңгімелері туралы жазушының қазіргі таңда әлем әдебиетінде орныған қалған қысқа жазу үлгісін қалыптастырғанын ерекше атауға болады. Жарты беттік «Мәңгілік сауға», «Мылқау», 1 беттік «Көккұрт», «Дақ», «Қылмыскер», «Түнек» әңгімелерінен қысқа жазудың үлгілерін көрсек, перінің қыздары, жын-перілер, елес, әруақтар қатысқан әңгімелері мистикалық сипатта жазылған.

4.4. Қазіргі таңда, әлем әдебиетінде қысқа да нұсқа жазу белең алуда. Қысқа жазудың үлгілерін Б. Сәрмекованың әңгімелері растайды. Ағылшын жазушысы Peter Gordon Сәрмекованың аудармашысы Миргүл Қали әңгімелерді түпнұсқадай табиғи тілмен жеткізу арқылы авторға үлкен қызмет еткенін айта келіп, «Ақындармен тозаққа» әңгімесі туралы былай дейді: «Әңгімелер, негізінен, қысқа. Бар болғаны 100 бетке жинақталған жиырмасы бар. Кейбіреулері өте қысқа, бірнеше жүз сөз. Бұл өз алдына жақсы да, жаман да емес. Ең бастысы, Сармекова (өте) қысқа форманың шебері екені анық. Кейбір оқиғалар толығымен сюжетті болса, кейде сюжет тек виньеткада ғана айтылады» (Gordon, 2024). Айтса айтқандай, 140 беттік жинаққа 31 әңгіме енген. Осыған қарап әңгімелердің 3-4 беттен аспайтын қысқалығын баса айтуға болады. Бұл – жазушының микрожанрды еркін игерген стильдік ерекшелігі.

5. Қорытынды

XXI ғасырдағы қазақ прозасы жаңа кейіпкерлермен, тарихи тұлғалармен толықты. Ұ. Дәлейұлы әңгімелеріндегі Есімхан, Ырысхандар бастаған бұлғақтың туын көтерісіп, қазақ қосындарының бас қолбасшысы болған Сүлеймен мерген мен Сұрмергеннің (Шәукей) көркем бейнелері жасалды. Жазушы қазақ тарихында үлкен орны бар тарихи тұлғалардың бейнесін ұлттық прозаға алып келді. Сонымен бірге қазақтар мекен еткен Серіліктау, Жігербай асуындағы жалғыз ағаш, «Көбеш батыр моласы», «Сайтан асу», «Көктоғай көлі», «Құрманбай тамы», Сөрті, Бәйже, Саз, Шөке жайлаулары, Көктерек, Ақбиік асуы, Құбының құмы мен Шігіртай арасы, Секпілтай, Шаңқан, Тұрғын, Талдысай, Қияқсай, Елубай құдығы, Күректі белі, Шәкір тұмсығы,

Әмір-Сана шыңы, Қара Ертіс, Бала Ертіс жағасы тәрізді жер атаулары өз тарихымен әдебиетке келді.

Айзат Рақыштың шығармаларынан өскелең ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеу байқалады. Оның әңгімелеріндегі мектеп оқушыларының істеріне қарап отырып, өсіп келе жатқан буынның көзқарасын байқауға болады. Сонымен бірге автор, XXI ғасырда ұмыт бола бастаған ұлттық құндылықтарға назар аударған. Жасанды ұрықтандыру, тастанды балалардың тағдырына алаңдамаған аналар қатары күн санап көбейіп келе жатқаны белгілі. Жазушы қазірден қолға алмасақ ұлттың болашағына үлкен қауіп туғызатын кесапаттардан сақтануға шақырады.

Мүбарак Қойшыбекұлы – микрожанрды шебер игерген жазушы ретінде танымал. Мистиканың жанрына сай онда түсініксіз және қорқынышты оғаш нәрселер көп болуы тиіс, бірақ барлық оғаш нәрселер сюжетке логикалық түрде біріктірілуі, қорқыныштардың логикалық негізі болуы керек. Осы тұрғыдан алып қарағанда, жазушының мистикалық әңгімелерінің өзіне әлеуметтік мәселелердің арқау болатынын жоғарыдағы әңгімелерден көруге болады. Өң мен түстің бірігіп кетуі арқылы қоғам өміріндегі сан сауал мен құпияға толы табиғат құбылыстарына жауап іздеген автор оны оқырманның өзіне қалдырған.

Бақытгүл Сәрмекованың «Кейіпкер» жинағына енген шағын әңгімелері Лондондағы «Tilted Axis Press» баспасынан «To hell with poet» деген атпен жарық көріп, Халықаралық «Букер-2024» (Booker Prize) сыйлығына үміткер ретінде ұсынылды, Халықаралық «Pen America» қорының «Pen Heim translation-2022», 2023 жылы британдық «English Pen» қорының грант иегері атанды. Әңгімелердің ағылшын тіліне аударылып, оқырманға тез таралуының негізгі себебі – өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы замандастарымыздың басынан кешіп отырған өмір шындығының шынайы бейнеленуі.

Жоғарыдағы мысалдардан көргеніміздей, қазақ жазушылары заман талабына сай қысқа жазу формасы болып табылатын микро-әңгіме жанрын еркін иегере бастаған. Қ. Мүбарактың жарты беттік, бір беттік, бір жарым беттік әңгімелері мен Б. Сәрмекованың 2-3 беттік әңгімелерінен микрожанрдың ұлттық прозада қалыптасып қалғаны байқалады.

Әдебиеттер:

1. Амантай Д. Жас прозаиктерге не жетіп, не жетпейді? // Жас өркен. – 2013. – 20 қараша.

2. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (повестер мен әңгімелер): филол. ғыл. докт... дисс. автореф. – Алматы, 2010. – 44 б.

3. Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature // Opción. – 2019. – Año 35, No.89. – P.177–194. – ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385. https://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85072153777\&partnerID=MN8TOARS

4. Гончаренко С. Мистика как жанр литературы и её отличие от ужаса (хоррора). – 2021. – 3 ноября. https://litra.online/author_naiznanku/mistika-kak-zhanr-literatury-i-ejo-otlichie-ot-uzhasa-horrora

5. Демен Т. Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдардың бастау көздері, даму арналары // Proceedings of the 5th International Scientific Conference «World Scientific Reports». – Paris, France, 2024. – ISBN 978-3-7922-9944-9. – DOI: 10.5281/zenodo.

6. Дәлейұлы Ұ. Хат бармайтын қыстақ: әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2024. – 208 б.

7. Елеукенов Ш. Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде. – Алматы: Алатау баспасы, 2006. – 352 б.

8. Елеукенов Ш. Айзат айшықтары // Қазақ әдебиеті. – 2016. – №41–42. – 27 қазан.

9. Gordon R. «To Hell with Poets» by Bakhytgul Sarmekova // Asian Review of Books. – 2024. – 26 March. https://asianreviewofbooks.com/content/to-hell-with-poets-by-baqytgul-sarmekova

10. Жанұзақова Қ., Өтепбергенова Г. Қазақ прозасындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2014. – №4–5 (150–151). – Б. 51–57.

11. Мәмбетов Ж., Әбиханова Г. Мистиканың үзілмей жеткен арқауы // Түркістан. – 2016. – 20 қазан. https://turkystan.kz/article/15086-mistikany-zilmey-zhetken-ar-auy

12. Рақыш А. Мұз үстіндегі қызғалдақ: әңгімелер мен хикаяттар жинағы. – Алматы, 2018. – 176 б.

13. Саметова Ж. Қазіргі қазақ прозасындағы көркемдік ізденістер мен ағымдар және оны оқыту (XXI ғасыр). – Алматы, 2021. https://qyzpu.edu.kz/uploads/uploaded_files/%

14. Сахиқызы З. Тегеурінді ойдың иесі // Қазақ әдебиеті. – 2018. – 8 маусым.

15. Сәрмекова Б. Кейіпкер: әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2024. – 144 б.

16. Сәрмекова Б. Кейіпкер. https://www.youtube.com/watch?v=fdt7rst6wYO\&ab_channel=AbaiTV%2F%D0%B1%D0%B0%D0%B9TV

17. Хуатбекұлы Е., Нұрақбаева А., Абиханова Г. Қазіргі қазақ прозасы: жанрлық ізденістер мен микрожанр үлгілері // Керуен. – 2024. – №4 (85). – Б. 90–100. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-07

References:

1. Amantai D. (20 November 2013) What Do Young Prose Writers Have and What Do They Lack? // Zhas Orken. (in Kaz.).

2. Baltabaeva G. (2010) «The Artistic World of Kazakh Prose in the Independence Period» (Novels and Short Stories). Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. Almaty, 44 p. (in Kaz.).

3.Sarmekova Bakytygul. Keipker. YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=fdt7rst6wY0\&ab_channel=AbaiTV/АбайTV (in Kaz.).

4. Daleiuly U. (2024) Hat barmaityn kystaq. Astana: Foliant, 208 p. (in Kaz.).

5. Demen T. (2024) Sources and Development Trends of Artistic Searches and Currents in Modern Kazakh Prose. // Proceedings of the 5th International Scientific Conference "World Scientific Reports" (25–26 January 2024). Paris; ISBN 978-3-7922-9944-9; DOI 10.5281/zenodo.10578575. (in Kaz.).

6. Eleukenov Sh. Aizat Aishiktary (27 October 2016) // Kazakh Literature. № 41-42. (in Kaz.).

7. Eleukenov Sh. (2006) Kazakh Literature in the Independence Period. Almaty: Alatau Publishing House, 352 p. (in Kaz.).

8. Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Zh., Amanzhol S., Mursalimova N. (2019) The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. Opción, Año 35, No. 89: 177–194; ISSN 1012-1587 / ISSNe 2477-9385. http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-85072153777\&partnerID=MN8TOARS (in Eng.).

9. Goncharenko S. (3 November 2021) Mysticism as a Literary Genre and Its Difference from Horror. https://litra.online/author_naiznanku/mistika-kak-zhanr-literatury-i-ejo-otlichie-ot-uzhasa-horrora (in Russ.).

10. Gordon R. (26 March 2024) "To Hell with Poets" by Bakhytgul Sarmekova. Fiction. https://asianreviewofbooks.com/content/to-hell-with-poets-by-baqytgul-sarmekova (in Eng.).

11. Khuatbekuly E., Nuraqbaeva A., Abikhanova G. (2024) Modern Kazakh Prose: Genre Explorations and Microgenre Models // Keruen. № 4 (85). Pp. 90-100. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-07 (in Kaz.).

12. Mambetov Zh., Abikhanova G. (20 October 2016) The Unbroken Thread of Mysticism // Turkistan. https://turkystan.kz/article/15086-mistikany-zilmey-zhetken-ar-auy (in Kaz.).

13. Raqysh A. (2018) Muz ustindegi qyzgaldak. Almaty: Tolganay Publishing House. 176 p. (in Kaz.).

14. Sametova Zh. (2021) Artistic Searches and Trends in Modern Kazakh Prose and Their Teaching (21st Century). Almaty,. https://qyzpu.edu.kz/uploads/uploaded_files/% (in Kaz.).

15. Sakhykyzy Z. (8 June 2018) A Thinker of Powerful Ideas // Kazakh Literature. (in Kaz.).

16. Sarmekova B. (2024) Keiipker: Short Stories. Astana: Foliant. 144 p. (in Kaz.).

17. Zhanuazakova Q., Otepbergenova G. (2014) The Issue of Tradition and Innovation in Kazakh Prose // Kazakh National University. Bulletin. Philology Series. № 4–5 (150–151). Pp. 51-57. (in Kaz.).

ҒТАМР 17.82.30 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-16

А.Е. Айтбаева[1], З.Н. Ермағанбетова[2*], Г.Ш. Бекмағамбетова[3]
[1,2,3]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
E-mail: [1]aiman_aitbaeva @ mail.ru, [2]zuhra_9195@mail.ru, [3]gumi1778@mail.ru
ORCID:[1]0000-0003-2346-3211, [2]0000-0003-4686-785X, [3]0009-0008-6900-1526

Қ. МӘДІБАЙ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ МҰХТАР ӘУЕЗОВ КІТАПХАНАСЫ

Аңдатпа. Мақалада профессор Қанипаш Мәдібай зерттеулеріндегі Мұхтар Әуезов кітапханасы туралы сөз болады. Жазушының «Мұхтар Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығында сақталған жеке кітапханасы бойынша тұлғатану, шығармашылық зертхана бойынша арнайы зерттеу жұмыстар жүргізу өзектілігінде ой қозғалады. Филология ғылымдарының докторы, профессор Гүлзия Пірәлі алғаш рет арнайы түзілімін, қысқаша сипаттамасын жасаған «Мұхтар Әуезов кітапханасы» (2015) атты Анықтамалық зерттеу еңбек негізінде тұлғатану бағыттарында ғылыми айналымға түсуі тиісті жазушының кітап жинау, оқу, әрбір еңбекке қатысты жедел, қысқа белгілер түсіріп отыру фактісінде жалпыадамзаттық ортақ игіліктер, ұлттық құндылықтар ауқымындағы шығармашылық кітапхана мәселесінде танып, ұғынудың міндетті зерттеу арналары сараланады. «Мұхтар Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығында жүргізіліп жатқан әуезовтану бойынша зерттеулердің бір бағыты – жазушы архивінде сақталып, кейін бірқатары М. Әуезовтің 50 томдық шығармалар жинағында берілген. Қайсыбірі әлі де беймәлім қалған шығармашылық, ұмырбаяндық факторлар мен фактілерге қатысты дерекнамалық негізді ғылыми айналымда ұстау өзектілігі тақырып ауқымында пысықталып отырды. Зерттеуші «Мұхтар Әуезов кітапханасы» Анықтамалық зерттеу еңбектегі қазақ әдебиетінің тарихы, абайтану, әуезовтануға байланысты ғылыми айналымға түспеген елеулі деректер, ақпараттар бар екендігі туралы ой қозғайды. Мақалада қаламгер кітапханасы арнайы зерттеудің шығармашылық зертхана бойынша жұмыс жүргізудегі, әдебиеттанудағы танымдық-ақпараттық маңыздылығындағы өзектілігін айқындау бойынша белгілі бір нәтижелерге қол жеткізілді. Зерттеу нәтижелерін қазіргі заманғы қазақ әдебиеттану ғылымының тұлғатану, әдебиет тарихы мәселелерінде нақтылы дерекнамалық негіз; теориялық, тәжірибелік мәнде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: архив, дерекнама, тұлғатану, қаламгерлік қолтаңба, әдістеме, жанрлық негіз, жеке кітапхана.

A.E. Aitbaeva[1], Z.N. Ermaganbetova[2*], G.Sh. Bekmagambetova[3]
[1,2,3]Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan
E-mail: [1]aiman_aitbaeva @ mail.ru, [2]zuhra_9195@mail.ru, [3]gumi1778@mail.ru
ORCID:[1]0000-0003-2346-3211, [2]0000-0003-4686-785X, [3]0009-0008-6900-1526

MUKHTAR AUEZOV'S LIBRARY IN K. MADIBAI'S RESEARCH

Annotation. The article reflects the relevance of conducting special research work on personal studies, creative laboratory on the personal library of the writer, which is stored in the scientific and cultural center «Mukhtar Auezov House». The reference study «Mukhtar Auezov library» (2015), created for the first time a special formation, a brief description of which Gulziya Pirali, a researcher of the scientific research institute, which is 60 years old in 2023, should go into scientific circulation in the areas of personal studies on the basis of work; the fact that the writer collects books, reads, makes quick short notes on each work, distinguishes the mandatory research channels of knowledge and understanding on the issue of a creative library on the scale

of universal common goods, national values. One of the areas of research on auezov studies conducted in the scientific and cultural center «Mukhtar Auezov House» is stored in the writer's archive, and later a number of works by M. Auezov are presented in a 50-volume collection. The relevance of keeping the source basis in scientific circulation in relation to some of the still unknown creative, scientific factors and facts was worked out on the scale of the topic. The reference research work «Mukhtar Auezov library» contains significant data, information that has not entered scientific circulation related to the history of Kazakh literature, Abay studies, Auezov studies. In the article, certain results were achieved to determine the relevance of a special study of the writer's library in the work on a creative laboratory, in the cognitive and informational significance of literary studies. The results of the study can be used in the field of personal studies of modern Kazakh Literary Studies; a specific source base in the history of literature; in theoretical and practical terms.

Keywords: archive, source, personal studies, pen signature, methodology, genre framework, personal library.

А.Е. Айтбаева[1], З.Н. Ермаганбетова[2]*, Г.Ш. Бекмагамбетова[3]
[1,2,3]Кызылординский университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан
E-mail: [1]aiman_aitbaeva @ mail.ru, [2]zuhra_9195@mail.ru, [3]gumi1778@mail.ru
ORCID:[1]0000-0003-2346-3211, [2]0000-0003-4686-785X, [3]0009-0008-6900-1526

БИБЛИОТЕКА МУХТАРА АУЭЗОВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ К.МАДИБАЯ

Аннотация. В данной статье в истории ауэзоведения впервые рассматривается вопрос личной библиотеки М.О. Ауэзова. Библиотека, собранная самим писателем хранится в научно-культурном центре «Дом М.О. Ауэзова», образованном в 1963 году. Материалы Справочника составленного в 2015 году главным научным сотрудником, доктором филологических наук, профессором Гулзией Пирали имеет определенное научное значение в современном ауэзововедении как источниковедческий фактор. В Справочно-исследовательском изданий «Библиотека Ауэзова» изложены краткие описания каждой отдельной книги. Автор. Год издания. Тематика. Научное направление. Отметки внесенные самим М.О. Ауэзовым при чтении конкретного издания. Данные по книгам имеют важные сведения о творческой личности писателя: какие издания особо интересовали его; замечания писателя по содержаниям имеют какие подтексты; вошли ли в научной оборот тестологические работы по переводам Абая, которые сохранены в книжном экземпляре некоторых изданий Абая разных лет и т.д. Эти вопросы оставались по сей день открытыми. Приведенные факторы и факты впервые рассмотрены как актуальный научный вопрос. Результаты исследования могут быть применены в изучении творческой биографии М.О. Ауэзова, истории казахской литературы, в вопросах современного абаеведения.

Ключевые слова: архив, источниковедение, художественный почерк, методика, жанровые основы, личная библиотека.

1. Кіріспе

Қазақ халқының мәдени, әдеби даму тарихында жазушы, драматург, публицист, зерттеуші, аудармашы әрі аса ірі қоғам қайраткері Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің алатын орны ерекше. Ол – ауыз әдебиеті мен классикалық әдебиеттің, батыс пен шығыс көркем сөз мұрасының озық дәстүрін жете меңгеріп, қазіргі дәуірдегі қазақ әдебиетінің реалистік сапасын арттыруға, әдеби тілді байытуға ересен зор еңбек сіңірген XX ғасырдың ұлы жазушысы. Шығармашылық сапары өткен ғасырдың алғашқы жылдарындағы дауылды дүрбелеңімен, яғни қазан төңкерісімен тұстас

келген суреткер 20-жылдардың бас кезінде жазылған «Қорғансыздың күнінен» «Абай жолы» роман-эпопеясына, «Еңлік-Кебек» трагедиясынан «Қарақыпшақ Қобыландыға», отызыншы жылдардағы әңгімесі – «Білекке білектен» – «Өскен өркен» романына, эпос, әдебиет тарихы туралы мақалаларынан КСРО халықтары әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық, ұлттық және интернационалистік сипат мәселелеріне арналған терең теориялық зерттеулеріне дейін ұзақ та жемісті жол кешті. Оның бүкіл қазақ әдебиетінің асқақ тұрған күмбезіндей «Абай жолы» роман-эпопеясы әлемдік даңққа ие болды. М.Әуезовтің таңдаулы шығармалары осы заман әдебиетінің жер жүзілік көлемде танылған жаңашылдығын дәлелдеді. «Әдеби еңбек – негізінен автордың идеясын білдіру құралы болып табылатын өнер түрі. Адам өмірі мен ол бастан кешетін түрлі мәселелер автордың әдеби шығарма жазудағы шабыт көзі болып келеді. Сондай-ақ әдеби шығарма – автордың өмірге көзқарасын жеткізу құралы. Мұндай жағдайда, автор өзі бейнелейтін адам өмірінің шындығын айқындап алады»(Danik S., Herman J.W., Kundharu S, 2021).

Мұхтар Әуезовтің рухани мұрасы жалпыадамзаттық ортақ игілік маңыздылығында ондаған жылдар бойы арнайы, іргелі зерттеулер ауқымында қазіргі әуезовтанудың өзегіне айналды. Қазақ әдебиетінің тарихында шығармашылық тұлға мұрасын арнайы зерттеу, тұлғатану бағытында басым зерттеліп отырғанның өзінде Мұхтар Әуезов мұрасын ғұмырбаяндық фактілер өзектілігінде игерудің маңызды бағыттары күн тәртібінде тұр.

Қиын уақыттарда өз биографиясын толықтырып жазудан да шектеу көрген Мұхтар Әуезовтің жеке кітапханасы қазірде «Мұхтар Әуезов үйі» ҒМО сақтаулы тұр. М. Әуезов үйіндегі кітапхананы арнайы тізімге алып, қысқаша анықтама, сипаттамасын жасау ісі 2015 жылы жүргізіледі.

Зерттеуші Қ. Мәдібаева «Мұхтар Әуезов кітапханасы» атты Анықтамалық-зерттеу еңбек жарық көргелі де бірнеше жыл өткендігін айтады. Таралымы бар-жоғы 500 дана болып шыққан анықтамалықтағы жазушының шығармашылық зертханасына қатысты елеулі деректер бойынша арнайы зерттеу жұмысын жүргізу өзектілігі барына назар аударады.

Мұхтар Әуезов кітапханасын әлемдік тәжірибе ауқымында жеке тұлғаның жалпыадамзаттық рухани қормен жұмыс істеу тәсілі; жеке кітапханадағы кітаптардың тақырыптық бағыты, жанры; жазушының кітаппен жұмыс барысында қарындашпен, қаламмен сызып, белгі-таңбалар түсіріп айрықшалап отыратын мәтіндердің көркемдік, тарихи, дүниетанымдық дінтанымдық, тілтанымдық бағыттардағы мәнмаңызы; оқыған тұтас адамзатқа ортақ игілігінен бойына сіңіргені, ойына ой қосуы, жалпы тұлғалық сапасын байыту факторы есебіндегі кітап фактісі; тақырыптық әдебиеттерді талдап, талғап оқудағы басымдық беретін бағыттары; жинаған кітапхана қорындағы жеке кітап бойынша текстологиялық жұмыстар; бағалаудағы қысқа, жедел пікірлер тасаланған белгі-таңбалар бойынша зерттеу қилы саяси-идеологиялық қыспақта өрістеген отандық әдебиеттану ғылымының тұлғатану бойынша толымды, мақсатты нәтижелерге қол жеткізуі бағытында өзіндік мәнге ие болмақ.

Профессор Гүлзия Пірәлі еңбектерінде бірегей тағдырлы тұлғаның ұлтжандылығы; зор ғылыми әлеуеті; кісілік бай мазмұны әуезовтанудағы танылым тарихы, өзекті әуезовтану өрісінде негізделді (Мәдібай, 2022). Ғалым Мұхтар Әуезов музей үйінің 60 жылдық тарихындағы ғылыми дәстүрлер өнегесінде ілгерідегі Н.М. Әуезова, М. Мырзахметов, Т. Әкім, А. Қуанышбаев, З. Серікқалиев, Т. Жұртбай, Б. Майтанов, Р. Әбдіғұлова, т.б. орнықтырған зерттеу тәжірибесімен сабақтастықта жұмыс жүргізген.

Айтулы тұлғалардың кітапханасы мен олардың кітап оқу тәсілдері, өзіне ғана мәлім белгімен таңбалап отыру дағдылары бойынша жүргізілетін зерттеулердің әлемдік тәжірибесінде, Әуезов кітапханасындағы 6 мыңнан астам әрбір кітаптың әрбір белгісіне ғылыми түсініктеме жазылуы өзектілігінде аса құнды дерекнамалық түзілім, Анықтамалық сипаттама жасалғандығы – атап айтарлық бастама.

Жинақты баспаға әзірлеген білікті әуезовтанушы Г. Пірәлі Мұхтар Әуезов кітапханасы, ондағы түрлі белгі-таңбалар тарихи-мәдени ескерткіш, іргелі зерттеу нысаны болып табылатынын орынды атап көрсеткен (Мәдібай, 2023).

Жеке тұлға кітапханасының руханият тарихындағы мән-маңызын жинақта Алғы сөзінде кең қамтып ой өрбітіп, осы бағытта жазылған бірқанша зерттеу еңбектің библиографиясын ұсынған.

Осы мақалада Мұхтар Әуезовтің жеке кітапханасының жалпы қалпы, ғылыми зерттеулерде өзіндік дерекнамалық тұғыр болу әлеуеті туралы, осы бағытта арнайы зерттеу жүргізу өзектілігі айқындалып, қисындалады. Мұхтар Әуезов әлемдік көркем сөздің үздік үлгілерімен жұмыс бағытында, адамзат тарихының қилы белес деректерінде, тұтас адамзаттық дүниетаным кеңістігінде бейтарап, азат ұстанымдарын әдісін тауып түсіріп отырған шартты таңба-белгілерінде ұлттық құндылықтарды қызғыштай қорудың, жаттың жетегіне байлап жібермеудің бұзылмайтын, бұлжымайтын жолын салды.

Мұхтар Әуезовтің жалпыадамзаттық өредегі дара бітіміне құр тамсану – бос сөз. Тұлғалық айрықшалығы қаламгердің жеке кітапханасындағы кітаппен жұмыс бағытында да мазмұн ашады. Ол астын сызып оқыған мәтін туралы мәлімет сол мәтіннің мазмұнымен танысуға асықтырса керек.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

М.Әуезов сан қырлы шығармашылығы туралы кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, ғылымми зерттеу еңбектері жазылды. М. Әуезовтің әңгімелерін зерттеген З. Ахметов, С. Қирабаев, Б. Майтанов, Т. Жұртбай, З. Бисенғали, К. Сыздықов, А. Ісімақова, Г. Пірәлиева, Ж. Әлмашұлы т.б. ғалымдардың еңбегі орасан зор.

Мақала материалдары ретінде филология ғылымдарының докторы, профессор Г. Пірәлі баспаға әзірлеген «Мұхтар Әуезов кітапханасы» Анықтамалық-зерттеу еңбек әлемдік тәжірибедегі жеке қаламгер кітапханасын зерттеу бойынша жазылған жекелеген еңбектер мен профессор Қ. Мәдібай зерттеулері нысанаға алынды. Мақаланы жазу барысында талдау, салыстыру, саралау, қорыту әдістері қолданылды.

Аталған ғалымдардың еңбектерін негізге ала отырып, Мұхтар Әуезовтің 6000 аталым түзілген жеке кітапханасы бойынша тақырыптық бағытта талдау жасалып, толымды ғылыми сипаттама жасау бойынша ұсыныс, болжамдар айтылды.

2.2 Материалға сипаттама

М.Әуезов шығармашылығын зерттеуші жазушы-ғалым Т. Жұртбайдың сөзімен айтсақ: «Әуезовтің өмірі мен шығармашылық жолының өзі қазақ мәдениетінің рухани тарихындағы құбылыс. Ол сан-салалы және жинақтай зерттеуді қажет етеді», – деп ескертеді (Жұртбай, 2003:18). Қаламгерлік шығармашылық ғұмырбаянды жеке кітапхана тұрғысынан арнайы зерттеудің әлемдік тәжірибесінде Мұхтар Әуезовтің жеке кітапханасын зерттеуге таратуға болатын материалдық база бар.

Жеке кітапханада сақталып отырған әрбір басылымның нақтылы бір данасын оқу барысында түсіріліп отырған, кітап мазмұнына тиесілі, құндылық дерегіне орай кітапхана иесінің өз қолымен жазылған құптау, терістеу, ескертпе, ой қосу сынды жазбалар, жүйелі, қайталанып отыратын бірнеше шартты таңбалар бар.

Кітапхана XX ғасырдың 50-жылдарының басында қоныстанған жазушының жаңа мекен жайының астыңғы қабатындағы кең жұмыс бөлмесінде, Мұхтар Әуезовтің өз қалауымен реттеліп қойылған. Жеке кітапханадағы әдебиеттері; Үлкен Кеңес Энциклопедиясы; әлем, орыс, қазақ әдебиеті бойынша жеке авторлардың шығармалар жинақтары; тарихи-танымдық әдебиеттерден; жазушыға авторлық қолтаңба қойылып сыйға тартылған кітаптардан; сол кезеңде жарық көріп тұрған әдеби журналдар, мерзімді баспасөз даналарынан түзілген.

1930 жылы Ташкентте ұсталып, Алматы түрмесінде 1932 жылға дейін отырған Мұхтар Әуезовтің ілгергі уақыттағы кітапханасы қилы себептерден сақталмаған. «Әуезов үйі» ҒМО-дағы жеке кітапханасында әлдеқалай жағдайларда 1930-жылға шейінгі кітапханасынан сақталып жеткен болуы мүмкін XIX ғасырдың аяғында, XX ғасырдың басы мен орта тұсында жарық көрген бірен-саран кітап даналары бар. Мәселен, кітап түзілімі берілген Анықтамалық зерттеудегі 381, 385, 400-ші ретпен тұрған И.С. Чеканинскийдің «Казахская поэма Козу Курпеш и Баян слу» (Семей, 1929), осы автордың «Литература по вопросу восстания туземцев Средней Азии в 1916 году» (Семей, 1929), М. Тынышбаевтың «Киргиз-казаки в 17 и 18 веках (Дополнение к материалам к истории киргиз-казахского народа)» (1926) т.б. 1930 жылға шейінгі басылымдар.

М. Әуезовтің жеке кітапханасы – жалпыадамзаттық құндылықтар игілігінде жасақталып түзілген, аса зор танымдық талғаммен, кітап жинау мен кітап оқудың биік мәдениет орныққан озық дәстүрлерінде жаушының шығармашылық зертханасына да айтулы ықпалы тиген зор рухани мұра.

Мұхтар Әуезовтің шығармашылық мұрасын игеруде сан-сала өнімді еңбек бағыттарында тұлғаланған дара болмысын ұрпақ игілігінде танып, бағалауда жазушы тұтынған жеке кітапханада әлі де айтылып, айғақталмаған дәуір, жеке тұлға тағдырына, ұлттық құндылықтарды қастерлеп, сақтауға қатысты ғылыми айналымға тартылуы тиісті мол дерекнамалық қор сақталып отыр.

Әлемдік руханияттағы жеке кітапхана мәселесін арнайы зерттеу дәстүрінде қолға алып, жұмыс жүргізуге қолайлы мәтіндік база бар. Қаламгердің жеке кітапханасын тарихи-мәдени маңыздылығында зерттеу тәжірибесі қазақ әдебиеттану ғылымында, тұлғатануда орыс әдебиеттануындағыдай арнайы, өндіре зерттелген бағыт деп айта алмаймыз (Макарова, 1997:100); (Мыльников, 1976:70); (Мыльников, 1986: 44); (Балыкова, 2003: 22).

Жеке кітапханада сақталған әрбір кітап данасына түсіріліп отырған, жазушының өзіне ғана тиесілі, жан құпиясын бөліскен шартты таңбе-белгілер бойынша да әлемдік әдеби мұрамен жұмыс тәжірибесінде назар аударып, кәдеге жаратуға болатын И.В. Поздееваның «Записи на старопечатных книгах кирилловского шрифта как исторический источник» (Поздеева, 1978:54), Л.Н. Пушкаревтің «Записи на книгах как источник по истории культуры» (Пушкарев, 2001: 115) сынды еңбектері оңтайлы зерттеу тәсілдері, әдістер бар.

Мұхтар Әуезов кітапханасы бойынша шығармашылық тұлға зертханасы маңыздалған ғылыми түсініктер жазуда Л.А. Балыкованың «Мемориальная библиотека И.С. Тургенева как источник для изучения биографии и творчества писателя» атты канд.дисс. Авторефератының (2003), Д.П. Голеваның «Некоторые аспекты изучения надписей на книгах» (1990), О.С. Когизаровтың «Сталин. Штрихи к портрету на фоне его библиотеки и архива» (2000), Ю.У. Каскинаның «Шахматовская библиотека А.А. Блока как источник изучения его жизни и творчества» атты канд. дисс. Авторефератының, т.б. кітап және кітапхана бойынша зерттеу жұмыстар жүргізу теориясы, әдіснамасы мен тәжірибесі қамтылған еңбектердің елеулі септігі тиетіндігі даусыз.

3. Талқылау

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында шығармашылық тұлғаның жеке кітапханасы бойынша мақсатты зерттеулер жүргізу кенже дамып отырған өзекті ғылыми бағыт.

Профессор Қ. Мәдібай қаламгер кітапханасымен тарихи-мәдени мұра мәнінде арнайы жұмыс жүргізудің жекелеген тәжірибесі болғанымен, тұтас шығарашылық ғұмырбаян ауқымында Мұхтар Әуезов сынды бай кітапхана қоры сақталып отырған қаламгер мұрасы жеке кітап қорында белгі түсіріліп отырған көркемдік-танымдық маңыздылығында тұлғалық ұстанымдарға ықпалы, қатысы тұрғысынан арнайы зерттеулерді күтетінін айтады.

Мұхтар Әуезовтің жеке кітапханасын шығармашылық зертхана мәнінде зерттеуде қаламгердің өз туындыларына қатысты түзетулер, өзгертулер түскен басылым даналары бойынша арнайы текстологиялық жұмыстар жүргізуде жазушының өз шығармасына тиесілі авторлық редакциялау жүргізу тәсілдерінен хабардар болатындығымыз даусыз.

Бұл, әсіресе, Мұхтар Әуезов сынды әлемдік деңгейде мойындалған классик жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихынан, шығарманың алғашқы кітабы мен соңғы толық редакциясы аралығындағы жазушының жұмыс

бағытын, жазудағы көркемдеу тәсілдерін айқындаумен бірге Абай туралы романдарға дүркін-дүркін айтылған сынға, көп талқыға қатысты ырықсыз енгізген түзетулерін нақтылауға да болар еді.

Мұхтар Әуезовтің Абайдың әдеби мұрасын жинау, баспадан шығару, жалпы абайтанудың өзекті ғылыми бағыттарындағы тарихи еңбегі бойынша жеке кітапханадағы Абайдың толық жинақтарының кезекті басылымына қатысты жүргізген өңдеу, пысықтау жұмыстары қазіргі абайтанудың өзекті мәселелерінде елеулі мәнге ие. Сонымен қатар жеке кітапхана Мұхтар Әуезовтің түркі халықтарының тарихына қатысты; тарихи тұлғалар ғұмырбаяны бойынша; әлемдік классиканың жауһар үлгілерін бағалау, таныту ұстанымында; қазақ әдебиеті өкілдерінің жеке шығармаларына қатысты пікір білдіріп отыру үрдісінде елеулі ақпараттық, дерекнамалық, көркемдік-танымдық маңызға ие.

«Мұхтар Әуезов кітапханасы» Анықтамалық зерттеу еңбектің Алғы сөзінде кітаппен жұмыс істеу дағдысын аша түсетін бірқатар деректер келтіріліп отырады.

«Кітаппен жұмыс істеудегі тағы бір таңғаларлық феномен: орыс библиографы, жазушысы, кітаптанушы Н.А. Рубанин екен. Ол қайтыс болар алдында оқыған, қараған 250 мың кітаптың кестесін жасапты. 230 мың кітап жинаған, 49 ірі ғылыми еңбек жазған, өзін-өзі жетілдіру бойынша 15000 программа жасаған, осы мақсатта 350 мақала жарияланған» («Мұхтар Әуезов кітапханасы», 2015: 31)

Кітаппен жұмыстың Мұхтар Әуезовтің жеке өз тұлғасына қатысты зерттеу міндеттерінде Алғы сөз орнына жазылған көлемді кіріспе бөлімдегі Зейін Шашкиннің «Теміртау» романына(Шашкин, 1960) қатысты бір деректі де айтуға болады.

«Осы ойды айғақтайтын тағы бір факт – әдебиеттанушы, аудармашы, М. Әуезовтің ең жанашыр отбасылық достарының бірі Зоя Кедринаның бұрын еш жерде жарияланбаған 1961 жылы 8-шілдеде Валентина Николаевнаға ұлы жазушыны соңғы рет қашан, қандай жағдайда көргені туралы жазған хатында келтірілген. Онда З. Кедрина: «... Мухтар был очень доволен всей обстановкой в больнице. У него было ровное хорошее настроение. Он показывал нам свою палату, вид из окна и с балкона. На столе у него были книги. Он читал «Темиртау» Шашкина, сказал, что книга неплохая...» – деп жазады» (Кедрина, 1951: 72).

Бұл, Мұхтар Әуезов қайтыс болғаннан кейін (27-маусым, 1961 ж.) он шақты шақты күннен соң (8-шілде, 1961 ж.) жазылған хаттағы айтылған, З. Кедрина ауруханада көрген «Теміртау» романының кітабы қазірде Мұхтар Әуезовтің жеке кітапхана қорында тұр деп болжауымызға болады. Кітап белгі соғылып, сөйлемдердің астын сызып оқылған. Мұхтар Әуезовтің өз қолымен оқып отырып шартты таңбалар қойып оқыған кітабы.

Жазушы ғұмырбаянындағы кітапқа қатысты бір деректің қаламгердің қазақ әдебиеті өкілдеріне деген пейіл-ықыласы, жанашыр достық, ағалық ақыл-кеңесі, тұлғалық қарым-қатынас әдебі тұрғысында мәнді.

«Теміртау» романының Мұхтар Әуезов оқыған данасының кітапханаға Мәскеуден қалай жеткендігі, жазушының кітап бетіне түскен жеке өз басына ғана айғақты

белгі-ескертпелері мен Зейін Шашкинге жазған пікірі тұлғалық дара болмысты таныта түсер адамдық сапа ауқымында маңызды. Мұхтар Әуезов кітапханасында Абай шығармаларының 1945 жылғы толық жинағының абайтану тарихы үшін де, әуезовтану бойынша да маңызы бар жазушының өз қолымен жасаған түзетулер түскен бір данасы сақталған (Мұхтар Әуезов кітапханасы, 2015).

«1-бетке «IX-XII-XIII-XXI-XIX – теріс 8 жол» деп шарикті қаламмен жазған. XX – XXII-беттегі «Абай өлең жазуға он жасынан бастап талаптанған және жасында, Семейдегі оқудан ауылына қайтып келген соң-ақ жаза бастаған. Бірақ, ол 37 жасында, 1882-жылы «Қан сонарда» деген өлеңіне дейінгі өлеңдерінің бірен-саранын ғана сақтап, көпшілігі сақталмаған» деген абзацтың қасына «1, +», Абай өз атымен емес, ақын шәкірті Көкбайдың атымен бастырған» деген сөйлемнің астын қызыл қарындашпен сызып, оқыған. XXXIII-XXIX беттерге 2-рет «М., М» және «//» белгілерін қойған. «Абайдың өмір баянын жазып, Абайдың сөздерін жөндеп беруге басшылық еткен проф. М.Әуезов» деген сөйлемді де сызыпты. Кітап: 1-кітап. Абайдың өлеңдері, II-кітап. Поэмалары. III-кітап. Ғақлия, қара сөздері, IX-кітап. «Түсініктер». 7,9-10, 19-беттерге «Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» деген сөздің қасына «керемет», «Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек» деген жерге «жаман кім?» деп сауал қойыпты. 20-беттегі «наданға» дегенге «надан» деп түзету енгізіпті. «Ел бұзар», 21-бетте «әкім кім?» дейді» (Мұхтар Әуезов кітапханасы, 2015: 38/8).

1945 жылғы толық жинақ бойынша түсіп отырған түзету, белгілердің ішінде Абайдың бірде «өнбес», бірде «ойнас» болып жазылып, жеке жинақтарда екі нұсқасында да жарық көріп келе жатқан бір сөзге қатысты Мұхтар Әуезовтің былайша анықтама бергенін көреміз.

«31-беттегі «...ойнас» деген сөздің тұсына *«натурализм»,* «қаншыққа» деген сөзге де *«тоже»,* «салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез» деген сөздерге де *«тоже», «ержар»* депті» (Мұхтар Әуезов кітапханасы, 2015: 389).

Осы толық жинақтағы аударма туындыларға қатысты да жалықпай, әр өлең бойынша пікір, ескертпе айтылып отырады.

Мұхтар Әуезов түркі халықтары әдебиеті өкілдерінің шығармаларын оқу барысында да елеулі белгілер түсіріп, аялдап отырған. Қазақ эпосына қатысты да бүгінгі ғылым үшін мәнді, тарқата зерттеуді қажет ететін өзекті тарихи-танымдық өріс түзілген кітапхана жәдігерлерін тақырыптық-типологиялық тұрғыдан арнайы зерттеу жазушының шығармашылық ұмырбаянын толықтырып жазу үшін қандай маңызды десек, тұтас адамзат өркениетіндегі тұлға феноменінде маңызданған сарқылмайтын құндылық игіліктерге өріс ашатын елеулі рухани фактор мәнінде де соншалықты кәделі.

Мұхтар Әуезовтің тарихи-танымдық, энциклопедиялық әдебиеттерге басымдық беріп оқитындығы осы жеке кітапхана қорындағы сақталған кітап даналарынан көрініп отырады. Бұған қарап жазушы көркем шығарма оқуды екінші кезекте ұстаған деген ой тумаса керек. Мұхтар Әуезов орыс классикасынан И.С. Тургеневтің шығармаларын белгі түсіріп, астын сызып отырып оқыған. Л.Н. Толстой туралы В.И. Лениннің жазғандарын оқиды.

Мұхтар Әуезов өмірінің соңғы кезеңінде Үндістан, Жапония, АҚШ мемлекеттеріне үкімет делегациясы құрамында барған ресми сапарлар қарсаңында сол ел туралы мол мағлұмат жинап, зерттеп еңбектермен танысып отырған.

Адамзат ғасырлар бойы құнарландырып отырған рухани зор байлықтан, өркениет, мәдениет кәусарынан қанып ішкен Мұхтар Әуезовтің жеке кітапханасы бойынша бірнеше бағытта зерттеу жұмыстар жүргізілу өзектілігін жеке кітапхана қорындағы жазушы қолтаңбасы, әлі де ашыла қоймаған көпшілік белгілеулер бойынша арнайы тақырыптық-типологиялық зерттеу жүргізілу қажеттілігі міндеттегеп отырған жұмыс бағыттары – қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымның; тұлғатанудың өрісті арнасы. Енді бір тұста Сырым Датұлы көтерілісіне мән берілгенін байқамау мүмкін емес. Бұл тұрғыда да сол еңбекті тұтас қарау артық емес.

«427. 2/5. Проспект первого тома «Истории Казахской ССР с древнейших времен до Великой Октябрьской соц. рев.». 1951. 1783-1797 астына 14 жыл деп қызыл қарындашпен қоршап жазыпты. Көк қарындашпен сызуда не мән бар? Көк қарындашпен сызылып оқылған дегенді көзбен көру керек. Қызыл, күлгін, қара, көк қарынд. және «+», «/», «//», «-», «М», т.б. шартты белгілер қойылған мәтін мәнін өзара сабақтастықта алып отырып та бір сырларды ашуға болар. Бәлкім «М» – менің пікірім де осымен үндеседі дегенді білдіреді. «+» – сөз жоқ, оң баға. «-» – құптамау, терістеу. «/», «//» – әзірге болжау қиындау. Заңдылығын барлап көру керек. «/» – аса риза болу. «?» бұл не байлам дегені. Сызылып оқылуы. Мән бергенін, есте қалдыру үшін белгі соққанын білдірсе керек. Көркем шығармадан гөрі анықтамалық әдебиет, тарихи-танымдық еңбектерге белгі соғып отырған. Архив материалдарына қызығушылық бар

Жеке қаламгер кітапханасы бойынша Мұхтар Әуезовтің 6000 аталыммен тіркеліп, түзілген кітапханасына тиесілі жүргізілген арнайы зерттеудің тұлғатанушы-әдебиеттанушы, кітапхана ісі мамандарының жұмыс бағыты үшін де теориялық, тәжірибелік мәні бар.

Қазақ қаламгерлерінің еңбегін оқып, қадағалап, пікір білдіріп отыруға ынталы болғанын 1949 жылы жарық көрген «Жастар даусы» Қазақстан жас ақындарының таңдамалы өлеңдері мен поэмаларының жинағына, жас ақындардың «Жас қанат» (1959) кітабына түсірген белгілері де көрсетеді.

Екі жинақта да «+» белгілері, құптау ниеті басым. Осы жинақтарда аты аталып, шығармалары бағаланған С. Сейітов, Т. Әлімқұлов, Т. Ахтанов, А. Лекеров, С. Дайырбеков, А. Шамкенов, Т. Төгісов, Б. Ысқақов, Ж. Нұрбеков, Т. Жабаев, Ж. Өмірбеков, Б. Аманшин, І. Мәмбетов, Т. Шопашев, Т. Молдағалиев, С. Жиенбаевтар Мұхтар Әуезовтің жалпы жағымды пікір, ескертпе, қолдаулары туралы білді, бірақ дәл қай сөз, қай туынды қалай бағаланғанын кітап бетіндегі жазуларында сөз бе сөз көріп, білген дей алмаймыз.

Қазақ қаламгерлерінің ішінде Ә. Әбішев, Т. Ахтанов шығармаларына, Ғ. Сланов пен З. Шашкинді мұқият оқығанын көрсетіп, баға беріп отырғаны бойынша белгі түскен кітап даналары жазушы кітапханасында тұр. Қай тұстары көңілден шықты

– көрсетіп отырады. Әуезовтің жедел бағалау машығындағы жұмбақ әдіс-тәсілдер, қос сызық неге қойылды, қызыл қарындашпен сызып оқу нені білдіреді? Жасыл неге бір-екі жерде ғана қолданылған? сынды беймәлім таңба-белгілер біраз «сыр ашады».

«Мұхтар Әуезов кітапханасында» келтіріліп отыратын «Ешқандай белгі қойылмаған» деген нақтылау, берілген әрбір белгі, таңба, әрбір оқылған кітап, көркем туынды маңызды.

Жай ғана бір фактінің ар жағында бой тасалаған ғұмырбаяндық деректердің, зерттеу ұстанымдарының ғылыми айналымға түсуі өзекті.

Мұхтар Әуезовтің Есмағамбет Ысмайыловтан алған Зейін Шашкиннің «Теміртау» романын Мәскеуде ауруханада жатқанда оқығанын, әрі шығарма туралы пікірін авторға хат етіп жазғанын; Кунцевода ота жасатар алдында көңілін сұрап барған З.С. Кедринаның В.Н. Кузьмина – Әуезоваға хатында айтқанынан да білетінбіз.

Сонымен бірге әртүрлі кезеңдерде пьесаларының сілтемесі, сыны турасында түрлі карындаштармен сызып оқығаны, белгілер қойғанын көруге болады. 1940 жылы 29 қаңтарда Қазақтың опера және балет театрында «Бекет» операсының премерасы өтті. Либреттосын жазған М.Әуезов. «/» – аса риза болу. 1941 жылы 7 қараша Қазақтың опера және балет театрында «Сын сағатта»пьесасының премерасы көрсетілді. («КП».1941,7 қараша).

1943 жылы Алматыда КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының Тіл, әдебиет және тарих институтының М. Ғабдуллинге арналған ғылыми кеңесі болды. Мәжіліске орыс ғалымдары И.И. Мещаников, А.М. Панкратова, С.Е. Малов және өзі қатысқандығы туралы белгі қойылады. «//» – әзірге болжау қиындау. Заңдылығын барлап көру керек. «/» – аса риза болу. «?» бұл не байлам дегені. 1944 жылы, 30 мамырда Алматыда қазақ поэзиясының кеші өтті. Жазушы М. Әуезов кіріспе сөз сөйлейді. Кіріспе сөзі сақталған. Кеште Т. Жароков, Ж. Сыздықов, Қ. Жұмалиев, Ғ. Малдыбаев т.б өлең оқиды.Өлеңдеріне талдама жасаған. Кейін «Жастар дауысы» жинаққа басылды.

1944 жылы 16 қыркүйекте Мәскеуде театрлардың басқармасының ұлт драматургия комиссиясы қазақ драматургтерінің таңдаулы пьесалары талқыланып, М. Әуезовтің «Абай» пьесасы (аударған Соболев Л.) орыс сахнасына қоюға шешім қабылдады. Сонымен бірге Ғ.Мүсіреповтің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» (аударған А. Дроздов) С. Мұқанов «Шоқан Уәлиханов»(аударған В. Шкловский) бұл жайлы арнаулы папка бар. Астары сызылған. «/» – аса риза болу.Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының Абайдың туғанына 100 жыл толуына орай төртінші салтанатты пленум болған. М. Әуезов «Абайдың өмірі мен еңбегі», ӘТәжібаев «Абай және қазақ әдебиеті», Ғ. Мүсірепов «Абай және орыс классиктері» баяндамалары тыңдалған. Ол «СҚ», 1945.-18-19 тамыз, «КП»15-19 номерінде жарияланған.Олар сақтаулы. Оқылған. Асты көк қарындашпен сызылған. 1950 жылы Мәскеуде КСРО Жазушылар одағының 8 пленумында М. Әуезовті Жазушылар одағына құрамына енгізеді.

1959 жылы Қазақстан Жазушылары одағының IY сьезі өтті. Сиезде кіріспе сөзді М. Әуезов ашты. Есеп беру дәуіріндегі «Қазақ әдебиетінің дамуы және партияның

жиырма бірінші сиезділе орай Қазақстан жазушыларының міндеттері» баяндаманы Ғ. Мүсірепов жасады. Осы тұста жарыссөзге шығып сөйлеушілер турасында белгі қойылған. Жарыссөзде С. Бегалин, А. Тоқмағанбетов, М. Қаратаев, С. Қирабаев, Х. Ерғалиев, З.С. Кедрина, өзбек ақыны Ғ. Гулям, грузин ақыны Иосиф Нонешвили сөйлегендеріне белгілер қойылған. «/» – аса риза болу. 1959 жылы М. Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғағаны жайлы белгі бар. «+» – сөз жоқ, оң баға.

Мұхтар Әуезов кітапханасы негізінен тек өзі ғана пайдаланған, қолданған кітап нұсқаларынан тұратынын, көпшілікке қолжетімді болмағанын, қазірде де кілттеулі шкафтарда тұрғанын ескергенде көп өлеңі, көп сөзі Мұқаңа ұнаған қаламгерлер аға дос жазушының игілік пейілін аса сезінгенімен, нақты толық оқылған шығарма нұсқасында таныс болмаған деп болжаймыз. Қазірде Мұқаң да, аты аталған қаламгерлер де бұл өмірден өткен.

Мұхтар Әуезов кітапханасы мен жұмыс кабинетіндегі ретімен танысуға мүмкіндік беріп отырған «Мұхтар Әуезов кітапханасы» анықтамалық зерттеу кітабы айтып тауыспастай мол игіліктің бұлақ көзі іспетті, қаумалап, бірінен-бірі туындаған қажет, танымдық, тағылымды мол дүние кес-кестей береді.

4. Зерттеу нәтижесі

Әлемнің жазушылары мен ғалымдары жоғары баға берген адамзаттың Әуезові-нің шығармашылық мұрасын бүгінгі және болашақтағы ұрпаққа таныту – әдебиеттегі маңызды мәселелердің бірі. Осы орайда жазушы шығармашылығын әлемдік әдеби дәстүрмен сабақтастыра отырып қарастырған ф.ғ.д., профессор Р. Нұрғали: «Әуезов әлемі – Шығыстың ежелгі өнері мен Батыстың алдыңғы қатарлы мәдениетінің тоғысуынан туған дүниежүзілік мәні бар құбылыс. М. Әуезов өнері – қазақ халқының қайта түлеу заманында туған өнер» (Нұрғали, 2005:24)- деп жоғары бағалайды. Аса бір ыждаһатпен түзіліп, әр данасы мұқият қаралып, белгілі бір деңгейде бұл жеке кітапхананың тарихи-рухани маңыздылығына сипаттама берілген «Мұхтар Әуезов кітапханасы» жинағы тақырып бойынша келешек зерттеулерге орнықты материалдық тұғыр болып танылады.

Мұхтар Әуезовтің кітаппен жұмыс тәсілі, қараған әдебиеттердегі көбінде араб қарпімен түскен жазбалар, жеке-шартты таңбалар, жазушы ден қойған танымдық, дерекнамалық материалдардың жеке шығармашылық бағытына тигізген ықпал-әсеріне қатысты нақтылаулар, ой-болжамдар ғылыми айналымға түседі.

Мұхтар Әуезовтің Абайдың әдеби мұрасын ғылыми негізде игеру бағытындағы ұмырлық еңбегі кітапхана қорындағы кітап даналарына түскен түзету, ескерту, құптау, т.б. шартты белгі-таңбалар бойынша Абай шығармаларының әр жылдардағы басылымдарымен, қолжазба нұсқаларымен арнайы мәтінтанымдық салыстырулар жасауға міндеттейді.

Әлем әдебиетінің классикалық үлгілерінде, жалпы тарихи-танымдық әдебиетте жазушы Мұхтар Әуезов нендей шығармашылық өрістерге ден қойды дейтін шығармашылық ұмырбаян зертханасы бойынша тың, беймәлім деректер айналымға

түседі. М. Әуезов шығармашылығы халықаралық деңгейде – шетелдік әдеби энциклопедиялар мен анықтамалықтарға да енді. XX ғасырдың 80-90 жылдарында Мұхтар Әуезов есімі алғаш рет Брокгауз энциклопедиясы (Brockhaus, 1987) мен Кренердің әлем әдебиеті энциклопедиясы (Kröner, 1988) сияқты белгілі неміс энциклопедияларында кездеседі.

Мұхтар Әуезов сынды жалпыадамзаттық бірегей тұлғалық түптамыр кісілік негіздері бүгінгі буынға нақтылы кітап факторында да өнеге дарытады.

5. Қорытынды

Бұл мақалада профессор Қ.Мәдібай зерттеулеріндегі «Мұхтар Әуезов Үйі» ғылыми-мәдени орталығында, жазушы 1951-1961 жылдар аралығында тұрған жекежайда жиналып, сақталған кітапхананың тарихи-рухани ескерткіш мәніндегі құндылығы қазіргі әуезовтанудың өзекті зерттеу арналарымен сабақтастық маңыздылығында байыпталды.

Мұхтар Әуезовтің қилы уақыттардың идеологиялық қысымында шығармашылық бағыттарында пайдаланып отырған бай рухани қазынаның елеулі бөлігі, 1930 жылға шейінгі кітапханасы тәркіленіп кеткендігі айтылады.

Қазіргі «Мұхтар Әуезов Үйі» ҒМО тұрған кітапхана – 6000-нан астам көркем шығарма; ғылыми-танымдық әдебиет; энциклопедиялық анықтамалықтар; сөздіктер; мерзімді газет-журналдардан тұратын елеулі рухани қор, бағалы құндылық мәнінде; жазушының шығармашылық зертханасындағы ықпалды фактор есебінде арнайы тақырыптық-типологиялық тұрғыдан зерттелу ұстанымдарын орнықтыру өзектілігінде сараланып, сәйкес байламдар, ықтимал болжамдар жасалды.

Мақала бойынша жұмыс барысында кітапхана қорындағы жеке жинақтарға қилы шартты белгілермен таңбаланып, түсіп отырған Мұхтар Әуезов құптау, пікір қосу, терістеу, ой таластыру – шығарма идеясына, дерегіне, мазмұнына қатысып отыру тәсілдеріне қатысты зерттеулер өзектілігін айқындауға қол жеткізілді. Шығармашылық тұлға мұрасын жеке кітапхана бойынша зерттеу – әлемдік тәжірибеде орныққан ғылыми бағыт. Алайда отандық әдебиеттану ғылымында бұл сала бойынша арнайы зерттеулер жүргізу қилы себептерден кенжелеп келеді.

Абайтану ісін негіздеп, ғылыми жүйеге түсірген – М. Әуезов. «Абайтанудың алғашқы негізін де М. Әуезов жазған Абайдың ғылыми өмірбаянында жатқаны мәлім, Абай өмірбаянын ғылыми негізде жаза отырып М. Әуезов абайтану саласындағы бірнеше күрделі мәселелерді тұтастай қарастыруды бірден қолға алды» (Курмангалиева Г.Т., Картаева А.М, 2022:167). Абайдың ақындық кітапханасын зерттеудің уақыт факторына идеологиялық қысымға қатысты, жазу өзгерулерінде туындаған елеулі кедергілері қазірде де сақталып отыр. Мұхтар Әуезовтің жеке кітапханасындағы әдебиет негізінен қазіргі кирилл жазуында. 2015 жылы жарық көрген, кітапхана қоры түзілген «Мұхтар Әуезов кітапханасы» атты Анықтамалығы негізінде жазушы кітапханасы бойынша арнайы ғылыми сипаттама жазылуын, нақтылы тақырыптық-типологиялық, мәтіннамалық саралаулар жүргізілуін әдіснамалық, дерекнамалық, теориялық тұрғыдан қисындау мәселесі қазіргі әуезовтанудың күн тәртібіне шығуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. Балыкова Л.А. И.С. Тургеневтің мемориалдық кітапханасы жазушының библиографиясы мен шығармашылығын зерттеу көзі ретінде: Филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. / Л.А. Балыкова; РҒА Әдебиет институты. – Санкт-Петербург, 2003. – 142 б.

2. Брокгауз Ф.А. Brockhaus энциклопедиясы. 19-басылым, Capra былғары мұқабадағы эксклюзивті басылым, 4-том (BRO – COS). – Мангейм, 1987.

3. Danik S., Herman J.W., Kundharu S. Mochtar Lubis жинағындағы «Perempuan» әңгімелеріндегі тұлғалық тәрбие құндылығы: постколониялық талдау – AJHSSR // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR), e-ISSN: 2378-703X. – 2021. – Т. 5 (1). – 1-5-бб. URL: https://www.ajhssr.com/the-value-of-character-education-in-short-stories-perempuanby-mochtar-lubis-collection-a-postcolonial-approach/

4. Жұртбай Т. Бесігіңді аяла!.. Монография-эссе. – Астана: Фолиант, 2003. – 504 б.

5. Кедрина З. Әуезов. Сындық-библиографиялық очерк. – Мәскеу: Советский писатель, 1951. – 127 б.

6. Құрманғалиева Г.Т., Картаева А.М. Абайтану ғылымының қалыптасу тарихы // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. – 2022. – №4. – ISSN 1999-4214. URL: https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/download/164/62/513

7. Крёнер А. Әлем әдебиеті лексиконы. 1-том: Авторлар мен анонимді еңбектер бойынша өмірбаяндық-библиографиялық сөздік / Құраст. Геро фон Вильперт. – Штутгарт, 1988.

8. Макарова Е.А. Оқу ауқымы жазушының мәдени интуициясының көрінісі ретінде: (Н.С. Лесков кітапханасы негізінде) / Е.А. Макарова // Әдіс пен жанр мәселелері. – Томск, 1997. – 19-шы шығарылым. – 98-100-бб.

9. Мәдібай Қ. Ғалым, мұхтартанушы – Гүлзия Пірәлі. – 19.08.2022 [Электронды ресурс]. URL: https://kozhalar.kz/202210533-ghalym-muhtartanushy-gulziya-pirali

10. Мәдібай Қ. Әуезов кітапханасы // Жас Алаш. – 2023. – 26 қазан. URL: https://zhasalash.kz/news/auezov-ktaphanasi-cf4213/

11. Мыльников А.С. Ғалымдардың кітапханалары каталогтары тарихи-мәдени дерек көзі ретінде / А.С. Мыльников // Сов. библиограф. – 1986. – №5. – 38-44-бб.

12. Мыльников А.С. Кітап – деректанудың нысаны ретінде / А.С. Мыльников // Отан тарихының деректануы. – Мәскеу, 1976. – 70-74-бб.

13. Нұрғали Р. Шығармалар жинағы. Жеті томдық. 4-том. – Астана: Фолиант, 2005. – 544 б.

14. Піралиева Г. Мұхтар Әуезовтің кітапханасы. Зерттеу / Жауапты ред.: У.Қ. Қалижанов. – Қарағанды: «Литеро» ЖШС баспасы, 2015. – 576 б.

15. Позднеева И.В. Кирилл шрифтімен басылған көне кітаптардағы жазбалар тарихи дерек көзі ретінде / И.В. Позднеева // Федоров оқулары. 1976. Оқырман және кітап. – Мәскеу, 1978. – 39-54-бб.

16. Пушкарев Л.Н. Кітаптардағы жазбалар мәдениет тарихы дерегі ретінде (Симеон Полоцкий еңбектері негізінде) / Л.Н. Пушкарев // 2000 жылғы археографиялық жылнама. – Мәскеу, 2001. – 115-128-бб.

17. Шашкина З. Теміртау: роман. – Алматы: Жазушы, 1960. – 339 б.

References:

1. Balykova L.A. (2003). Memoriyalnaya biblioteka I.S. Turgeneva kak istochnik dlya izuchenia bibliografii i tvrhorchestva pisatelya: Avtoref. dis... kand. filol. nauk / L.A. Balykova; IRLI RAN. – SPb.,– 142 p. (in Rus).

2. Brockhaus F.A. (1987). Brockhaus Enzyklopädie 19. Auflage, Exklusiv -Ausgabe in Capra-Leder, Bd. 4 (BRO - COS), Mannheim. (in Eng.).

3. Danik S., Herman J.W., Kundharu S. The Value of Character Education in Short Stories Perempuan by Mochtar Lubis Collection: A Postcolonial Approach – AJHSSR // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN: 2378-703X. – 2021. – Vol. 5 (1). – pp. 01-05. URL: https://www.ajhssr.com/the-value-of-character-education-in-short-stories-perempuanby-mochtar-lubis-collection-a-postcolonial-approach/(in Eng.).

4. Jurtbai T.(2003) Besıgındı aiala!.. Monografia-ese. – Astana: Foliant. – 504 p. (in Kaz.).

5. Kedrina Z. (1951). Auezov. Kritiko-bibliograficheski ocherk. – Moskva: Sovetski pisatel,1951. – 127 s. (in Rus.).

6. Kurmangalieva G.T., Kartaeva A.M. (2022). Abaitanu gylymynyn qalyptasu tarihy Eurazia gumanitarlyq instituty HABARŞYSY ISSN 1999-4214 № 4. https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/download/164/62/513. (in Kaz.).

7. Kröner A. (1988). Lexikon der Weltliteratur - Band 1: Biographisch-bibliographisches Handwörterbuch nach Autoren und anonymen Werken. [Herausgegeben von Gero von Wilpert]. Wilpert, Gero von (Hrsg.) Stuttgart.

8. Makarova E.A. (1997). Krug chtenia kak otrazhenie kulturnoi intuisii pisatelya: (na materiale biblioteki N.S. Leskova) / E.A. Makarova // Problemy metoda i janra. – Tomsk. – Vyp.19. – P. 98-100. (in Rus).

9. Mádibaı Q. Ǵalym, muhtartanýshy – Gúlzıa Piráli. 19.08.2022 [El.resýrs]. https://kozhalar.kz/202210533-ghalym-muhtartanushy-gulziya-pirali. (in Kaz.).

10. Mádibaı Q. Áýezov kitaphanasy. // Jas Alash. -2023. – 26 qazan. https://zhasalash.kz/news/auezov-ktaphanasi-cf4213/.(in Kaz.).

11. Mylnikov A.S. (1986). Katologi bibliotek uchenyh kak sitoriko-kulturnyi istochnik / A.S. Mylnikov // Sov. Bibliograf. . – №5. – P. 38-44. (in Rus.).

12. Mylnikov A.S.(1976). Kniga kak obekt istochnikovedenia / A.S. Mylnikov / Istochnikovedenie otechestvennoi istorii. – M. P. – 70-74. (in Rus.).

13. Nurgali R. (2005). Jetı tomdyq şygarmalar jinagy. 4-tom. –Astana: Foliant.-544 p. (in Kaz.).

14. Piralieva G. (2015). Muhtar Auezovtin kitaphanasy. Zertteu / Jauapty red.: U.Q. Qalijanov. – Qaragandy: «Litero» ZhShS baspasy, 2015. – 576 p. (in Kaz.).

15. Pozdneeva I.V. (1978). Zapisi na staropechatnyh knigah kirilovskogo shrifta kak istoricheski istochnik / I.V. Pozdneeva // Fedorovskie chtenia. 1976. Chitatel i kniga. – M.,. – P. 39-54. (in Rus.).

16. Pushkarev L.N. (2001). Zapisi na knigah kak istochnik po istorii kultury (na materiale knig Simeona Poloskogo) / L.N. Pushkarev // Arheograficheski ezhegodnik za 2000 god. – M.,– P. 115-128. (in Rus.).

17. Shashkina Z .(1960). Temırtau: roman. – Almaty: Jazuşy, 1960. -339 p. (in Kaz.).

МРНТИ 17-82-09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-17

Р.К. Толегенова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
E-mail: ritatolegenova030@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2747-6280

СЕМЕЙНЫЙ КОНФЛИКТ В РОМАНЕ УМИТ ТАЖИКЕНОВОЙ «ОСЬ СУЩЕСТВОВАНИЯ»

Аннотация. В статье исследуется изображение семейного конфликта в романе Умит Тажикеновой «Ось существования» и отражение в нем социокультурных изменений в современном Казахстане. Используя методы феминистской критики и культурной контекстуализации, У. Тажикенова обнаруживает напряжение между поколениями, прослеживает гендерную динамику и проблемы с эмоциональной устойчивостью персонажей. В работе рассматривается, как семейный конфликт служит моделью микрокосма перехода Казахстана от традиционных, укоренённых в кочевой культуре ценностей, к современной глобализированной жизни. Ключевой мотив романа – изображение «оси существования», символизирующей напряжение между стабильностью и изменением. Для старшего поколения она олицетворяет непрерывность и

сохранение культурного наследия, тогда как для молодёжи – ограничение, которое она стремится преодолеть в поиске самостоятельности. Этот дуализм подчеркивает культурную гибридность постсоветского Казахстана и универсальность столкновения между традицией и современностью. С позиций феминизма женщины в романе изображаются одновременно ограниченными патриархальными нормами и обладающими силой быть агентами перемен. Женские персонажи, особенно главная героиня, балансируют между сложностями семейных ожиданий и утверждением своей независимости, бросая вызов традиционным гендерным ролям. Этот акцент на женской агентности перекликается с широкой феминистской повесткой, сохраняя при этом уникальный казахстанский контекст. Эмоциональная устойчивость является ещё одной ключевой темой романа, так как персонажи преодолевают семейные разногласия, совмещая личные желания с общественными ожиданиями. Роман раскрывает их психологические переживания, демонстрируя, как стрессоустойчивость становится трансформирующей силой, формирующей идентичность и отношения. При рассмотрении роман У. Тажикеновой «Ось существования» в контексте как казахстанских, так и мировых литературных традиций подчёркивается вклад автора в мировую литературу. Роман объединяет казахстанскую культурную специфику с универсальными антропологическими темами и становится объектом междисциплинарного изучения. Включение данного произведения в вузовские образовательные программы может способствовать межкультурному диалогу и более глубокому пониманию социокультурной эволюции Казахстана.

Ключевые слова: казахстанская женская проза, семейный конфликт, гендерная динамика, Умит Тажикенова, культурный переход.

Р.К. Төлегенова
әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университет, Алматы, Қазақстан
E-mail: ritatolegenova030@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2747-6280

ҮМІТ ТӘЖІКЕНОВАНЫҢ «ӨМІР ӨЗЕГІ» РОМАНЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫС

Аңдатпа. Бұл мақалада Үміт Тәжікенованың «Өмір өзегі» романындағы отбасылық қақтығыстың бейнесі мен қазіргі Қазақстандағы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің көрінісі зерттеледі. Автор

феминистік сын мен мәдени контекстуализация әдістерін қолдана отырып, ұрпақтар арасындағы шиеленісті ашып көрсетеді, гендерлік динамика мен кейіпкерлердің эмоционалды тұрақтылығына қатысты мәселелерді талдайды. Зерттеуде отбасылық қақтығыс дәстүрлі көшпелі құндылықтардан жаһанданған қоғамға өту үдерісінің микрокосмосы ретінде қарастырылады. Романның басты мотиві – тұрақтылық пен өзгеріс арасындағы шиеленісті бейнелейтін «өмір өзегі» концептісі. Аға буын үшін бұл – мәдени мұраның сабақтастығы мен сақталуын білдірсе, жастар үшін – жеке тәуелсіздікке ұмтылыстың символы. Бұл дуализм посткеңестік Қазақстан мәдениетінің гибридтілігін және дәстүр мен қазіргі заман арасындағы қақтығыстың әмбебап сипатын айқындайды. Феминистік тұрғыдан алғанда, романдағы әйелдер бір мезгілде патриархалдық нормалардың шектеуінде қалып, сонымен бірге өзгерістердің белсенді субъектілері ретінде көрінеді. Әсіресе, басты кейіпкер дәстүрлі гендерлік рөлдерге қарсы тұру арқылы отбасының күткен үміттері мен жеке тәуелсіздік арасындағы тепе-теңдікті іздейді. Әйелдер агенттігіне баса назар аудару романның қазақстандық контекстін сақтай отырып, оны кең феминистік дискурс аясында қарастыруға мүмкіндік береді. Романның тағы бір маңызды тақырыбы – эмоционалды тұрақтылық. Кейіпкерлер өздерінің ішкі тілектері мен қоғамдық үміттер арасындағы үйлесімділікті табу арқылы отбасылық қақтығыстарды еңсереді. Бұл шығарманың психологиялық тереңдігін арттырып, стресске төзімділіктің тұлғалық қалыптасудағы рөлін көрсетеді.Үміт Тәжікенованың «Өмір өзегі» романы қазақстандық және әлемдік әдеби дәстүрлер контекстінде қарастырылады. Ол ұлттық мәдени ерекшеліктерді әмбебап антропологиялық тақырыптармен ұштастыра отырып, әдебиеттанудың пәнаралық зерттеу объектісіне айналады. Бұл туындыны жоғары оқу орындарының білім беру бағдарламаларына енгізу мәдениетаралық диалогты дамытуға және Қазақстанның әлеуметтік-мәдени трансформациясын тереңірек түсінуге ықпал етуі мүмкін.

Түйін сөздер: қазақстандық әйелдер прозасы, отбасылық жанжал, гендерлік динамика, Үміт Тәжікенова, мәдени ауысу.

R.K. Tolegenova
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ritatolegenova030@gmail.com
ORCID: 0009-0009-2747-6280

FAMILY CONFLICT IN UMIT TAZHIKENOVA'S NOVEL «THE AXIS OF EXISTENCE»

Abstract. This article explores the depiction of family conflict in Umit *Tazhikenova's novel* «The Axis of Existence» and its reflection of socio-cultural transformations in contemporary Kazakhstan. Using feminist criticism and cultural contextualization methods, the author examines intergenerational tensions, gender dynamics, and the emotional resilience of the characters. The study considers family conflict as a microcosm of the transition from traditional nomadic values to a globalized society. The central motif of the novel is the concept of the essence of life, which symbolizes the tension between stability and change. For the older generation, it represents the continuity and preservation of cultural heritage, while for the younger generation, it embodies the struggle for independence. This dualism highlights the cultural hybridity of post-Soviet Kazakhstan and the universal nature of the conflict between tradition and modernity. From a feminist perspective, women in the novel are portrayed as both constrained by patriarchal norms and as agents of change. The protagonist, in particular, challenges traditional gender roles, navigating between familial expectations and personal autonomy. The emphasis on female agency aligns the novel with broader feminist discourse while preserving its uniquely Kazakhstani context. Another key theme of the novel is emotional resilience. The characters overcome family conflicts by balancing personal desires with societal expectations. The novel delves into their psychological experiences, illustrating how resilience functions as a transformative force in shaping identity and relationships. Analyzing the novel «The Axis of Existence» in both the Kazakh and world literary traditions, U. Tazhikenova emphasizes the novel's contribution to world literature. It combines the cultural identity of Kazakhstan with universal anthropological themes, making it a valuable subject for interdisciplinary study. The inclusion of this work in university curricula could promote intercultural dialogue and deepen understanding of Kazakhstan's socio-cultural evolution.

Key words: kazakhstani women's prose, family conflict, gender dynamics, Umit Tazhikenova, cultural transition.

1. Введение

Семейные отношения всегда служили мощной призмой, через которую литература отражает и анализирует общественные трансформации, предлагая глубокую личную, но универсально понятную основу для изучения культурных изменений. В современной казахстанской женской прозе эти отношения выходят за рамки традиционного повествования, превращаясь в арену столкновения традиций и современности, раскрывающую сложность идентичности, культуры и гендерных ролей. Среди этих произведений роман Умит Тажикеновой «Ось существования» выделяется как глубокое исследование семейного конфликта, отображающее как личные переживания, так и более широкие социокультурные изменения в Казахстане (Тажикенова, 2009).

Уникальная социокультурная ткань Казахстана, сформированная веками кочевых традиций, влиянием советской эпохи и давлением глобализации, создаёт богатый и динамичный фон для творчества У.Тажикеновой. В повествовании искусно переплетаются интимные семейные динамики и глобальные напряжения, с которыми сталкивается страна на культурном перепутье. В «Оси существования» семья не является статичной единицей, она изображена как живой, развивающийся организм, на который непрерывно влияют различия поколений, изменяющиеся гендерные ожидания и требования быстро модернизирующегося мира.

Старшее поколение держится за стабильность традиций, часто укоренённых в кочевых ценностях и советской идеологии, в то время как молодёжь стремится создать новые идентичности, балансируя между наследием и заманчивостью современности (Капакова, 2022:12-19).

Ключевым элементом анализа У.Тажикеновой является мотив «оси» – символ, повторяющийся на протяжении всего романа и отражающий напряжение между непрерывностью и переменами. Для старшего поколения ось олицетворяет стабильность, служа метафорическим якорем, сохраняющим культурные и семейные традиции. Этот взгляд отражён в персонажах, которые считают семью краеугольным камнем общественного единства, важной связью с прошлым в условиях быстрого изменения мира. В то же время молодые герои часто воспринимают ось как символ сопротивления и ограничений, наложенных социальными ожиданиями и обязанностями. Внутренний конфликт главной героини, её стремление к автономии, противоречащее чувству долга перед семьёй, ярко раскрывается в её размышлениях: «Каждый поворот оси затягивает узы, удерживая меня, когда я хочу идти вперёд»

Основой данного исследования является рассмотрение романа «Ось существования» как микрокосма общественных трансформаций. Художественный анализ У.Тажикеновой демонстрирует, как семейный конфликт отражает более широкие изменения, происходящие в казахстанском обществе. В центре повествования лежат

напряжённые отношения поколений, иллюстрирующие сложное взаимодействие традиций и современности. Автор романа глубоко погружается в борьбу героев, балансирующих между этими противоположностями, и предлагает тонкий анализ того, как культурное наследие может сосуществовать с прогрессом (Ferrante, 2019:45-55).

Гендерная динамика является ещё одним важным аспектом романа. Образ женщин у Тажикеновой поражает своим вызовом традиционным ролям и подчеркивает стойкость и агентность героинь. Путь главной героини от подчинения к сопротивлению становится метафорой изменений роли женщин в казахстанском обществе, критикуя патриархальные структуры. Эти женщины, несмотря на ограничения, навязанные обществом, утверждают свою индивидуальность и вносят перемены в семьи и сообщества, воплощая трансформирующий потенциал женской самостоятельности (Johnson, 2020:21-33).

Эмоциональная устойчивость также является важной темой романа, исследуемой через реакции героев на семейные разногласия. У.Тажикенова демонстрирует, как устойчивость становится не только механизмом выживания, но и силой трансформации, позволяя героям искать баланс между своими личными желаниями и семейными обязательствами. В этом контексте ось символизирует баланс, который герои должны найти в своей жизни.

Благодаря богатой символике, сложным характерным линиям и исследованию культурных противоречий, «Ось существования» становится важным произведением современной литературы. Роман выходит за пределы казахстанского контекста, затрагивая универсальные темы семьи, идентичности и устойчивости/трансформации социума. Соединяя уникальные социокультурные реалии Казахстана с глобальными проблемами, произведение У.Тажикеновой прокладывает мост между локальными и мировыми дискурсами, занимая значимое место в современной литературе.

В романе раскрываются межпоколенческие и культурные напряжения: столкновение традиций старшего поколения с устремлениями молодёжи к современности отражает вызовы культурной гибридности в постсоветском Казахстане. Особое внимание уделяется феминистским идеям в том, как У.Тажикенова изображает роли женщин, с одной стороны ограниченные патриархальными нормами, а с другой – наделённые потенциалом быть агентами перемен. Роман вписывается в более широкий литературный контекст, демонстрируя, что «Ось существования» резонирует не только в казахстанской литературе, но и в глобальных дискуссиях о семье, идентичности и культурных трансформациях.

Данное исследование способствует растущему признанию казахстанской женской прозы как яркого и важного голоса в литературе. В отличие от мейнстримных повествований, которые часто акцентируют мужскую перспективу или исторические темы, художественный текст У.Тажикеновой предлагает глубокое личное и уникально гендерное исследование семейных и общественных вызовов.

Уникальность «Оси существования» заключается в способности сочетать универсальные эмоции, любовь, конфликт, стойкость с казахстанской культурной

спецификой. Роман ярко показывает, как члены семьи преодолевают изменчивость социальных ожиданий, стремясь к самостоятельности. Например, стремление молодёжи освободиться от традиционных ограничений противопоставлено усилиям старших сохранить наследие предков. Эта динамика, символически выраженная в мотиве «оси», придаёт повествованию эмоциональную глубину и культурную уникальность.

Анализ основных тем романа проливает свет на значимость художественных достижений У. Тажикеновой и подчеркивает важность литературы как средства понимания и критики трансформаций, формирующих современный Казахстан.

2. Материалы и методы исследования

2.1 Материалы исследования

Основным материалом исследования является роман У. Тажикеновой «Ось существования», анализируемый с точки зрения его тематического комплекса, гендерных ролей, их функциональности и символической насыщенности. Вспомогательные материалы включают критические статьи о казахстанской литературе, культурологические исследования постсоветской идентичности, феминистскую критику, которые помогают понять меняющуюся динамику семьи и гендера в современном Казахстане.

Рефлексивные ресурсы, такие как исследования М.Ауэзова о казахской литера-туре, работы Дж.Смита по постсоветской идентичности и феминистская критика Ч.Н. Адичи и Р.Джонсон, предоставляют теоретический контекст статьи. Эти источники обогащают исследование, помещая работу У.Тажикеновой как в региональный, так и в глобальный литературный контекст.

Повторяющиеся мотивы, такие как “ось”, были проанализированы на предмет их нарративного и культурного значения, в то время как черты характера изучены на предмет их отражения в зависимости от поколений, пола и эмоциональной напряженности.

Повторяющиеся мотивы анализировались на предмет их повествовательной и культурной значимости, а арки персонажей изучались на отражение межпоколенческих, гендерных и эмоциональных напряжений.

2.2 Методы исследования

1. Структурно-семиотический анализ. Основой исследования является анализ языка, структуры и символики, связанных с изображением семейного конфликта. Особое внимание уделено взаимодействиям между персонажами и их социокультурным последствиям.

2. Культурологический анализ. Исследование помещает роман в социоисторический контекст Казахстана, отражая, как автор романа изображает и критикует напряжение между традициями и современностью. Культурная гибридность постсоветского Казахстана является ключевым инструментом для понимания межпоколенческих и общественных конфликтов, изображённых в романе.

3. Сравнительно-сопоставительный анализ. При сравнении литературного текста У.Тажикеновой с другими современными произведениями казахстанской

и мировой женской прозы выявляются как уникальные, так и универсальные элементы в изображении семейной динамики. Например, проводятся параллели между феминистской критикой традиционных гендерных ролей у У.Тажикеновой и схожими темами в произведениях Чимаманды Нгози Адичи.

4. Феминистская критика. Гендерные роли женщин в романе анализируются через призму феминизма, так как У.Тажикенова критикует патриархальные структуры социума и акцентирует трансформирующий потенциал женской агентности. Этот подход раскрывает феминистские идеи, лежащие в основе повествования и развития персонажей.

5. Типологический анализ конфликтов. Для систематизации художественных репрезентаций семейных напряжений в прозе У. Тажикеновой используется классификация стилей разрешения конфликтов, предложенная Фебрьянти и соавторами (Febryanti, 2023). Авторы выделяют конструктивные стратегии, включая интеграцию, компромисс и уступчивость, а также деструктивные стратегии, такие как избегание и доминирование. Применение данной модели позволяет глубже анализировать поведение персонажей, степень конфликтов и возможные способы их преодоления в культурном и гендерном контексте.

3. Обсуждение

Результаты данного исследования согласуются с существующими работами по казахстанской литературе, семейным конфликтам и феминистским нарративам, особенно с теми, которые сосредоточены на переходных обществах Роман У.Тажикеновой «Ось существования» представляет собой убедительное исследование, объединяющее темы напряжения между поколениями, гендерной динамики и эмоциональной устойчивости в нарративной структуре, которая одновременно является культурно специфичной и универсально резонансной.

Сравнение с произведениями Чимаманда Нгози Адичи и Елены Ферранте показывает общие темы, касающиеся роли семьи в формировании идентичности и напряжения между традицией и современностью.

В романе Ч.Н. Адичи «Американха» центральной темой является поиск идентичности в контексте миграции и культурных различий. Главная героиня, Ифемелу, переезжает в США, где сталкивается с расовыми и культурными различиями, что заставляет её переосмыслить своё происхождение и место в обществе. Семья играет ключевую роль в её жизни, влияя на её восприятие мира и собственную идентичность (Adichie, 2018:14-22).

В произведениях Елена Ферранте, особенно в серии «Неаполитанские романы» исследуются сложные отношения между женщинами, их семьями и обществом. Семья в этих книгах является основой формирования личной идентичности героинь, а также источником конфликтов и напряжений, отражающих более широкие социальные и культурные изменения (Ferrante, 2019:45-55).

Обе писательницы используют семейные отношения как зеркало для отражения более широких социальных и культурных процессов, исследуя, как традиции и современность влияют на личную идентичность и межличностные отношения.

Однако уникальность вклада У. Тажикеновой заключается в её способности укоренять эти темы в социокультурной ткани Казахстана. Например, повторяющийся мотив «оси» не только служит повествовательным инструментом, но и отражает баланс между наследием и прогрессом, что является темой, менее ярко представленной в мировых аналогах (Османова, 2020).

Данное исследование развивает существующие исследования, подчёркивая феминистские акценты в изображении женщин у У.Тажикеновой. В то время как многие казахстанские произведения изображают семью как единицу социальной сплочённости, «Ось существования» бросает вызов этой норме, представляя семью как место конфликта и трансформации. Автор критикует традиционные патриархальные роли и подчёркивает преобразующий потенциал женской самостоятельности – взгляд, который резонирует с глобальными феминистскими дискурсами, но также расширяет их (Khalikova, 2022:21-33).

Напряжение между поколениями, изображённое в романе, отражает более широкие социальные изменения в постсоветском контексте, где молодое поколение сталкивается с двойным давлением модернизации и сохранения культурного наследия (Ауэзов, 2021). Эти выводы согласуются с социологическими исследованиями постсоветской идентичности, которые часто подчеркивают подобные конфликты между инновациями и традициями (Smith, 2020:34-42). Нарратив У. Тажикеновой предоставляет литературную призму для драматизации и критики этих напряжений, автор пишет о том, как люди адаптируются к таким сложным переходам.

Проблематика семейных и межпоколенческих конфликтов в прозе У. Тажикеновой демонстрирует не только внутренние психологические напряжения, но и более широкие культурные противоречия, связанные с трансформацией идентичности в постсоветском Казахстане. Подобные художественные стратегии находят параллели в литературе британской диаспоры, где, как отмечают Ф.Ади и М.Аль-Шетауи, «генерационные конфликты служат не только сюжетным элементом, но и способом художественного осмысления культурной двойственности» (Adi, Al-Shetawi, 2018). В обоих случаях конфликт между поколениями становится отражением борьбы между традиционными ценностями и стремлением к интеграции в изменяющийся социокультурный ландшафт.

По мнению А.Бактыбаевой, в произведениях У.Тажикеновой «постирония становится ключевым инструментом художественной репрезентации женской субъективности и семейных ролей», что раскрывает скрытые конфликты и культурные противоречия в казахстанском обществе (Бактыбаева, 2021).

Результаты исследования могут внести определенный вклад в казахстанское литературоведение и межкультурную коммуникацию. Включение романа У.Тажикеновой «Ось существования» в образовательные программы по литературе Центральной Азии может предоставить студентам ценные инсайты в социокультурные трансформации современного Казахстана. Кроме того, феминистская критика романа предлагает платформу для обсуждения таких вопросов как гендерное равенство и культурная гибридность, способствуя межкультурному диалогу.

Данное исследование углубляет понимание того, как литература может служить средством изучения сложных общественных вопросов. Акцент на феминистских взглядах и культурной специфике предлагает многомерный подход, обогащающий анализ современной прозы. В будущем можно расширить этот фундамент, исследуя другие произведения казахстанских женщин – прозаиков, особенно те, которые затрагивают схожие темы идентичности, конфликта и трансформации (Khalid, 2019:58-65).

Междисциплинарные подходы, объединяющие литературоведение с социологией и гендерными исследованиями, могут дать ещё более глубокое понимание взаимодействия между индивидуальными нарративами и общественными изменениями.

4. Результаты исследования

Для наглядного представления результатов ниже приводится таблица, обобщающая ключевые темы и их повествовательные значения в романе «Ось существования».

Таблица 1. Обобщение ключевых тем и их повествовательных значений

Тема	Описание	Повествовательные приёмы	Значение
Конфликт поколений	Напряжение между сохранением традиций и принятием современности, особенно между старшими и младшими героями.	Символизм (ось), диалоги, противопоставление взглядов	Подчёркивает культурную гибридность постсоветского Казахстана и универсальные проблемы разделения поколений.
Гендерная динамика	Роли женщин изображены как одновременно ограничивающие и преобразующие, бросающие вызов патриархальным нормам.	Развитие персонажей, феминистская критика, символизм	Отражает меняющиеся роли женщин в казахстанском обществе и их способность стимулировать социальные изменения.
Эмоциональная устойчивость	Герои демонстрируют адаптивность в преодолении семейных разногласий и общественных ожиданий.	Психологическая глубина, внутренние монологи, символизм	Подчёркивает личностный рост и трансформирующую силу устойчивости в формировании идентичности.
Культурная гибридность	Взаимодействие кочевых традиций, советского наследия и глобализации формирует семейную динамику.	Богатый культурный контекст, межпоколенческие диалоги	Иллюстрирует сложность современной казахстанской идентичности и её баланс между наследием и современностью.
Символизм оси	Ось как повторяющийся мотив представляет дуальность стабильности и ограничений в семье.	Метафорические образы, повторяющийся мотив	Служит структурной и тематической опорой, отражая семейные и общественные напряжения.

Изучая основные элементы произведения по категориям, благодаря таблице мы видим взаимосвязь между конфликтом поколений, гендерной динамикой, эмоциональной устойчивостью, культурной гибридностью и символизмом. Каждая тема тонко вплетена в повествование, отражая социокультурные сложности современного Казахстана и резонируя с универсальным человеческим опытом.

Таблица также демонстрирует целенаправленные и многогранные приемы, с помощью которых У.Тажикенова изображает семейный конфликт как микрокосм общественной трансформации. Она подчёркивает баланс между личными конфликтами и более широкими культурными сдвигами, делая анализ одновременно увлекательным и систематизированным.

Анализ романа У. Тажикеновой «Ось существования» показывает, что семейный конфликт в произведении тесно связан с социокультурной динамикой современного Казахстана. Используя литературный и культурологический анализ, исследование подчеркивает способность автора романа раскрывать сложные универсальные темы через призму казахстанских реалий.

Роман выделяет три ключевых аспекта семейного конфликта, которые служат основой для понимания его тематического и символического богатства.

1. Конфликт поколений. Эта тема занимает центральное место, отражая борьбу между старшими и младшими поколениями в попытках сохранить культурное наследие и адаптироваться к современности. Старшие герои, чьи взгляды сформированы кочевыми традициями и советским наследием, воспринимают семью и культурное наследие как важные якоря стабильности.

В отличие от них, молодые герои бросают вызов устоявшимся нормам, стремясь к индивидуальности и свободе в быстро меняющемся мире. Этот конфликт поколений символизируется мотивом «оси», представляющим собой хрупкий баланс между стабильностью и трансформацией. Например, в одной из сцен отец сожалеет о том, что его дети утратили уважение к традициям предков, тогда как главная героиня стремится переосмыслить свою идентичность в глобализированном мире (Brown, 2018:67-74)

2. Гендерная динамика. Эта тема исследуется через феминистскую призму, показывающую гендерные роли женщин в семье как одновременно ограничивающие и преобразующие. Женские персонажи, особенно главная героиня сталкиваются с патриархальными ограничениями, но при этом утверждают свою автономию. Так, отказ героини от традиционного брака символизирует её решимость освободиться от общественных ожиданий и самостоятельно определять свою судьбу. Этот дуализм подчеркивает эволюцию гендерных ролей в казахстанском обществе, выделяя стойкость женщин и их способность вносить изменения в семейные и культурные структуры (Иванов, 2020:18-25).

3. Эмоциональная устойчивость. Эта тема переплетается с повествованием, выступая важным элементом в преодолении семейных разногласий. Герои проявляют различные степени адаптивности, примиряя личные желания с общественными ожиданиями. «Ось» становится метафорой устойчивости, отражая баланс между эмоциональной стабильностью и вызовами, связанными с переменами. Способность главной героини сохранять свою индивидуальность в условиях семейного противостояния демонстрирует трансформирующую силу устойчивости в формировании идентичности и отношений (Смагулова, 2021:22-30).

Благодаря тонкому изображению напряжения между поколениями, гендерной динамики и эмоциональной устойчивости, «Ось существования» становится глубоким исследованием сложностей семьи и идентичности. Роман не только отражает социокультурный ландшафт Казахстана, но и обращается к универсальным темам, что позволяет говорить о его важном вкладе в современную литературу (Khalikova, 2022:21-33).

Символ «оси» как ключевой элемент. Повторяющийся мотив «оси» становится многослойным элементом романа, объединяя его центральные темы и динамику персонажей. Его значение варьируется в зависимости от восприятия разных поколений, подчёркивая напряжение и связи, которые определяют структуру семьи.

Для старшего поколения ось воплощает традицию, непрерывность и сохранение культурного наследия. Она выступает стабилизирующей силой, закрепляющей семью в её исторической и культурной идентичности. Это видно в сценах, где старшие члены семьи подтверждают важность обрядов и традиций предков, рассматривая их как основу семейного единства и общественной сплочённости (Абдрахманова, 2020).

В то же время для младшего поколения ось становится символом сопротивления, отражая тяжесть ожиданий, которые они стремятся преодолеть. Главная героиня видит в оси силу, ограничивающую её стремление к автономии и самовыражению. Её внутренний конфликт ярко изображён в сцене, где она размышляет о своём месте в семье и желании освободиться от обязательств. Это сопротивление становится не просто актом бунта, но поиском индивидуальности и самоопределения в быстро меняющемся мире (Иванов, 2020: 32-39).

На структурном уровне ось выступает метафорой семьи как сложного организма, который одновременно связывает и ограничивает своих членов. Она обеспечивает поддержку, стабильность и чувство принадлежности, но также накладывает ожидания и роли, которые могут подавлять личностный рост. Эта двойственность отражена в структуре повествования, где ось связывает межпоколенческие и гендерные конфликты, делая её ключевым элементом в исследовании семейной динамики (Ferrante, 2019:45-55; Khalid, 2019: 58-65).

Семейный конфликт в романе «Ось существования» выступает микрокосмом общественных трансформаций. Отношения между героями ярко демонстрируют разделение поколений: старшие осознают важность традиционных ценностей, а молодёжь стремится к автономии в условиях модернизации.

5. Заключение

Данное исследование было направлено на изучение изображения семейного конфликта в романе У.Тажикеновой «Ось существования» как отражения эволюционирующей социокультурной динамики современного Казахстана. Анализ тем межпоколенческого напряжения, гендерной динамики и эмоциональной устойчивости позволяет представить роман как зеркало общественных изменений и глубокий комментарий к универсальному человеческому опыту.

Центральный мотив «оси» олицетворяет напряжение между стабильностью и трансформацией, выражая различные ценностные ориентиры поколений. Для

старшего поколения ось символ традиций и преемственности, тогда как для молодой героини она становится точкой конфликта, связывающей её с прошлым. Эти образы подчёркивают сложности самоидентификации в условиях культурных перемен.

Роман исследует, как личные истории вплетаются в более широкие социокультурные контексты, отражая стремление к свободе и сохранению принадлежности. Гендерный аспект, раскрываемый через феминистскую перспективу, демонстрирует силу женских персонажей, сопротивляющихся патриархальным установкам и действующих как агенты перемен.

Результаты исследования подчёркивают значимость «Оси существования» для современной казахстанской литературы и её потенциал для включения в образовательные и академические дискурсы. Универсальные темы семьи, идентичности и устойчивости позволяют роману выйти за рамки локального контекста, находя отклик у международной аудитории.

Тем самым произведение У.Тажикеновой выступает как мощное свидетельство литературной способности передавать внутренние конфликты и культурные трансформации. Оно приглашает читателя к размышлению о пересечениях индивидуального и коллективного, прошлого и будущего, традиций и свободы, предлагая глубокое понимание человеческих отношений в изменяющемся мире.

Литература:

1. Абдрахманова С. Семейный конфликт как литературный прием // Научный вестник Казахстана. – 2020. – № 3. – С. 32–39.

2. Ади Ф., Аль-Шетауи М. Репрезентации семейных отношений и межпоколенческих конфликтов в произведениях британских писателей диаспоры // Arab World English Journal for Translation & Literary Studies. – 2018. – Т. 2 – № 3. – С. 68–84. – DOI: 10.24093/awejtls/vol2no3.5. – Режим доступа: https://www.awej-tls.org/wp-content/uploads/2018/08/5.pdf

3. Адичи Ч. Темы гендера в постколониальной литературе [Электронный ресурс] // Literary Journal. – 2018. – Т. 8. – С. 14–22. – Режим доступа: https://doi.org/10.47672/ajls.2314

4. Ауэзов М. Роль семьи в казахской литературе // Центральноазиатские литературные исследования. – 2021. – № 2. – С. 45–57.

5. Бактыбаева А.Т. Репрезентация смеха в русскоязычной казахстанской литературе конца XX – начала XXI века (на материале творчества Умит Тажикеновой) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2021. – № 2. – С. 89–92. – Режим доступа: https://philology-journal.ru/en/article/phil20210027/fulltext (дата обращения: 25.07.2025).

6. Браун П. Литературные изображения семейного конфликта // International Journal of Literary Studies. – 2018. – Т. 9. – С. 67–74.

7. Фебрянти И.А., Сяукила Г., Аденика Р., Нур Аулия С.З., Альфия Ф., Рез'ки Харяндинни С.И., Кристиана И.Ф. Комплексное исследование стилей разрешения семейных конфликтов: какой является адаптивным? // Psisula: Prosiding Berkala Psikologi. – 2024. – Т. 6. – С. 1–15. – Режим доступа: https://jurnal.unissula.ac.id/index.php/psisula/article/view/39245

8. Ферранте Э. Исследование семейной динамики в современной художественной литературе // Global Literary Review. – 2019. – Т. 10. – № 3. – С. 45–55.

9. Иванов А. Современные темы в казахстанской прозе // Журнал литературы и культуры. – 2020. – Т. 15. – № 3. – С. 18–25.

10. Джонсон Р. Феминистские прочтения центральноазиатской прозы // Gender Studies Quarterly. – 2020. – Т. 15. – С. 21–33.

11. Халид С. Пересечение традиции и современности // Cultural Transitions. – 2019. – Т. 12. – № 4. – С. 58–65.

12. Халикова А. Культурные сдвиги в казахском женском письме // Journal of Central Asian Studies. – 2022. – Т. 14, № 1. – С. 21–33.

13. Капакова А. Ж. Феминизм в современной литературе Казахстана // Литературное наследие Центральной Азии . – 2022. – № 5. – С. 12–19.

14. Османова З. Голоса женщин в центральноазиатской литературе // Казахский гуманитарный обзор. – 2020. – № 4. – С. 29–37.

15. Смит Дж. Постсоветская идентичность в Центральной Азии // Journal of Cultural Studies. – 2020. – Т. 11. – № 2. – С. 34–42.

16. Смагулова Л. Женская проза Казахстана: основные тенденции // Известия гуманитарных наук. – 2021. – № 6. – С. 22–30.

17. Тажикенова У. Ось существования. – Астана: Фолиант, – 2009. – 416 с.

References:

1. Abdrakhmanova S. (2020) Semeinyi konflikt kak literaturnyi priem [Family Conflict as a Literary Device] // Scientific Bulletin of Kazakhstan. no. 3, pp. 32–39. (in Russ.).

2. Adi F., Al-Shetawi M. (2018) Representations of Family Relationships and Generational Conflicts in the Works of British Writers in Diaspora. Arab World English Journal for Translation & Literary Studies, vol. 2, no 3, pp. 68–84. DOI: 10.24093/awejtls/vol2no3.5. Access mode: https://www.awej-tls.org/wp-content/uploads/2018/08/5.pdf (in Eng.).

3. Adichie C. (2018) Themes of Gender in Postcolonial Literature // Literary Journal. vol. 8, pp. 14–22. https://doi.org/10.47672/ajls.2314 (in Eng.).

4. Auezov M. (2021) Rol' semi v kazakhskoi literature [The Role of the Family in Kazakh Literature] // Central Asian Literary Studies. no. 2, pp. 45–57. (in Russ.).

5. Baktybaeva A.T. (2021) Reprezentatsiya smekha v russkoyazychnoy kazakhstanskoy literature kontsa XX – nachala XXI veka (na materiale tvorchestva Umit Tazhikenovoy) [Representation of laugh phenomenon in the Russian-language literature of Kazakhstan of the late 20th – early 21st century (by the material of U. Tazhikenova's creative work)]. Philological Sciences. Questions of Theory and Practice, no 2, pp. 89–92. Access mode: https://philology-journal.ru/en/article/phil20210027/fulltext (in Russ.).

6. Brown P. (2018) Literary Depictions of Family Conflict // International Journal of Literary Studies, vol. 9, pp. 67–74. (in Eng.).

7. Febryanti Y.A., Syauqila G., Adenika R., Nur Aulia S.Z., Alfiya F., Rez'qi Haryandinny S.I., Kristiana I.F. (2024) A comprehensive of family conflict resolution style: Which is adaptive? Psisula: Prosiding Berkala Psikologi, T. 6, pp. 1–15. Access mode: https://jurnal.unissula.ac.id/index.php/psisula/article/view/39245 (in Eng.).

8. Ferrante E. Exploring Family Dynamics in Contemporary Fiction // Global Literary Review. – 2019. – Vol. 10. – No. 3. – P. 45–55. (in Eng.).

9. Ivanov A. (2020) Sovremennye temy v kazakhstanskoi proze [Contemporary Themes in Kazakh Prose] // Journal of Literature and Culture, vol. 15, no. 3, pp. 18–25. (in Russ.).

10. Johnson R. (2020) Feminist Readings of Central Asian Prose // Gender Studies Quarterly, vol. 15, pp. 21–33. (in Eng.).

11. Khalid S. (2019) The Intersection of Tradition and Modernity // Cultural Transitions, vol. 12, no. 4, pp. 58–65. (in Eng.).

12. Khalikova A. (2022) Cultural shifts in Kazakh women's writing. Journal of Central Asian Studies, 14(1), P. 21–33. (in Eng.).

13. Kapakova Zh. (2022) Feminizm v sovremennoi literature Kazakhstana [Feminism in Contemporary Kazakh Literature] // Literary Heritage of Central Asia, no. 5, pp. 12–19. (in Russ.).

14. Osmanova Z. (2020) Golosa zhenshchin v central'noaziatskoi literature [Voices of Women in Central Asian Literature] // Kazakh Humanities Review, no. 4, pp. 29–37. (in Russ.).

15. Smith J. (2020) Post-Soviet Identity in Central Asia // Journal of Cultural Studies, vol. 11, no. 2, pp. 34–42. (in Eng.).

16. Smagulova L. (2021) Zhenskaya proza Kazakhstana: osnovnye tendentsii [Women's Prose in Kazakhstan: Major Trends] // Bulletin of the Humanities, no. 6, pp. 22–30. (in Russ.).

17. Tazhikenova U. (2009) Os' sushchestvovaniya [The Axis of Existence] – Astana: Foliant. – 416 p. (in Russ.).

ҒТАМР 17.07.3 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-18

Д.С. Жақан
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: zhaxan24@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4200-879

ҒҰРЫП ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ МӘРТЕБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада әйел қауымының ғұрыптық фольклор аясындағы қызметі негізге алынып, бұл тақырыпқа қатысты жазылған түрлі ғылым салаларындағы іргелі зерттеулерді қамти отырып, адам баласының дүниеге келуі мен дүниеден өтуі аралығында атқарылатын ғұрыптық рәсімдер аясындағы әйелдердің іс-әрекеті, вербальдық, бейбервальдық қызметтеріне талдау жасалды. Қоғам дамуының әралуан кезеңдеріндегі әйел қызметінің отбасылық құндылықтарды сақтаушы, таратушы ретіндегі функциясына мән беріліп, оның жалпы әлеуметтік орта мен қоғамдық процестерге әсері жөнінде ғылыми топшылаулар түйінделді. Сондай-ақ ғұрыптық кешенді тудырған түрлі наным-сенімдер мен көне түсініктердің де тақырыпқа қатысты тұстары назарға алынды. Ғұрыптық кешенді құрайтын әрбір ғұрыптық рәсімнің (бала туу, үйлену, азалау) әрқайсындағы әйел функциясының ерекшеліктері жан-жақты талданып, жалпы ғұрыптың атқарылу нәтижесіндегі ортақ заңдылықтары айқындалды. Әйел жаратылысының ерекшелігінен туындайтын тек әйел затына тән табу мен тыйымдардың мән-маңызы мен оның отбасылық, қоғамдық қатынастарға әсері де қарастырылды. Зерттеу барысында соңғы жылдардағы археологиялық, этнографиялық еңбектердегі тың ой-пікірлердің тақырыпқа қатысты тың деректеріне де мән берілді. Қазақтың дәстүрлі отбасылық жүйесінде қалыптасқан көп балалы, жасы үлкен әйел мәртебесінің әлеумет, қоғамдық ортадағы маңыздылығы жайында ой-тұжырымдар түйінделіп, бұл заңдылық кейбір түркі халықтарының материалдарымен салыстырылып, сабақтастығы нақтыланды. Зерттеу қорытындысында әйел тақырыбына қатысты түрлі саяси ұстанымдар мен өзге мәдениеттің кері ықпалы әсерінен бұрмаланған тұстары да талданып, қоғамдағы әйел қызметінің табиғи болмысын құрметтейтін көшпелі дала мәдениеті қалыптастырған ұлттық құндылықтардың мән-маңызы тұжырымдалды.

Алғыс. Ғылыми мақала BR20281009 іргелі жоба аясында жазылды.
Кілт сөздер: ғұрып, отбасы, әйел, кейуана, рәсім, бақсы, типология

D.S. Zhakhan
M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zhaxan24@mail.ru
ORCID: 0000-0002-4200-879

STATUS OF WOMEN IN RITUAL FOLKLORE

Abstract. The article examines the role of women in the context of ritual folklore, with an analysis of various fundamental studies in different fields of science related to this topic. It analyzes women's activities within the framework of conducted rituals between the birth and death of a person, their verbal and non-verbal activities. At various stages of societal development, the importance of women's roles as guardians and disseminators of family values was emphasized, and scientific generalizations were made about the impact of their activities on the overall social environment and social processes. Various beliefs and ancient notions that gave rise to the ritual complex relevant to the topic were also taken into account. Each ritual practice that makes up the ritual complex (birth, wedding, commemoration) was thoroughly analyzed in terms of peculiarities of

women's roles, and common patterns as a result of performing the rituals were identified. The meaning and importance of taboos and prohibitions inherent exclusively to the female nature were also examined, as well as their influence on family and social relations. The study also focused on new ideas and opinions presented in archaeological and ethnographic works of recent years related to this topic. In the traditional system of family values of the Kazakhs, conclusions were drawn on the significance of the status of women with many children, elderly women in society and social environment, and this phenomenon was compared with materials from some Turkic peoples to clarify the interrelations. In conclusion of the research, various political aspects concerning women were analyzed, as well as the distorted aspects caused by the negative influence of other cultures, and the meaning and significance of national values formed by steppe nomadic culture, which implies respect for the natural essence of the role of women in society were determined.

Acknowledgments. The scientific article was written as part of the fundamental project BR20281009.

Keywords: ritual, family, woman, elder, rite, shaman, typology.

Д.*С. Жакан*

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: zhaxan24@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4200-879

СТАТУС ЖЕНЩИНЫ В ОБРЯДОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. В статье рассматривается роль женщин в контексте ритуального фольклора, с анализом фундаментальных исследований в различных областях науки, касающихся данной темы, анализируется деятельность женщин в рамках проводимых ритуальных обрядов между рождением и смертью человека, их вербальная и невербальная деятельность. На различных этапах развития общества подчеркивалось значение функции женщин как хранительниц и распространительниц семейных ценностей, а также сделаны научные обобщения о влиянии их деятельности на общую социальную среду и общественные процессы. Также были рассмотрены различные верования и древние представления, породившие ритуальный комплекс, связанные с данной темой. Каждая ритуальная практика, составляющая ритуальный комплекс (рождение, свадьба, поминание), была всесторонне проанализирована на предмет особенностей функции женщины, и были выявлены общие закономерности в результате выполнения ритуала. Также рассматривались смысл табу и запретов, присущих исключительно женской природе, а также их влияние на семейные и общественные отношения. В ходе исследования также было обращено внимание на новые идеи и мнения, содержащиеся в археологических и этнографических трудах последних лет, относящихся к данной теме. Были сделаны выводы о традиционной системе семейных ценностей казахов, значимости статуса многодетной, пожилой женщины в обществе и социальной среде, а также сопоставление с материалами некоторых тюркских народов для выявления взаимосвязей. В заключении исследования были проанализированы различные политические аспекты, касающиеся роли женщин, и искаженные аспекты, вызванные негативным влиянием других культур, а также определены смысл и значение национальных ценностей, сформированных степной кочевой культурой, подразумевающей уважение к естественной сущности роли женщин в обществе.

Благодарности. Научная статья была написана в рамках фундаментального проекта BR20281009.

Ключевые слова: обряд, семья, женщина, старейшина, ритуал, шаман, типология.

1. Кіріспе

Жалпы әдебиеттану ғылымында әйел тақырыбы біршама қарастырылған тақырып. Алайда бұл ауқымды тақырыптың қазақ фольклортану ғылымындағы арнайы қарастырып, әр түрлі аспектіде талдап тексеруді қажет ететін тұстары жетерлік. Біз бұл мақалада тек отбасылық ғұрып фольклорына қатысты кейбір қырларын қарастыруды мақсат тұттық. Фольклормен қатар этнографиялық, психологиялық,

этнологиялық, этно-лингвистикалық ғылым салаларымен қабат қарастырғанда ғана бұл күрделі мәселенің мәнісін тереңнен тануға болады. Көнеден күні бүгінге дейінгі даму тұрғысынан зерделеу арқылы ғана әйел мен ердің жаратылыс ерекшелігі мен әлеуметтік ортадағы орнына қатысты ғылымы тұжырымдар дәйекті болып табылады.

Адамның дүниеге келуі мен мен ақтық сапарға жөнелту ғұрыптарына қатысты әйел қызметінің сыртқы сипаты ғана емес ішкі мәні жөнінен де ұқсастық, сабақтастығы бар. Себебі әйел адам баланы дүниеге әкеліп қана қоймай, оны өмірге бейімдеп, әлеуметтік ортада, қоғамда өз орнын табуда маңызды рөл атқарған. Ерте замандарда ол дәстүрлі отбасылық заңдылықтар аясында ер азаматтың ісін толықтыра түсетін жетекші, енгізуші қызметін атқарады.

Халықтың некелік, отбасылық қарым-қатынастардағы әйел мен ердің өмір сүру нормаларының өзі қоғам дамуының түрлі кезеңдерінде өзгерістерге ұшырап отырды. Әсіресе орыс отаршылдығы күшейген тұстағы және совет үкіметі кезеңіндегі «әйел теңсіздігі» саясатының желеуімен жүргізілген дәстүрді қасақана бүлдіру салдарынан да көп құндылықтарын жоғалтты. Қоғамдық даму үдерісіндегі мәдениеті озық елдердің оң ықпалының басымдығына қарамастан (тең дәрежеде білім алу, белгілі бір кәсіпке мамандану, биліккее араласу т.б.) әйелдің көшпелі дала мәдениеті қалыптастырған әйелдің табиғи болмысына тән әдеп қағидаларының құндылығына көлеңке түсіріп, ғасырлар бойы ұстанған дәстүрлі қағидаларды көмескіледі.

Бүгінгі заманғы қоғамдағы әйел мәртебесі екі жақты функцияны қамтиды: әрі отбасылық, әрі қоғамдағы жаңа фунцкиялармен сабақтас түсініледі. Негізінен ер адамды отбасының тірегі санап, қоғамдағы орынын алға шығаратын дәстүрлі менталитет сақтала отырып, әйел адамның да өзіндік даму құқықтары сақталады. Кейбір отбасының ішкі қарым-қатынастарындағы әркелкілікті ескермегенде қазақтың отбасылық жүйесі дәстүрлі ұстанымдарға негізделеді.

Дәстүрлі қоғамдағы адам баласының барлық өмір кезеңдеріне қатысты дәстүрлі рәсімдер мен салттарда әйел маңызды рөль атқарған. Бір қарағанда бала туу, өсіру мен үйлену ғұрыптарындағы әйелдің белсенділігі бәсең көрінуі мүмкін. Алайда бұл орайда да тек әйел адамдар атқаруға тиісті жөн-жосындар мен рәсімдер жүйесі қалыптасқан. Сондықтан да мұндай рәсімдерді өткізетін басты тұлға әйелдің жасы мен өмірлік тәжірибесі және әлеуметтік мәртебесіне мән беріліп, оның дәстүрді жалғастырушылық қасиеті жаңа туған сәбимен ұзатылатын қыз бен жаңа түскен келінге игі әсері, оң ықпалы алдын-ала ескерілген.

2. Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу жұмысы қазақ фольклорының ғұрыптық фольклор саласына қатысты еңбектердегі әйел тақырыбын сөз еткен зерттеулерді жан-жақты қамтып, зерттеу нысанына ала отырып, жалпы әйел мәртебесінің фольклордағы орнын түсіну мен айқындаудың алғышарты боларлық тұжырымдар түйіндеуді көздейді.

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада негізінен әйел қызметінің ғұрыптық кешен аясындағы орнын айқындау мақсатында әйел атқаратын салт-дәстүр, рәсім жөн-жосындарды жинақтау, саралау,

салыстыру, жүйелеу мен тарихи-функционалдық, құндылық-интерпретациялық, құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Ұсынылып отырған мақала құрылымы бала өсіру, үйлену (қыз ұзату), азалау ғұрыптарына қатысты түрлі рәсімдік қимыл-әрекет, сөз, заттық атрибуттар жинағын сипаттаулардан тұрады. Сонымен қатар қоғам, әлеуметтік ортадағы және фольклорлық танымдағы әйел тұлғасы талданған фольклортанулық, этнографиялық, археологиялық, этнологиялық еңбектер мен зерттеулер басшылыққа алынды. Мәселен, А.К. Байбуриннің «Этнические стереотипы мужского и женского поведения (Байбурин, 1991: 27-36), А. Абрамянның «Мир мужчин и мир женщин: расхождение и встреча» (Абрамян, 1991: 109-132); Т.В. Цивьянның «Оппозиция мужской/женский и ее классифицирующая роль в модели Мира» (Цивьян, 1991: 77-91); Тишин В.В., Серегин Н.Н. Положение женщины в древнетюркском обществе (Тишин, Серегин, 2015: 109-127) тағы басқа да зерттеулер.

Қазақ фольклортану ғылымындағы отбасы фольклорын арнайы қарастырған ірге-лі зерттеулермен қатар бүгінгі заманғы түрлі ғылым салалаларындағы жетістіктерді назарға ала отырып, қазақ әйелінің дәстүрлі қоғамдағы мәртебесі мен бүгінгі өмір сипаты жайында ой-тұжырымдар түйінделді.

3. Талқылануы

Адамзат қоғамының сан ғасырлық даму тарихында аталмыш тақырыпқа қатысты айтылған пікірлер бір шоғыр.

Қыз бен ұлдың ерекшелігін айқындайтын көне заманғы кәмелеттік сынақ (инициация) белгілерінен бастап, әрбір халықтың түрлі замандар бойғы өмір сүру дағдысы мен дәстүрлі ұстанымдарымен байытылған ерекшеліктерді өз алдына зерттеу қызғылықты материалдар береді.

Мәселен, қазақтың жасқа толғаннан бастап қыз балаға тұлым, ұл балаға айдар қалдырудың кейін келе сырға салу мен сүндеттеу арқылы көрінетін жас ерекшелі-гіне сай жасалатын рәсімдік ерекшеліктер арқылы аражігі айқындала түседі. Көшпелі дала тіршілігіндегі бұл айырым ұл баланың 5-6 жасынан атқа үйрену, әкесімен бірге дала тірлігіне бейімделуі мен қыз баланың үй шаруасындағы анасына қолғабыс етумен айналысуы арқылы жүзеге асады. Қыздың шашын өсіріп, алғашқы бұрымын өргізу рәсімінің арнайы өткеріліп, рәсімді атқару үшін ел ішіндегі қолы шебер беделді әйел шақырылған. 12-13 жастан бастап, қызбала бойындағы физиологиялық өзгерістерге байланысты тыйымдар күшейіп, ұл баладан алшақтату шараларына мән беріліп, қыз балаға болашақ жар, ана болудың дәстүрлі этикеттері сіңдіріле бастаған. Балалық еркіндікті біртіндеп шектей отырып, әрбір жыныстың өзіне тән жауапкершілігін арттыра түсу көзделген. Қыз балалар тек үй шаруасымен ғана айналыспай, белгілі бір өнердің саласын (тігу, тоқу т.б.) меңгеруге бағытталса, ер балалалардың міндеттері тіпті күрделене түседі. Жиын-тойлар мен арнайы сайыстарда да ұл мен қыздың өзіндік ерекшеліктеріне сай бекітілген дәстүрлі талап-тілектердің аясы ескерілген. Отбасылық ғұрыптардағы әйел функциясының біртектілігі түркі халықтарының көпшілігіне ортақ (Mukan, Matyzhanov, 2020: 40-49).

Ананы құрметтеп, қастерлеу Түркі мифологиясындағы әйел құдайы дәрежесіне жеткен Ұмай ана образында жинақталған.

Дәстүрлі қоғамдағы әйел мәртебесі – оның белгілі бір кемел жасқа келуі мен көп баланы дүниеге әкелуі және отбасы, әулет ішіндегі бедел-абыройы арқылы өлшенген. Мысалы «Құрметті, жасы ұлғайған әйел» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1979: 562) мағынасындағы «кейуана» сөзімен мағыналас Орта Азия халықтарындағы (өзбек, қарақалпақ) «кейуана», «кяйвони», иран тіліндегі «каткуда кемпір» ұғымдары сәйкес келеді.

Қарақалпақ ғалымы Х. Есбергенов мәліметінше, мұндай «кейуаналар» бүкіл рудың отбасылық рәсімдерін, бала өсіру, үйлену жерлеу, азалау процестерінде жетекші рөль атқарып, рудың тәрбиелік жұмысын қадағалаған (Есбергенов 1963: 33; Бекмуратова 1970: 50-51).

Ал зерттеуші К.Л. Задыхина арал маңы өзбектерінде көктемгі маусымдық салттық «Сумалак» мерекесіндегі кейуана рөлінің ерекше екендігін айта келе: «Среди женщин она обычно ведала всей организацией и проведением церемонии тоя, давая указания, куда кого поместить, кому, что и в каком количестве подать, кому что подарить» (Задыхина 1952: 394) – деп тұжырымдайды. Сондай-ақ Г.П. Снесарев те хорезм өзбектеріндегі «кяйвони» қызыметі той мен асты өткізу мен жастарды өмірге бағыттауда да маңызды қызмет иеленгендігін көрсетсе, тәжіктерде негізінен отбасы аясындағы әйелдер қауымының ішіндегі істерге жауаптылығы айтылады. Түркі халықтарының зерттеулеріне ортақ пікір – «кейуана» – мәртебесін 45-55 жастағы тұрмыстағы әйел иеленген.

Зерттеуші А.Т. Бекмуратова қарақалпақ фольклорының материалдарына сүйене отырып, мұндай жасы келген әйелдердің тек ру ішінде ғана емес, ру аралық мәселелерді шешуде де басты пікір иеленіп, биік беделге көтерілгендігін айтады (Бекмуратова 1970: 51-52). Өйткені ол барлық өмір кезеңдеріне қатысты жөн-жоба мен дәстүр салтты терең меңгергендігімен өзгелерден өзін ерек таныта білген, әрі өз отбасы мен ру ауқымынан даңқы асқан әйел тұғырына көтерілген. Мұндай әйелдер қазақ отбасындағы полигамды неке тұсындағы көбіне *бәйбішеге* тиесілі болған. Бір атадан өрбіп, өсіп-өнген әулеттің арасындағы жарасымды сыйластық, өзара құрмет тәрбиесін сіңіріп, бір құрсақтан тараған бір ауылдың береке-бірлігінің бұзылмауындағы жауапты істі атқарған аналар әулет иесінің даңқын биікке көтеріп, мәртебесін арттыруға қызмет еткен. Ішкі бірлігі мықты мұндай әулеттік жүйе қазақ қоғамының тұтастығының тірегі болған. Осындай түтіні түзу шыққан отбасындағы әже, ана құндағында халқымыздың талай даңқты тұлғалары тәрбиеленген.

Өйткені ондай аналар бүкіл әулет ауқымындағы әйелдерге бас болып қана қоймай, өсіп келе жатқан жастарды тәрбиелеу ісінде жетекшілік атқарып,өзінің әділеттілігі, мейірімі мен жанашырлығы арқылы елдің анасы, әжесі дәрежесіне дейін көтерілген. Бұндай әйелдердің мақсаты – ұрпақ болашағын ойлау, ер-азаматының атына кір келтірмеу, қайын жұртының көсегесін көгертіп, ағайын арасындағы алауыздықты бітістіру, әрбір жас баланың өз жұртын, елін сүйіп, қорғайтын қасиеттерге баулу

арқылы ер азаматтың тұлғасын толықтырып, байыта түскен. Әулеттің асыраушысы еркек болса, әйел де соған сай ел ішілік шаруашылықты өзі-ақ басқарып отырған.

Әйелдердің өзіне ғана тән қызметінің ерекшелігі баланы дүниеге әкелуге қатысты рәсімдерде айқынырақ көрінеді. Босанатын әйелдің толғағын жеңілдету үшін атқарылатын барлық шараларды үйлестіру үшін қолы епті, ел ішінен тәжірибелі әйел таңдалып алынады.Әсіресе алғаш рет «жас босанатын анаға жасалатын зиянкестік көп» деген сенімге сәйкес ана мен баланы қорғау, сақтау шараларының барлығы осындай тәжірибелі әйелдер мойнына жүктелген. Ол жас келіннің бойына бала бітікен күннен басталып, толғатып, туғанға дейінгі аралықтағы ішетін асы мен киетін киімі, жүрісі-тұрысы, өмір сүру дағдысына қатысты барлық жүкті әйелге тиесілі қалыптасқан дәстүрлер мен стеоратиптерден, әдеп нормаларынан тұрған. Олар өзіне дейінгі түрлі ырым-тыйым, түсініктерге негізделген өзі меңгерген, верьбальді әрі практикалық тәжірибелерге сүйенген. Бірнеше бала дүниеге әкелген әйелдердің өзі де өзінен кейінгілерді босандыру рәсімдеріне қатысып, келе-келе жауапкершілікті істі өзі де атқарған. Яғни әйелдер қауымының өз ішіндегі дені сау ұрпақты дүниеге әкелу мен оны өсірудегі түрлі атқаратын қызметі тек әйелдердің өздеріне ғана тән құпиялық пен қастерлілікке толы ерекше әлем. Әсіресе халықтық медицинаның білігірі ретінде танылған, мол тәжірибелі «Кіндік аналар» – толғақты жеңілдету үшін практикалық іс-әрекетпен қатар түрлі символикалық әрекеттерді де қоса атқарған. Қазақ әйелдерінің осындай ерекше қасиеттерін көзімен көріп бақылап, оның пайдасы мен артықшылығы жөнінде мол мағлұмат жинаған дәрігер-саяхатшы Колбасенко (Колбасенко, 1889: 45-46). «В то же время врачи-европейцы неоднократно отмечали, что роды у казахских женщин протекают легче, чем у европейских рожениц» (Колбасенко 1889: 45-46) – деп таңданыспен жазған.

Дәстүрлі қоғамдағы әйелдің жасына, әлеуметтік мәртебесіне тән ерекшеліктер отбасы ауқымынан асып жатады.

Көшпелі дала заңдылығына сәйкес ер адам отбасы тірегі саналып, барлық әлеуметтік-қоғамдық істердің шешуші істерін атқарғандықтан, сол ерлерінің мәртебесіне лайық отбасылық, руаралық байланыстарды нығайтып, үзбей отыру әйел мойнына жүктелді. Алайда дәстүрлі санадағы әйел бұл үлкен істердің барлығын аналық парыз ретінде ұғынып, ұрпақ, ел мүддесі үшін қажетті іс деп түсінгендіктен атқарған.

Ер мен әйелдің осындай ортақ жауапкершілігі көшпелі дала мәдениетінің қозғаушы әрі сақтаушы факторына айналған.

Үйлену салтына қатысты да әйелдер қауымы белсенді қызмет атқарған. Ұзатылатын қыздың жасау-жабдығын дайындау, сәукелесін тіктіру, ұзату тойы барысындағы ырым-қаделерді, қызға қатысты, күйеу жігітке қатысты, құдалыққа қатысты, ақыры сыңсу айту мен қызды шығарып салу рәсімдеріндегі ана, жеңге, сіңілі, құрбы қыздардың қызметтерінің өзіндік функциясы мен міндеттерінің дәстүрлі шарттары мен заңдылықтары болған. Сондай -ақ келін түсіру салтындағы келінді маңдайынан сүйіп қарсы алатын ене мен беташар тұсындағы екі жағынан сүйейтін абысындары мен қайынсіңілі, қайынапаларының да дәстүрлі этикеттері

сақталған. Қыз ұзату салтында қалыңдық жағындағы ер адамдар: әке, аға, інісі көп көзге түспейді.

Ал азалау фольклорында керісінше, мұнда әйел-негізінен өте пассивті көрінеді. Бірақ ол сыртқы сипаты ғана. Өйткені марқұмның жаны шыққан сәттегі дауыс шығарудан бастап, ол жайындағы жылау мен жоқтаудың барлық міндеті әйелдің мойнына жүктелген. Дәстүрлі ұғымдағы жетім, жесір ретіндегі әйел баласына (анасы, жары, қыздары) қойылатын қатал талап-тиымдарды мүлт жібермей сақтаудың 1 жылға созылуы, жылына дейінгі шаралар мен жылдығы мен асындағы өз міндеттері бар. Демек, әйел-жесір, иа болмаса марқұмға туыстығы бар әйел заты белгілі бір ұғрыптық рәсімдерді атқара отырып, тиымдарды сақтай отырып марқұмның жанын басқа дүниеге аттандыру, жөнелту мақсатындағы іс-әрекеттерде де басты персонаж ретінде қызмет атқарған. Егер марқұмның ер балалалары болғанымен, өзінен туған қызы болмаса аталас жақын туысының қызының бұл рәсімді атқаруының өзі әрбір әйел затының дәстүрлі қоғамдағы өзіндік орынын белгілейтінін көрсетеді. Яғни адам баласының дүниеге келуі мен ержетіп есеюі және ақырғы сапары тұсындағы барлық таным-түсініктердегі мифтік таным бойынша Әйел-тылсыммен тамырлас, үнемі байланыстағы тұлға (Стасевич, 2011: 140).

Азалау ұғрыптарындағы марқұмды жоқтаушының негізінен әйел болып келуінде осы таным-түсініктердің ықпалы бар деуге болады.

Қазақстан мен орта Азияның діни сенімдерін жан-жақты қарастырған ғалым О.Б. Басилов қазақ шамандығы жайлы біршама айтылғанымен, «ол жайындағы жаңа мүмкіндіктердің қажеттілігін» ескерткен болатын. Зерттеушінің өзіне дейінгі қазақ даласын аралап шынайы шамандармен кездесіп, ойынын тамашалап жазып алған, фото суреттерін тапсырған(1921-1926) саяхатшы-зерттеушілер, мысалы Ф.А. Фиельструпом жазбаларына сілтеме жасай отырып, қазақ бақсылығының негізінен ер адамдарға тиесілі екендігі жайлы көп жазылып, айтылғанымен, әйел бақсылығының да кеңінен таралғандығына назар аудару қажеттілігін алғаш рет алға тартады (Басилов 1990: 66).

Нақтылай алғанда ғалымның бұл пікірі дүниеден өткен адамды ақырғы сапарға аттандыруға қатысты ұғрыптың кешенді құрылымындағы марқұмды Жоқтаушы типіне қатысты бірқатар ой-тұжырымдар жасауға жетелейді. Марқұмды жоқтау – өлген адамды жоқтап жылай беру емес. Өлім сырына, құпиясына үңілу, сұрағына жауап іздеу – өлмес өмірдің жолын табу. Кейіннен өнер арқылы – Өлім жеңген образды көкке көтеру, есімін ардақтау, оның қайғысының салмағы арқылы образын сомдау. Көркем жоқтау құрылымында сөздің магиялық мәнінен бастап, кейінгі тағлымдық-тәрбиелік қызметіне дейінгі ұзақ тарихи қабаттар қатар көрініс табады Бұл орайда Едіге Тұрсынұлының ғылыми тұжырымындағы ырым мен ұғрып үстіндегі «ән-жырдың магиялық қызметі» туралы пікірлері де жандандыра түсуді қажет етеді. Жоқтаушы тіліндегі мифтік ұғымдардың мәні алдымен марқұмға арналуы сөздің көне заманғы магиялық мәніне байланысты. Сөз жоқтайды, жұбатады, марқұмға игілік тілейді әрі бұрынғы дүниеден өткендерге марқұм жайында хабар береді. Жоқтаудың мифтік-ұғрыптық негізі арқылы жоқтауды тудырушы, дамытушы тұлғалардың даму тарихын

зерделеуге болады. Ол бастапқы синкретті тұлғалар: Мәдени-қаһарман – шаман – жылаушы – жоқтаушы – ақын-жыраулар қызметінің жіктелуімен сабақтасып жатыр. Жанрдың бастаулары бастапқы ұжым болып атқарған ғұрыптық рәсімдерден бастап (арбау, жылау, жоқтау), жоқтауды тудырған жеке дара творчестволық ерекшеліктерді танытуға дейінгі аралықты қамтиды.

Басқа әлемге аттанған жанды жоқтау – әйел жұртының бәріне емес, ақыл ойы зерек, пайым парасаты бөлек, өнерпаз әйел затының ғана еншісіне тигендігінен хабардар етеді. Тек қазақта ғана емес, әлем халықтарының салтындағы марқұм рухымен тілдесу, оны сөзбен жоқтап жылаудың әйелдерге қатыстылығының түп-төркінін әйелдің дүниеге ұрпақ әкелу қасиетімен және психикалық болмысының ерекшелігімен байланыстыратын зерттеулер бар. Солардың қатарында белгілі фольклор жинаушы әрі зерттеуші Ә. Диваевтың (Диваев, 1897: 182). жерлеу, азалау фольклорын өткерудегі әйел-бақсылардың рөлі жайындағы пікірлері тереңдете түсуді қажет етеді. Бұл тұрғыда өткен ғасырдың өзінде Шымкент облысының Қызылқұм ауданында өмір сүрген Хадиша бақсының өзі және анасы мен әжесінің бақсылығы жайындағы зерттеуші Р.М. Мұстафинаның (Мустафина, 1992: 48-56) жазбалары мен тұжырымдары да бұл мәселені тереңнен қарастырудың маңыздылығын айғақтайды. Соңғы жылдары түркі-монғол фольклорын айтпағанда, орыс фольклортану ғылымында да осы мәселеге ерекше ден қойған зерттеушілердің пікірлерінде де қызғылықты ой-тұжырымдар дәйектеледі. Мәселен, Е.П. Батянова (Батьянова, 1993) мен В.И. Харитонованың (Харитонова, 2005) зерттеулерінде хақас, тува, бурят фольклорындағы әйел шаманның түрлі рәсімдерді атқарудағы көне және қазіргі заманғы функциясы жайында қызғылықты дәйектемелер келтірілген. Шамандық, бақсылық сенімдегі әйелдің рөлі және оның ғұрыптық рәсімдерді өткерудегі орны жайында айтылған пікірлер сан алуан, мысалы Д.К. Зеленин: «Сібірдегі көп халықтарда еркек бақсыдан әйел бақсы (елті) күшті болып есептелгендіктен, еркек бақсылардың киіміндегі әйелдік атрибуттардың сақталуы әйел бақсының алғашқы екендігін дәлелдейді» (Зеленин, 1936: 106) – деп пікір түйіндейді. Ал Е. Тұрсыновтың (Тұрсынов, 1976: 41-48) алғашқы әйел бақсылардың ғұрыпты атқарушы ретіндегі пікірлерінің ерекшелігі: әйел бақсы типін матриархатпен тікелей сабақтастырмай, дәнекершілікпен қатысты қарастырып,, әрі әйел бойындағы бала тууға қатысты физиологиялық ерекшеліктерге байланысты алғашқы бақсылар әйел арасынан сайланған деп қарсы уәж айтады. Әрине, өлім мен оған қатысты тұлғалар жайындағы мұндай сан түрлі тұжырымдар азалау фольклорының күрделілігі мен оның жалпы тіршілік атаулыға қарама-қайшы семантикасына да байланысты. Қалай болған да дүниеден озған жанның жұрт жадынан ұмытылмауы, елі үшін істеген еңбегінің өшпеуі, қадір қасиетінің артуы артындағы Жоқтаушыға байланысты екендігі айқын.

Ғұрыптық фольклордың құрылымында ғұрыпқа қатысушылардың өзара қарым қатынасы іс-әрекет, дыбыстық сөз, сөйлесумен ғана емес, басқа да түрлі амал-тәсілдер арқылы жүзеге асады. Яғни ым-ишара, емеурін, сырты сипат т.б. арқылы көрінетін бейвербальды амал-тәсілдердің мәні зор. Онда да әйел мен ер адамның әрқайсына тән ерекшеліктер сақталады. «Өйткені, вербалды да, бейвербалдыда

қарым-қатынас адам баласы пайда болғаннан бері адамдар арасында пайда болып, дамып келеді. Сонымен бірге коммуникативті өзара әрекеттесу кезінде вербалды байланыс вербалды емес ақпаратпен толықтырылып, толыққанды қарым-қатынастың негізін қалады» (Kelmaganbetova., Mazhitayeva., AyazbayevaB., 2023: 2506 – 2513).

Әйелдердің сөзбен жоқтап жылауымен қоса ым-ишара мен сыртқы келбет-пішініне, киіміне, қимыл-қозғалысына қатысты қалыптасқан аза тұту үстіндегі табу мен тыйымдары жылына дейін жалғасқан. Тілтанушы ғалымдар зерттеулерінде әйел тіліндегі табу сөздердің ерекшеліктері жөнінде ғылыми тұжырымдар жасалған (Кашкеева, Кулжанова, 2023: 45-54).

4. Зерттеу нәтижесі

Еуразия көшпенділерінің өмірін әр алуан аспектіде қарастырған іргелі зерттеулердің барлығында да күрескер ер адам тұлғасы басты орын иеленеді. Сонымен қатар соңғы онжылдықта бұл тұжырымдарға қосымша археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен дәлелденген тың ақпараттар да көптеп келтіріле бастады. Орталық Азияның бірқатар жерлерінен табылған қазба жұмыстарындағы қазылған әйел қабірлеріндегі жерленген әйелдің сәні мен салтанаты, байлығы оның тек отбасы аясындағы тіршілік ауқымынан асып, одан да жоғары әлеуметтік дәрежедегі мәртебе иеленгендігінің белгісі деп тұжырымдайтын пікірлер айтылуда.

Мұның өзі – түрлі тарихи даму кезеңдеріндегі әйел мен ер адам мәртебесінің әралуан сипатын тереңдей талдауға жетелейтін ой-пікірлер. Әйелдің дәстүрлі өмір салтындағы отбасылық міндеттерімен қоса көшпелі өмірді үйлестірудегі рөлі, жұмыс күші ретіндегі маңызы мен қоса ер адамның табысын үйлестіру, отбасылық өнімдерді өндіру, дамыту сияқты ру, қауым ішіндегі шаруашылық істерін басқару мәртебесін иеленгендігі,үлкендер мен жастар арасын, ұрпақ арасын жалғастырудағы маңызды қызмет атқарғандығының арқасында элиталық социум мүшесіне дейінгі деңгейге көтерілуінің негізі бар.

Демек, зерттеу барысында көз жеткізілген нәтиежелерді былайша тұжырымдауға болады:

– Адамзат баласы санасының балаң кезіндегі көне дәуірлердің өзінде әйел мен ер арасындағы жаратылыс ерекшелігіне баса мән беріліп, атқарылатын түрлі белгілі бір рәсімдер арқылы ара-жігі айқындалып, еңбек бөлінісі, міндет-парызы біртіндеп жіктеліп, нақтылана түскен.

– Әйелдің басты функциясы – өмірге ұрпақ әкелу мен оны тәрбиелеу фунукциясы алғы кезекке шығып, сол арқылы әйел мәртебесін белгілеу жүзеге асып, оның өзі іштей толығып, күрделене түскен.

– Тек отбасылық ғұрыптарда ғана емес басқа да ғұрыптық фольклор түрлерінде (егіншілікке, аңшылыққа, наным-сенімдер ғұрпына қатысты) әйелдің іс-әрекеті мен ниеті ер азаматтың ісімен сабақтас алынып, ол қашықтықтан әсер ету ғұрыптары арқылы да іске асырылып отырған.

– Көшпелі дала тіршілігіндегі қазақ әйелінің функциясы замандар бойына жетіліп, толығып отырған. Ол жалпы әлеуметтің, қоғамның ортақ мұраттарын көздеген игі істерге де өзіндік үлесін қосқан.

– Әйел болмысына қатысты тарихи кезеңдердегі түрлі тәжірибелердің бай мағлұматын, тәжірибесін бойына сіңірген, мұра еткен бүгінгі қазақ әйелі негізінен отбасының ұйытқысы, ұрпақ тәрбиешісі, ер азаматының сүйеніші және белгілі бір кәсіп иесі ретіндегі тұлғаға айналған.

5. Қорытынды

Қорытындылай келгенде ғұрыптық фольклордың әрбір саласындағы әйелдің орыны мен атқаратын қызметіне жан-жақты талдау жүргізу өзекті мәселе болып табылады. Аталған мәселенің мәнін фольклортанулық тұрғыдан ғана емес этнографиялық, психологиялық, этно-лингвитикалық мағлұматтармен сабақтастыра кешенді түрде тексеру арқылы көнеден күні бүгінге дейінгі әйел мәртебесінің тарихын терең тануға болады. Бұл тұрғыда түркі халықтарының фольклоры материалдарымен де салыстыра отырып, сабақтастық пен өзгешелік жақтарын ажыратуда маңызды міндеттің бірі. Ал еуропа халықтарының мәдениетіне қатысты еңбектердегі әйел тұлғасына қатысты ой-пікірлерді талдау мен салыстыра қарастыру бүгінгі жаһандану үрдісіндегі ұлттық дүниетаным мен тәрбие ерекшелігін ашуға маңызды мәліметтер берері сөзсіз.

Біз бұл мақаламызда осы аталған күрделі мәселлердің кейбір маңызды тұстарын талдаумен ғана шектелдік.

Әдебиеттер:

1. Абрамян Л.А. Ерлер әлемі мен әйелдер әлемі: алшақтау мен тоғысу // Ерлер мен әйелдердің этникалық мінез-құлық стереотиптері / Жауап. ред. А.К. Байбурин, И.С. Кон. – Санкт-Петербург: Наука, 1991. – 109–132 б. (орыс.)

2. Байбурин А.К., Кон И.С. (ред.) Ерлер мен әйелдердің этникалық мінез-құлық стереотиптері. – Санкт-Петербург: Наука, 1991. – 320 б. (орыс.)

3. Басилов В.Н. Ортаазиялық шамандықтың екі нұсқасы // Кеңестік этнография. – 1990. – № 4. – 66 б. (орыс.)

4. Батьянова Е.П. Сібір халықтарындағы әйел-шамандар // Әйел және еркіндік: дәстүр мен өзгерістер әлеміндегі таңдау жолдары. 1993 ж. халықаралық конференция материалдары. – Мәскеу, 1994. (орыс.)

5. Бекмұратова А.Т. Қарақалпақтардың тұрмысы мен отбасы: өткені мен бүгіні. – Нүкіс: Қарақалпақстан, 1970. (орыс.)

6. Диваев А. Ежелгі қырғыздардың жерлеу әдет-ғұрыптары // Қазан университеті жанындағы археология, антропология және этнография қоғамының еңбектері. – 1897. – Т. XIV, шығар. 2. – 182 б.; Қырғыздардың өлген адамға арналған жоқтаулары // Сол еңбектер. – Қазан, 1898. – Т. XIV, шығар. 5. – 558–571 б. (орыс.)

7. Есбергенов Х. Ескірген әдет-ғұрыптар мен салт-жоралардың сарқыншақтарымен күрес мәселесі (қарақалпақтардың «ас» асы) // Кеңестік этнография. – 1963. – № 5. (орыс.)

8. Зеленин Д.К. Сібірдегі онгондар культы. – Мәскеу; Ленинград: КСРО ҒА баспасы, 1936. – (ИААЭ еңбектері. Т. XIV. Этнографиялық серия. Шығ. 3). (орыс.)

9. Задыхина К.Л. Орта Азия халықтарындағы жас ерекшелікке байланысты топтардың сарқыншақтары // Рулық қоғам. Этнографиялық материалдар мен зерттеулер. – Мәскеу, 1951. – (ТИЭ, Т. 14). (орыс.)

10. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1979. – Т. 4. – 562 б. (қаз.)

11. Кашкеева А.Б., Құлжанова Б.Р. Халық танымындағы табудың лингвомәдени қызметі // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2023. – № 4 (145). – 45–55 бб. (каз.).

12. Келмағанбетова А., Мәжітаева С., Аязбаева Б., Рақымберлина С., Қадыров З. Коммуникациядағы ым-ишараның рөлі // Тіл біліміндегі теория және практика. – 2023. – 13(10). – 2506–2513 бб. (ағылшын)

13. Колбасенко И.С. Акушерлік маңызы бар кейбір қырғыз әдет-ғұрыптары мен наныымдары // Киев акушер-гинекология қоғамы отырыстарының хаттамалары. – Киев, 1889. – 3-жыл, шығар. 5. (орыс.).

14. Мұқан А., Матыжанов К. Қазақ отбасы фольклорының типологиялық ерекшеліктері // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2020. – 25-ж., № Extra 6. – 40–49 бб. https://orcid.org/0000-0003-3398-0108 (ағылшын).

15. Мустафина Р.М. Қазақтардағы наным-сенімдер, культтер мен ғұрыптар (XIX ғасыр соңы – XX ғасырдағы Оңтүстік Қазақстандағы тұрмыстық ислам контексінде). – Алматы, 1992. (орыс.).

16. Стасевич И.В. Қазақ әйелдерінің әлеуметтік мәртебесі: дәстүр және қазіргі заман. – Санкт-Петербург: Наука, 2011. – 200 б. (орыс.).

17. Цивьян Т.В. Ер/әйел оппозициясы және оның дүниетанымдық модельдегі жіктеушілік рөлі // Ерлер мен әйелдердің этникалық мінез-құлық стереотиптері. – Ленинград: Наука, 1991. – 77–91 б. (орыс.).

18. Тишин В.В., Серегин Н.Н. Ежелгі түркі қоғамындағы әйелдің орны // Тарихи психология және тарих социологиясы. – 2015. – № 1. – 109–127 б. (орыс.).

19. Харитонова В.И. Өзін-өзі іздеудің жанталасуы (кіріспе) // Әйел және шаманизмнің қайта өрлеуі: мыңжылдық тоғысындағы посткеңестік кеңістік. – Мәскеу, 2005. (орыс.).

References:

1. Abramyan, L. A. (1991). The world of men and the world of women: Divergence and encounter. In A.K. Baiburin & I. S. Kon (Eds.), Ethnic stereotypes of male and female behavior (pp. 109–132). St. Petersburg: Nauka, USSR Academy of Sciences, Institute of Ethnology. (Russ.).

2. Baiburin, A. K., & Kon, I. S. (Eds.). (1991). Ethnic stereotypes of male and female behavior (320 p.). St. Petersburg: Nauka. (Russ.).

3. Basilov, V. N. (1990). Two variants of Central Asian shamanism. Soviet Ethnography, (4), 66. (Russian)

4. Batyanova, E. P. (1994). Female shamans among the peoples of Siberia. In Woman and freedom: Paths of choice in a world of tradition and change. Proceedings of the International Conference, 1993. Moscow. (Russ.).

5. Bekmuratova, A. T. (1970). Life and family of the Karakalpaks: Past and present. Nukus: Karakalpakiya. (Russ.).

6. Dīvaev, A. (1897–1898). Ancient Kyrgyz funeral customs (1897); Kyrgyz laments for the deceased (1898). Proceedings of the IOAE at Kazan University, 14(2), 182; IAIOE, 14(5), 558–571. (Russ.).

7. Explanatory dictionary of the Kazakh language (Vol. 4, p. 562). (1979). Almaty. (Kaz.).

8. Esbergenov, Kh. (1963). On the struggle against relics of obsolete customs and rituals (Karakalpak memorial feast "As"). Soviet Ethnography, (5). (Russ.).

9. Kashkeeva, A. B., & Kulzhanova, B. R. (2023). The linguocultural function of taboos in folk consciousness. Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University, 4(145), 45–55. (Kaz.).

10. Kelmaganbetova, A., Mazhitayeva, S., Ayazbayeva, B., Rahymberlina, S., & Kadyrov, Z. (2023). The role of gestures in communication. Theory and Practice in Language Studies, 13(10), 2506–2513. (Engl.).

11. Kharitonova, V. I. (2005). Furious search for self (Preface). In Woman and the revival of shamanism in the post-Soviet space at the turn of the millennium. Moscow. (Russ.).

12. Kolbasenko, I. S. (1889). Some Kyrgyz customs and beliefs of obstetric importance. Minutes of the meetings of the Kyiv Obstetric and Gynecological Society, 3(5). (Russ.).

13. Mukhan, A., & Matyzhanov, K. (2020). Typological characteristics of the Kazakh family folklore / Características tipológicas del folklore familiar kazajo. Utopía y Praxis Latinoamericana, 25(Extra 6), 40–49. https://orcid.org/0000-0003-3398-0108 (Engl.).

14. Mustafina, R. M. (1992). Beliefs, cults, and rituals of the Kazakhs (in the context of folk Islam in South Kazakhstan, late 19th–20th centuries). Almaty. (Kaz.).

15. Stasevich, I. V. (2011). The social status of women among the Kazakhs: Traditions and modernity (200 p.). St. Petersburg: Nauka. (Russ.).

16. Tishin, V. V., & Seregin, N. N. (2015). The status of women in ancient Turkic society. Historical Psychology and Sociology of History, (1), 109–127. (Russ.).

17. Tsivyan, T. V. (1991). The male/female opposition and its classificatory role in the world model. In A. K. Baiburin & I. S. Kon (Eds.), Ethnic stereotypes of male and female behavior (pp. 77–91). Leningrad: Nauka. (Russi.).

18. Zadykhina, K. L. (1951). Remnants of age classes among the peoples of Central Asia. In Tribal society. Ethnographic materials and research (Vol. 14, p. 138). Moscow. (Russ.).

19. Zelenin, D. K. (1936). The cult of Ongons in Siberia. In Proceedings of the IAAE (Vol. 14, Ethnographic Series, Issue 3). Moscow–Leningrad: USSR Academy of Sciences Publishing House. (Russ.).

ҒТАМР 17.82.10 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-19

А.Н. Жұматаева
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: aidanaz@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

АБАЙ ЖӘНЕ НАУАИ: РУХАНИ-ГУМАНИСТІК ЖӘНЕ ЭТИКАЛЫҚ-ЭКЗИСТЕНЦИАЛДЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа. Мақала түркі дүниесінің ойшылы Ә. Науаи мен Абай шығармашылығындағы гуманистік, ізгілік идеяларын талдауға арналған. Мақалада қос автордың көркемдік, философиялық танымындағы рухани-моральдық, этикалық мәселелер гуманистік, экзистенциалдық тұрғыда қарастырылды. Абай мен Науаидің түркі мәдениетіндегі гуманизм тұжырымдамасын жасаушы ретіндегі моральдық-этикалық сана құрылымына қатысты ой-пайымдары тұжырымдалды. Түркі әдебиетінің классиктері мұрасындағы ізгілік идеяларын суреткер дүниетанымының экзистенциалды, онтологиялық аспектісі тұрғысынан зерделеу зерттеу жұмысының негізгі мақсаты ретінде пайымдалды. Сонымен қатар моральдық-философиялық, дидактикалық үлгіде жазылған Науаидің «Махбуб ул-қулуб» шығармасы мен Абайдың әдеби мұрасындағы ортақ сарындар тақырыптық-идеялық, категориялық тұрғыдан түсіндірілді. Автор әдебиеттанудың компаративистикалық, әдеби герменевтикалық, құрылымдық-семантикалық, т.б. бірқатар зерттеу әдістері арқылы Абай мен Науаидің гуманизм теорияларын дәйектейді. Сондай-ақ, мақалада екі ойшылдың адамзаттың рухани дүниетанымын тәрбиелеуге арналған концепциялары тұтас түркілік дүниетанымдағы адамгершілік сананың дамуымен және өзіндік ұлттық болмысқа сай дәстүрлі интерпретациялануымен бірлікте пайымдалды. Жұмыстың ғылыми және практикалық маңызы Абай мен Науаи шығармашылығындағы көркемдік ойлаудың гуманистік, экзистенциалдық аспектілерін бұдан әрі зерттеуге мүмкіндік береді және дәйектелген ой-пайымдауларды абайтану курстары бойынша ғылыми қажеттілікке сәйкес пайдалануға болады. Автор Абай мен Науаидің адам жанын ізгілендіру, рухани кемелдену жайлы идеяларын айқындауда Шығыс мистикалық дәстүріне тән сопылық ілімнің рөліне назар аударады. Екі ғұламаның шығармашылығындағы сопылық танымның көркемдік аспектілеріне, рецепциялық әсерлерге салыстырмалы-компаративистикалық, контраститвтік сипатта талдаулар жасайды. Мақалада Абай мен Науаидің көркемдік әлеміндегі экзистенциалдық идеялардың субъективті ерекшеліктері тұлғаның мінез-құлқын, психофизиологиялық болмысын сипаттайтын шығармалары арқылы көрініс табады. Жұмыс қорытындысының практикалық мәні тақырыпқа сәйкес теориялық білімді жетілдірумен бірге екі ойшылдың рухани дүниетанымын тануға, оны қоғамға сіңіруге ықпал етуімен айқындалады.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер ғылыми-зерттеу жобасы аясында жарияланды.

Түйін сөздер: Абай, Науаи, экзистенциализм, ізгілік идеясы

A.N. Zhumatayeva
Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: aidanaz@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

ABAI AND NAVOI: SPIRITUAL-HUMANISTIC AND ETHICAL-EXISTENTIAL ASPECTS

Abstract. The article is devoted to the analysis of humanistic and virtuous ideas in the works of the thinkers of the Turkic world A. Navoi and Abai. The article examines spiritual, moral and ethical issues in the artistic

and philosophical knowledge of the two authors from a humanistic and existential point of view. The ideas of Abai and Navoi as the creators of the concept of humanism in Turkic culture are formulated. The main goal of the research work was to study the ideas of virtue in the legacy of the classics of Turkic literature from the standpoint of the existential, ontological aspect of the artist's worldview. In addition, the common themes in Navoi's work «Mahbub ul-qulub», written in a moral-philosophical, didactic style, and the literary heritage of Abai were explained from a thematic-ideological, categorical point of view. The author substantiates the theories of humanism of Abai and Navoi through a number of research methods of comparative literary criticism, literary hermeneutics, structural-semantic, etc. The article also examines the concepts of two thinkers on the education of the spiritual worldview of mankind in unity with the development of moral consciousness in the Turkic worldview as a whole and its traditional interpretation in accordance with their own national identity. The scientific and practical significance of the work allows us to further study the humanistic, existential aspects of artistic thinking in the works of Abai and Navoi, and the substantiated arguments can be used in accordance with the scientific needs of Abai studies courses. The author draws attention to the role of Sufi teachings, characteristic of the Eastern mystical tradition, in determining the ideas of Abai and Navoi about the humanization of the human soul and spiritual perfection. A comparative, contrastive analysis of the artistic aspects of Sufi knowledge in the works of the two scientists, the effects of their reception is carried out. The article reflects the subjective features of existential ideas in the artistic world of Abai and Navoi through their works describing the behavior and psychophysiological nature of the individual. The practical significance of the findings of the work is determined by the fact that along with the improvement of theoretical knowledge in accordance with the topic, it contributes to the awareness of the spiritual worldview of the two thinkers and their assimilation in society.

Acknowledgments. The article was published within the framework of the research project BR27101897 «Digital transformation of the ecosystem of literary studies, folklore and art history of Kazakhstan: interdisciplinary research» of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Key words: Abai, Navoi, existentialism, the idea of good.

А.Н. Жуматаева

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: aidanaz@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-2236-9549

АБАЙ И НАВОИ: ДУХОВНО-ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ И ЭТИКО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. Статья посвящена анализу гуманистических и добродетельных идей в творчестве мыслителей тюркского мира А. Навои и Абая. В статье рассматриваются духовно-нравственные и этические вопросы в художественном, философском познании двух авторов с гуманистической и экзистенциальной точки зрения. Сформулированы рассуждения Абая и Науаи относительно структуры морально-этического сознания как создателя концепции гуманизма в тюркской культуре. Основной целью исследовательской работы было изучение идей добродетели в наследии классиков тюркской литературы с позиции экзистенциального, онтологического аспекта мировоззрения автора. Кроме того, общие темы в произведении Навои «Махбуб ул-кулуб», написанном в нравственно-философском, дидактическом стиле, и литературном наследии Абая были объяснены с тематико-идеологической, категориальной точки зрения. Автор аргументирует теории гуманизма Абая и Науаи используя ряд компаративистского, литературного герменевтического, структурно-семантического и др. исследовательских методов литературоведения. Также в статье рассматриваются концепции двух мыслителей по воспитанию духовного мировоззрения человечества в единстве с развитием нравственного сознания в тюркском мировоззрении в целом и его традиционной интерпретации в соответствии с собственной национальной идентичностью. Научная и практическая значимость работы позволяет в дальнейшем изучать гуманистические, экзистенциальные аспекты художественного мышления в произведениях Абая и Навои, а обоснованные аргументы могут быть использованы в

соответствии с научными потребностями курсов абаеведения. Автор обращает внимание на роль суфийских учений, характерных для восточной мистической традиции, в определении идей Абая и Навои о гуманизации человеческой души и духовном совершенстве. Проводится сравнительно-сопоставительный, контрастивный анализ художественных аспектов суфийского знания и рецептивных воздействий в трудах двух ученых. В статье отражены субъективные особенности экзистенциальных идей в художественном мире Абая и Навои через их произведения, описывающие характеризующие поведение и психофизиологическую природу личности. Практическая значимость выводов работы определяется тем, что вместе с совершенствованием теоретических знаний в соответствии с темой способствует осознанию духовного мировоззрения двух мыслителей и их ассимиляции в обществе.

Благодарности. Статья опубликована в рамках научно-исследовательского проекта BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы литературоведения, фольклора и искусствознания Казахстана: междисциплинарные исследования» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Ключевые слова: Абай, Навои, экзистенциализм, идея добра.

1. Кіріспе

Жалпы, Абайдың түркі әлемімен әдеби байланысын абайтану саласының органикалық бөлігі деуге болады. Өйткені бұл байланыстың бастауы бізді сонау түркінің бай мәдениетімен қоса үздік классикалық шығармалардың түпнегізіне жетелейді. Қазақ жазба әдебиетіне жаңа бояу, жаңа мазмұн әкелген Абайдың жоғары гуманизммен сусындаған әдеби мұрасы мен бауырлас халықтардың озық ойлы қайраткерлерінің дүниетанымдық-эстетикалық, идеялық-тақырыптық, стильдік жақындығына назар аудартады. Сонымен қатар Абайдың түркі дүниесімен байланысын сөз еткенде, ақын шығармаларында, әсіресе, қара сөздеріндегі түркілік изафеттер мен мәтінаралық байланыстар, стильдік факторлар ұлттар арасындағы рухани-идеологиялық қарым-қатынастармен қоса, кемеңгер, қайталанбас ойшылдардың өзара шығармашылық әсер ету динамикасын айқындап береді. Себебі адамзат өркениеті өзге мәдениеттерден оқшау өмір сүрмейді және осындай мәдениетаралық байланыстар мен әдеби алмасулар жаңа рухани-мәдени ілімнің тууына ықпал етеді. Сондай-ақ, Абай мұрасын түркі әлемі контекстінде, әсіресе, Науаи шығармашылығымен бірлікте қарастыру оны интеллектуалдық әрі тарихи, әдеби-философиялық кеңістікте түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар Абайды үш мәдениеттің өкілі ретінде қазақ – түркі – еуропа әдебиетінің рухани-мәдени фонына енгізуге қызмет етеді. Бұл ретте Абай шығармаларының түркі әлеміне қатысты көп қырлы қабаттарының сипаты түркілік шайырлармен өзара ықпалдастық теориясы тұрғысында айқын көрінеді.

Ал Абайдың түркі әлемімен байланысын шартты түрде екі түрлі аспектіде бағалауға болады: *ақынның түркі тілінде оқыған әдеби-тарихи мұралары және Абайға әсер еткен түркі шайырлары.* Әсіресе, біршама зерттеулерде сөз болғандай, ақын өзі «бата сұрайтын» Шығыстың жеті жұлдызы – Фзули, Шәмси, Сайхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Қожа Хафиз Абайдың әдеби шығармашылық жолындағы көркемдік-идеялық, эстетикалық көзқарасының қалыптасуында терең із қалдырды. «Абайдың Батысынан Шығысы басым, ол Батысқа барғанда Шығысқа арқа сүйеп, өз ойын сол тұрғыдан айтатын» (Әуезов, 83), - деп М. Әуезов жазғандай, Абайға түркі ақындарының соншалықты жақын болуы генетикалық туыстық, рухани

үндестіктен бөлек, жалпы түркілік мәдениеттің ортақтығы, діни сенімнің (ислам) бірлігі, сонымен бірге сол кезеңдегі әдеби-ғылыми кеңістіктегі түркі–араб–парсы үштілділігінің біртұтас мәдени-көпшілік қолданысқа ие болуымен байланысты деуге болады. Сондықтан да Абай өзінің көркемдік өсу, толысу жолында түркі әлемінің классиктерін рухани ұстаз санап, солардың әдеби мұрасы арқылы ішкі дүниетанымдық қажеттіліктерін қанағаттандырды. Ал, Абай мен Науаидың көркемдік контекстіндегі экзистенциалдық мәселелерге ой жүгіртсек, сөзсіз ең әуелі, философтар ұсынған экзистенциализмнің іргелі пайымдауларына жүгінеміз. Ізгілікке, рухани адамгершілік құндылықтарға бет бұру М. Хайдаггер, Ж.П. Сартр, Н.А. Бердяев, К. Ясперс, Г. Марсель, А. Камю сынды экзистенциализм бағыты өкілдерінің басты ұстанымы болды. Көптеген экзистенциалист-ғалымдардың пікірі «экзистенциализм дегеніміз – гуманизм, әрбір жеке тұлғаның іс-әрекеті айналасындағыларға әсер етіп, бүкіл адамзатқа ықпалын тигізеді» (Sartre, 2003) деген тұжырымға саяды. Олай болса, Абай мен Науаи шығармаларындағы экзистенциалистік тенденциялар адамның өмірлік ұстанымдарына, мінез-құлық стратегияларына қатысты ой-танымдары арқылы көрініс табады.

2. Материал және әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада әдеби герменевтикалық, компаративистикалық, категориялық, мазмұндық-хронологиялық, құрылымдық-семантикалық зерттеу әдістер қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Абай мен Науаидің рухани-гуманистік, этикалық-экзистенциалдық көзқарастарына талдау жасауда қос ғұламаның адамзат қоғамын азапқа душар ететін рухани кеселдерге дауа іздеуді мақсат еткен адамгершілік ізденіске толы гуманоцентристік туындылары негізге алынды. Әсіресе, Абайдың ақындық кітапханасын байытып, шығармашылық тұлғасында терең із қалдырған Ә. Науаидің «Махбуб ул-кулуб» («Жүректің кілті/аяулылығы») еңбегі зерттеудің негізгі нысанына айналды. Сонымен бірге Абайдың моральдық-гуманистік идеяларды дәріптейтін, адамның рухани дүниетанымын жаңғыртуға, қоғамның адамгершілік, ізгілік туралы ұстанымдарын дамытуға атсалысатын күллі адамзаттық деңгейдегі шығармалары қамтылған «Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үштомдық. 1, 2-томдар» қарастырылды. Сондай-ақ, зерттеудің мақсатына сәйкес қос ғұламаның әдеби-философиялық, гуманистік, экзистенциалдық ойларын түсіндіруде экзистенциалист ғалымдардың пайымдауларына жүгіндік.

3. Талқылау

Абайдың көркемдік дүниетанымына Шығыс әдебиетінің, әсіресе, Науаи мұрасының ықпалы, сондай-ақ екі ойшылдың шығармашылық эстетикасындағы мәдениетаралық қарым-қатынас жөнінде М. Әуезовтен бастап бірқатар ғалымдардың зерттеулерінде сөз болады. М. Әуезовтің «Абай Құнанбаев» монографиясында ақынның әдеби мұрасының Шығысқа қатысы, Науаи мен Абай шығармаларындағы әдеби байланыстарға алғаш рет назар аударылды. Профессор М. Мырзахметұлы «Абай және Шығыс зерттеуінде қос ғұламаның таным, хауас мәселесі төңірегіндегі

пікір-пайымдарына ой жүгіртіп, екеуінің де ақыл мен ойлауды, сезім мүшелерін ақиқатты танудың критерийі ретінде тұжырымдаған байламдарына айрықша мән берді (Мырзахметұлы, 2020:58). Өзбек ғалымы Қ. Сейдановтың еңбегінде Науаи және Абайдың өмірлік және шығармашылық жолдарындағы ұқсастық пен үндестік, өзара сарындастық сипаттары жан-жақты сараланады. Автордың зерттеуінде өз заманында әкім болған Науаи мен болыс болып, ел басқарған Абайдың қоғамдық істердегі ұстанымдарын, әділет пен ынсапты, адалдықты, адамдықты дәріптеген ақындық-шығармашылық тұлғасына әдеби компаративистикалық талдау жасалады [Сейданов, 2016). Сонымен қатар Ы. Дүйсенбаев, Ө. Күмісбаев, Т. Қыдыр сынды белгілі ғалымдардың зерттеулерінде Науаидің Абайға әсері тақырыптық-идеялық, түрлік, стильдік тұрғыдан айқындалды. «Абай мен Науаи: көркем аудармадағы әдеби үндестік» мақаласында уақыт пен кеңістік шегіне қарамастан Абайдың поэтикалық тіліне Науаи эстетикасының әсері мен туыстас қазақ-өзбек әдебиетіндегі көркем аударма мәселесі екі ойшылдың мәнмәтіні аясында қарастырылды (Қарабаева, Бейсенұлы, 2022). Сондай-ақ, зерттеу барысында еркіндік, шынайылық, жауапкершілік, жеке адамға бейжай қарамайтын белсенді әрекеттер арқылы адам санасы мен ғалам мағынасыздығы арасындағы қақтығыстарға, абсурдқа қарсы тұруға бағытталған батыс ғалымдарының (Ridha Rouabhia, Jennifer Anna Gosetti-Ferencei) экзистенциалистік зерттеулері маңызды рөл атқарады.

4. Нәтижелер

Сонымен Абайдың көркемдік танымына айрықша әсер еткен түркі ақындары туралы айтқанда, әуелі атайтынымыз – Әлішер Науаи. Атап айтқанда, Ә. Науаидің «Махбуб ул-кулуб» («Жүректің кілті/аяулылығы»), «Хайратул-аброр» («Жақсы жандардың қайраттануы») шығармалары мен Абайдың әдеби мұрасы арасында идеялық сарындастық жоғары деңгейде көрінеді. Абай өзіне дейінгі науаилік премәтінге (претекст) сүйене отырып, қара сөздері арқылы қазақ қоғамында айтылмаған эксплицитті ойларды жеткізеді. Мәселен, ғылым мен білім және ізгілік концептісі Ә.Науаидің «Махбуб ул-қулуб» еңбегінің идеялық мазмұнының негізгі бөлігін құрайды. Сондай-ақ түркі әлемінің ойшылы бұл туындысында ғылым-білім хақындағы ой-пайымдауларын Құран және хадис арқылы дәйектеп отырады. Абай да қара сөздері мен кейбір поэзиялық туындыларында Құран сүрелерін мұсылмандық дәстүрмен салыстыра талдау арқылы өзіндік адамгершілік ілімін ұсынады. Дегенмен Абай өзіндік көркемдік дүниетанымында науаилік стильге бірден келген жоқ. «Оған тілдері түсінікті болған соң Низами, Науаи көп әсер етті. Өзіне ең жақын ұстаз етіп классик Науаи шығармаларынан үлгі іздейді», - деп М. Әуезов жазғандай, Науаидің адамзаттың рухани импульсіне әсер ететін даналық ойлары Абайды XV ғасыр ойшылымен жақындастырды. Осылайша Абай өзінің философиялық, адамгершілік, тәрбиелік көзқарастарында науаилік дереккөздерді канондық емес, авторлық түрлендірумен дәстүрлі қазақ қоғамының танымына лайықтап насихаттады. Яғни, Абай мұрасындағы науаилік пайымдаулар интермәтіндік функцияға толығымен ие болмаса да, семантикалық тұрғыдан қолданылатындығын жоққа шығара алмаймыз.

Жалпы, «Задында Абайдың қарасөзі мен поэзиясының ымы-жымы бір. Екеуі

де «Халық»! деп ынтығады, оған қызмет етеді... Өлеңдегі жұмбақ адам –қарасөзде сұмдық салмақты» (Ердембеков, 2024: 152), – деп Т. Әлімқұлов жазғандай, Абай өзінің қара сөздерінде белгілі бір әлеуметтік топтар мен таптарға ғана емес, ұлтқа, елге, күллі адам баласына қатысты пайда мен зиянды, жақсы мен жаманды терең сипаттайды. Қос ғұлама да өз шығармаларында адамзат қоғамында ізгілік салтанат құруы үшін сол қоғамның мүшелері қандай қасиеттерге ие болуы керек, нендей ұстанымдарға сүйенуі тиіс? дейтін маңызды сауалдарға жауап береді. Осы орайда, Науаидің адамзаттық мәселелерді топшылаған ой-тұжырымдары мен Абай дүниетанымының рухани-гуманистік, этикалық байланысы мынадай бірнеше векторда сәйкес келетіндігін атап өтуге болады:

а) бірінші вектор – Науаи де, Абай да өз ұлтының рухани жетекшісі ретінде халқын надандық санадан құтқарып, қоғамдағы мәдениетсіздік, білімсіздік пен қараңғылықты жойып, ізгілік пен адамгершілік ілімін түлетуді мақсат етті. Мәселен, Науаи «Махбуб ул-кулуб» еңбегін жазудағы мақсатын былайша түсіндіреді: «Дүниеде әр түрлі жолдан өттім, алуан түрлі адамдарды кездестірдім. Үлкен мен кішінің мінезін зерттедім, жақсы мен жаманның қасиетін сезіндім, жақсы мен жаманның шырынын ішіп, сараң мен бейшараның уынан дәм таттым. Жүрегім жомарт жандардың машақаты мен шипасын бірден сезінді. Сұхбаттастарым мен замандастарымның кейбірі бұл істерден бейхабар, жүректері жақсы мен жаманды айырмайды. Осыған орай, сұхбаттастарым мен достарым әр топтың хал-ахуалы туралы түсінікке ие болу үшін оларды да осы істерден хабардар ету қажет болды» (Науаи, 18). Абай да «Бірінші қара сөзінде»: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын. ...Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» (Абай, 2-том, 2020:49), – деп науаилік ұстаныммен адамзат қамын ойлаған даналық ойларын қағазға түсіреді. Қос ғұлама осылайша адамзаттық масштабтағы онтологиялық, аксиологиялық сауалдарға жауап береді.

ә) екінші вектор – екі автор да дүние мен ақырет амалдарына айрықша назар аудара отырып, діни сенімнің аясында Ақиқатты, Жаратушыны шынайы танығанпендені ізгі адамның болмысы деп санайтын ислами концепцияға сүйенеді. Мұны Науаи «Махбуб ул-кулуб» шығармасының екінші бөлімінде көркем мінез-құлық нормалары мен сопылық ілімнің құндылықтары арқылы түсіндіреді. Науаидің пікірінше тәубе, зуһд, тәуаккул, зікір, сабыр, ұят пен әдеп, қанағат, махаббат ұғымдары адам жүрегін бүлік пен дау-жанжалдан сақтап, тыныштық пен бақытқа бөлейді. Науаи әрбір адамның жүрегі аскеттік дәрежеге жетіп, тәркідүниелік деңгейге көтерілуін қалайды. Ойшыл кімде-кім мұндай мәртебеге ие болса, оның жүрегінде нұр пайда болып, жақсылыққа ие болатынын ескертеді. Сонымен қатар

Науаи жаман сөзден тыйылу, көзді арамнан сақтау, байлық пен мансап қумау секілді қасиеттерді адам баласын сопылық ілімнің негізгі қағидаларының бірі болған зуһдқа апаратын жол ретінде сипаттайды.

Абайда да жақсы мен жаман, ізгілік пен зұлымдық, т.б. рухани құндылықтар поляризациясы ислам, иман, ихсан сынды сопылық дүниетанымның мотивтері арқылы көрініс табады. Сонымен бірге Абайдың моральдық-этикалық конструкцияларында жүрек, ақыл, ғылым, тағдыр мен таңдау, мәңгілік пен бастау концепциялары ерекше орын алады. Абай, әсіресе, Ақиқатты тануда Ақыл мен Жүректің жетекші рөлге ие екендігін растайтын көптеген дәлелдер келтіреді. Мәселен, «Жиырма жетінші сөзінде»: «...адамды да хайуан секілді қылып жаратса, ешнәрсеге жарамас еді. ...Бірақ адам баласы болмаса, бұл ғажайып ақылды және ғажайыппен жасаған денеге кіргізіп, мұнша салахият иесі қылғаны хикметпенен өзге хайуанға сұлтан қылғандығына дәлел емес пе? Ол дәлел болса, адам баласын артық көріп, қамын әуелден Алланың өзі ойлап жасағанына да дәлел емес пе? Енді адам баласының құлшылық қылмаққа қарыздар екені мағлұм болмай ма?» (Абай, 2020:84-85), – деп иллаһи әлемді тануда ақылдың маңыздылығына мән береді. Дегенмен Абай әдеби мұрасында осы өмірдің игілігі мен жайлылығынан өз еркімен бас тарту, нәпсіні өлтіру, «ғашық», «Сүйіктіге ұмтылу» сияқты аскетизмнің маңызды атрибуттары болып табылатын классикалық сопылық символизмдер мен мотивтерді ашық білдірмейді және сопылық ілімнің барлық ережелерін қабылдап, дүниелік қарбаластан алыстауды уағыздамайды. Яғни, Абай шығармашылығының дәстүрлі сопылық поэзиядан айырмашылығы, ақын сопылық-мистикалық әдебиетке тән терминология мен бейнелеуді пайдаланудан гөрі ағартушылық, философиялық көзқарасты ұстануды жөн көреді. Ал Науаи сопылық ілімнің тереңдігін жеткізу үшін «шарап», «гүл», т.б. категориялар мен «махаббат» ұғымын адам жанының Жаратушыға деген құштарлығының метафорасы ретінде кеңінен пайдаланады. Қос ақын да Шығыс әдебиетіне тән сопылық дәстүрмен етене таныс болғанымен, танымдық қабылдау, көркемдік үрдісте бейнелеу тәсілдері айтарлықтай ерекшеленеді. Абай сопылық мотивтерді қазақтың философиялық ой-өрісі аясында пайдаланса, Науаи сопылық мистикаға терең бойлай отырып, жергілікті халық арасында таралуына ықпал етті.

Десе де, жоғарыда жазғанымыздай, Абай өлеңдерінен рухани тазаруға ұмтылу, Ақиқатты іздеу сияқты сопылық ұғымдарды еске түсіретін элементтерді кездестіруге болады. Дегенмен, Абай шығармашылығы мистикалық тұрғыда сопылық ілімді жетілдіруден гөрі әлеуметтік сын мен ағартушылыққа бағытталған. Әрине, Абай қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздікке, зұлымдыққа, жаман мінез-құлыққа қарсы наразылықты мұсылмандық рухпен сіңірді. Адам бойындағы жамандық пен надандығын жалықпай жеңу, жақсылықты бекіту, яғни өзін-өзі рухани адамгершілік жағынан жетілдіру, сонымен қатар өмір мен өлімнің, жақсылық пен зұлымдықтың, шексіздік пен өткіншіліктің мәңгілік мәселелеріне терең ену Абай шығармашылығының ең күшті тұстарының бірі болғандығы даусыз. Әлбетте, бұл ретте Абай Жаратушы Алланың жасампаз құдіретіне жетелейтін имандылық

идеяларын дәріптеп, сол арқылы сопылық танымның жасырын мағыналарына бой ұрды. Мысалы Абайдағы:

«Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңірі,
Өзіне құмар қылған Оның әмірі» (Абай, 1-том, 2020:261).

Немесе:

«Дүниеге ынтық, мәһшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас» (Абай, 1-том, 2020:263) –

деген жолдар Хақ Тағаланы терең тануға және жеке тұлғаны рухани дамытуға бағытталған аскеттік ілімнің қағидаларына негізделеді. Сондай-ақ:

Мекен берген, халиқ қылған Ол ләмәкан
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен? (Абай, 1-том, 2020:261-262) –

дегенде де, сопылықтың ішкі тазару, жүректегі рухани дерттерден арылу, кемелдікке ұмтылу туралы идеяларын қазақ мәдениетіне, өз заманының шындығына бейімдеп жазады. Ал сопылық іліммен қанықкан діни-философиялық сипаттағы «Отыз сегізінші сөзінде»: «...Мен жаныммен ұрыс қалғанда, халық ең болмаса нәпсісімен ұрыс қылып, һәуа һәуастан әрбір арзу нәпсіден суынып, ғадаләт, мархамат, махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпенен болса керек» (Абай, 2-том, 2020:), – деп нәпсімен күресу жөніндегі Шығыс мистикалық дәстүріне тән ой-пайымдарды жеткізеді.

Әлбетте, Абай сопылық идеяларды тұлғаны кемелдікке жеткізетін, «толық адамды» қалыптастыратын жол деп таныды, алайда оның үстірт, формальді пайымдауларын жоққа шығарды. Абай барлық адамның тариқат жолына түсіп, дүниелік істерді тәрк етулерін ұшқарылыққа балады. «Абай – дін жолында тазалықты, тереңдікті Алланы сүюмен байланыстырып, ғылым-білім арқылы келетін адамгершілікті уағыздаған хакім. Сопылық дүниетанымның бақытқа жеткізу жолын іздеуші, халқына жөн көрсетіп, жол сілтеуші елшіл тұлға. Сопылық ілімді насихаттаушыларды: іргетасын қалаушылар және жаңа заманға бейімдеушілер, – деп екі топқа бөлер болсақ, Ясауи – іргетасты қалаушы, Абай – дін қағидаттарын жетік білген ағартушы» (Өскен, Қамзабекұлы, Екіджі, 2024:34). Абайдың пікірінше, жан дүние кемелдігінің, рухани көрегендіктің кілті – ақиқатты ұғыну, надандық пен жамандықты, өзін-өзі ақтауды жеңу. Ал аталған рухани кеселдер Хақты тану арқылы ізгілікке жетумен жойылады. Олай болса, Абай қабылдаған бүкіл адамзатқа қажет моральдық тәртіптің нобайы мынадай:

Жаратушы ↔ Ғалам (ақырет және осы дүние) ↔ Адам ↔ Адами қасиеттер =

осы құндылықтар арасындағы күрес.

Осылайша Абайдың діни-философиялық ілімінде ақыл мен иман, дүние мен ахирет амалдары қатар қарастырылады. Абайдың көзқарасынша, иман деген Алланың бірлігін танумен шектелмейді, соның негізінде болмысты тану маңызды орын алады. Ал Науаи сопылық дәстүрдің көрнекті өкілі ретінде Алламен бірлік, ішкі тазалық, нәпсіні сындыру, мағрифат, хақиқат мәселелерін сопылық рәміздер арқылы жеткізуге ұмтылды. Абай мен Науаидің адам болмысына, оның өзін-өзін жетілдіруіне айрықша назар аударатын мұндай көзқарастары «адам өз болмысын қалай пайдалану керегін және осылайша әлеммен қалай қарым-қатынас жасау керектігін таңдауы керек» (Tomyuk, 2020:21) дейтін экзистенциалдық теорияға сәйкес келеді.

б) Дәуірдің айырмашылығына қарамастан Ә. Науаи мен Абайдың дүние-танымындағы рухани, мәдени контекстің ортақтығын білдіретін *үшінші вектор* – адам мінез-құлқына қатысты мораль философиясы. Екі ойшыл да адам болмысын, оның парасат-пайымын, адамгершілігін терең бағалайды. Науаи әдептілік пен қарапайымдылықты бірін-бірі толықтырушы ұғымдар тұрғысынан қарастыра отырып, кішіпейілділік пен табиғилықты тәкаппарлыққа қарама-қарсы қояды. Науаи кішіпейіл адам халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, құрметке ие болатынын: «Гүлзардағы әрбір гүлдің өзіне тән хош иісі мен сұлулығы бар, ол бүкіл гүлзарды ғажайыпқа бөлейтіні сияқты кішіпейілділік те жаңа достыққа жол ашады және өзара бауырмалдыққа үндейді» (Навоий, 29), – деп бейнелі түрде суреттейді. Сондай-ақ, Науаи біз сөз етіп отырған «Махбуб ул-кулуб» еңбегінде «ысырапшылдық жомарттық емес, мақтан үшін мәрттік таныту, осылайша өзін «жомарт» деп атау – арсыздық», – дейді де, бақыттың негізі – нұрлылықта, ал ең үлкен бақытсыздық надандық пен білімсіздік деп топшылайды (Навоий, 37). Ғалым өзінің даналығын дәлелдеу үшін ертелі-кеш талас-тартысқа түсетін надан мутакаллимдерді сынайды. Науаидің пікірінше, адам болмысындағы ең басты жамандық – тәкаппарлық пен менмендік. Хәкімнің сөзінше бұл антиқұндылықтар адам болмысының тұрақты әрі мәңгілік дұшпаны – нәпсінің қалауынан пайда болады. Сонымен қатар Науаи аталған еңбегінде тәкаппарлық пен өзін-өзі ақтайтын азғындыққа ұшырағандарды үш топқа бөледі: бірінші топ – басқалар теріске шығарса да, қыңырлықпен қасарысып өз қатесін түзеуге кіріспейтіндер; екінші санатқа – өзінен басқаны қомсынып, тура жолды нұсқаушыларға құлақ аспайтындар; үшінші топты тәкаппарлықпен шектен шыққандар құрайды. Науаи тәкаппарлықты әрі қарай үш категорияға бөледі:

1) Өздерін патшаға балап, сұлтанға қарсы шыққандар;

2) Өзін пайғамбар санап, Хақ Тағаланың қаһарына ұшырағандар;

3) Перғауын мен Намруд (перғауын – Мұса пайғамбар тұсындағы Мысыр елінің патшасы, Намруд – Ибраһим пайғамбардың кезінде өмір сүрген озбыр патша – А.Ж.) сияқты Алланың нығметтеріне күпірлік етіп, өздерін Тәңір санайтындар», – деп ұлы ойшыл тәкаппарлық – шайтанның ісі, надандық» (Навоий, 41) деген байлам жасайды.

Ал, Абай шығармаларында, әсіресе, қара сөздерінде адамгершілік мінез-құлық

қағидалары мен теріс мінездер, адам жанының ішкі үйлесімділігі жайында терең ойлар айтады. Абайдың адам мінезі, тұлғаның экзистенциалды әлемі туралы көзқарастарының негізгі өзегін былайша түйіндеуге болады:

1) Абайдың пайымдауынша адам мінезінің көркемділігі ақыл мен жүректің бірігуі арқылы жүзеге асады.

2) Адам өзін-өзі рухани жетілдіру арқылы ұлы қасиеттерге ие болады.

3) Әрбір адам баласының қоғам алдындағы жауапкершілікті сезінуі оның жағымды мінез-құлық стратегияларын қалыптастырады.

4) Жағымсыз, ұнамсыз істерден ғибрат алу адам мінезін кемелдендіреді.

5) Өмірдегі ұмтылыстары мен арман-мақсаттары адам мінезін оңды жолда тұрақтандырады.

в) Абай мен Науаи мұрасының сабақтастығын айқындайтын *төртінші вектор* – оқу, білім-ғылым, еңбек туралы ой-тұжырымдары. Мәселен, Науаи ғылым иелерін жоғары бағалайды. Алайда ғылымды үйреніп, оны іс жүзінде қолданбаған, халыққа, елге қызмет етпеген ғалымдарды кітап арқалаған есекке теңейді. Өзінің ғылым-білім жөніндегі ағартушылық ойларын «Білмегенін сұрап білген – ғалым, сұрамаған – залым», «Бірте-бірте үйреніп дана болады, тамшы жинап дария болады» (Toshpulatova, 2022:53) деген даналық ілімдерімен қорытады. Абай да өлеңдерінде:

«Дүниеде өзі, мал да өзі
Ғылымға көңіл берсеңіз» (Абай, 1-том, 2020:71-72).

«Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек» (Абай, 1-том, 2020:136), –

деп ғылымның адамзат өміріндегі маңызды категория екендігіне назар аударады.

г) Абай мен Науаи шығармашылығындағы тақырыптық-идеялық сарындастық білдіретін *бесінші вектор* – ел басқару жөнінде пайымдаулары. Науаидің «Махбуб ул-кулуб» еңбегінің алғашқы бөлімі қоғамның әскери, құқықтық, экономикалық дамуына ықпал ететін категорияларды сипаттаудан басталады. Науаидің тұжырымына сәйкес, елдің дамуы адал басшы мен бек-уәзірлердің, әділ патшаның, жанқияр bahадүрлер мен ержүрек, отансүйгіш әскерилердің дүние мен ахирет бақытына жету жолындағы амал-әрекеттеріне тікелей байланысты іске асады. Науаи ортағасырдағы қоғамның құқықтық жүйесін басқарған дін қайраткерлері мен шейхтарды, абыздарды елді тура жолға бастайтын мемлекеттің жоғарғы санаттағы азаматтары деп бағалайды. Ал ұстаздар мен дәрігерлер, ғалымдар мен хатшыларды ғылым, білім, тәрбиеге жауапты, қоғамның зиялылық қабатының негізін құрайтын кәсіп иелері ретінде қарастырады. Әсіресе, дәрігерлердің кәсіби міндеттері мен мінез-құлқына қатысты маңызды тұжырымдарды айта келіп, оларды Иса пайғамбарға ұқсатады. Иса өлген адамның жанын дұға арқылы қайтарса, дәрігер дәрі-дәрмек арқылы жанның денеден шығуына жол бермейді деген байлам жасайды.

Науаи тәрізді болыстықпен ел билеп шыныққан Абайдың да басқару ісінде, билік

етушілерге қатысты өзіндік ұстанымдары болды. Абай шындық пен туралықты жақтап, би-болыстардың әділетсіздігіне, қысастығы мен озбырлығына қарсылық танытты. Ақын ел басқарушы тұлғалардың жеке мүддесін емес, елдің мүддесін биік ұстауын баса айтты. Сонымен бірге парақорлық, өз билігін асыра пайдаланатын заң бұзушыны, дүмшелікті қатаң сынға алды. Ақынның бір ғана «Болыс болдым, мінеки» өлеңінің өзінде ел билеу, әкімшілік істерге қатысты қоғамдық-әлеуметтік, саяси маңызды мәселелер қозғалып, басқарушылардың типтері өткір сатирамен беріледі.

5. Қорытынды

Жинақтап айтқанда, Абай мен Науаидің көркемдік дүниетанымындағы рухани-гуманистік және этикалық-экзистенциалдық аспектілер былайша көрінеді:

Көркемдік-шығармашылық аспектілер	Абай	Науаи
Ізгілік (гуманизм)	Адамзаттық масштаб: күллі адам баласына деген сүйіспеншілік, шындыққа ұмтылу, ұлттық кодты Дамыту	Шығыс әдеби дәстүріне тән гуманистік идея: ақиқат, әділдік және махаббат
Этика	Адалдық, әділдік, ар-намыс, еңбекқорлық	Шығыс мәдениетінің адамгершілік ұстанымдары
Руханилық	Ақылға қонымды, парасатты сенім, дін мен ақылдың синтезі, рухани және интеллектуалдық тұрғыда кемелдену	Аскеттік өмір салты арқылы жанды кемелдендіру
Экзистенциализм	Тұлғаны өзін-өзі жетілдіруге шақыру, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүректі өзара тоғыстыру	Ішкі рухани жол: тұлғаның сопылық ілімге ұмтылуы, рухани-моральдық тұрғыдан тазару

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 528 б.

2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.

3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы /. 44-том: Баяндамалар, пікірлер, сөздер, лекциялар, зерттеу. 1950-1960. – Алматы: Жібек жолы, 2014. – 320 б.

4. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы: Санат, 1995. – 320 б.

5. Gosetti-Ferencei, Jennifer Anna. //Life as a Work of Art: The Existential Need for Creativity', On Being and Becoming: An Existentialist Approach to Life, GUIDES TO THE GOOD LIFE SERIES (New York, Oxford Academic, 22 Oct. 2020. – Pp 278–292. https://doi.org/10.1093/oso/9780190913656.003.0021.

6. Ердембеков Б. Қазақ қоғамының Абай қарасөздеріндегі көрінісі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 1(146). – 2024. – Б. 150-158. DOI:https://doiorg/10.32523/2616-678X-2024-146-1-150-158

7. Қарабаева Х.Ә., Бейсенұлы. Ж. Абай және Науаи: көркем аудармадағы әдеби үндестік // әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – № 1 (185). – 2022. – Б. 226-234. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph23

8. Мырзахметұлы М. Абайтану: 4-том. Абай және Шығыс. – Алматы: Қазығұрт, 2020. – 317 б.

9. Навоий А. Маҳбуб ул-қулуб. www.ziyouz.com кутубхонаси (автордың жеке мұрағатындағы пдф)

10. Ridha Rouabhia. Existentialism's Influence on Literature: An Exploration of Themes and Movements // Nov 1, 2024. URL: https://baraa12400.medium.com/existentialisms-influence-on-literature-an-exploration-of-themes-and-movements-6ffe93ccc53e

11. Сейданов Қ. Науаи және қазақ әдебиеті // Қазақ әдебиеті, 2016. – 28 қазан. https://qazaqadebieti.kz/7736/nauai-zh-ne-aza-debieti қаралған күні: 10.01.2025 жыл.

12. Sartre. Being and Nothingness: An essay on phenomenological ontology. – London: Routledge, 2003. ISBN 0-415-27848-1

13. Toshpulatova D. Alisher Navoiyning «Mahbubu-l-qulub» asarida ilm-ma'rifat mavzusining yoritilishi // Alisher Navoiy, 2022, jild. 2, 2-son. B. 51-57.

14. Tomyuk O.N. — Creativity inMartinHeidegger'sexistentialism// Культура и искусство. – 2020. – № 5. – Pp. 18-26. DOI10.7256/2454-0625.2020.5.32811

15. Өскен Ә, Қамзабекұлы Д., Екіджі М. Ясауи және Абай – Алаш жұртының рухани тұғыры // Керуен. – № 85 (4). – 2024. – Б. 30-46. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02

References:

1. Abai. Complete Academic Collection of Works. Three volumes. Volume 2. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 528 b.

2. Abai. Complete Academic Collection of Works. Three volumes. Volume 1. – Almaty: Zhazushy, 2020. – 640 b.

3. Auezov M. Complete collection of his works in fifty volumes /. Volume 44: Reports, opinions, speeches, lectures, research. 1950-1960. – Almaty: Zhibek zholy, 2014. – 320 b.

4. Auezov M. Abay Qunanbaev. – Almaty: Sanat, 1995. – 320 b.

5. Gosetti-Ferencei, Jennifer Anna. //Life as a Work of Art: The Existential Need for Creativity', On Being and Becoming: An Existentialist Approach to Life, GUIDES TO THE GOOD LIFE SERIES (New York, Oxford Academic, 22 Oct. 2020. – Pp 278–292. https://doi.org/10.1093/oso/9780190913656.003.0021.

6. Erdembekov B. The reflection of Kazakh society in Abai's poems // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series. – № 146 (1). – 2024. – B. 150-158. DOI:https://doiorg/10.32523/2616-678X-2024-146-1-150-158

7. Qarabaeva H.A., Bejsenuly. Zh. Abai and Navoi: literary harmony in artistic translation // Bulletin of the Kazakh National University named after al-Farabi. Philology series. – № 185(1). – 2022. – B. 226-234. https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v185.i1.ph23

8. Myrzahmetuly M. Abai Studies: Volume 4. Abai and the East. – Almaty: Kazygurt, 2020. – 317 b.

9. Navoij A. Maxbub ul-qulub. www.ziyouz.com kutubhonasi (avtordyn zheke muragatyndagy pdf)

10. Ridha Rouabhia. Existentialism's Influence on Literature: An Exploration of Themes and Movements // Nov 1, 2024. URL: https://baraa12400.medium.com/existentialisms-influence-on-literature-an-exploration-of-themes-and-movements-6ffe93ccc53e

11. Seidanov K. Nauai and Kazakh literature // Kazakh literature, 2016. – 28 kazan. https://qazaqadebieti.kz/7736/nauai-zh-ne-aza-debieti (date of review: 10.01.2025 zhyl).

12. Sartre. Being and Nothingness: An essay on phenomenological ontology. – London: Routledge, 2003. ISBN 0-415-27848-1

13. Toshpulatova D. Alisher Navoiyning «Mahbubu-l-qulub» asarida ilm-ma'rifat mavzusining yoritilishi // Alisher Navoiy, 2022, jild. 2, 2-son. B. 51-57.

14. Tomyuk O.N. — Creativity inMartinHeidegger'sexistentialism// Kul'tura i iskusstvo. – 2020. – № 5. – Pp. 18-26. DOI10.7256/2454-0625.2020.5.32811

15. Osken A., Kamzabekuly D., Ekidzhi M. Iasaui and Abai – the spiritual pillar of the Alash people // Keruen. – № 85 (4). – 2024. – B. 30-46. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02

ҒТАМР 17.01.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-20

Б.Т. Мырзақұлов
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.
E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru
ORCID: 0000-0003-1205-456X

КІТАБИ АҚЫН ИБРАҺИМ ТІЛЕУҚАБЫЛҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Көкшетау өңіріндегі Зеренді елді мекенінде өмір сүрген кітаби ақындардың бірі – Ибраһим Тілеуқабылұлы. Ол Арғын тайпасының Қылды Қарауыл – Көмекей руынан шыққан. Ақынның көзі тірісінде жарық көрген еңбектері «Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917)», «Қазақ кітаптары (1806-1917)» сияқты библиографиялық жинақтарға енгенімен, қазақ әдебиеті тарихында есімі елеусіз қалып келеді. И. Тілеуқабылұлының қос бірдей шығармасы – «Имам Ағзам қиссасы» және «Қожа Бахауддин хазіретлерінің қиссасы» – 1902 жылы Санкт-Петербургтегі ресми цензурадан өтіп, 1903 жылы Қазан қаласында басылып шыққан. Бұл мәліметтер аталмыш қиссалардың 1900-1901 жылдары жазылғанын аңғартады. Қазіргі таңда «Имам Ағзам қиссасының» жалғыз нұсқасы Мәскеудегі Ресей Мемлекеттік кітапханасында (қор. каз. 1/369), ал «Қожа Бахауддин хазіретлерінің қиссасы» Алматыдағы Ғылым ордасына қарасты Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында (қор №7718) сақтаулы.«Қожа Бахауддин хазіретлерінің қиссасы» араға 102 жыл салып, 2005 жылы жарық көрген «Бабалар сөзі» көптомдығының 16-томында жарияланғаны белгілі. Осы мақалада аталған қиссаның осы басылымдағы нұсқасы мен түпнұсқа мәтіні текстологиялық тұрғыдан салыстырылып, мазмұндық және авторлық ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, қазақ тілінде тұңғыш рет ғылыми айналымға ұсынылып отырған «Имам Ағзам қиссасының» мазмұны мен көркемдік-стильдік сипаты сараланып, автордың шығармашылық қолтаңбасы зерделенеді.Зерттеу барысында бұл діни қиссалар арқылы қазақ халқының дәстүрлі көзқарасы мен рухани дүниесі қалай бейнеленгені көрсетіледі. Сонымен қатар, Ибраһим Тілеуқабылұлының шығармаларының әдебиеттегі, мәдениет пен тарихтағы орны айқындалады.

***Алғыс**:* Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүргізіледі (BR27101897 2025-2026 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жоба аясында).

Кілт сөздер: Ибраһим Тілеуқабылұлы, кітаби ақын, қисса, Имам Ағзам, Қожа Бахауддин Нақшбанд, Рисалаи Азиза, Сопы Аллаяр.

B.T. Myrzakulov
M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru
ORCID: 0000-0003-1205-456X

ARTISTIC FEATURES OF THE WORKS OF THE POET OF THE KITABI (SCRIPTURAL) TRADITION IBRAGIM TILEUKABYLULY

Abstract. In the second half of the 19th century and the early 20th century, one of the representatives of the Kitabi (Scriptural) poetic tradition in the Kokshetau region, in the village of Zerenda, was Ibragim Tileukabyluly. He was from the Kymykey clan of the Kyldy Karauyl branch within the Argyn tribe. Although his works published during his lifetime were registered in consolidated catalogues such as The Genealogy of

the Kazakh Book (1807-1917) and Kazakh Books (1806-1917), his name is rarely mentioned in the history of Kazakh literature. Considering that two of Tileukabyluly's works passed special censorship in St. Petersburg in 1902 and were published in Kazan in 1903, it can be assumed that these qissas were written in 1900-1901. The only known copy of Ushbu Qissa Imam Azam Dur. Qissa about Imam Azam is kept in the Russian State Library in Moscow (kaz. 1/369), while Qissa about Khwaja Bahauddin Hazretleri is preserved in the rare collection of the Central Scientific Library under the Science Orda in Almaty (No. 7718). The latter work was republished after 102 years, in 2005, in Volume 16 of the multi-volume edition Babalar Sozi (Words of the Ancestors). This article presents a textual comparison between the original manuscript and this publication, analyzing its content and the author's distinctive features. Moreover, *The Story of Imam Azam* is introduced into scholarly circulation for the first time, with a focus on its narrative content and stylistic characteristics, as well as the poet's unique creative signature. Through the analysis of these religious stories, the study explores how traditional worldviews and the spiritual consciousness of the Kazakh people are reflected. The article also defines the literary, cultural, and historical significance of Ibragim Tileukabyluly's works.

Acknowledgment: This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (within the project BR27101897 for 2025-2026 "Digital Transformation of the Ecosystem of Kazakh Literary Studies, Folklore and Art Studies: Interdisciplinary Research").

Keywords: Ibragim Tileukabyluly, Kitabi (Scriptural) poet, qissa, Imam Azam, Khwaja Bahauddin Naqshband, Risalai Aziza, Sufi Allayar.

Б.Т. Мырзакулов
Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан
E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru
ORCID: 0000-0003-1205-456X

ПОЭТ КНИЖНОЙ ТРАДИЦИИ ИБРАХИМ ТЛЕУКАБЫЛУЛЫ: ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. Во второй половине XIX – начале XX века в селении Зеренда Кокшетауского региона жил один из представителей книжной (кітаби) поэзии – Ибрахим Тлеукабылулы. Он происходил из рода Кылды Карауыл – Комекей, Аргын. Хотя его произведения, опубликованные при жизни, были включены в сводные каталоги «Родословная (шежире) казахской книги (1807-1917)», «Казахские книги (1806-1917)», имя поэта практически не упоминается в истории казахской литературы. Если учесть, что два труда И. Тлеукабылулы прошли специальную цензуру в Санкт-Петербурге в 1902 году и были изданы в Казани в 1903 году, можно предположить, что они были написаны в 1900-1901 годах. Единственный экземпляр произведения «Ушбу кисса Имам Агзам дур. Кисса об Имаме Агзаме» хранится в Российской государственной библиотеке в Москве (каз. 1/369), а «Кисса о Ходже Бахауддине хазретлери» – в редком фонде Центральной научной библиотеки при Академии наук РК в Алматы (№7718). Последнее произведение спустя 102 года было опубликовано в 2005 году в 16-м томе многотомника «Слова предков». В данной статье проводится текстологическое сравнение оригинала и версии, включённой в это издание, рассматриваются содержательные и авторские особенности. Кроме того, впервые вводится в научный оборот содержание и художественно-стилистические особенности поэмы «Кисса об имаме Агзаме», анализируется творческий стиль поэта. В ходе исследования также выявляется, каким образом через эти религиозные поэмы отражаются традиционные взгляды и духовный мир казахского народа. Определяется место произведений Ибрахима Тлеукабылулы в литературе, культуре и истории.

Благодарность: Исследование проводится при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (в рамках проекта BR27101897 2025-2026 гг. «Цифровая трансформация экосистемы казахстанского литературоведения, фольклористики и искусствоведения: междисциплинарные исследования»).

Ключевые слова: Ибрахим Тлеукабылулы, поэт-книжник, кисса (поэма), Имам Агзам, Ходжа Бахауддин Накшбанд, Рисолаи Азиза, Суфий Аллаяр.

1. Кіріспе

2023 жылы «Ана тілі» және «Мұнара» газеттерінде, сондай-ақ Астанадағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы шығаратын «Uly dala murasy» (III/XIX, 56-59-бб.) ғылыми-танымдық журналында «Белгісіз ақынның белгілі қиссасы немесе зеренділік Ибраһим кім?» атты мақала жарық көрді. Бұл мақалада, негізінен, қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттерінде аты елеусіз қалған әрі шығармасы өзге біреуге телініп келген «белгісіз ақынның белгілі қиссасы» туралы сөз болады. Мақалада талдауға негіз болған «белгілі қисса» – діни дастандар топтастырылған «Бабалар сөзі» көптомдығының 16-томында жарияланған «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» (Бабалар сөзі, 2005: 105-109). Бұл шығарманың литографиялық басылымы Алматыдағы Ғылым ордасына қарасты Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында сақталған (№7718). Ал «белгісіз ақын» деп көрсетілуінің себебі – «Бабалар сөзінің» 16-томын әзірлеу барысында қиссаның соңғы екі беті назардан тыс қалған. Соңғы беттегі баспа редакторы ретінде көрсетілген «Шәкіржан әл-Хамиди ат-Тукуй» туралы дерек негізінде, томның ғылыми қосымшасында ол *«Баһауддинге байланысты аңыздың бірін өлеңге айналдырған жырлаушы»* (Бабалар сөзі, 2005: 278) ретінде аталады. Бәлкім, зерттеушілердің мұндай қорытынды жасауына «Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917)» атты жиынтық каталогта қисса туралы келтірілген мына мәліметтің әсер еткен болуы ықтимал: *«Хожа Баһауддин хәзрәтләрінің қиссасы. Қазақ тілінде. Әувәл мәртәбә басылынуы. Қазан, Матбәгә-и Кәримия, 1903. 8 б. Матбәгә мосаххихі – Шакиржан әл-Хамиди-т-Тәкәви»* (Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917), 1996: 122). Дегенмен, аталған мақалада қиссаның түпнұсқалық мәтіні негізге алынып, томға енбей қалған соңғы екі беті мұқият зерделенуі нәтижесінде авторына қатысты тың мәліметтер атап өтіледі. Расында да, сол соңғы екі бетте келтірілген төмендегі жыр жолдарына назар аударар болсақ, қиссаның жырлаушысы – зеренділік Ибраһим ақын екені айқын аңғарылады:

Зеренді болысымыз осы күнде,
Тағат қыл Ибраһим күндіз-түнде... (Тілеуқабылұлы, 1903: 7).

Осылайша, біз мақаламызда қиссаның авторы ретінде қазақ әдебиетінде белгісіз болып келген зеренделік Ибраһим есімді ақын аталады. Алайда шығармада *«Ақмола облысым – үлкен қала...», «Уезімді сұрасаң – Көкшетауда»* деген сияқты деректер ғана келтіріліп, автордың толық аты-жөні нақтыланбай қалған еді.

Араға көп уақыт салмай, 2024 жылы Мәскеуге ұйымдастырылған ғылыми іссапар аясында Ресей мемлекеттік кітапханасы қорында (каз. 1/369. жалғыз дана) сақталған «Үшбу қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы» назарымызды аударды. Бұл еңбек туралы мәлімет «Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917)», «Қазақ кітаптары (1807-1917)» атты жиынтық каталогтар да келтірілгенін атап өткен жөн: *«Ұшбу қисса хәзрәт-и Имам Әғзәм-дүр. Имам Әғзәм қиссасы. Жазушы: Ибраһим Тілеуқабыл ұғлы. Қазақ тілінде әувәл мәртәбә басылынуы. – Қазан: Матбәгә-и Кәримия, 1903. – 11 б.»* (Қазақ кітаптары (1807-1917), 1998: 64. Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917), 1996: 122). Каталогтардағы осы дерекке сүйене отырып әрі Мәскеуден алын-

ған қисса түпмәтінін зерттеу және қазіргі жазу үлгісіне түсіру арқылы бірқатар маңызды ғылыми қорытындылар жасалды.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада мәтінтану ғылымы аясында салыстырмалы текстологиялық талдау, дереккөздерді салыстыру (источниковедческий анализ), тарихи-контекстуалды, әдеби-компаративистикалық әдістер, сондай-ақ шығарманың авторын анықтауға бағытталған атрибуция мен стильдік талдау, мәтінді терең түсіндіруге арналған герменевтикалық тәсілдер кеңінен қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада кітаби ақын Ибраһим Тілеуқабылұлының 1903 жылы Қазанда жарық көрген «Үшбу қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы» және «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы» атты екі бірдей кітабы зерттеу нысанасына алынған. Зерттеу жұмысын жүргізуде «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасының» Алматыдағы Ғылым ордасына қарасты Орталық ғылыми кітапханаңың сирек қорында (№7718) сақталған түпмәтіні, 2005 жылы көптомдық «Бабалар сөзінің» 16-томында жарияланған нұсқасы, ақынға қисса жазуға арқау болған Сопы Аллаярдың «Сәбәтул әжизин» еңбегі мен оның түсіндірмесі (шарх) болған Тәжүддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» кітабы және Ибраһим Тілеуқабылұлы туралы құжаттық-шежірелік материалдар пайдаланылды. Сондай-ақ жалғыз данасы Мәскеудегі Ресей Мемлекеттік кітапханасында (қаз. 1/369) сақталған «Имам Ағзам қиссасы» алғаш рет қазіргі жазу үлгісіне көшіріліп, шығарманың көркемдік ерекшелігі мен мазмұндық құрылымы ғылыми тұрғыда талданды.

3. Талқылау

Ибраһим Тілеуқабылұлы «Имам Ағзам қиссасының» соңғы беттерінде өзінің есімі мен шыққан тегін, әкесі мен атасының аттарын, туған жері мен шығарманың жазылу себебін өлең жолдары арқылы баяндайды. Енді екі қиссада кездесетін деректерді салыстырып, ортақ ұқсастықтарына көз жүгіртейік. Мұндай ұқсастықтар, сөзсіз, қос туындының авторы Ибраһим Тілеуқабылұлы екенін дәлелдей түседі.

«Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы» (Қазан, 1903. 8 бет)	**«Үшбу қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы» (Қазан, 1903. 11 бет)**
Автордың аты	
Тағат қыл, Ибраһим, күндіз-түнде...	*Үшбу қиссаны жазғушы Ибраһим атым...*
Автордың әкесі мен атасының есімдері	
(көрсетілмеген)	*Өз әкемді сұрасаң – Тілеуқабыл...* *Ұлық бабам болады Өтебайды...*
Шыққан тегі	
(көрсетілмеген)	***Қылды*** *елінен болады нәс(і)лі затым.*

Туған жері	
Ақмола облысым үлкен қала... *Уезімді сұрасаң Көкшетауда...* *Зеренді болысымыз осы күнде...* *Поштаңыз Сандықтаудан жүрер қашан...*	*Туған жерім Айдабол, Шалқар еді,* *Орыс алып, көшті ғой біздің ауыл...*
Қиссаның жазылу себебі	
Қисса жаз деп бұйырдың Қасым батыр... *Дүкенші сіз бұйырдың Қасым молла...* ***Үшбу екі қиссаны**, ай, шырағым,* *Сіз елтіп заказной поштаға сал...* *Шаһар Қазан келген соң Қасым мырза,* *Бұл өлеңнің хабарын берші маған....*	*Қасым ноғай өтінді жазыңыз деп...* *Баспаға жіберем деп айтып еді,* *Маған берген Қасымның мәслихаты...* *Мәслихаты Қасымның берген маған,* *Әй, Каримов, бір қызмет енді саған...*

Демек, екі қиссаның авторы – Ибраһим Тілеуқабылұлы. Көріп тұрғанымыздай, ақын бір шығармасында өзі туралы мәліметті толық келтірсе, екінші шығармасында қысқаша ғана тоқталады.

Ибраһим ақынның нәсілі – өзі «Имам Ағзам қиссасында» атап өткендей, Қылды руынан. Ал Қылды руы – Орта жүз құрамындағы Арғын тайпасына жатады. Ақынның тегін анықтау мақсатында Арғын тайпасының қатысты шежірелік деректерді зерделедік. Соның ішінде 2024 жылы «Turan» баспасынан жарық көрген «Арғын Қылды Қарауыл – Көмекей руының шежіресі» қолымызға түсті. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Ибраһим Тілеуқабылұлының Арғын тайпасына қарасты Қылды Қарауыл – Көмекей руынан екені анықталды. Шежіреге сәйкес, ақынның есімі – «Ыбырай» деп берілсе, ал әкесі мен атасының есімдері қиссадағыдай «Тілеуқабыл, Өтебай» деп көрсетілген. Ибраһимнің Иса мен Смайыл деген екі інісі және өзінің кіндігінен тараған Темірғали атты бір ұлы болған. Жалпы Ибраһим ақыннан Арғынға дейінгі аталар тізбегі былайша жалғасады: *Темірғали – **Ыбырай (Ибраһим)** – **Тілеуқабыл** – **Өтебай** – Нұрбай – Шақа – Көмекей – Тілеу – Күнсары – Түнқатар (**Қылды** Қарауыл) – қарт Бөлекей – Мәшек – Амалдық – Миқы баба – Қарауыл – Қарақай – Қарасопы – Арғын* (Арғын Қылды Қарауыл – Көмекей руының шежіресі, 2024: 230).

Енді Ибраһим ақынның туған жеріне қатысты қиссада келтірілген деректерді зерделейік. «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы» бойынша ақын өмірінің соңына қарай Ақмола облысы, Көкшетау уезі, Зеренді елді мекенінде тұрған. Ал «Имам Ағзам қиссасында» аталған Айдабол мен Шалқар – ақынның туған жері болған. Өйткені, қиссада ақын: «*Туған жерім Айдабол, Шалқар еді, Орыс алып, көшті ғой біздің ауыл*» (Тілеуқабылұлы, 1903: 11) деп, елінің бір жерден екінші жерге үдере көшкенін жеткізеді. Ал Айдабол, Шалқар, Сандықтау – Көкшетау өңіріне қарасты жерлер екені мәлім.

Қиссалардағы мәліметтерге қарағанда, қос шығарманы жазуға Ибраһим ақынға Қасым есімді тұлға себепкер болған. Сондай-ақ ақын өз сөзінде бұл кісіні «Қасым батыр», «Қасым мырза», «Қасым молда» деп ерекше ілтипатпен атайды. Ал осыған

дейін, яғни 2023 жылы жарияланған мақаламызда бұл тұлға жөнінде мынадай ой айтқан едік: *«Жырда әрі молда, әрі мырза, әрі батыр ретінде сипатталған тұлға – Керекудің діни қайраткері Қасым қажы Мұстафаұлы Ертісбаев (1870-1932) болуы әбден мүмкін. Ол өз медресесінде оқыған шәкірті Сәбит Дөнентаевтың «Уақтүйек» атты кітабын (Уфа, 1915) демеушілікпен жарыққа шығаруға көмектескен. Қайырымдылық істерімен танылған меценат Қасым қажы жасы ұлғайған Ибраһим ақынның қиссаларын бастырып шығаруға да қол ұшын берген болуы мүмкін деген ойдамыз. Алайда, зеренділік Ибраһим ақын жырға қосқан Қасым молда аты аталған Ертісбаевтан бөлек, басқа тұлға болуы да ықтимал»* («Uly dala murasy», 2023: 58).

Ғылыми қорытынды жасауда жорамалға белгілі бір деңгейде орын берілгенімен, күмәнді сейілтетін нақты дерек табылған жағдайда ақиқатқа жүгінген абзал. Ендеше, кейінгі кезекте зерттеу нысанасына алынған «Имам Ағзам қиссасында» аталған Қасым есімді тұлға туралы деректер оның Қасым қажы Мұстафаұлы Ертісбаев емес екенін дәлелдейді. Өйткені, «Имам Ағзам қиссасында» Қасымның ұлтына қатысты оны «Қасым ноғай» деп атайды, ал жырдың тағы бір шумағында оның толық атыжөні келтіріледі:

Абулқасым атасы – Мұхаммед-Аюб молла...
Арғы атасы тағы бар Фазыл атты... (Тілеуқабылұлы, 1903: 11).

Бұдан бөлек ақын «Қожа Бahауддин хазіретлерінің қиссасында» Ахмет-Кәрім деген ноғай азаматына сәлем жолдайды:

Сізге сәлем жазамын, Ахмет-Кәрім ноғай... (Тілеуқабылұлы, 1903: 7).

Ибраһим тағы бір сөзінде өзінің тұрғылықты мекенжайын Ахмет-Кәрімге айтып өтеді:

Тұрағым керек болса, Ахмет-Кәрім,
Қазағы «фитай» нөмірі ауылдағы... (Тілеуқабылұлы, 1903: 7).

Аталған жолда ұшырасатын «фитай» сөзін орыс тіліндегі «пятый» (яғни, «бесінші») деген реттік сан есімімен байланысты деп топшылауға болады. Демек, «фитай» сөзі «бесінші қазақ ауылы» дегенді білдіруі мүмкін. Мұндай мәлімет «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының Арғын ру-тайпаларына қатысты еңбегінде де кездеседі. Онда Зеренді болысының Көкшетау уезінің оңтүстігінде орналасқаны және оның бес әкімшілік бөлікке бөлінгені көрсетілген. Соның ішінде ***5-ші әкімшілікке*** *долбы, шыңдәулет,* ***көмекей*** рулары қоныстанғаны жазылған (Қазақ ру-тайпаларының тарихы: Арғын, 2007: IX том, 254). Ал Ибраһим Тілеуқабылұлының Арғынның ішіндегі Қылды Қарауыл – Көмекей руынан екені белгілі.

Бұған дейін біз баспа редакторы немесе кітаптың жауапты шығарушысы ретінде көрсетілген Шәкіржан әл-Хамидидің бұл қиссалардың жырлаушысы емес екенін айтқан едік. Расында да, қазақ кітаптарына арналған библиографиялық көрсеткіштерде Қазанда жарық көрген бірқатар қазақ тіліндегі басылымдардың «жауапты шығарушысы» ретінде татар оқымыстысы Шәкіржан әл-Хамидидің есімі көрсетілген. Мәселен, ол «Қисса-и Біржан сал менен ақын Саранның айтысқаны» кітабы (Қазақ кітаптары (1807-1917), 1998: 47) мен «Таһир мен Зуһра» сынды қиссадастандардың редакциялық жұмысына жетекшілік еткен.

Қорытындылай келе, Қожа Бахауддин хазірет пен Имам Ағзамға арналған агиографиялық сипаттағы шығармалардың шынайы авторы ретінде Ибраһим Тілеуқабылұлын атай аламыз. Осылайша ақын шығармалары арқылы ұлт руханияты мен халық оқу-ағарту ісіне ерекше әсер еткені даусыз (Tadjiyev K., 1: 322).

4. Зерттеу нәтижесі.

«Қожа Бахауддин хазіретлерінің қиссасы». И. Тілеуқабылұлы бұл шығармасында Бұхарада өмір сүрген әйгілі әулие Қожа Бахауддин Нақшбандиге (1318-1389) байланысты аңыздардың бірін жырға қосады. Атап айтқанда, Алланы зікір етіп, жеті жылда тіккен бөркін жеті тозаққа айырбастап, мұсылман үмбетін тозақ отынан құтқармақ болған әрекеті әсерлі баяндалған. Осы орайда жырдың мазмұнына қысқаша тоқталсақ. Ақын шығарманы қиссашылық дәстүрге сай қалыптасқан үрдіс бойынша ең әуелі Аллаға мадақ айтып, пайғамбарға салауат жолдап, шаһриялардан медет тілеумен бастайды. Содан кейінгі сөзін ақын былай деп жалғайды:

Илһам берсе көңілге бар Құдайым,
Әр қисса көңілде тұр дайын-дайын.
«Рисалаи Азизада» көріп едім,
Қожаны қисса қылып шығарайын (Тілеуқабылұлы, 1903: 2).

Демек, ақын әулиеге қатысты аңызды Сопы Аллаярдың (1644-1724) «Сәбәтул әжизин» атты еңбегіне жазылған Тәжуддин Жалшықұлдың (1768-1838) «Рисалаи Азиза» түсіндірме (шарх) кітабынан алған. Одан әрі ақын Қожаның Бұхара шәрифте дүниеге келгенін, азан шақырып қойылған есімі – Мұхаммед екенін, оның кереметі мол әулие әрі өнері асқан шебер ұста болғанын баяндайды. Сол себепті ол «Нақшбанди», яғни «жүректерге Алланың есімін көркемдеп жазушы» деген атаққа ие болғанын айтады.

Бір күні Қожа инені әр шанышқан сайын «Лә иләһа иллә Алла, Мұхаммед Расул Алла» (Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі) деген сөзді жетпіс рет айтып, жеті жылда бір бөрікті тігіп бітеді. Ол бөрікті саудаға қойып, оның бағасын жеті тозақ деп белгілейді. Әулие құлының бұл ісін көріп-біліп тұрған Алла Тағала оған бір періштені зәңгі кейпінде жіберіп, бөркін сатып алмақ болады. Зәңгі бөріктің бағасын естіп, «бөркің қымбат екен» деп Алланың құзырына қайтып барады. Алла Тағала: «Қожаға бар да, бөркін алты тозаққа сатып ал», – деп зәңгіні қайта жібереді. Сөйтіп, әулие зәңгінің ұсынысына разы болып, бөркін алты тозаққа айырбастауға келіседі.

Қиссадағы әулиенің бөрік тіккендегі ниетін былай түсіндіруге болады: ол тозақты өзіндегі рухани байлығымен (бөрік – символдық бейне) сатып алып, мұсылман үмбетіне шапағатшы болып, оларды тозақ отынан аман сақтауды мақсат еткен. Ақын да әулиенің бұл әрекетін жырда былайша сипаттайды:

«Мұхаммед үмбеттерін кіргізбен» деп,
Қожаның бөрікті тіккен ниеті сол (Тілеуқабылұлы, 1903: 6).

Ал Алла Тағала неге әулие құлының таза көңілмен тіккен бөркіне жеті тозақты бере салмағанын былайша түсіндіреді:

Бермеген жеті тамұқ себебі сол,
Қорықпас деп қаһарымнан пенделерім (Тілеуқабылұлы, 1903: 6).

Ибраһим ақын қиссаның соңында Бұхарадан шыққан әулиенің батын (ішкі, жүрек) көзімен ғайыпты болжай алатын қасиетке ие екенін айтып, сөзін тәмамдайды:

«Рисалаи Азиза» кітабында
Бір бөлек айтқан екен осылай сөзді (Тілеуқабылұлы, 1903: 6).

Енді Ибраһим Тілеуқабылұлының «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасын» жазуына алтын арқау болған Тәжұддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегіне аз-кем тоқталсақ. Бұл еңбек XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазан баспаханаларында бірнеше рет жарық көрген. Ал И. Тілеуқабылұлы осы еңбектің 1900 жылдарға дейінгі бір басылымын оқығаны анық байқалады. Біз «Рисалаи Азиза» еңбегінің әр жылдары жарық көрген басылымдарын саралау нәтижесінде онда Қожа Баһауддин Нақшбандиге қатысты бір емес, бірнеше аңыз-әңгіме қамтылғанына көз жеткіздік. Мәселен, «Рисалаи Азизаның» 1909 жылы Қазанда «Б.Л. Домбровский» баспасынан шыққан нұсқасында Қожа Баһауддин әулиенің есімі тақырып ретінде төрт жерде аталады:

– *Қожа Баһауддиннің екі мүридінің хикаясы* (Тәжуддин, 1909: 140);

– *Хикаят Қожа Баһауддин рахматуллаһ тағала ғалейһи* (Тәжуддин, 1909: 168);

– *Хикаят Қожа Баһауддин рахимаһулла ғауаниға (патшаның нөкері) жолыққаны* (Тәжуддин, 1909: 239);

– *Мінәжат Қожа Баһауддин рахматуллаһ тағала* (Тәжуддин, 1909: 239).

Ал әулиенің бөрік тіккен оқиғасы кітаптың «Мінәжат Қожа Баһауддин рахматуллаһ тағала» атты бөлімінде баяндалған (Тәжуддин, 1909: 240). Енді Тәжұддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегі мен Ибраһим Тілеуқабылұлының «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы» арасындағы мәтіндік үндестіктерді кесте арқылы салыстырып көрейік.

Тәжұддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегіндегі (Қазан, 1909. 240-бетте) Қожа Баһауддиннің бөрік тіккені туралы қиссаның аудармасы:	**Ибраһим Тілеуқабылұлының «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы» (Қазан, 1903. 8 бет.)**
Қожа Баһауддиннің «Мұхаммед Нақшбанди» екені айтылады. Ол «безектеуші (кестелеп тігуші)» және «өнер көрсетуші» деген мағынаны білдіреді.	*«Нақышбанди» деп қойған бір аты бар,* *Жаһаннан өнер қылып өтіп кетті.*
Инені әр шанышқан сайын «Лә иләһа иллаллаһ Мұхаммед расулуллаһ» деп жетпіс рет айтатын еді. Өйткені, бөрікті жеті жылда аяқтады.	*Бір бөрік тіккен екен жеті жылда.* *...«Лә иләһа иллә Алла, Мұхаммед Расул Алла» деп* *Жетпіс айтты инені шанышқан сайын.*
Ол ант етіп: «Кім бұл бөрікті менен сатып алса, бағасы – сол, жеті тамұқтың иесі болса, сол алсын», – деді.	*...Кімде-кім жеті тамұқ мүлікленсе (иеленсе),* *Сол бағаға сатам деп ант етіпті.*

Бір күні Алла Тағала бір періштені зеңгі кейпіне ендіріп: «Бар да, Баһауддиннің бөркін сатып ал», – деп бұйырды.	*...Жіберді зәңгі қылып періштені, «Сатып ал сауда қылып бөрікті» дейді.*
Содан ол періште кіріп келіп сәлем берді де: «Иә, Мұхаммед, мен Зәңгістан уәлаятынан келдім, бөркім жоқ, сенде сатылатын бөрік жоқ па?», – деп сұрады.	*...Қожаға тағзымменен сәлем берді. «Мен Зәңгістан жұртынан келермін» деп, Періште Қожа істеген бөрікті көрді. ...Сатарлық сізден бізге бөрік бар ма?*
Періште қайта келіп: «Бөркіңді алты тамұққа аламын», – дегенде, Қожа: «Арзанырақ», – деді.	*...Және қайтып келгенім сауда үшін, Берейін алты тамұқ, аламысың? ...Сұрайсың сен бөркімді арзанырақ.*
Яғни, жеті тамұққа ие болып, Мұхаммед үмбетін тамұғына кіргізбеу үшін еді.	*...Қожаның бөркін сатып тамұқ алған Себебі – Пайғамбардың үмбеті үшін.*
Алла Тағала (оған) сөзі мен істеген ісін дұрыс көріп, алты тамұқты берді.	*...Рахмат етті алтауын бірдей беріп, Қожаның іш пиғылын дұрыс көріп.*
(Бірақ, пенделер) қаһарынан аманмын деп ойламасын деп, жетінші тамұқты бермеді.	*...Бермеген жеті тамұқ себебі сол, Қорықпас деп қаһарымнан пенделерім.*

Жоғарыда келтірілген екі нұсқаны салыстырмалы түрде қарастырсақ, Ибраһим Тілеуқабылұлының түпнұсқа мәтіннен ауытқымағанын, тіпті ақындық шеберлігімен аңыздың көркемдік қуатын тереңдете түскенін көреміз. Мұндай ақындарды зерттеушілер «кітаби ақындар» немесе «қиссашыл ақындар» десе, кейде «нәзира дәстүрінде жырлаған ақындар» деп те атайды (Қыдыр, 2023: 113). Жалпы, Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» атты еңбегімен қазақ оқырмандары О. Зәріпбайұлының аудармасы арқылы таныс. Алайда аталған аудармада түпнұсқадағы Қожа Баһауддин хазіретке қатысты аңыз-әңгімелер толық қамтылмаған. Тіпті біз қарастырып отырған әулиенің бөрік тіккен оқиғасы да аудармадан тыс қалған (Сопы Аллаяр, 2007: 341-343). Бұл аударма еңбектің құрылымы мен мазмұны түпнұсқадан гөрі «Рисалаи Азизаның» өзбек тіліне аударылған нұсқасына көбірек ұқсайтыны байқалады (Рисолаи азиза, 2000: 239-241).

Осы ретте Ұлытау өңірінен шыққан діни қайраткер Сармолда (Балмағамбет Балқыбайұлы) ақынның «Хазірет Хамзаттың [Хамзаның – Б.М.] дінге кіргені» деген көлемді жырын айтпай кетуге болмайды. Ол бұл шығармасында Қожа Баһауддиннің бөрік тіккен оқиғасын былайша жырға қосады:

Дүнияда диуанадан болса қалған,
Қалар ед Баһауддин Балағардан (бәлені қайтарушы – Б.М.).
Жеті жыл бір тақияны өзі тігіп,
Тозақтың алты есігін сатып алған (Балқыбайұлы, 2005: I том, 71).

Демек, Сармолда ақын да Ибраһим Тілеуқабылұлы пайдаланған дереккөзге сүйенген. Біле білсек, Балмағамбет Балқыбайұлының Қарнақтағы Нақшбандия-Мужаддидия тариқатының өкілі Халифа Қозы Түркістани ашқан «Халпе» медресесінде және Шаяндағы Аппақ ишан медресесінде білім алған. Оның үстіне, ол

қазақ жерінде ресми құжаты (хатыршаты) бар Нақшбандия тариқатының өкілі Оразай ишанның ұлы Ахмет ишанның шәкірті болған. Енді Сармолда ақынның «Рисалаи Азизамен» таныс болғанын дәлелдей түсетін «Ходжа Баһалдиннің [Баһауддиннің] екі мүриді» атты шығармасын қарастырып көрейік (Балқыбайұлы, 2005: II том, 295-298). Әрине, тақырыптан аңғарғанымыздай, бұл шығарманың сюжеті Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегіндегі «Қожа Баһауддиннің екі мүридінің хикаясы» атты бөлімнен алынған (Тәжуддин, 1909: 140). Тіпті аталған жырдың соңындағы Сармолда ақынның Қожа Баһауддин туралы қара сөзбен келтірген дерегі «Рисалаи Азиза» еңбегінің мәтінімен толық үндеседі.

Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегі (Қазан, 1909. 239-240 бб.)	**Балмағамбет Балқыбайұлының «Ходжа Баһалдиннің [Баһауддиннің] екі мүриді» шығармасы (Балқыбайұлы Б. II том. Хадис-назым. – Алматы, «Алаш», 2005., 298-бетте)**
Айтуларынша, Баһауддиннің шын есімі – Мұхаммед еді, әкесінің аты – Мәһди еді. Сейітзадалардан (Мұхаммед пайғамбар ұрпағынан) еді, Бұхарада (дүниеге келген) еді. Хабарларға қарағанда, Баһауддиннің анасының шыққан тегі Қызыр пайғамбардың анасының нәсілінен еді. Қызыр пайғамбармен рулық байланысы бар еді.	*Қожа Баһауддиннің шын аты – Мұхаммед еді, анасы Қызыр пайғамбардың анасымен нәсілдес еді.*
Инені әр шанышқан сайын «Лә иләһа иллаллаһ Мұхаммед расулуллаһ» деп жетпіс рет айтатын еді. Өйткені, бөрікті жеті жылда аяқтады.	*Бір тақияны жеті жыл тігіп, инені бір шанышқанда «Лә иләһа илаллаһ, Мухаммад расулаллаһ» деп 70 мәрте айтар еді.*

Әлбетте, бұл деректер Нақшбандия ілімінің қазақ тарихы мен рухани мәдениетіндегі маңызды орнын айқындай түседі. Дегенмен, 2013 жылы 10 томдық «Қазақ қолжазбалары» жинағының 7-томына енген Сопы Аллаярдың «Сәбәтул әжизин» (Дәрменсіздер тірегі) кітабының ғылыми қосымшасында Қожа Баһауддин хазірет туралы ақпараттың бұрмаланғаны белгілі болды. Яғни, XIV ғасырда өмір сүрген Қожа Баһауддин Нақшбандиді IX ғасырда Сайрам өңірінде өмір сүрген Қожа Баһауддин (Исфиджаби – Б.М.) тұлғасымен қасақана шатастыру орын алған (Қазақ қолжазбалары, 2013: VII том, 403). Бұл қателік осы жинақтың кейінгі басылымдарында түзетілсе деген үмітіміз жоқ емес.

Енді «Сәбәтул әжизин» еңбегінің авторы Сопы Аллаяр және оның ұстазы Шейх Хабибулла сынды сопылық ілім өкілдерінің рухани жолына тоқталып өтейік. Бұл үшін Алматыдағы ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған, Сопы Аллаярдың тариқаттағы рухани тізбегі (силсилә) жазылған көне құжатқа зер салу жеткілікті. Ол құжат бойынша Сопы Аллаярдың рухани шежіресі былайша өрбиді:

Хазірет Сопы Аллаяр – Сопы Нәуруз – Хазірет Қажы Хабибулла – Миан Ма'сұм

– Хазірет Шейх Ахмад Мәждуддин (діннің мәртебесі) – Қожа Бақи Биллаһ – Қожа Имкан[аг]и – Мәуләнә Дарвиш – Хазірет Мәуләнә Мұхаммед Зәһид – Хазірет Қожа Ахрар Уәли – Мәуләнә Яқұб Чархи – Хазірет Қожа Баһауддин Нақшбанди қуддиса сирруһу (оның сырын қасиетті етсін) – Хазірет Сейіт Мір Күләл – Хазірет Қожа Баба Саммаси – Хазірет Қожа Шаһ Әли Рамитани – Қожа Махмұд Анжир Фағнауи – Хазірет Қожа Ариф Ревгари – Қожа Жаһан – Қожа Абдулхалиқ Ғиждуани – Қожа Әбу Юсуф Һамадани – Хазірет Шейх Әбу Әли Фармади – Хазірет Шейх Әбулқасым Куркани (Гургани) – Хазірет Шейх Әбулхасан Харақани – Хазірет Сұлтан Байазид Бистами – Хазірет Имам Жағфар Садық – Имам Қасым – Хазірет Имам Зайнул-Абидин – Хазірет Әбу Бәкір Сыддық – Хазірет Имам Хусейн – Хазірет Салман әл-Фарси – Хазірет Әли кәррамаллаһу уәжһәһу (Алла оның жүзін құрметтесін) (ҚР Ұлттық кітапхананың сирек қоры, №278 (парсы), 2б-4б).

Сопы Аллаярдың рухани жолының тағы бір жарқын мысалын Сыр өңірінің тумасы, ақын Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «Әбибулла мен Аллаяр хикаясынан» көруге болады. Онда Шейх Хабибулла мен оның шәкірті Сопы Аллаяр – Нақшбандия сопылық ілімінің көрнекті өкілдері ретінде сипатталады:

Бар еді Әбибулла деген бала,
Қайғырып қылушы еді күн-түн нала.
Бір апат Бұхараға болады-ау деп,
Кетіп еді кенттен шығып, кезіп дала.
Кешіне сәрсенбінің бір күндері,
Қабіріне Баһауддиннің барып жана... (Ізтілеуұлы, 2007: III том, 115-116).

Ал енді әулиенің тегіне қатысты «Бабалар сөзінің» 16-томының ғылыми түсінігіндегі «Нақышбанди Касри Хиндуван ауылында тәжік қолөнершісінің отбасында дүниеге келген» (Бабалар сөзі, 16-т., 2005: 277-278) деген мәліметтің жаңылыс берілгенін айтқан жөн. Өйткені Қожа Баһауддин хазірет Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатима анамыздың ұлы Хусейннен тараған сейіт қожа әулетінен екені белгілі. Бұл деректі насабнамалық шежірелер де растайды (Саттаров, 2010: 254-255). Сонымен қатар ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған Қожа Баһауддиннің ата-тек шежіресі жазылған көне құжат та дәлел бола алады:

Хазірет Шаһ Нақшбандидің шежіресі (тегі), яғни Хазірет Баһаул-Хақ уәд-Дин (Баһауддин) – Мір Сейіт Жалаладдин – Мір Сейіт Бұрһанаддин – Сейіт Зәйнуддин – Сейіт Қасым – Сейіт Шағбан – Сейіт Бұрһанаддин – Сейіт Махмұд – Сейіт Йалақ – Сейіт Тақи – Сейіт Суфи – Фахруддин – Сейіт ‘Аскари – Имам Хусейн ‘Аскари – Имам Әли Тақи – Имам Әли Мұса Риза – Имам Мұса Казым – Имам Жағфар Садық – Имам Мұхаммед Бақир – Имам Зейнул-‘Абидин – Хазірет Имам Хусейн – Хазірет Әли әл-Мұртаза мен Фәтима Зәһра, барлығын рақымыңа бөлей гөр, ей, рақымдылардың ең Рақымдысы! (ҚР Ұлттық кітапхананың сирек қоры, №278 (парсы), 5а-6а).

«Үшбу Қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы». Ибраһим Тілеуқабылұлы бұл шығармасында ислам дінінің ұлы ғұламасы, әрі ата-бабаларымыз ұстанған

дәстүрлі жол – Ханафи мәзһабының негізін қалаушы Сәбит ұлы Нұғман, яғни Имам Ағзам Әбу Ханифаның өнегелі өмір жолын бейнелеген. Ақын Имам Ағзам туралы қиссасында бұрыннан белгілі «жарты алма» оқиғасын нәзирагөйлік дәстүрге сай қайта жырлаған. Түркі әдебиетінде Имам Ағзам тұлғасын алғаш жырлаған ақын Сүлеймен Бақырғани екені белгілі. Оның «Ақызаман», «Миғражнама», «Исмайыл қиссасы», «Бибі Мәриям» сияқты шығармаларымен қатар аталатын «Жарты алма» дастанының оқиға желісі И. Тілеуқабылұлының «Имам Ағзам қиссасымен» ұқсас деп айтуға болады. «Жарты алма» дастаны – хикмет дәстүріне тән *аааб* ұйқасымен және 7-8 буынды өлшеммен жазылса, Ибраһим ақынның «Имам Ағзам қиссасы» – қазақтың қара өлең ұйқасына тән *ааба* үлгісінде, әр жолы 11 буынды болып келеді. Мәселен, С. Бақырғани «Жарты алма» дастанында Имам Ағзам туралы былай дейді:

Бұрын өткен адамнан,
Пайғамбардың соңынан,
Бір ер шықты Куфадан,
Аты Нұғман еді-йә (Әдеби жәдігерлер, 7-т., 2008: 438).

Имам Ағзамның ислам шариғаты мен дәстүрлі дініміздегі орны Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» («Шараитул-Ислам») атты діни кітабында арнайы сөз етілген: *«Мұжтәһид ғұламалар арасындағы ұлықтары төртеу: Имам Ағзам, Имам Мәлік, имам Шафиғ, имам Ахмад ибн Ханбал. Бұл төртеуі шариғат мәнісін толық тексеріп, халыққа түсіндіріп берді. Біз ол төрт имамның ішінде Имам Ағзам мазһабында боламыз, яғни имам Ағзамның үйреткен шариғаты бойынша іс етеміз»* (Алтынсарин, 1884: 19).

Сондай-ақ қазақ ақындары да өз жырларында Имам Ағзамды ерекше құрметпен атап өткені белгілі. Мәселен, Әбубәкір Кердері «Насихат толғауында»:

Хазірет Имам Ағзам –
Шариғаттың айнасы,
Солардан кәміл табылған,
Шайтанның өлмек хайласы (Кердері, 1993: 109), –

деп жырласа, ал әулие Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Әбу Ханифа жолының артықшылығы туралы бір жырында былай дейді:

Төрт имам әулиесі – Имам Ағзам,
Шығарма дәл солардай ендігі жан?!
Мәлік пен Имам Шафиғ, Имам Ахмет,
Шариғат осылардан бізге қалған (Көпейұлы, 2003: 351).

Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылық мұрасын зерттеген Н. Мәтбек өзінің ғылыми еңбегінде «Ислам әлемі» діни-мәдени журналының 2003 жылғы №3-6 сандарында Мақсұт Шафиғи әзірлеген «Қисса Имам Ағзам» шығармасының жарияланғанын (авторы аталмайды), сондай-ақ кітаби ақын Ақылбек Сабаұлының «Имам Ағзам» атты дастан жазғанын атап көрсетеді (Мәтбек, 2018: 117-118). Бұл екі шығарманы зерделеу нәтижесінде, олардың И. Тілеуқабылұлы жазған «Имам Ағзам қиссасымен» сарындас екені анықталды.

Енді Ибраһим Тілеуқабылұлы жырлаған «Имам Ағзам қиссасының» мазмұнына тоқталайық. Ақын шығарманы қиссашылық дәстүріне сай әуелі Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтумен бастайды. Содан соң Тәңірдің он сегіз мың ғаламды жаратқанын, солардың ішінде Куфа деген шаһарды жасағанын баяндай келіп:

...Пайғамбар, әулиелер соңдарынан,

Аты шыққан Сәбит деген бір ер өткен (Тілеуқабылұлы, 1903: 2) – деп Имам Ағзамның әкесін мадақтайды. Сөйтіп, Сәбиттің жарты алмаға байланысты басынан кешкен оқиғаны жырға қосады...

Жырдың соңында қарай Нұғман атты бала дүниеге келеді. Алты жасар баланың ақылына тәнті болған патша оны елге имам қылады. Осы оқиғадан кейін Сәбит ұлы Нұғманның даңқы кеңге жайылып, оған «Имам Ағзам», яғни «Ұлық Имам» деген ат беріледі:

...Алты жасқа келгенде дін түзеткен,
Имам Ағзам кісіңіз сол болады (Тілеуқабылұлы, 1903: 10).

Осы оқиғаға куә болған жамағат: «Алты жастағы балаң патшаның күрделі мәселесін шешіп, ұлық имам атанды», – деп сүйінші сұрай келгенде, анасы былай деген екен:

...Бұ сөзді есітіңдер жас пен кәрің.
Сұмдығы жарты алманың мұндай болды,
Болмаса үш жасында болар еді имамдарың (Тілеуқабылұлы, 1903: 10).

Яғни, анасының айтуынша, егер Сәбит алманы рұқсатсыз жемегенде, Нұғман ұлық имам дәрежесіне алты емес, үш жасында жетер еді.

Қиссаның соңында ақын Ибраһим Тілеуқабылұлы ұлық имамды дәріптеп, оның рухына дұға бағыштауға шақырады:

...Имам Ағзам тақсырды мадх етіп,
Әл-Фатиха оқыңыз болған жері (Тілеуқабылұлы, 1903: 10).

5. Қорытынды

Қазақ әдебиетіндегі кітаби ақындар – діни-дидактикалық және шығыстық бағытта білім алған, жыр-дастандарды көбінесе медреселік үлгіде тудырып, араб-парсы поэзиясы ықпалымен жазған ақындар шоғыры.

XX ғасырдың бас кезінде шығармашылықпен айналысқан бірқатар кітаби ақындар қазақ әдебиеті тарихында кеңінен зерттеліп, есімдері аталғанымен, сол кезеңде өмір сүріп, мол әдеби мұра қалдырған тағы бір топ кітаби ақындар ғылыми назардан тыс қалып келеді. Олардың шығармалары бүгінгі күнге дейін толық жинақталып, жүйелі түрде зерттелмеген. Солардың ішінде біз арнайы сөз еткен Ибраһим Тілеуқабылұлының «Имам Ағзам қиссасы», «Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы» секілді жыр тілінде жазылған шығармаларын атап өтуге болады.

Бұл шығармалардың ғылыми айналымға енуі – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің бүгінге дейін зерттелмей келген тың беттерін ашуға, сондай-ақ сол кезеңдегі ұлттық рухани мұрамызды тереңірек танып, тарихи-мәдени тұтастықта зерделеуге мол мүмкіндік береді деп сенеміз.

Әдебиеттер:

1. Арғын Қылды Қарауыл – Көмекей руының шежіресі. – Алматы: «TURAN» баспасы, 2024. – 304 б.

2. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 7-т.: Сүлмеймен Бақырғани. Ақырзаман / Құраст. Т.Қыдыр. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 480 б.

3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т. 16: Діни дастандар. – 2005. – 328 б.

4. Балқыбайұлы Балмағамбет. 1-том. Хадис-назым. Алматы: «Алаш», 2005. – 288 б.

5. Балқыбайұлы Балмағамбет. 2-том. Хадис-назым. Алматы: «Алаш», 2005. – 392 б.

6. Ибраһим Тілеуқабылұлы. Имам Ағзам қиссасы. – Қазан: Мәтбаға-е Каримия, 1903. – 11 б. *(Сақталған жері: Ресей Мемлекеттік кітапханасы, (Химки), № каз. 1/369).*

7. Ибраһим Тілеуқабылұлы. Қожа Баһауддин хазіретлерінің қиссасы. – Қазан: Мәтбаға-е Каримия, 1903. – 8 б. *(Сақталған жері: Ғылым ордасы Орталық ғылыми кітапхананың сирек қоры, №7718).*

8. Кердері Әбубәкір. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 288 б.

9. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.2. – 432 б.

10. Қазақ кітаптары: Жиынтық каталог (1806-1917) / Құраст. Ж.Н. Кәрі., Бас ред. Р.А. Бердіғалиева. – Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, 1998. – 177 б.

11. Қазақ кітабының шежіресі: Библиографиялық көрсеткіш (1807-1917). / Құраст. Ү. Субханбердина, Сейфулина Д.С. – Алматы: Рауан, 1996. – 289 б.

12. Қазақ қолжазбалары. «Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары» (б.д.д. V ғ. бастап – б.д. XX ғ. Дейін) 10 томдық басылым. Софы Аллаяр. Сәбәт-ул әжизин (Әлсіздердің тірегі). Мәснәуи дастан. Түпнұсқа, жолма-жол аударма, көркем аударма. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. Т. 7: – 408 б.

13. Қазақ ру-тайпаларының тарихы: Арғын. IX том. Екінші кітап. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2007. – 500 б.

14. Қыдыр Т.Е., Таджиев Х.Х. Қиссаси әр-Рабғұзи және қазақ жазба әдебиетінде пайғамбарлардың көркем бейнесі // «Керуен» ғылыми журналы No2, 83-том, 2024. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-08.

15. *ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қоры: Сопы Аллаярдың рухани шежіресі, Қожа Баһауддин Нақшбандтың насабнамасы, №278 (парсыша қолжазба), 2б-6а бб.*

16. Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылық өмірбаяны: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 166 б.

17. «Рисолаи азиза» – «Саботул ожизин» шархи // Тузувчи: Б. Хасан. – Ташкент: А.Қадирий номидаги Халқ мероси нашр, 2000. – 256 б.

18. Саттаров С. Мұхтар Әуезовтің ататегі. Тарихи-құжаттық, танымдық кітап. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. – 340 б.

19. Сопы Аллаяр. «Сәбатул ажизин» және «Рисалаи Азиза» кітаптары / аударған Оразбай З. – Шымкент: «Ғасыр-Ш», 2007. – 360 б.

20. Таджиев Х., Хасанов Н. Кыдыр Т. XIX ғасыр мен XX ғасыр басында Түркістан діни-ағартушылық әдебиетінде Ахмет Ясауи іздері // Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели ғылыми-зерттеу журналы. – 2020. No 96, – S.319-343 (түрік). DOI: 10.34189/hbv.96.014

21. Тәжуддин ибн Ялчығул. Рисалаи Азиза шарх сәбәт-ул әжизин. – Казань, типографія Б.Л. Домбровскаго, 1909. – 251 б.

22. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы. Шығармалары. – 3 том: Айтыстар, аралық сөздер, мысалдар, хикая-дастандар / Құраст.: Мардан Байділдаев, Алмас Алматов. – Алматы: «Жазушы», 2007. – 296 б.

23. Ыбырай Алтынсарин. Мұсылманшылықтың тұтқасы (Шараитул-ислам). – Қазан: Қазан университеті баспаханасы, 1884. – 76 б.

24. Uly dala murasy. «Белгісіз ақынның белгілі қиссасы немесе Зеренділік Ибрахим кім?». III/2023(XIX). (56-59 бб.).

References:

1. Babalar Sozi (Word of the Ancestors): In One Hundred Volumes. – Astana: “Foliant”, 2005. Vol. 16: Religious Dastans. – 2005. – 328 p. (in Kaz.).

2. Balkybayuly Balmagambet. Vol. 1. Hadis-Nazym. – Almaty: “Alash”, 2005. – 288 p. (in Kaz.).

3. Balkybayuly Balmagambet. Vol. 2. Hadis-Nazym. – Almaty: “Alash”, 2005. – 392 p. (in Kaz.).

4. Genealogy of Argyn Kyldy Karauyl – Komekey clan. – Almaty: "TURAN" Publishing House, 2024. – 304 p. (in Kaz.).

5. History of Kazakh Clans and Tribes: Argyn. Vol. IX. Book Two. – Almaty: "Alash" Historical Research Center, 2007. – 500 p. (in Kaz.).

6. Ibragim Tileukabyluly. Qissa of Imam Azam. – Kazan: Matbaga-e Karimiya, 1903. – 11 p. (Stored at: Russian State Library, (Khimki), No. kaz. 1/369). (in Kaz.).

7. Ibragim Tileukabyluly. Qissa of Khwaja Bahauddin Hazretleri. – Kazan: Matbaga-e Karimiya, 1903. – 8 p. (Stored at: Rare Collection of the Central Scientific Library under Science Orda, No. 7718).

8. Kazakh Books: Consolidated Catalogue (1806–1917) / Comp. Zh.N. Kari, Chief Ed. R.A. Berdigaliyeva. – Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 177 p. (in Kaz.).

9. Kazakh Manuscripts. "Ancient Turkic and Kazakh Written Literary Heritage" (from 5th century BC to 20th century AD). 10-volume publication. Sofy Allayar. Sabot-ul Ajizin (The Support of the Weak). Masnavi Dastan. Original text, literal translation, artistic translation. – Almaty: "El-Shezhipe" PF, 2013. Vol. 7: – 408 p. (in Kaz.).

10. Kerderi Abubakir. My Kazakhs. – Almaty: "Jazushy", 1993. – 288 p. (in Kaz.).

11. Kopeyuly M.-Zh. Collected Works. – Almaty: "Alash", 2003. – Vol. 2. – 432 p. (in Kaz.).

12. Chronicle of the Kazakh Book: Bibliographic Index (1807–1917) / Comp. U. Subkhanberdina, D.S. Seyfulina. – Almaty: Rauan, 1996. – 289 p. (in Kaz.).

13. Kydyr T.E., Tadjiev Kh.Kh. Qissasi ar-Rabghuzi and the Artistic Depiction of Prophets in Kazakh Written Literature // "Keruen" Academic Journal No. 2, Vol. 83, 2024. [https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-08]. (in Kaz.).

14. Literary Heritage. In Twenty Volumes. Vol. 7: Suleymen Bakyrghani. Aqyrzaman / Compiled by T. Kydyr. – Almaty: "Taimas" Publishing House, 2008. – 480 p. (in Kaz.).

15. Matbek N.Q. The Creative Biography of Suleymen Bakyrghani: Monograph. – Almaty: Kazakh University, 2018. – 166 p.

16. Rare Collection of the National Library of the Republic of Kazakhstan: Sufi Allayar's Spiritual Genealogy, Khwaja Bahauddin Naqshband's Nasabnama, No. 278 (Persian manuscript), folios 2b–6a.

17. Risolai Aziza – Commentary on Sabotul Ojizin // Comp. B. Khasan. – Tashkent: A. Qadiriy People's Heritage Publishing House, 2000. – 256 p. (in Uz.).

18. Sattarov S. Mukhtar Auezov's Ancestry. Historical and Documentary Research Book. – Almaty: "Zhibek Zholy" Publishing House, 2010. – 340 p. (in Kaz.).

19. Sufi Allayar. Sabotul Ajizin and Risolai Aziza / Translated by Z. Orazbay. – Shymkent: "Gasyr-Sh", 2007. – 360 p.

20. Tadzhiyev Kh., Khasanov N., Qydyr T. (2020). The traces of Ahmed Yesevi in Turkestan religious-instructional literature in the 19th and early 20th centuries. // Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi. – No 96, – S.319–343 (in Turk.). DOI: 10.34189/hbv.96.014

21. Tajuddin ibn Yalchigul. Risolai Aziza – Commentary on Sabot-ul Ajizin. – Kazan, B.L. Dombrovskiy Printing House, 1909. – 251 p. (in Tatar).

22. Turmaghambet Izteleuly. Collected Works. Vol. 3: Aytys, Intermediary Words, Fables, Tales-Dastans / Comp.: Mardan Baidildaev, Almas Almatov. – Almaty: "Jazushy", 2007. – 296 p. (in Kaz.).

23. Uly Dala Murasy. "The Well-Known Qissa of an Unknown Poet, or Who Is Ibragim from Zeren?". III/2023(XIX). (pp. 56–59). (in Kaz.).

24. Ybyray Altynsarin. The Key to Islam (Sharaitul-Islam). – Kazan: Kazan University Press, 1884. – 76 p. (in Kaz.).

ҒТАМР 18.41.45 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-21

А.Р. Бердібай
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан
E-Mail: a.berdibay@mail.ru
ORCID ID:0000-0003-0733-1104

ҚАЗАҚ ЭТНОМУЗЫКАТАНУЫНДАҒЫ Б.И. ҚАРАҚҰЛОВ ЕҢБЕКТЕРІ

Аңдатпа. Өнертану докторы, профессор Б.И. Қаракұловтың зерттеулері отандық және шетел мамандары арасында кеңінен танымал. Бұл, бірінші кезекте, оның қызметінің жан-жақты аспектілеріне байланысты болды. Б.Қаракұлов отандық этномузыкатанудың музыкалық этнография және музыкалық диалектология салаларына тың идеялар әкелді. Олардың негізгілерінің қатарында ән фольклоры музыкалық ерекшеліктерін анықтап картографиялау, оны әлеуметтік-тарихи өмір аясында қарастыру, қазақтың дәстүрлі әндері мен музыкалық-речитативті жанрлар үлгілерін домбыра бұрауында және аспап сүйемелдеуімен хаттау болды. Сонымен қатар ғалым – музыкалық түркология дамуының негізгі жолдарын белгілеген алғашқы қазақ зерттеушісі. Б. Қаракұловтың ғылыми жолының екінші жартысында туған және тұжырымдары халықаралық ғылыми қауымдастық мойындаған музыкалық симметрология теориясының алғашқы сүйенген материалы да қазақтың дәстүрлі әндері болды. Еуропа және Шығыс музыкасының музыкалық-теориялық және музыкалық-тарихи тұжырымдарын терең меңгерген көрнекті ғылым қайраткерінің тың идеялары оның кең эрудициясына, фольклорлық-экспедициялық жұмысы мен қазақ музыкасының домбыра бұрауында нотаға түскен үлгілерін талдаудың қомақты тәжірибесіне негізделіп, ғылыми ойының жүйелі бағытта қалыптасып дамуымен сабақтасты. Бұл мақала ғалымның этномузыкатану мұрасын қарастыруға, оның қазақтың дәстүрлі музыкалық-поэтикалық өнерін зерттеудегі ғылыми идеяларын талқылауға арналған. Оның мақсаты – ғалымның қазақ әуендерінің аймақтық-дыбысқатарлық ерекшеліктерін, халық музыкалық-поэтикалық шығармашылығы үлгілерін музыкалық транскрипциялау мәселелерімен байланысты негізгі ұстанымдарын, сондай-ақ оларды зерделеу жолында ұсынған бағыттар мен әдістерді қарастыру болып табылады. Зерттеу әдістемесі кешенді және жүйелі тәсілдерді, музыкалық-тарихи, құрылымдық және салыстырмалы-типологиялық әдістерді қамтиды. Зерттеу нәтижелері Б.Қаракұловтың этномузыкологиялық идеяларының өміршеңдігін көрсетіп, оларды этномузыкология және жоғары музыкалық білім беру саласында одан әрі қолданудың жарқын болашағын көрсетеді.

Алғыс: Мақала AP19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты жоба аясында әзірленді.

Кілт сөздер: музыкалық этнография, музыкалық диалектология, қазақтың дәстүрлі әндерін талдау әдістемесі, картографиялау, фольклорлық-экспедициялық жұмыс, музыкалық хаттау.

A.R. Berdibay
Kurmangazy Kazakh National Conservatory, Almaty, Kazakhstan
E-Mail: a.berdibay@mail.ru
ORCID ID:0000-0003-0733-1104

THE WORKS OF B.I. KARAKULOV IN KAZAKH ETHNOMUSICOLOGY

Abstract. The researches of Doctor of Art History, Professor B.I. Karakulov are widely known both in domestic science and among foreign scientists. And this is, first of all, due to the versatile aspects of his fruitful

activity. In domestic ethnomusicology B. Karakulov proposed new ideas in the field of development of domestic musical ethnography and musical dialectology, namely, the problem of mapping of musical and stylistic features of song folklore, its study in the socio-historical context, created an original method of analysis of Kazakh traditional songs and samples of musical recitative genres, their notation in dombra structure with instrumental accompaniment. At the same time, the scientist was the first Kazakh researcher who outlined the main ways of development of musical Turkology. The development of the provisions of Professor B. Karakulov's theory of musical symmetrology, recognized by the international scientific community, which belongs to the second half of his scientific path, also began on the material of Kazakh traditional songs. Innovative ideas of the prominent figure of science were based on a deep knowledge of musical-theoretical and musical-historical concepts of European and Eastern music, broad erudition, extensive experience of folklore-expedition work and analysis of samples of Kazakh music deciphered by him in the dombra system, as well as on the systemic type of scientific thinking. The present article is devoted to the consideration of ethnomusicological heritage of the scientist, discussion of his scientific ideas in the study of Kazakh traditional musical and poetic art. The purpose of the article is to consider the main concepts of the scientist, related to the study of local and harmonic features of Kazakh melos, musical transcribing of samples of Kazakh folk music and poetry, as well as his proposed directions and methods of work on their study. The research methodology includes complex and systematic approaches, musical-historical and structural methods. The results of the study actualize the viability of B.Karakulov's ethnomusicological ideas and reveal broad prospects for their further application in ethnomusicology and higher music education.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the project AP19676609 "Academic musicology in the process of formation of new humanitarian knowledge".

Keywords: musical ethnography, musical dialectology; methodology of analysis of Kazakh traditional songs, mapping, folklore-expedition work, musical transcribing.

А.Р. Бердибай

Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан
E-Mail: a.berdibay@mail.ru
ORCID ID: 0000-0003-0733-1104

ТРУДЫ Б.И. КАРАКУЛОВА В КАЗАХСКОМ ЭТНОМУЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Исследования доктора искусствоведения, профессора Б.И. Каракулова широко известны как в отечественной науке, так и среди зарубежных ученых. И это, в первую очередь, обусловлено разносторонними аспектами его плодотворной деятельности. В отечественном этномузыкознании Б.Каракуловым были предложены новые идеи в области развития отечественной музыкальной этнографии и музыкальной диалектологии, а именно, в числе основных была поставлена проблема картографирования музыкально-стилевых особенностей песенного фольклора, его изучение в социально-историческом контексте, создана оригинальная методика анализа казахских традиционных песен и образцов музыкально-речитативных жанров, их нотировка в домбровом строе с инструментальным сопровождением. Вместе с тем, ученый был первым казахским исследователем, обозначившим основные пути развития музыкальной тюркологии. Разработка положений, признанной международным научным сообществом, теории музыкальной симметрологии профессора Б. Каракулова, относящейся ко второй половине его научного пути, также начиналась на материале казахских традиционных песен. Новаторские идеи видного деятеля науки были основаны на глубоком знании музыкально-теоретических и музыкально-исторических концепций европейской и восточной музыки, широкой эрудиции, большом опыте фольклорно-экспедиционной работы и анализа расшифрованных им в домбровом строе образцов казахской музыки, а также на системном типе научного мышления. Настоящая статья посвящена рассмотрению этномузыковедческого наследия ученого, обсуждению его научных идей в исследовании казахского традиционного музыкально-поэтического искусства.

Целью статьи является рассмотрение основных концепций ученого, связанных с вопросами изучения локально-ладовых особенностей казахского мелоса, музыкального транскрибирования образцов казахского народного музыкально – поэтического творчества, а также предложенных им направлениий и методов работы по их изучению. Методология исследования включает в себя комплексный и системный подходы, музыкально-исторический и структурный методы. Результаты исследования актуализируют жизнеспособность этномузыковедческих идей Б. Каракулова и раскрывают широкие перспективы их дальнейшего применения в этномузыкознании и в сфере высшего музыкального образования.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: музыкальная этнография, музыкальная диалектология; методика анализа казахских традицинных песен, картографирование, фольклорно-экспедиционная работа, музыкальное транскрибирование.

1. Кіріспе

Ұсынылып отырған мақала отандық этномузыкатанушыларымыздың екінші буынына[1] жататын көрнекті ғалым, ұстаз және ұйымдастырушы, өнертану докторы, профессор Б. Қарақұловтың этномузыкатанушылық еңбектерін қарастыруға арналған. Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі заман ғылымымызда зерттеушінің әдіснамалық сипаттағы пікірлері мен тұжырымдарының өміршеңдігімен және олардың дәстүрлі музыкалық-поэзиялық мұрамызды тереңінен зерттеуге көптеген мүмкіндіктер ашатынымен түсіндіріледі.

Б.И. Қарақұлов 1942 жылы 27 наурызда Алматыда еліміздің тұңғыш медицина ғылымының докторы және профессоры, эпидемиология және микробиология маманы, ҚазССР-інің денсаулық сақтау министрі Ишанбай Қарақұлов және ҚазССР-інің Бас физиотерапевті, медицина ғылымының кандидаты Надежда Колесникованың отбасында дүниеге келді. Ата-анасының үлгі-тәрбиесімен дарыған қарапайымдылық пен еңбекқорлық, ізденгіштік пен мақсаттылдық, биік идеяларға берілушілік пен ісіне деген үлкен жауапкершілік ұлдарына келешекте көптеген асуларды бағындыруына көмектесті. Сонымен қатар, болашақ этномузыкатанушының қалыптасуына көпшіл және мінезі жайдары әкесінің үйінде үнемі жиналып тұратын белгілі жыршы, күйші, әншілердің өнері өз әсерін тигізді.

Тумысынан дарынды және зерек Болат Ишанбайұлы музыка мектебінде оқымай, жеке сабақтар алып, сол білімімен алдымен Алматы консерваториясының дайындық, кейін негізгі курсына түсіп, «хормен дирижерлеу» мамандығы бойынша оқыды. Кәсіби музыкалық білімін Мәскеудегі П.И. Чайковский атындағы Мемлекеттік консерваторияда жалғастырып, оны бітірісімен 1967 жылы елге оралады.

Мәскеуде оқыған кезеңде Б. Қарақұлов «Жас тұлпар» бірлестігінің мүшесі болды. Бұл ұйымның отансүйгіштік рухы Болат Ишанбайұлының өмірінің соңына дейін қазақтың дәстүрлі музыкасын зерттеуіне орасан серпін берді. Мұнда өзімен мүдделес достарымен талқылаған ел тарихының ең терең қатпарлары, оның философиялық-дүниетанымдық негіздері, қазақ халқының әлемдік өркениет аясындағы (әсіресе еуропалық емес елдермен байланыстарындағы) тарихи орны,

[1] Аға буынға Р. Карутц, А. Бимбоэс, А. Затаевич, А. Жұбанов, Б. Ерзакович секілді тұлғаларды жатқызуға болады.

т.с.с. тақырыптар идеялары және кандидаттық еңбегін дайындағанда сүйенген материалы Б. Қарақұловтың бірқатар мақалаларында қазақ музыкасының арғы тарихын этномузыкатанумен салалас археология, этнография, мәдениеттану және т.б. ғылымдар деректері көмегімен көрші елдер музыка мәдениетінің аясында қарастыру мәселесін қоюына үлкен әсер етті.

П.И. Чайковский атындағы Мәскеу консерваториясының «Хормен дирижерлеу» факультетін СССР Халық артисі, композитор, дирижер В.Г. Соколовтың класы бойынша аяқтаған жас маман еліне оралғаннан кейін Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында бірер жыл жұмыс істеп, кейін ҚазССР ҒА М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аспирантурасына түсті. Осылайша ол Отанына оралған «жастұлпарлықтардың» бірқатарындай ұлттық идеяны өзінің ғылыми тақырыбында жалғастыруға бет алды. Болат Ишанбайұлы өміріндегі бұл маңызды қадам оның мамандығының өзгеріп, болашақтағы айшықты шығармашылық тағдырында шешуші роль атқарды. 1973 жылы Б. Қарақұлов белгілі этномузыкатанушы, өнертану докторы, ҚазССР ҒА мүше-корреспонденті, профессор Б.Г. Ерзаковичтің жетекшілігімен «Локальные особенности ладовой организации казахского песенного мелоса»[2] атты кандидаттық диссертациясын қорғады. Кейін аталған институтың Музыка бөлімінде қалып, жалпы алғанда қырық жылға жуық уақыт бойы қызмет етті.

Этномузыкатану жолына түскен жас ғалым 1970-1980 жж. бірқатар конференцияларға қатысып, дәстүрлі музыка мәдениетіміздің түрлі мәселелеріне арналған мақалаларын жариялады. Жиі шығып тұрған фольклорлық экспедициялар нәтижесінде оның нотаға түсірген бірқатар материалдары жарық көрді. Жинаған нұсқалары толық көлемде кітап жүзінде басылып шықпаса да, 1981 жылы Б.Қарақұловтың хаттауында ішіне Орал (қазіргі Батыс Қазақстан) облысының күйлері кірген «Асыл мұра» музыкалық-этнографиялық жинағы дәстүрлі музыка мамандары тарапынан жоғары бағаланды. Сонымен қатар 1982 жылы М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Музыка бөлімінің ұжымы дайындаған «Қазақтың музыкалық фольклоры» антологиясында ғалымның бірнеше ноталық жазбасы басылып шықты. Олардың ішінде аспаптық сүйемелдеумен хатталған бақсылық және жыршылық өнер нұсқалары отандық музыкалық этнографиядағы мұндай үлгідегі алғашқы мысалдар болды.

1980-ші жж. басынан Болат Ишанбайұлының ғылыми шығармашылығы Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясындағы ұстаздық қызметімен сабақтасып дамыды. Ғалым институттағы жұмысын дәріс берумен ұштастырып, еліміздің жоғары білім беретін ол кездегі жалғыз музыкалық оқу орнында өмірінің соңына дейін «Музыкалық фольклор шығармаларын талдау», «Музыкалық-этнографиялық практика», «Мамандық», кейін – «Музыкалық симметрология» пәндерін жүргізіп, дипломшылар, ізденушілер мен аспиранттардың ғылыми тақырыптарына жетекшілік етті. Өзінің шәкірттерімен жұмыс істегенінде

[2] «Қазақтың ән әуендерінің ладтық жүйесінің локальді (аймақтық) ерекшеліктері».

Б. Қарақұлов әдетте ұлтымыздың дәстүрлі музыкасына байланысты тақырыптарды таңдап, оның музыкалық нұсқаларын құрылымдық немесе одан өрбіп шыққан жеке бағыт – музыкалық симметрология әдістерінің көмегімен зерттейді. Консерваторияда жұмыс істеп келе жатқан отыз жылдай уақыттың ішінде оның класынан ондаған шәкірт дайындалып шығарылды. Олардың ішінде И. Князева, К. Клопова, Б. Оспанов, Г. Ысқақова, Р. Несіпбай, Т. Егінбаева, Ж. Қожахметовалар профессор Б. Қарақұловтың жетекшілігімен кандидаттық диссертацияларын қорғап, биік мәреге жеткен ғалымдар.

Еліміз тәуелсіздігін алған кезең білім беру жүйесінің барлық буындарына серпіліс әкеліп, егеменді елде жаңа авторлық әдістемелік құралдар мен оқулықтар қажеттілігі күшейгені мәлім. Өзінің бай музыкалық-этнографиялық практикасы мен музыкалық талдау тәжірибесіне негізделіп дайындалған профессор Б. Қарақұловтың этномузыкатану мәселелеріне арналған Оқу бағдарламалары жоғары білім беру жүйесінің ғылымның дамуына тәуелділігін айшықтайтын жарқын мысалдарының біріне айналды. Болат Ишанбайұлының «Музыкалық фольклор шығармаларын талдау» пәні бойынша жазылған авторлық бағдарламалары да төлтума ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық келбетімен ерекшеленеді. Мұнда автордың Антик дәуірі мен Шығыстың ортағасырлық музыкалық теорияларын терең меңгеріп, сол ілімдерді заманауи теориялық музыкатану және этномузыкологияның даму барысындағы жетістіктерімен сабақтастыруы, еліміздің әртүрлі географиялық аймақтар домбыраларының дыбыс қатарларын және ұлттық дәстүрлі музыкамыздың ән, жыр және күй құрылымдарын жетік білуі, сондай-ақ қазақ музыкасын нотаға түсірудегі үлкен тәжірибесі ғалымның өз шәкірттерімен қатар, басқа да жас буын зерттеушілер үшін биік кәсіби біліктіліктің биік үлгісіне айналды.

1980-ші жж. Болат Қарақұлов зерттеушілігін кейін еңбектерінің басты саласына айналған симметрология іліміне бет бұрады. Толассыз ізденістерінің нәтижесінде оны музыка үлгілері материалында қолданып, этномузыкатануда тың әдістеме дайындады. «Музыкальная симметрология» (1991) тақырыбындағы докторлық диссертациясын қорғағаннан кейін аталған музыкалық-теориялық бағыт халықаралық ғылыми қауымдастық тарапынан биік бағаланып, 1992 ж. профессор Болат Ишанбайұлы Қарақұлов Кембридж университетінің «Жыл адамы» құрметті атағына ие болды.

1990-шы жылдардың алғашқы жартысында осыған дейін Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының «Қазақ музыкасы және фольклоры» кафедрасын басқарып келген Болат Ишанбайұлы аталған оқу орнының ғылыми ісі жөніндегі проректоры қызметіне тағайындалды. Шығармашылық жолының бұл кезеңінде ғалым бірқатар ізгі бастамаларымен көзге түсті. Олардың ішінде консерваторияның Тарих-теория факультетінде «Этномузыкатану» мамандығының ашылуы үлкен жаңалық болды. Ол – егемендігімізді жаңа алып жатқан тұста отандық ғылымда ұлтымыздың дәстүрлі музыкасын жаңа буын зерттеушілер дайындау қажеттілігінен туындаған идея еді. Сонымен қатар 1990-шы жж. басталған «нарық дәуірінде» жоғары білім алуға үміткерлер гуманитарлық мамандық таңдауға

құлықсыз болып, қазақ музыкасын зерттеп насихаттайтын болашақтағы ұлттық кадрларымыздың азаю қауіпі де жоқ емес еді.

Оның алдында, 1980 жж. екінші жартысында, консерваторияда эксперимент ретінде екі мамандықты тегін алу мүмкіндігі туып, музыкалық шығармаларды нотаға түсіріп, оларды талдауға икемі бар домбырашы студенттер негізгі мамандығымен қоса, этномузыкатанушы ретіндегі диплом жұмыстарын да жазып бітірді. «Олардың қатарындағы аса талаптылары – Б. Мүптекеев, А. Сарымсақова, А. Байбек, Е. Тұңғышұлы, Р. Алсаитова, Б. Бәбіжан, т.б. кейін ғылыми жұмыстарын табысты аяқтап, кандидаттық диссертацияларын қорғап шықты, ал тағы да бірқатары этномузыкалық білімінің арқасында музыкалық-этнографиялық жинақтар, «Этносольфеджио» пәніне арналған және оқу процесіне қажет т.б. әдістемелік құралдарын жариялап, республикалық теледидар және радио жүйесінде жеке авторлық бағдарламалар ұйымдастырып, ұлттық мемлекеттік жобалардың редакторлары ретінде елге танымал болды» (Бердібай, 2014: 71).

Объективті себептерге байланысты, өткен ғасырдың соңында жабылып қалған «Этномузыкатану» мамандығы 2015 ж. қайтадан ашылғанда оның бағдарламасы Б. Қарақұлов белгілеп кеткен бағдарлама негізінде жасалып жаңғырды. 1990-2015 жж. аралығында бұл салаға жаңа еңбектер қосылу нәтижесінде қазіргі кезде жүргізіліп отырған бағдарламаға «Домбыра музыкасының теориялық негіздері» (проф. С. Өтеғалиева), «Қазақ әнінің музыкалық тілі» (доц. І.Қожабеков), т.б. пәндер қосылып оқытылуда.

Егемендіктің алғашқы кезеңінде Болат Ишанбайұлының Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының ғылым ісін басқарған мерзімі аса ұзақ болмағанымен, ғалым бұл жұмысты да үлкен абыроймен атқарып, отандық ғылым және музыкалық білім беру ісінің өркендеп дамуына атсалысты. Маманның ұлтымыздың төлтума ерекшелігін айқын көрсететін дәстүрлі музыка зерттеушілерін дайындау ісіне белсенді түрде атсалысуының оң шешім болғаны қазіргі замандағы әлемдік деңгейдегі этномузыкатанудың даму барысынан байқалады.

2. Зерттеу әдістері және материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Мақаланы дайындау барысында қолданылған ғылыми әдіснама оның міндеттерінен туындады. Осылайша профессор Б.И. Қарақұлов зерттеген этномузыкатанушылық мәселелердің алуантүрлілігі мен олардың өзара байланыстары еңбекте кешенді және жүйелі тәсілдер көмегімен қарастырылды. Биографиялық әдіс этномузыкатанушының ғылыми келбетін хронологиялық жүйеге сүйене отырып ашуға көмектесті. Музыкалық-тарихи әдіс зерттеушінің отандық кәсіби жолының қалыптасуы мен даму үдерісін бақылуға мүмкіндік беріп, отандық ғылымдағы дара келбетін анықтауға септігі тиді. Б.Қарақұловтың кейбір еңбектеріндегі теориялық мәселелерді сипаттау қажеттігі құрылымдық әдіске жүгінуді талап етті. Сонымен қатар, ғалым тұжырымдарын отандық және шетелдік мамандар ой-пікірлерімен қатар қойып қарастырғанда, салыстырмалы әдіс қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Б.Қарақұловтың ғылыми шығармашылығын шартты түрде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олардың алғашқысы – 1970-1990, ал соңғысы – 1990-2014 жж. аралығын қамтиды. Көрсетілген кезеңдердің алғашқысында зерттеуші мақалаларын қазақ және түркітілдес елдер дәстүрлі музыкасының түрлі музыкалық-теориялық және тарихи (қазақ әндерінің құрылымы мен музыкалық тіл ерекшеліктері, музыка және этногенез, музыкалық түркология, т.б.) мәселелеріне арнаса, екінші кезеңде бұрын басталған бағыттар әрі қарай дамытылып, оларға танымдық сипаттағы (А. Жұбанов, Б. Ерзакович, Қ. Сәтпаев туралы) очерктермен қатар, отандық музыкатану және этномузыкатану салалары үшін мүлдем тың, ал халықаралық деңгейде – жаңадан енді ғана басталып келе жатқан *музыка симметрологиясы* туралы мақалалар мен монографиялар қосылды. Атап өтерлік маңызды нәрсе, ғалымның соңғы 35 жыл ішінде жарияланған «Симметрия музыкальной системы» (1991), «Музыкальная симметрология» (1-том, 2019), «Музыкальная симметрология» (2-том, 2021) атты монографиялық еңбектері осы аталған бағыт мәселелерін зерттеуге арналды.

Ғалым өмірінің қос кезеңіндегі де еңбектері жаңашылдығымен ерекшеленеді. Сол кездегі бірқатар әріптестері тұжырымдарымен салыстырғанда, Б. Қарақұлов ғылыми шығармашылығының үлкен ерекшелігі оның қазақтың дәстүрлі музыкалық-поэзиялық шығармаларын талдаудың *жаңа әдістемесін* жасауымен анықталады. Ғылыми шығармашылығының бірінші кезеңінде ол ұлтымыздың дәстүрлі музыкалық-поэзиялық нұсқаларын талдағанда құрылымдық әдіске сүйенсе, кейін сол әдісті дамытып, *музыкалық симметрологиялық талдау* деңгейіне дейін жеткізді. Ғалым пайымдауындағы құрылымдық әдістеме қолданбалы сипатқа ие болып, күні бүгінге дейін қазақтың жыр мақамдары мен дәстүрлі әндерін талдау үдерісінде пайдаланылса, музыкалық симметрология ілімімен байланысты әдістемесі фундаменталды ғылым аясында жалғасын табуда. Қазақ музыкалық-поэзиялық фольклорының кіші және ірі формалары нұсқаларын талдауда Б. Қарақұловтың авторлық әдістемесін шығаруы зерттеушінің өз ғылыми мектебінің қалыптасуына негіз болды.

Этномузыкатану саласы озық дамыған елдер мамандарының тұжырымдарымен жақсы таныс болған ғалым сол тұжырымдардың озығына назар аударып, қазақтың дәстүрлі әндерін зерттеу жұмысын әрі қарай тереңдететін идеяларға үлкен қызығушылық танытып, отандық этномузыкатануда ілгерішіл ғылыми әдістемелерді қолданып, оны қазақ материалында әрі қарай дамытуға атсалысты.

3. Талқылау

Өзінің «Локальные особенности ладовой организации казахского песенного мелоса» атты кандидаттық еңбегінде көрнекті музыкалық этнограф А.Затаевичтің тарихи жинақтарындағы музыкалық материалында қазақ әндерінің жергілікті (аймақтық) музыкалық ерекшеліктерін анықтай бастаған ғалым кейін олардың осыншама алуантүрлілігінің себептерін іздеуге бой түзеп, фольклор және этногенез, фольклор материалдарын картографиялау, оларды домбыра бұрауында нотаға түсіріп

талдау, ырғақтық жүйесін анықтау, сондай-ақ музыкалық түркология мәселелерін зерттеулерге келеді. Профессор Б. Қарақұловтың диссертациясында көтерген мәселелердің бірқатары оның 1970-1980 жж. мақалаларында жарық көрді.

Ғалымның диссертациясында қойған басты мақсаты – қазақтың дәстүрлі әндерінің дыбыс қатарлары болды. Мұндай жүйенің маңыздылығы белгілі ғалым И. Земцовскийдің «Этномузыкознание: столетний путь» (1989) мақаласында да көрсетіледі. Өз еңбегінде ол: «Вопросы изучения звукорядной организации традиционной музыки, как известно, на протяжении всей истории мировой этномузыкологической науки входили в число важнейших и определяющих национальную, локально-региональную, стилевую, и, нередко – жанровую принадлежность традиционных музыкальных образцов. Не случайно 1985 год – время создания одной из крупных работ А. Элиаса (1814-1890) «Музыкальные звукоряды разных наций», наряду с программным вычленением Г. Адлером музыкальной этнографии в качестве самостоятельной музыковедческой дисциплины, считается точкой отсчета начала этномузыкознания», – деп жазды (Земцовский, 1989: 7).

Диссертация тақырыбының аясында зерттеушінің жазған мақалаларының бірі «К вопросу о локализации ладовых структур в казахской народной мелодии»[3] (1972) деп аталды. Мұнда Б. Қарақұлов ұлттық этномузыкатануда аға буын ғалымдарының ерен еңбегінің арқасында бай музыкалық материал жиналып, құнды зерттеулер жарық көргенін айта келе, музыка мәдениетіміздегі төлтума локальды стильдерінің қалыптасуы, олардың түп-тамыры, таралу ареалдары мәселелері мамандар назарынан тыс қалғанын, әртүрлі музыка диалектілерінің пайда болу себептері өзектілігін айқындайды. Еліміздің әр жақтағы географиялық аймақтар ән нұсқаларының музыкалық-тілдік ерекшеліктерін зерттеу мақсатын ғалым батыс (Маңғыстау) және шығыс (Зайсан) әндерінің мысалында жүзеге асырады. А. Затаевичтің «1000» жинағында Адай және Зайсан уездерінің 80 әнін талдап шыққан ғалым зерттеу жұмысын әлде де жалғастырылуы қажет екенін ескертеді. Географиялық орналасуы жағынан бір-бірінен алшақ орналасқан өңірлер әндерін қарастырғанда, автор олардың ортақ сипатын аймақтық ерекшеліктермен қатар зерттейді. Этномузыкатанушы екі аймақ әндерінде де миксолидийлік және эолийлік ладтар кездесетінін байқап, бұл ұқсастық әуендік даму желісінде де жалғасатынына назар аударады. Екі географиялық өңір әндері дыбыс қатарларының VII басқышы I басқышқа емес, жоғарылатылған VI басқышқа шешілетінін, сондықтан оның әндердегі орны ерекше екенін жазады. Маман қос аймақ миксолидийлік әндерін де шағын құрылымдар біріктіргенімен, зайсандық мысалдармен салыстырғанда адай нұсқалары дыбыс қатарларының тар диапозонында және баяу темптерімен белгіленгеніне мән береді. Ғалым Зайсан нұсқаларының ангемитонды пентатоника дыбыс қатарында шығарылғанын жазып, зерттеліп отырған аймақтағы бұл ерекшелік оны шығыс елдері – Моңғолия, Қытай және Жапония музыкасымен жақындастыратынын байқайды. Пентатоникамен қатар, еліміздің шығысында оған кейбір қосымша дыбыстар қосылып, ол диатоника мен пентатоника арасында тұрған ладқа айналатынын көрсетеді.

[3] «Қазақ халық әуендері дыбыс қатарларының аймақтарға жіктелу мәселесі».

Б. Қарақұлов адайлар қоныстанған Маңғыстау өлкесінде фригийлік, локрийлік, эолийлік-локрийлік және фригийлік-локрийлік ладтардың кең тарап, пентатоникаға мүлдем кездеспегенін олардың негіздерінің әртүрлілігімен түсіндіреді. Ғалым лад түрлерінің белгілі бір аймақтарға ғана тараған себептерін көлемді материал мысалында зерттеуді ұсынады.

Ғалымның өз еңбектерінде айналысқан халық әндерінің музыкалық-диалектологиялық ерекшеліктерін зерттеу бағыты қазіргі кездегі шетел мамандарының зерттемелерінде компьютерлік есептеулер көмегімен дамытылып қарастырылуда. Бұл ретте Питер ван Краненбург, Аня Волк және Франс Виринтің «Халық ән әуендерінің есептік классификациясын жасау үшін ғаламдық және жергілікті ерекшеліктерді салыстыру» мақаласында: «In each of our comparisons, the local features correspond to the global features. In all cases, it appears that the local approach outperforms the global approach in a classification task for melodies, which indicates that local features carry more information about the identity of melodies. Therefore, locality is a crucial factor in modelling melodic similarity among folk song melodies» (Kranenburg, Volk, Wiering, 2020: 1)[4] (Kranenburg, Volk, Wiering, 2020: 1), – дейді.

Болат Ишанбайұлының кандидаттық диссертациясында еліміздің әртүрлі аймақтарында сақталған әндердің дыбыс қатарлары – олардың тарихи-әлеуметтік алғышарттарға байланысты қалыптасқан басты музыкалық-диалектологиялық ерекшелігі ретінде қарастырылса, қазіргі заманның түрлі компьютерлік бағдарламалық әдістері қолданылатын шетел зерттемелерінде музыка тілінің бірнеше жүйесіне назар аударылып, олардың ішінде әсіресе тональдік (дыбыс қатары) пен контурға (әуендік иірімге) баса назар аударылады. Бұл жөнінде ғалым Золтан Юхастың «ПКА көмегімен әуендердің жалпы типтерінің мәдениетке тәуелді векторлары арқылы қазіргі еуразиялық және американдық халық музыкалық мәдениеттеріндегі көне дереккөздердің іздерін анықтау»[5] атты мақаласында: «One of the possible objective and universal descriptions of most folk songs can be based on structural musical characteristics such as contour, tone set, tonality, rhythm, meter, and form. Experimental studies in the recent decade supported the universal importance of contour and tonality as the two most important characteristics determining human music cognition and memory... Based on the preceding representation, the first aim of this study can be defined as follows: we want to identify the most characteristic «universal» MTs existing more or less generally in the folk music cultures of Eurasia and America in order to describe the specific assemblies of these types in different cultures within a common framework... For sake of comparability, all

[4] «Салыстыруларымыздың әрқайсысында жергілікті ерекшеліктер глобалды ерекшеліктерге сәйкес келеді. Барлық жағдайда (әндерде) әуендерді жіктегенде локальды әдіс глобалдыдан басым түседі. Ал бұл әндердің жеке жергілікті ерешеліктерінен олардың төлтумалылығы анығырақ байқалады. Осылайша, локальдылық халық әуендерінің интонациялық ұқсастығын модельдеуде шешуші фактор болып табылады» (Kranenburg, Volk, Wiering, 2020: 1).

[5] PCA-principal component analysis – нәтижесінде ақпараттың аз мөлшері ғана жоғалатын деректер өлшемін азайтудың негізгі әдістерінің бірі (Б.А.).

melodies are transposed to the final tone G»[6] (Juhász, 2024), – деп жазылды. Автор өз ойында әлем халықтары әндерінің әмбебап музыкалық ерекшеліктері ішінде дыбыс қатарларымен қоса, әуен иірімдері кескінінің де маңыздылығын көрсетеді. Ал бұл оның Кеңес дәуірінің белгілі музыкатанушысы – Б. Асафьевтің «интонациялық теория» туралы пікірін растап жалғастырғанын көрсетеді.

Б. Қарақұловтың 1970-ші жж. көтерген келесі мәселесі «Казахский музыкальный фольклор и этногенез»[7] (1974). Ғалым өзінің бұл тақырыпқа қызығушылығын отандық этномузыкатануда әлеуметтік-тарихи бағыттағы зерттеулер қарқынды дамығанымен, салыстырмалы-генетикалық зерттеулерге негіз болуы мүмкін салыстырмалы-музыкалық еңбектердің тапшылығымен түсіндіреді.

Мақаласының басында аса көрнекті ғалым В. Беляевтің Қазақстанның әртүрлі аймақтары әндеріне қатысты: «Песни юга Казахстана Семиречья, Приаралья, берегов Сырдарьи отличаются простотой строения форм, четкостью ритма и ясностью эмоционального склада. На Западе в Зауралье, на берегу Каспийского моря получают развитие, с одной стороны, лирика с широкой распевностью и, с другой речитативные формы терме. Наконец, в Центральном Казахстане необходимо отметить особое богатство интонационных средств музыкального выражения», – деген құнды пікірін келтірген Б.Қарақұлов (Каракулов, 1974: 37) отандық аға буын этномузыкатанушылары музыкалық диалектілердің пайда болуының себебін географиялық (көлемді кеңістік, табиғи жағдайының әртүрлілігі) сипатымен, тұрмыс-тіршілігімен, тіл диалекттері мен сөйленімдерімен байланыстырғанына толық келіспей, түрлі географиялық аймақтар әндерінің музыка тілі әлеуметтік-тарихи факторларға тәуелділігін айтып, климат пен жер құнарлылығының дәрежесі, территориялық көлемі, тұрмыстық ерекшеліктер – сол факторлардың салдары деп есептейді.

Музыкасының ежелгі қатпарларын зерттеген украин және орыс ғалымдары түжырымдарымен таныс Б.Қарақұлов музыка тілі түп-тамырының ел этногенезімен тығыз байланысын оның сөйлеу тіліне қарағанда, фольклордың анағұрлым тарихы терең саласы болғанымен түсіндіреді. Ғалымның әдебиет пен музыка өнерінің әртүрлі тарихи жолдармен дамығаны туралы ойын отандық музыкалық-этнографиялық практика нұсқалары айшықтайды. Музыкалық фольклор нұсқаларының поэзия және музыка тілдері өзара сабақтасқанымен, еліміздің кең байтақ территориясының әр аймағында бірдей мәтіндердің әртүрлі әуенмен орындалатын үлгілердің тарауы – қалыпты құбылыс деп айтуға болады. Фольклорлық экспедицияларда әртүрлі

[6] «Халық әндерінің көбінің объективті және әмбебап сипаттамалары контур, тональдік, ырғақ, өлшем және форма секілді құрылымды музыкалық ерекшеліктерге сүйенуі мүмкін. Соңғы онжылдықтардағы зерттемелер *контур* мен *тональдік* адамның музыкалық танымы жадысын анықтайтын екі ең маңызды ерекшелік екенін дәлелдеді. Жалпы құрылым аясында бұл типтердің әртүрлі мәдениеттердегі өзара нақты үйлесуін сипаттау үшін біз Еуразия және Америка халықтары музыка мәдениеттерінде кең немесе тар көлемде тараған «әмбебап» әуен типтерін (ӘТ) атағымыз келеді... Әуендерді бір-бірімен салыстыру ыңғайлы болуы үшін олардың бәрі G қорытынды тонына тасымалданды» (Juhász, 2024).

[7] «Қазақ музыкалық фольклоры және этногенез».

өңірлерден табылған бірқатар ғұрыптық және ғұрыптық емес фольклор мысалдары көркемдік бейнелер мен сөз тіркестерінің өзара ортақтығын көрсетсе, олардың музыка ерекшеліктері бір-бірінен ерекшеленеді. XIX-XX ғ. басында филологтар Сыр оңірінен жазып алған *үйлену* салтының мәтіндері кейін Жетісудың батысы мен Шығыс Қазақстаннан жиналған жанрлас нұсқаларға өте жақын болып келуі және осыған ұқсас басқа да мысалдар фольклортануда өңірлік-аймақтық бағыттағы тақырыптардың тілтану мен этнографиядағыдай өзекті емес екенін көрсетеді.

Этномузыкатану ғылымында еңбектері өткен ғасырда жарық көрген белгілі венгр композиторы және ғалымы Б.Барток идеялары маңызды орын алатынын зерттеуші Нельсон Давид Тэйлор «Бела Барток: этномузыкология атасы» атты мақаласында: «He was one of the first musicians to branch into the study of ethnic music by travelling to collect samples of music, by aurally recording and transcribing folk-tunes, by re-writing these songs into understandable notation with new harmonization, and by then employing this folk-style in his own original compositions»[8] (Nelson, 2012), – деп жазды. Б. Қарақұловтың этномузыкатанушылық қызметіндегі ілгерішіл идеялардың қалыптасуына, сөзсіз, Б. Бартоктың ықпалы үлкен болды. Ол идеялар әрі қарай таратылып, өзара байланыстары айқындалған ғалымның экспедицияларда жиналған ұлттық дәстүрлі музыканы картографиялау, музыкалық-поэзиялық нұсқаларын релятивті жүйеге (домбыра бұрауына) келтіріп хаттау, салыстырмалы-типологиялық зерттеулермен айналысу секілді тағы басқа бірқатар мәселелерге арналған еңбектерінің жазылуына негіз болды.

Этномузыкатанушылардың негізгі зерттеу материалы болып табылатын музыкалық нұсқалардың географиялық-аймақтық орналасуын нарративті белгілеумен қатар, тың әдіспен де қарастыруға болатынын айтқан Б.Қарақұлов ондай әдіс ретінде музыка нұсқалар ерекшеліктерін картографиялауды ұсынады.

Бұл әдісті көрсетіп өткен Б. Бартоктан кейін кеңестік кезең мамандарынан бірінші болып оның тиімділігін өзінің «Об историческом значении календарных песен» мақаласында көз жеткізген атақты этномузыкатанушы К. Квитка болғаны белгілі. Аталған әдіс жақын шетелдерде негізінен ресейлік тілтану және этнография ғылымдарында белсенді түрде қолданылып, этномузыкатануына шамамен 1970-ші жж.-дан бастап келгені О. Пашинаның «Картографирование и ареальные исследования в этномузыкологии (1999) мақаласында айтылған. Дәстүрлі музыканы картографиялық әдіспен зерттеу нәтижесінде өткен ғасырдың соңында Ресейде музыкалық-диалектологиялық атластар шыға бастағаны белгілі.

Аталған әдісті Б. Қарақұлов: «Под методом картографического изучения музыкальных диалектов понимается исследование пространственного размещения

[8] «Этномузыкатанудың академиялық пән ретінде қалыптасуы Бэла Бартоктың толассыз еңбегінің жемісі... Барток шығармалары әлемге халық музыкасының өміршең әрі маңызды құбылыс және жеке оқу пәні екенін көрсетті... Бартоктың еңбектенуі этномузыкология саласын қалыптастырды, себебі ол этникалық музыканы зерттеген алғашқылардың бірі болды. Халық әуендерін жинау үшін саяхатқа шығып, баршаға түсінікті нота жүйесіне түсіріп, жаңаша гармонияландырған ол өзінің төлтума композицияларында қолданды» (Nelson, 2012).

музыкальных явлений. Суть его заключается в том, что он позволяет решать генетические проблемы происхождения музыкального языка, исходя не из содержания музыкальных текстов, а из наличия или отсутствия определённых музыкальных традиций в тех или иных ареалах»[9] (Каракулов, 1979: 31), – деп түсіндіреді. Әрбір локальды ерекшелікітің өзіндік стратиграфиясы (мәдени қабаттардың бір-біріне қатысты өзара орналасуы) болады. Анықталған деректерді біртұтас картаға салғанда музыкалы диалектілі ошақтар анықталатынын байқаған автор қазақ материалы сол кезде (1979 ж.) үш үлкен аймаққа бөлінетінін жазды. Зерттеушінің: «аталған әдісті кең көлемде: қазақ-қырғыз, қазақ-өзбек, қазақ-түркімен, қазақ-қарақалпақ, қазақ-башқұрт, қазақ-татар, қазақ-алтай музыка байланыстарын зерттеуде қолдану кеңестік музыкалық түркологияны дамытуда қомақты үлес қосуға көмектеседі», – деген ойы көп жылдардан соң С.Темірғалиева мен С.Өтеғалиеваның қазақ-түркімен музыкалық байланыстарына арналған «Туркменские кюи в казахской домбровой музыке» зерттеуінде жүзеге аса бастады. Атап өтерлік нәрсе, соңғы автор картография әдісін отандық этномузыкатануымызда бірінші болып, өзінің «Мангыстауская домбровая традиция» (1997) атты Маңғыстау дәстүріндегі домбыра күйлерін, ал оның шәкірті, күйтанушы А.Сарымсақова – «Жыр кюи и ән кюи в казахской домбровой традиции» (2010) кандидаттық диссертациясында – Арал-Каспий алқабындағы жыр- және ән-күйлерді зерттеу барысында қолданды. Дәстүрлі ән материалында нұсқаларды картографиялау әдісі зерттеуші Б.Бәбіжанның «Жетісудың оңтүстік-батысындағы ән фольклорының қазіргі жағдайы» (2022) кандидаттық еңбегінде де пайдаланылды.

Ел ішіндегі этнографиялық-тарихи ерекшеліктердің пайда болуы туралы жалпытарихи тұжырымдарға сүйене отырып, автор жеке аймақтардың ладтық және т.б. музыка ерекшеліктері әртүрлі жолмен, атап айтқанда: жеке музыкалық сипаты бар рулардың өзара бір халық болып біріккенде, рулық ерекшеліктердің белгілі дәрежеде сақталуына; көрші отырған елдермен байланыстар нәтижесінде немесе басқа себептермен бойына басқа ұлт ықпалын сіңіруіне; халықтың бір тобының тарихына байланысты ұзақ изоляцияда болуы (алшақтау) нәтижесінде; ерекше әлеуметтік жағдаймен, діни ұстанымдармен байланысты пайда болғанын жазады.

Зерттеуші ұлттық ән мелосындағы лад құрылымдарының кейбірінің таралу аймағын анықтау елдің этникалық тарихы және оның тарихи-мәдени байланыстарын зерттеуге өз септігін тигізетінін, бұл бағыттағы аса маңызды міндеттердің бірі – Қазақстанның музыкалық диалектологиялық картасын құрастыру екенін айтады. Оны жасағанда XIX ғасырда ру-тайпалардың қоныстануы туралы мәліметтермен салыстыру тарихи-генетикалық зерттеулерге айналуы мүмкін, сонымен қатар музыкалы-диалектологиялық атлас деректері тілтану және ареалды антропология мәліметтерімен қатар қойылып зерттелуі маңызды екенін көрсеткен автордың музыкалық фольклор мен этногенез мәселелерін байланыстыруына кандидаттық

[9] «Дәстүрлі музыканы картография әдісімен зерттеу – музыкалық құбылыстардың кеңістіктік орналасуын зерттеу. Оның мәні – музыкалық тілдің генетикалық мәселелерін музыкалық мәтіндердің мазмұнына емес, әртүрлі аймақтарда белгілі бір дәстүрлердің бар-жоғына байланысты» (Каракулов, 1979: 31).

диссертация материалы болған А. Затаевичтің еліміздің түрлі аймақтарын қамтыған музыкалық-этнографиялық жинақтарындағы әндерді талдау тәжірибесінің әсері үлкен болды. Тарихи құжаттарға сүйеніп, дыбыс қатарлары өзара көп ерекшеленетін шығыс пен батыс аймақтар халқының рулық сипатын анықтағанда алғашқысына кіретін найман, керей, арғын, уақ секілді рулардың қалыптасуы ежелгі түркілермен қатар, ежелгі моңғол факторына да байланысты екені анықталды. Ғалым аталған аймақта пентатоникалық дыбыс қатарларының кең тарауын осы себеппен байланыстырды, сондай-ақ эвристикалық әдісті қолданып, дыбыс қатары талданған әндерді пентатоникалық ойлау жүйесінің даму динамикасын көрсететіндей ретпен орналастырып зерттеді. Сол секілді, батыс аймағын мекендеген адай, кердері, керейіт, шөмекей, қаракесек, шеркеш, т.б. руларының қалыптасу тарихы шығыс руларынан бөлек болғанынан, мұнда шығыста кездеспейтін ладтар басымдығы анықтады.

Б. Қарақұловтың музыка фольклор тілінің этногенезбен байланыстары мәселесіне көңіл аударуы отандық музыкалық-этнографиялық практика тарихымен де байланысты. Тілтану мамандарымен салыстырғанда негізінен орыс музыка фольклористикасының әдістемесіне сүйенген А. Затаевичтен бастап, этномузыкатанушыларымыз фольклорлық экспедицияларда материалды таспаға респондентердің шыққан руын сұрамай немесе өте сирек жазып, кейбір маманда-рымыздың музыкалық нұсқа туралы жан-жақты дерек алуға дайындалған сауалнамалары өткен ғасырдың 70-80-ші жж.-нан бастап қосыла бастады. Жергілікті ауызша тараған кәсіби музыка дәстүрлерінің қалыптасуындағы рулық фактор А. Құнанбаеваның «Современная казахская эпическая традиция» (1984) кандидаттық диссертациясы мен С. Өтеғалиеваның «Мангыстауская домбровая традиция» (1997) кітабында көрсетілген.

Б. Қарақұловтың фольклорлық мұраның қалыптасып даму тарихын зерттеуде жергілікті респонденттердің рулық сипатын анықтау маңыздылығы туралы ұстанымы зерттеуші Б. Бәбіжанның 2018 жылғы музыкалық-фольклорлық экспедициясында ескерілді. Музыкалық-поэзиялық нұсқалардың аймақтық сипатын анықтау мақсатында оларды жеткізген этнофорлардың шыққан жүз-рулары жазылып, жеткізген әндерімен байланыста қарастырылды: «...respondents from the Botbai and Zhanys clans of the Senior Zhuz were more often noted in the folklore expeditions of B.Babizhan. Their repertoire was mainly local (Zhetysu), as well as South Kazakhstan and Arka (Central Kazakhstan) songs.At the same time, here, in the southeast of Zhetysu, there were songs that are widespread in its eastern part, in which other clans of the Senior Zhuz live – Alban, Suan, etc.» (Babizhan, Berdibay, Baisakalova, Chukmanov, Ulkenbaeva, 2021: 128)[10] (Babizhan, Berdibay, Baisakalova, Chukmanov, Ulkenbaeva, 2021: 128).

[10] « ...Б. Бәбіжан экспедициясында Ұлы жүздің Ботбай және Жаныс руларынан шыққан респонденттер жиі кездесті. Олардың репертуары негізінен жетісулық, сондай-ақ Оңтүстік және Орталық Қазақстан әндерінен құралды. Сонымен қатар мұнда Ұлы жүздің Албан және Суан, т.б. рулары мекендеген Шығыс Жетісуда тараған әндер де ұшырасты» (Babizhan, Berdibay, Baisakalova, Chukmanov, Ulkenbaeva, 2021: 128).

Дәстүрлі музыканы картографиялаудың маңыздылығы Ана Мария Аларкон-Хименес, Ракель Хименес Пасалодос және Маргарита Диас-Андреудің АҚШ-тың Калифорния штатындағы үндістер музыкасы туралы «The aim of this article is to delve into the Yokuts process of mapping particularly tripni places or powerful places with/in their territories during the early twentieth century and to what extent the sense of hearing was important in this process» «Құбылыстарды бірге/өз ішінде картаға түсіру: XX ғасыр басындағы Йокут ландшафттарындағы елдің (музыканы) есту сезімі» еңбегінде де қарастырылады. Авторлар: «The aim of this article is to delve into the Yokuts process of mapping particularly tripni places or powerful places with/in their territories during the early twentieth century and to what extent the sense of hearing was important in this process»[11] (Alarcón-Jiménez, Jiménez Pasalodos, Díaz Andreu, 2021: 379), – дейді. Яғни бұл мақалада ғалымдардың американдық үндістер тайпасы мекендеген территориядағы жергілікті елдің музыка ерекшеліктерін картаға түсіргенін байқауға болады.

Б. Қарақұловтың жарты ғасыр бұрын көтерген этномузыкатанудың салалас ғылымдармен байланыстары жайлы мәселесі жаңа ғасырда да өз өзектілігін жоғалтпай, өз жалғасын тапқаны басқа елдер мамандары еңбектерінен байқалады. Мысалы, Загреб университетінің профессоры, PhD докторы Церибашич Наиля және оның әріптестерінің «Этномузыкология, пәнаралық, пәнішілік және саяси тәуелсіздік туралы ойлар» мақаласында: «more intellectual effort than is being currently exerted should be invested into engaged comparison of one's own fieldwork, analytical processes and research outcomes with cross-cultural ethnomusicological literature and literature in other disciplines of music studies»[12] (Ceribašić, Bendix, Hofman, Pashina, Rice, Stock, 2019), – деп жазды. Яғни Болат Ишанбайұлы отандық этномузыкологияның тарих, этнография пәндері деректерін қолдану қажеттігі туралы жазса, серб зерттеушілері өз ғылымның пәнаралық байланыстары мәселесін сол ел фольклорлық мұрасын зерттеуге пайдасы тиер салалармен сабақтастықта дамыту қажеттігін жазды.

Б. Қарақұловтың диссертациясындағы зерттеу материалындағы музыка тілінің алуантүрлілігі ғалымды оның себептерін тарих, археология, этнография, тілтану, мәдениеттану салаларының дерекнамасын қолданып зерттеуге жетелегені белгілі. Сондықтан ғалымды сол кезде Кеңес Одағындағы славянтілді елдердегі мамандардың салыстырмалы-тарихи және салыстырмалы-типологиялық бағыттағы зерттеулері қызықтырғаны кездейсоқ емес еді. Ресей, Украина және Белоруссияда орнықты дамып келе жатқан бұл тақырыптық желіні отандық этномузыкатануда жеке сала ретінде маңыздылығын көрсетіп алғаш ашқан Болат Ишанбайұлы болды.

[11] «Бұл мақаланың мақсаты – XX ғасыр басындағы йокуттар территориясында олардың *трипни* немесе қасиетті жерлердің және музыкалық есту сезімі белгіленетін картографиялау үдерісіне кірісу» (Alarcón-Jiménez, Jiménez Pasalodos, Díaz Andreu, 2021: 379).

[12] «қазіргі кезбен салыстырғанда болашақта фольклорлық-экспедициялық жұмыс, талдау үдерісі мен зерттеу нәтижелерін мәдениетаралық этномузыкологиялық және музыкатанудың басқа пәндері бойынша әдебиеттермен салыстыруға көбірек интеллектуалды күш салу қажет» (Ceribašić, Bendix, Hofman, Pashina, Rice, Stock, 2019).

1979 ж. басылып шыққан «Проблемные вопросы музыкальной тюркологии»[13] атты мақаласында айтылған ұлттық этномузыкатанушылардың алдында тұрған міндеттер 1990-шы жж .бастап біртіндеп зерттеушілер назарына түсе бастады.

4. Зерттеу нәтижесі

Профессор Б. Қарақұловтың XX-XXI ғғ. тоғысында жиі көтерген мәселелерінің бірі – қазақтың дәстүрлі музыкалы-поэзиялық нұсқаларын хаттағанда домбыра бұрауына (стройына) ыңғайландырып түсіру болды. Бұл көкейкесті мәселенің туындауына бірнеше фактор әсер етті. Біріншіден, ғалым кандидаттық диссертациясын нұсқалары тональді жүйеде түскен белгілі музыкалық этнограф А. Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» және «Қазақтың 500 әні мен күйі» жинақтары негізінде дайындағанда барлық музыкалық мысалдардың негізгі тоны әртүрлі болғанынан, олардың жергілікті сипатын айғақтайтын дыбыс қатарларының аймақ іші және аймақ аралық ерекшеліктерін салыстыруға көп уақыт жұмсалды. Екіншіден, өткен ғасырдың 80-90-жж. дейін қазақ әндері мен мақам-сарындары тональді жүйеде жазылса, домбыра күйлері нотаға сол аспап бұрауында түсіріліп келді. Аталған қарама-қайшылық ұлтымыздың осы үш негізгі музыкалық жанрының да толыққанды зерттелуіне едәуір кедергілер келтірді. Себебі ғылыми еңбекте белгілі бір құбылысты жүйелі тәсілге салып зерттегенде, оның айналасындағы, оны тудырған орта құбылыстары да ескерілуі тиіс екені аян. Бұл тұжырым «релятивті жүйе» деп аталып, алғаш рет XX ғасыр басында Венгрия этномузыкатануында туындап, кейін бірқатар Еуропа елдері музыкалық этнографиясында орнықты. Аталған елдің белгілі композиторлары Б. Барток пен З. Кодаидің өзінің және көрші отырған елдер әндерін хаттауға арналған релятивті жүйесі олардың ағартушылық, музыкалық-педагогикалық және ғылыми мақсаттарын жүзеге асырудың басты құралы болды. Б. Барток пікірінше, «Народные песни лучше сравнивать, когда они транспонируются к одному заключительному звуку. Поэтому публикуемые мною примеры, за исключением одного-двух, кончаются на ноте «соль» первой октавы» (Барток, 1966: 12). Фольклорлы экспедицияларда жиналған әндердің бәрін «соль» жүйесінде нотаға түсіру аталған музыка қайраткерлеріне Венгрия халық музыкасының әртүрлі тарихи қатпарларындағы нұсқалардың ладтық ерекшеліктерін анықтап түйсінуге көмектесті.

Шетел композитор-ғалымдарының ізімен релятивті нотация жүйесін күйлерді хаттауда алғаш рет қолданған қазақтың көрнекті зерттеушісі, дирижер, композитор және Құрманғазы атындағы Ұлттық халық аспаптар оркестрінің іргетасын қалаушы – А. Жұбановтың әдістемесін жалғастырған Б.Қарақұлов әннің негізгі басқышы ретінде оның қорытынды *g* тонын (дыбысын) алып, қазақ әндерін домбыра (*d-g*) бұрауына тасымалдап түсіре бастады. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Музыка бөлімі дайындаған «Қазақтың музыкалық фольклоры» (1982 ж.) антологиясында Б. Қарақұловтың хаттауымен Ғ. Құрманғалиев орындауындағы «Махамбеттің термесі» жарияланды. Бұл – домбыра сүйемелдеуінде,

[13] Проблемные вопросы музыкальной тюркологии.

тональді емес жүйеде нотаға түсірілген қазақ музыкалық-поэзиялық нұсқаларының алғашқы мысалы болды. Отанымызда музыкалық фольклорды нотаға түсіру практикасына соңғы 30-40 жыл ішінде енген мұндай тәжірибенің әндер мен жыр мақамдарындағы дыбыс қатары құрылымдарын жүйелеуге үлкен көмегі тиді.

Ғалымның аталған мәселені қоюы әнді хаттаудағы тональді нотацияның дәстүрлі әншілердің музыкалық оқу-ағарту және ән насихаттау үдерістеріне сәйкес келмеуімен де байланысты болды. Өткен ғасырда жарияланған музыкалық-этнографиялық жинақтардағы бірқатар әндердің (Ресей этномузыкатанушылары әлі күнге дейін қолданатын) тональді жүйеде (күрделі тональдіктерде белгіленіп) хатталуы бастауыш музыка-теориялық білімі бар білім алушылардың ол нұсқалармен танысуына қиындық туғызды. Өзінің «Нужна ли реформа казахской письменности»[14] (2002) мақаласында психологтар тәжірибесіне сүйенген Болат Ишанбайұлы: «Европа академиялық музыка жүйесін бұрын оқып білмеген жасөспірім оны он төрт жасқа дейін ғана толық қабылдай алады», – деп, әнді релятивті нотаға түсіру жүйесі оқу үдерісінде домбырашылар мен әншілердің өз ұлтының музыкасын тезірек меңгеріп, жадында сақталатындай нәтижелер беретінін жазды.

Қазақтың дәстүрлі музыкалы-поэзиялық нұсқаларын домбыра бұрауына салып хаттау мәселесі ғалымның 1980 ж. жазған «Ладовые функции домбрового сопровождения в казахских народных вокально-инструментальных жанрах»[15] (1980) атты мақаласы тақырыбымен тікелей байланысты. Мұнда автор Қазақстан мен Орта Азия елдерінің ішекті (шертпелі және ысқышты), үрлемелі және ұрмалы аспаптар түрлері біздің жыл санауымызға дейінгі бірінші мыңжылдықта тарағанын, отандық ғылымда музыкалы-поэзиялық жанрларды аспаптық сүйемелдеу мәселесінің әлі көтерілмегенін жазды. Әртүрлі аймақтар мен жанрларды құрайтын домбырамен қосылып шырқалған 50-ге жуық нұсқаны нотаға түсіру тәжірибесінің нәтижесінде ғалым сол кезге дейін бірдауысты фактурадағы қазақ ән мысалдарына негізделгенінен, отандық этномузыкатанушылық зерттеулерде әндердің ладтық-интонациялық жүйесі туралы тұжырымдар дұрыс шығарылмаған деген пікір білдіріп, өз ойын домбыра желісінің атқаратын міндеттері туралы айтып пысықтайды.

Б. Қарақұловтың бұл мақаласында көтерген домбыра сүйемелдеуіндегі музыкалық ерекшеліктерді зерттеу идеялары кейін этномузыкатанушы Д. Амированың «К проблеме инструментальных предпосылок казахского народно-профессионального песенного мелоса» (1992) мақаласындағы Арқа кәсіби лирикалық әндерін қарастыруға және әнші-ғалым А. Күзеубайдың «Қазақ әншілік дәстүрінің қазіргі заманда таралым мәселелері (Арқа өңірі бойынша)» (2016) PhD диссертациясында жалғасады, ал домбыра сүйемелдеуіндегі көпдауыстылық мәселесі аталған құбылысты бастыс қазақстандық күйлері материалында қарастырған шәкірті К. Клопованың 2002 жылы қорғалған «Некоторые особенности звукорядов домбровых кюев (на примере традиций Жетысу и Мангыстау)» кандидаттық диссертациясында дамытылды.

[14] «Қазақ жазуына жаңашылдық енгізу қажет пе?».

[15] «Қазақ халық вокалды-аспаптық жанрларындағы домбыра сүйемелдеуінің ладтық функциялары».

Б. Қарақұлов бірізді насихаттаған қазақ халқының музыкалық-поэзиялық нұсқаларын домбыра бұрауында хаттау мәселесі өткен және үстіміздегі ғасырлар тоғысында шешіліп, жырларымыздың аспаптық сүйемелдеумен, ал кәсіби әндеріміздің домбыра бұрауында нотаға түсірілуі дәстүрлі музыкалы-поэзиялық нұсқалардың ладтық-дыбыс қатарлық жүйесінің барынша толық және тереңірек зерттелуіне мол мүмкіндіктер ашты.

Музыкадағы *ырғақ жүйесін*ің маңыздылығы шетелдік және отандық этномузыкатанушылар зерттемелерінің көкейкесті мәселесіне айналғаны белгілі. Олардың ішінде соңғы еңбектер ішіндегі кейбір мақалаларға назар аударғанда зерттеуші Т.Х. Йорк Троттер «Ұлттық музыкадағы ырғақ» кітабында: «Rhythm is the very essence of the art, and it is to the folk-music that we are indebted for rhythm and all that results from it. Without this element we could never have arrived at our modern form so obviously founded on balance and proportion»16 (Trotter, 2020), – десе, Лаич-Михайлович Данка: «This study concerns the relationship between verbal and musical components of Serbian epic songs with rhythm seen as a morphological dominant»[17] (Danka, 2013), – деп эпикалық шығармадағы ырғақтың басты рөлін көрсетеді.

Музыкалық теория ішіндегі бұл үлкен саланың зерттеу жолы Б. Қарақұловтың 1992 ж. жарияланған қазақтың дәстүрлі музыкалық-поэзиялық нұсқаларындағы ырғақ жүйесін талдау әдістемесінде көрсетілді. «Симметричный подход к ритмической структуре одноголосной песни» (1992) мақаласындағы симметрологияға байланысты тұжырымдар автордың фундаменталды ілімінің бір бөлігі болғандығынан, ол мәселе арнайы тоқтап қарастыратын жеке еңбектің тақырыбы болып табылады. Б.Қарақұловтың этномузыкатанушылық еңбектерін қарастыруға арналған мақаламызда оның ырғақ жүйесін талдаудағы әдістемесінің жаңашыл сипаты отандық ғылымда бұрынырақ тарап, кең қолданылып келе жатқан белгілі ғалым Ә. Байғаскинаның қазақ әндерінің ырғақ теориясымен қатар қойып сипаттағанда айқындалады.

Қазақ әндеріндегі ырғақтық жүйені талдауда екі әдістеме де көрнект өлеңтанушы ғалым З. Ахметов тұжырымдарына сүйенгенімен, олардың өзара ерекшеліктері бар. Б. Қарақұлов тұжырымдамасы бойынша, бір дауысты әннің ырғағы бір-бірімен өзара сабақтасқан 2 түрлі ырғақ тізбегінен құралады. Оның алғашқысы – өлең буындарының ырғақтық тізбегі. Бұл тізбек ғалым Ә.Байғаскинаның «Ритмика казахской традиционной песни» (1991) кітабы тұжырымындағы «буындық ырғақ» түсінігіне сәйкес болса, екінші ырғақ – дыбыс биіктігінің өзгеру ырғағы. Ол – музыкатануда белгілі «музыкалық» немесе «әуендік» ырғақ мағынасынан бөлек жүйе, сол себепті Б.Қарақұлов әдістемесі жалпы музыкатану және этномузыкатануда белгілі

[16] «Ырғақ – өнердің негізі. Ырғақ және одан туындағандардың бәрі үшін біз халық музыкасына қарыздармыз. Бұл элементсіз біз ешқашан баланс пен пропорцияға негізделген қазіргі заман формасына келмес едік» (Trotter, 2020).

[17] «Эпостағы сөз бен музыка: синкретизмнен ән поэзиясына» еңбегінде: «Бұл зерттеме сербтердің эпикалық шығармаларының сөз және музыка байланыстарын зерттеуге арналған. Жырлардағы ырғақ-морфологиялық доминанта болып табылады» (Danka, 2013).

теорияларынан ерекшеленетін көзқарас болып табылады. Ғалым ұсынған ырғақ теориясы қазіргі отандық этномузыкатануда қолданылып жүрген Ә. Байғаскина, І. Қожабеков және Г. Кузбакова теорияларымен салыстырғанда әуендік және поэзиялық ырғақ тізбектерінің өзара қатынасын егжей-тегжейлі анықтауға бағытталған. Әнді талдағанда ондағы ырғақ жүйесін құрап, бір-бірімен сабақтасып тұрған қос ырғақ тізбегінің сызбасын келтіргенде олардың өзара қатынасы үш түрлі болуы мүмкін:

1-ші түрі – екі ырғақ тізбегінің бірдей болуы (синхрондық арақатынас);

2-ші түрі – ірі өлшемдегі буындық ырғақтың өзінен кіші өлшемді дыбыс биіктігі ырғағымен сабақтасуы, яғни поэзиялық буындардың бірнеше дыбысқа созылып айтылуы;

3-ші түрі, керісінше, ірі өлшемді дыбыс биіктігі ырғағының өзінен өлшемі кіші буындық ырғақпен сабақтасуы, яғни речитация» (Бердібай, 2014: 8-9).

Жоғарыда көрсетілген ырғақтық тізбектердің өзара қатынас түрлері, өз кезегінде, қазақ әндерінің аймақтық сипатын ашуға үлкен септігін тигізеді. Мысалы, ұсынылып отырған мақала авторының «Батыс Қазақстан әндерінің ырғақтық жүйесі» (1998) атты мақаласында осы әдістеме көмегімен аталған өлке ән нұсқаларында басқа өңірлер әндерінің ырғағында бұрын байқалмаған ерекшеліктер анықталды. Қазақтың ән фольклоры материалында музыка диалектілерін зерттеуде ырғақтық жүйе маңыздылығының дәрежесін болашақта жасалатын көптеген ән мысалдары талдауларының қорытындылары ашпақ.

Ғалым Б.Қарақұловтың ұлттық этномузыкатануымызға әкелген ұлкен жаңалығы қазақтың дәстүрлі музыка мәдениетіндегі үш негізгі жанрдың ең көлемдісі – *музыкалық эпосты талдау* әдістемесін дайындауы. Аталған тақырыптың негізгі тұжырымдары оның «Музыкальный квадрат казахской тирады»[18] (1987) және «О музыкальной форме казахской тирады»[19] (1997) мақалаларында жарияланды. Зерттеуші-ұстаздың өмірден озуына байланысты, консерватория білім алушыларына арналған білім бағдарламасы ретінде қолданып үлгермеген «Анализ крупных форм казахского музыкального-фольклора»[20] пәніндегі жыр мақамдарын талдау әдістемесі ғалымның аталған жанр нұсқаларын жинап, өзі және аспиранттары нотаға түсіріп, зерттеу тәжірибесінен туындаған. Атап өтетін нәрсе, музыкалық-речитациялық жанрларды XX ғасырдың екінші жартысында Б. Ерзакович, З. Жанұзақова, Ә. Байғаскина, А. Құнанбаевалар зерттеп, ол қатардағы нұсқаларды хаттауға Т. Бекхожина қомақты үлесін қосқаны белгілі.

Үстіміздегі ғасырдың басынан бастап Сыр бойының Арал және Қармақшы, Маңғыстау, Жетісу музыкалық-речитациялық дәстүрлері нұсқалары қарқынды түрде жариялана бастағаны аян. Оларды Т. Тоқжанов, Е. Мұстафаев, А. Жаңбыршы, А. Әбдуәлиев, М. Әбуғазы, т.б. домбыра сүйемелдеуімен хаттап жарияласа, ноталық

[18] «Қазақ тирадасаның музыкалық шаршысы».

[19] «Қазақ тирадасының музыкалық құрылымы туралы».

[20] «Қазақтың ірі құрылымды музыкалық-поэзиялық фольклор үлгілерін талдау».

транскрипция жасаған Болат Ишанбайұлы шәкірттері Б. Оспанов, А. Елшібаева және Ж. Кожахметова диссертацияларын дайындап, «"Дад" дастаны» (2002), «Қазақтың жыр мақамдары» (2011), «Музыка казахского айтыса» (2011) монографияларын жариялады.

Бұл үдеріс мамандардың қазақтың мақам-сарындарын тереңірек және жан-жақты зерттеуіне жол ашты. Қазақ эпикалық мақамдарын зерттеу тәжірибесін ғалым 1980-1990 жж. мақалалары арқылы насихаттаса, кейін шәкірттерінің алған тақырыптарына ғылыми жетекшілік жасаған кезде жаңа материалдардан анықталған тың ерекшеліктер қалыптасқан әдістеменің мазмұнын байытып, ол әрбір диссертация сайын кемелдене берді. Зерттеуші байқаған мақам формаларына жаңа композициялар қосылып, олардың музыкалық-тақырыптық дыбыс қатарлары, ырғақтық келбеті мен домбыра сүйемелдеу ерекшеліктері егжей-тегжейлі қарастырылатын болды.

5. Қорытынды

Б.И. Қарақұлов отандық этномузыкатану ғылымына орасан көп еңбек сіңірген ғалым. Бұл саладағы ізденушілік жолын жарты ғасырдай бұрын бастаған белгілі зерттеуші артына қазақтың дәстүрлі музыкасына арналған музыкалық-этнографиялық, музыкалық-тарихи және музыкалық-теориялық еңбектерін қалдырып кетті. Олардың әрқайсысы жаңашылдығымен ерекшеленді. Мысалы, «Асыл мұра» жинағындағы нұсқалар Батыс Қазақстан облысының 1970-ші жылдардағы дәстүрлі күй өнері дамуының жай-күйін көрсетсе, «Қазақтың музыкалық фольклоры» кітабында жарияланған музыкалық-речитациялық мысалдар отандық тәжірибеде алғаш рет музыкалық аспаптар (қобыз, домбыра) сүйемелдеуінде хатталды. Шығыс Еуропа, Түркия, араб елдері әндерін хаттаған Б. Барток және күйлеріміздің ноталық транскрипциясын жасаған академик А. Жұбанов ізімен Б. Қарақұлов қазақ әндері мен жырларын релятивті (домбыра бұрауындағы) жүйеге сүйеніп түсіріп, олардың жан-жақты музыкалық-теориялық зерттелуіне жол ашты.

Алыс-жақын шетелдік ғалымдардың музыкалық-теориялық және музыкалық-тарихи еңбектеріндегі басты тұжырымдармен таныс ғалым ішіндегі ілгерішілдерін алып, оларды отандық этномузыкатану ғылымымызда дамыту мәселелерін қойғанымен қатар, бірқатарын (қазақтың музыкалық-поэзиялық жанрларының құрылымы, ладтық, ырғақтық ерекшеліктері, жырлардағы вокалды және аспапты желілердің өзара қатынасы, т.б.) зерттеді. Музыка және этногенез мәселесінің өзектілігін дәлелдеу арқылы кейін дами бастаған музыкалық түркология саласын ашуға күш-жігерін салды. Ұсынылып отырған мақала көрнекті ғалымның еңбектерінің отандық этномузыкатануымыздағы жалпы сипатын көрсетуге арналған. Ал жоғарыда аталған бұл ғылым салаларына Б.И. Қарақұловтың қосқан үлесін тереңірек қарастыру келешекте жазылатын еңбектерде жүзеге аспақ.

Әдебиеттер:

1. Ана Мария Аларкон-Хименес, Ракель Хименес Пасалодос және Маргарита Диас Андреу (2021). Картографиялау: XX ғасырдың басындағы Йокутс ландшафттарындағы билік дыбыстары // Ethnomusicology Forum. ISSN 1741-1912. 30(51). – №3. – 379–396-бб. https://doi.org/10.1080/17411912.2021.1953392.

2. Бәбіжан Б.Ж., Бердібай А.Р., Байсақалова А.Б., Чукманов Е.Т., Үлкенбаева А.Н. (2021). Оңтүстік-Батыс Жетісу қазақтарының заманауи ән фольклоры: музыкалық және аймақтық зерттеу тәжірибесі // International Journal Criminology and Sociology. – Т.10. – 120–132-бб. https://doi.org/10.6000/1929-4409.2021.10.16

3. Барток Б. Венгрия мен көрші халықтардың музыкасы. – Мәскеу: Музыка, 1966. – 79 б.

4. Бердібай А. Көпқырлы дарын // Бердібай А. Қазақтың дәстүрлі әндерін зерттеу мәселелері. – Алматы, 2014. – 65–79-бб.

5. Ван Краненбург П., Волк А., Виринг Ф. (2012). Халық әндерінің әуендерін есептеуіш тұрғыда жіктеудегі жаһандық және жергілікті белгілерді салыстыру // Journal of New Music Research. – 42(1). – 1–18-бб. https://doi.org/10.1080/09298215.2012.718790

6. Земцовский И. Этномузыкология: жүз жылдық жол // Халық музыкасы: тарих және типология. (Профессор Евгений Гиппиусқа (1903–1985) арналған еңбектер жинағы). – Ленинград, 1989. – 7–17-бб.

7. Йорк Троттер Т.Х. (2020). Ұлттық музыкадағы ырғақ // Proceedings of the Musical Association. – Т.31, 1904. – 17–41-бб. DOI: https://doi.org/10.1093/jrma/31.1.17

8. Каракулов Б. Қазақ музыкалық фольклоры және этногенез // Қазақ КСР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1974. – №3. – 36–41-бб.

9. Каракулов Б. Қазақ ән әуендерінің ладтық ұйымдасуының жергілікті ерекшеліктері: автореф. ... к. өнертану ғыл. канд. – Алматы, 1973. – 20 б.

10. Каракулов Б.И. Музыкалық түркітанудың өзекті мәселелері // Қазақ КСР Ғылым академиясының хабаршысы. – 1979. – №9. – 28–31-бб.

11. Лайич-Михайлович Д. (2013). Эпикалық әннің сөзі мен музыкасы: синкретизмнен жыр поэзиясына дейін // Muzikologija. – №15. – 9–28-бб. https://doi.org/10.2298/MUZ1315009L

12. Нельсон Д.Т. (2012). Бела Барток: этномузыкологияның атасы // Musical Offerings. – Т.3, №2. – DOI: 10.15385/jmo.2012.3.2.2. [https://digitalcommons.cedarville.edu/musicalofferings/vol3/iss2/2] (https://digitalcommons.cedarville.edu/musicalofferings/vol3/iss2/2)

13. Черибашич Н., Бендикс Р.Ф., Хофман А., Пашина О., Райс Т., Сток Джонатан П.Дж. (2019). Этномузыкология, пәнаралық және деколониялық тәсілдер туралы ой-толғамдар // Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva. – Т.49, №42. – 3–79-бб. https://doi.org/10.15378/1848-9540.2019.42.01

14. Юхас З. (2024). Ежелгі бастаулардың ізі: еуразиялық және американдық халық музыка мәдениеттеріндегі ортақ әуен түрлерін талдау (PCA әдісімен) // Music & Science, 7. https://orcid.org/0000-0002-0200-7033

References:

1. Ana María Alarcón-Jiménez, Raquel Jiménez Pasalodos & Margarita Díaz Andreu (2021). Mapping with/in: hearing power in Yokuts landscapes at the beginning of the twentieth century // Ethnomusicology Forum. ISSN 1741-1912. 30(51). – Issue 3. – P.379-396. https://doi.org/10.1080/17411912.2021.1953392 (in Eng.).

2. Babizhan B.Zh., Berdibay A.R., Baisakalova A.B., Chukmanov Y.T., Ulkenbaeva A.N. (2021). Contemporary song folklore of the kazakhs of the South-West Zhetysu: The experience of musical and regional research // International Journal Criminology and Sociology. – Vol.10. – P.120-132. https://doi.org/10.6000/1929-4409.2021.10.16 (in Eng.).

3. Bartók B. (1966). The Music of Hungary and Neighboring Peoples. – Moscow: Muzyka. – 79 p. (In Russ.).

4. Berdibai A. (2014). Multifaceted talent // Berdibai A. Issues in the Study of Traditional Kazakh Songs. – Almaty. – P.65-79. (In Kaz.)

5. Ceribašić N., Bendix R.F., Hofman A., Pashina O., Rice T., Stock Jonathan P.J. (2019). Musings on Ethnomusicology, Interdisciplinarity, Intradisciplinarity and Decoloniality // Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva. – Vol. 49, No. 42. – P.3-79. https://doi.org/10.15378/1848-9540.2019.42.01 (in Eng.).

6. Juhász Z. (2024). Revealing Footprints of Ancient Sources in Recent Eurasian and American Folk Music Cultures Using PCA of the Culture-Dependent Moment Vectors of Shared Melody Types // Music & Science, 7. https://orcid.org/0000-0002-0200-7033 (Original work published 2024). (in Eng.).

7. Karakulov B. (1974). Kazakh Musical Folklore and Ethnogenesis // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – No.3. – P.36-41. (In Russ.).

8. Karakulov B. (1973). Local Features of the Modal Organization of Kazakh Vocal Melos: Author's Abstract of Candidate of Arts Dissertation. – Alma-Ata. – 20 p. (In Russ.).

9. Karakulov B.I. (1979). Problematic Issues of Musical Turkology // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. – No. 9. – P. 28-31. (In Russ.).

10. Lajić-Mihajlović Danka (2013).The word and music of epic song: From syncretism to sung poetry // Muzikologija. – Issue 15. – P.9-28. https://doi.org/10.2298/MUZ1315009L (in Eng.).

11. Nelson D.T. (2012). Béla Bartók: The Father of Ethnomusicology // Musical Offerings. – Vol. 3: No. 2, Article 2. DOI: 10.15385/jmo.2012.3.2.2. https://digitalcommons.cedarville.edu/musicalofferings/vol3/iss2/2 (In Eng.)

12. Van Kranenburg P., Volk A., Wiering F. (2012). A Comparison between Global and Local Features for Computational Classification of Folk Song Melodies // Journal of New Music Research. – 42(1), P.1-18. https://doi.org/10.1080/09298215.2012.718790 (in Eng.).

13. Yorke Trotter T.H. (2020). Rhythm in National Music // Proceedings of the Musical Association. – Volume 31, 1904. – P.17-41. DOI: https://doi.org/10.1093/jrma/31.1.17 (in Eng.).

14. Zemtsovsky I. (1989). Ethnomusicology: A Century of Development // Folk Music: History and Typology. (In memory of Professor Evgeny Gippius (1903-1985). Collection of works. – Leningrad, 1989. – P.7-17. (In Russ.).

IRSTI 18.41 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-22

A. Bakhtiarkyzy[1], G.T. Alpeisova[2]*, D.F. Karomat[3]*

[1,2]Kazakh National University of Arts named after K. Bayseitova, Astana, Kazakhstan
[3]Institute of Fine Arts of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: [1]akerke.erke.1994@inbox.ru, [2]galpeissova@mail.ru, [3]dilkaramat@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-9215-0960, [2]0000-0002-3516-4844, [3]0009-0000-5206-1241

ALEXANDER KURGANOV AND THE FORMATION OF THE KAZAKH VOCAL SCHOOL

Abstract. Alexander Matveevich Kurganov is one of the founders of the solo singing department of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, who had a significant impact on the development of Kazakh academic vocal art and the formation of vocal pedagogy. Despite the scale of his contribution, A. Kurganov's work remains insufficiently studied in Russian musicology. The purpose of the article is to identify and systematize the main directions of his pedagogical activity, to determine its role in the formation of the Kazakh vocal school. The sources used are biographical information, memoirs of students, interviews and archival materials, including methodological developments of the singer, stored in the library of the Conservatory. The analysis of these materials allowed us to identify the key provisions of A. Kurganov's pedagogical concept: the priority of solfeggio in teaching vocalists, the development of inner hearing, the focus on independent work of students and high standards of performing culture. The results of the study reveal the significance of the methodological heritage of A. Kurganov as an actual basis for improving modern musical education and training professional singers.

Keywords: Alexander Kurganov, vocal art, vocal pedagogy, solfeggio, methodology, musical education, performing school.

А. Бахтиярқызы[1], Г.Т. Альпеисова[2]*, Д.Ф. Каромат[3]

[1,2]К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан
[3]Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Өнертану институты, Ташкент, Өзбекстан
E-mail: [1]akerke.erke.1994@inbox.ru), [2]galpeissova@mail.ru), [3]dilkaramat@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-9215-0960, [2]0000-0002-3516-4844, [3]0009-0000-5206-1241

АЛЕКСАНДР КУРГАНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ВОКАЛДЫҚ МЕКТЕБІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа. Александр Матвеевич Курганов – Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының жеке ән салу кафедрасының негізін қалаушылардың бірі, ол Қазақстандық академиялық вокал өнерінің дамуына және вокалдық педагогиканың қалыптасуына ықпал етті. Оның қосқан үлесінің ауқымдылығына қарамастан, А. Кургановтың шығармашылығы отандық музыкатануда жеткіліксіз зерттелген. Мақаланың мақсаты оның педагогикалық қызметінің негізгі бағыттарын анықтау және жүйелеу, А. Кургановтың қазақстандық вокалдық мектепті қалыптастырудағы рөлін айқындау болып табылады. Қолданылған дереккөздер өмірбаяндық мәліметтер, студенттерінің естеліктері, сұхбаттары және мұрағат материалдары, оның ішінде әншінің консерватория кітапханасының қорында сақталған әдістемелік жұмысы болды. Осы материалдарды талдау А. Кургановтың педагогикалық тұжырымдамасының негізгі ережелерін бөліп көрсетуге мүмкіндік берді: вокалисттерді оқытудағы сольфеджионың басымдығы, студенттердің өзіндік жұмысына бағыт-бағдар беру және орындаушылық мәдениеттің жоғары стандарттары. Зерттеу нәтижелері заманауи музыкалық білім беруді жетілдірудің және кәсіби әншілерді даярлаудың өзекті негізі ретінде А. Кургановтың әдістемелік мұрасының маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: Александр Курганов, вокалдық өнер, вокалдық педагогика, сольфеджио, әдістеме, музыкалық білім, орындаушылық мектеп.

А. Бахтияркызы[1], Г.Т. Альпеисова[2]*, Д. Каромат[3]
[1,2]Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, Астана, Казахстан
[3]Институт искусствознания Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
E-mail: [1]akerke.erke.1994@inbox.ru), [2]galpeissova@mail.ru), [3]dilkaramat@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-9215-0960, [2]0000-0002-3516-4844, [3]0009-0000-5206-1241

АЛЕКСАНДР КУРГАНОВ И СТАНОВЛЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ВОКАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. Александр Матвеевич Курганов – один из основателей кафедры сольного пения Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, который способствовал развитию Казахстанского академического вокального искусства и формированию вокальной педагогики. Несмотря на масштабность его вклада, творчество А. Курганова недостаточно изучено в отечественном музыковедении. Целью статьи является выявление и систематизация основных направлений его педагогической деятельности, определение роли А. Курганова в формировании Казахстанской вокальной школы. В качестве источников использованы биографические сведения, воспоминания учеников, интервью и архивные материалы, в том числе методические разработки певца, хранящиеся в фонде библиотеки консерватории. Анализ этих материалов позволил выделить основные положения педагогической концепции А. Курганова: приоритет сольфеджио в обучении вокалистов, ориентация на самостоятельную работу студентов и высокие стандарты исполнительской культуры. Результаты исследования показывают значимость методического наследия А. Курганова в качестве актуальной основы для совершенствования современного музыкального образования и подготовки профессиональных певцов.

Ключевые слова: Александр Курганов, вокальное искусство, вокальная педагогика, сольфеджио, методика, музыкальное образование, исполнительская школа.

1. Introduction

In the history of Kazakhstan's vocal art, the name of Alexander Matveevich Kurganov, an outstanding singer and teacher, remains insufficiently studied in the scientific literature. His pedagogical activity, closely connected with the Kurmangazy Kazakh National Conservatory, played a significant role in shaping the foundations of the national vocal school, but has not yet received a comprehensive scientific assessment. The paucity of research devoted to his methodological views and pedagogical experience makes it difficult to fully assess his contribution to the development of professional vocal education in Kazakhstan.

The globalization of music education and the introduction of international standards in the training of vocalists determine the need to review the legacy of outstanding teachers of the past. In this context, the legacy of A. Kurganov, who combined brilliant vocal technique with a deep understanding of musical and pedagogical principles, becomes particularly relevant. His work at the conservatory not only brought the traditions of Italian *bel canto* into local practice, but also laid the foundations for an original Kazakh school of vocal performance, embodied in the art of his famous students such as Ermek Serkebayev, Rosa Dzhamanova and others.

Today, as interest in academic singing continues to grow, A. Kurganov's methodological principles can serve as an effective model for future vocal teachers. His emphasis on solfeggio, the development of inner hearing, the culture of singing and the student's independence as an artist meets the modern requirements of music pedagogy.

The purpose of this article is to present the personality of A. Kurganov and analyze his contribution to the development of vocal art and pedagogy in Kazakhstan. The objectives of the study are:

1. To study archival and biographical materials about the life and work of A. Kurganov;
2. To reconstruct his pedagogical views, principles and teaching methods.

One of the key ideas of this study is the need to intensify research in the field of vocal education by reviewing the achievements of such outstanding personalities as A. Kurganov. The purpose of this article is to introduce into scientific circulation a number of little-known materials, including his handwritten reports, and to systematize his pedagogical experience in the context of national and international development of vocal pedagogy.

Thus, the study not only enriches the existing literature on A. Kurganov, but also contributes to a broader understanding of the pedagogical foundations of Kazakh academic vocal art and emphasizes its relevance in modern educational contexts.

2. Research methods and materials

2.1 Research methods

The pedagogical legacy of A. Kurganov was studied on the basis of a set of sources: archival documents stored in the library of the Kazakh National University of Arts and Kurmangazy Conservatory, memoirs, interviews with representatives of the vocal school, as well as the original methodological manuscripts of the teacher himself. Historical-chronological, descriptive, source-based and analytical methods were used in the work. The historical and chronological approach allowed us to build a holistic picture of Kurganov's life and professional path, and the interview method made it possible to supplement the documentary data with subjective but significant memories of students and colleagues. Special attention was paid to handwritten materials — methodological reports on the role of solfeggio in the training of vocalists and independent work of students. Their analysis allowed us to reconstruct Kurganov's pedagogical principles, identify his priorities in teaching and identify the relationship between teaching methods and the formation of performing culture. As a result, a system of views was identified that reflects both the personal experience of the teacher and the peculiarities of the formation of the Kazakh vocal school in the context of global and national trends in music education.

2.2 Material description

The research's source base consisted of a variety of materials reflecting both the professional and personal side of A. Kurganov's work. Among them are interviews with the daughter of B. Zhylysbaev, a student of A. Kurganov (Bakhtiyarkyzy, 2024); publications in periodicals, including memoirs about the singer in Kazakhstanskaya Pravda (Brusilovskaya, 2021), articles in online resources (Morozova, 2023; Proskurin, 2001); biographical sketches (Serkebayeva, 2010), as well as archival information and

information posted on the official website of the Kurmangazy Conservatory. Of particular importance were the original materials of A. Kurganov himself, in particular, his report "On the independent work of vocal students" (1954), which outlined the key provisions of his pedagogical concept. In addition, dissertations and scientific papers on related subjects were used (Mahmud, 2018).

3. Discussion

Alexander Matveevich Kurganov is a unique figure not only in the history of Kazakh vocal pedagogy, but also in the international opera art of the first half of the 20th century. Born in Russia, he spent a significant period of his career in Italy, but it was in Kazakhstan that his pedagogical principles were implemented and the school of vocal performance was formed, which influenced several generations of singers.

As E. Morozova notes, "few people know the name of Alexander Kurganov now, but he was once a very famous man: a brilliant singer, a talented teacher. He had a very beautiful, rich voice, and was a very popular opera performer" (Morozova, 2023). His voice was heard on the stages of La Scala, in New York, Philadelphia, Naples, Florence. According to the memoirs of his contemporaries, he was recognized as the third tenor in the world, second only to Angelo Masini and Leonid Sobinov. This recognition attests to the highest level of his technique and artistry.

Despite his international success, his move to Alma-Ata, where he became head of the Department of Solo Singing at the Kurmangazy Kazakh National Conservatory, was decisive in his biography. As D.E. Mahmud emphasizes, A. Kurganov, among others, made a great contribution "to the formation and development of the musical art of modern times", he educated "a whole galaxy of national talents, thanks to which the performing schools of Kazakhstan have gained the worldwide fame and recognition among professionals and music lovers" (Mahmud, 2018:63).

Among his students are the brightest representatives of the Kazakh opera scene: Ermek Serkebayev, Rosa Dzhamanova, Anvarbek Umbetbayev. Their names are closely connected with the formation of the national opera tradition, which is based on the pedagogical concept of A. Kurganov. His approach was based not only on technical training, but also on high aesthetic ideals, the formation of artistic taste, performance culture and scenic expressiveness.

Ermek Serkebaev, in an interview, spoke about the years of study with A. Kurganov: "At the conservatory I was a student of an amazing man, his name was Alexander Matveyevich Kurganov. In the past, he was a famous opera singer, partner of Chaliapin, Sobinov, Nejdanova. And during the war, he came with the evacuees to our region. I went through a real vocal school with him. Moreover, Alexander Matveyevich opened up a huge world of music to me" (Brusilovskaya, 2021). These words confirmed not only A. Kurganov's outstanding pedagogical qualities, but also his ability to inspire his students and introduce them to the world musical heritage.

In addition, E. Serkebaev wrote in his memoirs: "My teacher. With noble manners, a small beard. He loved baritone voices. Although he was a tenor. He was always proud to

sing Radames among the real Egyptian pyramids. He was modest, lived in the same room. He came here during the war from Moscow, like many great musicians. Many students have passed through his hands. He was old, he had no energy, he could no longer practically show how to take this or that note, sing a phrase. But the most important thing that he gave us is the culture of singing, performance" (Serkebayeva, 2018:145). These memoirs emphasize not only A. Kurganov's personal modesty, but also his pedagogical principles, which were based on the transfer of cultural and artistic values, striving for a high level of performance. This attitude to the profession had a lasting impact on his students and became part of the professional tradition he established as a teacher.

Despite such a significant contribution to the culture of Kazakhstan, the memory of Alexander Matveevich Kurganov remains insufficiently significant. In 1981, twenty years after his death, it was planned to celebrate the 100th anniversary of his birth and install a plaque on his house. However, these plans were never implemented. In an interview with B. Zhylysbayev's daughter, we were again told good words about this person. She noted that Alexander Matveyevich was a prominent representative of the *bel canto* trend. He was called the successor of B. Gigli and E. Caruso. The vocal school of Kazakhstan also comes from the Italian *bel canto*, as A. Kurganov was a representative of this trend.

In an interview, she said: "My father, B. Zhilisbayev, loved A. Kurganov endlessly. As a student at the Conservatory, he, along with E. Serkebaev, K. Kenzhetaev, went to Moscow for the All-Union Competition. They were successful and conquered Moscow. Then A. Kurganov was offered the head of the department at the Tchaikovsky Moscow Conservatory. But the students begged not to leave them, to which A. Kurganov replied, well, how am I without you. And until the end of his life, he remained in Almaty and devoted his life to working at the Almaty Conservatory" (A. Bakhtiyarkyzy).

The recognition of Alexander Matveevich Kurganov as the third tenor in the world after such titans as Angelo Masini and Leonid Sobinov testifies to his outstanding vocal abilities and artistry.

Indeed, Angelo Masini and Leonid Sobinov are two legendary singers. Angelo Masini, an Italian tenor, performed on the world's best opera stages, an outstanding tenor of his time, was known for his technical virtuosity and emotional depth of performance. His voice had a unique flexibility and power that made his performances truly unforgettable.

Being the third tenor of the world, Alexander Kurganov was not inferior to his illustrious predecessors. His voice combined the best qualities of both Masini's technical virtuosity and Sobinov's emotional depth. A. Kurganov successfully performed the most difficult parts, gaining recognition and rave reviews from viewers and critics around the world.

Tenor is one of the most sought–after and complex types of voice in opera, requiring exceptional technique, range and expressiveness. A. Kurganov possessed a powerful, expressive voice that captivated the audience with its purity and strength, allowing him to perform the most difficult opera parts with great success.

The international recognition of A. Kurganov became possible thanks to his numerous performances on prestigious opera stages. The audience in New York, Philadelphia, Naples

and Florence applauded to his exceptional talent. An important milestone in his career was his performance in La Scala, after which he was invited to Forli to meet Angelo Masini. This meeting was the turning point in his career: the great Masini recognized A. Kurganov's talent and shared his knowledge and secrets of skill.

Despite the numerous trials and difficulties that A. Kurganov faced abroad, his talent and perseverance secured him an honorable place among the greatest tenors in the world. His voice and artistry continue to inspire new generations of singers and opera lovers.

4. Results

Alexander Matveevich Kurganov was born in 1881 in Moscow. His professional development took place in the atmosphere of the rapid development of musical theater at the beginning of the 20th century. The most important role in the formation of his vocal and stage culture was played by classes from outstanding teachers: he studied singing with M.N. Klimentova-Muromtseva, stagecraft with O.L. Knipper-Chekhova at the Music and Drama School of the Moscow Philharmonic Society (now GITIS). After graduation, A. Kurganov began his artistic career in Moscow operettas, and since 1913 he actively performed on the opera stages of Baku, Tiflis, Moscow and other cities, gradually gaining recognition from the public and the musical community.

A key stage in his creative career was a trip to Italy (1925-1927), where he completed an internship under the guidance of the famous Professor Angelo Masini. It was during this period that Kurganov performed in major theaters in Milan, Florence, Naples, as well as in Paris, Madrid, New York, Philadelphia and Cairo. His dramatic tenor was highly appreciated by critics and the public, and personal communication with Masini had a profound influence on the formation of his performing style. The experience gained in Italy became the basis of his subsequent teaching career, which had a significant impact on the development of vocal education in Kazakhstan. After returning to the USSR in the mid-1930s, A. Kurganov was faced with a new artistic context, but managed to integrate the principles of the Western European vocal school into the Soviet musical education system. From 1941 to 1950, he was a soloist at the Alma Ata Opera and Ballet Theater, and from 1944 he was a teacher and then head of the solo singing department at the Kurmangazy Kazakh National Conservatory, where his methodological potential was revealed.

His approach to learning was based on strict discipline, development of inner hearing and ability to read from a sheet, which allowed him to professionally train many outstanding vocalists who have achieved recognition both in Kazakhstan and abroad.

He paid special attention to the discipline of solfeggio, regarding it as an integral part of the training of professional vocalists.

Solfeggio is a very important course for musicians, as it was described by international scholars: "Audiation is a central category in Music Learning Theory... To aurally recall and process music is the procedure of audiating music that one has previously heard. The aural prediction of music is the audiation of music that we anticipate. Finally, to aurally conceive music is the audiation of music that one creates or improvises." (Schüler, 2020:84). "Music literacy is perhaps the most important and the most challenging subject in music education.

It is important because it forms the foundation for almost all musical skills, and it is challenging as it requires more analytical processing than other skills." (Eroğlu, 2021:347).

In his work, A. Kurganov emphasized the importance of musical hearing and internal auditory skills for a successful career as a singer. He focused on preserving singers' vocal power and developing their music comprehension. Understanding music and its dramatic load could help singers to control their vocal load as well. This fact was confirmed by modern researchers (Zuim, Gerhard, Lloyd, Rosow, & Lundy, 2023).

Alexander Matveevich Kurganov's understanding of the importance of solfeggio for vocalists testifies to his deep understanding of vocal pedagogy and his desire to produce technically well-rounded singers. His emphasis on developing inner hearing and reading skills highlights the important role they play in the vocalist's education and professional success.

A. Kurganov argued that it was important for vocalists to have a good musical ear by nature, since it allowed them to easily navigate solfeggio courses without relying heavily on notes. However, he also noted a common mistake: students with natural abilities often became arrogant, unable to improve their skills after successfully passing exams. Conversely, those who had problems with internal hearing often lagged, it was difficult for them to meet the required standards, and they constantly were insufficiently trained in this important discipline. He believed that low music reading skills may result in lack of confidence and excessive stress during performance. It is well known that stress is one of the main factors in vocal and performance issues (Larrouy-Maestri & Morsomme, 2013).

A. Kurganov emphasized that solfeggio was just as important as the main specialty for a vocalist. The inability to read at least a few bars of music from a sheet of paper or develop an inner ear did not allow to become a full-fledged vocalist. He criticized the tendency of students to depend on their teachers and accompanists, which in practice lead to accompanists spending too much time helping students learn melodies rather than developing their musicality.

Alexander Matveevich emphasized that teachers of solfeggio should ensure that students, starting from the first year of study, gradually develop their skills of recognizing intervals and singing by ear. This gradual development was crucial so that future vocalists could sing from the sheet and determine intervals, modulations and chords by ear. For A. Kurganov, the development of inner hearing was a crucial factor in the professional education of a singer.

A. Kurganov connected the development of inner hearing with the accuracy of intonation and freedom in the study of vocal material. He argued that the current system of teaching solfeggio does not give the desired results to vocalists, since students often considered solfeggio less important than their main specialty. This misconception, in his opinion, put vocalists far behind instrumentalists such as pianists and violinists. He did his best to change the common attitude to vocal musicians.

Alexander Matveyevich advocated a differentiated approach to solfeggio classes, considering the vocal range and comfort of students. He emphasized that the thematic

material on solfege should be carefully worked out so that by the end of five years of study at the conservatory, students can confidently read musical works from the sheet easily. He insisted that students sang naturally and without strain during solfeggio lessons, thereby maintaining healthy vocal practice. He made specific focus on the technique of vocalization, a vocal practice that allows musicians sense their vocal capacities and correct their vocal and melodic errors (Messner, 2024).

Furthermore, A. Kurganov emphasized the need for solfeggio exercises to be meaningful, asking students to imagine themselves adding words to melodies to give their singing context and expression. He cites the example of the great Russian composer Mikhail Glinka, who advocated a distinct method of solfeggio that focuses on enhancing natural tones before moving on to more complex sounds.

Alexander Matveyevich advocated reforming the solfeggio curriculum from purely technical exercises to practically relevant content for vocalists. He believed that vocalists, as future performers, needed to be taught to understand the meaning of the melodies they sang, making solfeggio a vital tool for developing an effective approach to vocal material. This comprehensive approach is preferred by most of vocal teachers, especially when working with talented, prodigy, students (Mondelli, 2018).

Alexander Matveevich Kurganov's views on solfeggio reflected his broader educational philosophy, which held that vocalists should develop well-rounded musical skills to achieve artistic excellence. His insistence on the equal importance of solfege and the major, as well as his recommendations for improving pedagogy, underscore his commitment to developing well-rounded and skilled vocalists. His legacy in vocal pedagogy continues to influence modern approaches to vocal training, emphasizing the need for a balanced and comprehensive musical education.

A. Kurganov also paid great attention to the independent work of vocalists.

From Alexander Kurganov's report "On the Independent Work of Vocal Students" dated March 23, 1954 (Kurganov, 1954), several key assumptions can be drawn. He argued that one of the main tasks for training specialists in musical art was to involve students in creative and, where possible, research-based independent work.

A. Kurganov emphasized that independent study should not be a passive activity, but a dynamic process in which students drew their own conclusions based on their research. He encouraged students to use not only lecture notes, but also scientific literature related to their field. This approach is aimed at developing students' ability to conduct research and think independently, which, according to A. Kurganov, was vital for their professional growth. "A singer," wrote Alexander Matveevich, "should not forget that he is an independent artist, and in the future his creative initiative will help him to create the image that he must portray, and with skillful independent work on the works given to him, he will be able to take his rightful place in the art of singing" (Kurganov, 1954).

Teachers, argued A. Kurganov, were responsible to instill love to the profession in their students. He suggested restructuring the curriculum to allow more time for independent work, reducing the amount of repetitive coursework. This shift, in his opinion, would

allow students to immerse themselves more deeply in their studies, thereby improving their learning experience.

Alexander Matveevich also analysed practical issues, such as students' tendency to procrastinate and inadequately use the resources available. He advocated better time management and personal discipline, urging students to adhere to a strict study schedule. In addition, he emphasized the importance of maintaining a healthy voice through proper rest and nutrition, warning of the dangers of overexertion.

A. Kurganov's analysis provided comprehensive understanding of the multifaceted demands placed on student singers, combining technical training with independent work. His approach emphasized the importance of independence, constant practice, and a holistic view of professional development in the art. He noted that "thoughtful, organized work is of great importance in the development of a young singer. Some students believed that it was enough to work with a teacher and accompanists and everything would be fine. But this position was wrong. It was necessary for a student to write down all the instructions of the teacher and accompanist when coming home, so as not to repeat the mistakes he made" (Kurganov, 1954).

A. Kurganov strived to prepare students not only for the technical requirements of his craft, but also for the broader role of artists who are culturally and ideologically aware. He outlined the main principles and methods of work in his report.

As for his activities outside the university, in addition to his teaching activities at the conservatory, A. Kurganov also played an important role in the formation and development of the Kazakh Opera Theater. His work at the theater went beyond vocal training and included directorial and administrative functions. He participated in the selection of the repertoire, the selection of actors for productions and the general artistic direction of the theater. His efforts helped make the Kazakh Opera Theater named after Abay a significant cultural institution in the Soviet Union.

5. Conclusion

The activity of Alexander Matveevich Kurganov played an important role in the formation and development of Kazakhstani vocal art and professional vocal education. As a teacher, he educated a number of outstanding performers, including B. Zhylysbaev, K. Kenzhetayev, E. Serkebaev, Y. Pomerantsev, R. Dzhamanova. As head of the Department of Solo Singing at the Kazakh National Conservatory, A. Kurganov was able to integrate the traditions of the Western European opera school into domestic vocal practice, which contributed to the formation of a stable methodological base for Kazakh vocal pedagogy.

An analysis of archival sources and contemporary testimonies suggests A. Kurganov's systematic approach to learning, based on the priority of auditory perception, independent work of students and high demands on performing culture. His methodology is characterized by a well-thought-out structure and is focused on the formation of professionally mature vocalists capable of independent creative thinking and stage realization.

In modern conditions, when music education focuses on a combination of national identity and global standards, the pedagogical legacy of A. Kurganov is of scientific and

practical interest. His approaches can be used in the development of new educational models adapted to the current tasks of vocalist training.

Consideration of the pedagogical system of A. Kurganov makes it possible not only to fill in the existing gaps in the history of Kazakh vocal education, but also to set the direction for subsequent research in the field of vocal pedagogy. His contribution requires further scientific reflection and inclusion in the context of national and international art criticism discourse.

References:

1. Bakhtiyarkyzy, Akerke. Interview with the daughter of B. Zhilysbaev. 5 September 2024. (In Russ).

2. Brusilovskaya, Elena. "95 Years Would Have Been Completed by the Outstanding Kazakh Singer." Kazakhstanskaya Pravda, 2021. [https://kazpravda.kz/n/95-let-ispolnilos-by-vydayushchemusya-kazahstanskomu-pevtsu/] (https://kazpravda.kz/n/95-let-ispolnilos-by-vydayushchemusya-kazahstanskomu-pevtsu/). (In Russ).

3. Morozova, Evgeniya. "Alma-Ata and Almaty: Paper Letter." Ratel.kz, 2023. https://ratel.kz/raw/alma_ata_i_almaty_bumazhnoe_pismo. (In Russ).

4. Mahmud, Diana. String Bowed Instrument Performance in Kazakhstan at the Turn of the 20th–21st Centuries: Problems of Style. 6D040200 – Instrumental Performance, 2018. (In Russ).

5. Proskurin, Vladimir. "Singer Kurganov. The Third Tenor of the World, Lived in Almaty." KP Kazakhstan, 2024. (In Russ).

6. Serkebaeva, Irina. Ermek Serkebaev. Life, Youth, and Happiness. Almaty, 2010. 240 p. (In Russ).

7. Alexander Kurganov. Biography. Saint Petersburg Philharmonic. https://www.100philharmonia.spb.ru/persons/2096/. (In Russ).

8. Department of Vocal Art. History of the Department. Kurmangazy Conservatory. https://conservatoire.edu.kz/ru/structure/faculties/kafedra-vokalnogo-iskustva.html. (In Russ).

9. Kurganov, Aleksandr. On the Independent Work of Vocal Students. Report, 23 March 1954. (In Russ).

10. Zuim, Ana Flavia, Julia Gerhard, Adam T. Lloyd, David E. Rosow, and Donna S. Lundy. "Independence of Vocal Load from Vocal Pathology across Singing Genres." Journal of Voice, vol. 37, no. 2, 2023, pp. 294.e15–294.e20. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0892199721000084.

11. Larrouy-Maestri, Pauline, and Dominique Morsomme. "The Effects of Stress on Singing Voice Accuracy." Journal of Voice, vol. 28, no. 1, 2013, pp. 52–58. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0892199713001446.

12. Mondelli, Peter. "From the Bel Canto Stage to Reality TV: A Musicological View of Opera's Child Prodigy Problem." The Journal of Singing, 2018. https://www.academia.edu/37342374/From_the_Bel_Canto_Stage_to_Reality_TV_A_Musicological_View_of_Operas_Child_Prodigy_Problem.

13. Messner, Monika. "Vocalizations in Orchestra Rehearsals: Sequential Organization and Interactional Functions." Journal of Pragmatics, vol. 231, 2024, pp. 61–81. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378216624001401.

14. Schüler, Nico. "Modern Approaches to Teaching Sight Singing and Ear Training." Facta Universitatis, Series: Visual Arts and Music, vol. 6, no. 2, 2020, pp. 83–92. University of Niš, Serbia. https://doi.org/10.22190/FUVAM2002083S.

15. Eroğlu, Özgür. "Solfege Teaching in Higher Music Education in Turkey: Instructors' Perspectives." International Online Journal of Educational Sciences, vol. 13, no. 2, 2021, pp. 346–361. https://doi.org/10.15345/iojes.2021.02.003.

Әдебиеттер:

1. Бахтиярқызы, Акерке. Б. Жылысбаевтың қызына жасалған сұхбат. 5 қыркүйек 2024. (орыс тілінде).

2. Брусиловская, Елена. «Қазақстанның көрнекті әншісіне 95 жас толар еді». Казахстанская правда, 2021. https://kazpravda.kz/n/95-let-ispolnilos-by-vydayushchemusya-kazahstanskomu-pevtsu/. (орыс тілінде).

3. Морозова, Евгения. «Алма-Ата мен Алматы: Қағаз хат». Ratel.kz, 2023. https://ratel.kz/raw/alma_ata_i_almaty_bumazhnoe_pismo. (орыс тілінде).

4. Махмуд, Диана. XX–XXI ғасырлар тоғысындағы Қазақстандағы ішекті-смычокты орындаушылық: стиль мәселелері. 6D040200 – Аспаптық орындаушылық. – 2018. (орыс тілінде).

5. Проскурин, Владимир. «Әнші Курганов. Әлемнің үшінші теноры Алматыда өмір сүрген». KP Kazakhstan, 2024. (орыс тілінде).

6. Серкебаева, Ирина. Ермек Серкебаев. Өмір, жастық және бақыт... Алматы, 2010. – 240 б. (орыс тілінде).

7. «Александр Курганов. Өмірбаян». Санкт-Петербург филармониясы. https://www.100philharmonia.spb.ru/persons/2096/. (орыс тілінде).

8. Вокал өнері кафедрасы. Кафедра тарихы. Құрманғазы атындағы консерватория. https://conservatoire.edu.kz/ru/structure/faculties/kafedra-vokalnogo-iskustva.html. (орыс тілінде).

9. Курганов, Александр. Вокалист студенттердің өздігінен жұмыс істеуі туралы. Баяндама, 1954 жылдың 23 наурызы. (орыс тілінде).

10. Зуим, Ана Флавия, Джулия Герхард, Адам Т. Ллойд, Дэвид Е. Розоу және Донна С. Ланди. «Ән айту жанрларында вокалдық жүктеменің вокал патологиясынан тәуелсіздігі». Journal of Voice, 37(2), 2023, 294.e15–294.e20 беттер. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0892199721000084.

11. Ларруа-Маэстри, Полин және Доминик Морсом. «Стрестің ән айту дәлдігіне әсері». Journal of Voice, 28(1), 2013, 52–58 беттер. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0892199713001446.

12. Монделли, Питер. «Белканто сахнасынан реалити-шоуға дейін: операдағы бала данышпандар мәселесіне музыкалық көзқарас». The Journal of Singing, 2018. https://www.academia.edu/37342374/From_the_Bel_Canto_Stage_to_Reality_TV_A_Musicological_View_of_Operas_Child_Prodigy_Problem.

13. Месснер, Моника. «Оркестр репетицияларындағы вокализациялар: ретті ұйымдастыру және өзара әрекеттесу функциялары». Journal of Pragmatics, 231, 2024, 61–81 беттер. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378216624001401.

14. Шюлер, Нико. «Нотадан оқу және есту қабілетін үйретудің заманауи тәсілдері». Facta Universitatis, Series: Visual Arts and Music, 6(2), 2020, 83–92 беттер. Ниш университеті, Сербия. https://doi.org/10.22190/FUVAM2002083S.

15. Ероғлу, Өзгүр. «Түркиядағы жоғары музыкалық білімдегі сольфеджио оқыту: оқытушылардың көзқарасы». International Online Journal of Educational Sciences, 13(2), 2021, 346–361 беттер. https://doi.org/10.15345/iojes.2021.02.003.

ҒТАМР 13.11.44 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-23

Г.А. Пазылова[1], Ғ. Темиртон[2]*
[1]ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің Мәдениет комитеті, Астана, Қазақстан
[2]Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]g.pazylova@mki.gov.kz; [2]gt_csmrk@mail.ru
ORCID: [1]0009-0003-1744-5284; [2]0000-0003-1881-9156

ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАР

Андатпа. Мақалада көршілес келе жатқан бауырлас екі халық – қазақ пен қырғыздың ғасырдан-ғасырға мұра болып келе жатқан әдет-ғұрпында, салт-дәстүрі мен әдебиеті, мәдениетінде ұқсастықтардың болуы заңдылығы және бұл байланыстардың сан ғасырлық тарихы қозғалады. Қазақ-қырғыздың этнобайланыс орнатылған аудандарында, оның ішінде олардың тікелей қарым-қатынасы үшін қолайлы жағдай жасалған аралас қоныстануында өзіндік ерекшелігі бар тарихи-мәдени және этникалық үдерістер тарихы орын алды. Жалпы, екі бауырлас халықтың мәдени, тілдік байланыстарының қарқыны әлеуметтік-экономикалық және түрлі тарихи кезеңдердің сипатына, ұлттық мемлекеттік саясатқа және басқа да көптеген факторларға байланысты болды. Соған қарамастан, түп тамыры бір қазақ пен қырғыз халқы ғасырлар бойы тарих пен мәдениеттің ортақтығын, тілдің жақындығын сақтап, дамыта алды. Салыстырмалы-сәйкестік және типологиялық әдістер негізінде, сондай-ақ тарихи-мәдени артефактілерге талдау, далалық зерттеулер нәтижелеріне сәйкес жүргізілген зерттеу екі халықтың тарихын, мәдениетін зерттеуге және танымал етуге бағытталған. Зерттеудің ғылыми-практикалық маңыздылығы қазақ және қырғыз халықтарының мәдениеті мен тарихы туралы сала мамандарының гуманитарлық білімінің жалпы деңгейін арттыруға, сондай-ақ насихаттауға бағытталған. Зерттеудің негізгі нәтижелері мен құндылығы жалпы түркі халықтарына ортақ тарихи мұра мен құндылықтарды сақтауға ықпал етеді.

Кілт сөздер: этнос, мәдениет, казақ, қырғыз, тіл, өнер, тарих-мәдени байланыс, ынтымақтастық

[1]G.A. Pazylova, G. Temirton[2]*
[1]Cultural Heritage of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
[2]Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]g.pazylova@mki.gov.kz; [2]gt_csmrk@mail.ru
ORCID: [1]0009-0003-1744-5284; [2]0000-0003-1881-9156

ETHNOCULTURAL RELATIONSHIPS OF KAZAKH-KYRGYZ PEOPLES

Annotation. The article examines the peculiarities of the similarities in customs and traditions, folk oral art, literature, and the overall culture of two neighboring fraternal kazakh-kyrgyz peoples shaped by their centuries-old history and ethnocultural relationships. Historical and ethnocultural processes have taken place in kazakh-kyrgyz ethnocontact areas, including mixed settlements, where favorable conditions have developed for their direct contacts. In general, the intensity of cultural and linguistic contacts between the two fraternal peoples depended on the nature of socio-economic and various historical periods, national government policy and many other factors. Nevertheless, kazakhs and kyrgyz, who have centuries-old common roots, have managed

to preserve and continue to develop a common history, culture and language. The research conducted on the basis of comparative and typological methods, as well as the analysis of historical and cultural artifacts, as well as the results of field research, is aimed at studying and popularizing the history and culture of the two peoples. The scientific and practical significance of the research is to increase the general level of humanitarian knowledge about the culture and history of the Kazakh and Kyrgyz peoples. The main results and the value of the conducted research contribute to the preservation of the historical heritage and values of the common Turkic peoples.

Keywords: ethnicity, culture, kazakh, kyrgyz, language, art, historical and cultural interrelations, cooperation

Г.А. Пазылова[1], Г. Темиртон[2]*

[1]Комитет культуры Министерства культуры и информации РК, Астана, Казахстан
[2]Центральный государственный музей Республики Казахстан, г. Алматы, Казахстан
E-mail: [1]g.pazylova@mki.gov.kz; [2]gt_csmrk@mail.ru
ORCID: [1]0009-0003-1744-5284; [2]0000-0003-1881-9156

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ВЗАИМОСВЯЗИ КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. В статье рассматривается особенности сходства обычаев и традиций, народного устного искусства и литературы, в целом, культуры двух соседних братских народов – казахов и кыргызов, сложенных в период их многовековой истории и этнокультурных взаимосвязей. В казахско-кыргызской этноконтактной зоне в районах, в том числе и смешанного расселения, где сложились благоприятные условия для их прямых контактов, исторически происходили историко-культурные этнические процессы, имевшие определенное своеобразие. В целом, интенсивность культурных, языковых контактов двух братских народов зависела от характера социально-экономических и различных исторических периодов, от национальной государственной политики и многих других факторов. Тем не менее казахи и кыргызы, имеющие многовековые общие корни сумели сохранить и продолжают развивать общность истории, культуры и близость языка. Иследование, поведенное на основе сравнительно-сопоставительного и типологического методов, а также анализа историко-культурных артефактов, а также результатов полевых исследований нацелено на изучение и популяризацию истории и культуры двух народов. Научно-практическая значимость исследования заключается в повышении общего уровня гуманитарных знаний о культуре и истории казахкого и кыргызского народов, а также их популяризации. Основные результаты и ценность проведенного исследования способствуют сохранению исторического наследия и ценностей общетюркских народов.

Ключевые слова: этнос, культура, казах, кыргыз, язык, искусство, историко-культурные взаимосвязи, сотрудничество

1. Кіріспе

Қазақ-қырғыз халықтарының арасындағы мәдени, экономикалық және шаруашылық қарым-қатынас ғасырлар бойы екі ұлттың этникалық және мәдени қарым-қатынасын жақындастырып келеді. Олардың тілі мен мәдени дәстүріндегі ұқсастық өзара ынтымақтастығы мен мәдени байланысына өз әсерін тигізді (Йенер, Явуз, 2020).

Бүгінде екі халыққа ортақ ұлттық киім түрлерінде, халықтық өнерінде, ою-өрнектері мен шаруашылық жүргізу тәсілдерінде көптеген ұқсас атрибуттар бар. Наурыз мейрамы, зергерлік өнер, көкпар тарту, жамбы ату, қыз қуу және тағы басқа секілді қазақ-қырғыз халықтарының рухани мұраларының мәні ерекше.

Қазақ немесе қырғыз этносының тарихи-аумақтық, әлеуметтік, саяси және өзге де бағыттағы өмір сүру дағдысы олардың мәдени компоненттеріндегі белгілі бір ұлттық ерекшеліктерін сақтауға мүмкіндік берді. Соның ішінде, көшпелі қазақ халқының таулы және көп жағдайда ұлан-байтақ жазық далада мекен етуі, ал қырғыз этносының таулы аумақта қалыптасуы екі халықтың өмір сүру жағдайына жан-жақты әсер етті.

Соған қарамастан, бүгінде екі халықтың мәдениетін дамытудың түрлі жағдайларының даму заңдылықтарын салыстырмалы түрде бақылауға, олардың дәстүрлі және заманауи, соның ішінде ауызекі және жазба мәдениетін түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің жалпы проблемасының бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік бар.

Түбі бір түркі халықтарының ішінде қазақ және қырғыз халықтарының рухани мұрасы төңірегінде зерттеушілер саны күн санап артпаса, кемімесі анық. Бұл ең алдымен екі елдің жазба әдебиетімен тығыз байланысты. Бұл тақырыпта көптеген ғылыми зерттеулер жасалды. Соның ішінде қырғыз-қазақ әдеби байланысы тақырыбы Халил Бапаевтың (1975), қырғыз-қазақ фольклоры Батма Кебековаңың (1982), қырғыз-қазақ ақындық шығармашылығы Абдылдан Ақматалиевтің (1985), Шыңғыс Айтматов және қырғыз-қазақ әдеби байланыстары академик Әбділдажан Ақматалиевтің (1981), қазақ-қырғыз әдеби байланыстарының көптүрлілігі, Мұхтар Әуезов және Ұлы қырғыз жазушылары тақырыбы Болот Акматовтың (2000-2005 жж.), қазақ-қырғыз ақындарының ауыр кезең әдебиеті тұрғысынан Бауыржан Омарұлының (2005 ж.) және т.б. секілді ғалымдардың ғылыми еңбектерінде көрініс тапты.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында екі халықтың тарихи-мәдени мұра элементтерін талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Соның ішінде Ақмола облысы аумағында жүргізілген далалық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Қазақстан аумағындағы қырғыздардың этномәдени ерекшеліктері көрсетілді. Отандық музейлердің қорындағы этнографиялық сипаттағы мәдениет заттарына талдау жүргізілді. Соның ішінде, тарихи кезеңдеріне қарай екі халыққа ортақ «сүйүнчү» (қазақша «сүйінші»), «баланы көру ақысы» ретінде «көрүмдүк» (қазақша «көрімдік») секілді ұлттық дәстүрлерге, қазақ және қырғыз әшекейлеріне мен киім үлгілеріне, музыкалық аспаптарына салыстырмалы-талдамалы сипаттама жасалып, өзіндік ерекшеліктеріне мән берілді.

2.2 Материалдарға сипаттама

Қазақ-қырғыз халықтарының этномәдени байланысы мен екі елге ортақ рухани мұралардың әртүрлі кезеңдердегі даму барысы зерделенді. Тақырыпты зерттеу үшін адамзаттың асыл мұрасы қатарында ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне енгізілген Қазақстанның 14 және Қырғызстанның 6 мұрасы қаралды. Әлкей Марғұланның 1971 жылы жарық көрген «Шоқан мен Манас» атты монографиясы, Тұрсын

Жұртбайдың «Мұхтар Әуезов және «Манас» жырының талқысы» жазбасы, С. Абрамзон, О. Йенер, Э. Явуз, S. Akiner, N. Robert, Y. Ozen, Р. Темірғалиева, С. Алимкулова т.б. секілді ғалымдардың зерттеу еңбектері негізге алынды.

3. Талқылау

3.1 Қазақ-қырғыз халықтарының рухани мәдени мұрасы

Қазақтың көрнекті ғалымы, әрі ағартушысы Шоқан Уәлиханов XIX ғасырдың ортасында қырғыз манасшыларының аузынан «Манас жырының» ең алғашқы үлгілерін қағазға түсіріп, әлемге таныстырды.

«Манас» жырының бүгінгі ұрпаққа жетуіне қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов үлкен еңбек сіңірді. Тұрсын Жұртбайдың «Мұхтар Әуезов және «Манас» жырының талқысы» атты жазбасында қазақ жазушысының «Манас» жырының тағдырын шешуге қалай атсалысқаны туралы, «Манас» жырындағы Қанықей өзінің қайнысы Ер Ағышқа айтқан: «Алақандай қырғыздың, ар-намысын алып бер», – деген намысты өтінішін XX ғасырда М. Әуезовтің орындағандығы жөнінде кеңінен баяндалған (Жұртбай, 2012).

«Манас жырына» тыңғылықты зейін қойып, терең талдаулар жасаған ғалымдардың бірі – Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Қазақтың ұлы ғалымы бүкіл орыс, қырғыз ғалымдары көп жылдар іздеп таппаған «Манас» жырының Шоқан жазып алған үзіндісін мұрағаттан тауып, оны «Көкетайдың ертегісі» деген атаумен қазақшаға аударып, жариялап және сол кезде жазып алынған нұсқаның арабша факсимилесін кітап етіп басып шығарды.

1971 жылы жарық көрген «Шоқан мен Манас» атты монографиясында Әлкей Хаканұлы қырғыз эпосы «Манастың» әртүрлі нұсқаларына салыстырмалы зерттеу жүргізіп, батырдың аталық шежіресіне жүргізген ғылыми талдауда Манасты жыр ішінде «бірде Төбей, бірде – Ноғай (Сағымбай), бірде – Қыпшақ (Мажмұғ), бірде Самарқанның сарты еді» деп көрсетілгенін жазды.

Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстанның Еңбек ері, мемлекет және қоғам қайраткері Әбіш Кекілбайұлы «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында «Манас батыр» дастанының мың жылдығына орай «Бағзыдан жеткен баба жыр» атты жазба арнап, онда дүниеде тап мұндай да таңғажайып дана дастан барына шүкір. Ол дастанды жаппай жаттап, жаппай жырлап жүрген дархан халық барына шүкір. Оны қасиеттеп, әспеттей берер жаңа нәсіл, жаңа ұрпақ барына шүкіршілік деген жүрекжарды сөздерді арнады (Кекілбайұлы, 2012).

Фольклортанушы, этнограф-ғалым Ақселеу Сейдімбек: «Неге осы уақытқа дейін шығысында Сарыөзен (Хуан-хэ) мен батысында Жерорта теңізіне дейінгі аралықтағы түркі тілінде сөйлейтін қырықтан астам халық бірін-бірі аудармашысыз түсінеді. Осынау қырық шақты халықтың Түркі қағанаты (VI-VIII ғғ.) мен Шыңғыс хан заманынан кейін бастарының бірікпегені белгілі ғой. Неге әйгілі «Манас» эпосында исі түркі халықтарына ортақ батырлар негізгі кейіпкерлер болып жүр? Ал «Қорқыт», «Ақсақ құлан», «Ел айырылған» сияқты күйлердің қазақта да, қырғызда да, қарақалпақта да, түркіменде де тартылатынын бүгінгі ұрпаққа қалай түсіндіріп беруге болар еді» деп жазды (Сейдімбек, 2010:8).

Бүгінде қырғыз халқының ғана емес, барлық түрік елдерінің, жалпы адамзаттың қазынасына айналған «Манас» жырын қазақша қайта жаңғыртып, ел арасында насихаттауға қазақ манасшысы Баянғали Әлімжановтың да сіңірген еңбегі зор. Қырғыз емес халықтардан шыққан жалғыз манасшы Баянғали ағамыз «Манас. Семетей. Сейтек» жырын қазақша нұсқада әзірлеп, Манас, оның баласы Сементей және немересі Сейтек туралы трилогияны қара сөзбен баяндап, қазақшаға аударып, кітап қылып шығарды.

Бұдан бөлек қазақ пен қырғыз халықтарын рухани жақындастырып тұрған материалдық құндылықтарымыз десек қателеспейміз.

Соның бірі – киіз үй (қырғызша – боз үй), 2015 жылы ЮНЕСКО-ның Париж қаласындағы штаб-пәтерінде Материалдық емес мәдени мұраларды қорғау комитетінің ұйғарымымен «Отбасы мен қонақжайлылықтың нышаны» болып бекітіліп, екі халықтың өзіндік ерекшелігінің айнамыс бөлшегі екенін айқындады.

Ал материалдық емес мәдени мұрамыздағы қазақ пен қырғыз халықтарына ортақ құндылықтардың бірі де, бірегейі – айтыс өнері. Қазақ-қырғыз айтыс өнерінің тамыры тереңде жатыр, оның тарихына көз жүгіртсек, Жетісу өңірінің атақты Сүйінбай, Сарыбас, Майкөт, Бақтыбай, Құлмамбет, Майлықожа, Жамбыл және Кенен т.б. секілді дүлдүл ақындары қырғыз жеріндегі ас-жиындардың қадірмені қонағы болып, айтысқа түсіп отырған. Бұл сөзімізге қос елдің ауыз әдебиеті тарихында есімі алтын әріппен жазылған Сүйінбай мен Қатаған, Қаңтарбай мен Арыстанбек, Жамбыл мен Балық, Жамбыл мен Молда Бағыш және т.б. секілді суырып салма ақындардың айтыстары дәлел. Бүгінде Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, жыршы Ақан Әбдуалиевтің орындауында қазақ пен қырғыз айтысының озық үлгісі Сүйінбай мен Қатағанның айтысы халық арасына кең таралған.

Жалпы Орталық Азия халықтарына, оның ішінде қырғыз бен қазақтарға ортақ мейрам – «Наурыз» мерекесі екі ел аумағында да ерекше ықыласпен тойланады.

Екі ұлтқа ортақ ұлттық тағам «жұқа нан» және тоғызқұмалақ (қырғызша – тоғызкоргоол) зияткерлік ойыны екі ұлттың ортақ игілігі.

2024 жылы 8-13 қыркүйек күндері елордамыз Астана қаласында адамзат өркениетінің мұрасы ретінде этноспорттық және этномәдени қозғалысты дамытуға бағытталған Дүниежүзілік көшпенділер ойындары өтті.

Алғаш рет Қырғыз Республикасында ойластырылып, жүзеге асырылған этникалық спорт түрлері бойынша халықаралық шараны қырғыз елі үш рет қатарынан қабылдап, әлемдік деңгейге сүйреп шықса, әрі қарай Түркия елі жалғастырған көшпенділер ойынын өткізу құқығы 10 жылдан соң Қазақстанға берілді.

2014 жылы Шолпан ата қаласында өткен додалы сайысқа 19 елден 10 спорт түрі бойынша 583 спортшы қатысқан болса, Астана қаласында «Ұлы дала дүбірі» ұранымен өткен байрақты бәсекеде 97 медаль жиынтығы (581 дана медаль) әлемнің 89 елінен 21 спорт түрінен қатысқан 2 430 спортшының арасында сарапқа салынды. Елорда маңындағы 10 гектарға созылған «Көшпенділер ауылы» этноауылында қазақ халқының және өзге де қатысушы елдердің төл мәдениеті мен салт-дәстүрі дүйім жұртқа паш етілді.

Жоғарыда көрсетілген екі елге ортақ рухани мұраларымыз біздің жақындығымызды даңғазалап тұр және адамзаттың асыл мұрасы қатарында ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативтік тізіміне енгізілген. Бүгінде ЮНЕСКО-ның Репрезентативтік тізімінде Қазақстанның 14 және Қырғызстанның 6 мұрасы бар.

Екі мемлекет аумағында олардың әрқайсысына тиесілі материалдық емес мәдени мұра элементтерін сақтау шаралары тиісті нормативтік құқықтық актілермен реттелген.

Қазақ-қырғыз халықтарының арасындағы этномәдени байланыс жаңа деңгейге көтеріліп, екі елдің арасын жақындастыра түскен.

Қос мемлекеттің ассамблеялары арасында достық, серіктестік қатынас қалыптасып, ел аумағында тұратын қазақ-қырғыз этносына тұрақты қолдау көрсетіледі. Қазақстан халқы Ассамблеясы аясында республикалық статусқа ие «Қазақстан қырғыздарының қауымдастығы» заңды тұлғалар бірлестігі (төрағасы – Ш. Исмаилов) және оның еліміздің 11 өңірінде *(Астана және Алматы, Шымкент, Жамбыл, Ақмола, Қостанай, Маңғыстау, Қызылорда, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қарағанды қалаларында)* өңірлік өкілдіктері жемісті еңбек етіп келеді. Бұдан бөлек жексенбілік екі мектеп жұмыс істейді, оларға қажетті оқу құралдары мемлекеттік бюджет есебінен қарастырылады.

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының 2024 жылы 22 сәуірде жариялаған демографиялық статистика бойынша ресми мәліметіне сүйенсек, еліміздің аумағында 38 596 қырғыз ұлты мекен етеді.

Сондай-ақ Қырғызстан Республикасының Ұлттық Статистика комитеті 2022 жылы жүргізген ұлттық санақ қорытындысына сүйенсек, жалпы халық санының 36 854-і қазақ этносының өкілдері болып табылады.

Осы зерттеу мақаласын әзірлеу барысында біз еліміздің аумағында тұратын қырғыз этносының өкілі, тіл жанашыры, мәдениет қайраткері осыған дейін Шахмет Құсайынов атындағы Ақмола облыстық қазақ музыкалық драма театрының директоры, Ақмола облыстық тілдерді дамыту басқармасының басшысы, Қазақстан халқы Ақмола облыстық ассамблеясы хатшылығының меңгерушісі қызметтерін атқарған Жақыпова Марал Қажыкенқызымен кездесіп, Қазақстан аумағындағы қырғыздардың этномәдени ерекшеліктері туралы сұхбат құрдық.

Жалпы қазақ пен қырғыз ұлтының ұқсастығы көп, екі ұлттың түр-тұлғасы, бет-әлпеті де бір-біріне сәйкес келеді. Ал екі халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі айшықты ұқсастық тіпті бөлек әңгіме. Марал Қажыкенқызының айтуынша, Қазақстан аумағында ескі қырғыз, жаңа қырғыз, бай қырғыз, сару қырғыз және құсшы қырғыздар мекен етеді.

Өзін Сару қырғыз ұрпағы екенін айтқан Марал Қажыкенқызы қазақ жеріне алғаш көшіп келген аталары ұзын бойлы, өзі сары және сөзге шешен, тілі мірдің оғындай кісі болғанын жеткізді. Кейіннен түр-түсі мен удай тіліне байланысты Сару қырғыз аталып кеткен екен.

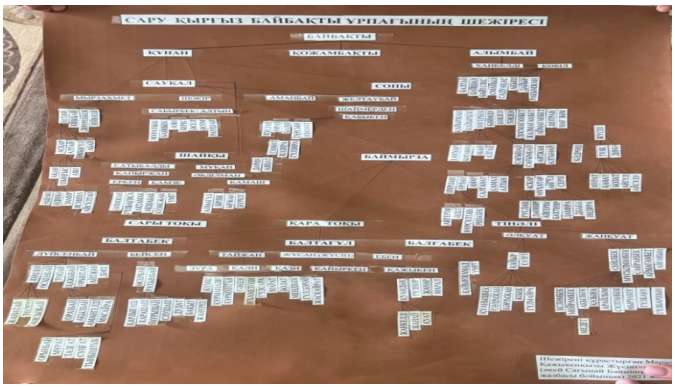

Сурет 1. Сару қырғыз Байбақты ұрпағының шежіресі
(әкей Сағынай Бәймішұлының жазбасы бойынша құрастырған Жақыпова М.Қ.)

Қырғыз манабы Абылай ханмен жасасқан бейбітшілік туралы келісімнің кепілі ретінде бір ауыл қырғызды ханға қосып берген екен. Абылай бабамыз Алатаудан Арқаға қарай қайтар жолында аманатқа алған бір ауыл қырғызды жолдағы қазақ ауылдарына 3-4 үйден қалдырып, кейін сол қырғыздар төленгіт атанып, сол заманда қазақтың үш жүзін біріктіру жолында адал қызмет атқарған деседі.

Ескі қырғыз, ол атам заманнан бері осы жерді мекен еткен қырғыздар.

Бай қырғыз дейтіні бір ата қырғыздың жігіттері өз ағайындарымен жерге дауласып араздасып қалып Қазақ жеріне қоныс аударса керек. Олар Алатау жерінен жылқы айдап бүкіл дәулетімен келгесін бай қырғыз деп атаған екен. Осылайша, қазір қарап отырсаңыз еліміздің әр өңірінде қырғыз ұлтының ұрпағы кездеседі, олардың барлығықазақ тілінде сөйлейді, төлқұжаттарында қазақ болып жазылған, бірақ түптеп келгенде қазақтың жүзіне де кірмейді, руына да жатпайды.

Біз де екі ұлттың мәдениеті мен руханиятын ерекшелігін бұзбай ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған рухани мұрагер Марал Қажыкенқызының өз аузынан «қарын қақтау» және «қарынға сары май салып» сақтау, «ежігей құрт» қайнату, қызыл ірімшіктен «қоспа» жасау әдістері туралы, қырғыздардың ұлттық бас киімі «айыр қалпақ» пен әйелдер кимешегіне қатысты, «аттергеу дәстүрі» және «бата беру» жайлы біршама деректерді жазып алдық.

3.2 Қазақ-қырғыз рухани мәдени мұрасының ерекшеліктері

Ғылыми әдебиеттерде қырғыз халқының тарихы мен өмірінің, шаруашылығы мен мәдениетінің көптеген аспектілері, сондай-ақ олардың қазақ халқымен өзара байланысы қамтылған көптеген дереккөздер бар. Соның ішінде, «қырғыздардың этникалық тарихы Орталық Азияда, Оңтүстік Сібірде, Орта Азияда, қазіргі Қазақстанның дала кеңістігінде болып жатқан этникалық процестермен түрлі байланыста қалыптасты, оны бұл қарым-қатынассыз қарастыруға болмайды» (Абрамзон, 1990).

Екі халықтың тарихында көптеген ұқсастықтар бар, өйткені олар «бір этногенетикалық және этнолингвистикалық отбасына, бір исламдық конфессиялық

қауымдастыққа жатады, ортақ рухани құндылықтарға ие. Көптеген ғасырлар бойы олар бір-бірімен тікелей байланыста өмір сүрді» (Общность культурных ценностей тюркских народов, 2021). Ия, шын мәнінде жоғарыда көрсетілгендей, қырғыздардың тілдік дәстүрі мен фольклорлық өмірінің көріністері екі халықтың поэтикалық шығармашылығын жақындастыруға негіз болып табылады. Өз кезегінде түбі туысқан түркі халықтарының өкілі ретінде қазақ пен қырғыздың фольклорлық дәстүрлері тығыз байланыста болғанымен әр елдің өзіне тән бірегей ерекшеліктері де бар. Түрлі тарихи кезеңдерді бастан өткізсе де екі халық ұрпақтан ұрпаққа берілетін ертегілер, әндер, аңыздар мен бай салт-дәстүрлерін қамтитын халық ауыз шығармашылығын сақтап қалды. Бүгінгі күні екі түркітілдес халықтың көшпелі өмір жағдайында қалыптасқан ауыз әдебиеті (жыр, айтыс), фольклоры мен салт-дәстүрлері олардың тиарихи-мәдени жақындығын білдіреді.

Сонымен қатар, екі халықтың бірқатар әдет-ғұрыптарды да қамтитын қонақжайлық мәдениеті – қонақтарға деген жомарт, құрметі мен жылы ниеті – осы күнге дейін жеткен маңызды тарихи мұра десек қателеспейміз. Бәйге (ат жарысы), күрес (күрес), көкпар және т.б. сияқты дәстүрлі ұлттық ойындарының шығу тегі де ортақ.

Қазақтар мен қырғыздар өздерінің мәдени құндылықтары мен бірегейлігін жоғалтқан жоқ, олар өткені мен бүгінгінің арасындағы сабақтастықты сақтап, қолдау көрсете алды. Сондықтан бүгінде екі ұлттың дәстүрі мен мәдениеті «құндылықтарда көрініс тапқан ұлттық мәдени құндылықтардың қаңқасын құрайды» (Ozen, 2013: 1-14).

Қырғыздардың дәстүрлі шаруашылық жүргізу, өмір салты, тұрмысы пен мәдениетінде, сондай-ақ өнерінде және т.б. жекелеген бағыттарында қазақтардың халықтық өмірімен ұқсас жақтары бар. Бірқатар салт-дәстүріміздің, атап айтқанда, сәбиді «бесікке салу» (қырғызша «бешик») дәстүрімен байланысты ғұрыптардың) шығу тегі ортақ (Сурет 1, 2). «Бесік» көшпенділердің адамның өмірлік циклімен байланысты қалыптасқан дәстүрлерінде үлкен рөл атқарған. «Бесік» («бешик») жаңа туған нәрестеге арналған тұрғын үй ғана емес («әлеуметтік және мәдени кеңістік»), сонымен қатар түркі халықтарының әйел құдайы Умай ананың (қырғызша «эне») тұмары іспеттес болды.

Жаңа туған нәрестеге байланысты екі халықтың дәстүрлерінің ортақтығын бүгінге дейін қолданыста келе жатқан рәсімдер мен әдет-ғұрыптардан байқауға болады. «Бесікке салу баланың туған күніне арналған қуанышқа толы бірқатар рәсімдерді қамтиды. Баланың ең алғашқы тамағы күйдірілген «сары май» болса, алғашқы киімі арнайы тігілген «ит көйнөк» (қазақша «ит көйлек») болды, онда иттің төзімділігі мен өміршеңдігі балаға беріліп, сәбидің бақытты, ұзақ та және салауатты өмір сүруі ырым етілді.

«Баланың туылғаны туралы хабарлау «сүйүнчү» (қазақша «сүйінші») деп аталды, тікелей аудармасы – қуаныш, артынан хабарды жеткізушіге міндетті түрде сыйлық беретін «баланы көру ақысы» ретінде «көрүмдүк» (қазақша «көрімдік») дәстүрі орын алған» (Алымкулова, 2024).

Рис.1 «Бесікке бөлеу» (Қырғызстан). Фото Т. Чарова

Рис.2 «Бесікке бөлеу» (Қазақстан). Фото Г. Темиртау

Бұдан бөлек, музей қорындағы этнографиялық сипаттағы көптеген басқа да заттар екі халықтың мәдени байланыстарын айқын сипаттайды. Халықтың дүниетанымы, эстетикалық және рухани принциптері көрініс тапқан тарихи артефактілердің құндылығы ерекше. Қазақтар мен қырғыздардың, сондай-ақ түркі халықтарының мәдениетінде түрлі типтер мен формалармен ерекшеленетін сан алуан зергерлік бұйымдар болғаны тарихта мәлім.

Қазақ және қырғыз әшекейлерінің салыстырмалы-талдамалы сипаттамасы екі халықтың туыстық тамырларын дәлелдейтін зергерлік бұйым түрлерінің жалпы жіктелуін анықтауға мүмкіндік береді.. Мәселен, әйелдердің зергерлік бұйымдарын жалпы сипаттамалық белгілеріне қарай жіктеу олардың көркемдік және дизайндық ерекшеліктері бойынша ұқсастықтарын анықтайды. Дәстүрлі белдік, қиғаш және салпыншақ әшекейлер бірыңғай дизайнымен ерекшеленетін бұйымдар болса, сондай ерекше әшекейлердің бірі бойжеткен қыздардың шекеге тағатын «шекелік» салпыншақтары (Сурет 3, 4). «Шекелік» әшекейін жасаудағы түркі халықтарының дәстүрлеріне ортақ техникалық және ерекше сәндік орындау үлгілері мен әдістері бар.

Қазақ және қырғыз әйелдерінің қолданыстағы алуан түрлі әшекейлерінің дәстүрлі көркемдік және техникалық (құрылымы, композициясы, ою-өрнегіндегі) жасау әдістерінде көптеген ұқсастықтар бар. Бұл жөнінде «Осыдан жүз жыл бұрынғыдай Орталық Азияның бүгінгі әшекейлері алуан түрлігімен ерекшеленеді: қырғыз шеберлерінің әшекейлері түрікмен және өзбек шеберлерінің әшекейлерінен айырмашылығы болса, қазақ пен қырғыз шеберлерінің заманауи әшекейлерінің ұқсастығы бар» деп жазды (Jewelry of Central Asia, 2022).

Жалпы Орталық Азия халықтарының, оның ішінде «әсем пішіндер мен батыл геометриясымен, нәзік ашық жұмысымен сипатталатын» қазақ және қырғыз зергерлік бұйымдарының біздің елімізден тыс жерлерге де танымал екені жасырын емес (Diba, 2011; Schletzer & Schletzer, 1983).

Сурет 3 КП 26911/4 «Шекелік» – үлбірмаңқы сияқтықұстар, қос тасы бар, 3 үлбірлықтен тұратын, көп түсті дәнгелек тастармен безендірілген, арқайсысында 3 маржан тасы бар, геометриялық өрнек. Зергердің бұйым жасау, тоқу, пышақпен техникасында жасаған. Қырғыздан. Ақ түсті шегіліп, шырмалған. Ұзындығы – 35 см, үлбірлықты шаңсымаңқы – 8,7х4 см (ҚР Мәдениеттік орталық музейі экспозициясы, «Қыраңдарға патриотизмнің»). Фото Ғ.Тәжіртен

Сурет 4. КП 26735/12. Шекелік әшекей. Жоғарғы жағында 2 үлкен маржаны бар бұрышын фольгирленген безендірілген, төменгі жағында – маржан шашақтарымен шекелектелген қапшық, ортасында тәбірлықты тақта ілулі. Шетінтау техникасында жасалған растительлердің ұлпаларын өңінде гүл тәрізді жарамдар сияқты, безендірілген. Ақ шегіліп, маржан, фольгирлеп, оқу, ілеу. (ҚР Мәдениеттік орталық музейі қорынан). Фото Ғ.Тәжіртен

Бүгінде еліміздегі музейлердің қорында Қазақстанның тұрғындары тапсырған бірқатар қырғыз әшекейлері бар. Соның ішінде, Орталық мемлекеттік музей қорына бір кездері Ақмола облысы Жарқайың ауданы Державинск қаласының тұрғындары Найзабеков Б.С. және Найзабекова Бибігүл «Шекелік» (КП 26911/4) зергерлік бұйымын тапсырған, бұл өз кезегінде екі халық арасындағы мәдени байланысты нығайтуға үлкен септігін тигізуде. Өз кезегінде күмістен жасалған мұндай зергерлік бұйымдар ұлттық мәдениеттің негізгі және маңызды бөлігі ретінде дәстүрлі мәдениетпен тығыз байланысты. Бұл әшекейлерді жасаудың техникалық сипаттамасы мен безендірілуінің астарында сәндік-эстетикалық ғана емес, қасиетті-сиқырлы және қорғаныс-функционалды мән жатқанын айтуға болады. Мәселен, қазақтар мен қырғыздардың ежелгі сенімдеріне сәйкес «шашбау», «шолпы» және «шекелі» секілді әшекейлердің сыңғыры қыздарды зұлым күштердің ықпалынан қорғап, олардың зиянды әсерінен сақтаған (Абрамзон, 1978).

Қазақ және қырғыз халықтарының дәстүрлі тіршілігі жүйесінде «қоныстану жүйесі, тұрғын үй-жай, үй жабдықтары, халықтық білімдеріне» жататын өзіндік киім үлгілері де көшпелі халықтар мәдениетінің ажырамас және маңызды атрибуты деп есептеледі (Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, 2009: 7-9). Қазақ пен қырғыз киімдері көп жағдайда мақта, жүн және киіз, сондай-ақ тері, былғары және аң терісінен жасалған материалдардан тігілді, өйткені олар далалық және таулы жердің қатал жағдайларына өте қолайлы болды. Екі халықтың киімдерінің өзіндік ұлттық ерекшеліктері де, әрине, көп жағынан ұқсастықтары да бар.

Мысалы, ерлердің бас киімі – «қалпақ» пішіні, стилі және тігілуі жағынан ұқсас (Сурет 5, 6, 7). Көбінесе «қалпақтың» төбесінде тегістелген жарты шар тәжі формасында және жоғары конустық пішінге ұқсас тәжі бар. Маңдай бөлігі әдетте жіптермен дөңгелек үлгіде тігіледі. «Қалпақтың» жиектері жиі иілген және сыртқы жиектері бойымен бұралған ілмекпен жиектеледі.

Қазақ дәстүрінде дала ақсүйектері – хандардың, сұлтандардың киімінің бір бөлігі болып саналатын ерлердің салтанатты бас киімі – «мұрақ» ерекше орын алады. «Мұрақтың» құрылымы қалпақпен ұқсас келеді және айырмашылығы оның жиегінің кеңірек болуында, ол жоғары қарай иілмейді. «Мұрақ» алтын-күміс жіптермен тігілгендігімен ерекшеленіп, халық арасында «мұрақ» атауы «айыр қалпақ», «сәукеле қалпақ» сияқты атаулармен де қатар қолданады (Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі, 2009: 18).

Сурет 5. Фото КП 28224/4
Қалпақ. XX ғ. соңы.
Ақ таңдырша киізден жасалған ер адам бас киімі. Жапақ төбесі төрт сәйдан құралған. Сәйдалық қосылған тігісіне құра бөрікет сыпырып, сәйдалының ортасына құра жіппен өрнек тігілген. Қапшығын қайырмасы құра бөрікетпен әдіпленген, астары ақшыл матадан сыланған. (ҚР Мәдениеттің орталық мұражайының қорынан). Фото Ғ.Теміртаев

Сурет 6. КП 502. Айыр қалпақ. XIX ғ. Таңдырша киіз, бөрікет, ақшыл мата.
Ақ таңдырша киіздің жасалған, ер адамның бас киімі.
Үлгідегішінің ұқсас төрт сәйдан құралған төбесі дөңгеленіп келген.
Қапшығын қайырмасы құра бөрікетпен әдіпленген, астары ақшыл матадан сыланған.
(ҚР Мәдениеттің орталық мұражайының қорынан).
Фото Ғ.Теміртаев

Сурет 7. КП 18042. Таңдырша, бөрікет, жіп. Алматы обл. XX ғ. орт. Ігілері Х. Құйқасова (алыбы).
Ақ таңдырша киіздің тігілген, ер адамның бас киімі. Жапақ төбесі төрт сәйдан құралған. 1979 ж. ҚР Мәдениеттің орталық мұражайы экспедициясы барысында Алматы обл., Нарынқол ауд., Нарынқол ауылы тұрғынын Шәкенбаевадан алынған. (ҚР Мәдениеттің орталық мұражайының қорынан).
Фото Ғ.Теміртаев

Қазақтар мен қырғыздардың арасында ең көп тараған ішекті және ұзын мойынды музыкалық аспаптардың бірі «домбыра» және «комуз» (Сурет 8, 9). Айта кетерлігі, бұл аспаптар типологиялық жағынан түркі тектес халықтардың, соның ішінде әзірбайжанның «гопуз», башқұрттың «думбыра», түріктің «копуз», құмықтың «агач-кумуз», хакастың «хомыс», якуттың «тангсыр» және т.б. секілді музыкалық аспаптарына ұқсас.

Бұдан бөлек, екі халықтың әнші-күйшілері өз халықтарының ежелгі заманнан бері сақталған, импровизация мен ерекше халықтық шешендік өнерден тұратын суырып салма поэтикалық өнері ақындар «айтысын» (қырғызша «айтыш») фестивальдарда, концерттерде және әрине, ақындар мүшәйраларында кеңінен қолданып келеді.

Сурет 8. КП 28224/7. Комуз.
Қарағы ағашының үш ішекті шертпелі музыкалық жетібы. Түрлес аспаптан шыққан тәріздің сайлық жасалған. Үш ішекті, сайлесінше үш құлақты, жиегі бар. Ішектері сары қоңырлықпен бөлінген бөлшектен бөлінген. Басына жетіні қаптырып үш шегенен бөлінген. XXI ғ.
(ҚР Мәдениеттің орталық мұражайының қорынан).
Фото Ғ.Теміртаев

Сурет 9. КП 15294. Домбыра.
Қазақтың қолдан жасалған домбырасы. Белгісіз шеберлік қолынан шыққан. Домбыра ұзақ жылы әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбаевтың әйелі Дінәдінің болған. Мұзейге 1978 жылы тапсырылған.
ҚР Мәдениеттің орталық мұражайының қорынан).
Фото Ғ.Теміртаев

Екі елдің көшпелі өмір салты да олардың мәдениетінде көптеген ортақ белгі қалдырды. Киізден жасалған бұйымдар бірегей материалдық мәдениетінің объектісі ретінде көшпелі екі халықтың өмірінде маңызды рөл атқарды. Соның ішінде кілем (қабырға, төсек-орын), «киіз үйдің» жабдықтары, «шашбау», «басқұр», үйдің қабырғалары мен күмбездерінің жабындары, ат әбзелдері және т.б. секілді киізден жасалған бұйымдар көшпелілердің күнделікті өмірінде тіршілік үшін ғана емес, эстетикалық қызметті атқарды (Thompson & Thomas, 2008).

Сонымен қатар, Орта Азия халықтарының (нақты алғанда қазақтар мен қырғыздардың), әсіресе дала мал шаруашылығының күнделікті тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері, наным-сенімдері, өнер түрлері мен тұрмыс-салты және басқа да аспектілері тақырыбы, әлеуметтік және этникалық құрамы, тарихи-мәдени тәжірибелері дамуы жөнінде отандық зерттеуші ғалымдардың ғана емес, көптеген алыс-жақын шетелдік ғалымдардың еңбектерінде де қарастырылды (Akiner, 1995; Chang et.all, 2023; Frachetti, 2012; Spengler, 2018).

4. Зерттеу нәтижесі

Қазақ-қырғыз халықтарының фольклорлық өнері, оның ішінде салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан екі ұлтқа ортақ бірегей рухани мәдени мұраларын зерделеу, зерттеу, сондай-ақ қазақстандық музейлер қорындағы екі этносқа тиесілі этнографиялық сипаттағы заттардың тарихи-мәдени құндылығын ұрпаққа жеткізу мәселесінің маңызы зор. Жалпы бұл мәселе теориялық тұрғыда жан-жақты талданбаған. Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу еңбектерінде жекелеген мәдени мұраларға қатысты сипаттама берілген.

Бүгінде ел музейлерінің қорындағы қазақ-қырғыз халықтарының мәдени байланысын сипаттайтын, екі халықтың дүниетанымы, эстетикалық және рухани принциптері көрініс тапқан тарихи артефактілердің орны ерекше. Жалпы түркі халықтарының, соның ішінде қазақтар мен қырғыздардың мәдениетінде түрлі типтер мен формаларымен ерекшеленетін сан алуан зергерлік бұйымдар болғаны тарихта мәлім. Осыған орай зерттеу барысында Орталық мемлекеттік музей қорынан «Шекелік» (КП 26911/4) зергерлік бұйымы (Ақмола облысының тұрғыны Найзабеков Б.С. және Найзабекова Б. музей қорына тапсырған), екі халықтың «қалпақ», «айыр қалпақ» және «талдырма», «мұрақ» т.б. секілді ерлерге арналған дәстүрлі бас киімін, қазақ-қырғыздың арасында ең көп тараған музыкалық аспабы – «домбыра» мен «комуз» туралы ғылыми әдебиеттердің негізінде олардың ұлттық ерекшеліктері, ұқсастықтары, өзіндік тарихы анықталды. Сонымен қатар, қазақ пен қырғыз халықтарына ортақ дүниелерге салыстырмалы талдау жасалып, олардың ерекшеліктері кесте арқылы көрсетілді.

5. Қорытынды

Қазақ пен қырғыз халқы достығы мен мәдени ынтымақтастығының тарихы сан ғасырды құрайтын бауырлас халық. Олардың түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын ортақ тілдік тамырларға ие тығыз байланысы мен «мемлекет аралық жақындығы және сан ғасырлық бірлескен тарихы» бар (Темиргалиев, 2010;

Urmanbetova, 2021), «қырғыз» немесе «қазақ» этнонимі этимиологиясының тарихы зерттелді, қырғыз этнонимі осыдан 200 жыл бұрынғы қытай жазбаларында Хань династиясында «гекунь», «гяньгунь», Тай династиясында «цзе-гу», «киркут», «хя гясь», Сюй династиясында «хи-гу», «же-гю», «хы-гу», «жю-ху», «хы хыс», «шиагас», Ляо династиясында «шийа-гас», Мин династиясында «кыржыс» деген атаумен түрлі транскрипцияларда кездеседі (Менандр Протектор). «Қазақ» этнонимі «каса», «хаса», «кас», «каз», «кас-пи», «кас-ки» (Арал және Каспий теңізінің аумағындағы жер атауына орай), сондай-ақ ежелгі түрік тілінен алғанда «каз» және «ак» немесе «каз-сак») деген мағынаны білдірген (Калкан, 2003), қазақ немесе қырғыз этносының шаруашылық жүргізу және өмір сүру жағдайына байланысты (көшпелі тұрғын жай – киіз үй, көшпелі өмір салты және т.б.) ұқсас қағидаттары, қазақ этносы көп жағдайда орталық азияның жазық даласында, ал қырғыз халқы таулы аумақта қалыптасқандығымен ерекшеленеді (Чем казахи отличаются от кыргызов, 2020).

Жалпы қазақ-қырғыз халқының мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы жаңа жағдайға лайықталып, жаңғыруда, этномәдени байланыс жыл санап нығайып келеді. Екі елдің арасындағы мемлекетаралық байланыстың 30 жылдан астам уақыты ішінде мәдениет саласы ынтымақтастықты одан әрі дамытудың маңызды бағытының бірі ретінде қалыптасты.

Ғасырлар бойы қалыптасқан достықтың, ортақ мәдениет пен ынтымақтастықтың белгісі ретінде екі елдің мәдениет және өнер қайраткерлерінің еңбегі екі мемлекет тарапынан лайықты марапатқа ие болып келеді. «Манас» эпосын дамыту мен насихаттауға қосқан үлесі үшін қазақ манасшысы Баянғали Әлімжанов «Достық» орденімен марапатталса, биыл қоғам қайраткері, мәдениеттанушы Мұрат Әуезов пен ақын Мұхтар Шаханов «Дәнекер» орденімен марапатталды. Қырғызстанның Қазақстандағы және Қазақстанның Қазақстандағы мәдениет күндері табысты өткізілуде.

2022 жылы Бішкек қаласында қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының, 2024 жылы Астана қаласында Айкөл Манас ескерткіші бой көтерді. Сонымен қатар, 2025 жылы Бішкек қаласында қазақ халқының біртуар ұлы жазушы Мұхтар Әуезов пен Шыңғыс Айтматовқа арналған «Әуезов және Айтматов. Алтын көпір»Осы сәулет туындыларының салтанатты ашылуына екі елдің мемлекет басшылары арнайы қатысты.

Бұл шаралар екі елдің арасындағы мәдени байланысты әрі қарай да нығайтады деп сенеміз. Өзара байланыс екі ұлттың күнделікті өмірінде ажырамас бөлігі болып қала береді. Сондай-ақ аумақтық жақындық, халық шығармашылығының түрлері мен жанрларындағы ұқсастық, елдің әл-ауқаты белгілі бір қиыншылықпен жалғасқан тарихи кезеңдер әрі қарай да «халықтар арасындағы стратегиялық серіктестік пен достықты сақтауға және нығайтуға» мүмкіндік берді (Сарсенбаев, 2013).

Әдебиеттер:

1. Абрамзон С.М. Қырғыздар және олардың этногенетикалық, тарихи-мәдени байланыстары. – Фрунзе: Қырғызстан, 1990. – 480 б.

2. Абрамзон С.М. Қазақтар, қырғыздар және қарақалпақтардың культ заттары// Антропология және этнография музейінің жинағы. – 1978. – Т. 34. – Кавказ, Орта Азия және Қазақстан халықтарының материалдық мәдениеті мен шаруашылығы. – Ленинград. – Б. 44–67.

3. Akiner S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State. – London: Royal Institute of International Affairs, Russian and CIS Programme, 1995. – 83 p. // Назира Абдинасси, Светлана Ковальская. Қазақстан халқының этнодемографиялық құрылымы және оның отандық және шетелдік тарихнамада көрініс табуы // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. – 2025. – Т. 30, №1(117). – Б. 7–22. – DOI: https://doi.org/10.31489/2025hph1/7-22.

4. Алымқұлова С.К. Бесік – сұлулықтың бастауы // Museum.kz: ғылыми-практикалық журнал. – 2024. – Т.1, №1.

5. Әбіш Кекілбайұлы. Шығармаларының жиырма томдық жинағы. Ғасырлар тоғысында. – 16-том. – Алматы: Жазушы, 2012. – 376 б.

6. Diba, Layla S. Turkmen Silver: Jewelry and Ornaments from the Marshall and Marilyn Wolf Collection. – New York: Metropolitan Museum of Art, 2011. – 248 p.

7. Жұртбай Т. Мұхтар Әуезов және «Манас» жырының талқысы // Ақиқат. – 2012. – №11. – Б. 47–55.

8. Йенер О., Явуз Э.Г. Түркі халықтарында мәдениеттің қалыптасуы // Universum: психология және білім беру (электронды ғылыми журнал). – 2020. – №2 (68). – URL: https://7universum.com/ru/psy/archive/item/8680 (қаралған күні: 15.12.2024).

9. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы. I том: Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі (иллюстрацияланған альбом-каталог). – Алматы: Өнер, 2009. – 344 б.

10. Калкан Мустафа. XIV–XVI ғасырлардың екінші жартысындағы қырғыз және қазақ тайпаларының этникалық байланыстары: автореферат. – Бішкек, 2003. – 23 б.

11. Менандр Протектор. Тарих // С. Дестунис. Византиялық тарихшылар. – Санкт-Петербург, 1860. – Б. 379–380.

12. Frachetti M.D. Multiregional Emergence of Mobile Pastoralism and Nonuniform Institutional Complexity across Eurasia* // Current Anthroology. – 2012. – Vol. 53, No. 1. – P. 2–38. – DOI: 10.1086/663692. – URL: [https://www.researchgate.net/publication/.net/publication/259710331)

13. Түркі халықтарының мәдени құндылықтарының ортақтығы. – 2021. – URL: https://ehistory.kz/ru/news/show/32529 (қаралған күні: 20.12.2024).

14. Ozen, Y. Құндылықтар философиясы тұрғысынан ерік және оның құрамдас бөліктері// Қаратеңіз әлеуметтік ғылымдар журналы. – 2013. – Т. 5, №9. – Б. 1–14.

15. Spengler R.N., Chang C. Rethinking Prehistoric Central Asia: Shepherds, Farmers, and Nomads. – Abingdon & New York: Routledge, 2018. – DOI: 10.15184/aqy.2018.79. – URL: https://www.researchgate.net/publication/326013978

16. Сарсенбаев Б.С. Қырғыз-қазақ қатынастары КСРО құрамында (XX ғ. 20–30 жж.). – Бішкек: КРСУ, 2013. – 144 б.

17. Сейдімбек А. Шығармалар жинағы: 2-том. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. – Астана: Фолиант, 2010. – 816 б.

18. Темірғалиев Р. Қазақ-қырғыз қатынастары тарихынан. 1-бөлім. – 2010. – URL: [https://diesel.elcat.kg/index.php?app=blog&module=display&section=blog&blogid=2912&showentry=9273](https://diesel.elcat.kg/index.php?app=blog&module=display&section=blog&blogid=2912&showentry=92738) (қаралған күні: 15.07.2025).

19. Thompson J., Farnham T.J. Timbuktu to Tibet: Exotic Carpets and Textiles from New York Collectors. – London: Hali Publications Ltd., 2008. – 308 p.

20. Chang C., Ivanov S.S., Spengler R.N. III, Mir-Makhamad B., Tourtellotte P.A. Montane Ecoclines as Social Aggregation Zones in Ancient Central Asia: Agropastoral Economies in Juuku, Kyrgyzstan. – 2023. – DOI: 10.20944/preprints202305.1676.v1.

21. Schletzer D., Schletzer R. Old Silver Jewellery of the Turkoman: An Essay on Symbols in the Culture of Inner Asian Nomads. – Berlin: D. Reimer, 1984. – 300 p.

22. Орталық Азияның әшекей өнері: дәстүр мен қазіргі заман. – 2022. – URL: https://voicesoncentralasia.org/ (қаралған күні: 08.01.2025).

23. Урманбетова Ж. Көшпелі мәдениет – Орталық Азия мәдениетінің архетипі ретінде // Journal of Humanities and Social Sciences Academy. – 2021. – №1(1). – Б. 1–8. – URL: https://intoba.org/wp-content/uploads/2022/04/NOMADIC-CULTURE-AS-ARCHETYPE-OF-CENTRAL-ASIAN-CULTURE.pdf (қаралған күні: 08.07.2025).

References:

1. Abramzon S.M. Kirgizy i ih etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi. (1990). Frunze: Kyrgyzstan. 480 s. (in Kaz.).

2. Abramzon S.M. Predmety kulta kazahov, kirgizov i karakalpakov. 1978). Sbornik Muzeya antropologii i etnografii. T. 34. Materialnaya kultura i hozyaistvo narodov Kavkaza, Srednei Azii i Kazakhstana. Leningrad. S. 44-67. (in Kaz.).

3. Alymkulova S.K. Kolybel – istok prekrasnogo. (2024). Nauchno-prakticheskii jurnal Museum.kz T.1 №1. S. (in Kaz.).

4. Akiner S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State. London. Royal Institute of Interna-tional Affairs, Russian and CIS Programme, 1995. P. 83. // Nazira Abdinassi.Svetlana Kovalskaya. The ethno-demographic structure of Kazakhstan's population and its representation in domestic and foreign historiography. Bulletin Bulletin of Karaganda University. Series «History. Philosophy». 2025, 30, 1(117). P. 7-22. DOI: https://doi.org/10.31489/2025hph1/7-22.

5. Abısh Kekılbaiuly shygarmalarynyn jiyrma tomdyq jinagy. (2012). «Gasyrlar togysynda». 16 tom. Almaty: «Jazushy». 376 b. (in Kaz.).

6. Diba, Layla S. Turkmen Silver: Jewelry and Ornaments from the Marshall and Marilyn Wolf Collection. (2011). New York: Metropolitan Museum of Art. 248 p.

7. Jurtbai T. Muhtar Auezov zhane «Manas» zhyrynyn talkysy. (2012). Akikat. №11. 47-55 bb. (in Kaz.).

8. Iener O., Yavuz E.G. Formirovanie kultury u tyurkskih narodov. (2020). Universum: psihologiya i obrazovanie: elektron.nauchn. jurn. № 2 (68). URL:https://7universum.com/ru/psy/archive/item/8680 (data obrasheniya: 15.12.2024), (in Kaz.).

9. Khazakhstan Respublikasy Memlekettık Ortalyk muzeiının etnografiyalyk kollektsiyasy. (2009). I tom: Khazakhtyn dasturlı kiım-keshegı (illyustratsiyalangan albom-katalog). Almaty: «Oner». 344 b.

10. Kalkan Mustafa. Etnicheskie svyazi kyrgyzskih i kazakhskih plemen vo vtoroi polovine XIV-XVI vv.: avtoreferat diss.na soiskanie kand.ist.nauk. (2003). Bişkek. 23 b.

11. Menandr Protektor. Istoria. V kn.: S. Destunis, Vizantiiskie istoriki, SPb., I860, 379-380 pp.

12. Michael D. Frachetti. Multiregional Emergence of Mobile Pastoralism and Nonuniform Institutional Complexity across Eurasia. February 2012Current Anthropology 53(1):2-38. DOI:10.1086/663692 // https://www.researchgate.net/publication/259710331.

13. Obshnost kulturnyh tsennostei tyurkskih narodov. (2021). https://ehistory.kz/ru/news/show/32529 (data obrasheniya: 20.12.2024) (in Kaz.).

14. Ozen, Y. Değerler Felsefesi Açısından İradeve Bileşenleri. (2013). Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi. 5 (9), 1-14 pp.

15. Robert N. Spengler. Claudia Chang. Rethinking prehistoric Central Asia: shepherds, farmers, and nomads. 2018. Abingdon & New York: Routledge; 978-1-138-73708-2 £105. June 2018 DOI: 10.15184/aqy.2018.79 // https://www.researchgate.net/publication/326013978

16. Sarsenbaev B.S. Kyrgyzsko-kazakhskie vzaimootnosheniya v sostave SSSR (20-30-e gg. XX v.). Bishkek: KRSU, 2013. 144 s.

17. Seidımbek A. Alty tomdyk shygarmalary, 2 t. Khazakh alemı: etnomadeni paiymdau. (2010). Astana: «Foliant» baspasy. 816 b. (in Kaz.).

18. Temirgaliev R. Iz istorii kazakhsko-kyrgyzskikh otnoshenii. Chast 1. ZONAkz. (2010). https://diesel.elcat.kg/index.php?app=blog&module=display&section=blog&blogid=2912&showentry=92738 (дата обращения: 15.07.2025) (data obrasheniya: 15.12.2024) (in Kaz.).

19. Thompson, Jon., Farnham, Thomas J. Timbuktu to Tibet: Exotic Carpets and Textiles from New York Collectors – Hardcover. (2008). Hali Publications Ltd. 308 p.

20. Claudia Chang 1, Sergei S. Ivanov, 2 Robert N. Spengler III, Basira Mir-Makhamad, Perry A. Tourtellotte. Montane Ecoclines As Social Aggregation Zones in Ancient Central Asia: Agropastoral Economies in Juuku, Kyrgyzstan. NOT PEER-REVIEWED | Posted: 24 May 2023 DOI:10.20944/preprints202305.1676.v1.

21. Schletzer, Dieter, and Reinhold Schletzer. Old Silver Jewellery of the Turkoman: An Essay on Symbols in the Culture of Inner Asian Nomads. (1984). Berlin: D. Reimer. 300 p.

22. Jewelry of Central Asia: Past and Present of the Art Tradition. (2022). https://voicesoncentralasia.org/ (data obrasheniya: 08.01.2025)

23. Urmanbetova, J. Nomadic Culture as Archetype of Central Asian Culture. (2021). Journal of Humanities and Social Sciences Academy, 1/1. pp. 001-008. https://intoba.org/wp-content/uploads/2022/04/NOMADIC-CULTURE-AS-ARCHETYPE-OF-CENTRAL-ASIAN-CULTURE.pdf (data obrasheniya: 08.07.2025)

ҒТАМР 18.31.01 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-24

А.Б. Кенджакулова*[1], Д.С. Шарипова[2]
[1,2]ҚР ҒЖБМ ҒК М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]ainura8883@mail.ru, [2]dilyarazam@mail.ru,
ORCID: [1]0000-0001-8559-6429, [2]0000-0002-8432-7339

ҚАЗАҚ ГРАФИКАСЫНДАҒЫ ОТБАСЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ: ЕРАЛЫ ОСПАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ МЕН МӘДЕНИ КОДТАРДЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ бейнелеу өнеріндегі отбасы тақырыбының көркемдік және идеялық мәні тұрғыда талданады. Отбасы – қазақ халқының рухани-мәдени болмысын қалыптастыратын негізгі ұғымдардың бірі ретінде бейнелеу өнерінде терең мазмұнмен көрініс табады. Автор дәстүрлі және заманауи графика туындыларындағы отбасы бейнесін саралай отырып, оның көркемдік тілін, символдық мағынасын және тарихи-контекстуалдық ерекшеліктерін ашады. Қазақ суретшілері үшін отбасы – тек тұрмыстық көрініс емес, сонымен қатар ұлттық бірегейлікті, ұрпақтар сабақтастығын және адамгершілік құндылықтарды бейнелеудің құралы. Мақалада суретші Е. Оспанов шығармаларындағы отбасы тақырыбындағы көркемдік интерпретациялар талданбақ. Сонымен қатар, суретшінің кейіпкерлер әлемі арқылы отбасы феноменінің әлеуметтік, психологиялық және мәдени қырлары ашылып, дәстүр мен жаңғыру арасындағы байланыс зерделенеді. Зерттеу барысында Оспанов шығармаларындағы ата-ана, бала және туыстық қатынастардың көркемдік құрылымы мен семантикалық жүктемесі сараланып, отбасы бейнесінің әдеби-философиялық мәні анықталады. Ералы Оспановтың шығармаларындағы отбасы репрезентациясы арқылы қазақ қоғамындағы рухани сабақтастық пен ұрпақтар диалогының көркемдік моделі ұсынылады. Бейнелеу өнерінің отбасы туралы қоғамдық сана мен мәдени дискурсты қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Жұмыстың негізгі мақсаты қазақ бейнелеу өнеріндегі отбасы тақырыбының көркемдік эволюциясын, идеялық тереңдігін және мәдени маңызын ашуға бағытталған.

Алғыс. Мақала BR27101897 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» атты нысаналы бағдарлама аясында қаржыландырылды.

Түйін сөздер: қазақ бейнелеу өнері, отбасы, отбасы концепті, ұлттық болмыс, мәдени контекст, тәрбие, рухани құндылық, уыз тәрбие, тұлға.

А.Б. Кенджакулова*[1], Д.С. Шарипова[2]
[1,2] Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан
E-mail: [1]ainura8883@mail.ru, [2]dilyarazam@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-8559-6429, [2]0000-0002-8432-7339

КОНЦЕПТ СЕМЬИ В КАЗАХСКОЙ ГРАФИКЕ: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ И КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА ЕРАЛЫ ОСПАНОВА

Аннотация. В данной статье рассматривается художественное и идейное значение темы семьи в казахском изобразительном искусстве. Семья предстает как один из ключевых понятий, формирующих

духовно-культурную сущность казахского народа, и находит глубокое отражение в произведениях изобразительного искусства. Автор анализирует образ семьи в традиционных и современных графических произведениях, раскрывая его художественный язык, символическое значение и историко-контекстуальные особенности. Для казахских художников семья – это не просто бытовая сцена, но и средство выражения национальной идентичности, преемственности поколений и нравственных ценностей. В статье рассматриваются художественные интерпретации темы семьи в произведениях художника Е. Оспанова. Через мир его персонажей раскрываются социальные, психологические и культурные аспекты феномена семьи, а также исследуется связь между традицией и обновлением. В ходе исследования анализируются художественная структура и семантическая нагрузка родственных связей – родителей, детей и других членов семьи в творчестве Оспанова, выявляется литературно-философское значение образа семьи. Репрезентация семьи в произведениях Ералы Оспанова предлагает художественную модель духовной преемственности и диалога поколений в казахском обществе. Особое внимание уделяется роли изобразительного искусства в формировании общественного сознания и культурного дискурса о семье. Основная цель работы раскрыть художественную эволюцию, идейную глубину и культурную значимость темы семьи в казахском изобразительном искусстве.

Благодарность. Статья финансирована в рамках целевой программы BR27101897 «Цифровая трансформация экосистемы казахстанского литературоведения, фольклористики и искусствоведения: междисциплинарные исследования».

Ключевые слова: казахское изобразительное искусство, семья, концепт семьи, национальная идентичность, культурный контекст, воспитание, духовные ценности, раннее воспитание, личность.

A.B. Kenjakulova*[*1], D.S. Sharipova[2]

[1,2] Institute of Literature and Art Auezov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: [1]ainura8883@mail.ru, [2]dilyarazam@mail.ru,

ORCID: [1]0000-0001-8559-6429, [2]0000-0002-8432-7339

THE CONCEPT OF FAMILY IN KAZAKH GRAPHIC ART: ARTISTIC REPRESENTATION OF NATIONAL UPBRINGING AND CULTURAL CODES BASED ON YERALY OSPANOV'S WORKS

Abstract. This article explores the artistic and ideological significance of the theme of family in Kazakh visual art. The family is presented as one of the key concepts shaping the spiritual and cultural identity of the Kazakh people, and it is deeply reflected in works of visual art. The author analyzes the representation of family in traditional and contemporary graphic works, revealing its artistic language, symbolic meaning, and historical-contextual features. For Kazakh artists, the family is not merely a domestic scene but a means of expressing national identity, generational continuity, and moral values. The article examines artistic interpretations of the family theme in the works of artist Y. Ospanov. Through the world of his characters, the social, psychological, and cultural dimensions of the family phenomenon are revealed, and the relationship between tradition and renewal is explored. The study analyzes the artistic structure and semantic weight of parental, child, and kinship relationships in Ospanov's works, identifying the literary-philosophical significance of the family image. The representation of family in Yeraly Ospanov's art offers a visual model of spiritual continuity and intergenerational dialogue within Kazakh society. Special attention is given to the role of visual art in shaping public consciousness and cultural discourse about family. The main objective of the study is to uncover the artistic evolution, ideological depth, and cultural relevance of the family theme in Kazakh visual art.

Acknowledgment. This article was funded under the targeted program BR27101897 "Digital Transformation of the Ecosystem of Kazakh Literary Studies, Folklore Studies, and Art Studies: Interdisciplinary Research".

Keywords: Kazakh visual art, family, family concept, national identity, cultural context, upbringing, spiritual values, early education, personality.

1. Кіріспе

Қазіргі кезеңде ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамыту мәселесі мәдениеттану, өнертану мен әлеуметтік ғылымдар саласында өзекті ғылыми нысанға айналуда. Әсересе жаһандану жағдайында ұлттық болмысты көркем тілмен жеткізу, ұлттық кодты сақтау мәселесі артып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, бейнелеу өнері визуалды репрезентация арқылы ұлттық идеяны, тарихи ескерткіштер мен мәдени құндылықтарды жеткізудің маңызды құралы ретінде қарастырылады.

Мақалада қазіргі қазақ бейнелеу өнеріндегі «отбасы» ұғымының репрезентациясы талданады. Зерттеу тақырыбы бейнелеу өнеріндегі әлеуметтік-мәдени мазмұнды ашуға бағытталған өзекті мәселелердің көркемдік аспектісін қарастыру қажеттілігінен туындап отыр.

Қазақ отбасының қалыптасу ерекшеліктері мен тарихи-әлеуметтік даму үдерісін зерделеуде этнограф-ғалым Х.А. Арғынбаевтың 1973 жылы жарық көрген іргелі басылымы құнды ақпарат болып отыр. Бұл еңбекте отбасының құрылымдық моделі, типологиясы мен функционалдық сипаттары жан-жақты талданып, дәстүрлі отбасылық институттың негіздері жүйелі сипатталған (Арғынбаев, 1973). Х.А. Арғынбаевтың ел арасынан, этнографиялық экспедициялардан, мұрағаттар мен әдеби мұралардан жинаған этнографиялық зерттеу еңбегі. Ғылыми еңбекте қазақ отбасының өткені мен бүгіні, халқымыздың оған байланысты бай салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары терең қамтылған. Сондай-ақ, халықтың ұмытылып бара жатқан озық әдет-ғұрыптарын кеңінен насихаттау, одан ғибрат алуға үндеу мақсат етілген.

Отбасы ұғымының қазақ дүниетанымындағы ерекше орны, оның бейнелеу өнерінде ұлттық болмысты жеткізудің символдық құралы ретінде көрініс табуы – зерттеудің басты өзегілігі. Бұл феномен суретшілер шығармашылығында жаңа ағым-бағыттармен, тәсілдермен бейнеленіп, ұлттық бірегейлікті жаңа қырынан интерпретациялауға мүмкіндік береді (Захай, 2024). Зерттеудің теориялық маңыздылығы көркем білім беру ісінде, өнертану мен мәдениеттану салаларында кеңінен қолдануға практикалық үлесін қоса алады.

Отбасы – ұлттық тарихи жадын, салт-дәстүрін, тілі мен рухани мұрасын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін негізгі арна. Әр халықтың өзіне тән мәдени коды отбасынан бастау алады, яғни тұлға болып қалыптасуының іргетасы. Мысалы, қазақ халқында отбасы *«шаңырақ», «ошақ», «бесік»* секілді символдармен тығыз байланысты. Бұл ұғымдар ұлттық болмыстың көркем бейнесін қалыптастырады. Ал, ұрпақ тәрбиесі болса, адамзат тарихында ең көне әрі маңызды әлеуметтік-мәдени құбылыстардың бірі. Ол жеке тұлғаның қалыптасуына ғана емес, тұтас қоғамның рухани тұтастығы мен мәдени сабақтастығына тікелей әсер етеді.

Отбасылық ғұрып фольклорында іргелі зерттеулерін арнаған фольклортанушы ғалым К.І. Матыжанов: «Отбасылық тірлік – адамзаттың саналы ғұмырында қол жеткізген ірі мәдени жетістігінің бір көрінісі. Оның пайда болуы адамзатты қауымдасып өмір сүрудің жаңа сатысына көтеріп, бүгінде «қоғам» деп аталатын өмір салтының жаңа биігіне қадам бастырды. Былайша айтқанда, отбасылық

өмір – дамзат дамуының ұйытқысы, қоғамдық дамудың мәңгілік мәйегі», – деп тұжырымдайды (Матыжанов, 2007:5). К.Матыжановтың пікірінше, отбасылық ғұрып фольклоры ұлттың рухани-эстетикалық болмысын, қоғамдық ұстанымдарын, ұрпақтар сабақтастығын сақтаудың маңызды тетігі деп түйіндейді.

К.І. Матыжановтың «отбасылық тірлік – адамзаттың саналы ғұмырындағы ірі мәдени жетістіктің көрінісі» деген тұжырымы суретші Ералы Оспановтың шығармашылық концепциясымен терең үндеседі. Себебі, суретші туындылары тек типтік образ емес, қазақ қоғамындағы отбасылық құрылымның, ұрпақ сабақтастығының және рухани бірліктің көркем репрезентациясы ретінде қабылданады. Мысалы, *«Бата», «Көгенге асылу. Жарысқазан», «Шілдехана», «Бесік той», «Қырқынан шығару», «Тұсаукесер»* секілді шығармаларында қазақ халқының салт-дәстүрі бейнеленіп, отбасылық өмірдің мәдени-әлеуметтік маңызы мен дәстүрлі тәрбиенің мазмұндық қырлары ашылған. Ералы Оспановтың графикалық тілінде отбасы – қоғамның іргетаса ғана емес, ұлттық болмыстың шежіресі ретінде суреттеледі.

Бейнелеу өнерінде отбасы ұғымының көркем репрезентациясы – әлеуметтік, мәдени және рухани маңызы кең тақырыптардың бірі деп айтуға толық негіз бар. Себебі, графика жанрында бейнелеу құралдары арқылы отбасы және болашақ ұрпақ тәрбиесі бір-бірімен тығыз байланысты егіз ұғым ретінде өсіп келеді. Бұл мақалада графикалық өнер туындыларындағы отбасы институтытының маңыздылығы мен тәрбиелік принциптері талданып, олардың графикалық өнерде қалай көрініс тапқаны қарастырылады.

Зерттеу пәні ретінде отбасы құндылығы мен ұрпақ тәрбиесінің көркем репрезентациясы нысанға алынып, ұлттық болмыс пен заманауи ізденістер арасындағы байланыс қарастырылды. Композициялық шешім мен символдық образдар арқылы автордың концепциясы нақтылана түседі. Сонымен қатар, графика жанрындағы туындыларда ұлттық сана, бала тәрбиесі, отбасындағы қарым-қатынас ұғымдарының бейнеленуі символдық және нарративтік тәсілдермен кеңінен байыпталды.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Ералы Оспановтың графикалық туындыларындағы «отбасы» тұжырымы өнертану тұрғысынан талданды. Суретшінің шеберлігі мен суреткерлік даралығы, композициялық шешімдері жүйелі түрде сараланып, отбасы құндылығының бейнесі мен мағыналық құрылымы, функциялық сипаты анықталды.

Бастапқыда көркемдік-аналитикалық әдіс қолданылды. Бұл тәсіл суретші туындыларындағы пластикалық құрылымның, сызықтық ритмнің, кеңістік пен фигуралардың өзара байланысын талдауға мүмкіндік берді. Мәселен, *«Ана мен бала», «Ұрпақ сабақтастығы»* графикалық жұмыстарындағы ана бейнесі – мейірім мен қорғаныштың символы, ал бала бейнесі – болашақ пен үміттің сәулесі ретінде ұсынылады. Автордың ана мен бала бейнесі арқылы тәрбиелік, рухани мазмұнды көркем құралдармен жеткізуді көздегені анық байқалады.

Екінші әдіс – символикалық интерпретация. Суретшінің жиі қолданатын ұлттық ою-өрнектері (*қошқар мүйіз, ирек, түйе табан* т.б.) отбасы мүшелерінің рөлін бейнелейтін мәдени код ретінде қарастырылды. Бұл тәсіл арқылы ұрпақтар арасындағы сабақтастық, қазақы тәрбие мен кейіпкерлердің жантебіренісі суреткерлік шеберлікпен жеткізіледі. Символика тек эстетикалық элемент емес, мәдени мағына мен тарихи жадты тасымалдаушы құрал деп талданды.

Үшінші – контекстуалдық талдау. Ералы Оспановтың шығармалары тарихи-мәдени кеңістікте зерделеніп, қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен байланысы айқындалды.

Суретшінің «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» атты еңбегі көркемдік мазмұнды этнографиялық негізбен толықтырып, отбасы концептісінің мағыналық тереңдігін арттырады. Бұл тәсіл суретші шығармаларының қоғамдық-мәдени контексте алатын орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында қолданылған әдістердің үйлесімділігі теориялық негізді бекітіп қана қоймай, Ералы Оспанов шығармашылығындағы «отбасы» феноменін көркемдік және мәдени репрезентация ретінде сипаттауға жол ашты.

2.2 Материалға сипаттама

Бұл ізденіс Ералы Оспановтың графикалық шығармашылығындағы отбасы тұжырымы мен оның ұлттық әдет-ғұрыптар арқылы қоғамдық сананы тәрбиелеудегі рөлін талдауға арналған. Материал ретінде суретшінің «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» «Қошетер», «Қазақ ою-өрнегінің атласы», «Төртмүшел» басылымдарындағы графикалық жұмыстар нысанға алынды.

Ералы Оспанов – график суретші, этнограф әрі мәдениеттанушы ретінде ұлттық рухани болмысын, салт-дәстүрін, отбасы құндылықтарын көркем тәсілдермен жеткізген суреткер. Ералы Оспановтың графикалық туындыларында отбасы бейнесі тек тұрмыстық жанр көрінісі ғана емес, ұлттық сана мен рухани сабақтастықты білдіретін символ ретінде анықталды. Суретші ана мен бала, ата мен немере, ерлі-зайыптылардың бейнелері арқылы ұрпақ сабақтастығын, тәлім-тәрбиесі мен қазақы болмысын әсерлі жеткізе білген өнерпаз. Суретшінің графикалық туындыларында этномәдени код киім үлгілерінің, қолөнер бұйымдарының және ыдыс-аяқтардың ою-өрнектерінде айқын көрінеді.

Суретші шығармаларында қазақтың дәстүрлі отбасы құрылымы мен әдет-ғұрыптары бесікке салу, тұсау кесу, сүндет той, келін түсіру, қонақ күту салттары көркем образ арқылы бейнеленіп, көрерменге ұлттық тәрбиенің мәнін ұғындырады. Мысалы, «Бесікке салу», «Иткөйлек», «Тілашар», «Байғазы», «Құлақ тесу», «Сүндет» бұл көріністерде қоғамдық санаға ықпал ететін тәрбиелік мазмұны бар шығармалар сериясы болып табылады. «... Балаларға арналған халық әдебиетін зерттеу баланың қалыптасуы мен тілін дамытуға қатысты мәселелерді саралауға кең жол ашады, ал оған қазақ педагогтары ерекше ден қоюы қажет», – деп Х.Досмұхамедов жазған. Х.Досмұхамедовтің пікірінше, балаларға арналған халық әдебиетін зерттеу баланың рухани қалыптасуы мен дамуына мүмкіндік береді деп санаған. Ал, Ералы

Оспановтың туындылары әдеп-ғұрып үлгілерін балаға табиғи түрде жеткізудің ықпалды әдісі қызметін атқара алады.

Зерттеу жұмысында графикалық өнердің әлеуметтік функциясы көркем бейне арқылы ұлттық құндылықтарды насихаттау, ұрпақ жалғастығы мен қоғамдық сананы тәрбиелеу – Ералы Оспанов шығармашылығын жан-жақты қарастыру арқылы ашыла түсті. Оның туындылары визуалды өнер мен этнографиялық дәлдікті ұштастыра отырып, отбасы ұғымын ұлттық идеологияның негізіне айналдырады.

3. Талқылау

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңі бейнелеу өнерінде мәдени жаңғырудың жаңа парақтарын ашты деп айтуға негіз бар. Отбасы тұжырымы осы трансформацияның маңызды элементтерінің бірі болып заманауи көркем туындыларда жаңа мазмұнмен толыға түсті. Бұл кезеңде суретшілер ұлттық болмысты қайта пайымдап, дәстүрлі құндылықтарды жаңа қырынан бейнелеуге ұмтылды.

1991 жылы егемендікке қол жеткізу – еліміз үшін бетбұрыс кезең болды. Бұл тарихи оқиға ұлттық болмысты қайта құру мен мәдении жаңғыру үдерісін бастады. Осы кезеңдерде отбасы тақырыбына қатысты түсініктер қайта қаралып, өнер саласында посткеңестік қазақ болмысын іздеу басталды. Суретшілер туыстық қарым-қатынас, мұра және тарихи оқиғалар тңірегіндегі тақырыптарды зерттей отырып, социалистік реализмнің ұжымдық бағытын артқа тастап, отбасы бейнесін дараланған, көпқырлы флормада ұсынуға көшті. Бұл көркемдік өзгеріс қоғамның әлеуметтік құрылымындағы трансформацияны ғана емес, ұлттық болмыс, заманауи даму және жаһандану туралы пікір таластарға да көркемдік үлес қосты (Келсінбек, 2024: 698).

Тарихи-мәдени өзгерістердің өнер кеңістігіндегі бейнеленуі тек жалпы үрдістермен шектелмейді. Керісінше, жеке суретшілердің шығармашылығында терең әрі айқын сипатта байқалады. Әсіресе, отбасы ұғымының көркемдік интерпретациясы – ұлттық болмысты қайта пайымдаудың маңызды векторына айналды. Бұл ұғым тек әлеуметтік институт ретінде емес, сонымен қатар рухани сабақтастықтың, мәдени жадтың және тұлғалық қалыптасудың символы ретінде бейнелеу өнерінде жаңа мағынаға ие болды. Суретшілердің туындыларында отбасы бейнесі арқылы ұлттың өткені мен бүгіні, дәстүр мен модерн, жеке және ұжымдық тәжірибе арасындағы байланыс көркем тілмен өрнектеледі. Мұндай шығармашылық ізденістер посткеңестік кезеңдегі қазақ қоғамының рухани бағдарын, қайта құрылымын және жаһандық ықпалдармен үндесуін айқын көрсетеді.

Осы контексте Ералы Оспановтың шығармашылығы ерекше назар аударуға тұрарлық. Оның графикалық туындыларында «отбасы» коцепті тек тақырыптық мазмұн ғана емес, поэтикалық өрнек пен тәрбиелік мән мен поэтикалық өрнек өзара үйлесім тапқан көркем өріс түрінде көрінеді. «Ата-әже» мен «әке-ана» бейнелері арқылы суретші ұлттық идеялық танымдық өрісті кеңейтеді. Дәстүрлі бейнелеу тәсілдерін заманауи графикамен ұштастыру арқылы суреткерлік шеберліктің жаңа формаларын қалыптастырады. Е.Оспанов еңбектері – тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ бейнелеу өнерінің отбасы тақырыбын жаңаша пайымдауының көрнекті үлгісі.

Қазақ бейнелеу өнеріне тың идея ұсынған суретші өнері жаңа ізденіс пен стильдік өзгерістерге алып келді. Оның шығармашылығындағы отбасы репрезентациясы қазақы дүниетаным мен рухани сабақтастықтың ұлттық коды ретінде сомдалады. Суретші «Ата-әже» мен «әке-ана» бейнелерін символдық деңгейде ұсыну арқылы қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарын заманауи бейнелі тілмен қайта пайымдап шықты.

Е. Оспановтың графикалық стилі – сызықтық нақтылық пен пластикалық ырғақтың үйлесімділігімен ерекшеленде. Композициялық құрылымда кеңістік пен форманы минималистік тәсілдермен ұйымдастыра отырып, бейненің ішкі мазмұнын тереңдетуге ұмытылады. Ана бейнесін көбіне жұмсақ сызықтармен, әрі жылы реңктермен береді, бұл – мейірім мен қорғаныштың көркем баламасы деп білеміз. Ал, ата бейнесі – қатқыл штрихтар мен силуэттер арқылы даналық пен рухани тірек мағынасына ие болып суреттеледі. Мысалға, әке образы суретшінің «Жаушы» атты графикалық туындысында жақсы ашылған. Қазақтың дәстүрлі тұрмысын бейнелеумен қатар, отбасылық құрылым мен әлеуметтік рөлдердің мәдени-символдық мәнін ашып көрсететін шығармада әке бейнесі композициялық, пластикалық деңгейлерде айқындалады. Әкенің отырысы жинақы, қимылы бірқалыпты, бет-әлпеті сұсты. Бұл сыртқы қатаңдық оның ішкі ұстанымдылығы мен өзін-өзі бақылау қабілеттілігін білдіреді. Ол эмоциясын ашық көрсетпейді, сырттай сұсты, іштей сабырлы тұлға ретінде сомдалып тұр. Тіпті, отбасы мүшелерінің іс-әрекетін де бір көзқараспен «реттеп» отырғандай.

Суретшінің әке образын бейнелеуде қолданған қою көлеңкесі, тығыз басылған штрихтары әкенің формалық айқындығын күшейте түседі. Қазақ қоғамындағы әкенің дәстүрлі рөлін бейнелейтін поэтикалық образ болып тұр. Штрихтардың бағыты мен жиілігі дененің көлемін анықтап, кейіпкердің физикалық шымырлығы мен тұрақтылығын көрсетуге қызмет етіп тұр, ал әлсіздеу жүргізілген штрихтар ашық тондар ішкі сезімнің нәзік тұстарын білдіргісі келетіндей.

Болашақ күйеу жігіттің әкесі қыздың үйіне барлаушы жіберіп, мәмілеге келу үшін түрлі әркет жасаған. Жаушы сөздің астарын аңғара алатын кісі болған. Картинадағы *жаушы* образы символикаға тұнып тұр, яғни, жаушы үйге кіріп келгенде мақсатын ұқтыру үшін бір балағын етігінің ішіне салып, екіншісін сыртқа қоя беріп «Сізде лашын бар екен, бізде сұңқар бар екен» деп үйге кіріп келген (Қатран, 2010).

Бұған дейін Ералы Оспанов шығармашылығындағы фольклорлы мотивтерді талдап, оның көркемдік тіліндегі мифологиялық және этнографиялық кодтарды қарастырғанымызда, графиктің шығармашылық болмысының жаңа қырлары ашылып, төменде келтірілген тұжырымдарға негіз қаланған еді: «Тәуелсіздік жылдарында дәстүр сабақтастығын жалғастырып келе жатқан, көрнекті график суретші Ералы Оспанов шығармашылығын атап өтпей кету мүмкін емес. Өнертану саласында бабалар мұрасын насихаттап, халық ауыз әдебиетінің, салт-дәстүрінің көрінісін парақтарына бейнелеп жүрген суретші (Кенджакулова, 2021).

Ералы Оспанов – қазақ суретшісі, график, өнер қайраткері, еліміздің өнер саласында өзіне лайық орын алған тұлға. Оның шығармашылығы ұлттық дәстүрді

қазіргі заман өнерімен үйлестіруімен ерекшеленеді. Е. Оспановтың графикалық туындылары өте әсерлі және мазмұнды болып келеді. Олар терең философиялық ойларды, адам жанының күйзелістерін, сондай-ақ ұлттық болмыс пен мәдениетті бейнелеуді мақсат етеді. Сонымен бірге, суретші шығармалары көбінесе адамның ішкі әлемін, жан күйзелістерін, ой тебіренісін өте әсерлі бере алады: адамның рухани дүниесі мен ішкі жан дүниесінің аласапыран сәттерін шынайы бейнелей отырып, көрерменді тебіренте түседі, психологиялық жағдайына әсер етіп, терең ойға шомылып, толғануына «мәжбүрлейді». Графикалық туындыларында қазақ халқының тұрмысы, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері айқын көрініс табады. Суретші ұлттық болмысты заманауи көзқарас тұрғысынан жаңаша түсіндіріп, оларды көркем шығармаға айналдыра білген. Оның суреттерінде қазақтың тарихы, төл мәдениеті, болмысы мен адам бейнесі бірегей композициялық шешімдермен көрсетіледі» (Кенджакулова, 2024:191-192).

Суретші туындыларында отбасы мүшелері арасындағы байланыс – көзқарас, дене қимылы, кеңістікте орналасуы арқылы көркем шешім табады. Бұл тәсілдерді қолдану арқылы суретші көрерменге тек визуалды әсер қалыптастырып қана қоймай, эмоционалды-философиялық тереңдік ұсынады. Ералы Оспановтың графикалық парақтарында ұлттық болмыс пензаманауи көркем ізденістер тоғыса отырып, ұлттың рухани байлығын паш етеді.

Соңғы онжылдықта графика өнері жаңа фольклорлық мазмұнмен байып, өнер кеңістігінде тың есімдер мен шығармашылық бағыттар қалыптаса бастады. Әр тарихи кезеңнің рухани сұранысына сай ұлттық нақыш жаңғырып, көркем бейнелеу тілімен өрнектеле түсті. Өнер – уақыт пен кеңістіктің шеңберінен тыс, үнемі қозғалыста болатын танымдық феномен. Әр дәуірдің рухани тынысын бейнелей отырып, шығармашылық ізденіс пен жаңашылдықты алға тартады. Сондай-ақ, өнер елдің табиғи болмысы мен дүниетанымын қалыптастырушы мәдени-танымдық үдеріс болып келешек ұрпаққа рухани бағдар бола алады.

Ералы Оспановтың шығармашылығында отбасы феномені – көркемдік бейне мен тәрбиелік мазмұнның тоғысқан шегі болып көрінеді. Графикалық туындыларында ана бейнесі – мейірім мен қорғаныштың, ал ата бейнесі – даналық пен сабақтастықтың символы болып ұсынылады. Суретшінің стилі дәстүрлі бейнелеу тәсілдерін заманауи графикамен ұштастыра отырып, ұлттық болмысты жаңаша интерпретациялауға мүмкіндік береді.Бұл тұрғыда Е. Оспанов шығармалары қазақ бейнелеу өнеріндегі отбасы тақырыбының көркемдік эволюциясын көрсететін маңызды дереккөз.

Өнер иесі Ералы Оспановтың отбасы тақырыбына арналған шығармашылығын талдау үшін, бірінші кезекте «Бата» атты туындысын алдық. Суретші қазақ бейнелеу өнеріндегі этнография саласын да терең меңгерген, ұлттық болмысты бейнелеу тілімен жеткізуде өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленген тұлға. Оның «Бата» атты туындысы – қазақ халқының рухани-мәдени дәстүрін, дүниетанымын бейнелеу өнері арқылы ашып көрсететін символдық мәні бар шығарма болып табылады.

Туындыда дастархан басында отырған отбасын көре аламыз. Дастарханға бата берілмей астан дәм татпаған қазақ халқының бұл ерекше дәстүрі тәрбие жүйесінің, ұрпақ сабақтастығының көрінісі.

Ералы Оспановтың «Қырқынан шығару» графикалық туындысы қазақ халқының балаға қатысты жасалатын алғашқы салттық рәсімдерінің бірі – қырқынан шығару дәстүрі. Бұл рәсімнің көркем бейнесін Ералы Оспанов өзінің «Қырқынан шығару» атты графикалық туындысында бейнелеу тілі арқылы жеткізе отырып, ұлттық дүниетанымның терең қабаттарын, ұрпақ жалғастығы мен қоғамның рухани бірлігін көркемдік деңгейде аша білген. Шығарманың композициялық құрылымын талдағанда, орталық визуалды акцент ретінде нәресте мен оны шомылдырып отырған әженің бейнесі анық. Жас нәресте мен әжесі – қазақ дүниетанымындағы киелі өзек ұғымының көркем көрінісі ретінде қабылданып, әрі көрермен назарын бірден өзіне баурап алады.

Композиция шеңберлік құрылымға негізделген кейіпкерлер, әйелдер қауымы – шеңбер бойымен орналасып, салттың ұжымдық сипатын, рәсімге қатысудың маңыздылығы мен жауапкершілігін білдіріп отырғандай. Шеңбер формасы қазақ мәдениетінде тұтастық пен шексіздіктің символы ретінде танылса, бұл көркем шешім туындының философиялық мазмұнын тереңдете түсері анық.

Этнографиялық деректерге сүйенсек, қазақ түсінігінде сәби дүниеге келгеннен кейінгі қырық күн ерекше қастерленген. Осы кезеңде бала «өзге көзден сақталып, сырт адамға көрсетпеген» (Оспанов, 2018:14). Қырық күн бойы тұз, сабын және маралшөп қосылған суға алма-кезек шомылдырылған бала денесінің шымыр болып өсетініне кәміл сенген. Қырық күн өткен соң баланы қырқынан шығару рәсімі ұйымдастырылып, оған ағайын-туыс, көрші-қолаң, әйелдер қауымы шақырылған. Қырық қасық су құю рәсімінде қонақтар арасынан ең сыйлы әйел адам «Отыз омыртқаң жылдам бекісін, қырық қабырғаң жылдам қатсын» деген тілекпен баланы шомылдырып береді. Салт-дәстүрдің символдық элементі ретінде тегенеге салынған күміс, қырық құмалақ, күміс білезік, сақина-жүзік көрініс тапқан.

Суреттегі кейіпкерлердің орналасуы мен отырыс формалары салт-дәстүрдің салтанатты сипатын, рухани тепе-теңдігін бейнелейді. Суретші Ералы Оспанов қайталанатын визуалды элементтер арқылы композицияға ырғақ пен үйлесім енгізіп, көрерменде сазды әуен тудырғандай әсер қалыптастыра алған. Сонымен қатар, алдыңғы план мен артқы планның арақатынасын штрих пен сызық арқылы берген, бұл осы көріністің кеңістігі мен тынысын ашқандай әсер береді.

Қоңыр мен ақ түсті гамма уақыт пен кеңістіктің шарттылығын, салт-дәстүрдің мәңгілігін білдіреді. Бұл тәсіл көрерменді түстің эмоциялық алаңынан босатып, шығарманың мазмұнына тереңірек үңілуіне жетелей түседі. Монохромды шешім арқылы суретші көріністің драматургиясын күшейтіп, туындының негізгі тақырыбын алдыңғы қатарға шығарады. Ералы Оспановтың графикалық техникасы сызықтың айқындылығы мен штрихтың ритміне негізделген. Суретшінің сызықтары мен штрихтары, кейіпкердің мінезін, кеңістіктегі орнын, ішкі күйін ашатын көркемдік

код. Штрихтар арқылы суретші жарық пен көлеңкені, қозғалыс пен тыныштықты, эмоция мен салмақтылықты шебер сөйлете алған.

Суретші шығармасының концепциясы – ұрпақ сабақтастығы мен жалғастығын бейнелеу. Үлкен кісінің балаға деген қамқорлығы арқылы қазақ қоғамындағы тәрбиелік және рухани байланыстарды көркемдік деңгейде көрсетуге негізделген. Шығармада ұлттық мәдени мұраның байлығы мен маңыздылығы, тұрмыстық салт-дәстүрдің көріністері, сондай-ақ ұлттық киім үлгілері мен ою-өрнек элементтері арқылы этнографиялық нақтылық пен көркемдік символика үйлесімді түрде көрініс тапқан.

4. Зерттеу нәтижелері

Зерттеу нәтижелері Ералы Оспановтың шығармашылығы қазіргі қазақ графика өнерінің дамуына елеулі үлес қосқанын дәлелдейді. Суретшінің туындылары ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды көркемдік деңгейде жеткізудің жоғарғы үлгісі ретінде танылды. Оның жұмыстарында қазақ халқының этнографиялық болмысы, салт-дәстүрлері мен мифологиясы, тарихи жады философиялық мазмұнмен үйлесім тапқандығы айқындалды. Зерттеу барысында автордың отбасы тақырыбын бейнелеуге ерекше мән беруінің мақсаты анықталып, талданды. Отбасы құндылығы мен бірлігі тақырыбындағы туындыларында суретші отбасы институтын әлеуметтік ұғым деп қана емес, ұлттың рухани өзегі, ұрпақтар арасындағы сабақтастықтың көрінісі деп суреттеді. «Бата», «Жаушы», «Қырқынан шығару» және т.б. графикалық еңбектерінде осы идеялар айқын көрініс тапқан.

5. Қорытынды

Ералы Оспанов – қазақ бейнелеу өнерінің көрнекті өкілі, ұлттық болмыс пен рухани тереңдікті графика тілімен шебер жеткізе білген суретші-график. Оның шығармашылығы қазақ халқының дүниетанымы, мәдени коды мен тарихи жадының көркем шежіресі іспетті. Әрбір туындысында Е. Оспанов ұлттық мұраны жаңғырта отырып, оны заманауи бейнелеу тілімен шеберлікпен үйлестіреді.

Өнер иесінің графикалық туындылары көбіне қазақ этномәдениеті мен фольклорлық шешімдерге негізделеді (Turkystan.kz, 2020). Ералы Оспанов көне гравюралар мен фотосуреттерден шабыт алып, мифологиялық бейнелер мен ұлттық оюөрнектерді заманауи композициямен сомдай алатын суретші. Сонымен қатар, шығармашылығы зерттеушілік сипатқа ие, яғни ол тек бейне жасаушы ғана емес, сол бейнелердің тарихын, символикасын, деректерін зерттеген ізденімпаз қайраткер (BAQ.kz, 2022).

Ералы Оспановтың қолөнер мен ою-өрнектерге деген жанжақты көзқарасы ерекше. Оның «Қазақ халқының оюөрнектерінің этнографиялық атласы» және «Қошетер – қазақ халқының қолөнері» деген еңбектері өнер мен мәдениет арасындағы көпір қызметін атқарады (Inform.kz, 2021). Бұл кітаптарда суретші өз талдау тәсілімен ғасырлар бойы қалыптасқан қолөнер үлгілерін жинақтап, жүйелеген.

Суретшінің графикалық жұмыстары көбіне қазақ этно-мәдениеті, мифологиясы мен фольклорына негізделіп, көркем бейнемен қатар танымдық, тәрбиелік сипатқа ие.

Оның шығармашылығындағы ерекше орын алатын тақырыптардың бірі – отбасы құндылығы. Суретші «Ана», «Төрт ана», «Шежіре», «Ұрпақ», «Отбасы» сияқты туындылары арқылы тек тұрмыстық көріністерді емес, отбасылық байланыстың рухани тереңдігін, ұлттық құндылықтың маңыздылығын бейнелейді (Оспанов, 2020). Бұл шығармаларда ана мен бала арасындағы махаббат, әке мен ұрпақтың сабақтастығы, отбасылық тәрбие мен жауапкершілік сынды тақырыптар ерекше көркем образбен берілген. Әсіресе, ол отбасын ұлттық тарихтың, мәдени жалғастықтың алтын өзегі ретінде танытады.

Е. Оспановтың отбасы тақырыбындағы еңбектері ұлттың ішкі руханияты мен құндылықтар жүйесін бейнелейтін маңызды туындылар деп есептеуге толық негіз бар. Бұл туындылар арқылы суретші көрерменді терең ойға жетелеп, өзінің тамыр-тарихына қайта үңіліп, отбасы алдындағы парыз бен мейірім туралы толғануға шақырады.

Әдебиеттер:

1. Арғынбаев Х. А. Қазақ халқындағы семья мен неке. – Алматы: Ғылым, 1973. – 325 б.

2. Досмұхамедов Х. Таңдамалы. – Алматы, 1998. – 384 б.

3. Ерғалиева Р.А. Идея независимости в изобразительном искусстве Казахстана/ Коллективная монография. – Алматы:ИЛИ МОН РК, 2011. – 420 с.

4. Захай Б. Мәдениеттанулық дискурстағы қазақ бейнелеу өнері: XX ғ. 90 жж.// Central Asian Journal of Art Studies, т. 9, No 1, 2024, бб. 227–245. doi.org/10.47940/cajas.v9i1.826

5. Кенджакулова А.Б. Изобразительное искусство и архитектура Казахстана в период незовисимости: стиль эпохи преемственность традиций/Коллективная монография. – Алматы: «Service Press», 2024. – 320 с.

6. Kelsinbek, M., Sharipova, D., Kenjakulova, A. & Kobzhanova, S. (2024). Transformation of the image of family in the visual culture of Kazakhstan. *New Design Ideas, 8*(3), 697-714 https://doi.org/10.62476/ndi83697

7. Матыжанов К.І. Қазақтың отбасы фольклоры. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 332 бет.

8. Оспанов Е. Қазақ графикасы: дәстүр мен жаңашылдық. – Алматы: Өнер, 2018. – 112 б.

9. Юсупова А.К. Идея независимости в изобразительном искусстве Казахстана/ Коллективная монография. – Алматы:ИЛИ МОН РК, 2011. – 420 с.

10. Қатран Д. Қазақтың үйлену салты: өткені мен бүгіні жайлы // https://www.minber.kz/2010/02/qazaqtyng-ujlenu-salty-otkeni-men-bugi

11. Inform.kz. (2021, желтоқсан 6). Кітаптар арқылы көшпенділер өнері таныстырылды. https://www.inform.kz/kz/knigi-hudozhnika-eraly-ospanova-ob-iskusstve-nomadov-prezentovali-v-almaty_a3871361

12. Turkystan.kz. (2020, қыркүйек 12). Ералы Оспанов: 110 мың долларға сатылған картинамның ақшасын балалар қорына аудардым. https://turkystan.kz/article/119492-eraly-ospanov-110-my-dollar-a-satyl-an-kartinamny-a-shasyn-balalar-oryna-audardym

13. BAQ.kz. (2022, сәуір 22). Этнограф-суретші Ералы Оспанұлының кітаптарының тұсаукесері өтті. https://baq.kz/etnograf-curetshi-eraly-ospanulynyn-kitaptarynyn-tusaukeseri-otti_278937/

References:

1. Argynbayev, K. A. (1973). *Kazakh family and marriage* [Қазақ халқындағы семья мен неке]. Almaty: Gylym (in Kaz.).

2. Dosmukhamedov, Kh. Selected works. - Almaty, 1998. - 384 pp. (in Kaz.).

3. Ergalieva, R. A. (2011). *The idea of independence in the visual arts of Kazakhstan* [Идея независимости в изобразительном искусстве Казахстана] (Collective monograph). Almaty: ILI MON RK. (in Rus.).

4. Zakhai, B. (2024). Kazakh visual arts in cultural discourse: The 1990s of the 20th century. Central Asian Journal of Art Studies, 9(1), 227–245. https://doi.org/10.47940/cajas.v9i1.826 (in Eng.).

5. Kendzhakulova, A. B. (2024). Visual arts and architecture of Kazakhstan in the independence period: Style of the era and continuity of traditions [Изобразительное искусство и архитектура Казахстана в период независимости: стиль эпохи и преемственность традиций] (Collective monograph). Almaty: Service Press. (in Rus.).

6. Kelsinbek, M., Sharipova, D., Kenjakulova, A., & Kobzhanova, S. (2024). Transformation of the image of family in the visual culture of Kazakhstan. New Design Ideas, 8(3), 697-714. https://doi.org/10.62476/ndi83697(in Eng.).

7. Matyzhanov, K. I. (2007). Kazakh family folklore [Қазақтың отбасы фольклоры]. Almaty: Arys Publishing. (in Kaz.).

8. Ospanov, E. (2018). Kazakh graphics: Tradition and innovation [Қазақ графикасы: дәстүр мен жаңашылдық]. Almaty: Öner.(in Kaz.).

9. Yusupova, A. K. (2011). The idea of independence in the visual arts of Kazakhstan [Идея независимости в изобразительном искусстве Казахстана] (Collective monograph). Almaty: ILI MON RK (in Rus.).

10. Katran, D. (n.d.). Kazakh wedding customs: Past and present [Қазақтың үйлену салты: өткені мен бүгіні жайлы]. Retrieved from https://www.minber.kz/2010/02/qazaqtyng-ujlenu-salty-otkeni-men-bugi/ (in Kaz.).

11. Inform.kz. (2021, December 6). Nomadic art presented through books. Retrieved from https://www.inform.kz/kz/knigi-hudozhnika-eraly-ospanova-ob-iskusstve-nomadov-prezentovali-v-almaty_a3871361 (in Kaz.).

12. Turkystan.kz. (2020, September 12). Eraly Ospanov: I donated the money from the painting sold for $110,000 to a children's fund. Retrieved from https://turkystan.kz/article/119492-eraly-ospanov-110-my-dollar-a-satyl-an-kartinamny-a-shasyn-balalar-oryna-audardym (in Kaz.).

13. BAQ.kz. (2022, April 22). Presentation of books by ethnographer-artist Eraly Ospanuly held. Retrieved from https://baq.kz/etnograf-curetshi-eraly-ospanulynyn-kitaptarynyn-tusaukeseri-otti_278937/ (in Kaz.).

ҒТАМР 18.07.43 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-25

К.С. Оразқұлова[1,*], М.Ж. Шаймерденова[2]
[1,2] Темірбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]orazkulova.ks@gmail.com, [2]mena.mdsh@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-7215-0672, [2]0000-0002-3731-0622

КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН СУРЕТШІЛЕРІНІҢ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ЭТНИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР

Аңдатпа. Зерттеу Кеңестік Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлер, олардың сипаты мен ерекшеліктерінің маңыздылығына назар аударады. Ғылыми-зерттеу жұмысының басты мақсаты Кеңестік билік жылдарында Қазақстан суретшілерінің жұмыстарын айқындау, ерекшеліктеріне тоқталу және ең бастысы олардың этникалық дәстүрлермен үйлесімділік дәрежесін талдау болып табылады. Зерттеу барысында ғылымға белгілі және тақырыпты ашып, қойылған мақсатқа қол жеткізуге септігін тигізетін бірқатар әдістер қолданылды. Олардың қатарында салыстырмалы талдау, ретроспективтілік әдісі және тағы да басқа әдістер. Қарастырып отырған тақырып өз уақытында бірқатар зерттеушілер тарапынан қарастырылды. Алайда зерттеушілердің басым көпшілігі тақырыпқа тек жанама қатысты мәліметтерді береді. Мәселеге қатысты кешенді зерттеу жұмыстары жүргізілуі қажет. Зерттеуде қарастырып отырған тақырып жан-жақты және кешенді зерттеледі. Нәтижесінде этникалық түсініктердің теориялық негіздері анықталды және Кеңестік билік жылдарындағы Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлер айқындалды. Кеңестік билік жылдарында қоғам өмірінің барлық саласында идеологиялық шектеулер болғаны белгілі. Бейнелеу өнерінде де мұндай идеологиялық қысымның болғаны шындық. Соған қарамастан суретшілер ұлттық құндылықтарға негізделіп, этникалық ерекшеліктерді айқындайтын элементтерді өз жұмыстарына қосып отырды. Қазақ мәдениетімен терең ұштасатын ою-өрнектер, тұрмыстық заттар, дәстүрлі қазақ қоғамы, қазақтың көшпелі мәдениетімен байланысқан шаруашылық түрлері және өзге де ұлттық дүниетаныммен үйлесіп жатқан элементтерге ерекше философиялық мән берді. Аталған тақырып көлемінде жүргізілген кешенді зерттеу жұмыстарының ғылым үшін берері мол. Ол тек осы қарастырып отырған кезең бойынша суретшілердің жұмыстарына сипаттама беріп қана қоймайды. Сонымен қатар олардың жұмыстарындағы идеялық бастамаларды анықтау, ұлтты ұйыстыратын факторға мән беру, қазақ халқының дүниетанымын түсіну тұрғысынан пайдалы болады.

Түйін сөздер: этнос, дәстүр, мәдениет, бейнелеу өнері, құндылық, идеология, социалисттік реализм, қоғам.

K.S. Orazkulova[1*], M.D. Shaimerdenova[2]
[1,2]Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]orazkulova.ks@gmail.com, [2]mena.mdsh@gmail.com
ORCID: [1]0009-0007-7215-0672, [2]0000-0002-3731-0622

ETHNIC TRADITIONS IN THE VISUAL ARTS OF KAZAKH ARTISTS OF THE SOVIET ERA

Abstract. The study draws attention to the importance of ethnic traditions, their character and features in the visual arts of artists of Soviet Kazakhstan. The main purpose of the research is to identify the works of artists of Kazakhstan during the Soviet era, to focus on the features and, most importantly, to analyze the degree of their harmony with ethnic traditions. In the course of the research, a number of methods were used

that are known to science and contribute to the disclosure of the topic and the achievement of the goal. Among them are comparative analysis, the method of retrospection and other methods. The topic under consideration was considered at one time by a number of researchers. However, the vast majority of researchers provide data related only indirectly to the topic. It is necessary to conduct comprehensive research on the problem. The topic considered in the study is studied comprehensively and comprehensively. As a result, the theoretical foundations of ethnic representations were identified and ethnic traditions in the visual arts of artists of Kazakhstan during the years of Soviet power were identified. It is known that during the years of Soviet power there were ideological restrictions in all spheres of society. In the visual arts, such ideological pressure is also a reality. Nevertheless, the artists were based on national values and included elements defining ethnic characteristics in their works. Special philosophical importance was attached to elements combined with ornaments, household items, traditional Kazakh society, types of economy associated with Kazakh nomadic culture, and other national worldview deeply intertwined with Kazakh culture. The comprehensive research carried out within the framework of this topic is of great importance for science. He not only describes the works of the artists of this period. It will also be useful in terms of identifying ideological initiatives in their work, focusing on the factor uniting the nation, and understanding the worldview of the Kazakh people.

Keywords: ethnicity, traditions, culture, fine art, value, ideology, socialist realism, society.

К.С. Оразкулова[1,*], М.Дж. Шаймерденова[2]

[1,2] Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]orazkulova.ks@gmail.com, [2]mena.mdsh@gmail.com

ORCID: [1]0009-0007-7215-0672, [2]0000-0002-3731-0622

ЭТНИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ ХУДОЖНИКОВ КАЗАХСТАНА СОВЕТСКОЙ ЭПОХИ

Аннотация. Исследование обращает внимание на важность этнических традиций, их характера и особенностей в изобразительном искусстве художников Советского Казахстана. Главной целью научно-исследовательской работы является выявление работ художников Казахстана в годы советской власти, акцент на особенностях и, самое главное, анализ степени их гармонии с этническими традициями. В ходе исследования был использован ряд методов, известных науке и способствующих раскрытию темы и достижению поставленной цели. Среди них сравнительный анализ, метод ретроспективности и другие методы. Рассматриваемая тема была рассмотрена в свое время рядом исследователей. Однако подавляющее большинство исследователей предоставляют данные, относящиеся только косвенно к теме. Необходимо провести комплексную исследовательскую работу по проблеме. Тема, рассматриваемая в исследовании, изучается всесторонне и комплексно. В результате были выявлены теоретические основы этнических представлений и определены этнические традиции в изобразительном искусстве художников Казахстана в годы советской власти. Известно, что в годы советской власти существовали идеологические ограничения во всех сферах жизни общества. В изобразительном искусстве такое идеологическое давление также является реальностью. Тем не менее художники основывались на национальных ценностях и включали в свои работы элементы, определяющие этнические особенности. Особое философское значение придавали элементам, сочетающимся с орнаментами, предметами быта, традиционным казахским обществом, видами хозяйства, связанными с казахской кочевой культурой, и другим национальным мировоззрением, глубоко переплетающимся с казахской культурой. Комплексные исследовательские работы, проведенные в рамках данной темы, имеют большое значение для науки. Он не только дает описание работ художников этого периода. Также будет полезно с точки зрения выявления идейных инициатив в их работе, акцентирования внимания на факторе, объединяющем нацию, понимания мировоззрения казахского народа.

Ключевые слова: этнос, традиции, культура, изобразительное искусство, ценность, идеология, социалистический реализм, общество.

1. Кіріспе

Қазіргі өнертану ғылымында «этникалық дәстүрлер» ұғымы кең көлемді түрде қолданыла бермейді. Жалпы кез-келген өнер саласында «этникалық дәстүрлер» ұғымын қолдану үшін алдымен оның теориялық негіздерін гуманитарлық ғылымдармен байланыстыра отырып ашып алу дұрыс болады. Түрлі берілген ғылыми анықтамалар мен сөздіктерге мән берсек, «этникалық дәстүрлер» деп:

– Этникалық мәдениеттің шығармашылық тәжірибесінің мұрасы;

– Өнер әлемінің этникалық сипатының тарихи қалыптасқан шығармашылық және эстетикалық принциптері;

– Этникалық өнердің түрін қалыптастырушы бейнелеу құралы.

«Этникалық дәстүрлер» ұғымын ашуда анықталатын маңызды жайттардың бірі – оның стиль қалыптастырушы фактор болып табылатындығы (Нехвядович, 2024: 183-187). Осы ретте кез-келген өнер саласындағы «этникалық дәстүрлер» мәселесінде біз бірегейлік пен әмбебаптықтың ұштасқандығын байқаймыз. Бірегейлікті «этникалық дәстүрлермен» байланыстырсақ, әмбебаптық өнердегі оның көрінісі, сипаты деп түсінуге болады.

Этникалық дәстүрлердің бейнелеу өнеріндегі көрініс табуы және оны айқындап, маңызын ашу зерттеушілердің назарын аударып отырған мәселе. Әсіресе Кеңестік билік жылдарындағы Қазақстан суретшілерінің жұмысындағы этникалық дәстүрлер тақырыбы ғылым үшін өзекті. Өйткені Кеңестік билік жылдарында ұлт саясатындағы ерекшеліктер ұлттық құндылықтардың толыққанды бейнеленуіне мүмкіндіктер бермеді. Белгілі бір дәрежедегі идеологиялық қысымның болуына қарамастан қазақстандық суретшілер ұлттық құндылықтардың дәріптелуіне үлес қосып, өз жұмыстарында этникалық ерекшеліктерді айшықтайтын элементтер қосты. Бүгінгі өнертану ғылымының алдында тұрған маңызды мақсаттардың бірі – Кеңестік билік жылдарындағы Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлерді анықтап, тиісті бағасын беру. Қазақстандағы кәсіби бейнелеу өнерінің қалыптасуы Кеңестік биліктің орнығуынан кейін жүзеге асқаны белгілі. Суретшілердің үлкен толқыны қалыптасты. Олардың тақырыптық бағыттары да әртүрлі болды. Зерттеушілер алдында тұрған негізгі міндет – суретшілердің жұмыстарын сараптап, этникалық дәстүрлермен ұштасу деңгейін анықтау. Оларды тақырыптары мен мазмұнына қарай сұрыптаудың да маңыздылығы жоғары. Рас осыған дейін Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлер тақырыбына қатысты пікір білдіріп, өз ғылыми жұмыстарында атап өткен зерттеушілер болды. Алайда осы тақырыпта кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілуі керек деп санаймыз. аталған зерттеу жұмысы барысында Кеңестік Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріне баға беріліп, этникалық дәстүрлермен ұштасқан жұмыстардың ерекшеліктері мен толыққанды сипаттамасы жасалады. Осы бағыттағы жұмыстардың алғашқы кезеңі деп айтуға толық негіз бар.

2. Материал және әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеуде ғылымға белгілі бірқатар әдістер қолданылды. Кеңестік билік жылдарындағы Қазақстан суретшілерінің бейнелеу саласындағы жетістіктерін сараптап, жұмыстарын айқындауда жалпыдан жалқыға өту әдісі басшылыққа алынды. Алдымен суретшілердің жұмыстары талданып, олардың этникалық дәстүрлермен ұштасу дәрежесіне баға берілді. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісіне сай әр суретшінің жұмысы, оның ұлттық құндылықтарға, этникалық ерекшеліктерге мән беру дәрежесі салыстырмалы талданды. Қолданылған ретроспективтілік әдісіне сай Кеңестік билік жылдарындағы Қазақстанда кәсіби бейнелеу өнерінің қалыптасуы, сол жылдардағы бейнелеу өнеріне идеологиялық қысым дәрежесімен санаса отырып, суретшілердің жұмысына баға берілді. Идеологиялық қысым болған жағдайда белгілі бір туындыны толыққанды етіп шығару ісі тығырыққа тіреледі. Осы ерекшелікті ретроспективтілік әдісіне сай ескере отырып, бейнелеу өнерінің туындыларының құндылығын аша алдық. Басшылыққа алынған зерттеу принциптерінің бірі – шынайылық. Біз мәселенің жағымды және жағымсыз жақтарын бірдей қарастырып, барынша объективті тұжырымдар жасай алдық.

2.2 Материалға сипаттама

Кеңестік Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлер мәселесіне қатысты нақты тұжырымдар жасау үшін алдымен теориялық негіздерін анықтап алу қажет. Осы мақсатта біз зерттеу барысында Л.И. Нехвядовичтың «Этнические традиции как источник формообразования в искусстве», А.Б. Салтыковтың шығармалар жинағы, Г.Д. Базиеваның «Этнические традиции в изобразительном искусстве Кабардино-Балкарии» атты ғылыми-зертттеу жұмыстары пайдаланылды. Авторлардың этникалық дәстүр туралы пікірлері басшылыққа алынып, Қазақстан суретшілерінің жұмыстарындағы көрінісіне баға берілді.

Кеңестік билік жылдарындағы Қазақстан суретшілерінің бейнелеу өнеріндегі этникалық үдерістер мәселесі әр жылдары қарастырылғанымен, кешенді зерттеу жұмыстарын әлі де болса жалғастыру қажет. Аталған мәселе туралы З.Х. Наурузбаева «Творческие союзы Казахстана в 1930-1945 гг.» атты ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді. Аталған диссертация барысында суретшілер және олардың жұмыстары айқындалғанымен, оның ерекшеліктері турасында мәліметтер аз. Мұндай зерттеу жұмыстарының қатарында А.М. Турлыбековаың «Искусство Казахстана 20-80-е гг. XX века: истоки и тенденции развития» және «Советское изобразительное искусство Казахстана в документах Центрального государственного архива Республики Казахстан», А.Т. Капаеваның «Государственная политика в области культуры в Казахстане (вт.пол. 40-х – конец 80-х гг. XX века)», О.И. Резниковаың «Традиции реалистической школы живописи как культурное наследие России», Н.Р. Ахмедованың «Особенности формирования живописи Центральной Азии – Абылхан Кастеев и Урал Тансыкбаев», тақырыпқа қатысты жанама мәліметтер беретін еңбектер қатарында Р.М. Жумашев, Е.И. Резникова, О. Кунгурова, С. Гораевалардың

еңбектерін атап өтуге болады. Мәселеге қатысты жүргізілген аталған жұмыстарда қарастырып отырған мәселе тек жалпы сипатталады. Кеңестік Қазақстандағы бейнелеу өнері, оның өкілдері мен жұмыстары ғана аталып өтеді. Біз өз кезегімізде осы келтірілген әр жұмыспен танысып, ондағы этникалық дәстүрлермен ұштасып, ерекше үйлесу арқылы бір мағынаны бере алу дәрежесін талдап, нақты тұжырымдарға келдік.

3. Талқылау

Суретшілердің бейнелеу өнеріндегі «этникалық дәстүрлер» белгілі бір дәрежеде «код» болып табылады. Бұл «код» белгілі бір ұлттың этникалық ерекшеліктері, бірегейлігін сақтауға бағытталады. Зерттеуші Фатма Доган Аккая өзінің ғылыми-зерттеу жұмысында этникалық және этнографиялық құралдар белгілі бір халық туралы мол мәлімет береді деген пікір айтады (Akkaya, 2023: 71-79). Бейнелеу өнерінде ұлттық ерекшеліктерді айқындау, этникалық дәстүрлерге мән беру ол алдымен шығармашылық үдерістің даму заңдылығымен тығыз байланысты және ол осы бағыттағы суретшілердің жұмыстарына, тәжірибесіне негізделеді. Жалпы «дәстүр» түсінігіне келетін болсақ, оның өзіндік анықтамалары мен өнердің кез-келген саласындағы маңыздылығы бар. Зерттеушілердің бірқатары «дәстүр» деп ежелден қалыптасқан өмір сүру тәртіптері мен әдістерінің жиынтығы, оларды сақтаудың тұрақтылығы мен тарихи сабақтастығы деп қарастырады. Келесі зерттеушілердің тобы «дәстүр» деп белгілі бір халықтың немесе халықтық өнердің бір бөлшегі, желісі, сарыны деп те қарастырады. Қолданбалы өнер саласының белгілі теоретик ғалымдарының бірі А.Б. Салтыков өзінің еңбектерінде «дәстүр» деп диалектикалық ұғымды атайды және ол тек халықтың өткенімен ғана емес, сонымен қатар бүгіні мен болашағын да қамтуы тиіс деген ой айтады (Салтыков, 1970: 77). Кеңестік дәуірде қалыптасқан зерттеушінің бұл пікірін қолдаушылар өте көп. Біздің пікірімізше, «дәстүр» ең алдымен тарихи сабақтастық мәселесіне негізделуі керек. Халықтың өткені мен бүгінін байланыстыра отырып, ұлттық құндылықтардың өзіндік бірегейлігін айқындауға бағытталуы тиіс деп санаймыз.

Осы күнге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстарында «дәстүр», «этникалық дәстүр» ұғымдарын айқындау барысында зерттеушілер олардың жекелеген қырларына ғана мән беріп келді. Ол қырлары «этникалық дәстүрдің» қызметі, ерекшеліктері мен мәнін анықтауға бағытталды. Өнер саласына келер болсақ, соның ішінде бейнелеу өнерінде «этникалық дәстүр» ұғымы көп жағдайда стиль қалыптастырушы фактор ретінде қарастырылады. Бұл ұстаным кеңестік дәуірде орныққан болатын. Кеңестік дәуірде социалисттік тәртіп пен коммунисттік идеология үстемдік еткеніне қарамастан бейнелеу өнерінде «этникалық дәстүрдің» ролі жоғары болды. Халықтардың тек өзіне тән болып келетін дәстүрлерін бейнелеу ісі ерекше сұраныста болды. Мұндай «этникалық дәстүрлерге» негізделген туындылар өзінің қайталанбастығы, бірегейлігімен ерекшеленді. Бояулар мен түстер өзара үйлесіп, шығармашылық қалыптың элементтері мен түрлі ырғақтардың да өзара сәтті бірлесуі жүзеге асты. Әсіресе шығармашылық дәстүрлерге бай елдердегі

бейнелеу өнері белсенді дамыды. Мұндай шығармашылық дәстүрлердің дамуын біз Қазақстан суретшілерінің жұмысынан көптеп байқаймыз. Салыстырмалы түрде алғанда Қазақстандағы бейнелеу өнері біршама елдерден бұрын дамыды. Алғашқы кәсіби суретшілер Кеңестік дәуірдің алғашқы жартысында қалыптасып үлгерді. Рас алғашқы жылдары шығармашылық бірлестіктердің жоқтығы өзінің теріс әсерін берді. Дегенмен алғашқы кәсіби суретшілердің жұмыстарынан біз халықтық өнердің дәстүрлеріне мән беру талпыныстарын байқаймыз. Бұл ретте атап өтетін бір жайт, суретшілердің жұмысындағы дәстүрлік белгілер этникалық қана емес, сонымен қатар эстетикалық та қызмет атқарды. Көркемдік жұмыстарда, түрлі өрнектер салуда, тұрмыстық тақырыпты ашуда «этникалық дәстүрлерге» мән беріле бастады. Уақыт өте келе, біз суретшілердің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлерді тек эстетикалық әр беруде ғана емес, сонымен қатар мазмұндық деңгейде де беріле бастауына куә боламыз. Суретшілердің бейнелеу өнеріндегі этникалық дәстүрлердің мазмұндық сипат алуы ол тарихи жайттарды сипаттаудан, мәдени және ұлттық болмысқа мән беруден, этностың өзіне ғана тән ділі мен психологиялық ерекшеліктерін бере алудан көрінеді. Сонымен қатар бірегей ұлттық дүниетаным да «этникалық дәстүр» ұғымымен тығыз байланысты. Зерттеушілер бейнелеу өнерінің этникалық дәстүрлермен ұштасуының екі деңгейін атап өтеді. Мысалы:

– Ежелгі космогониялық түсініктердің өзекті болуы;

– Фольлорда қалыптасқан бейненің, түсініктердің заманауи үрдіспен ұштасып, оның өнерде бейнеленуі (Базиева, 2019: 184-187).

Әрине еліміздегі кәсіби суретшілер дайындау ісі Кеңестік билік жылдарында жүзеге асты. Ал Кеңестік дәуірде коммунисттік идеология үстемдік құрып тұрған болатын. Сол себепті де большевиктер билікке келген алғашқы жылдан-ақ өнер иелері, соның ішінде суретшілердің шығармашылық жұмыс бағыттары қатаң бақылауға алынды. Қалаларды, көшелерді безендіруден бастап, жеке жұмыстары да «жоғарыдан» түскен бұйрық, коммунисттік идеология мен большевиктік тәртіпке негізделді. «КСРО – халықтар достығы», «Ленин көсем», «Коммунист» сияқты идеологиялық тақырыптар жұмыс бағыттары ретінде ұсынылды (Наурузбаева 42). Идеологияның үстемдігі белгілі бір дәрежеде бейнелеу өнерінің тар шеңберде өмір сүруіне алып келді. Дегенмен бейнелеу өнері саласындағы этникалық дәстүрлердің бейнеленуі әр кезеңде түрлі деңгейде орын алып отырды. Кеңестік бейнелеу өнерінде этникалық дәстүрлер мәселесі көп жағдайда графика, таңбалар негізінде көрініс тауып отырды. Олар әсіресе белгілі бір әңгімелер, шығармашылық мәтіндер мен фольклорлық туындыларға арналып салынған жұмыстарда байқалады. Рас Кеңестік дәуірдегі Қазақстан мәдени және әлеуметтік өмірде үлкен өзгерістер жағдайында өмір сүрді. Бұл өз кезегінде бейнелеу өнеріне де әсер етті. Кеңестік дәуірдегі Қазақстан суретшілерінің еңбектеріне назар аударатын болсақ, бі олардың этникалық дәстүрлерді барынша сақтап қалуға, барынша қолдануға тырысқандығын байқаймыз. Сонымен қатар этникалық дәстүрлерді заман ерекшеліктеріне сай социалисттік нақыштармен, социалисттік өмір сүру тәртіптерімен байланыстыруға

тырысып отырған. Демек белгілі бір дәрежеде ұлттық құндылықтар мен кеңестік идеологияның синтезі қалыптасты.

4. Нәтижелер

Кеңестік дәуірдегі Қазақстан суретшілерінің жұмыстарында да этникалық дәстүрлерді жиі байқауға болады. Демек бүгінгі қазақстандық суретшілердің жұмыстарында этникалық дәстүрлер тарихи сабақтастық нәтижесінде орнығып отыр деп айта аламыз. Жалпы қазақ бейнелеу өнерінің бастауы мен қалыптасуы Н. Хлудовтың есімімен тығыз байланысты. Н. Хлудов Орлов губерниясында дүниеге келіп, Одесса бейнелеу мектебінде оқыды. Оның кәсіби мансабы қазақ жерінде жалғасты. Геолог И.В. Игнатьев пен ботаник А. Красновтың Хантәңірі тауын зерттеу экспедициясына топограф, суретші маман ретінде қатысты. Сонымен қатар 1887 жылы зерттеуші-ғалым И. Мушкетовтың Алматыдағы жер сілкінісін зерттеуге бағытталған экспедицияға да қатысады. Мұндай экспедицияларға қатыса отырып Н. Хлудов өзінің болашақ жұмыстары үшін таптырмас мәліметтер жинады. Өйткені дәстүрлі қазақ қоғамының ерекшеліктері мен қазақ халқының ұлттық құндылықтарын көзбен көріп, сезінуге мүмкіндіктер алды. Осылайша қазақ халқының көшпелі өмір салты, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына негізделген жұмыстары пайда болды. Н. Хлудовтың көптеген жұмыстарында этникалық дәстүрлердің бой көрсетуі де сол себепті деп санаймыз. «Киіз үйде» деп аталатын жұмысында қазақ халқының дәстүрлі тұрғын үйін ерекше шеберлікпен бере алған. Киіз үйдің әр бөлшегін мұқият салып, оның әсемдігін береді. Кенептегі киіз үй ауқатты отбасына тиесілі екендігі көрініп тұр. Киіз үйдің иесі және оның әйелдерін бейнелейді. Әрқайсысы өз шаруасымен айналысып жатқаны байқалады. Бәйбішенің қолындағы орыстың шыт матасы. Осы арқылы Н. Хлудов қазақ-орыс халықтарының тығыз байланыстылығын көрсетуге тырысады. Н. Хлудовтың бұл жұмысының ерекшелігі оның шынайылығында. Сол заманның куәгері ретінде салған жұмысы көрерменді қарапайым қазақ отбасының өмірімен таныстырады. Н. Хлудовтың этникалық дәстүрлермен ұштасып жатқан жұмыстары өте көп. Солардың бірі «Салтанатты көш» жұмысы. Аталған жұмыста көшпелі қазақтардың маусымдық тіршілігі көрсетілген. Дәстүрлі қазақ қоғамы көшпелі өмір салтын ұстанғаны белгілі. Жылдың төрт мезгіліне байланысты жайлау, күзеу, қыстау, көктеуге көшіп отырған. Мұның барлығы да мал шаруашылығының ерекшеліктеріне байланысты жүзеге асып отырды. Міне осы ұлттық ерекшеліктерімізде Н. Хлудов өз жұмысына арқау етті. Картинада біз ауқатты әулеттің көш барысын байқаймыз. Суреттің анық салынуы нәтижесінде адамдардың бейнесі барынша шынайылыққа жақын. Қазақтың ою-өрнектері, тұрмыстық заттары, тұрғын үйі, құсбегілік өнері және тағы да басқа ұлттық ерекшеліктерімізді айғақтайтын белгілердің барлығы да бейнеленген. Н. Хлудов қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін соншалықты жақсы меңгергені оның жұмыстарынан көрінеді. «Түндегі барымта» деп аталатын жұмысында дәстүрлі қазақ қоғамына тән барымтаны сәтті бейнелей алған. Сөзсіз Н. Хлудовтың жұмыстарының дені қазақ халқының күнделікті өмірін бейнелеуге бағытталған деп тұжырымдауға болады. Бұл дегеніміз Н. Хлудовтың жұмыстары XIX

ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ ауылы мен дәстүрлі қазақ қоғамының тұрмысын этнографиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндіктер береді. Н. Хлудовтың өзі «...Мен өз шығармаларыма ештеңе қосқанда жоқпын, алып тастаған да жоқпын. Өз суреттерімді барынша шынайы беруге тырыстым» деген болатын (Евдокименко, 2020: 11).

Мысалы кеңестік дәуірде қазақ бейнелеу өнерінің негізін қалаушылардың бірі болған Әбілхан Қастеевтің жұмыстарынан дәстүрлі қазақ өрнектері немесе этникалық дәстүр көріністерін байқаймыз. Мысалы «Қыз қуу», «Көкпар» деп аталатын жұмыстарында дәстүрлі қазақ қоғамы, киіз үйлер мен көшпелі өмір сүру тәртібі, ұлттық белгісі бар ойындар, ұлттық мейрам және тағы да басқа этникалық дәстүрлерді айшықтайтын көріністері бар. Сонымен қатар біз Ә.Қастеевтің жұмыстарынан қазақ хандары, батырлары мен халық арасынан шыққан дарынды тұлғалардың өмірлерін сипаттау әрекеттері орын алады. Рас Ә. Қастеев сол заманның талаптарына сай білім болмағанымен, этникалық дәстүр, өзінің өскен ортасы туралы білгенін жұмыстары арқылы шебер бере алды. Ә.Қастеевтің шеберлігін мойындаған басшылық оның кәсібилігін арттыруға ықыластық танытып, барынша жағдай жасауға тырысты. «Қастеев жолдас, шынымен талантты адам, бірақ саяси тұрғыдан дамымаған, жалпы білім деңгейі шектеулі, өз уақытында кәсіби білім алмаған. Сол себепті де суретші ретіндегі біліктілігі дамумен қатар, кері де кетуде. Қастеев жолдасқа үй жағдайында қажетті білім беру үшін мұғалімдер бекітіп, тапсырыспен сурет салмауы үшін шәкіртақы төлеу керек» деген мәліметтер бар (Турлыбекова, 2014: 77). Мұның өзі ұлттық құндылықтарды сипаттап, этникалық дәстүр көріністерін сәтті көрсете білген Ә. Қастеевтің жұмысына деген сұранысты білдіреді. Әрине қажетті кәсіби білімнің болмауы, оның жұмыстарындағы этникалық дәстүр, ұлттық құндылықтардың сәтті бейнеленуіне кедергісін келтіре алмады. XX ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстанның суретшілер одағының съездерінде Ә.Қастеев қазақстандық өзге де суретшілердің ішінде болашағы жарқын, тегеурінді, салмақты маман ретінде сипатталды. Өз ісінің шексіз таланты, мақсат қойып, бар болмысын сол мақсатқа жұмылдыра білді. Ә. Қастеевтің жұмыстары кеңестік дәуірдегі Қазақстан суретшілерінің этникалық дәстүрлерге ерекше ден қойғандығының дәлелі. Ә. Қастеев бейнелеу өнеріндегі коммунисттік идеологияның қатаң тәртіптері болғанына қарамастан, өзі шыққан ортасы, дәстүрлі қазақ қоғамы, қарапайым қазақтардың шаруашылық, тұрмыстық өмірін сипаттауға тырысты. Зерттеуші А.Т. Капаева өзінің XX ғасырдың 40-80 жылдарындағы Қазақстанның мәдениет саласындағы мемлекеттік саясат мәселесіне арналған докторлық диссертациясында Ә. Қастеев жұмыстарының бағытына тоқталады. Зерттеуші Ә. Қастеевтің орыс реализмінің жарқын дәстүрі негізінде жұмыс жасағанымен, оның барлық жұмыстарында кеңістік пен қоршаған ортаны қабылдауы ұлттық дүниетаным мен құндылықтарға негізделген деп бірегей тұжырым жасайды (Капаева, 2004: 176). Зерттеушінің бұл пікірімен біз де келісеміз. Реализм – бейнелеу өнерінің бір бағыттарының бірі болып табылады. Шығармашылық бағыт ретінде ол шынайы

өмірдің барлық қырларын көрсетуді мақсат етеді. XIX және XX ғасыр шендерінде пайда болған бұл бағыт әлі күнге дейін маңызды рухани рольге ие деп айта аламыз. О.И. Резникова «Көрермендердің үлкен бөлігінің арасында реалисттік өнер үнемі сұранысқа ие. Көрермендер реалисттік шығармалардың орындалу шеберлігі мен мазмұнының маңыздылығы бірдей қызықтырады» деген дұрыс пікір білдіреді (Резникова, 2021: 319). Ә.Қастеевтің басым көпшілік жұмыстарында жоғарыда атап өткеніміздей, дәстүрлі қазақ қоғамының күнделікті тұрмысы бейнеленеді. XX ғасырдың 30-шы жылдары Ә.Қастеевтің алғашқы акварельдегі жұмыстары жарық көре бастады. Мысалы «Қарындастың портреті» деген жұмысында біз этникалық дәстүрлердің кеңінен сипатталғанын байқаймыз. Өйткені ұлттық киім киген қарындасы қолына «Кітап» деген жазуы бар оқулық ұстап тұр. Ұлттық киімі түрлі әшекей тастармен көмкерілген. 1930 жылы салынған жұмыс Кеңестік дәуірдегі еліміздің суретшілерінің этникалық дәстүрлерге мән беруінің жарқын үлгісі болып табылады. 1936 жылы салынған «Бие сауу» деп аталатын жұмысы да этникалық дәстүрлерге мән берген туындылардың бірі. Ландшафтты дәстүрлі қазақ қоғамы, ауыл өмірімен байланыстыра отырып салған жұмысында табиғаттың тыныштығы, дәстүрлі мәдениеттің ерекше көрінісі бейнеленеді. Қазақ халқының көшпелі өмір салтының бір бейнесі ретінде киіз үйлердің де бейнеленуі ұлттық нақышты, ұлттық реңкті толықтай айқындап тұр. Жұмыста уақыттың өзі осы адамдар үшін жұмыс жасап тұрғандай әсер қалдырады. Әсем табиғат аясында демала отырып, белгіленген жұмысты атқарып отырған жандарды байқаймыз. Тіпті бие сауып отырған әйел, көмектесіп жатқан ер адам мен жас баланың да ұлттық нақыштағы киімде болуының мәні терең. 1932-1933 жылдары орын алған ашаршылықтан аман қалған халықтың өзі ұлттық құндылықтарға ұқыпты екендігін дәлелдегендей болады. Ә. Қастеев осы жұмысында әрбір кішігірім, байқалмайды деген аумақтардың өзін тақырыпқа сай келетін бейнелермен көмкере алған.

Ә. Қастеев Кеңестік дәуірде этникалық дәстүрлерге ерекше мән беріп, өз жұмыстарында толыққанды бейнелеу алған авторлардың бірі деп айтуға толық негіз бар. Мысалы «Колхоздың сүт фермасы» деп аталатын жұмысы 1936 жылы салынған. Бұл жұмыстың басты ерекшеліктерінің бірі – Ә. Қастеевтің алғашқы майлы бояумен салған жұмыстарының бірі болып табылады. Картинаның сюжеті өте қарапайым. Мал бағып жүрген адам және отбасы құрт жасап, оның толықтай кеуіп кетуі үшін жайып жатқандығына куә боламыз. Аталмыш жұмыста киіз үй іспеттес кішкентай қос бейнеленген. Қостың шығып, ішқырын дұрыстап жатқан баланың бейнеленуінде де мән бар. Ол ұрпақтар сабақтастығы мәселесі болып табылады. Сонымен қатар баланың аяқ астында кітап, қағаз және қаламның жатуынан да біз заман өзгерісі туралы мәліметті байқаймыз. Ә. Қастеев кеңестер билігінің орнауымен балаларға жаппай зайырлы білім беру ісінің міндетті болғанын көрсеткісі келді. Қазақ халқының ежелден білім құмарлығы жоғары халықтардың бірі саналған. Міне осы ұлттық құндылық пен этникалық ерекшелікке автор көңіл аударады. Туындыда жасыл желекті жоталар, өзен мен қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығының негізі болған

жылқы, қой сияқты үй жануарлары бейнеленеді. Картинада алыста орналасқан қос жанында заманауи киім үлгісін киген әйелдің бейнеленуі де заман өзгерісін, өмір сүру тәртібіндегі орын алған түбегейлі өзгерісті бере алған. Аталмыш жұмыстан да біз этникалық дәстүрлерге мән берушілікті байқаймыз.

Ә. Қастеев қазақ халқының өмірі мен тұрмыс салтының барлық қырын көрсетуге тырысқан авторлардың бірі (Ахмедова, 2024: 31-48). Дәстүрлі қазақ қоғамында ерекше орын алатын дәстүрлердің бірі – саятшылық құру. Саятшылық құру тақырыбы оның 1936 жылы салынған «Бүркіт ұстаған аңшы» картинасында көрініс табады. Қанжығасы майланған аңшының ат үстіндегі бейнесін бере отырып, қазақ халқының саятшылық құру, бүркітпен аң аулау дәстүрін сәтті бейнелей алған деп санаймыз. Ә. Қастеевтің жұмыстарында біз кеңестік идеологияға сай салынған жұмыстарды да байқаймыз. Мысалы болъшевиктер қазақ даласындағы әйелдер теңсіздігі, қыздардың еріксіз ұзатылуы, өзінен біршама жас үлкен адамға қалыңмалға сатылуы деген мәселенің өзекті екендігіне ерекше назар аударды. Ә. Қастеевтің 1938 жылы салынған «Қалыңмалға сатылған қалыңдық» атты туындысында де осы жайтты байқаймыз. Өзінен күйеу жігіттің қалыңдықтан біршама жас үлкен екендігі айқын көрініп тұр. Бұл жұмыс заман ағымына сай пайда болған. Осы жылдары болъшевиктер қазақ даласындағы тап күресін күшейту мақсатында қазақ байларына деген өшпенділікті күшейту мақсатында түрлі үгіт-насихаттар жүргізді. Байларды сараң, жалқау, жас тоқал алғыш ретінде сипаттайтын түрлі шығармалар, романдар мен әңгімелер де жаздыра бастады. Дәл осы майлы бояумен салынған жұмыстардан да біз ежелгі қазақ салттарын байқаймыз. Әйел теңсіздігі мен оның тағдырына деген суретшінің алаңдаушылығы толыққанды берілген. Бұл жұмыста автор қыздардың еркінен тыс ұзатылуы сияқты салт-дәстүрді айыптайды. Сонымен қатар автордың «Қызды еріксіз әкету» деп аталатын жұмысы да қыздардың ауыр тағдырын ашуға бағытталған. Алайда бұл туындыдақызды қалыңдық ретінде алып қашу емес, керісінше айдалаға қашу әрекеті бейнеленеді. Ә. Қастеевтің этникалық дәстүрлерге мән берген жұмыстарының ішінде Кенесары хан, Жамбыл Жабаевтың портерттерін айтуға болады. Біз жоғарыда атап өткеніміздей қазақ халқының ұлы тұлғаларын бейнелеу ісінде де этникалық дәстүрлерді байқаймыз. Мысалы Жамбыл Жабаевтың портерті 1937 жылы салынған. Аталған жұмыста Жамбыл Жабаев киіз үйдің ішінде малдас құрып отырғаны бейнеленеді. Домбыра ұстап отырған бейнесінен-ақ біз ұлттық құндылықтардың бой көтеруі мәселесін атап өтеміз. Киіз үйдегі кестелер де ұлттық дәстүрмен сабақтасып жатыр. Сол сияқты Кенесары Қасымұлының портерті де ұлттық рух пен құндылықты насихаттайтын жұмыстардың бірі деп бағалаймыз. Қазақтың соңғы ханының сұсты бейнесі, дулыға киіп, қылыш ұстап тұруының өзі Кенесары өмір сүрген замандағы ұлт-азаттық қозғалыстан хабар беріп тұрғандай. Кейінгі жылдары да Ә. Қастеевтің этникалық дәстүрлерге мән берген бірегей жұмыстары жарық көрді. Амангелді Иманов, Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлихановтың портреттері салынды. Сонымен қатар «Тау көрінісі», «Медей мұз айдыны», «Амангелді сарбаздары» және тағы да басқа ұлттық құндылықтар мен

ерекшеліктер ескерілген жұмыстары жарық көрді (Әбілхан Қастеев, 2004: 81). Абай Құнанбаевтың портретін салу, сол арқылы ұлттық құндылықтар негізінде жас буын өкілдерін тәрбиелеу әрекеттерін біз Құлахмет Қожықов та бар. Қ. Қожықов салған Абайдың бейнесі XIX ғасырдағы дәстүрлі қазақ қоғамының тыныс-тіршілігімен байланысып жатыр (Мырзахметов, 2020: 71).

XX ғасырдың 30-шы жылдары қазақстандық суретшілердің үлкен шоғыры қалыптаса бастаған болатын. Рас бұл суретшілердің де қалыптасқан кезеңі ел үшін маңызды болған тарихи кезеңге тұспа-тұс келді. Кеңестер билігі тарапынан жүргізілген солақай саясат, халқымызды сандық және сапалық жағынан қыспаққа алу сияқты қитұрқы әрекеттер жүріп жатты. Міне осындай алмағайып заманда қалыптасқан еліміздің суретшілері өз жұмыстарында ұлттық нақыш, бояу, құндылықтарға ерекше мән бере бастады. Бұл ретте театр суретшісі болған А.И. Ненашевтің де үлесі жоғары. 1930 жылдары Қазақстанға келіп, Семей, Шымкент қалаларындағы театрда жұмыс жасайды. 1938 жылдан бері Абай атындағы мемлекеттік академиялық опера және балет театрында қызмет жасаған. Сахнаны безендіру ісінде А.И. Ненашев қазақ халқының тұрмысы, тарихы мен музыкасы, жырларын жақсы білетіндігін көрсете білген. Мысалы «Қыз Жібек» спектакліне даярлаған декорациясы үшін 1938 жылы Парижде өткен көрмеде Алтын медаль иегері де болған. Одан бөлек «Ер Тарғын», «Дударай», «Қозы Көрпеш және Баян сұлу», «Біржан мен Сара» сияқты қойылымдар үшін сахнаға қажетті, тақырыпты ашатын туындылар жазды. Оның жұмыстарындағы ұлттық құндылықтар барынша сипатталып, ұлттық реңк шебер қолданылды (Жаңбыршиева, 2019: 123-129).

Қазақстан суретшілерінің этникалық дәстүрлерге ден қоюы оның алғашқы бастауларынан-ақ байқалды. Мысалы Әубәкір Исмаиловтың да жұмыстары да этникалық дәстүрлермен тығыз ұштасады. Ә. Исмаилов 1913 жылы дүниеге келді. Бала күнінен дәстүрлі қазақ оюларына қызығып, оны салуға деген қызығушылығы артты. Бұл ретте анасының еңбегі зор. Өйткені анасы да қазақтың оюларын салу ісінің шебері болған (Турлыбекова, 2017: 126-133). Жастайынан И.Е. Репин, В. Васнецов пен В. Суриковтың жұмыстарымен танысып, бейнелеу өнерінің қыр-сырын меңгере бастаған. Омбыдағы көркемдік училищеге оқуға түседі. 1923 жылдың өзінде І қазақстандық көшпелі көрмеге өзінің алғашқы жұмыстарын ұсына алады. Мысалы ол жұмыстардың қатарында «Сарысу даласы», «Бетпақдаладағы аңшы» сияқты жұмыстары бар. Бұл жұмыстар қазақ халқының дәстүрлі қоғамы, қазақ халқының өмір сүру ерекшеліктері мен ұлттық дүниетанымына арқау болған кәсіптерін айқындауға бағытталған. Ә. Исмаиловтың бойындағы бейнелеу өнеріне деген махаббаты және осы саладағы қарымы мен қабілеті арқасында Мәскеуде білім алады. Ә. Исмаиловтың шығармашылық жұмыстарының тағы бір қыры карикатура салу ісі еді. Ол әсіресе республикалық газеттерде жұмыс жасап жүрген жылдары ерекше қарқынды болады. Ә. Исмаилов шығармашылығы ішінде біз назар аударған жұмыстардың бірі – «Қамбар батыр» болды. Аталған жұмыс автордың ұзақ жылғы ізденістерінің нәтижесінде пайда болған. Олай дейтініміз, жұмыс алдын автор қазақ

халқының «Қамбар батыр» эпосын терең зерделейді. Нәтижесінде эпосты көркемдеу мақсатында аталған жұмысы жарық көреді. Шығармады Қамбар батырдың қалмақ ханымен шайқасы бейнеленген. Мұндай бағыттағы, яғни Қамбар батырдың бейнесін біз Хасен Абаевтың да жұмыстарынан байқаймыз. Басты айырмашылықтарының бірі – Ә. Исмаиловтың жұмысында кең дала, көкорай шалғын табиғат аясында қос батырдың шайқасы бейнеленеді. Мұндай жұмыс ең алдымен қазақ пен жоңғар арасындағы азаттық қозғалыс тарихынан мәліметтер береді. Қазақ халқының батырлары мен өз заманының алды болған тұлғаларды бейнелеу этникалық дәстүрлермен сабақтасып жатыр. Ә. Исмаиловтың туындыларының ішінде біз Қорқыт ата, Абай Құнанбаев, Құрманғазы, Мәншүк Маметова және тағы да басқа тұлғаларға арналған жұмыстардың бар екендігін атап өтеміз. Жоғарыда айтқанымыздай этникалық дәстүрлер мәселесі белгілі бір ұлттан шыққан, оның тарихында өзіндік орны бар тұлғаларды бейнелеу арқылы да жүзеге асады.

Ә. Исмаиловтың жұмыстарының ішінде 1956 жылы салынған «Жайлау» жұмысын да ерекше атап өтуге болады. «Жайлау» жұмысында қазақ халқының ұлттық құндылығына негіз болған шаруашылық түрі бейнеленген. Таулы аймақта жылқы баққан жылқышы бейнесі салынғанымен, бұл жұмыстың тарихи-философиялық мән терең деп санаймыз. Өйткені жылқы қазақ халқының түсінігінде ерекше қасиетке ие. Көшпелі өмір сүрген халық үшін оның пайдасы тіпті ерекше болған. Жалпы қазақ даласы жылқыны бірінші болып қолға үйреткен жер саналады. Атақты Ботай мәдениеті соның дәлелі. Осы тарихи сабақтастықты өз жұмысында бере алған Ә. Исмаиловтың «Жайлау» жұмысы қазақ халқының шаруашылық қана емес, сонымен қатар тарихи, дүниетанымдық ерекшеліктерін де шебер сипаттай алған.

Ә. Исмиловтың этникалық дәстүрлерге мән беріп, оны сипаттау бағытындағы жұмыстардың ішінде 1981 жылғы «Мейрам. Сыйлық табыстау» және «Мейрам. Киіз үй тігу» деп аталатын жұмыстарын да ерекше атап өтуге болады (Жумашев, 2004: 198). Қос жұмыста да Қазақ хандығы дәуірі бейнеленген. Мысалы «Мейрам. Сыйлық табыстау» деп аталатын жұмыста ортада отырған хан және оны қаумалаған батырлар, билер мен өзге де игі жақсылар бар. Хан тағының артында оның ақ Ордасы ерекше философиялық тәмсіл бойынша салынған. Өйткені ақ Орданың қазақ халқының тарихындағы маңызы өте жоғары. Ұлы Дала территориясында, Еуразия кеңістігінде көшпелі қазақ рулары мен тайпаларының үстемдік құрған уақыты да ортағасырлық кезеңмен тығыз айланысты. Көшпелілер, қазақ халқының рухты тарихын бейнелеу арқылы жеткізу сөзсіз үлкен шеберлікпен жүзеге асқан деп санаймыз. «Мейрам. Киіз үй тігу» атты жұмысы да этникалық дәстүрлердің ерекше ұштасқан жұмыстарының бірі деп атауға толық негіз бар. Бұл жұмыста да батырлық пен елдік мәселесі алдыңғы қатарлы ой ретінде сипатталады. Өйткені киіз құру барысы жұмыстың артқы фонында ғана бейнеленеді де, алдыңғы қатарға қазақ қоғамында үлкен беделге ие болған батырлар мен билер бейнеленеді. Бір ерекшелігі батырлар мен билер екі бөлек салынған. Мұның өзі елдік мәселесінің үлкен талқыға түсіп жатқандығын білдірсе керек. Ортада түйемен келген жаршы халық үшін

маңызды болған жаңалықты жар салуда. Батырлар мен билердің ерекше ден қойып тыңдауы жаңалықтың салмақты екендігін білдіреді. сонымен қатар балбал тастар мен жерде шашылып жатқан мылтықтар, аспанға қарап шаншылған найзалардың бейнеленуі жаугершілік заманнан мәлімет береді.

Кеңестік дәуірдегі Қазақстан суретшілерінің этникалық дәстүрлерге мән беріп, өзінің жұмыстарымен ұштастырғандар арасында Алексей Бортников та бар. Оның 1949 жылғы «Мал өсіруші колхозшылардың хаты» деп аталатын жұмысында ескі мен жаңа заманның тоғысы бейнеленеді. Зерттеушілердің пікірінше, аталған жұмыс социалисттік реализм стилінде орындалған болатын. Туындыда қазақ ауылдарының 1930 жылғы өмірі бейнеленген. Байқасақ картинада бейнеленген киіз үй, мал шаруашылығы айналасындағы адамдар, үйір жылқылар қазақ халқының дәстүрлі шаруашылық негіздерін сипаттайды. Ал заманауи киім үлгісіндегі адамдардың бейнеленуі орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістерден хабар береді. Туындыда негізінен жергілікті қазақ халқының өкілдері бейнеленген. Дегенмен автор халықтар достастығы мәселесін де назардан тыс қалдырмайды. Бұл жылдар дәстүрлі қазақ қоғамында Ресейдің орталық аудандарынан көшіп келген шаруалардың берік орнығып, жергілікті халықпен байланысы бір ретке келтірілген уақыт болып табылады. Мысалы XIX ғасырдың II жартысынан бастап қазақ жеріне орыс шаруалары орналаса бастады десек, XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін олар қазақ халқымен етене араласып кетті. Кеңестік билік орнағаннан кейін де жаңа қоғамды құру ісіне белсенді атсалысты. Міне осы ұлттар арасындағы тығыз байланыс мәселесін Алексей Бортников өзінің жұмыстарында сәтті көрсете білді. «Мал өсіруші колхозшылардың хаты» деп аталатын жұмысына мән беретін болсақ, біз ұжымдастыру науқанына дейінгі дәстүрлі қазақ қоғамын көреміз. Рас осы жылдардағы суретшілердің жұмыстарына социалисттік реализм, яғни өршілдікке негізделген көңіл-күй бағытының болуы тән. Біз жоғарыда атап өткеніміздей, сол жылдардағы коммунисттік идеологияның өнер, білім және ғылым саласына ықпалы өте күшті болған. Алексей Бортников та өз жұмысын осы идеологияның шеңберінде жүргізген деп айта аламыз. Картинада бейнеленген ресми тұлғаның әңгімесін мұқият тыңдап отырған балаларды да байқауға болады. Бұл жаңа өмірдің, социалисттік құрылыстың тарихи сабақтастығын білдіріп, заман ағымының жаңа арнаға ауысқандығын көрсетеді.

Алексей Бортниковтың тағы бір жұмысы өзінің ұстазы Н. Хлудовтың жергілікті халық өкілдерімен бірге отырған жұмысы болып табылады. Н. Хлудов қазақ бейнелеу өнеріне қосқан үлесі жоғары. Аталған жұмыста да біз этникалық дәстүрмен тығыз байланыс дәрежесін көреміз. Жайлауда отырып, сурет салып отырған Н. Хлудовты жергілікті халық өкілдері қоршаған. Әсіресе балалардың мұндай өнер түріне ерекше ықыластық танытып тұрғаны бейнеленген. Артқы көріністе қой бағып жүрген шопан, сарқырап аққан өзен мен басын қар шалған асқар тау бейнесі бар. Н. Хлудовтың сурет салып отырған бейнесін қазақтың дәстүрлі шаруашылығы аясында беруі сөзсіз Алексей Бортниковтың тапқырлығы деп санаймыз. Өйткені Н. Хлудов қазақ жеріне келген өзге де орыс суретшілерімен салыстырғанда, өзінің қалған өмірін

қазақ жерімен байланыстырған болатын. Мысалы Н. Каразин, В. Верещагин сынды орыс суретшілері аз уақыт аралығында қажетті жұмыстарын атқарған соң, Ресей жеріне қайтып оралған болатын. Ал Н. Хлудов болса, 1877 жылы Алматы қаласына келіп, 1935 жылға дейін, яғни қайтыс болғанға дейін қазақ жерінде болды. Еліміздегі бейнелеу өнерінің, мәдениеттің дамуына айтарлықтай үлесін қосты. Міне осы ерекшелікті атап өткен Алексей Бортников қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы аясында өзінің ұстазын бейнеледі. Сөзсіз Алексей Бортниковтың өзінің ұстазына деген құрмет білдірген картинадан да біз қазақы мәдениет, ұлттық құндылық пен діл мәселесінің көтерілуін байқаймыз.

Кеңестік Қазақстан суретшілерінің ішінде Айша Галимбаеваның жұмыстары назар аударарлық. А. Галимбаева қазақстандық натюрморт бағытының көрнекті өкілдерінің бірі. 1949 жылы Бүкілодақтық мемлекеттік кинематография институтының көркем-сәндік факультетін тәмамдаған. Кино өнерінің кәсіби суретшісі атанған алғашқылардың біреуі (Резникова, 2021: 238-256). А. Галимбаеваның жұмыстары әртүрлі жанрда жүрді. Ерекше мән беріп, асқан шеберлікпен орындаған жұмыстары натюрморт болды. А. Галимбаева осы натюрморттың өзін қазақ халқының этникалық ерекшеліктері мен өзіндік дәстүрлерімен ұштастыра алды. Өз халқының салт-дәстүрі, тарихы мен әдет-ғұрыптарының терең білгірі болғандықтан да оның жұмыстарының авторлық ерекшеліктері болды. Әсіресе ұлттық бояулардың белсенді кездесуі байқалады. А. Галимбаеваның жұмыстары ашық түске бай. Сонымен қатар қазақ халқының ою-өрнектері де жиі кездеседі. Этникалық дәстүрлер туындының айтар ойымен ерекше үйлесімділікті құрайды. Мысалы 1959 жылы салынған «Дастарқан» атты жұмысында қазақтың төл тұрмыстық заттары, ою-өрнектері шебер бейнеленген. Картинаға қарап-ақ бірден қазақ халқына тән дастархан екендігін бірден анықтауға болады. Заманауи тағам түрлерімен қатар, қазақтың дәстүрлі тағам түрлері де бейнеленген. Көрпе-жастықтың өзі ұлттық нақышта беріледі. Аталған жұмысты этникалық дәстүрлерге негізделген деп айтуға толықтай болады. Бір қарағанда атауы қарапайым болғанымен бұл жұмыста да ұлттық нақыштағы тұрмыстық заттар, қабырғаға ілінген оюлы түс киіз, үстел үстіндегі дастархан да ерекше сәнді ұлттық нақышта бейнеленеді. Қымыз құйылған ыдыстар да ұлттық нақыштағы оюлармен безендірілген. Картиналардан қошқар мүйіз сынды қазақи оюларды жиі байқаймыз. Туындыдағы әрбір элемент ерекше ынтамен салынған. Тұрмыстық заттар тек шебер салынуымен қатар, оның философиялық мәнінің қазақ халқы үшін қаншалықты құнды екендігін байқауға болады. Рас көптеген зерттеушілер мұндай оюлы көрпелердің көптеген түркі халықтарына да тиесілі деген пікір білдіреді (Khazbulatov, 2024: 1-6). Дегенмен аталған жұмыстағы ерекше философиялық мәні бар тұрмыстық заттар, оның ішінде құрақ көрпелер қазақы дүниетанаммен терең ұштасып жатыр. Сонымен қатар жұмыстардың ішінде осы ұлттық құндылықтарды шебер салынуынан-ақ оның автор үшін қаншалықты маңызды болғандығы туралы айта аламыз. А. Галимбаева қазақ қоғамына таңсық болған бейнелеу өнерін дәстүрлі қазақ қоғамымен де байланыстыруға тырысады. Мысалы 1980 «Киіз үй

жанындағы көрме» атты жұмысында қазақтың дәстүрлі тұрғын үйі жанында түрлі суреттердің көрмесі өтіп жатқандығын көрсетеді. Мұның өзі өткен заман мен бүгінгі қоғамның арасындағы байланыс мәселесін білдіреді. 1953 жылы салған «Айтыс» деп аталатын жұмысында Кеңестік дәуірдегі қазақтар арасында ұмыт болып бара жатқан төл өнеріміздің бір түрін жаңғыртуға тырысады. Бибігүл Төлегенова, Хадиша Бөкеевалардың ұлттық киімдегі портретін салады. Ұлт тарихында өзіндік орны бар тұлғаларды бейнелеу ісі де этникалық дәстүрлермен сабақтасып жатқандығын жоғарыда атап өткен болатынбыз.

Өзінің шығармашылығында натюрмортты зерттеп, оның дамуына үлес қосқан суретшілердің бірі – Гүлфайрус Исмаилова болды. Өзінің «Қымыз» деп аталатын жұмысында дәстүрлі сусынды жай ғана бейнелеп қоймай, ұлттық бірегейлігімізді айшықтайтын тұрмыстық заттарымызды да шебер салады. Әр салынған тұрмыстық заттарда қазақ ою-өрнектер бар. Қазақи ою-өрнектер 1967 жылы салынған «Түс киіз» атты жұмысында да көптеп кездеседі. Бұл екі жұмыстың ортақ тұстары көп. Ұқсас композициялық әдіс, тұрмыстық заттардың қайталануы, боялаулардың да бір-бірін қайталауы орын алады. Ал «Бас киім» деп аталатын жұмысында қазақ киімінің осы түрін орындайды. Ұлттық нақышқа келтіріп, түрлі әсем тастармен көмкерілген бас киімнің нақты бір этносқа тиесілі екендігі толыққанды көрініп тұр. Сонымен қатар Г. Исмаилованың жұмыстары ішінде портреттер де жиі кездеседі. Әр жұмысынан ұлттық құндылықтарды оңай байқауға болады. Өз портреттерінде табиғаттың бір бөлшегін қосымша салып, бас кейіпкердің психологиясын, өмір сүру салты, ішкі жан дүниесін де бере алады.

Этникалық дәстүрлер тақырыбы Тұрсын Абуовтың да жұмыстарына тән. Жанрлық, пейзаждық бейнелермен қатар, натюрмортқа да назар аудара алған. Оның жұмыстарында қазақтың дәстүрлі кілемдері, ұлттық аспаптар, соның ішінде домбыра мен қобыз, түрлі дәстүрлі тұрмыстық заттар сәтті бейнеленеді. Т.Абуовтың жұмыстарындағы тақырыптар өзінің қарапайымдылығымен, түрлі ою-өрнектермен дәстүрлі қазақ қоғамына көрнекілік беруімен ерекшеленеді. Солардың бірі – 1967 жылы салынған «Домбырамен натюрморт» атты жұмысы. Т. Абуовтың шығармашылық жұмыстары атақты 1960 жылдармен сәйкес келді. Осы жылдары бейнелеу өнері ғана емес, өнердің өзге бағыттарында да ерекше толқын қалыптасқан болатын. Бейнелеу өнерінде С. Айтбаев, Ш. Сариев, Т. Тоғысбаев, Қ. Тележанов сияқты суретшілердің белсенді жұмыстары да осы жылдармен тығыз байланысты. Мысалы Салихитдин Айтбаевтың 1969 жылғы «Шопанның отбасы», М.С. Кенбаевтың 1957 жылғы «Жылқыны ұстау», Қ. Тележановтың 1960 жылғы «Көкпар» деп аталатын жұмыстары ұлттық ою-өрнектер, ұлттық ойындар мен ұлттық құндылықтарды дәріптеп, этникалық дәстүрлер мәселесінің маңыздылығын көрсеткен болатын (Кунгурова, 2021: 77-81).

Жалпы Кеңестік Қазақстан кезеңіндегі суретшілердің жұмысында этникалық дәстүрлер мәселесі өзіндік ерекшеліктермен көтеріліп, бейнеленді. Бейнелеу өнеріндегі мұндай үрдістер мен жетістіктер белгілі бір дәрежеде өзіндік қорытындыға

келіп, нақты тұжырым жасауға мүмкіндіктер береді. Ең бастысы Кеңестік Қазақстан суретшілерінің мұндай әрекеттері алдағы уақытта өзге де, нақты айтқанда бүгінгі Қазақстан суретшілерінің жұмыстарына тың бағыт болды. Рас Кеңестік билік жылдарында бейнелеу өнерінде де идеологияның үстемдігі байқалған болатын. Коммунисттік идеология, халықтар достастығы, интернационализм сияқты жалған ұрандар ұлттық сипаттағы жұмыстардың көптеп туындауына кедергісін келтірді. Дегенмен Қазақстан суретшілері ұлттық құндылықтардың жойылып кетпеуіне мән беріп, өздерінің бірегей жұмыстарын жарыққа шығара алды. Бұл жұмыстар Тәуелсіз Қазақстан суретшілерінің жұмыстарына арқау болып, этникалық дәстүрлер өз тарихи сабақтастығымен қайта жалғасты.

5. Қорытынды

Этникалық дәстүр – белгілі бір ұлттың құндылықтары мен дүниетанымына негізделген үдеріс. Ол бір ұлттың ұлт болып қалыптасуында маңызды болған факторларға құрылып, ұлтты ұйыстыруға бағытталады. Этникалық дәстүрлер өнердің барлық түріне тән. Дегенмен оның жарқын көріністері бейнелеу өнерінде көрінеді. Кеңестік Қазақстанның жекелеген суретшілерінің жұмыстары этникалық дәстүрлермен ерекше үйлесімділікте туындады. Қазақ халқының ұлттық бірегейлігін айқындайтын жайттар Кеңестік Қазақстан суретшілерінің назарынан тыс қалмады. Кеңестік Қазақстан суретшілері өздерінің шығармашылық ойларын жүзеге асыру барысында ұлттық дүниетанымдарына сүйенді. Өздері қалыптасқан орта, жастайынан берілген тәрбиеге негіздей отырып, этникалық дәстүрлермен ұштасқан жұмыстарын жасап шықты. Көптеген көркем өнер туындылары халық ауыз әдебиетінің эстетикалық құндылықтарын басшылыққа алу арқылы жүзеге асты. Қазақ суретшілері өзіне тән нақышта бейнеленген ұлттық қолтаңбаны қалыптастырды. Осы суретшілердің көркем шығармашылығындағы композициялық ерекшеліктерінен, түстік шешімдерінен, қазақ ұлттық руханилығы мен салт-дәстүрді бейнелейтін тақырыптардан да көреміз. Рас өздері маман ретінде қалыптасқан орта, социалисттік құндылықтар мен әлемдік үдерістер де назардан тыс қалмады. Бұл құндылықтар ұлттық дәстүрлермен ұштастырылып, дәстүрлі қоғам мен жаңа заманның үйлесімі, байланысы ретінде бейнеленді. Кеңестік дәуірдегі Қазақстан суретшілері көпұлтты КСРО елінде бәсекеге қабілетті, шеберлік тұрғысынан келгенде еш кемдігі жоқ жұмыстарды жарыққа шығарды.

Әдебиеттер:

1. Ахмедова, Н.Р. «Особенности формирования живописи Центральной Азии – Абылхан Кастеев и Урал Тансыкбаев». *Saryn,* №1, 2024, с. 31–48. (орыс).

2. Базиева, Г.Д. «Этнические традиции в изобразительном искусстве Кабардино-Балкарии». *Манускрипт,* том 12, выпуск 5, 2019, с. 184–187. (орыс).

3. Евдокименко, К. «Акын с кистью и мольбертом.» *Время,* 6 июля 2020, с. 18. (орыс)

4. Жаңбыршиева, А.О. «Қазақстан опера және балет театры сценография өнерінің негізін қалаушысы – Анатолий Ненашевтың шығармашылығы.» *Central Asian Journal of Art Studies,* №1, 2019, с. 123–129. (қаз).

5. Жумашев, Р.М. *Историография становления и развития культуры Казахстана. 1936–1991*

гг. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва, 2004. (орыс).

6. Капаева, А.Т. *Государственная политика в области культуры в Казахстане (вт. пол. 40-х – конец 80-х гг. XX века).* Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Алматы, 2004. (орыс).

7. Кунгурова, О., и др. ««Степь» как образ и концепт в Казахстанской литературно-художественной традиции.» *Intellect, Idea, Innovation*, №2, 2021, с. 77–81. (орыс).

8. Мырзахметов, М. *Абайдың толық ілімі.* Қазақ университеті, 2020. (қаз).

9. Наурузбаева, З.Х. *Творческие союзы Казахстана в 1930–1945 гг.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Алматы, 1997. (орыс).

10. Нехвядович, Л.И. «Этнические традиции как источник формообразования в искусстве.» *Известия Алтайского государственного университета*, №2, 2011, с. 183–187. (орыс).

11. Резникова, Е.И. «Эволюция казахстанского натюрморта на примере коллекции Государственного музея искусств Республики Казахстан имени А. Кастеева.» *Вопросы музеологии*, том 12, выпуск 2, 2021, с. 238–256. (орыс).

12. Резникова, О.И. «Традиции реалистической школы живописи как культурное наследие России.» *Ученые записки Орловского государственного университета*, №4 (60), 2014, с. 319–321. (орыс).

13. Салтыков, А.Б. *Избранные труды.* Советский художник, 1970. (орыс).

14. Турлыбекова, А.М. Искусство Казахстана 20–80-е гг. XX века: истоки и тенденции развития. Иновац.Евраз.ун-т, 2014. (орыс).

15. Турлыбекова, А.М. «Советское изобразительное искусство Казахстана в документах Центрального государственного архива Республики Казахстан.» *Вестник Омского университета. Серия Исторические науки,* №4 (16), 2017, с. 126–133. (орыс).

16. Әбілхан Қастеев. Альбом. Өнер, 2004.

17. Akkaya, F.D. «The Power of Ethnographic Toolkit in Understanding Transnational Culture». *Ethnography,* no. 4, 15 Dec. 2023, pp. 71–79.(ағылш).

18. Khazbulatov, A., et al. «Patch in the Ritual and Daily Practice of the Turkic People.» *Pharos Journal of Theology*, vol. 105, no. 3, 2024, pp. 1–6. .(ағылш).

Литература:

1. Ахмедова, Н.Р. «Особенности формирования живописи Центральной Азии – Абылхан Кастеев и Урал Тансыкбаев». *Saryn,* №1, 2024, с. 31–48. (рус).

2. Базиева, Г.Д. «Этнические традиции в изобразительном искусстве Кабардино-Балкарии». *Манускрипт,* том 12, выпуск 5, 2019, с. 184–187. (рус).

3. Евдокименко, К. «Акын с кистью и мольбертом.» *Время,* 6 июля 2020, с. 18.

4. Жаңбыршиева, А.О. «Қазақстан опера және балет театры сценография өнерінің негізін қалаушысы – Анатолий Ненашевтың шығармашылығы.» *Central Asian Journal of Art Studies,* №1, 2019, с. 123–129. (каз).

5. Жумашев, Р.М. *Историография становления и развития культуры Казахстана. 1936–1991 гг.* Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Москва, 2004. (рус).

6. Капаева, А.Т. *Государственная политика в области культуры в Казахстане (вт. пол. 40-х – конец 80-х гг. XX века).* Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Алматы, 2004. (рус).

7. Кунгурова, О., и др. ««Степь» как образ и концепт в Казахстанской литературно-художественной традиции.» *Intellect, Idea, Innovation*, №2, 2021, с. 77–81. (рус).

8. Мырзахметов, М. *Абайдың толық ілімі.* Қазақ университеті, 2020. (каз).

9. Наурузбаева, З.Х. *Творческие союзы Казахстана в 1930–1945 гг.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Алматы, 1997. (рус).

10. Нехвядович, Л.И. «Этнические традиции как источник формообразования в искусстве.» *Известия Алтайского государственного университета*, №2, 2011, с. 183–187. (рус).

11. Резникова, Е.И. «Эволюция казахстанского натюрморта на примере коллекции Государственного

музея искусств Республики Казахстан имени А. Кастеева.» *Вопросы музеологии*, том 12, выпуск 2, 2021, с. 238–256. (рус).

12. Резникова, О.И. «Традиции реалистической школы живописи как культурное наследие России.» *Ученые записки Орловского государственного университета*, №4 (60), 2014, с. 319–321. (рус).

13. Салтыков, А.Б. *Избранные труды.* Советский художник, 1970. (рус).

14. Турлыбекова, А.М. Искусство Казахстана 20–80-е гг. XX века: истоки и тенденции развития. Иновац.Евраз.ун-т, 2014. (рус).

15. Турлыбекова, А.М. «Советское изобразительное искусство Казахстана в документах Центрального государственного архива Республики Казахстан.» *Вестник Омского университета. Серия Исторические науки,* №4 (16), 2017, с. 126–133. (рус).

16. Әбілхан Қастеев. Альбом. Өнер, 2004.

17. Akkaya, F.D. «The Power of Ethnographic Toolkit in Understanding Transnational Culture». *Ethnography,* no. 4, 15 Dec. 2023, pp. 71–79. (англ).

18. Khazbulatov, A., et al. «Patch in the Ritual and Daily Practice of the Turkic People.» *Pharos Journal of Theology*, vol. 105, no. 3, 2024, pp. 1–6. (англ).

References:

1. Akhmedova, N.R. (2024) «Osobennosti formirovaniya zhivopisi Tsentralnoy Azii – Abylkhan Kasteyev i Ural TansykbayeV». Saryn, №1, 2024, s. 31–48. (In Rus.).

2. Baziyeva, G.D. «Etnicheskiye traditsii v izobrazitelnom iskusstve Kabardino-BalkariI». Manuskript, tom 12, vypusk 5, 2019, s. 184–187. (In Rus.).

3. Yevdokimenko, K. «Akyn s kistyu i molbertom.» Vremya, 6 iyulya 2020, s. 18. (In Rus.).

4. Zhaңbyrshiyeva, A.O. «Kazakstan opera zhane balet teatry stsenografiya onerinin negizin kalaushysy – Anatoliy Nenashevtyn shygarmashylygy.» Central Asian Journal of Art Studies, №1, 2019, s. 123–129. (in Kaz.).

5. Zhumashev, R.M. Istoriografiya stanovleniya i razvitiya kultury Kazakhstana. 1936–1991 gg. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk, Moskva, 2004. (In Rus.).

6. Kapayeva, A.T. Gosudarstvennaya politika v oblasti kultury v Kazakhstane (vt. pol. 40-kh – konets 80-kh gg. KHKH veka). Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk, Almaty, 2004. (In Rus.).

7. Kungurova, O., i dr. ««Step» kak obraz i kontsept v Kazakhstanskoy literaturno-khudozhestvennoy traditsii.» Intellect, Idea, Innovation, №2, 2021, s. 77–81. (In Rus.).

8. Myrzakhmetov, M. Abaydyn tolyk ilimi. Kazak universiteti, 2020. (in Kaz.).

9. Nauruzbayeva, Z.KH. Tvorcheskiye soyuzy Kazakhstana v 1930–1945 gg. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Almaty, 1997. (In Rus.).

10. Nekhvyadovich, L.I. «Etnicheskiye traditsii kak istochnik formoobrazovaniya v iskusstve.» Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta, №2, 2011, s. 183–187. (In Rus.).

11. Reznikova, YE.I. «Evolyutsiya kazakhstanskogo natyurmorta na primere kollektsii Gosudarstvennogo muzeya iskusstv Respubliki Kazakhstan imeni A. Kasteyeva.» Voprosy muzeologii, tom 12, vypusk 2, 2021, s. 238–256. (In Rus.).

12. Reznikova, O.I. «Traditsii realisticheskoy shkoly zhivopisi kak kulturnoye naslediye Rossii.» Uchenyye zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta, №4 (60), 2014, s. 319–321. (In Rus.).

13. Saltykov, A.B. Izbrannyye trudy. Sovetskiy khudozhnik, 1970. (In Rus.).

14. Turlybekova, A.M. Iskusstvo Kazakhstana 20–80-e gg. XX veka: istoki i tendentsii razvitiya. Inovats. Evraz.un-t, 2014. (In Rus.).

15. Turlybekova, A.M. «Sovetskoye izobrazitelnoye iskusstvo Kazakhstana v dokumentakh Tsentralnogo gosudarstvennogo arkhiva Respubliki Kazakhstan.» Vestnik Omskogo universiteta. Seriya Istoricheskiye nauki, №4 (16), 2017, s. 126–133. (In Rus.).

16. Abilkhan Kasteyev. Albom. Oner, 2004. (in Kaz.).

17. Akkaya, F.D. «The Power of Ethnographic Toolkit in Understanding Transnational Culture». *Ethnography,* no. 4, 15 Dec. 2023, pp. 71–79. (in Eng.).

18. Khazbulatov, A., et al. «Patch in the Ritual and Daily Practice of the Turkic People.» *Pharos Journal of Theology*, vol. 105, no. 3, 2024, pp. 1–6. (in Eng.).

ҒТАМР 18.45.07 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-26

С. Утемисов[1]*, Н. Ескендиров[2], Ж. Султанова[3]
[1]Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
[2]Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан
[3]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]sanjik_utemisov777@mail.ru, [2]Naka_oner@mail.ru, [3] Zhanagul_sultan@list.ru
ORCID: [1]0009-0003-7563-4868, [2]0000-0003-4303-8685, [3]0000-0002-5444-7612

ҚАЗАҚ ТЕАТРЫНДАҒЫ АКТЕРЛІК ПЛАСТИКАНЫҢ ТУУЫ МЕН ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа. Қазақ театрындағы актер пластикасы мәдени өзгерістер мен театрлық эксперименттер арқылы актерлік шеберліктің эволюциясы мен оның сахнадағы дене қимылы бейнесін көрсетеді. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты қазақ театрының қалыптасуының алғашқы кезеңдерінен бастап, қазіргі замандағы үрдістерге дейінгі актер пластикасын дамытудың негізгі аспектілері мен кезеңдерін зерттеу болмақ. Қазақ фольклорынан бастау алған би өнерінен бастап, сахнадағы актердің пластикасының бүгінгі күндегі орнын айқындау болып табылады. Актер пластикасының әр кезеңдегі өзгерісі мен эволюциясына тоқталу арқылы қойылымдардың негізгі бағыттары анықталды. Константин Станиславский жүйесінің актерлік ойындарға ықпалы, бүгінгі әлемдік тенденцияларға сай заманауи спектакльдердің хореографиялық жағы талданды. Алғашқы қазақ музыкалық спектакльдеріндегі жетістіктер аталып өтіп, ондағы би сахналарының ерекшеліктері мен мәніне баға берілді. Театрымыздың кәсіби білімді мамандары болмаса да, би сахналарында өзіндік үлес қосқан алғашқы актерлерінің елеулі еңбегі сараланды. Жаңа хореографиялық спектакльде бидің тарихы өзіміздің салт-дәстүрімізден, ойын-сауықтан алынғанына көз жеткізіліп, актер пластикасындағы өзгеріс кезеңдері қарастырылды. Пластика қазақ театрының дамуымен бірге қалыптасқандықтан, кәсіби театрдың құрылуы кезіндегі актер ойынындағы хореографияның рөліне тоқталдық. Сонымен қатар шетелден шақыртылған мамандардың актер пластикасын қою мен дамыту жолдарына, еңбектеріне шолу жасалып, тереңінен зерделенді. Қазақ кәсіби театр режиссерлері А. Тоқпанов, Ә. Мәмбетовтен бастап, бүгінгі күндегі пластиканың жаңаша қалыптасуына үлес қосқан Н. Жақыпбай, Д. Жұмабай және басқа да жас режиссерлердің еңбектеріне, сахналаған қойылымдарының ерекшелігі анықталды. Актерлердің пластикасы қазіргі қазақ театрында маңызды талаптардың біріне айналды. Театр режиссерлері актерлердің дене тілін жетілдіру, олардың бұл тұрғыдағы дайындығын арттыру үшін арнайы тренингтер мен шеберлік сабақтарын жиі ұйымдастырады. Бұл тек қана қойылымдағы рөлдердің сапасын арттырып қоймай, сонымен қатар актерлердің жалпы кәсіби деңгейін де көтеруге септігін тигізіп отырғаны қарастырылды.

Кілт сөздер: актер пластикасы, хореография, актер, режиссер, спектакль, комедия, кейіпкер, идея, мюзикл.

С. Утемисов[1]*, Н. Ескендиров[2], Ж. Султанова[3]
[1]Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан
[3]Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]sanjik_utemisov777@mail.ru, [2]Naka_oner@mail.ru, [3]Zhanagul_sultan@list.ru
ORCID: [1]0009-0003-7563-4868, [2]0000-0003-4303-8685, [3]0000-0002-5444-7612

ПОЯВЛЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ АКТЕРСКОЙ ПЛАСТИКИ В КАЗАХСКОМ ТЕАТРЕ

Аннотация. Актерская пластика в казахском театральном искусстве отражает эволюцию актерского мастерства и его выражение через физические движения на сцене, сформированные культурными

изменениями и театральными экспериментами. Основной целью научной статьи является исследование ключевых аспектов и этапов развития актерской пластики в казахском театральном искусстве от его зарождения до современных тенденций. Значительный акцент поставлен на раскрытие значения актерской пластики на сцене в нынешнее время, начиная с танцевального искусства, берущих корни в казахском фольклоре. Через анализ изменений и эволюции актерской пластики на различных этапах были определены основные направления постановок. Проанализировано влияние системы Константина Станиславского на актерскую игру, а также хореографический аспект современных спектаклей, соответствующих мировым тенденциям. Отмечены достижения первых казахских музыкальных спектаклей, а также дана оценка особенностям и значению танцевальных сцен в подобных постановках. Несмотря на отсутствие профессиональных специалистов в области театра, был рассмотрен значительный вклад первых актеров, внесших свою лепту в развитие танцевальных сцен. В новых хореографических спектаклях была подтверждена связь танца с нашими традициями и народными развлечениями, а также выявляются этапы трансформации актерской пластики. Поскольку пластика сформировалась вместе с развитием казахского театра, мы остановились на роли хореографии в актерской игре в период становления профессионального театра. Кроме того, был сделан обзор работ приглашенных специалистов из-за рубежа, посвященных постановке и развитию актерской пластики, а также проведено их глубокое изучение. Описан вклад ведущих казахских режиссеров, начиная с А. Токпанова и А. Мамбетова до современных, таких как Н. Жакыпбай и Д. Жумабай, а также молодых режиссеров, способствовавших новому развитию актерской пластики на театральной сцене. Актерская пластика стала одним из ключевых требований в современных казахстанских театрах. Режиссеры театра часто организуют специальные тренинги и мастер-классы для улучшения языка тела актеров и повышения их подготовки в этой области. Рассматривалось, что это не только способствует улучшению качества ролей в постановках, но и оказывает положительное влияние на общий профессиональный уровень актеров.

Ключевые слова: актерская пластика, хореография, актер, режиссер, спектакль, комедия, персонаж, идея, мюзикл.

S. Utemissov[1]*, N. Eskendirov[2], Z. Sultanova[3]

[1]Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan
[2]Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan
[3]Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]sanjik_utemisov777@mail.ru, [2]Naka_oner@mail.ru, [3]Zhanagul_sultan@list.ru
ORCID: [1]0009-0003-7563-4868, [2]0000-0003-4303-8685, [3]0000-0002-5444-7612

THE EMERGENCE AND EVOLUTION OF ACTOR PLASTICITY IN KAZAKH THEATER

Abstract: Actor's plasticity in Kazakh theatrical art reflects the evolution of acting skills and their expression through physical movements on stage, shaped by cultural changes and theatrical experiments. The main goal of this research article is to investigate the key aspects and stages of the development of actor's plasticity in Kazakh theatrical art, from its origins to contemporary trends. Significant emphasis is placed on exploring the meaning of actor's plasticity on stage in the present day, starting with dance art rooted in Kazakh folklore. Through the analysis of changes and evolution of actor's plasticity at different stages, the main directions of theatrical productions have been identified. The influence of Konstantin Stanislavsky's system on acting techniques was analyzed, as well as the choreographic aspect of contemporary productions in line with global trends. Achievements of the first Kazakh musical performances were highlighted, and the features and significance of dance scenes in these productions were evaluated. Despite the lack of professional specialists in theater, the significant contribution of the first actors who played a role in the development of dance scenes was discussed. In new choreographic performances, the connection between dance and our traditions, as well as popular entertainment, was confirmed, and the stages of transformation in actor's plasticity were identified.

Since plasticity developed alongside the evolution of Kazakh theater, particular attention was paid to the role of choreography in acting during the formation of professional theater. Additionally, an overview of the work of invited specialists from abroad, focused on the staging and development of actor's plasticity, was conducted and thoroughly examined. The contribution of leading Kazakh directors, from A. Tokpanov and A. Mambetov to contemporary figures like N. Zhakypbay and D. Zhumabay, as well as young directors who have contributed to the new development of actor's plasticity on stage, was described. Actor's plasticity has become one of the key requirements in modern Kazakh theaters. Theater directors frequently organize special training sessions and masterclasses to improve the actors' body language and enhance their preparation in this area. It was noted that these efforts not only contribute to improving the quality of roles in productions but also have a positive impact on the overall professional level of the actors.

Keywords: actor plasticity, choreography, actor, director, production, comedy, character, concept, musical.

1. Кіріспе

Бүгінгі әлемдік театр өнерінде актерлік пластика спектакльдің айшықты шығуына тікелей ықпал етіп отыр. Ол театр тілінің қолданбалы элементі ретінде ғана емес, сонымен қатар дене қимылының икемділігі мен әсемдігіне көрермен назарын аудару қызметін атқаратын сахналық шығармашылықтың дербес түрі ретінде қарастырылып жүр. К.С. Станиславский: «Есть танцовщицы и драматические артисты иного толка, чем первые. Они однажды и на всю жизнь выработали в себе пластику и не думают больше об этой стороне физического действия. Пластика стала их природой, свойством, второй натурой. Такие балерины и артисты не танцуют, не играют, а действуют и не могут этого делать иначе, как пластично. Энергия, согретая чувством, начиненная волей, направленная умом, шествует уверенно и гордо, точно посол с важной миссией. Такая энергия выявляется в сознательном, прочувствованном, содержательном, продуктивном действии, которое не может совершаться как-нибудь, механически, а должно выполняться в соответствии с душевными побуждениями», – деп (Станиславский, 1990: 30) айтып кеткендей, сахнадағы актердің пластикасы оның негізгі құралдарының бірі екенін айқындай түседі. Өнер иесі өзінің еңбегінде актердің қимыл-әрекетіне байланысты тоқталып, сахнада денемен қалай жұмыс жасау жолдарын анықтап, әліппесін жасаған. Бұл дегеніміз, актердің сахнаға шыққанынан бастап сөзінен бөлек қимыл-әрекетінің мақсаты, міндеті, айтар ойы, кезеңдері болатынын аңғарамыз.

Актердің пластикалық мәдениеті – театр лексиконындағы жаңа ұғым. Біраз уақыттан бері бұл термин актерге толыққанды сахналық бейне жасау үшін қажетті кәсіби шеберлік белгілерінің бірі ретінде қарастырылды. Актер бейне жасауға кіріспес бұрын, алдымен жасалған бейнені сипаттайтын рухани және тәндік қасиеттерді табуы керек. Оның кәсіби шеберлігі табиғи шығармашылық дарындылығына ғана емес, сонымен қатар шығармашылық үрдісінің табысты болуын қамтамасыз ететін оңтайлы жұмыс әдісін қолдана білуіне де байланысты.

Драматургтің ойы мен спектакльдің идеясын пластикалық қимыл-қозғалыспен жеткізуді бүгінгі Қазақстан театр өнерінде жиі кездестіреміз. Қазіргі заманғы спектакльдің басты ерекшелігі сахналық әрекеттің көп жанрлығы болып табылады. Көптеген театрлардың репертуарында драмалық, музыкалық, сонымен қатар

пластикалық қойылымдар да ұшырасады. Драма актерінің жұмысы дәстүрлі түрде кейіпкердің психологиялық әлемін, оның эмоциялары мен сезімдерін бейнелеуге бағытталады, алайда қазіргі заманғы режиссура бұдан бөлек тағы әртүрлі экспрессивті құралдарды қажет етеді. Толыққанды шығармашылық іс-әрекет үшін қазіргі заманғы актер классикалық хореография негіздерін, заманауи бидің әртүрлі стильдерін, пантомиманы, вокалды игеріп қана қоймай, сонымен қатар спектакльге қажетті жаңа құралдарды өз бетінше меңгере алатын әмбебап кәсіпқой болуы тиіс. Демек, қазіргі актер үшін қалыптасқан «пластикалық мәдениет» оның кәсіби әмбебаптығының құрамдас бір бөлігі болып табылады.

Қай халықтың болмасын, мәдени өмірінен театр өнері ерекше орын алады. Сонау бес мың жыл бұрын пайда болған театр өнері қазіргі дәуірге дейін өз кезеңінің саяси, тарихи, мәдени, әлеуметтік, танымдық мәселелерін шешуге белсене араласып, көрермендердің эстетикалық талғамының қалыптасуына зор үлес қосуда. Әрбір ұлттың театр өнері сол халықтың рухани құндылықтарын сақтаудың негізгі көзіне айналып, сахна арқылы дәріптеліп келеді. Бүгінгі қазақ актерлік өнерінде сахналық бейне жасаудағы пластикалық айқындылық сан қырлы бағыт алып, алуан түрлі өзгерістерге ұшырап жатыр. Сондықтан да қазақ театр актерлерінің сахналық бейне жасаудағы пластикалық айқындылығын талқылап, зерттеу нысанына алу уақыт талабынан туындап отыр. Қазіргі заманауи театрда болып жатқан елеулі өзгерістердің актерлік өнерге қаншалықты ықпал етіп жатқанын қарастыру жұмыстың маңыздылығын арттыра түседі.

2. Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында қазақ театрларындағы актер пластикасының тууы мен эволюциясы негізгі нысанға айналды. Басты назарға актерлік пластиканың қазақ театрына алғаш келген уақытынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі ахуалы алынды. Актер пластикасының қалыптасуына әсер еткен шетелдік режиссерлер мен отандық режиссерлердің үлесі, уақыт еншісіне сай түрленуі, қойылымдардың сахналану үдерісі, ұжымның шығармашылық жұмысы, режиссерлердің әртүрлі трактовкасына, актер пластикасының ізденістерін ашуға көңіл бөлінді.

2.1 Зерттеу әдістері

Ғылыми еңбекте актер пластикасының қазақ театрынындағы пайда болуынан бүгінгі күндегі ахуалына дейін сараланып, кезеңдері анықталды. Спектакльдердегі актер пластикасы мен хореографияның рөліне кеңірек мән беріліп, сахналану ерекшеліктері айқындалды. Бүгінгі күнге дейінгі трансформациялануына жіті талдау жасалды. Соған байланысты зерттеу нысанына айналған қазақ театрындағы актер пластикасының тууы мен эволюциясын анықтау мақсатында ғылыми жүйелеу-талдау, кешенді зерттеу және саралау, салыстырмалы сараптау әдістері пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеудің ғылыми-теориялық негізі ретінде актер пластикасы турасында еңбектер жазған шетелдік театртанушы, ғалымдар – Константин Сергеевич Станиславскийдің актердің сахнадағы дене қимылы әрекеттері мен өзімен жұмыс туралы жазылған

«Работа актера над собой» (1990), Галина Морозованың «Пластическая культура актера» (1999), Ирина Шостактың «Режиссер Мамбетов» атты еңбектеріндегі режиссер Ә.Мәмбетовтің актер пластикасымен жұмысына тоқталғаны туралы (1989), Владимир Торгашевтің «Дефицит пластической культуры актера – проблема современного актерского образования» деген кітаптары, сондай-ақ қазақ театр өнеріндегі сахнадағы актердің пластикасы мен хореография жайында қалам тербеген еліміздің театртанушы, режиссер, зерттеушілері Қажықұмар Қуандықов, Қалтай Мұхамеджанов және Бағыбек Құндақбайұлының «Қазақ театртану ғылымының дамуы» (2013), Әшірбек Сығайдың «Театр тарихы» (2004) атты зерттеу жұмыстары. Тойған Ізімнің қазақ пластикасы мен хореография турасындағы пікірі, Айгуль Кульбековананың «Хореографическое наследие балетмейстеров Казахстана и его роль в становлении казахского танцевального искусства» еңбегі (2008), Дидар Қасымованың «Голос и грация в эпоху станилизма» кітабындағы Ш. Жиенқұлованың өмірі мен шығармашылығы туралы еңбегі (2019), Сабыржан Несіпбай, Меруерт Жақсылықова, Анар Еркебайдың, Брехттің «оқшаулану» тәсілінің қазақ театрында қолданылуы туралы мақаласы (2019), Санжар Керімбайдың қазақ театрын дамытушы Өзбекәлі Жәнібектің қазақ биі мен пластикасын шетелдерге насихаттау жайындағы еңбектері мен кітаптары назарға алынды. Сондай-ақ Константин Станиславский жүйесін қазақша тәржімалап, зерттеген режиссер, педагог Маман Байсеркеновтің «Сахна және актер» кітабы (1993) ретіне қарай қолданылды.

3. Талқылау

Қазақ театр өнерінің құрылғанына көп уақыт өткен жоқ. Қазақ театрының дамуына елеулі үлес қосқан драматург Мұхтар Әуезовтің: «Біздің елде театр ерте күннен бар болатын. ...Шынында, ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманында театр жасамай не жасады? ... Ұзататын қыздың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып, айтысатын жар-жар, салт ойынын туғызған театрдың өзі емес пе? «Жар-жар» мен «Беташар» бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымша керек қылмайды» (Әуезов: 2014: 37) – деуі арқылы қазақ театрының негізі салт-дәстүрмен, ойын-сауықпен, ауыз әдебиетінің негізінде туындағанына көзіміз жетеді. Айтыс, жоқтау, қоштасу секілді шешендік өнер де, өткір әжуа, сатираға құрылған әңгімелер де сахна өнерінің тууына үлкен ықпал еткені тарихтан белгілі. Яғни, тамырымызға сіңген өнердің, тума таланттардың шеберлігі кәсіби театрдың негізін құрауда көп септігін тигізді.

Мұнымен қоса, кәсіби театрдың бастауына көрші орыс мәдениетінің үлесі өте зор екені анық. XIX ғасырдың аяғында іргелес жатқан Омбы, Орынбор қалаларында театрлардың ашылуы да ықпалы етті. XX ғасырдың бас кезіндегі еліміздің түкпір-түкпірінде «Бірлік» ұйымының құрылуы, Шығыс кештері, «Қызыл керуен» труппасы, Қоянды жәрмеңкесінің өтуі де театр құрылуының алғышарттары еді.

1926 жылы 13 қаңтарда тұңғыш қазақ театрының шымылдығы Қызылорда қаласында ашылғанда жоғарыда аталған ұйымдардағы көптеген талантты актерлеріміз осында шақырылды. Театр өнерімен жақын таныстыру мақсатында

халықтың қызығушылығын ояту үшін өнер мекемесінде тек қойылым ғана емес, сауық кештері, түрлі концерттер ұйымдастырылғаны белгілі. Сондай жиындарда ән, күй, жырдан бөлек, би өнері де кеңінен танылды. Пластикалық мықты би нөмірілерін көрсетуде аты шыққан танымал бишілер Ахмет Берсагимов пен Рахим Асылбеков, сонымен қатар қазақтың талантты артисі Құрманбек Жандарбеков бірге өнер көрсетіп, актердің жан-жақтылығын, артистің басты құралы дене бітімімен мықты жұмыс жүргізудің шеберлігін танытқан болатын. Осы өнерпаздардың ішінде «Жынды қара» деген лақап атқа ие болған Ахмет Берсагимов көрерменнің көзайымына айналды. Осылайша, қазақ би өнері, актердің пластикасы қазақтың ұлттық биінен бастау алды. Ал Бүкілқазақстандық таланттар слетінде Жапақбас Оразғалиев, Ысқақ Біжібаев, Ғалым Аркенов және сол сынды биші өнерпаздар өзінің өнерін көрсетіп, жоғары бағаға ие болды.

Қазақ би өнерінде кәсіби дайындықсыз-ақ табиғи дарынымен танылған орындаушылардың орны ерекше. Солардың бірі – Жапақбас Оразғалиев. Ол жаратылысынан ерекше қабілетке ие биші ретінде ұлттық би өнерінің табиғи дарын иесі саналады. Оның ішкі көркемдік түйсігі мен ұлттық мәдениетке тән қимыл-қозғалыс заңдылықтарын интуитивті түрде меңгеруі – оның орындаушылық шеберлігінің айқын дәлелі. Жапақбас Оразғалиевтің шығармашылығы фольклорлық би үлгілерін пластикалық тіл арқылы көркем интерпретациялаудың жарқын мысалы болып табылады. Ол әрбір қимыл, ырғақ және қозғалыс динамикасы арқылы дәстүрлі би формаларын жаңаша мазмұнда түрлендіре отырып, көрерменге ұлттық рухани болмысты сезіндірген биші.

Фольклорлық би дәстүрінде пластика – тек дене қозғалысының жиынтығы ғана емес, сонымен қатар этнотанымдық кодтарды, халықтың дүниетанымын, тұрмыс-салттық ерекшеліктерін бейнелейтін семиотикалық жүйе ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Жапақбас Оразғалиев сынды тума таланттардың пластикасы – ұлттық мәдениеттің табиғи көркем тілі мен рухани тереңдігінің айнасы. Мұндай орындаушылардың би шешімдері бейсаналық деңгейде қалыптасқанымен, олардың әрбір қимылы этноқұндылықтарды органикалық түрде жеткізу қабілетімен ерекшеленеді.

Бұл үрдіс Ысқақ Біжібаевтың шығармашылығында да айқын байқалады. Ол би қимылдары арқылы тек сахналық көрініс қана емес, сонымен қатар дәстүр мен замана арасындағы үндестікті қалыптастыра білді. Ол орындаушылық мәнері арқылы көрерменге ұлттық болмыстың терең мағынасын би тілі арқылы жеткізген биші.

Халық арасынан шыққан тума таланттардың қатарында Ғалым Аркенов те ерекше орын алады. Оның би мәнері мен пластикалық беру тәсілі фольклорлық мұраны жай ғана қайталаумен шектелмей, оны импровизациямен ұштастыра отырып жаңа көркемдік деңгейге көтерген. Ғалым Аркеновтің орындаушылық табиғаты фольклорлық дәстүр мен шығармашылық еркіндіктің үйлесімді синтезін айқын көрсетеді.

Жалпы алғанда, қазақ би өнерінде халық арасынан шыққан тума таланттардың шығармашылығы – ұлттық мәдени мұраны сақтауда және дамытуда маңызды рөл атқаратын феномен. Олар дәстүрлі фольклорлық үлгілерді сахналық кеңістікке бейімдеп қана қоймай, сонымен қатар ұлттық өнердің ішкі мазмұны мен эстетикалық мәнін терең жеткізеді.

Жаңадан құрылған театр екі жыл өткен соң Алматыға қоныс аударған кезде ұжымға талантты биші Шара Жиенқұлова, өнерпаз Қанабек Байсейітов, жезтаңдай әнші Күләш Байсейітова, сонымен қатар сол уақытта елге аты шыққан биші Зәрубай Құлсейітов және басқа да жас артистер келді. Труппаның ұлғаюы түрлі өнердің ұштасуы драмалық және музыкалық театрдың, филармонияның бөлінуіне, олардың жеке өнер түрі ретінде өмір сүруіне жол ашты.

1934 жылы Мұхтар Әуезовтің «Айман-Шолпан» комедиясымен музыкалық драма театры шымылдығын көтерді. Дәл осы тұста жоспардағы спектакльдерге хореографиялық ұжымның құрылуы керек екені анықталды. Алайда, музыкалық студия артистерінің ішінде билей алатын өнерпаздар жоқтың қасы еді, ал биге икемі бар бишілер драмалық труппаға ауысқан болатын. Оған қала мен ауыл тұрғындарының ұлттық биді әртүрлі қабылдаулары да себеп болды. Аталмыш қойылымды сахналау үшін көңілді әндерге құрылған би әрі жеңіл қозғалатын, ырғақты түсінетін, икемі жақсы келетін бишілер қажет болды. Сол себепті ұжым әуесқой бишілерді хореографиялық труппаға шақырды. Келген өнерпаздардың ішінде талантты, қазақ би өнерінің негізін қалаған Шара Жиенқұлова мен биші, болашақ балетмейстер Екатерина Лифанова бар еді. Соның өзінде мықты әрі тәжірибелі балетмейстер болмағандықтан, қойылымның билерін қою қиындық тудырды. Сондықтан шетелдік хореографтарды шақыртып қоюға тура келді. Ташкенттен талантты педагог Али Ардобустың келуі болашақ қазақ пластикалық өнерін қалыптастыруда үлкен олжа болды. Бұл қазақ фольклорындағы билердің шығу тарихын зерттеуге, қойылымдағы биді нақышына жеткізіп орындауға талай жастарды тартуға ықпалын тигізді. Терең ізденістер мен шақыртылған педагогтардың, артистердің табанды жұмысы арқасында «Айман-Шолпан» комедиясы көрерменнің ыстық ықыласына бөленген, кәсіби спектакльдің айнасы ретінде үлкен жетістікке жетті: «Мұхтар Әуезовтің «Айман-Шолпан» пьесасы қойылған 1934 жыл театр өнерінің музыкалық бағытта даму белесі болды. Композитор И.В.Коцыхтың жинастырып, С.И. Шабельскиймен бірлесе отырып пайдаланған халық музыкасы мен әндері де спектакльге ерекше көркемдік, сахналық көрік берген. Ал қазақ халық биі алғаш осы музыкалық спектакльмен кәсіби сахнаға шықты. Бұл билер жөнінде Ахмет Жұбанов, Евгений Брусиловский сынды өнер қайраткерлері: «... Халық ойындарының қимыл әрекеттеріне негізделген билер сәтті шықты, әрі бұл билер күй шығармаларына қойылған», – деген болатын (Ізім, 2021: 105). Осындай жақсы қабылданған премьерадан соң студия «Мемлекеттік қазақ музыкалық театры» деген атты иеленеді. Бұл қазақ театрының әртүрлі бағытта дамуына зор ықпалын тигізді.

Осыдан кейінгі қойылымдарда театр артистерінің хореографиялық қойылымдарда өнер көрсеткені белгілі. Оның ішінде актер Елубай Өмірзақов «Шаман» биіне

қатысып, өнерін көрсетіп, пластика әлемін түсінуге, тәжірибе жинауда зор көмек болғаны белгілі. Аталмыш би көрермен көзайымына айналмаса да, кейіпкерді терең зерттеуде, қимылдар арқылы бейненің психофизикалық болмысын айқындауда жақсы еңбек жүргізілген болатын.

Мемлекеттік қазақ музыкалық театры ең алғашқы классикалық қойылымнан кейін Бейімбет Майлиннің «Шұға» туындысын сахналауға кірісті. Осы тұста қазақ театрында хореография жағын жетілдіруге, артистерді үйретуге шақыртылған орыс, өзбек балетмейстерлерінің ықпалы көп болды. Соның бірі – кәсіби хореограф, педагог, би тарихын жетік меңгерген, тәжірибелі балетмейстер Александр Артемьевич Александров. Оның қазақ топырағына келіп, спектакль қоюы сол уақыт үшін үлкен жаңалық болғаны айқын. «Шұға» спектаклінің бір сахнасы жастардың жиылған ұлттық ойындарына құрылған еді. Қазақтың ұлттық ойындары қимылды, шапшаңдықты қажет ететіндіктен, би қоюшы балетмейстерлерге ол біршама көмектесті. «Қазақ биі синкретті өнер ретінде өз дамуында күрделі кезеңдерден өтті. Қазақ биі қашалған қарапайым қимылдан бастап, күрделі биге дейін жетті. Би өнері ерте заманнан қалыптасқан, халқымыздың аса бай ауыз әдебиетімен, ән-күйлерімен, дәстүр тұрмыс-салтымен біте қайнасып келе жатқан ел мұрасы болып табылады. Би өнері өзінің эстетикалық болмысында қазақ жұртының жалпы дүниетанымына сай арман-мұраттарын бейнелейтін қимылдар жүйесін қалыптастырған. Қазақ халқы ежелгі би өнерінің дәстүрі мен өрнегін сақтап, өзінің рухани қазынасымен ұштастыра отырып, ғасырлар бойы дамытып келеді. Би өнері ішкі рухани әлемді ашады, адамды, сұлулыққа тәрбиелейді, игі қасиеттерді оятады, адамгершілік идеяларды насихаттайды» (Қанағат, 2022: 7). Сондықтан да осынау қазақ елінің болмысын тануда, ерекшелігін анықтауда А.Артемьевич біршама қиындыққа кезіккені анық. Себебі ел салтының, дәстүрінің ерекшеліктері мен айырмашылықтары маманға біраз тер төгуге мәжбүр етті. Оған көмектесу үшін алғашқы режиссеріміз, мәдениет майталманы Жұмат Шанин оған ауылдарды аралатып, салт-дәстүрімізбен, тұрмыс-тіршілігімізбен, ұлттық ойындарымызбен таныстырды. Сонымен қатар актер Құрманбек Жандарбеков сахналарды жасауға қатысып, шама келгенше жәрдем еткені тарихымыздан белгілі. Дәл осындай қолдаумен, тәжірибесімен Александр Александров биін қойған «Шұға» спектаклі де жақсы нәтижеге жетіп, көңіл қуантты. Осылайша, би сахналарын қоюдағы нақтылық, ой, ырғақ, көркемдік жағы дұрысталып, кәсіби музыкалық қойылымға қол жеткіздік. Би қимылдарының айтар ойы, мақсаты, бейнелеуінің ерекшеліктері бар екенін айқындап, артистер біліктіліктерін біршама арттырды.

Осы жетістіктен кейін Ресейден мамандар шақыру, хореографияға мән беру дұрыс бағытқа қойылды. Ең елеулі жаңалық композиор Евгений Брусиловскийдің, суретші Анатолий Иванович Ненашевтің және же басқа да өнерлі талантты мамандардың келуі болды.

Тәжірибелі мамандарды жинап, толыққан театр ұжымының жоспардағы келесі қойылымы – «Қыз Жібек» эпосы. Қоғамдағы адам азаттығы тақырыбын көтеретін

үлкен туынды терең ізденісті, жаңашылдықты қажет етті. Осы орайда драматург, жазушы Ғабит Мүсірепов либреттосын, ал жас Евгений Брусиловский қазақтың ұлттық әндерін операға лайықтап жазып, үлкен еңбек етті. Қазақтың алғашқы операсын жазған композитор ретінде аты тарихта қалды. Ал талантты балетмейстер Александр Артемьевич театр артистерінің қимыл-қозғалысын қоюға әрі би сахналарын жасауды қолға алды.

«Қыз Жібек» спектакліне режиссерлер алдыңғы жұмыстардағыдай ұлттық ойындарды, салт-дәстүрлерді, тұрмыс-тіршіліктегі қалыпты жіті зерттегендіктен, «Киіз басу», «Шашу», «Жамбы ату», «Қылыштасу» сынды сахналар жеңіл, көңілді, пластикалық қозғалыстардан тұрды. Көпшілік қатысатын аталмыш сахналар қойылымның ырғағына, динамикалы өтуіне, пластиканың оқылымына көп әсер етті. Аталмыш драма-опералық қойылым қазақ театрының әрі музыкалық театрының жолын ашып, тіпті қазақ елін танытуда елеулі жаңалық болды. Қойылым жайында қалам тербеген драматург, жазушы Мұхтар Әуезов қойылымдағы пластикалық қимылдарды қоюмен жұмыс істеген, артистермен өнімді еңбек еткен А. Александров пен жеке билерді орындаған талантты биші, артист Шара Жиенқұлованың шығармашылығын атап өтуі осыған дәлел бола алады.

Жиенқұлова Шара Баймолдақызы – қазақтың тұңғыш кәсіби бишісі, қазақ театрындағы хореографиялық қойылымдарының алғашқы орындаушысы. Жастайынан биге құмар болып өскен өнерпаз қыз орыс мектебінде, ары қарай педагогикалық оқу орнында білім алған жас талантқа 1928 жылы театрдың Қызылордадан Алматыға қоныс аударуы үлкен өнерге жолын ашқан. Музыкалық студияға жезтаңдай әнші Күләш Байсейітовамен бірге кастингтен өткен Шараның театрдағы сомдаған ең алғашқы бейнесі Бейімбет Майлиннің «Майдан» туындысындағы Пүліш рөлі болды. Ол театрда талантты өнерпаздар Елубай Өмірзақов, Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбаев, Әміре Қашаубаев, Құрманбек Жандарбеков, Иса Байзақов, Жұмат Шанин, Қанабек Байсейітовтермен бірге қызмет етті. Евгений Брусиловский композиторлық еткен «Қыз Жібек», «Жалбыр» және «Ер Тарғын» қойылымдарының би сахналарын Шара үлкен абыроймен алып шықты. Өнерімен тек Қазақстанды емес, талай елді аралап, танылған бишіге «байдың қызы» деген анықтама талай кедергі болды. Оны мына жолдар анық аңғартады: «Шара, как и многие представители культуры того времени, на уровне подсознания улавливала вибрации идей, и должна была через свое сознание выразить их в виде движений и жестов, а не просто достучаться до подсознания зрителей, но и чтобы надолго остаться там в виде маленького молоточка, который стучал в такт времени. …У Шары Жиенкуловой мы встречаем отложенное сопротивление режиму через утверждение – я сохранила и приумножила казахский культурный капитал несмотря на внешнее давление» (Касымова, 2019: 45). Яғни, қаншалықты қиын уақыт болса да, өнерді сүйген Шара қазақ би әлемінің дамуына сүбелі үлес қосып, нағыз тұлғаға айналды.

1932 жылы шақыртылған режиссер Я.Танеев Марк Тригердің «Сұңғуір қайық» қойылымын сахналап, қазақ актерлерінің біліктілігін арттыруда, сахна әдебін

қалыптастыруына көп ықпал етті. Бұл жайында театртанушы М.Жақсылықова: «Маман режиссердің артықшылығына, біздің театрға ондай адамның ауадай қажеттігіне біздің сол репетиция кезінде-ақ көзіміз жетті. Танеев сөз емес, қимыл-қозғалыстың өзімен де көп нәрсені ұқтыруды талап етеді: қай жерде тұрғаныңа, сахнаға қай тұстан шыққаныңа, қай сөзді айтқанда бет жүзіңе қандай құбылыстар болуы тиісіне – бәріне мән берді, солардың бәрі айтып тұрған сөзіңді толықтырсын дейді; үйреншікті қимылдарды, жаттанды әдеттерді жасатпады. Бұрыңғы оп-оңай нәрселеріміздің бәрі қиындап кетті», деп еске алады Қанабек Байсейітов. Я. Танеев үйреткен этюдтер актердің психо-физикалық аппаратының толықтай жұмыс істеуіне түрткі болды» (Жақсылықова, 2014: 51) деп жазды. Демек, кәсіби театрдағы артисттің пластикасының мәні артып, тәжірибе жүзінде сіңіруге кіріскен сәт осы уақыттан басталатынын аңғарамыз.

Ел тарихында халықтың мәдениеті мен өнері бар екенін дәлелдеп қана аман қалатын қиын-қыстау заман өткен. Кәсіби театр ашылған соң, басқа елдерге өзіміздің жеке ел екенімізді, болмысымызды көрсететін сапарлардың қажеттігі туды. Осы орайда мәдениет қайраткері Темірбек Жүргенов аталмыш ұлттық тамырымызды ашып, айқындайтын «Қыз Жібек» қойылымын 1936 жылы Мәскеуде қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігіне алып барды. Бұл жағдай турасында филология ғылымдарының докторы Тұрсынбек Кәкішұлы: «Голощекин тұсында алапат аштыққа ұшырап, халқымыздың жартысына жуығынан өлідей – бір, тірідей – екі айырылып қалған халықпыз. Арып-ашқан халықтың еңсесін тіктеу, рухын көтеру Филипп Голощекиннен кейінгі басшының мойнына жүктелді... Халық материалдық жағынан түрлі қиыншылықтарға ұшырап жатса да, қазақтың әдебитін, мәдениетін, өнерін Одақ көлемінде насихаттау – рухани бай ел екенімізді паш етті» деп атап өтті (Мұқан, 2016). Қазақтың салт-дәстүріне, ойындарына құрылған сахналар, мың бұралған артистер, жезтаңдай әншілердің өнер көрсетуі арқылы еліміздің мәдениетін көтеріп қайтты. Бұл болашақ қазақ театрына деген үлкен жеңіс алып келді. Себебі халық әндеріне негізделген опера, арнайы шақыртылған балетмейстермен жұмыстағы хореография, мықты драматургиялық туынды көпшіліктің ойынан шығып, таңдай қақтырды. Бұл өнерлі он күнде 300-ге жуық қазақ өнерпазы жүлдемен оралды. Соның бірі әрі бірегейі биші Шара Жиенқұлованың «Құрмет» орденін иеленуі болды.

Жоғарыда аталған балетмейстер, режиссерлер актердің сахнадағы өнер көрсетуінің алғышарттарын үйретіп, жүйенің негізгі ережелерімен таныстырса, келесі кезекте өзіміздің елден шыққан жас өнерпаздар Ресей асып, білім қуды. Олардың ішінде, атап өтсек, кәсіби режиссураны игеріп, білім алған Асқар Тоқпанов, кейін барша ТМД елдеріне қазақ театрының дәрежесін көтерген Әзірбайжан Мәмбетов те болды. Тарихымыздан белгілі Жұмат Шанин ең алғаш театр ашылған уақытта Орынбор, Омбы қалаларындағы театрдың ішкі жүйесімен, біліктілікпен танысқан соң шетелге біздің елдің ұлдары мен қыздарының білім алу қажеттілігін айқын ұққан еді. Театр ішінде актердің өзіндік дайындық уақыты, музыка және хореография сабақтарын қосқанымен, кәсібилік үшін оның аздық ететінін ұғынған.

Ең алғашқы кәсіби режиссер, Қазақстанның халық артисі Асқар Тоқпанов 1940 жылы ұлы Абай бейнесін сахнаға шығаруымен танылып, грим, кәсіби біліктілікті көрсетіп, Мұхтар Әуезовтің жоғары бағасына ие болғаны белгілі. Мәскеудегі Луначарский атындағы театр өнері институтын бітірген білікті маман қазақ театр сахнасына біршама классикалық туындыларды дүниеге алып келіп, театр өнерінің дамуына сүбелі үлес қосты.

Қазақтың кәсіби режиссерлерінің келуімен, Константин Станиславский жүйесі де бірге келіп, ендігі пластиканың тек биде ғана емес, актердің сахнаға шығып, өмір сүргенінен бастап барлық қимыл-қозғалыстардың жататыны анықтала түседі. Актердің пластикасы деген ұғымның не екенін, осыған дейін кәсіби білімі жоқ актерлерге бұл жаңалық болған еді. Осыдан бастап елдегі оқу орындарында актерлік білім қолға алынып, актер техникасы, шеберлігін үйрету мықтап қолға алынды. Қазақ театр өнеріне түбегейлі өзгеріс әкеліп, актермен жұмыс жасаудың озық үлгісін өз қойылымдарында көрсеткен режиссер – Мәмбетов Әзірбайжан Мәдиұлы.

1944 жылы М. Әуезов атындағы академиялық драма театр сахнасында режиссер Яков Штейн мен Қапан Бадыров режиссурасымен «Қобыланды» қойылымының премьерасы өтті. Спектакльге қатысты әртүрлі ой-пікірлер айтылғанымен де, ғашық жандар Қобыланды мен Қарлығаның жеке сахналарын бимен, қимылмен шешуі ұтымды шыққан. Драмалық театрдағы артистердің шеберліктерін шыңдауда, физикалық дайындықты анықтауда, спектакльдің оқылымын айқындауда жақсы табылған шешім болғаны анық. Кейін аталмыш қойылымды режиссер Әзірбайжан Мәмбетов те сахналап, елеулі жетістік көрсетті. «Қобыланды» эпосының сахналануы турасында театртанушы Ирина Шостак: «Именно с этого спектакля А. Мамбетова начинают считать постановщиком, владеющим зрелищной композицией спектакля, мастером ритмических построении» деп пікір білдіреді (Шостак, 1989: 65). Бұнымен, режиссер бас кейіпкер Қобыланды мен ғашығы Қарлығаның арасындағы сезімді қимыл-қозғалыс арқылы пластикамен шешуі ұтымды болғанын байқаймыз. Жалпы, Әзірбайжан Мәмбетов режиссурасы көп қырлы, жан-жақты. Өзінің жары Ғазиза Жұбановамен бірлесіп жұмыс жасап драмалық, музыкалық қойылымдар ғана емес, тіпті опера да сахналап, театрдың түрлі жанрларын терең меңгергенін аңғарамыз.

Соғыс уақытынан кейін хореографтар еліміздің фольклорлық билерін, оның ұлттық ерекшеліктерін жіті зерттеді. Бұл салада Дәурен Әбіров, Зәуірбек Райбаев, Болат Аюханов және т.б. еңбек етті. Қойылымның негізгі ойы мен кейіпкерлердің мінезі ашылуы үшін биі бар сахналар қойды. Сонымен қатар сахна билерін қоюда режиссер, актер, өзі биші Әубәкір Исмайлов ерлер биі қимылдарының жүйесін, әліппесін құрап, қалыптарын қазіргі күнге дейін жеткізді. Ал халық билерінің ерекшелігін сақтап, жаңа пластикалық би құрылымдарын жеткізген биші өнерпаздардың еңбегі ерен: «Только в личных контактах передавались традиционная выразительность движений народного танца. Это положение ярко подтверждают становление первого казахского хореографа А. Исмаилова, исполнительское мастерство Ш. Жиенкуловой, Г. Талпаковой, Т. Изим, с детства воспринимавших

уроки традиционного творчество старших. Рождение новых движений, рисунков построения происходило на глазах всего народа, тут же перенимавшего художественные достижения талантливых исполнителей» (Кульбекова, 2008: 231). Әрбір қимылдың мақсаты, айтар ойы, мінезі, қарым-қатынасы болатынын, оны ел алдында жеткізуде жанкешті еңбек қажет ететінін жоғарыда аталған таланттардың шығармашылығынан аңғарамыз.

1960-1970 жылдары әлі кеңес үкіметінің билігі жүріп тұрғандықтан, алыс-жақын шетелдерге мәдениетімізді көрсету үшін әлі де талай еңбек етіп, күш салу қажет еді. Осы орайда бағымызға орай ел тағдырына, өнеріне алаңдаушылық білдірген басшылар болды. Оның бірі әрі бірегейі Мәдениет министрінің орынбасары Өзбекәлі Жәнібек болған еді. Болгарияда болатын халықаралық фестивальге қазақ би өнерін көрсету үшін біршама еңбек еткен қайраткер ұлттық киім тіккізуде, қазақтың қызын жарысқа қатыстыруда, бармен қамтамасыз етуде жанкештілік еткені аян. Бұл ерлік туралы биші Гүлжан Талпақова: «Ә дегеннен дойраның ритмін іліп алдым да, мың бұралып сала бердім. Үш күн бойы Алматыда тіктірген ұлттық костюмім үлкен рөл ойнап кетті. Қос етек көйлегім де, велюр нымшам да, құндыз бөркім де, бөркімнің үлбіреген үкісі де сахнаны жандырып жіберді. Осылайша бірінші турдан өттім. Одан кейінгілері оңай болды. ...Осыдан соң жұлдызым жанып, тасым өрге дөңгеледі. Орта Азия бойынша шығыс биін билейтін жалғыз бишіге айналдым. Соның арқасында елуден астам шет мемлекетте өнер көрсеттім» (Керімбай, 2024: 45), деп еске алады. Халықаралық байқауда өнер көрсетуге бар ықпалын салған Өзбекәлі Жәнібек қазақ қызының елімізде би өнерінің дамығанын, бар екенін көрсету үшін төккен тері ақталған еді.

Театрдың алғашқы артистері ешбір театр мектебін көрмей, ешбір жүйені білмей, өз бойындағы тума таланттарымен сахнаға шыққаны тарихымыздан белгілі. Е.Өмірзақовтың ойыны турасында заңғар жазушы, зерттеуші ғалым Мұхтар Әуезов: «Елубай аталған рөлдердің ешқайсысында құр сыртпен, актерлық техника, механикалық машықпен ойнау әдетінде емес, көркемдік шыншылдығында. Өне бойымен сол рольге құлай түсіп, сүңгіп кетіп, тұтана, өртене жүріп жалындай, жаңа ойнауында Шоқтай жарқыраған ашық жарқындығы бар, көрушіге бар тынысы сезілгендей боп бусанып тұрған шындығы бар ойын. Мұның сауаты ішкі қуат, Станиславский айтқандай іші сара (нутро) одан әрі бассақ зауық (вдохновение). Елубай көбінесе осы шыншылдық ішкі сарай және зауықпен ойнайтын актер. Ойнайтын кейпінің көбін кей жерде бел ақылмен саралап, ғылыми жолмен зерттеп, әуелі миға қондырып ап, одан барып сылбыр жүріп, төкпектей шауып бара алмайды. Жарық берумен, шарқ ұрумен тұтаса, ұласа шыққан ішкі-тысқы екпінмен қаршығаша бір-ақ іледі. Ақын қиялының жыр образын ілгендей іледі», деп жоғары бағалайды (Әуезов, 2013: 44). Біз жоғарыда хореография мен пластиканың тууын, қазақ театр өнеріне қалай енгеніне тоқталдық. Ал, актердің пластикасы тек хореографиялық би емес екені анық. Актердің ішкі және сыртқы техникасы, шығармашылық күйі, физикалық дайындығы, тіпті керек десеңіз көз қарасы да пластикаға жатады. Галина Морозова:

«Пластическая культура актера – уровень профессионального мастерства в области сценической пластики; под сценической пластикой в данном случае имеется в виду внешняя, физическая (телесная) сторона сценического действия, понимаемого в целом как единый психофизический процес» (Морозова, 1999: 53) деп атап көрсетті. Яғни, театр әлемінде режиссердің ойын іске асыратын пластикалық экспрессивтілігін көрсетуде дененің физикалық дайындықта болуы үлкен маңызға ие.

Театр бір орында тұрмайды. Заман талабына сай түрлі қозғалыстар мен жаңашылдықтар енгізіліп келеді. Соңғы жылдардағы театр әлеміне енген жаңашылдық елімізде театрдың түрлі жанрларының дамуын көрсетті. Сахнадағы актердің сезімін, эмоциясын, айтар ойын пластикамен көрсетуден бөлек музыкалық және мюзикл театрлардың ашылуы жаңа бастамадағы өзгешелікті аңғартты. Осы орайда талантты режиссер Болат Атабаевтың рөлі ерекше. Актердің пластикасын режиссерлер арқылы көрсетуіміздің басты себебі актер пластикасының рөлі мен түрленуін осы аталмыш режиссерлер қауымы алып келетіндіктен болар. Әзірбайжан Мәмбетов пен Александр Пашковтың шеберханасында оқыған Болат Атабаев өзінің кәсіби біліктілігін шетелдерде арттыра түсті. 1990 жылдарда Мұхтар Әуезов атындағы мемлекттік қазақ музыкалық драма театрына қызметке келген өнер иесі Б. Римова «Қос мұңлық», М. Мақатаев «Қош, махаббат», Қ. Ысқақ «Жан қимақ», Иран Ғайып «Шыңғыс хан», М. Метерлингтің «Соқырлар», Ә. Тарази «Күнә», Р. Мұқанова «Мәңгілік бала бейне» спектакльдерін тудырып, сахнаға шығарды. «Барлық нәрсені неғұрлым аз сөзбен ұқтырады, ым-ишарамен, көздері, дене-қимылдары арқылы сөйлейді. Тағы бір айта кететін жайт актерлер бірнеше мәрте көрермендермен тіке сөйлесіп, интерактивтік тәсіл қолданады. Сырттай бақылап, көрсетудің әсер күші ұйықтап отырғанда да бір көздері ашық, бір көздері жұмулы. Кейіпкер ұйқыда, актер ояу – деген тәсіл орынды қолданған. Осылайша, Болат Атабаевтың «Көшкін» спектаклінде пайдаланған «эпикалық театрдың» тәсілдері режиссерлік шешім арқылы актерлік ойынның жаңаша қырынан танылуына, сценографияның көмегінсіз-ақ, әлеуметтік ортаны, қоғам тынысын жеткізуге болатындығын дәлелдейді» (Несіпбай, Жаксылыкова, Еркебай, 2019: 293). Мінеки, режиссер Б.Брехттің әдісін қолдану арқылы сахнадағы өмірді, актердің пластикасымен жұмыстағы өзгеше шешіммен көрсетуге болатынын аңғартты.

Актерлік ойында пластиканың мәнін арттырған режиссер – Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Нұрқанат Жақыпбай. 2007 жылы құрылған Жастар театрының көркемдік жетекшісі, режиссер Н.Жақыпбай шығармашылық жолында өзінің шәкірттерімен бірге ғимарат іздеп шарқ ұрғанын, қиындықтарға тап болғаны белгілі. Бірақ барлық кедергілерді жеңіп, бүгінде аясы кеңіп отырған театр ұжымының жеткен жетістіктері аз емес. Ең алғаш Шыңғыс Айтматов пен Әбіш Кекілбаевтің «Шыңғысхан» туындысын сахналап, шымылдығын түрген театрдың репертуары бүгінде толығып, көптеген республикалық және халықаралық театр фестивальдерінің жүлдегері атанып, жақсы танылды. Нұрқанат Жақыпбай режиссурасының ерекшелігі – пластика мен драмалық туындыны байланыстыруда.

Мәтін орнына актерлердің қимыл-қозғалыстарына, әрекеттерге, актер денесін «сөйлетуге», музыка мен саз әлемін тереңірек түсінуге талпыныстарды байқауға болады. «Пластический этюд заставляет подключать знания и практические умения, полученные на уроках по режиссуре и актерскому мастерству, танцу и сценической речи. Пластические этюды, сочиняемые на уроках по сценическому движению, квалифицируются как актерские и режиссерские. Первые – максимально нацелены на обретение и тренировку профессиональной телесной выразительности: умение слышать и слушать тело в пространстве и времени. Вторые (режиссерские этюды) – предполагают формирование и становление пластического мышления и воображения» (Григорьянц, 2022, 145). Яғни, режиссер сахнадағы кейіпкердің ішкі ойы мен сезімдерін пластикамен жеткізуді мақсат етеді. Өзінің шеберханасында шәкірттерін соған баулып, актердің негізгі «құралы» денені басқару мен игеру тәсілдерін үйретеді. Оның режиссурасындағы жаңалық драмалық қойылымдарды пластика тілімен сахналап, толыққанды қойылым ұсыну екенін аңғардық. Тіпті сахна декорациясын минимализмге құру актерлердің сахнада еркін қозғалысына кедергі етпеуден туындағандай әсер қалдырады. Оның қойылымдарында пластика үлкен маңызға ие. Қойылымның көп бөлшегін хореография құрайтынын аңғаруға болады. Драмалық тартыстар, кейіпкерлер арасындағы қақтығыс, образдың эмоциясы мен ішкі сезімі би арқылы көрініс табуы спектакль динамикасының жарқын болуына әсер етеді. Бұл режиссердің дәстүрлі қойылымнан алыстап, заманауи сахналық өзгерісті қолдайтынын айқындаймыз. Театр ұжымының репертуарындағы соңғы қойылымдарды қарасақ, көбінесе жас көрермендерге арналған ырғақты, музыкалы, хореографиялық сарын көбейгенін байқаймыз. Режиссер сахналаған «Жан азабы», «Меккеге қарай ұзақ жол», «Ревизор», «Ғайыптағы махаббат сазы», «Шөл даладағы өлі тыныштық», «Көзіме бір көрінсең, бала ғашық», «Атау кере», «Асауға тұсау» спектакльдері қазақ театр тарихында жаңашылдық алып келген, актер пластикасының үлкен маңызға ие екенін бағдарлайтын ерекше қойылымдарға айналды. «Ревизор» спектаклінде актерлердің пластикасы комедиялық және сатиралық элементтерді күшейту үшін қолданылған. Бас кейіпкер Хлестаковтың еркін әрі кейде абсурдтық қозғалыстары, оның мінезіндегі шатасу мен шатақтықты көрсетеді. Бұл жерде актерлік пластика диалогтардан тыс эмоционалдық әрі психологиялық күйді жеткізудің негізгі құралдарының бірі болып табылады.

Н. Жақыпбай қойған Талаптан Ахметжанның «Сұлу мен суретші» музыкалық спектаклінде бейнелердің психологиялық ахуалын, іштегі мұң мен махаббатты сөзбен емес, іс-әрекет арқылы шешкен. Би мен музыка үйлесіміне, бас кейіпкерлердің күйін көпшілік сахнадағы артистердің хореографиялық биі арқылы берген. Сахнада декорация аз, тек ортадағы қайықтағы актерлердің сезімін анықтауда, спектакльдің дугасы (өсу эволюциясы) бас кейіпкерлерге құрылғанын, басымдылық динамикалы болуына, ырғақты жүруіне берілгенін аңғарамыз.

Соңғы жылдардағы қазақ театрындағы актер пластикасының рөлі театр өнерінің дамуы мен көрерменге әсер етудің маңызды элементтерінің бірі ретінде айтарлықтай

күшейе түсті. Актер пластикасы, яғни дене тілі, мимика және қозғалыс арқылы сезім мен ойды жеткізу, қазіргі қазақ театрында сөзбен бірге физикалық әрекеттер арқылы да терең эмоционалдық және психологиялық әсер қалдыруға мүмкіндік береді.

Қазақ театрының қазіргі кезеңінде актердің пластикасы көркемдік құрал ретінде ерекше маңызға ие болды. Бұрынғы уақытта актерлер көбіне сөздік мәнерге басымдылық берсе, қазіргі театрда пластика арқылы оқиғаны, кейіпкерлердің ішкі әлемін тереңірек жеткізу қажеттігі туындады. Бұл әсіресе драмалық спектакльдерде маңызды, себебі кейіпкерлердің ішкі жан дүниесі, қайғы-қасіреті, қуанышы мен үміті көбінесе сөзден гөрі дене қозғалысы арқылы көрініс табады.

Бүгінде қазақ театрында түрлі жаңа бағыттар мен эксперименттер байқалуда, олардың ішінде хореография, физикалық театр, пантомима элементтерін қолдану жиілеп келеді. Бұл бағытта, мысалы, хореографиялық қойылымдар мен пластикалық этюдтер арқылы кейіпкерлердің мінез-құлқы мен сезімдерін ашып көрсетуде жаңа тәсілдер қалыптасты. Бұған мысалы, жас режиссер Дина Жұмабайдың шығармашылығын атап өтуге болады. Қазақ театрларында әр маусым сайын жаңа қойылым сахналайтын режиссердің Айгүл Иманбаеваның А.И театрында сахналаған шетелдік үздік шығармалардың бірі «Федра» қойылымы актер пластикасының жаңа деңгейде көрсетуге әсерін тигізді. Жан Расиннің туындысын сахналаған Дина Жұмабай сахнадағы екі актермен-ақ спектакльдің мазмұнын, айтар ойын жеткізуді мақсат етті. Өте минимализмге құрылған декорация ортадағы үстел, орындықтар актерлердің өзара қарым-қатынас жасауына, көрермендермен тығыз байланыс орнатуда маңызды орын алған. Бас кейіпкер Федраны сомдаған Айнұр Бермұхамбетова мен Ипполит бейнесіндегі Олжас Жақыпбектің тандемі өте органикалы шыққан. Актерлердің хореографиясы қойылымның негізгі бөлігін алады. Ал оны шеберлікпен орындаған актерлердің ойыны арқылы рұқсат етілмеген сезім, іштегі жанталас, қарсылық пен қалаудың ортасында қиналған Федраның күйімен таныса түсеміз. Осы орайда: «Режиссер может понять задачу по пластическому решению формально: в историческом спектакле нужно найти стиль поведения. Истинное понимание пластического решения спектакля гораздо обширнее и глубже. Оно прежде всего в психологической пластике актера, в общем стиле спектакля, в образном мизансценическом выражении сверхзадачи спектакля» (Торгашев, 2013: 389) деген тұжырыммен келісеміз. Былайша айтқанда, «Федра» қойылымында осы аталған пластикалық шешімді Дина Жұмабай таба білген. Режиссердің әрбір мизансценасы алдын ала ойластырылып, жоспарланғаны байқалады. Әрине, оның режиссурасына тән қанның төгілуі, қораздың шығуы, актерлердің теннис ойнап, Ипполиттің роликпен трюктар жасауы өте батыл шешім болғаны анық, дегенмен қойылымның ерекшелігі актерлердің пластикасының басқа деңгейге өткендігін айқындадық. Ал хореографиясын қойған Шырын Мұстафинаның жұмысынан би емес дене қимылының берер мәні, айтар ойы маңыздырақ екені көрінді. Режиссермен тығыз жұмыс жасап, міндеттерін анық түсініп, жақсы тандемдік еңбек еткені байқалады. Д. Жұмабай режиссурасында актерлік пластика спектакль

тілінің қолданбалы элементі ретінде ғана емес, сонымен қатар актерлік дененің қозғалысына, яғни көрерменнің назарын аудару қызметін атқаратын сахналық шығармашылықтың дербес түрі болып көрінеді. «Дина Жұмабай қойылымның ішкі ағысы мен актерлер ойынындағы екінші план арқылы махаббат, заман шындығы, тіршілік тынысы туралы ойларды айтқыза білді. Ол қандай пьесаны қойса да, бүгінгі күннің өзекті мәселелерімен байланыстырып, өмір болмысын шынайы суреттеуге театрлық бейнелеу тәсілдерін молынан қолдануымен ерекшеленеді. Сонымен қоса ол актерлерден әмбебаптық қабілетті талап ететін режиссердің бірі. Яғни, актерлер бейне сомдауда кейіпкердің ішкі жан дүниесін көрсетумен бірге сахнада пластикалық тұрғыда әдемі қимылдау, билей білу мен ән салу қабілеті жетілген, каскадерлік қарымы бар, дене-бітімі тартымды болуын алдыңғы кезекке қояды. Ол кез келген жанрда және әртүрлі пішіндегі қойылымдарда батыл ойнайтын орындаушыларды қателеспей таңдайды. Сол арқылы актерлердің сахнада өмір сүруінің жаңа мүмкіндіктеріне жол ашып, кәсіби шыңдалуына ықпал етіп келеді», – деген (Нұрпейіс, 2024: 149) пікір бекер айтылмаған. Өйткені Д.Жұмабай актерлерге сыртқы және ішкі еркіндікті беру арқылы пластикалық айқындылыққа қол жеткізіп отырады.

Егер соңғы жылдары жарық көрген қазақ театр сыншыларының еңбектеріне сүйенсек, спектакльдегі бидің маңызына айрықша тоқтала бастағанын байқаймыз. Айталық: «Соңғы жылдардағы батыстық зерттеулерде актер-кейіпкердің қойылым барысындағы дене және тән қиылдары арқылы айтар ойын (белгі, ақпаратын, семиотикасын) талдау көп жүргізіліп келеді. Постдрамалық театр үлгісінде жасалған отандық қойылымдарға бұл тәсілді қолдану аса маңызды. Сахнада биді қолдану драмалық оқиғаны танудың қажетті шарты. Сондықтан спектакльді реперзентациялауды жүзеге асырғанда би элементтерінің мәнін қарастыруда маңызды» деген (Жақсылықова, 2023: 230) ойымен толық келісеміз. Шынымен де, актерлердің пластикасы қазіргі қазақ театрында маңызды талаптардың біріне айналды. Театр режиссерлері актерлердің дене тілін жетілдіру, олардың физикалық дайындығын арттыру үшін арнайы тренингтер мен шеберлік сабақтарын жиі ұйымдастырады. Бұл тек қана қойылымдағы рөлдердің сапасын арттырып қоймай, сонымен қатар актерлердің жалпы кәсіби деңгейін де көтеруге септігін тигізеді.

Соңғы 5 жылдықта актер пластикасы әлемдік тенденцияларды өзіне сіңіре бастады. Астана қаласында 2016 жылы ашылған Astana Musical Мемлекеттік театры бүкіл дүниежүзіне қатты әсер етіп, адамзаттың ортақ мәселесіне айналған карантин кезеңі туралы «COVID-2019» би перформансын көпшілік халыққа ұсынды. Хореографиялық қойылымның режиссері – Анель Мырзагулова. Режиссер аталмыш спектакльде карантин кезіндегі адамдардың өлімі, шығармашылықтың тоқырауы, түрлі адамдардың тағдыры, тіпті әйел теңсіздігі тақырыптарын көтерген. Алдымен А.Мырзагуловаңың карантин турасында талай ізденістер жүргізгені байқалады. Қойылымда адам өлімі жайындағы режиссердің философиялық ойларын да табуға болады. Карантин уақытындағы адамның өз әлеміне, отбасына үңілуі, зардаптары туралы жақынырақ біле түсеміз. Тіпті, Кеңес Дүйсекеевтің әнін қолдануы өнер

адамдарының ерте өмірмен қоштасу себептерін ескеріп өткені аңғарылады. Режиссер актерлермен бірігіп жасаған жұмыста актерлік шеберлікке, хореографияға және вокалға ерекше көңіл бөлген. Актерлердің әр қимылы, денемен жұмысы, қарым-қатынасы барлығы оқылып, қойылымдағы актер пластикасының жаңаша қалыпта көруімізге септігін тигізді. Әлемдік тақырыпты көтерген қойылым өзінің жоғары бағасын алып, театр дамуының жаңа белесін көрсетті.

Актер пластиканың театрдағы рөлі көрерменге тікелей әсер етеді. Қазіргі көрермен тек қана сөзді естіп қана қоймай, кейіпкердің дене тілі арқылы оның шынайы сезімдерін, ішкі қайшылықтарын, болмысын тереңірек түсінуге мүмкіндік алады. Осылайша, спектакль көрерменді эмоционалдық жағынан толығырақ қамтып, оның театрға деген қызығушылығын арттырады.

4. Зерттеу нәтижесі

Қазақ театрындағы актер пластикасы өзіміздің салт-дәстүрден бастау алып, бүгінгі әлемдік театр тенденциясына сай дамып келеді. Аталмыш ғылыми еңбекте ең алғашқы кәсіби театрдың дүниеге келген уақытынан бастап, бүгінге дейінгі қазақ театрындағы актер пластикасының дамуына үлес қосқан мәдениет қайраткерлері, актер, режиссерлердің ерекшеліктері айқындалып, төмендегідей нәтижелер алынды.

– Қазақ театры тууы өзіміздің салт-дәстүрмен тығыз байланыста болуымен басталады. Бұл кезеңде актер пластикасы ұлттық фольклормен тұтас болды. Би орындаушылардың өнері, қимылдары, мимикалары көшпенділердің дәстүрлі мәдениетінде терең тамыр жайды. Бұл кездегі актердің денесі ойды жеткізудің негізі құралы болды, ал пластикалық элементтер көбінесе мифологиялық тақырыптар мен қаһармандық эпостарды бейнелеуге қызмет етті.

– Кеңес үкіметінің кезеңінде қазақ театры біршама өзгерістерге ұшырады. Социалистік реализмнің жаңа мазмұны мен міндеттері актерлік пластикаға жаңа түзетулер енгізді. Сахнадағы жаңа кейіпкерлер: жұмысшылар, колхозшылар, партия жетекшілерінің пайда болуымен актерлік ойындағы стильдік өзгерістер байқалды. Пластика ұстамдылыққа ауысып, бейнелер шынайы (реалистік) бағытта ойнала бастады. Дегенмен, сол уақыттың драматургиясына сәйкес келетін ұлттық мұра элементтері сақталды.

– Қайта құру кезеңі қазақ театрларының өз тамырына, ұлттық болмысына оралу жолдарын белсенді іздеген уақыт болды. Актердің пластикасында жаңа тақырыптар мен идеяларды білдіру үшін қолданылған бидің, қимылдардың дәстүрлі түрлеріне назар қайтадан күшейді. Бұл уақытта театр дәстүрлі пластика Батыс театр өнерінен алынған жаңа формалармен қатар өмір сүретін мәдени элементтерді синтездеуге арналған кеңістікке айналды.

– Қазіргі қазақ театр тәжірибесінде әлемдік театрлардағы өзгерістерді қабылдап, бірге даму үстінде екенін байқаймыз. Актерлік пластика алуан түрлі бола түсіп, онда қазақ элементтері де, Батыс театрынан алынған элементтер де кездеседі. Дене экспрессиясымен тәжірибелер, актердің физикалық дайындығына баса назар аудару және мәтінмен жұмыс істеудің инновациялық әдістерін енгізу пайда болды.

Қазіргі қазақ театрында актер пластикасының рөлі айтарлықтай өсіп, ол қойылымдардың көркемдік деңгейін көтеруде және көрерменге ықпал етуде негізгі құралдардың біріне айналды. Бұл бағытта театрлар түрлі эксперименттер жүргізіп, актерлердің дене тілін дамытуға көп көңіл бөледі. Нәтижесінде, қазіргі заманғы қазақ театрының қойылымдары көркемдік жағынан бай, эмоционалды тұрғыдан әсерлі бола түсті.

5. Қорытынды

Ұлттық театрдағы актер пластикасының жетілуі бірнеше кезеңнен тұрады. Ол қазақ мәдениетінің дәстүрден заманауилыққа дейінгі, ұлттықтан жаһандыққа дейінгі жолды басып өтті. Бүгінгі таңдағы қазақ театрының актерлік ойыны пластикасы жетілген әрі алуан түрлілігімен ерекшеленіп, ойды жеткізу мен мәнді білдірудің басты құралына айналған.

Сондықтан актер пластикасы әр уақытта үлкен мәнге ие. Ал заман ағымына сай оның түрлі өзгерістерге ұшырап отыруы заңды. Бүгінгі заманда театр әлемі күн сайын жаңашылшықты қажет етеді. Актердің денесі оның басты құралы болғандықтан, пластикалық айқындылықтың маңызы әрдайым өзекті бола беретінін бүгінгі қазақ театрының сахнасындағы спектакльдер дәлелдеп отыр.

Қорытындылап айтқанда, актердің қиялы, суырыпсалмалық қабілеті мен көркемдік талғамы бір арнаға тоғысқанда, оның пластикалық мәнерлілігі қайталанбас бейнелерге жол ашады. Кез-келген ұсынылған тосын жағдайлардың талаптарына актер пластикасы сай болуы керек. Ол үшін актер техникаға асқан шеберлікпен психикалық үрдісті қосуы керек. Ойға толы қозғалыс қана пластиканың айқын болуына негіз болады.

Кейіпкерге жан бітіру, мінезді, жанрды, стильді игерумен бірге уақыт пен кеңістікте сахналық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін рөлдің пластикалық үлгісін табумен тығыз байланысты. Соңғы он жылдың ішінде еліміздің көптеген театрларының репертуарынан пластикалық және би сахналары, сахналық жекпе-жектер мен семсерлесу элементтері бар спектакльдер саны басымдылық танытып отыр. Олай болса актерлердің алдында психофизикалық қасиеттерді жетілдіру міндеті өткір қойылып тұр.

Бүгінгі қойылымдардағы визуалды компоненттің басымдылығы, мультимедиа, лазерлік графика, голограммаларды қолдану актерлерден пластикалық икемділікті талап етеді. Қазіргі заманғы актерге қойылатын талаптардың бірі өзінің қозғалыс техникасын, пластика, би, әртүрлі театр жүйелері мен бағыттарында өмір сүру қабілетін меңгеру болып табылады.

Түйіндеп айтқанда, бүгінгі қазақ театр режиссурасындағы ізденістер актерлерді шығармашылықтың жаңа көкжиектеріне жетелейді. Соның ішінде пластикалық айқындылыққа қол жеткізу үшін актердің ішкі үдерістердің, оның ойлары мен сезімдерінің алуан түрлілігін жетілдіру басты шартқа айналды. Қимыл-қозғалыстар мен ым-ишаралардың дәлдігі, дененің вербалды емес тілі арқылы нәзік күйлердің берілуі, оның психофизикалық аппаратын білу және меңгеру актерге заманауи театр үрдістерінің контекстіне түрде сәйкес келуге мүмкіндік беретініне көз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921–1929. – 424 б.

2. Болдыков З., Жақсылықова М., Халықов Қ., Сабирова А. Актерлік өнердегі рәсімдік және фольклорлық дәстүрлердің трансформациясы. // 35-том: Арнайы шығарылым №21, 2019. – 513 б. https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24713

3. Григорьянц Т.А., Басалаев С.Н., Мороз Т.И. Пластические формы трансляции художественного замысла в театральном искусстве. // Вестник КемГУКИ, №60, 2022. – 58–63 с.

4. Жақсылықова М. Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері. – Алматы: Дәстүр, 2014. – 240 б.

5. Жақсылықова М.Б., Есеналиев Т.Қ., Оспанбаева А.А. Қазақ прозасын сахналаудағы заманауи режиссерлік ізденістер. // Керуен, №3, 2023. – 276 б. https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-20

6. Ізім Т. Өнертану докторы, профессор Бағыбек Құндақбайұлының 95 жылдығына арналған «Қазіргі сахналық және экрандық өнердегі ұлттық құндылықтардың трансформациялануы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. – Алматы: Print Express, 2021. – 424 б.

7. Қанағат А. Қазақ биі – бидің төресі. https://el.kz/aza-_bii_-_bidi-_t-resi_41513/

8. Касымова Д. Голос и грация в эпоху станилизма. // Үлкен Алтай әлемі, №5 (1), 2019.

9. Керімбай С., Нәби Ә. Өзбекәлі және мәдени майдан: Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: «Отбасы» Баспа үйі, 2024. – 384 б.

10. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. Т. 23. Қ. Қуандықов, Қ. Мұхамеджанов, Б. Құндақбайұлы. Қазақ театртану ғылымының дамуы. – 418 б.

11. Кульбекова А.К. Хореографическое наследие балетмейстеров Казахстана и его роль в становлении казахского танцевального искусства. // Вестник МГУКИ, №1, 2008. – 231–235 с.

12. Морозова Г.В. Пластическая культура актера. Пер. с англ. У. Пис, Н. Федерова, фр. О. Косова, С. Массон, нем. Т. Шмидт, А. Ураев. – Москва: ГИТИС, 1999. – 313 с.

13. Несіпбай С.М., Жақсылықова М.Б., Еркебай А.С. Қазақстан театрларындағы Бертольд Брехттің «Оқшаулану әдісін» қолдану тәжірибесі. // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, №3 (79), 2019. – 289–293 б.

14. Нұрпейіс Б.К., Құмарғалиева Н.Р. Қазақ театр режиссурасы ізденістеріндегі постдрамалық негіздемелер. // Орталық Азия өнертану журналы (CAJAS), №3, 2024. – 348 б. https://doi.org/10.47940/cajas.v9i3.921

15. Станиславский К.С. Собрание сочинений: В 9 т. – М.: Искусство, 1990. Т. 3: Работа актера над собой. Ч. 2: Работа над собой в творческом процессе воплощения: Материалы к книге / Общ. ред. А.М. Смелянского, вступит. ст. Б. А. Покровского, коммент. Г. В. Кристи и В. В. Дыбовского. – 508 с.

16. Торгашев В.Н. Дефицит пластической культуры актера – проблема современного актерского образования. // Ученые записки Орловского государственного университета, №4 (54), 2013. – 389 с.

17. Шостак И. Режиссер Мамбетов. – Алматы: Өнер, 1989. – 144 с.

References:

1. Auezov M. Shygharmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagay. – Almaty: “Dauir”, “Zhibek Zholy”, 2014. 3rd volume: Makalalar, angimeler, audarmalar, playalar. 1921-1929. – 424 b. (in Kaz.).

2. Boldykov Z., Zhaxylykova M., Khalykov K., Sabirova A. Transformation of ritual and folklore traditions in acting art. Opción, 35, 513 p. https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24713 (in Kaz.).

3. Classic studies: Multi-volume. Almaty, «World of Literature», 2013, Vol. 23., K. Kuandykov, K. Mukhamedzhanov, B. Kundakbayuly. Development of Kazakh theater science. – 418 p. (in Russ.).

4. Grigoryants T.A., Basalaev S.N., Moroz T.I., Plastic forms of translation of an artistic idea in theatrical art. 2022 y. (in Kaz.).

5. Izim T. Materials of the international scientific and theoretical conference «Transformation of national values in modern stage and screen art» dedicated to the 95th anniversary of Doctor of Art Studies, professor Bagybek Kundakbayuly Almaty, 19 November, 2021 year. – 424 p. (in Kaz.).

6. Kanagat A. Kazakh dance is the pinnacle of dance. https://el.kz/aza-_bii_-_bidi-_t-resi_41513/ (in Kaz.).

7. Kassymova D., Voice and grace in the stalinism times, World of Great Altay. 5 (1) 2019 year, 32-47 p. (in Kaz.).

8. Kulbekova A.K. Choreographic heritage of ballet masters of Kazakhstan and its role in the formation of Kazakh dance art. Vestnik MGUKI. 1 – 2008. 231-235 p. (in Russ.).

9. Kerimbai S., Nabi A. Uzbek and cultural front: Family anthology. - Almaty: «Otbasy» Publishing House. 2024. – 384 p. (in Kaz.).

10. Morozova G.V., Plastic culture actor. Per. s Eng. U. Pis, N. Federova, fr. O. Kosova, S. Masson, German. T. Schmidt, A. Uraev. Moscow: GITIS, 1999, – 313 p. (in Kaz.).

11. Nesipbay S.M., Zhaksylykova M.B, Yerkebay A.S., The experience of using Bertold Brecht's «Isolation Method» in Kazakh theaters, Bulletin of the Kazakh National Girls' Pedagogical University No. 3 (79), 2019, 289-293 p. (in Russ.).

12. Nurpeiis B., Kumargaliyeva N. Posdramatic concepts in directing of kazakh theatre. // Central Asian Journal of Art Studies (CAJAS), №3, 2024. – 348 p. https://doi.org/10.47940/cajas.v9i3.921 (in Russ.).

13. Shostak I. Director Mambetov. – Almaty: Art, 1989. – 144. (in Kaz.).

14. Stanislavsky K. S. Collected works: In 9 volumes. M.: Art, 1990. Vol. 3. The actor's work on himself. Part 2: Work on himself in the creative process of embodiment: Materials for the book / General ed. by A.M. Smelyansky, intro. art. B. A. Pokrovsky, comment. G. V. Christie and V. V. Dybovsky. 508 pp. (in Kaz.)

15. Torgashev V.N. The deficits of plastic culture as one of the problems of modern actor is education. Scientific notes of Orel State University. Vol. №4 (54), 2013, – 389 p. (in Russ.).

16. Zhaksylykova M. The peculiarities of the Kazakh professional artist's art. 2014. Almaty. (in Russ.).

17. Zhaksylykova M.B., Yesenaliev T.K., Ospanbayeva A.A. Modern directorial researches in staging kazakh prose // The Scientific journal «Keruen», 80 (3)., 2023. – 276 p. (in Kaz.). https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-20 (in Russ.).

IRSTI 18.41.45 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-27

Zh.K. Kdyrniyazova
Kurmangazy Kazakh National Conservatoire, Almaty, Kazakhstan
E-mail: zannakdyrniazova@gmail.com
ORCID: 0009-0000-9390-5615

"ADASKAN OMIR" BY S. TORAIGHYROV IN T. MYNBAEV'S VOCAL CYCLE: THE SEMANTICS OF TEMPORALITY

Abstract. The symbolism of time finds a multifaceted reflection in musical art, as it covers various levels of a work's structure and content. Due to its unique nature, the vocal cycle provides the composer with exceptional opportunities to reveal not only the dynamics of time but also the full richness of imagery and expressive means of musical language, which allows creating a cohesive and profound artistic impression. All of this, combined with Timur Mynbayev's (1943-2011) vivid compositional individuality, is embodied in his vocal cycle "Life in Delusions", based on the eponymous poem by Sultanmakhmut Toraighyrov (189301920). The aim of this study was to identify the features of temporal representation at different levels within the vocal cycle. Special attention is given to the musical means of expression through which the composer reveals the poet's complex and contradictory attitude toward time, his desire to capture the moment while simultaneously acknowledging its relentless passage. The insufficient study of the phenomenon of time symbolism as a structural element in the musical texts of chamber-vocal cycles within the Kazakh composer school makes this research particularly relevant. Among the diverse research methods employed, the primary ones for this study included analytical, historical-cultural, semiotic, intonational, and comparative approaches. One of the most significant findings of this research is the identification of a close connection between the spatiotemporal categories of the cycle and the fundamental elements of the chronotope in nomadic culture. The implementation of a multi-level system of musical-expressive means used by the composer to represent time, including metric, structural, and timbral techniques, establishes a link between the cycle's musical language and the cultural context in which it was created. The harmonious interaction of music and poetry brought the interpretation of time symbolism to a new level.

Keywords: Time, S. Toraighyrov, symbolism, vocal cycle, T. Mynbaev.

Ж.К. Кдырниязова
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: zannakdyrniazova@gmail.com
ORCID: 0009-0000-9390-5615

Т. МЫНБАЕВТЫҢ ВОКАЛДЫ ЦИКЛДЕГІ С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «АДАСҚАН ӨМІР» ШЫҒАРМАСЫ: ТЕМПЕРАЛДЫ СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Уақыт символикасы музыкалық өнерде көп қырлы көрініс табады, себебі ол шығарманың мазмұндық құрылымының әртүрлі деңгейлерін қамтиды. Жанр ретіндегі вокалдық цикл өзінің бірегей табиғатының арқасында композиторға уақыт динамикасын ғана емес, сонымен қатар музыкалық тілдің бейнелі палитрасы мен мәнерлі құралдарын ашуға ерекше мүмкіндіктер береді, бұл тұтас және терең көркемдік әсер қалдыруға мүмкіндік тудырады. Осының барлығын, Тимур Мыңбаев (1943-2011), өзінің жарқын композиторлық даралығымен қоса, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың (1893-1920)

аттас поэмасы бойынша жазылған “Өмір елестері” вокалдық циклінде жүзеге асырды. Вокалдық цикл ауқымында әртүрлі деңгейдегі уақытша анықтамаларды іске асыру ерекшеліктерін анықтау аталмыш зерттеу жұмысының мақсаты болып табылады. Ақынның уақытқа деген күрделі және қарама-қайшы қатынасын көрсететін, лездік сәтті бекітуге және бір уақытта оның тоқтаусыз қозғалысын түсінуге ұмтылған музыкалық бейнелеу құралдарына ерекше назар аударылды. Зерттеу әдістерінің көптігінде осы жұмыс үшін аналитикалық, тарихи-мәдени, семиотикалық, интонациялық және салыстырмалы әдістер негізгі болып табылады. Циклдің кеңістіктік-уақыттық категориялары мен көшпелі мәдениет хронотопының базалық элементтері арасындағы тығыз байланыстың дәлелдемесі жүзеге асырылған ғылыми ізденістердің ең маңызды нәтижелерінің бірі болып саналуы мүмкін. Композитордың уақытты көрсету үшін пайдаланылатын көп деңгейлі символдық құралдар жүйесінің, оның ішінде метрикалық, құрылымдық және тембрлік тәсілдердің көрінісі циклдің музыкалық тілі мен ол жасалған мәдени контекст арасындағы байланысқа назар аударады. Музыка мен сөздің өзара үйлесімді әрекеттесуі уақыт символикасын түсіндіруді жаңа деңгейге көтерді. Қазақстандық композиторлық мектептің камералық-вокалдық циклдеріндегі музыкалық мәтіннің құрылымдық элементі ретінде осы құбылыстың жеткіліксіз зерттелуі аннотацияланған мақаланың мәні мен маңыздылығын өзектендіреді.

Түйін сөздер: Уақыт, С. Торайғыров, символика, вокалдық цикл, Т. Мыңбаев.

Ж.К. Қыдырниязова
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы, Алматы, Казахстан
E-mail: zannakdyrniazova@gmail.com
ORCID: 0009-0000-9390-5615

«АДАСҚАН ӨМІР» С. ТОРАЙГЫРОВА В ВОКАЛЬНОМ ЦИКЛЕ Т. МЫНБАЕВА: СЕМАНТИКА ТЕМПОРАЛЬНОСТИ

Аннотация. Символика времени находит многогранное отражение в музыкальном искусстве, поскольку охватывает разные уровни структуры содержания произведения. Благодаря своей уникальной природе вокальный цикл как жанр предоставляет композитору исключительные возможности для раскрытия не только динамики времени, но и образной палитры и выразительных средств музыкального языка, что позволяет произвести цельное и глубокое художественное впечатление. Все это наряду с яркой композиторской индивидуальностью Тимур Мынбаев (1943-2011) воплотил в вокальном цикле «Жизнь в заблуждениях», написанном по одноименной поэме Султанмахмута Торайгырова (1893-1920). Выявление особенностей воплощения временных дефиниций на разных уровнях в масштабах вокального цикла избрано целью предпринятой исследовательской работы. Особое внимание уделено музыкальным средствам выразительности, с помощью которых отражено сложное и противоречивое отношение поэта ко времени, стремившегося запечатлеть мгновение и одновременно осознать его неумолимое движение. В многообразии исследовательских методов, для данной работы основными предстали аналитический, историко-культурный, семиотический, интонационный и компаративный. Подтверждение тесной связи между пространственно-временными категориями цикла и базовыми элементами хронотопа номадической культуры можно считать одним из наиболее значимых результатов осуществленных научных изысканий. Воплощение многоуровневой системы символических средств, используемых композитором для репрезентации времени, включая метрические, структурные и тембровые приемы, фокусирует внимание на связи между музыкальным языком цикла и культурным контекстом, в границах которого он был создан. Гармоничное взаимодействие музыки и слова вывело трактовку символики времени на новый уровень. Недостаточная изученность этого феномена как структурообразующего элемента музыкального текста в камерно-вокальных циклах казахстанской композиторской школы актуализирует смысл и значение аннотируемой статьи.

Ключевые слова: Время, С. Торайгыров, символика, вокальный цикл, Т. Мынбаев.

1. Introduction

Timur Mynbayev represents a unique phenomenon in the musical culture of Kazakhstan. His multifaceted personality and creative legacy remain in demand among performers and researchers to this day. This phenomenon lies in his successful integration of compositional and conducting talents, which has led to his significant contributions across various fields.

Mynbayev's compositional work is characterized by profound philosophical content and engagement with timeless themes, which determines its relevance in contemporary sociocultural discourse. His works demonstrate an organic synthesis of national traditions and modern compositional techniques, reflecting a desire to create a musical language capable of expressing personal spiritual quests and the complex processes unfolding in society.

His interpretive skill as a conductor earned him international recognition. Distinctive features of his performance style included meticulous nuance, scrupulous attention to the composer's intent, and deep insight into the essence of a work.

His years of conducting practice also led to significant educational contributions. Over the course of his performances and orchestral recordings for radio and television, he performed a vast repertoire of Western European classical music and contemporary Soviet works (by E. Denisov, S. Gubaidulina, V. Artemov, S. Slonimsky, A. Schnittke, among others). However, his most valuable role was in promoting Kazakhstani music: works by G. Zhubanova, K. Kuzhamyarov, and others were regularly featured in Mynbayev's conducting repertoire (Batagova, 2021: 16).

Timur Mynbayev's individuality has long been a subject of particular interest in scholarly research. The results of his pedagogical and professional activities continue to resonate today, as the true scale of his legacy has become increasingly evident over time.

Several studies and articles have been dedicated to Mynbayev's conducting mastery. One notable work is the master's thesis "The Creative Work of Conductor Timur Mynbayev" and a corresponding article by B.Khalmuratov, which covers all aspects of this field. The researcher's interest was evident as early as 2021, focusing on conducting. While Khalmuratov's work echoes formulations from Russian scholars, his approach is distinct, emphasizing concert programs and concluding with Mynbayev's major contributions to promoting Kazakhstani art on the global stage (Al'peisova G., Halmuratov B., 2022).

Various articles by Russian musicologists were published in honor of the composer's anniversaries, including works by T.E. Batagova, Doctor of Art History and professor at the Moscow State Institute of Culture, and G.Devdariani, instructor at the Rimsky-Korsakov Saint Petersburg State Conservatory. Batagova's article provides a comprehensive assessment of Mynbayev's creative work, outlining the periods of his oeuvre and highlighting his aesthetic views and artistic persona. In addition, the researcher offers a brief overview of his compositional legacy (Batagova, 2018).

Devdariani's article, dedicated to the 80th anniversary of Mynbayev's birth, focuses on his extensive conducting career, providing detailed biographical data supplemented by photographs from his family archive. As a result, his creative legacy is presented in broad strokes, in accordance with the genre of the study (Devdariani, 2023).

However, Mynbayev's compositional work has been examined somewhat one-sidedly. Most research focuses on his ballet "Frescoes", with separate studies by A.Abdinurov

(Abdinurov, 2016), M.Amze, and B.Khalmuratov on his symphonic küys (traditional Kazakh instrumental pieces).

The composer's chamber-instrumental works have also been studied, in particular, M. Sepp analyzes performance interpretation in Mynbayev's Sonata for Piano and Timpani, where he provides a detailed performance and interpretive analysis while highlighting the distinctive features of Mynbayev's compositional style and musical language (Sepp, 2021).

Few studies have been dedicated to Mynbayev's vocal works. One notable exception is the diploma thesis by Kh.Mizinbaeva, where the vocal cycle "Life in Delusions" based on the poems of Sultanmakhmut Toraighyrov is considered from the perspective of compositional dramaturgy (Mizinbaeva, 1998).

2. Research methods and materials

2.1 Research methods

A multifaceted approach, integrating several interconnected methodologies, was employed in the investigation of the symbolism of time within Timur Mynbayev's vocal cycle. Analytical rigor was central, involving meticulous scrutiny of the melodic, harmonic, rhythmic, form, and textural features of the musical text. The historical-cultural method facilitated the contextualization of the vocal cycle within the era and the biographies of its creators, as well as enabling an exploration of traditional concepts of time within Kazakh culture. The semiotic method was implemented to identify and interpret musical symbols associated with the representation of time, while the intonational method was used to analyze expressive means conveying attitudes towards time.

2.2 Material description

This study attempts to explore the symbolism of time, its various manifestations in musical culture, and its unique realization in Mynbayev's vocal cycle "Life in Delusions".

In art, time is not merely a linear sequence but a profound symbol filled with philosophical, religious, and ethical meanings. From cyclical perceptions in ancient mythologies to linear time in Christianity, artistic representations of time have evolved, reflecting cultural and intellectual shifts. Each era has symbolized time through different images – from gods and allegorical figures to biblical narratives and humanistic ideals – demonstrating humanity's enduring quest to comprehend and capture its elusive nature. Furthermore, many researchers have noted the significant influence of cyclicality on the linear unfolding of time. In particular, Danijela Kulezić-Wilson asserts: «The exposure to music and philosophy of different, particularly Eastern cultures, in combination with the development of recording technology, brought a strong influence of non-linearity to Western music» (Kulezić-Wilson, 2008: 262).

In Kazakh culture, perceptions of time are associated with nomadic traditions and lifestyles, which are deeply connected to nature and seasonal cycles. As a result, nomads perceive time as a cyclical phenomenon, with endlessly repeating segments that generate infinity. Furthermore, religious beliefs have played a significant role in shaping the sense of time's passage. Cyclicality, or more precisely, the symbol of the circle, is invariably tied to shamanistic rituals, exemplified by the word "aynalayyn", which carries sacred meaning and metaphorically symbolizes spinning as protection against illness and the evil eye.

In musical art, the multidimensional aspects of time manifest in various forms: at the level of figurative-emotional and philosophical-psychological content, permeating the structure of the composition at all levels and thereby influencing the work's imagery.

3. Discussion

Timur Mynbayev is a composer and conductor who embodied a bicultural heritage. As a son of the Kazakh people, he received a traditional European education at one of the finest music institutions – the Rimsky-Korsakov Leningrad Conservatory. This confirms the notion that "Kazakh traditional culture became possible due to the predisposition of both systems to interpenetrate on the basis of common musical principles, as well as recognition and openness to various forms of musical expression" (Nusupova, 2024: 109).

Mynbayev composed his major works within a single decade – the 1980s – due to his intensive conducting career, which demanded his full creative energy. Serving as chief conductor for various orchestras in Leningrad and Moscow, collaborating with philharmonic societies in Yekaterinburg, Yaroslavl, and Samara, and touring extensively across Europe and Asia, Timur Karimovich actively promoted his country's musical culture, including works by Kazakhstani composers in the repertoire.

Mynbayev's conducting was highly regarded in musical circles by both ensembles and composers. Warm recollections from Vyacheslav Artemov, Edison Denisov, Andrei Volkonsky, and others attest to his professionalism, sensitivity to nuance, and precise interpretation of compositional intent. Sofia Gubaidulina remarked: "His clear, dynamic gestures, natural plasticity, vivid artistry, and powerful temperament captivate immediately… A subtle and profound interpreter with a broad stylistic range, Mynbayev possesses a unique ability to penetrate the very essence of a score, invariably revealing to the audience the mystery of the musical universe. This makes conductor Timur Mynbayev one of the outstanding representatives of the new wave of modern conductors, under whose baton any orchestra sounds precisely as it should" (Devdariani, 2023: 24).

A versatile artist, Timur Mynbayev was proficient in violin and piano, and graduated from the Leningrad Conservatory with degrees in both choral conducting and composition. Thus, vocal music was particularly close to him, the composer intuitively understood the nuances of vocal parts from within.

The vocal cycle "Life in Delusions" is based on the poem "Adasqan omir" by the outstanding Kazakh poet, philosopher, and publicist Sultanmakhmut Toraighyrov, translated by Alexander Zhovtis.

The poet's brief life (1893-1920) coincided with the turbulent revolutionary years, marked by the overthrow of state power and the transformation of Kazakh society's way of life. Centuries-old traditions clashed with the harsh realities of Soviet rule's establishment. Sultanmakhmut Toraighyrov is considered part of a generation of poets bridging the 19th and 20th centuries, reflecting both the traditions of Kazakh zhirau (epic poets) and akyns (improvisational poets) and new trends tied to enlightenment and globalization. Toraighyrov saw himself as a follower of the progressive ideas of the great Abai Kunanbayev.

From his earliest verses, written as both witness and participant in these events, the poet explored profound philosophical themes about the meaning of life, humanity's place within it, and the poet's role and significance in society. His works often carried a socially

critical tone. Murat Auezov writes of Toraighyrov's work: "From the very beginning, his poetry has been permeated with ideas of humanism, the enlightenment of his people, and the restructuring of social conditions on just foundations" (Auezov, 1989:3).

Toraighyrov authored several poems, most of which were written in the last decade of his life. Each of the poems explores a specific theme: the hardships of the poor ("Kedey") and the plight of women ("Kamar Sulu"). Yet his work also features recurring motifs, one of which – the finitude of human life contrasted with natures and the cosmos' infinite time – forms the core of "Adasqan omir".

The poem holds a central place in Toraighyrov's oeuvre, as it combines the Kazakh people's mythopoetic notions of the soul's immortality, time's cyclicality, and cosmogonic concepts of eternal existence. Murat Auezov notes: "The attempt to comprehend the individual's place within the grand cosmic scales of space and time is a phenomenon without parallel in earlier Kazakh poetry. Toraighyrov's lyrical protagonist perceives himself as a particle of eternal, indestructible, fiery matter" (Auezov, 1989:4).

The theme of the cosmos plays a crucial role in Toraighyrov's work, since the poet identified with the sun, just as the celestial body brings light and warmth to people, the poet must also illuminate and enlighten the people's path through his art.

I would rise as the sun over the earth,
Illuminating my native land!
How can I fight the darkness?
If I fail to shine?!
May the blazing radiance of my rays
Warm the hearts of the people.

The poem "Life in Delusions" is a plotless lyrical work of moral and philosophical nature, depicting the stages of human life. As the protagonist matures, he is faced with the necessity of choosing a path, gradually realizing that the highest virtue lies in selfless service to his people, aimed at achieving truth and justice.

The work unfolds as an expanded monologue in which the hero expresses his thoughts and feelings in relation to life, death, social order, and the reality surrounding him.

The poem concludes with a philosophical reflection on the existence of life after death, articulated in the epilogue:

Or, as the word of Mahomet foretold,
Is another fate destined for me?
To live among beautiful houris
In eternal joy, in paradise?

It should be noted that this is a rather liberal translation by A.Zhovtis – the original text does not mention the Prophet Muhammad: «If the words of the religions prove true, / Will houris walk, hearts brimming with youth, / Finding life that neither ages nor dies, / Will unending happiness be my eternal prize?» (Toraighyrov, 1944).

The poem's imagery aligns with the postulates of existentialist philosophers, who explore the idea that humans are inherently endowed with three traits: freedom, solitude, and the finitude of existence. As Kevin Aho notes in their work on existential philosophy, these postulates were articulated by Kierkegaard in his writings: «… humans are both finite and infinite, temporal and eternal, determined and free. What defines our identity as selves is the concrete way, we relate ourselves to this tension» (Aho, 2023: 4).

The composer initially conceived the work as a requiem, as evidenced in the 1978 manuscript. The choice of a Catholic funeral mass is highly symbolic, as it allowed Mynbayev to reflect the profound philosophical depth of Toraighyrov's poetic text. Moreover, this genre choice is linked to the scientific activity of the composer, which was focused on polyphonic music, particularly his research on Benjamin Britten's polyphonic techniques, as seen in his dissertation "The Polyphony of Benjamin Britten" and articles such as "Notes on Benjamin Britten's Imitative Technique" and "On the Fugue in Benjamin Britten's Works".

The composition is structured as a vocal cycle with polyphonic elements, consisting of five parts that linearly narrate the stages of human life: "Infancy", "Youth", "Maturity", "Old Age", and "The End". The vocal cycle is framed by a prelude and an epilogue, serving as introduction and conclusion.

The prelude acts as a unifying thread, reappearing between sections in the form of numbered interludes, each time in a more condensed form until, in its final iteration before the "Epilogue", it contracts to its initial fanfare motif – the fate theme. Beyond polyphonic elements, the work exhibits rondo-like features, with the recurring prelude and interludes functioning as a refrain, while the main sections serve as episodes. Researcher M. Sepp notes: "His work as a whole demonstrates a synthesis of European and Kazakh traditional instrumental music, individualized attention to timbre… and the use of hybrid genres" (Sepp, 2021: 73).

Fig. 1 - T. Mynbayev, Vocal Cycle "Life in Delusions," Prelude

The prelude establishes the cycle's overarching mood. Its declamatory fanfare theme, reminiscent of the fate motif in Tchaikovsky's Fourth Symphony, foreshadows the inevitability of the protagonist's end from the outset. The theme is presented in inverted imitation, saturated with dissonant intervals of parallel sevenths and the tritone. Kh.Mizinbaeva divides the prelude's theme into two motifs: the "fate" motif and the "contemplation" motif. We might further characterize the fate motif as a "doom" motif, symbolizing inescapable finality (Mizinbaeva, 1998: 22).

The tempo and metric dramaturgy of the cycle play a major role in conveying the composer's perception of time's passage. Beginning with Allegretto and Allegro marcato in the early sections, the music gradually slows to Largo in the final part, mirroring the deceleration of human psychophysiological temporality. The metric structure also merits attention, as Mynbayev employs complex and mixed meters to shape the work's dynamics. This, combined with polymeter, is a hallmark of his style. The variability of meter, and sometimes its complete absence in sections like the Prelude, Interludes, "Maturity", and "The End" further deepens the dramatic tension.

"Old Age" and the Epilogue are united by an expanded meter, which symbolizes deceleration and scaling. The protagonist now reflects on life from the vantage of age, measured not in eighths or quarters but in half notes, as he contemplates life, death, and the contrast between temporal transience and eternal existence.

The central section, "Maturity", serves as the cycle's watershed, in which multiple symbols are embodied. The composer structures the musical texture around the number 37, tied to human life cycles and the müşel calendar. In Kazakh tradition, ages 37 to 48 are considered the peak of maturity, as evidenced by the 37-fold repetition of a pentatonic ostinato noted by Mizhanbayeva. Furthermore, the numbers 3, 5, and 7 hold sacred significance in Kazakh culture (Mizinbaeva, 1998: 24).

In the central section, for the first time in the cycle, key signatures appear, anchored in a C-minor pentatonic scale, reflecting the protagonist's clarity of thought and conscious reckoning with life. The absence of bar lines and meter, combined with an Andante tempo, signifies detachment from youthful tumult and a heightened awareness of temporality.

The vocal cycle "Life in Delusions" employs a sophisticated intonational rhetoric. Beyond the fanfare-like fate motif in the prelude, the tritone's persistent presence symbolizes impending doom. It permeates nearly every section, holding together the figurative and intonational canvas of the work. Even in the buoyant "Youth", the tritone sounds in the accompaniment and vocal cadence on the line "What brief span is allotted to youth", a reminder of time's brevity.

The perfect fourth serves as the cycle's leit-interval, often appearing in pairs with varying contours and ranges. The direction of these intervals also carries semantic weight: ascending fourths evoke vigor and ascent, while descending fourths suggest decline and resignation. In the "Youth" section, the exclamation "I am young and strong" features two ascending fourths spanning an octave, whereas "My cheeks flush with blood and health" juxtaposes descending and ascending double-fourth leaps.

In “Maturity”, the quartal gestures become desperate cries: “I want to live and rejoice in life!”. The composer intensifies the climax with a third ascending fourth – the cycle’s emotional apex. However, descending motions predominate in this part.

Finally, by “Old Age”, the fourth assumes a sinister character. The section’s bipartite form features a near-continuous organ pedal on A♭-D♭ in the first half, later plunging two octaves to the piano’s lowest register (A♭ 0-D♭ 1), evoking a funeral knell.

The modal-tonal sphere fragments into symbols of nature and cosmos, creating the next level of figurative unity of the cycle. Pentatonic-minor modals appear in “Infancy” and “The End”, while a diatonic chordal fragment recurs unchanged in the epilogue. In this way, the composer creates a circularity of an endless beginning and a beginningless end, which, in turn, is a direct reflection of the cyclical flow of time, mirroring the Tengrian calendar central to Kazakh culture: «Tengrianism considered human life endless, as life was endless in nature; death was regarded as a temporary sleep, similar to hibernation or as a transition to a different state, return of the soul to where it came from» (Tleubergenov, 2016: 5254).

The use of “white-key” chords in an ascending direction symbolizes purity in “Infancy”: “Thus my soul is bright – a vessel of great and pure love” and divine origin in the epilogue: “To live among beautiful houris / In eternal joy, in paradise?”.

The organ point in the vocal cycle embodies universal time, its measured, unhurried pulsation serves as a fixed point against which the protagonist’s life unfolds. And, as the end nears, this cosmic time grows louder, ultimately subsuming all other layers.

Mynbayev’s style also shows the influence of D. Shostakovich, which is reflected in several compositions. We find confirmation of this in the section “Old Age”, performed in the style of the Russian-Soviet composer. This is evidenced by the use of Shostakovich’s modal language, the ges-minor key (Mizinnbayeva, 1998: 24). Moreover, the researcher M. Sepp further notes that the theme of Mynbayev’s Sonata for Piano and Timpani is based on the anagram of Shostakovich’s name, DSCH, which, undergoing various polyphonic transformations, becomes the intonational core of the entire composition (Sepp, 2021: 77). As scholar Kamala Aleskerli observes: “Appearance of the criptogramme in coding framework and hiding itself, and hiding sounds symbols with mastering, and at the same time including musical citation from other composer’s creations, approves composer’s creative inexhaustible imagination” (Aleskerli, 2023: 312).

In addition to the multi-layered form in the composition, we observe the layering and contrasting of the vocal and instrumental planes of the cycle. Researcher T. Batagova remarks: “The juxtaposition of two expressive dimensions – the tense, declamatory vocal-instrumental episodes and the emotionally detached instrumental preludes/interludes – creates a compositional metaphor for the dichotomy of sensorial and intellectual-philosophical worlds” (Batagova, 2018: 30).

It should be noted that the feeling of the acceleration of the flow of time from infancy to old age, leading to a tragic culmination - the end, is emphasized by the composer by gradually shortening the interludes in duration. All this is directly related to the embodiment

of temporal pulsation. Kh. Mizinbayeva emphasizes: "The prelude's thematic imagery represents the external world, external life, and time. Time, which is inexorable. As life progresses, less of it remains – it contracts like inevitable fate" (Mizinbayeva, 1998: 23).

One of the characteristic methods of expressing temporal symbols in the vocal cycle "Life in Delusions" is the absence of bar lines and meter in select sections, symbolizing infinity.

The conceptual and figurative scope, along with the compositional structure, aligns with the initial genre designation – a requiem. This is further supported by the complexity of the musical language and the richness of the texture, which resembles orchestral sound.

By applying continuous numbering to the parts of the cycle, including all interludes, we find that the cycle consists of 12 sections. This number refers to the aforementioned sacred Tengrian calendar of the Kazakh people, thereby elevating the work to a new level of understanding of temporal cycles.

4. Results

The symbolism of time in the cycle is realized on several levels:

• The composer's use of diverse, variable, complex, and mixed meters, and in some pieces, their partial or complete absence, demonstrates a multi-temporal flow;

• The prelude and interludes, based on its musical material, gradually shorten from piece to piece, symbolizing the acceleration of "time's flight" as one approaches old age;

• Particular attention is warranted by the organ point, which the composer treats as a distinct temporal layer, consonant and often more dissonant in its sound and temporal pulsation compared to the main dramaturgical line;

• There is a clear connection between the spatial-temporal categories of the cycle and the foundational chronotope of nomadic culture in general and the 12-year Tengrian calendar in particular.

5. Conclusion

Timur Mynbayev's vocal and choral oeuvre includes several cycles set to the poetry of various writers: A.Pushkin (an oratorio for choir and symphony orchestra; the poem "The Demons" for choir and timpani, 1972; romances, 1973), G. Apollinaire (romances for voice and piano, 1973), and others. However, it is the national poetry of S.Toraighyrov, albeit in translation, that resonated most deeply with the composer's inner turmoil. This resulted in a work of significant scope and content, a bold and innovative composition not only for the time of its creation but also for contemporary musical culture. It reflects the many facets of Mynbayev's mastery as a composer, conductor, and artist in the truest sense of the word.

References

1. Aleskerli, K. (2023). Intertextual questions analysis in composer's creative activity, sound symbols in contemporary musical thinking. Rast Musicology Journal, 11(2), 309-325. https://doi.org/10.12975/rastmd.20231128 (in Eng.).

2. Aho, K. (2023). "Existentialism" Stanford Encyclopedia of Philosophy. Stanford Encyclopedia of Philosophy. https://leibniz.stanford.edu/friends/info/copyright (in Eng.).

3. Abdinurov, A.K. (2016). Factors of form development in symphonic kui: On the example of T. Mynbayev's Toremurat. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference of Kazakh National University

of Arts: *V Boranbaev Readings: Innovative Technologies in Art Education – Issues, Experience, Prospects*. Astana, pp. 73–77 (in Rus.).

4. Alpeisova, G., & Khalmuratov, B. (2023). The creative activity of conductor Timur Mynbayev. Central Asian Journal of Art Studies, 8(4), 27–42. https://doi.org/10.47940/cajas.v8i4.660 (in Kaz.)

5. Auezov, M. (1989). A Word about Toraygyrov. In: Sultanmakhmut Toraygyrov. Poems and Poetic Works. Almaty: Zhazushy (in Rus.).

6. Batagova, T. (2021). Conductor Timur Mynbayev as an interpreter of works by contemporary composers. In: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference of the "Maimonides Academy" Institute of the A.N. Kosygin Russian State University (Technology. Design. Art). General scientific editor: Ya.I. Sushkova-Irina. Moscow, pp. 16–25. (in Rus.).

7. Batagova, T. (2018). Aesthetic aspects of Timur Mynbayev's work: On the 75th anniversary of the musician. Music and Time, No. 10, pp. 27–34. (in Rus.).

8. Demidova, M., Levytska, I., & Novska, O. (2020). The category of time in musical art. Journal of History Culture and Art Research, 9(1), 375–385. http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i12401 (in Eng.).

9. Devdariani, G. (2023). Timur Mynbayev: Conductor, composer, teacher, musicologist. On the 80th anniversary of the musician. Bulletin of the N.A. Rimsky-Korsakov St. Petersburg State Conservatory, No. 4(76), pp. 22–28. (in Rus.).

10. Kulezić-Wilson, D. (2008). Musical and film time. Muzikologija, No. 8, pp. 253–271. https://doi.org/10.2298/MUZ0808253K (in Eng.).

11. Mizinbayeva, Kh. (1998). The figurative-semantic sphere of vocal cycles by Kazakh composers. Diploma thesis: 17.00.02 – Musical Art. Kurmangazy Kazakh National Conservatory (in Rus

12. Nusupova, A., & Gavrilenko, I. (2024). Musical-historical factors influencing the evolution of organ art in Kazakhstan from 2000 to 2023. Central Asian Journal of Art Studies, 9(4), 101–119. https://doi.org/10.47940/cajas.v9i4.929 (in Eng.).

13. Sepp, M. (2021). Timur Mynbayev's Sonata for Piano and Timpani in the context of performance interpretation by Kazakh musicians. Central Asian Journal of Art Studies, 6(4). https://doi.org/10.47940/cajas.v6i4.490 (in Rus.).

14. Tleubergenov, A., Jumaniyazova, R., Begembetova, G., Nusupova, A., Kairbekova, A., & Keshubayeva, D. (2016). Typological features of the Kazakh ethnic worldview. International Journal of Environmental and Science Education, 11(12), 5250–5260 (in Eng.).

15. Toraygyrov, S. (1944). Adaskan Omir. [A Lost Life]. Kazakh State United Publishing House, Almaty (in Kaz).

Әдебиеттер:

1. Алескерли, К. (2023). Композитордың шығармашылық қызметіндегі интертекстуалдық мәселелер мен қазіргі музыкалық ойлаудағы дыбыстық рәміздер. Rast Musicology Journal, 11(2), 309–325. https://doi.org/10.12975/rastmd.20231128

2. Ахо, К. (2023). Экзистенциализм. Стэнфорд философиялық энциклопедиясы. https://leibniz.stanford.edu/friends/info/copyright

3. Абдинуров, А.Қ. (2016). Симфониялық күй формасының қалыптасу факторлары: Т. Мынбаевтың «Төре Мұрат» шығармасы мысалында. ҚазҰӨУ халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. «V Боранбаев оқулары: көркем білім берудегі инновациялық технологиялар: мәселелер, тәжірибе, келешек», Астана, 73–77-б.

4. Альпейісова, Г., Халмұратов, Б. (2023). Дирижер Тимур Мынбаевтың шығармашылық қызметі. Central Asian Journal of Art Studies, 8(4), 27–42. https://doi.org/10.47940/cajas.v8i4.660

5. Әуезов, М. (1989). Торайғыров туралы сөз. Сұлтанмахмұт Торайғыров. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Жазушы.

6. Батагова, Т. (2021). Дирижер Тимур Мынбаев заманауи композиторлардың шығармаларын интерпретатор ретінде. А.Н. Косыгин атындағы Ресей мемлекеттік университетінің «Маймонид

Академиясы» институтының халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдар жинағы. Жалпы ғылыми редакция: Я.И. Сушкова-Ирина. Мәскеу, 16–25-б.

7. Батагова, Т. (2018). Тимур Мынбаев шығармашылығының эстетикалық қырлары: Музыканттың 75 жылдығына орай. Музыка и время, №10, 27–34-б.

8. Демидова, М., Левицкая, И., Новска, О. (2020). Музыка өнеріндегі уақыт категориясы. Journal of History Culture and Art Research, 9(1), 375–385. http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v9i12401

9. Девдариани, Г. (2023). Тимур Мынбаев: дирижер, композитор, педагог, музыка зерттеуші. Музыканттың 80 жылдығына орай. Н.А. Римский-Корсаков атындағы Санкт-Петербург мемлекеттік консерваториясының хабаршысы, №4(76), 22–28-б.

10. Кулезич-Уилсон, Д. (2008). Музыка мен кино уақытын салыстыру. Muzikologija, №8, 253–271. https://doi.org/10.2298/MUZ0808253K

11. Мизинбаева, Х. (1998). Қазақ композиторларының вокалдық циклдарындағы бейне-мағыналық кеңістік. Диплом жұмысы: 17.00.02 – Музыка өнері. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы.

12. Нүсіпова, А., Гавриленко, И. (2024). 2000–2023 жылдар аралығындағы Қазақстандағы орган өнерінің эволюциясына әсер еткен музыкалық-тарихи факторлар. Central Asian Journal of Art Studies, 9(4), 101–119. https://doi.org/10.47940/cajas.v9i4.929

13. Сепп, М. (2021). Тимур Мынбаевтың фортепиано мен литаврға арналған сонатасы қазақстандық музыканттардың орындаушылық интерпретациясы тұрғысынан. Central Asian Journal of Art Studies, 6(4). https://doi.org/10.47940/cajas.v6i4.490

14. Тлеубергенов, А., Жұманиязова, Р., Бегембетова, Г., Нүсіпова, А., Қайырбекова, А., Кешубаева, Д. (2016). Қазақ этникалық дүниетанымының типологиялық ерекшеліктері. International Journal of Environmental and Science Education, 11(12), 5250–5260.

15. Торайғыров, С. (1944). Адасқан өмір. Қазақтың мемлекеттік біріккен баспасы, Алматы.

ҒТАМР 18.41.09 https://doi.org/10.53871/2078-8134.2025.3-28

Е.Е. Жаманбалинов[1*], Г.А. Мукашева[2]
[1,2]М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]ernat-knc@mail.ru, [2]come2gaukhar@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9251-3054, [2]0000-0002-8238-1972

Б. ҒИЗАТОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ОРКЕСТРІ ХАҚЫНДА

Аңдатпа. Мақалада Құрманғазы атындағы Ұлттық халық аспаптар оркестрінің тарихына, репертуарына, сол салада еңбек еткен көрнекті тұлғалардың шығармашылығына ғалымдардың еңбектеріне сүйену арқылы шолу жасалады. Музыкатанушылардың зерттеулеріндегі очерк, тарау, мақалалардағы құнды мағлұматтарға сілтеме беріле отырып, Бисенғали Ғизатовтың «Оркестр народных инструментов им. Курмангазы» (1955, 1957, 1994) атты үш рет басылып шыққан кітабына салыстырмалы шолу жасалды. Нәтижесінде оларда әр жарық көрген сайын музыкалық талдаулардың, оркестрдің негізін қалаушылар мен белді мүшелері (дирижер, композитор, орындаушы) жайлы мағлұматтардың кеңейіп отырғаны байқалады. Осы тұрғыда Құрманғазы оркестрі құрылған алғашқы онжылдықтарда оның репертуар қорын толықтыру маңызды мәселелердің бірі болғанын ескерсек, оны жүзеге асыруда қандай еңбектер атқарылғаны, күйші-домбырашылардың орындауындағы күйлерді оркестрде игеру жолдары қалай жүргізілгендігі қызығушылық тудырып, зерттеліп отырған мәселенің өзектілігін ашатыны сөзсіз. Әрине, бір мақала көлемінде осындай үлкен саланы толық қамтып шығу мүмкін болмағанымен, бірнеше күйлердің оркестрге өңделген түрін қазақ дәстүрлі музыкасының мол байлығын сақтап қалған өнер иелерінің қоржынындағы нұсқалармен салыстыра талдап көрдік. Сол арқылы дәстүрлі музыка жауһарларының академиялық музыка арнасына ойысқанда қаншалықты өзгеріске ұшырағанын (форма, ырғақ, өлшем, т.б.), ондағы өзіндік ерекшеліктерін саралап көруге тырыстық.

Алғыс: Мақала AP19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану ғылымы» атты гранттық жобасы аясында әзірленді.

Кілт сөздер: оркестр, партитура, репертуарлық қор, оркестрге өңдеу, дирижер, композитор, орындаушы.

Y.Y. Zhamanbalinov[1*], G.A. Mukasheva[2]
[1,2]M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]ernat-knc@mail.ru, [2]come2gaukhar@mail.ru
ORCID: [1]0000-0001-9251-3054, [2]0000-0002-8238-1972

ON THE KAZAKH ORCHESTRA IN THE WORKS OF B. GIZATOV

Abstract. Based on the works of scholars, this article examines the history and repertoire of the Kurmangazy National Orchestra of Folk Instruments, as well as the creative contributions of prominent figures who worked in this field. Referring to valuable information contained in essays, chapters, and articles by musicologists, a comparative review is carried out of Bissengali Ghizatov's book "The Orchestra of Folk Instruments named after Kurmangazy" (published in 1955, 1957, and 1994). As a result, it can be observed that with each edition, there is an expansion in musical analysis and information about the founders and notable representatives of the orchestra (conductors, composers, performers). In this context, considering that the formation of the repertoire of the Kurmangazy Orchestra in the first decades of its existence was one of the key issues, it undoubtedly draws interest and highlights the relevance of the problem under study – what work was carried out in this regard and how the orchestra assimilated the kuys performed by traditional kuyshi-dombra players. Of course,

it is impossible to fully cover such a broad topic within the scope of a single article, but we have compared the orchestration of several kuys with versions preserved by the bearers of this art, who have maintained the rich legacy of Kazakh traditional music. Thus, we attempted to analyze the transformations these traditional musical masterpieces underwent when adapted to the domain of academic music (in terms of form, rhythm, meter, etc.), and to identify their distinctive features.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the grant project AP19676609 «Academic musicology in the process of forming a new humanitarian knowledge».

Keywords: orchestra, score, repertoire fund, orchestral arrangement, conductor, composer, performer**.**

Е.Е. Жаманбалинов[1*], Г.А. Мукашева[2]

[1,2]Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]ernat-knc@mail.ru, [2]come2gaukhar@mail.ru

ORCID: [1]0000-0001-9251-3054, [2]0000-0002-8238-1972

О КАЗАХСКОМ ОРКЕСТРЕ В ТРУДАХ Б. ГИЗАТОВА

Аннотация: В статье на основе трудов ученых рассмотрены история и репертуар Национального оркестра народных инструментов имени Курмангазы, а также творчество выдающихся личностей, работавших в этой области. Ссылаясь на ценные сведения, содержащиеся в очерках, главах, статьях в исследованиях музыковедов, осуществлен сравнительный обзор книги Бисенгали Гизатова «Оркестр народных инструментов имени Курмангазы» (1955, 1957, 1994 гг.), которая публиковалась трижды. В результате можно заметить, что с каждым выходом в свет наблюдается расширение музыкальных анализов и сведений об основателях и видных представителях оркестра (дирижер, композитор, исполнитель). В связи с этим, учитывая, что формирование репертуарного фонда оркестра Курмангазы в первые десятилетия его создания было одним из важных вопросов, несомненно, вызывает интерес и раскрывает актуальность исследуемой проблемы, какие работы были выполнены в его реализации, каким путем освоены оркестром кюйи в исполнении кюйши-домбристов. Хотя, конечно, невозможно полностью охватить такую большую сферу в объеме одной статьи, мы сравнили оркестровку нескольких кюйев с вариантами из багажа носителей данного искусства, сохранивших огромное богатство казахской традиционной музыки. Таким образом, мы попытались проанализировать, какие изменения приобрели шедевры традиционной музыки, при перенесении их в область академической музыки (форма, ритм, размер и т. д.), их отличительные особенности.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках грантового проекта AP19676609 «Академическое музыковедение в процессе формирования нового гуманитарного знания».

Ключевые слова: оркестр, партитура, репертуарный фонд, оркестровая обработка, дирижер, композитор, исполнитель.

1. Кіріспе

Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрі сияқты елімізге ғана емес, сондай-ақ дүниежүзіне өзінің өнерімен танылған ұжым жайлы, оның құрылу тарихы, дамуы, шығармашылық жолы, репертуары, көрнекті өкілдері жайлы деректер, талдаулар көптеген музыкатанушыларымыздың (А. Жұбанов, Б. Ерзакович, М. Ахметова, Ү. Жұмақова, Н. Кетегенова, т.б.) зерттеулерінде кішігірім тарауша ретінде немесе осы оркестрдің негізін қалаушы тұлғалардың шығармашылығы аясында қарастырылса, осы тақырыпқа арнайы үлкен еңбек арнаған ғалымдардың ішінен белгілі музыкатанушы, музыкалық редактор, композитор, өнертану кандидаты (1966), Қазақстанның Еңбек сіңірген мәдениет қызметкері (1991) Бисенғали Ғизатовты ерекше айтамыз.

Қаламынан «Домбыра үйрену мектебі» (Л.Хамидимен бірге, 1983), «Латиф Хамиди» (1966), «Академик Ахмет Жубанов» (1972), «Мектепте ән-музыка сабағы» (1994), «Абай и музыка» (1995) сияқты еңбектері, көптеген мақалалары туған Б.Ғизатовтың ғылыми қызметінде ерекше орын алатын жұмыстарына үш рет басылып шыққан «Казахский оркестр имени Курмангазы» (Гизатов, 1955), (Гизатов, 1957), (Гизатов, 1994) монографиясы жатады. Бұл басылымдар әр шыққан сайын ортақ атауын сақтап отырғанымен, толықтырылып, деректік, талдау базасы кеңейіп, тарауларының жаңарып отырғанын байқаймыз.

Оркестр туралы көлемді еңбек жазбас бұрын, Б. Ғизатовтың үлкен ізденіс үстінде болғаны көрінеді, мұны оның алғашқы нұсқаға дейін (1955) бірнеше жылдар бойы мерзімдік басылымдарда жарияланған мақалалары дәлелдейді: «Оркестр народных инструментов им. Курмангазы» («Әдебиет және искусство» журналы, №10, 1953), «Лауреат Международного фестиваля молодежи» («Учитель Казахстана» газеті, №105, 1953, 21 тамыз), «Оркестру имени Курмангазы 20 лет» («Пионер Казахстана» газеті, № 180 (5121), 1954, 8 желтоқсан) т.б.

Б. Ғизатовтың ғылыми-зерттеу еңбектерінің ішінде ерекше көзге түсетін осынау үлкен тарихи әрі мәдени жолдан өткен ұжым жайлы еңбек жазуы еліміздегі академиялық музыка саласындағы бөлек бір арнаны насихаттауда жасалған маңызды қадамдардың бірі болды. Сонымен бірге алғашқы жылдары оркестрдің репертуарын жасау жолдары қалай жүргізілгені, оған дәстүрлі музыка жауһарларын (ән, күй) өңдеумен қатар, арнайы авторлық туындыларды жазуда елеулі еңбек сіңірген композиторлар мен дирижерлардың жемісті жұмысын саралай отырып, кейбір шығармаларына музыкалық талдау жүргізу де мақаланың өзектілігін көрсетеді.

2. Зерттеу әдістері және материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Биыл 90 жылдығы тойланып жатқан оркестр туралы мақала жазу және аталмыш ұжымның репертуарында алғашқы онжылдықтарында пайда болған музыкалық шығармаларға талдау жасау барысында әртүрлі ғалымдардың, музыкатанушылардың деректеріне сүйене отырып, үш басылымды (1955, 1957, 1994) салыстырмалы тұрғыдан қарастыру, сондай-ақ бірнеше шығармаларға музыкалық талдау жасау маңызды. Мұнда да салыстырмалы әдісті кеңінен пайдалануға болады. Мысалы, Арқаның ұлы күйшісі Тәттімбет Қазанғапұлының «Сарыжайлау» күйін Әбікен Хасенов орындаған түпнұсқасы мен академик А.Жұбановтың арнайы оркестрлік орындауға лайықтап өңдеген түрлерін және Құрманғазының «Адай» күйін Лұқпан Мұхитовтың жеке орындауындағы және оркестрлік нұсқаларын салыстырғанның өзінде (ырғақтық, өлшемдік, иірімдік, т.б.) қаншама еңбек атқарылғанын байқауға болады.

2.2 Материалға сипаттама

Б. Ғизатовтың «Казахский оркестр имени Курмангазы» атты монографиясы еліміздің өнертану саласына қосылған сүбелі үлес болып табылады. Себебі оған дейін оркестр ұжымының шығармашылығына бағытталған мұндай арнайы үлкен еңбектер

жазылмаған. Осы тұста А.Темірбекованың аталған еңбекке жазған пікірін келтіре кету орынды: «Қарастырылып отырған жұмыс – автордың үнемі жаңа материалдарды, мұрағаттық құжаттарды анықтаудағы, зерттеліп отырған мәселеге тікелей қатысы бар ауызша хабарламалардың әртүрлі сипатын жүйелеудегі үздіксіз ғылыми және шығармашылық ізденістерінің нәтижесі. Б.Ғизатов көне музыканың білгірлері мен тамаша орындаушыларынан жинаған құнды деректерінің қазір де танымдық мәні бар. Олардың көпшілігі, сондай-ақ автордың оркестрдің шығармашылық өсуі туралы өз бақылаулары қолжазбадағы ішінара жаңа материал болып табылады» (аударған – Е.Ж.)[1] (Судьбы, 2013: 338).

Монография бірнеше тарауларды қамтып, оркестрдің құрылуы, орындаушылық шеберлік пен үлкен репертуарды игеру жолдары, Одақтың көлемінен асып, шетелдерге шыққан гастрольдік сапарлары туралы құнды мәліметтерді қамтиды.

Кітаптың негізгі концепциясы жөнінде Г. Ғизатова мен Ә. Ғизатовтың «Музыкально-педагогическое наследие Бисенгали Гизатова» атты мақаласындағы келесі пікірге назар аудару маңызды: «Монографияның негізгі мәселесі – Құрманғазы оркестрінің тарихи ауқымы мен көркемдік маңызын еліміздің музыкалық мәдениетінің тарихы контекстінде анықтау және нақтылау, оркестрдің пайда болуын, оның орындаушылық өнерін айқындаған тарихи себептерді, оның орындаушылық аппараты мен даму динамикасын белгілеу болып табылады.

Автор монографияда әртүрлі себептердің нәтижесін ашады: тарихи, әлеуметтік, шығармашылық. Оркестрдің феномен ретінде дамуына ұлы күйшілердің орындауындағы және Қазақстан композиторларының шығармашылығы тікелей ықпал етеді. Бұл факторларды тарихи тұрғыдан саралау авторға Құрманғазы атындағы халық аспаптар оркестрінің шығу тегі, қалыптасуы мен дамуын қадағалап, оркестрдің дамуына шығармашылықпен үлес қосқан дирижерлар, аспапта орындаушылар мен әншілердің орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Монографияда автордың музыкалық білім беру дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі музыкалық тәжірибені көрсетудегі халық күйшілерінің педагогикалық принциптері мен ауызша және жазбаша дәстүрлердің өзара әрекеттесу процестерін зерттеуі музыкалық білім беру үшін маңызды»[2] (Гизатова, Гизатов, 2015: 122-123).

[1] «Рецензируемая работа – это итог его постоянных научных и творческих поисков в выявлении автором все новых материалов, архивных документов, систематизации разного характера изустных сообщений, имеющих непосредственное отношение к изучаемой проблеме. Ценные сведения, собираемые Б.Гизатовым от больших знатоков народной музыки, великолепных исполнителей, имеют познавательное значение и сейчас. Многие из них, как и наблюдения самого автора о творческом росте оркестра, явилась частично новым материалом рукописи» (Судьбы, 2013: 338).

[2] «Основной проблемой монографии является выявление и определение исторических масштабов и художественной значимости оркестра им. Курмангазы в контексте истории музыкальной культуры нашей страны, выявление исторических причин, обусловивиших возникновение оркестра, его исполнительского аппарата, динамику их развития.

Автор в монографии раскрывает результат действия различных причин: исторических, социальных, творческих. Прямыми стимулами развития оркестра как явления является исполнительство великих кюйши и творчество композиторов Казахстана. Анализ этих факторов в историческом аспекте позволил автору выявить истоки, проследить пути становления и развития оркестра народных инструментов

Б. Ғизатов еңбектерінің алғашқы екі басылымы «Шығармашылық жолдың басы» («Начало творческого пути»), «Орындаушылық шеберлік үшін күрес жолында» («В борьбе за исполнительское мастерство»), «Халықтық демократия елдеріндегі концерттер» («Концерты в странах народной демократии»), «Репертуар және оны орындаушылар» («Репертуар и его исполнители»), «Оркестр аспаптары» («Инструменты оркестра») сияқты тараулардан тұрса, 1994 жылғы басылымында «Оркестр адамдары» («Люди оркестра»), «Қазақ халық аспаптары» («Казахские народные инструменты», «Инструменты оркестра») деп толықтырылған.

Кітаптың алғашқы тарауында оркестрдің құрылу, даму тарихынан бөлек, 1934 жылғы алғашқы Бүкілқазақстандық слетке қатысушылар және олардың репертуары жайлы құнды мәліметтер беріледі. Олардың арасында Ғабдулман Матов, Жаппас Қаламбаев, Оқап Қабиғожин, Лұқпан Мұхитов, Науша Бөкейханов, Дәулет Мықтыбаев, т.б. атап өту маңызды. Кейіннен олардың репертуарындағы халық композиторларының тамаша күйлері оркестр қорына енгені белгілі. Оркестрге қызметке келген әрбір орындаушы қазақ күйлерінің қайталанбас үлгілерін бір-біріне үйретіп, оның әрі қарай дамуына ерекше үлес қосты.

Оркестр тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі – 1936 жылы өткен қазақ өнерінің Мәскеудегі онкүндігі болғаны белгілі. Автор осы оқиға жайлы да, сол онкүндіктегі қазақ өнерінің жеткен табыстары жайлы да кең тарқата жазады.

Сонымен бірге оркестрдің 1930-1940 жылдар аралығында игерген репертуары жайлы маңызды ақпараттар келтірілген.

Оркестрдің Декада қарсаңындағы әлеуеті жайлы Ү. Жұмақова мен Н. Кетегенованың еңбегінде келесі мәліметтер келтірілген: «1936 жылы Москвада өткен республикамыздың әдебиеті және өнеріне арналған онкүндігіне дайындық қарсаңында оркестрдің құрамы қырық адамға жетті. Екі жылдан астам мерзімнің ішінде оркестрдің репертуарында көптеген шығармалар болды, соның ішінде Құрманғазының атақты күйлері – «Сары арқа», «Балбырауын», «Серпер», Дәулеткерейдің – «Қос алқа», «Топан» күйлері болды.

Оркестрдің іс-әрекетінде екі мәдениеттің тәжірибесі алғашқы рет бір-біріне жол ашып, қосылды: Европаның оркестр дәстүрі және қазақтың жеке халық орындаушылғы, жазбаша және ауызша тәсілдері, әлемнің классикалық өнер үлгілері және халық музыкасының шын маржаны» (Жұмақова, Кетегенова, 1995: 14).

Сонымен қатар кітаптың 1994 жылғы басылымы оркестр репертуарындағы шығармаларға талдаулармен толыққан. Мұнда автор оркестрге лайықталған Құрманғазының «Кішкентай», «Сарыарқа», Тәттімбеттің «Сарыжайлау» күйлеріне, Е. Брусиловскийдің «Желдірме» поэмасына, т.б. көптеген туындыларға музыкалық

имени Курмангазы, определить роль дирижеров, исполнителей – инструменталистов и певцов, внесших своим творчеством вклад в развитие оркестра.

Важным для музыкального образования является то, что в монографии автор исследует педагогические принципы народных кюйши и процессы взаимодействия устной и письменной традиций в передаче музыкального опыта на разных этапах развития музыкального образования» (Гизатова, Гизатов, 2015: 122-123).

талдау жасайды. Сонымен қатар оркестр репертуарына енген шығармалар нақты кезеңдерге бөлініп жазылған.

Оркестрдің белді мүшелері жайлы жазылған келесі тарауларындағы ақпараттар барынша толықтырылып жазылған. Мұнда Л. Мұхитов, Қ. Жантілеуов, Г. Баязитова, Ж. Қаламбаев, Ф. Балғаева, Б. Құбайжанов, Т. Ахметов, О. Қабиғожин, т.б. өнер иелері жайлы маңызды деректер келтіреді.

Оркестрге енген халық аспаптары туралы бөлімінде автор осы аспаптардың даму жолдары, бұрауы, оркестрдегі орны туралы жазады. Мұнда осы аспаптарды жетілдіру жұмысы бойынша шеберхананың тарихы қысқаша берілген. Қазіргі таңда сол кездегі аспап жасаушылар туралы зерттеу жұмыстары кенжелеп тұрғаны белгілі. Дегенмен бұл тұрғыда А. Бердібай мен Ә. Жұмабаевты жақында ғана жарық көрген «Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрінің музыкалық шебері – Қамар Қасымов» атты мақаласын атап өту маңызды. Авторлар: «1934 жылы қазақ күйшілерінен құралған ұжымды ұйымдастыру идеясының жүзеге асуы алдымен сол топты бір типтегі домбыра аспаптарымен қамтамасыз ету әрекетінен – Музыкалық-драма техникумы жанындағы Экспериментті музыкалық аспаптар шеберханасы ашылуынан басталды. Ағайынды Романенколар бастаған бұл іс тарихи-музыкалық қажеттіліктерге байланысты дамып, бірқатар басқа шеберлер өнерінде жалғасты. Сол қатарда есімі алғашқылардың қатарында аталатын тұлға – Қазақ ССР-інің Еңбек сіңірген өнер қайраткері, шебер Қамар Қасымов (1883-1966) болды» (Джумабаев, Бердібай, 2024: 60), – деп жазады.

Бұл бөлімде Б. Ғизатовтың Құрманғазы атындағы Қазақ халық аспаптар оркестріне арналған еңбектерінің жалпы сипаттамасы мен құрылымына қысқаша шолу жасап өттік. Ендігі кезекте Ғизатовтың еңбегіндегі қосымшада қамтылған оркестр репертуарының тізіміне сүйене отырып, 30-40-жылдары өңделген немесе арнайы жазылған туындыларға талдау жасамақаыз.

3. Талқылау

Б. Ғизатовтың Құрманғазы атындағы оркестрге арналған еңбегінің маңызды тұстарының бірі кітап соңында осы ұжымның репертуар тізімінің берілуі болып табылады. Автор ондағы оркестрге түсірілген, өңделген, лайықталған немесе арнайы жазылған шығармаларды «Қазақ халық музыкасы» (Казахская народная музыка), «Халық күйлері» (Народные кюи), «Халық әндері» (Народные песни), «Орыс және Батыс композиторларының шығармалары» (Произведения русских и Западных композиторов), «Кеңес композиторларының шығармалары» (Произведения советских композиторов), «Кеңес композиторларының операларынан әндер мен ариялар» (Песни и арии советских композиторов), «Халықтық демократия елдерінің музыкасы» (Музыка стран народной демократии) деп топтастырады. Мұндай тізім кітаптың 1955, 1957 жылғы басылымдарында бар екенін ескерсек, репертуарды байытуда оркестр құрылған кезеңінен бастап алғашқы 20-30 жылдың өзінде көптеген жетістіктерге жеткенін анық байқаймыз.

«Монографияның қосымшасында Құрманғазы оркестрінің 60 жылдағы кең репертуары берілген:

– орындаушы-солистердің репертуарларынан 100-ден астам дауыс пен оркестрге арналған өңдеулер мен лайықтаулар,

– оркестрге арналған 80-нен астам күйдің өңдеулері мен лайықтаулары (партитуралар),

– халық әндерінің 40-тан астам өңдеуі мен аспапталуы,

– орыс және шетелдік композиторлардың 100-ден астам шығармалары;

– Кеңес композиторларының 80-нен астам шығармалары;

– Кеңес композиторларының операларынан 130-дан астам әндер мен ариялар,

– КСРО халықтарының 20-дан астам музыкалық шығармалары»[3] (Гизатова, Гизатов, 2015: 124).

Оркестр құрылған кезде оның жұмысының басты мәселелерінің бірі орындаушылық репертуарды құру басты мақсаттардың болары сөзсіз. Бастапқы кездерде ұжымға қабылданған балбармақ күйшілер өздері орындаған күйлерді бір-біріне қолдан қолға құйма құлақ әдісімен үйреткені белгілі. Дегенмен оркестр ұғымы академиялық бағыттың заңдылықтарына сай дамуды талап еткендіктен, оның мүшелері міндетті түрде ноталық сауатты меңгеріп, оркестрдің әрі қарай дамуы үшін қазақтың ән-күйлерін, сонымен бірге шетел композиторларының туындыларын оркестрге өңдеп, олардың партитурасын жасау аса қажетті шаралардың бірі еді.

Бұл жайында академик А. Жұбанов келесі естеліктерін қалдырған: «1935 жылдан бастап орындаушылардың жас жағының ілгерілі-кейінділігіне қарамай оркестрге нота сабағын жүргізе бердік. Әсіресе нота сабағының қызу түрде жүргені декададан кейін болды. 1937 жыл бұл жөнінде асу жыл болды.

Қойылған мақсат – Октябрь революциясының 20 жылдығының қарсаңында оркестр нотаға көшу керек болды. 1937 жылдың жаз бойы нота сабағымен қатар, аспаптарды дауысқа бөле бастадық. Нотамен ойнау үшін оркестрдің көлемі, бұрауы, пернесі өзгеру керек болды» (Жұбанов, 1985: 147-148).

Ал ҚР Мәдениет қайраткері, композитор, белгілі дирижер Қ.Кипиев өзінің «Халық аспаптары оркестрінің даму тарихынан» атты еңбегінде: «Жаңа құрылған оркестрдің алдында мынадай ірі проблемалар тұрды:

– бірінші, оркестрді ұлттық музыкалық аспаптармен жабдықтау және олардың дыбыс диапазонының үндік ерекшеліктерін үйлестіру, бір арнаға түсіру;

– екінші, музыка аспаптарын ғылыми негізде жетілдіру, яғни дыбыс ауқымын молайту, үн қуатын арттыру;

– үшінші, осы аспаптарда ойнау, орындаушылық шеберлігін арттыру, яғни жаңа әдіс-тәсілдерді (<...>) үйрену;

[3] «В приложении к монографии дан обширный репертуар оркестра им. Курмангазы за 60 лет:
– свыше 100 кюев из репертуаров солистов-исполнителей и обработки и переложения для оркестра,
– свыше 80 обработок и переложений кюев для оркестра (партитуры),
– свыше 40 обработок и инструментовок народных песен,
– свыше 100 произведений русских и зарубежных композиторов,
– свыше 80 произведений советских композиторов,
– свыше 130 песен и арий из опер советских композиторов,
свыше 20 произведений музыки народов СССР (Гизатова Г., Гизатов А, 2015: 124).

– төртінші, шығармаларды оркестр құрамындағы аспаптарға лайықтап, бөліп беру, нотаға түсіру.

Осы түйіндерді шешу ісінде де А.Жұбанов алдыңғы сапта болды» (Кипиев: 2016, 48-49), – деп жазады.

Жұбановтың еңбегі жайлы ойды жалғастырар болсақ, мына бір пікірге де назар аударған жөн: «Алғашқы ұйымдастырылған ұжымға репертуар дайындау қиын міндеттердің болды. Өнертану, дирижерлік, композиторлық мектеп, ағартушылық жұмыс, мәдениет орталықтарының ашылуы – осының бәрі Жұбановтың үлесіне түсті. Оркестрді ұйымдастырумен, Опера театрының ашылуымен, әншілер мен музыканттармен бірге, ол кәсіби дирижердің қажеттілігін терең түсінді. Оркестр репертуары, техникалық базаны жарақтандыру, дирижерлік қызмет, ұйымдастыру жұмысы – мұның бәрі Жұбановтың қызметіне кірді»[*4] (Amze, Tatkenova, Sabirova, Bultbayeva, 2018: 206).

Құрманғазы шығармашылығындағы көптеген күйлер ырғақтық, метроритмдік тұрғыдан оркестрлік орындауға ыңғайлы екені белгілі. Тіпті қазақ жеріне келген орыс саяхатшылары Құрманғазының симфониялық ойлау қабілетін атап өтсе, кейіннен этноргаф, қазақ ән-күйлерін жинаушы А.В. Затаевич оларды «екі ішекті симфония» деп бағалағанын жақсы білеміз. Дегенмен қазақ әндері мен күйлері оркестрлік өңдеуге ұшырағанда қандай да бір өзгеріске түсетіні анық екенін ескерсек, «А. Жұбановтың оркестровкасына түскен күйлердің ұжымдық және жеке орындаушылық нұсқаларының бір-бірінен қандай ерекшеліктері мен айырмашылықтары бар?» деген сауал туындайды. Мысал ретінде «Адай»[4] күйін келтірер болсақ, Жұбановтың «Құрманғазы Сағырбаев. Өмірі мен шығармашылығы» атты еңбегінде бұл күйдің Дина Нұрпейісова мен Қали Жантілеуов орынадаған өзара айырмашылықтары көп екі түрі бар.

Бұл тұрғыда келесі қызықты мәліметке жүгінуге болады: «Мысалы, баға жетпес мұра ретінде қабылданатын бір күйдің қолдан қолға ауысатын нұсқаларын бекітетін болсақ, Оқап Қабиғожин мен Лұқпан Мұхитовтың орындауындағы уақыт кеңістігінде сақталған «Қызыл қайың» күйінің нұсқалары сияқты Құрманғазының «Адай» күйінің де Дина Нұрпейісова мен Қали Жантілеуовтің орындауында бір-бірінен ерекшеленетінін білуіміз керек»[5] (Omarova, Kaztuganova, Karomat, 2020: 219).

А. Жұбанов Қ. Жантілеуовтің нұсқасын оркестрге түсіргенін айта отырып, «Адай» күйіне мындай түсінік береді: «Бұл күйді 1934 жылы Қ.Жантілеуов орындап берді,

[4] The preparation of the repertoire for the first organized group was not an easy task. Art criticism, conducting, composing school, enlightening work, the opening of the centers of culture - all this fell to Zhubanov. Along with the organization of the orchestra, the opening of the opera house, singers and musicians, he deeply understood the need for a professional conductor. Orchestral repertoire, equipping the technical base, conducting activities, organizational work – all of these was the responsibility of Zhubanov (Amze, Tatkenova, Sabirova, Bultbayeva, 2018: 206).

[5] «Адай» күйінің оркестрлік және жеке орындаудағы нұсқаларына салыстырмалы талдау жасау үшін А. Жұбановтың «Құрманғазы Сағырбаев. Өмірі мен творчествосы» атты еңбегінде берілген нотасына жүгінеміз.

сол орындауда «АДАЙ» оркестрге түсті. Осы күнге шейін сол күйінде орындалып келеді. 1935 жылы граммафон пластинкасына Лұқпан Мұхитовтың орындауында жазылды. <...> Бірқатар музыка зерттеушілердің «Адай» күйінде орыс халқының «Во саду ли, в огороде» деген әнінің интонациясы бар деп жүргендері үстірт пікір. Динамикалық жағынан, құрылысы жағынан, ырғақтық жағынан ол әнмен «үш қайнаса сорпасы қосылмайды» (Жұбанов, 1978: 356).

А. Жұбановтың жеке орындауға түсірген нотасындағы және оркестрге өңделген «Адай» күйінің мәтіні толығымен сақталғанымен, бірқатар ырғақтық және дыбыс алудағы өзгешеліктері кездеседі. Мәселен, жеке орындаушылық нұсқаның бас буынында қосынды (суммированный) ырғақ түрінде форшлаг алу әдісі пайдаланылса, оркестрлік түрінде мұндай форшлаг түрі байқалмайды. Бұл тұста ырғақтық тұрғыдан да өзгешеліктер кездеседі. Жеке орындаудағы ырғақтық мотивтердің бірінде триоль ырғағы пайдаланылса, оркестрлік нұсқада лигаланған қосынды ырғақ түрі берілген. Екі нұсқаның өлшемдерінде де өзгешеліктер бар. Мәселен жеке орындауға арналған ноталық нұсқа толығымен 4/4 өлшемінде жазылса, оркестрлік түрі 2/4 өлшемінде беріліп отыр:

Жеке орындау

Оркестрлік нұсқа[7]

Мұндай ырғақтық айырмашылықтар екі нұсқаның барлық буындарында кездесіп отырады. Ал күйдің сағасындағы әуеннің екі нұсқасына да толығымен синкопа ырғағы пайдаланылған.

[7] «Адай» күйінің оркестрлік үзіндісі Ш.Қажығалиевтің құрастыруымен жарық көрген «Серпер» партитуралар жинағынан алынды (Құрманғазы. Серпер, 1983: 5-38).

Жеке орындау

Оркестрлік нұсқа

Академиялық музыка, оның ішінде оркестр музыкасы көбінесе біркелкі өлшем мен ырғақта жазылатынын ескерсек, екі нұсқадағы мұндай өзгерістер күйшілік өнерді ауызша меңгерген, өзіндік қайталанбас мәнері, қолтаңбасы бар Қали Жантілеуовтің нұсқасы оркестранттардың бірлесіп орындауына жеңіл болу үшін орын алуы мүмкін.

А. Жұбанов оркестрге лайықтаған классикалық күйлердің біріне Арқаның ұлы күйші-композиторы Тәттімбеттің «Сарыжайлау» күйі жатады. Б. Ғизатов өзінің еңбегінде бұл күйді былай сипаттайды: «1949 жылдың аяғында оркестр Тәттімбеттің «Сарыжайлау» (лайықтаған А. Жұбанов) және «Былқылдақ» (лайықтаған Ш. Қажығалиев) күйлерін үйренді.

Оркестрдің орындауында бұл күйде динамикалық және регистрлік контрасттар, ырғақ пен әуезділіктің әсерлілігі есте қалады. Оған әсіресе аспаптардың кезектесе үндесуі тән. Күй басталған алғашқы дыбыстардан-ақ домбыра мен қобыздың дауыстары еркін, алма-кезек шығып тұрады. Әуен жоғарғы регистрлерден төменгі регистрлерге дейін бай пиццикато тәрізді фразамен қозғалады, бұл шығармаға керемет әсер береді. Кейде күй лирикалық жұмсақ әуезді әуен сияқты естіледі, бірақ ырғақты үзілістер қайтадан аспаптардың өзіндік «сөйлеуін» құрайды. Бұл әдемі үндесулер, регистрлердің өзгеруі барлық буындық аймақтарда таңқаларлық дыбыстар жасайды»[8] (Гизатов, 1994: 50).

[8] «В конце 1949 года оркестр разучил кюй Таттимбета «Сары-жайляу» (переложение А.Жубанова) и «Былкылдак» (переложение Ш.Кажгалиева).

[…]. В исполнении оркестра в этом кюе запоминаются динамические и регистровые контрасты,

Ал белгілі домбырашы Б. Ысқақов өзінің «Сарыарқа саздары» атты жинағында: «Күйдің басты орындаушысы әрі жеткізушісі Әбікен Хасенов. «Сарыжайлау» су төгілмес жорғаның жүрісіндей ырғаққа құрылған, тынысы кең, ойы еркін бірегей туынды. Небір ащы үн мен тәтті үннің үйлесімімен мынау пәни жалғанның қуанышы мен күйінішін меңзейтін пәлсапалық ой сезім өн бойынан есіп тұрған бұл күйде өкініштен гөрі сағыныш басым тұр. […]. Тәттімбет өнерінің үздігі де осы күй. […].

Академик Ахмет Жұбанов өңдеп, оркестрге лайықтаған бұл нұсқа еліміздің барлық өңірінде жиі орындалады» (Ысқақов, 2007: 415), – деп жазған.

Орекстрлік нұсқаны Әбікен Хасеновтің нұсқасымен салыстырар болсақ, мұнда ырғақтық, өлшемдік, тіпті әуендік айырмашылықтар көптеп кездеседі. А.Жұбанов бұл күйдің оркестровкасын жасау барысында ансамбльдік орындауға ыңғайлы болуына барынша көңіл бөлгені байқалады. Мұны күйлердің метроритмдік, ырғақтық қырларынан байқауға болады. Әбікен Хасенов жеткізген нұсқада 2/4, 3/4, 4/4 өлшемдерімен қатар, 3/8, 5/8, 6/8, 7/8 өлшемдері кездессе, оркестрлік нұсқада әуен көлемі 3/4, 4/4, 5/4, 6/4 өлшемдеріне ықшамдалған. Ырғақтық айырмашылық кіріспелерден-ақ көзге түседі. Әбікен Хасеновтің нұсқасындағы «d-g» ладтық тірегіндегі кіріспе өз алдына бөлек әуендік элементтері бар бір ырғақтық комплексті көрсетсе, оркестрлік нұсқада ол екі тактімен ғана шектеліп отырады, сондай-ақ түпнұсқадағы пунктирлі ырғақтар оркестрдің орындауында кездеспейді:

Оркестрлік нұсқада бұл кіріспені тек домбыра тобы мен дауылпаз бастап, қалған

действенность ритма и напевность. Особенно характерна перекличка инструментов. С первых же звуков вступления кюя свободно льются и чередуются голоса домбр и кобызов. Мелодия переносится то в верхние, то в нижние регистры с богатой фразировкой пиццикатного звучания, придающего произведению большой эффект. Порой кюй звучит лирически мягкой напевной мелодией, но ритмические перебои снова образуют как бы «говор» инструментов. Эти красивые переклички, смена регистров, создают прихотливое звучание во всем регистре» (Гизатов, 1994: 50).

аспаптар тобы біртіндеп қосылады. Мысалы, күйдің 1-бөліміндегі әуенді сырнай мен домбыра тобы жалғастырса, әуеннің жоғарылау сәтінде, яғни шарықтау шыңына баратын тұстарында бүкіл оркестр атсалысады.

Оркестрлік нұсқаның тағы бір ерекшелігіне сол саға регистрінен қайтатын тұста қосылған әуенін де жатқызуға болады. Мұнда флейтаның да солосы анық естіліп, күйге ерекше нәзік сипат береді:

Жал ерістер күйдің табиғатын бұзып тұрған жоқ. А. Жұбанов күй түпнұсқасының құрылымын толығымен сақтағандықтан, оркестрлік нұсқа да жеке орындаушылардың репертуарынан орын алатын өміршең туынды болып табылады.

40-жылдардың аяғында жеке орындаушы мен оркестрге арнайы жазылған шығармалардың ішінен С. Шабельский мен Л. Шаргородскийдің «Тойбастар» поэмасын атауға болады. Бұл композиторлар оркестрде дирижерлық, ұстаздық қызметтен бөлек, көптеген кеңес және әлем композиторлары туындыларының, қазақтың ән-күйлерінің оркестровкасын жасауы арқылы ұжымның өсуіне елеулі үлес қосқаны туралы құнды мәліметтерді де Б. Ғизатовтың кітабынан табуға болады. Ал М. Әмзе Л. Шаргородскийге арнап 2 мақала жазды (Әмзе, 2019: 109-119), (Әмзе, 2019).

Қазақ күйлерінің негізінде жазылған «Тойбастар» пьесасы орындаушыдан виртуозды, шебер техниканы талап ететін туындылардың бірі. Күрделі 3 бөлімді формада жазылған бұл туынды басынан аяғына дейін өзінің от жалынды, жігерлі екпінін жоғалтпайды. Кіріспеден кейін кездесетін он алтылық ұзақтықтағы жылдам хроматикалық әуен, 2-бөлімдегі бір және қос ішекте жазылған тремолода шығарманың темпін жоғалтпау орындаушыдан ұсақ техниканы, әбден шыныққан тремоло штрихын талап етеді.

Музыка зерттеушісі П.В. Аравин өзінің «Сергей Иванович Шабельский» атты очеркінде бұл шығарма жайлы: ««Тойбастар» поэмасының көпшіліктің сүйіспеншілігіне бөленгені соншалық, қазақ домбырашылары бұл ірі шығарманың домбыраға арналған лайықтауын үлкен құлшыныспен орындайды»[9] (Аравин, 1957: 28), – деп жазады. Шынында да, «Тойбастар» – көптеген байқаулар мен олимпиадалардың міндетті бағдарламасына еніп жүрген, нағыз орындаушылық шеберлікті паш етуге мүмкіндігі мол шығарма. Домбырадан бөлек, бұл туындының екі фортепианоға және А.Бектаевтың ксилофон мен фортепианоға лайықтаған нұсқалары да бар.

Дегенмен мақаланы жазу, материалдарға шолу барысында оркестрдің партитура

[9] «Поэма «Тойбастар» завоевала широкое признание вплоть до того, что казахские домбристы с большим увлечением исполняют это крупное призведение в переложении для домбры» (Аравин, 1957: 28).

жинақтарын жарыққа шығару ісі әлі де кенжелеп тұрғаны байқалатыны жасырын емес. Бұл тұрғыда XX ғасырдың 80-жылдарында Алдаберген Мырзабеков, Шамғон Қажығалиев, Кенжебек Күмісбеков, Нұрғиса Тілендиев, Ермұрат Үсенов, т.б. осы салада елеулі еңбек еткендері белгілі. Қазірде жекелеген композиторлар өздерінің оркестрлік туындыларын жинақ қылып шығаратын игі үрдіс те қалыптасты. Дегенмен оркестрдің дамуына өлшеусіз үлес қосқан кеңес композиторларының көптеген авторлық классикалық туындылары, ән-күйлердің оркестрлік нұсқалары қазіргі таңда сирек қорға айналып бара жатқандығы белгілі. Сондықтан бұл да келешекте қолға алынуы тиіс кезек күттірмейтін өзекті мәселе болуы заңды.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл мақала Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрінің тарихын, оның репертуарын ғалымдардың еңбегін негізге ала отырып зерделеуге негізделген. Бұл жұмысты жазу барысында көптеген мақала, очерк, монографиялық еңбектердің басшылыққа алынуы аталған ұжымның бай тарихына және үлкен репертуарлық қорына тереңірек үңілуге мүмкіндік берді. Сол арқылы оркестрдің құрылып, дамып, әлемдік сахналарды бағындыруында қаншама мәдениет пен өнер қайраткерлерінің, дирижер, композитор, орындаушылардың ерен еңбегі жатқандығы айқындалды.

Оркестрге лайықталған қазақ күйлерін талдау барысында дәстүрлі музыка заңдылығымен туындаған шығармалардың осындай өңдеуден өткен кезінде бірқатар өзгерістерге ұшырағанын, сол арқылы академиялық музыканың сұраныстарын қаншалықты өтей алғандығын анық көруге болады. Бұл тұрғыда музыка зерттеушілердің шығармаларға берген сипаттамасына сүйене отырып, оркестрге түсірілген күйлерді түпнұсқамен салыстыру әдістерін қолдануға, сол арқылы олардың арасындағы ырғақтық, өлшемдік, формалық айырмашылықтарын анықтауға тырыстық. Әрине, бір мақала көлемінде бүкіл репертуарды қарастыру мүмкін болмағанымен, осы талданған бірнеше шығармалардың өзінен қандай да бір өзгерістердің болуына қарамастан күйдің табиғатын бұзбай, қайта оған жаңа өмір беріп, аясын, мүмкіншіліктерін кеңейтіп, байытуға болатынын анық байқаймыз.

5. Қорытынды

Қорыта келе, еліміздегі алғашқы оркестр әлі де талай зерттеу нысанына айналары сөзсіз. Себебі оның осынау бай тарихынан, көрнекті тұлғаларынан, орасан зор репертуарлық қорынан әр ізденуші өзіне қажеттісін таба алады.

Дегенмен қазіргі таңда оркестрдің партитуралары қолға тие бермейтін сирек мұраға айналып бара жатқандығы анық. Кейбір жекелеген композиторлардың партитуралық жинақтары әлсін-әлсін шыққанымен, бұл салада атқарылатын жұмыс өте көп әрі болашақта оркестрлердің мұрағатында қолжазба күйінде ғана сақталған партитураларды баспадан шығару арқылы оларды көпшілікке насихаттап, қолжетімді етуге болады деген ойдамыз.

Қазірде репертуар қоры 4000-ға жуықтаған, өзінен кейін басқа да үлкен оркестрлердің ашылуына жол бастаушы болған ұжымның алдағы уақытта да

бағындыратын шыңдары көп десек, қателеспейміз.Әмзе М. Абай атындағы МАОБТ

Әдебиеттер:

1. Аравин П.В. Сергей Иванович Шабельский: популярный очерк. Рукопись. – Алма-Ата: Алма-Атинская государственная консерватория имени Курмангазы, 1957. – 33 с.

2. Amze M., Tatkenova Sh., Sabirova A., Bultbayeva A. History of the formation and development of Kazakhstan's conducting art // Opción, Año 34, Especial No.17 (2018): 196-222 ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385. – Venezuela, 2018. – P. 198–224. https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24128/24572

3. Әмзе М. Абай атындағы МАОБТ дирижерлары: Шаргородский Леонид Матвеевич (1901–1978) // С. Торайғыров атындағы ПМУ Хабаршысы. Педагогикалық сериясы. – Павлодар, 2019 (№3). – 109-119-б. ISSN: 1811-1831.

4. Әмзе М. Шаргородский кім? // Айқын. 2019, 1 мамыр [электрондық нұсқа].

5. Гизатов Б. Казахский оркестр имени Курмангазы (Очерк творческого пути). – Алма-Ата: Казгосиздат художественной литературы, 1955. – 86 с.

6. Гизатов Б. Казахский государственный оркестр народных инструментов имени Курмангазы (Очерк творческого пути). – Алма-Ата: Казгосиздат художественной литературы, 1957. – 177 с.

7. Гизатов Б. Казахский оркестр имени Курмангазы (Очерк творческого пути). – Алматы: Гылым, 1994. – 208 с.

8. Гизатова Г., Гизатов А. Музыкально-педагогическое наследие Бисенгали Гизатова // «Қазақ академиялық саз шығармашылығының 75 жылдық даму жолы» ғыл.-тәж. конф. мақалалары жинағы. – Алматы: «Легион pro», 2015. – Б.115-136.

9. Жұбанов А.Қ. Өскен өнер. – Алматы: Ғылым, 1985. – 248 б.

10. Жұбанов А. Құрманғазы Сағырбаев. Өмірі мен творчествосы. – Алматы: «Жалын» баспасы, 1978. – 366 б.

11. Жұмабаев А., Бердібай А. Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық халық аспаптар оркестрінің музыкалық шебері – Қамар Қасымов // Saryn, т. 12. – Алматы: Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, № 2, 2024. – 54-74-б. DOI: 10.59850/SARYN.2.12.2024.180.

12. Жұмақова У., Кетегенова Н. Қазақтың музыкалық әдебиеті (1920-1980) (оқу құралы). – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 273 б.

13. Кипиев Қ. Халық аспаптары оркестрі даму тарихынан. Көпшілікке арналған ғылыми-танымдық оқу құралы. – Атырау, 2016. – 215 б.

14. Құрманғазы. Серпер. Қазақ ұлттық аспаптар оркестріне арналған партитуралар жинағы. /Құраст.: Ш.Қажығалиев. – Алматы: Өнер, 1983. – 200 б.

15. Omarova A.K, Kaztuganova A.Zh., Karomat D.F. Globalization and ethnomusicology // The Bulletin of national academy of sciences of the RK. ISSN 1991-3494 Volume 2, Number 384 (2020), – P.216-221. https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.61.

16. Темирбекова А.З. Рецензия на рукопись работы Б.Гизатова «Казахский академический оркестр имени Курмангазы» // Судьбы: З.М.Темирбеков (1906-1938) и А.З.Темирбекова (1929-2009). Сост.: А.К. Омарова, Ж.А. Казыбекова. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2013. – С.338-340.

17. Ысқақов Б. Сарыарқа саздары. – Алматы, 2007. – 440 б.

References:

1. Amze M. (2019). Conductors of the Abai SAOBT: Shargorodsky Leonid Matveyevich (1901-1978) // Bulletin of the PSU named after S.Toraigyrov. Pedagogical series. – Pavlodar, (№3). – P.109-119. ISSN: 1811-1831 (in Kaz.).

2. Amze M.(2019). Who is Shargorodsky? // Aiqyn, May 1 [electronic version]. (in Kaz.).

3. Amze M., Tatkenova Sh., Sabirova A., Bultbayeva A. (2018). History of the formation and development of Kazakhstan's conducting art // Opción, Año 34, Especial No.17 (2018): 196-222 ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385. – Venezuela. – P. 198–224. https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24128/24572 (in Eng.).

4. Aravin P.V. (1957). Sergey Ivanovich Shabelsky: a popular essay. The manuscript. – Almaty: Almaty

State Conservatory named after Kurmangazy. – 33 p. (in Kaz.).

5. Gizatov B. (1955). Kurmangazy Kazakh Orchestra (An essay on the creative path). – Almaty: Kazakh State Publishing House of fiction. – 86 p. (in Rus.).

6. Gizatov B. (1957). Kazakh State Orchestra of Folk Instruments named after Kurmangazy (An essay on the creative path). – Almaty: Kazakh State Publishing House of fiction. – 174 p. (in Rus.).

7. Gizatov B. (1994). Kurmangazy Kazakh Orchestra (An essay on the creative path). – Almaty: Science. – 208 p. (in Rus.).

8. Gizatova G., Gizatov A. (2015). Musical and pedagogical heritage of Bisengali Gizatov // Collection of articles of the Scientific and practical conference «75-year path of development of Kazakh academic musical creativity». – Almaty: «Legion pro». – P.115-136. (in Rus.).

9. Iskakov B. (2007). Music of Saryarka. – Almaty. – 440 p. (in Kaz.).

10. Kipiev K. (2016). From the history of the development of the orchestra of folk instruments. Scientific and educational manual for the general public. – Atyrau. – 215 p. (in Kaz.).

11. Kurmangazy. Serper. Collection of scores for the orchestra of Kazakh national instruments. (1983) / Comp.: S.Kazhgaliyev. – Almaty: Oner. – 200 p. (in Kaz.).

12. Omarova A.K, Kaztuganova A.Zh., Karomat D.F. (2020). Globalization and ethnomusicology // The Bulletin of National Academy of Science of the RK. ISSN 1991-3494. Volume 2, Number 384 (2020), – P.216-221. https://doi.org/10.32014/2020.2518-1467.61. (in Eng.).

13. Temirbekova A.Z. (2013). Review of the manuscript of B.Gizatov's work «The Kazakh Academic Orchestra named after Kurmangazy» // Destinies: Z.M.Temirbekov (1906-1938) and A.Z.Temirbekova (1929-2009). Comp.: A.K.Omarova, Zh.A.Kazybekova. – Almaty: LEM Publishing House LLP. – pp.338-340. (in Rus.).

14. Zhubanov A.K. (1985). Grew up art. – Almaty: Science. – 248 p. (in Kaz.).

15. Zhubanov A. (1978). Kurmangazy Sagyrbayev. Life and creativity. – Almaty: «Zhalyn» publishing house. – 366 p. (in Kaz.).

16. Zhumabayev A., Berdibay A. (2024). Music Master of the Kazakh National Orchestra of folk instruments named after Kurmangazy – Kamar Kasimov // «Saryn» journal, Vol. 12. – Almaty: Kurmangazy Kazakh National Conservatory, No. 2. – P.54-74. DOI: 10.59850 / SARYN.2.12.2024.180. (in Kaz.).

17. Zhumakova U., Ketegenova N. (2000). Kazakh musical literature (1920-1980) (manual). – Almaty: Republican publishing house of the Kazakh Academy of Education named after I. Altynsarin. – 273 p. (in Kaz.).

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: ***Ж. Рахметова***

Басуға 26.09.2025 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹⁄₁₆. Офсеттік басылым.
25 баспа табақ. Таралымы 500 дана.